

ԱՐՏԱՂԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for sponsoring the publication of this book

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն գրքի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

ARTASHES MATEVOSYAN

WORKS

Historical philological and Codicological studies

Compiled and edited by Karen Matevosyan

Yerevan - 2022

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

АРТАШЕС МАТЕВОСЯН

ТРУДЫ

Историко-филологические и кодикологические исследования

Составитель и редактор Карен Матевосян

Ереван – 2022

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՏԱՀԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԱՀԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պատմաբանասիրական և ձեռագրագիտական
ուսումնասիրություններ

Կազմող և խմբագիր Կարեն Մաթևոսյան

Երևան - 2022

ՀՏԴ 94:80:09

ԳՄԴ 63+80

Մ 151

**ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆԻ (1922-2004)
ԾՆՆԴՅԱՆ 100-ԱՄՅԱԿԻՆ**

Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Մաթևոսյան Արտաշես

Մ 151 Աշխատություններ. պատմաբանասիրական և ձեռագրագիտական
ուսումնասիրություններ / Ա. Մաթևոսյան: Կազմող և խմբագիր՝
Կ. Մաթևոսյան.- Եր.: Մատենադարան, 2022.- 528 էջ (ներդիր 8):

Գրքում ներկայացվում են պատմաբան, ձեռագրագետ Արտաշես Մաթևոսյանի (1922-2004) ձեռագրագիտական և պատմաբանասիրական հոդվածները և ուսումնասիրությունները նվիրված հայերեն ձեռագիր մատյանին և գրչության արվեստին, գրչության կենտրոններին, հիշատակարաններին, նշանավոր ձեռագրերին (1000-ամյա թղթյա ձեռագիր, «Մշո Ճառքնոտիր», «Թարգմանչաց Ավետարան», «Հեթումի Ճաշոց»), ինչպես նաև՝ Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկին, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» Չորրորդ գրքին, Անանիա Շիրակացու «Զննիկոնին», Գլաձորի համալսարանին և այլն:

Նախատեսված է հայոց պատմությամբ ու մշակույթով զբաղվող մասնագետների և ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

ՀՏԴ 94:80:09

ԳՄԴ 63+80

ISBN 978-9939-897-12-7

© Մատենադարան, 2022

© Մաթևոսյան Արտաշես և իրավահաջորդ, 2022

ԱՐՏԱՃԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ԳՈՐԾԸ

Արտաշես Մաթևոսյանը ծնվել է 1922 թ. մարտի 22-ին Շիրակի մարզի այժմյան Տուֆաշեն գյուղում, Տարոնի Հարք գավառից (Մշո Բուլանքի) գաղթած գերդաստանում¹: Դժվարին մանկություն է ունեցել (երկու ամսականում գրկվել է հորից, 12 տարեկանից անցել հորեղբոր՝ Սարոյի խնամքին և տեղափոխվել Աշտարակի շրջանի Արուն գյուղ): Դպրոցն ավարտելուց հետո ուսանել է Վաղարշապատի մանկավարժական ուսումնարանում (1937-1940), ապա զորակոչվել սովետական բանակ: Ծառայության մեկ տարին չբոլորած սկսվել է Հայրենական մեծ պատերազմը: Լատվիայում գտնվող բանակի կազմում որպես հրետանավոր, մասնակցել է պատերազմի առաջին մարտերին, որից հետո շրջապատված զորամասի հետ հայտնվել գերության մեջ: Համակենտրոնացման ճամբարների քառամյա ողիսականն ավարտվել է 1945-ի մայիսի 8-ին, Ֆրանսիայի Բրետանում, դաշնակից զորքերի բերած ազատագրմամբ: Սակայն դժվարին էր նաև վերադարձը հայրենիք: Գերության «մեղքը» պիտի «քավվեր» նախ մեկ տարի Դոնբասի ածխահանքերում

¹ Արտաշես Մաթևոսյանի պապի հայրը՝ Հարություն անունով (Մովսեսի որդին), 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, վերցնելով կնոջն ու երկու զավակներին՝ Մովսեսին և Մաթևոսին, որոնցից փոքրը գրկանոց էր, Ղարաղյու գյուղից (հայտնի է նաև այլ անուններով, այժմ՝ Քարաաղլը, տե՛ս Վ. Սահակեան, Մշոյ Բուլանք գաւառի հայաբնակ գիւղերն ըստ Մկրտիչ Ա Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակների, Գիրք I, Երևան, 2021, էջ 227-229) տեղափոխվել է Արևելյան Հայաստան: Նախ հաստատվել են Շիրակի Թիքնիսում (Տիգնիս), ապա Արթիկից ոչ հեռու գտնվող Արմտլու գյուղում (հետագայում՝ Տուֆաշեն): Հարությունի զավակներից ամեն մեկը չորս տղա է ունեցել, ստեղծվել է մի մեծ աշխատավոր գերդաստան, որը, սակայն, 1930 թվականին սովետական իշխանության ծավալած կոլեկտիվացման և այսպես կոչված կուլակաթափության հետևանքով աղքատության շեմին է հասել: Մաթևոսի որդի Սիմոնի և Լուսիկի (կարսեցի) միակ որդին էր Արտաշեսը (Արտուշ), որի ծնվելուց երկու ամիս անց դժբախտ պատահարից մահանում է հայրը, յոթ տարի անց մայրն ամուսնանում է Հռոմ գյուղում: Մի քանի տարի մոր հետ ապրելուց հետո նա տեղափոխվում է հորեղբոր՝ Սարոյի ընտանիք, որն այդ ժամանակ ճնշումներից խուսափելու նպատակով հաստատվել էր Արունում (այն ժամանակ՝ Թալիշ):

աշխատելով, իսկ հետագա տարիներին՝ Հայաստանում ապրելիս և ուսանելիս, ուրվականի պես պիտի հալածեր նրան (մինչև Ստալինի մահը):

1947-51 թթ. սովորել և ավարտել է Երևանի Խ. Աբովյանի անվ. մանկավարժական ինստիտուտի պատմության ֆակուլտետը, ապա ասպիրանտուրան: 1957-ին ամուսնացել է նույն ինստիտուտի շրջանավարտ Սեդա Մարաբյանի հետ (նա հետագայում աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում): Ունեցել են մեկ զավակ (տողերիս հեղինակը):

1959 թ. Ա. Մաթևոսյանն աշխատանքի է ընդունվել Մատենադարանում, որը հենց այդ ժամանակ հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի կարգավիճակ էր ստացել, և որտեղ նա աշխատել է 45 տարի՝ մինչև կյանքի վերջը:

Գիր ու գրականության նկատմամբ սերը հատուկ են եղել Ա. Մաթևոսյանին դեռ պատանեկան տարիներից², նաև օժտված էր գրական ու նկարչական շնորհով, ուստի Մատենադարանում աշխատանքը նրա համար երազելի մի բան էր, և այդտեղ նա լիարժեք կերպով դրսևորեց իր կարողությունները:

Մատենադարանի տնօրեն, բազմահմուտ Լևոն Խաչիկյանը նրան հանձնարարում է ձեռագրերի հիշատակարանների և գրչության կենտրոնների ուսումնասիրությունը: 1970 թ. Ա. Մաթևոսյանը պաշտպանում է դիսերտացիա «Մեծփավանքի գրչության կենտրոնը» թեմայով և ստանում պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան, այնուհետև ԽՍՀՄ ԲՈՀ-ից ստանում է ձեռագրագետի (կոդիկոլոգ) որակավորում:

Մատենադարանը Ա. Մաթևոսյանի համար դարձավ ոչ միայն աշխատավայր, այլև կարծես այն հարազատ հայրական տունը, որն անցյալում չէր ունեցել: 1962 թ. հունվարից՝ շուրջ 20 տարի աշխատելով ձեռագրատանը, վարելով գլխավոր ավանդապահի պատասխանատու պաշտոնը՝ մեկ ամ մեկ գիտեր հսկա հավաքածուի ձեռագրերը: Հազարամյա մատյանները նրա համար սոսկ հետազոտման առարկա չէին, այլ

² Ա. Մաթևոսյանի գրասիրության մասին է խոսում նրա զարմիկի՝ Գրիշայի մի հուշը: Վերջինս երեխա էր, երբ Ա. Մաթևոսյանն Արուճ է վերադարձել գերությունից՝ 6 տարվա բացակայությունից հետո: Ասում է՝ «մի փոքր ճամպրուկ ուներ հետը, մենք երեխաներով սպասում էինք տեսնելու, թե ինչ կա մեջը, երբ բացեց, ամբողջովին գրքեր էին»:

շնչավոր, ակնածելի գրուցակիցներ, որոնց լեզուն սովորել էր դրանց գրիչների, մանրանկարիչների, ստացողների, նաև՝ գրի ու գրչության և հիշատակարանների «միջնորդությամբ»:

Նրա առաջին և տասնամյակներ շարունակվող գործը աշխարհի բոլոր հայերեն ձեռագրերի համահավաք քարտարանի կազմումն էր (ամփոփում է շուրջ 35 000 քարտ), ապա, դրա հիման վրա, հայ գրչության կենտրոնների քարտեզի ստեղծումը (քարտեզները ցայժմ գետեղված են Մատենադարանի գլխավոր ցուցասրահի մուտքի երկու կողմում): Հայ գրչության կենտրոնների ուսումնասիրությունը ոչ պատահականորեն սկսեց Վասպուրականից: Այսպիսի հիմնավորում ունեն, որի մասին լսել եմ հենց իրենից՝ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ոչնչացվում են հայկական վանքերն ու մյուս հիշատակները, և մի օր էլ կարող է ասեն, թե այստեղ հայ չի ապրել: Մինչդեռ մենք ամեն գավառում տասնյակ գրչության կենտրոններ ենք ունեցել, որոնցում հարյուրավոր ձեռագրեր

Հայ գրչության կենտրոնների քարտեզի վրա աշխատելիս

են գրվել ու հիմա էլ կան այդ ձեռագրերը Մատենադարանում և աշխարհի տարբեր երկրների թանգարաններում՝ որպես ոչ միայն այդ վայրերում հայերի դարավոր գոյության, այլև հայկական զարգացած մշակույթի խոսուն վկաներ:

Ա. Մաթևոսյանի ուսումնասիրած առաջին գրչության կենտրոններն էին Մոկաց Սարի Ս. Գևորգ վանքը (նրա առաջին գիտական հոդվածն էր՝ Մատենադարանի «Բանբերում»՝ 1962 թ.), Մեծոփավանքը, Քաջբերունիքը, Սանդղկավանքը, Լիմը և այլն: Չմոռանանք, որ դա խորհրդային շրջանում էր, երբ Արևմտահայաստանի մշակութային ժառանգության ուսումնասիրությունը, մեղմ ասած, չէր խրախուսվում:

Ա. Մաթևոսյանն զբաղվել է հնագրության, մաշտոցյան գրերի ստեղծման, գծագրական հորինվածքի, գրատեսակների խնդիրներով: Դրա համար անհրաժեշտ էր ուսումնասիրել հնագույն ձեռագրերն ու պատամիկները: Այդպես մեկը մյուսի ետևից լույս տեսան հայերեն հնագույն մատյաններին նվիրված նրա հոդվածներն ու աշխատությունները («Լազարյան Ավետարան», «Էջմիածնի Ավետարան», «Վեհամոր Ավետարան», «Վեհափառի Ավետարան» և այլն): Նրա շնորհիվ Հայկական սովետական հանրագիտարանում առանձին բառահոդվածներ ունեցան հայոց այբուբենի բոլոր տառերը: Իսկ ընդհանուր առմամբ, այդ հանրագիտարանում նա հրապարակել է նաև հայ գրչության կենտրոններին, միջնադարյան դպրոցներին, գրիչներին ու ձեռագրերին նվիրված 136 հոդված: 1980-ականներին եղել է «Մատենադարան» ֆիլմաշարի գիտական խորհրդատու (նկարահանվել է 20 մաս):

«Բանբեր Մատենադարանի» հանդեսում և այլ գիտական պարբերականներում Ա. Մաթևոսյանը ձեռագրագիտական հոդվածներով անդրադարձել է Հաղբատի, Սանահինի, Անիի, Գլաձորի, Երևանի գրչության կենտրոններին, մի շարք նշանավոր ձեռագրերի՝ «Մուղնու Ավետարան», «Մշո Ճառքնտիր», «Հաղբատի Ավետարան», «Թարգմանչաց Ավետարան», րաբունապետների՝ Եսայի Նչեցի, Գրիգոր Տաթևացի, Գրիգոր Խլաթեցի, գրիչների՝ Հովհաննես Սանդղկավանցի, Հովհաննես Մանգասարենց և ուրիշներ: Հայ ձեռագրական մշակույթի գլուխգործոցներից մեկին՝ «Նթումի Ճաշոցին» նվիրված ուսումնասիրությունը՝ ամբողջական տարբերակով, առաջին անգամ հրատարակվելու է սույն ժողովածուի մեջ:

Մատենադարանի գլխավոր ավանդապահ
(նախկին ձեռագրատանը)

Ա. Մաթևոսյանի մասնագիտական խորհուրդներով է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը ձեռք բերել երկու հնագույն և նշանավոր ձեռագիր, որոնք հետո նվիրել է Մատենադարանին, և որոնք՝ ձեռագրագետի առաջարկությամբ, անվանակոչվել են «Վեհամոր Ավետարան» (ի հիշատակ կաթողիկոսի մոր) և «Վեհափառի Ավետարան»։ Այդ մասին է Ա. Մաթևոսյանի հոդվածը՝ «Վեհափառական երկու Ավետարան» վերնագրով³։ Ավելացնենք, որ «Վեհամոր Ավետարանն» իր հնությամբ արժեքավոր այն ձեռագիրն է, որի վրա՝ Հայաստանի անկախության հռչակումից սկսած, երդվում են ՀՀ նախագահները, իսկ «Վեհափառի Ավետարանը», թե՛ հնության, թե՛ ինքնատիպ պատկերազարդման շնորհիվ, հրատարակվեց նմանահանությամբ՝ Ա. Մաթևոսյանի ձեռագրագիտական ու հնագրական, և Տատյանա Իզմայլովայի՝ մանրա-

³ «Էջմիածին», 1994, Թ-Ժ, էջ 32-34։

նկարչական ուսումնասիրությամբ, Հայաստանում քրիստոնեության որպես պետական կրոն հռչակման 1700-ամյակի առիթով⁴:

Ա. Մաթևոսյանի հետաքրքրությունների շրջանակում էր նաև հայ միջնադարյան դպրոցների և համալսարանների պատմությունը: Գլաձորի համալսարանի 700-ամյակի նշման ժամանակ և հետագայում նա անդրադարձավ թե՛ Գլաձորի և թե՛ նրա շարունակությունը հանդիսացող Հերմոնի, Որոտնավանքի, Տաթևի համալսարանների պատմությանը, ապացուցելով, որ այս կենտրոնները օղակներն են եղել «Հայոց վարդապետարան» (հայոց միջնադարյան համալսարան) հասկացության և որ այն չընդհատվող գոյություն է պահպանել շուրջ 150 տարի: Նրա ղեկավարությամբ է Վայոց ձորի Վերնաշեն գյուղում ստեղծվել Գլաձորի համալսարանի թանգարանի ցուցադրությունը:

Գիտնականն ավելի քան 15 տարի նվիրեց հայերեն հնագույն թղթաձեռագրի (981 թ.) ուսումնասիրությանն ու վերծանությանը: Զեռագրում էջեր կան, որոնց հազարամյա թուղթը թանաքի ազդեցությամբ այնպես է քայքայվել, որ մնացել են տողերի թափված ուրվագծերը, և այդ էջերի բնագրերը վերականգնելը չափազանց բարդ ու աշխատատար գործ էր: Ա. Մաթևոսյանի աշխատասիրությամբ՝ ստեղծման 1000-ամյակի առիթով, ձեռագիրը հրատարակվեց երկու սովորական հատորով («Մատենան գիտութեան եւ հաւատոյ Դաւթի քահանայի», Երևան, 1995, 1999):

Սկզբնաղբյուրների հրատարակության ասպարեզում կարևոր իրագործում էր «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» ժողովածուների երկու հատորի հրատարակությունը՝ 5-12-րդ և 13-րդ դարերի հարյուրավոր հիշատակարանների ընդգրկմամբ (Երևան, 1984, 1988): Հրատարակել է նաև «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները միջնադարյան հայ մշակույթի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր» (Երևան, 1998) աշխատությունը:

Ա. Մաթևոսյանը նոր խոսք է ասել հայագիտության մի շարք խրթին հարցերում՝ հիմք ունենալով ձեռագրերից հայտնաբերված տվյալները: Օրինակ, պատառիկների ուսումնասիրության ընթացքում գտնելով Անանիա Շիրակացու բնագրերից մեկը և որոնելով այն գիրքը, որի մեջ

⁴ Վազգեն Վեհափառի Ավետարանը, Ժ դար, նմանահանություն, (հնագրական և ձեռագրագիտական ուսումնասիրությունը Ա. Մաթևոսյանի, մանրանկարչական ուսումնասիրությունը Տ. Իզմայլովայի) Երևան, 2000:

պիտի այն ներառված լիներ, այլ աղբյուրների զուգադրմամբ նա հանգեց եզրակացության, որ Շիրակացին ստեղծել է «Քննիկոն» անունով մի գիրք, որի մեջ էլ ընդգրկված են եղել հայոց անշարժ տոմարը և ժամանակի գիտությունների (յոթ ազատ արվեստներ) հանրագումարը (այդ մասին հրատարակել է հոդվածաշար՝ 1974-1994 թթ.): Սա մի նորություն էր, որը սկզբում դժվար ընկալվելով, գիտական բանավեճեր ծնեց, բայց այժմ հիմնականում ընդունված է հայագիտության մեջ: Նույն կերպ, նրան հաջողվեց հիմնավորել Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության «Չորրորդ գրքի» գոյությունը, և հայերեն հնագույն թղթա ձեռագրում հայտնաբերել ժամանակին այդ գրքի մեջ եղած որոշ նյութ-միավորներ, որի մասին է հեղինակի «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» Չորրորդ գիրքը» աշխատությունը (Երևան, 1995):

Գիտական բացառիկ ձեռքբերում կարելի է համարել Կորյունի «Մաշտոցի վարքում» երկու կից թղթերի տեղերի շփոթման հետևանքով առաջացած թյուրիմացության բացահայտումը: Միջնադարյան ձեռագիր մատյանի պատրաստման բոլոր նրբություններին քաջածանոթ լինելու շնորհիվ էր, որ Ա. Մաթևոսյանին հաջողվեց նախ վերականգնել Կորյունի մատյանի նախնական օրինակի մանրակերտը՝ պրակ առ պրակ, ապա և բացահայտել դեռևս 5-րդ դարում տեղի ունեցած երկու թղթի սխալ տեղադրումը, որը նաև իմաստային անհամապատասխանություն էր առաջացրել և հետագայի ընթերցողներին ու նոր ժամանակների հետազոտողներին անբացատրելի իրողության առջև կանգնեցրել: Այս հայտնագործության շնորհիվ ոչ միայն ձեռագրագիտական ճշգրտում կատարվեց, այլև պարզ դարձավ, որ այսպես կոչված Դանիելյան գրերը որևէ դեր չեն կատարել հայոց գրի ստեղծման պատմության մեջ:

Ա. Մաթևոսյանի գիտական վաստակին այստեղ անդրադարձանք շատ համառոտ, նկատի ունենալով, որ ստորև սույն ժողովածուի մեջ ընդգրկված նյութերի ու հեղինակի հետազոտած թեմաների վերաբերյալ ավելի մանրամասն տեղեկություններ ենք ներկայացնելու: Իսկ նրա աշխատությունների ամբողջական ցանկը գետեղված է գրքի վերջում: Ի դեպ, այդ ցանկից երևում է, որ Ա. Մաթևոսյանը գիտական հրատարակություններից բացի ունեցել է նաև բազմաթիվ գիտահանրամատչելի և ընդհանրապես, ընթերցող ամենալայն հասարակությանը և անգամ երե-

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա-ից
«Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ» շքանշանի կոնդակը ստանալիս (1997 թ.)

խաներին հասցեագրված հրապարակումներ, որով փորձել է Մատենա-դարանի գանձարանը ճանաչելի դարձնել բոլորին:

Գիտական գործին զուգահեռ Ա. Մաթևոսյանը զբաղվել է դասախոսական աշխատանքով, 1970-ականներին մի քանի տարի դասավանդել է Երևանի պետական համալսարանում, իսկ 1980-ական թվականներից սկսած՝ շուրջ 20 տարի ձեռագրագիտություն, հնագրություն և հայ դպրոցների պատմություն էր դասավանդում Ս. Էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանում: Միրով էր աշխատում ճեմարանականների հետ և նրանք էլ փոխադարձում էին այդ սերը: Ի գնահատումն Ա. Մաթևոսյանի գիտական և դասախոսական վաստակի՝ երջանկահիշատակ Գարեգին Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը 1997 թ. նրան արժանացրեց Հայ Եկեղեցու «Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ» շքանշանին:

Ա. Մաթևոսյանի աշխատանքը յուրովի գնահատել են նաև նրա համալսարանացիները 1990 թ. նրան շնորհելով «Արուճի պատվավոր քաղաքացի» կոչումը:

Սարգսրապատ, ձախից՝ Հրավարդ Հակոբյան, Սիրարփի Տեր-Ներսեսյան,
Արտաշես Մաթևոսյան, Անդրանիկ Զեյթունյան (1972 թ.)

Աշխատանքի մեջ իր և այլոց նկատմամբ խստապահանջ Ա. Մաթևոսյանը կյանքում կենսուրախ, կատակասեր մարդ էր, ընկերական լայն շրջապատով։ Սիրում էր ընկերների հետ սեղան նստել, որտեղ ավելի հաճախ նրան էր վերապահվում սեղանապետի դերը։ Սերտ կապ էր պահում անգամ պատանեկության տարիների ընկերների հետ։ Արունից՝ Պապիկ Բաղդասարյան, Նիկոլայ Բաբայան, Հրայր Քոչարյան, Պարույր Մարտիրոսյան, ուսումնարանի և ինստիտուտի ընկերներից էին Արմենակ Ղազարյանը (Ագարակից) և Էդիկ Օհանյանը (Աշտարակից), մեկը արմատներով Սասունից, մյուսը՝ Բոլնիս Խաչենից։

Մատենադարանի գործընկերների մասին նշենք, որ խորին ակնածանք էր տածում Ասատուր Մնացականյանի նկատմամբ՝ որպես ավագ ընկերոջ, մտերիմ էր Անդրանիկ Զեյթունյանի, Արմինե Քյոշկերյանի, Էմմա Կորիմազյանի, Շավարշ Սմբատյանի, Էդուարդ Բաղդասարյանի, Հրավարդ Հակոբյանի և այլոց հետ։ Այստեղ, ընդհանրապես, սիրված և

գնահատված էր՝ սկսած ակադեմիկոս տնօրեններ Լևոն Խաչիկյանից և Սեն Արևշատյանից, մինչև շարքային և անգամ տեխնիկական աշխատողները: 1980-ականներից նրա ասպիրանտն ու օգնականն էր Արփենիկ Ղազարոսյանը: Այդ շրջանում ընկերություն էր անում նաև հնազետ Ժորես Խաչատրյանի և ՀՀ Ժողովրդական նկարիչ Էդվարդ Իսաբեկյանի հետ, որը 1986 թ. նկարել է նրա դիմանկարը:

Իր ուսուցիչներ էր համարում Մորուս Հասարթյանին, Լևոն Խաչիկյանին, Ասատուր Մնացականյանին, որոնց խորհուրդներով ու քաջալերանքով էր մուտք գործել հայագիտության անդաստան: Սիրում էր հիշել Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանի՝ իրեն ուղղված խոսքերը՝ «Դուն գիրը լավ կը ճանչնաս»:

Պարույր Սևակի հետ մտերմացել էին, երբ վերջինս Սայաթ-Նովային նվիրված իր դիսերտացիան գրելու ժամանակ հաճախ էր Մատենադարան գալիս: 1963-ին լույս տեսած «Մարդը ափի մեջ» բանաստեղծությունների ժողովածուն նա Ա. Մաթևոսյանին է նվիրել հետևյալ ընծայագրով՝ «Իմ սիրելի, հոգեհարազատ Արտուշին՝ իր գրչով, իր սեղանի վրա, իմ ամբողջ սրտով: Պարույր, 10, IV, 64»:

Էջմիածնի ճեմարանում դասավանդելու ընթացքում մտերիմ էր Երվանդ Մելքոնյանի և Խորեն Պալյանի հետ: Մեծապես երախտապարտ էր Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշնյանին, որը հովանավորներ գտավ նրա աշխատասիրած մի քանի գրքերի («Մեծոփականքի գրչության կենտրոնը», «Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցի» «Մատենան գիտութեան եւ հաւատոյ Դաւթի քահանայի») հրատարակության համար:

Արտասահմանցի հայագետներից հատկապես ջերմ հարաբերություններ ուներ Ժան-Պիեր Մահեի, Շարլ Ռընուի, Ժերար Դեդեյանի, Բեռնար Ուտիեի, Միշել վան Էսթրուկի, Հայդե և Հելմուտ Բուշհաուզենների հետ: Ա. Մաթևոսյանի աշխատասենյակ-խցի հյուրընկալ դռները բաց էին բոլորի առաջ: Մատենադարանում աշխատող արտասահմանցի հայագետները նրան տարբեր հարցերով դիմում էին որպես քայլող հանրագիտարանի, բայց անհրաժեշտ պատասխանը ստանալուց հետո «ստիպված» էին լինում չմերժել նաև առաջարկված մեկ բաժակ հայոց գինին:

Գիտնական, հայրենասեր քաղաքացի և կենսասեր մարդ էր Արտաշես Մաթևոսյանը, ոչ միայն զիր ու մատյանի, այլև հայրենի բնաշխարհի և պատմական հուշարձանների սիրահար: Նա իր կյանքն ապրեց մեր միջնադարյան բազմիմաց բարունիների և համեստ ու ջանասեր գրիչների օրինակով, որոնց եթե փորձենք մեկ բառով բնութագրել, պիտի կոչենք նվիրյալ:

Արտաշես Մաթևոսյանը կյանքից հեռացավ 2004 թ. փետրվարի 3-ին՝ 82 տարեկանում, թողնելով հայագիտական ծանրակշիռ ժառանգություն, որի առահավատչյան է նաև սույն ժողովածուն:

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ժողովածուն կազմելիս ընտրել ենք Արտաշես Մաթևոսյանի ուսումնասիրությունների մեջ առավել հատկանշական և առանցքային գործերը: Ներկայացնում ենք դրանց մասին հավելյալ որոշ տեղեկություններ, որոնք թույլ են տալիս ավելի համակողմանի պատկերացում կազմել նյութերի և թեմաների մասին: Օրինակ, Անանիա Ծիրակացու «Քննիկոնի» ու հարակից հարցերի վերաբերյալ հեղինակն ունի 7 հոդված, որոնցից այստեղ վերահրատարակվում է միայն մեկը: Ուստի բուն թեմայի ուսումնասիրության մասին ավելի հանգամանորեն նշում ենք ստորև: Նույնը վերաբերում է նաև որոշ ուսումնասիրությունների ստեղծման հետ կապված մանրամասներին, որոնք չկան բուն հոդվածների մեջ (օրինակ, «Հեթումի ճաշոցի» պարագայում և այլն): Միաժամանակ, որոշ նյութերի դեպքում, ցույց ենք տալիս, թե Ա. Մաթևոսյանի առաջ քաշած գիտական թեզերը կամ վարկածները ինչպիսի տարածում են գտել և ինչ արձագանքներ են ստացել վերջին տասնամյակներին:

Հրապարակվող նյութերը ներկայացնում ենք թեմատիկ երկու խմբով. առաջին մասը՝ ՀԱՅՈՑ ԳԻՐԸ, ՁԵՌԱԳԻՐ ՄԱՏՅԱՆԸ, ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ ԵՎ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ, որտեղ հիմնական նյութը ձեռագրագիտական է և վերաբերում է հայոց գրին, ձեռագիր մատյանին (համալիր), գրչության արվեստին, հիշատակարաններին, գրչության կենտրոններին և մի քանի նշանավոր ձեռագրերի: Երկրորդ մասը վերնագրել ենք ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, որտեղ ընդգրկված նյութերը թեմատիկ առումով պատմաբանասիրական են, սակայն հետազոտական տեսակետից դրանք նույնպես՝ զգալի չափով, հենվում են ձեռագրական տվյալների վրա:

Քանի որ Ժողովածուի մեջ ընդգրկված նյութերը տարբեր տարիների և տարբեր պարբերականներում են հրատարակվել, դարերի նշման կամ հղումների մեջ պահպանել ենք տվյալ հրատարակություններում կիրառված ձևերը⁵:

⁵ Օրինակ, որոշ տեղերում դարերը նշված են արաբական, հռոմեական թվերով կամ հայերեն թվատառերով (14-րդ դ., XVI դ., ԺԴ դ.) կամ՝ Մատենադարան, ձեռ. թիվ,

**ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԻՆ, ՁԵՌԱԳԻՐ ԳՐՔԻՆ ԵՎ
ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Հայերեն ձեռագրերի ուսումնասիրության ժամանակ Ա. Մաթևոսյանը տարբեր առիթներով անդրադարձել է հայկական հնագրության հարցերին: Նախատեսում էր «հնագրական այբոմի» ստեղծում, որի մասին նախնական պայմանավորվածություն ուներ Երևանի պետական համալսարանի հետ, սակայն դա իրականություն չդարձավ: Այդ գործի մի մասնիկը կարելի է համարել Ա. Մաթևոսյանի՝ Հայոց այբուբենի բոլոր տառերի մասին հոդվածները Հայկական սովետական հանրագիտարանում: Կյանքի վերջին տարիներին աշխատում էր Մաշտոցյան գրերի ստեղծման օրինաչափությունների բացահայտման ուղղությամբ: Ցավոք, այդ աշխատանքը վերջնական, ավարտուն տեսք չստացավ:

Սույն ժողովածուի առաջին նյութը՝ «**Հայոց գրերի գծագրական հորինվածքը**», հեղինակի կենդանության ժամանակ հրատարակված վերջին հոդվածն է, որը տպագրվել է «Հայ արվեստ» մշակութային հանդեսի անդրանիկ համարում⁶: Այն շարադրված է գիտահանրամատչելի եղանակով (հանդեսի պահանջներին համապատասխան), և ներկայացնում է Ա. Մաթևոսյանի տեսակետը հայոց գրերի ստեղծման, դրանց գծագրական կառուցվածքի օրինաչափությունների մասին: Հեղինակի միանշանակ եզրակացությունն է, որ հայոց գրերը «ստեղծված են Մեսրոպ Մաշտոցի ձեռքով՝ նրա իսկ մշակած սկզբունքների հիման վրա»: Հոդվածում ներկայացվում, հիմնավորվում են այդ սկզբունքները, միաժամանակ անդրադարձ է կատարվում հնագույն գրատեսակներին:

Ժողովածուի երկրորդ նյութը՝ «**Հայերեն ձեռագիր մատյանը և հայ գրչության արվեստը**» տպագրվել է «Էջմիածին» ամսագրում (1997 թ.), սակայն նրա տեքստի որոշ մասը տեղ է գտել նաև հեղինակի՝

կամ Մատենադարան N: Որոշ մեջբերումներում (ոչ գրաբար, այլ ուսումնասիրողների գործերից կատարված) դասական ուղղագրությամբ հատվածները, թերևս ընթերցողի ընկալումը հեշտացնելու համար, բերված են առանց այդ ուղղագրության կանոնների խիստ պահպանության: Թողել ենք նույնությամբ:

⁶ Տեղյակ լինելով, որ Ա. Մաթևոսյանն այդ շրջանում զբաղվում է հայոց գրերի ստեղծման և դրանց կառուցվածքի օրինաչափությունների բացահայտման հարցերով, խնդրեցի նրան ընդհանուր գծերով ներկայացնել այդ թեման «Հայ արվեստ» հանդեսում, որի խմբագիրն էի (Կ. Մ.):

«Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները միջնադարյան հայ մշակույթի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր» (Երևան, 1998) գրքում: Այս նյութը հետազոտական լինելով հանդերձ, կարելի է ասել, ընդհանրացնող, դասագրքային բնույթի աշխատություն է հայերեն ձեռագիր գրքի և հայ գրչության արվեստի մասին: Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում գրչության արվեստի տարրերին և դրանց գործադրմանը, ձեռագրաստեղծման գործընթացի բոլոր մանրամասներին և այն իրականացնողներին:

Ա. Մաթևոսյանի գիտական աշխատանքի մի մեծ բաժինը նվիրված է **հայկական գրչության կենտրոններին**: Մատենադարանի գլխավոր ցուցասրահի մուտքի երկու կողմերում ներկայացված է նրա հեղինակած՝ հայերեն ձեռագրերի ստեղծման վայրերի երկու խոշոր քարտեզ: Դրանցից մեկում պատմական Հայաստանն է՝ հարևան երկրներով, մյուսում՝ Եվրասիան և Աֆրիկայի հյուսիսը: Գրչության վայրերը նշված են համապատասխան օղակներով, որոնց մեծությամբ որոշվում է յուրաքանչյուր վայրից մեզ հասած ձեռագրերի թիվը՝ մինչև 10 ձեռագիր, ավելի մեծ օղակներով՝ մինչև 20, 50, 100 և 100-ից ավելի: Զարտեզները պատրաստելու և համապատասխան տվյալները փաստագրելու համար 1970-ական թվականներին Ա. Մաթևոսյանը կազմել է շուրջ 35 000 քարտ պարունակող քարտարան, որտեղ նշված են հազարից ավելի գրչության վայր և դրանցում ստեղծված ձեռագրերի մասին հակիրճ տվյալները: Սա, փաստորեն, տեղեկատվական մի մեծ շտեմարան է, որից ցայժմ օգտվում են գրչության կենտրոնների ուսումնասիրությամբ զբաղվող մասնագետները:

Ինչպես վերը նշվեց, գրչության կենտրոնների թեմայով է Ա. Մաթևոսյանը պաշտպանել իր թեկնածուական ատենախոսությունը՝ «Մեծոփականքի գրչության կենտրոնը» (1970 թ., ապրիլի 10-ին): Պաշտպանության ժամանակ պաշտոնական ընդդիմախոս, բանասիրության դոկտոր Աս. Մնացականյանը հետևյալն է նշել դիսերտանտի մասին. «Ճիշտ արտահայտվելու դեպքում այսօր պիտի արձանագրենք, որ նրա ջանքերով ծնվում է հայագիտական մի ուրույն բնագավառ՝ հայ-

կական ձեռագրերի ստեղծման կենտրոնների պատմության բնագավառը: Եվ քննվող մենագրությունն այդ բնագավառի երախայրիքն է»⁷:

Հիրավի, հայկական գրչության կենտրոնների պատմության համակարգված ուսումնասիրությունը սկսվել է Մատենադարանում և առաջին ուղենշային գործը հենց Մեծփավանքին նվիրված Ա. Մաթևոսյանի աշխատությունն էր: Հետագա տարիներին նրա ասպիրանտներն ու հաջորդները ուսումնասիրեցին մի շարք այլ գրչության կենտրոններ, այդ թեմայով գրվեցին ատենախոսություններ, հրատարակվեցին գրքեր, և այդ գործը շարունակվում է նաև այժմ:

Վերոնշյալ աշխատության «ներածության» մեջ Ա. Մաթևոսյանը սահմանում է գրչության կենտրոնների ուսումնասիրության հիմնական խնդիրներն ու նպատակները, ուստի սույն ժողովածուի մեջ ներառել ենք հենց այդ հատվածը:

Ա. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՇՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆԸ

Ա. Մաթևոսյանը նշանակալից ավանդ է ունեցել հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների հրատարակության գործում: Հարկ է նշել, որ այդ բնագավառի ակունքներում կանգնած է եղել Մատենադարանի հիմնադիր տնօրեն, ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանը (1918-1982): Հենց նա է 1950 թ. հրատարակել հիշատակարանների առաջին ժողովածուն՝ «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» արժեքավոր հատորը: Մեկ տարի անց Անթիլիասում լույս է տեսել Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանի կազմած «Յիշատակարանք ձեռագրաց» ժողովածուն⁸: Հետագայում՝ 1955 և 1958 թվականներին, Լ. Խաչիկյանը հրատարակել է նաև

⁷ Ա. Մաթևոսյան, Մեծփավանքի գրչության կենտրոնը, Երևան, 1997, Առաջաբանի փոխարեն (Աս. Մնացականյան), էջ 8:

⁸ Գարեգին Ա. կաթողիկոս Յովսեփեան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա. (Ե դարից մինչև 1250 թ.), Անթիլիաս, 1951:

15-րդ դարի հիշատակարանների երկու հատոր՝ 1401-1480 թթ. ժամանակաշրջանի ընդգրկմամբ⁹:

1959 թ. երբ Մատենադարանը հաստատվում է այժմյան շենքում և վերաժվում Հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի, այստեղ նոր ընդունված աշխատակիցներից Արտաշես Մաթևոսյանին Լևոն Խաչիկյանը ներգրավում է ձեռագրերի հիշատակարանների հավաքման և ուսումնասիրության գործում: Ձեռագրերից ու ձեռագրացուցակներից քաղվում են 15-րդ դարի զգալի թվով հիշատակարաններ, որոնք դուրս էին մնացել արդեն լույս տեսած հատորներից: Դրանք տեղ են գտնում 15-րդ դարի հիշատակարանների՝ 1967-ին լույս տեսած երրորդ հատորում՝ որպես հավելված¹⁰: Ա. Մաթևոսյանի անունը նշված է որպես հատորի «պատասխանատու խմբագիր», իսկ գրքի հակիրճ նախաբանի վերջում Լ. Խաչիկյանը գրում է. «Այս երկտողն ավարտելուց առաջ մեր հաճելի պարտքն ենք համարում շնորհակալական խոսք ուղղել այս հատորի խմբագիր Ա. Մաթևոսյանի հասցեին: Նրա օգնությունն զգացվում է մեր ուշադրությունից վրիպած հիշատակարաններով Հավաքածուն ճոխացնելու և հիշատակարանները խնամքով սրբագրելու դժվարին աշխատանքներում»¹¹:

Տնօրինության հանձնարարությամբ Ա. Մաթևոսյանը շարունակում է հիշատակարանների հավաքումը՝ ավելի վաղ դարերի ժողովածուների հրատարակության համար: Առաջինը 1984 թ. լույս է տեսնում 13-րդ դարի հիշատակարանների ծավալուն հատորը (988 էջ)¹², որի ներածության մեջ հեղինակն անդրադառնում է հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների ժողովածուներին ու դրանց որոշ առանձնահատկություններին: Այնուհետև, 1988 թ. հրատարակվում է 5-12-րդ դարերի հիշատակարան-

⁹ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1955, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երկրորդ (1451-1480 թթ.), կազմեց՝ Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1958:

¹⁰ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երրորդ (1481-1500 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1967, էջ 303-474:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 6: Գրքի՝ Ա. Մաթևոսյանին նվիրած օրինակում Լ. Խաչիկյանը հետևյալ ընծայագիրն է թողել. «Այս գրքի հույժ ջանասեր ու խստապահանջ խմբագրին՝ սիրելի Ա. Մաթևոսյանին, երախտագիտությամբ, Լ. Խաչիկյան, 29, III, 67»:

¹² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Ս. Մաթևոսյան, Երևան, 1984:

ների հատորյակը, որի առաջաբանն աշխատասիրողի համառոտ ուսումնասիրությունն է հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների մասին¹³:

Մինչ այդ՝ 1974 թ. լույս էր տեսել նաև 17-րդ դարի հիշատակարանների առաջին հատորը, կազմողներ՝ Վազգեն Հակոբյան և Աշոտ Հովհաննիսյան (արդեն հանգուցյալ): 1978 թ. նույն հեղինակների կազմած 17-րդ դարի հիշատակարանների երկրորդ հատորը լույս է տեսնում Ա. Մաթևոսյանի խմբագրությամբ¹⁴, իսկ 1982 թ.՝ Վ. Հակոբյանի մահից հետո, հաջորդ հատորի համար նրա հավաքած՝ հիմնականում ձեռագիր վիճակում գտնվող նյութերը հրատարակության պատրաստելու համար, ՀՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտը դարձյալ որպես խմբագիր է ներգրավում Ա. Մաթևոսյանին, որն էլ ավարտին է հասցնում այդ աշխատատար գործը, և 1984-ին տպագրվում է ծավալուն (1016 էջ) հատորը¹⁵:

Տարիներ շարունակ Ա. Մաթևոսյանը ձեռագրերից ու այլ աղբյուրներից հավաքել է նաև 14-րդ դարի հիշատակարանների՝ 1950-ին Լ. Խաչիկյանի հրատարակած հատորից դուրս մնացած միավորները, որոնք կյանքի վերջում հանձնել է իր ասպիրանտ, պատմական գիտությունների թեկնածու Արփենիկ Ղազարոսյանին, հանձնարարելով նոր տպագրված ձեռագրացուցակներից քաղված հիշատակարաններով այն լրացնել և հրատարակել: Այդ գործն իրականություն դարձավ վերջին տարիներին, երեք կազմողի համահեղինակությամբ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, և 2018-ին լույս տեսավ առաջին հատորը՝ (1301-1325 թթ.)¹⁶, որտեղ Լ. Խաչիկյանի ժողովածուի՝ նույն ժամանակաշրջանի 253 հիշատակարանի դիմաց ներառված է 459 միավոր: 2020-ին հրատարակվեց երկրորդ հատորը (1326-1350 թթ.)¹⁷, որին պետք է հաջորդեն ևս երկուսը:

¹³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, աշխատասիրությամբ Ա. Ս. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988:

¹⁴ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), հ. Բ, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1978:

¹⁵ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1641-1660 թթ.), հ. Գ, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1984:

¹⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա. (1301-1325 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2018:

¹⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, մասն Բ, Երևան, 2020:

Այսպիսով, հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, որոնք Հայոց պատմության արժեքավոր և կարևոր սկզբնաղբյուրներ են, ցայժմ հրատարակվել են 12 առանձին հատորներով, որոնց մեջ Ա. Մաթևոսյանը հանդես է եկել որպես երկու հատորի կազմող, ևս երկու հատորի կազմող՝ համահեղինակությամբ, և երեք հատորի խմբագիր: Նրա գրչին է պատկանում նաև «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները միջնադարյան հայ մշակույթի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր» վերնագրով գիրքը, որը լույս է տեսել Յոզեֆ Վայտենբերգի նախաձեռնած «Հանդես հայկական հիշատակարանների» գիտական ծրագրի շրջանակում¹⁸:

Սույն ժողովածուի մեջ ընդգրկված է «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր» հատորի՝ Ա. Մաթևոսյանի գրած առաջաբանը:

ՀԱՅՈՑ ՆՃԱՆԱՎՈՐ ՄԱՏՅԱՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա. Մաթևոսյանի գիտական ժառանգության մեջ կարևոր տեղ են գրավում Մատենադարանում պահվող հայերեն մի շարք **նշանավոր ձեռագրերի և անվանակիր Ավետարանների** մասին ուսումնասիրությունները: Այդ ձեռագրերի մասին հրապարակումներում կատարվել են բազմաթիվ էական ճշտումներ: Օրինակ, պարզվել է, որ գրչության վայրն անհայտ «Մուղնու Ավետարանը» (11-րդ դ. 2-րդ կես) ընդօրինակված գրիչ և մանրանկարիչ Հովհաննեսն աշխատել է Սանդղկավանքի գրչատանը, և նրա մյուս ձեռագրերի ի հայտ բերմամբ ու համեմատությամբ, փաստորեն, ճշտվել է նշանավոր ձեռագրի ստեղծման տեղն ու որոշակիացվել ժամանակը¹⁹:

Մեկ այլ հայտնի մատյան՝ «Հաղբատի Ավետարանը» (1211 թ.), որը մինչ այդ բազմաթիվ ուսումնասիրողների ուշադրությունը գրավել էր իր աշխարհիկ շնչով ներթափանցված մանրանկարներով, Ա. Մաթևոսյանի

¹⁸ Ա. Մաթևոսյան, «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները միջնադարյան հայ մշակույթի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր», Երևան, 1998, 123 էջ: Գրքի մասին գրախոսություն է գրել Թեո Մարտեն Վան Լինտը՝ Journal of the society for Armenian studies (2003-2004), volume 13, p. 141-144:

¹⁹ Ա. Մաթևոսյան, Գրիչ Հովհաննես Սանդղկավանքցի («Մուղնու Ավետարանը»), «Բանբեր Մատենադարանի», № 10, Երևան, 1971, էջ 379-400:

հետազոտության համաձայն նկարագարովել է Անի քաղաքի Բեխենց վանքում, որի վանահայր Եղբայրիկի մանրանկարն առկա է ձեռագրում: Միաժամանակ, Մատենադարանում հեղինակը հայտնաբերել է Բեխենց վանքի նույն վանահոր ժամանակի մեկ այլ Ավետարան²⁰ (նկատենք, որ բուն Անիից մեզ հասած ձեռագրերն ընդամենը մի քանիսն են):

Հեթում Ա թագավորի պատվերով Թորոս Ռոսլինի ստեղծած՝ բայց հատվածականորեն պահպանված (թշնամիների ձեռքով բարբարոսաբար բզկտված) Ավետարանին անդրադառնալով, ներկայացրել է ձեռագրի անցած ուղին, վերականգնել հիշատակարանը, որի մի մասը մեր օրերն էր հասել որպես այլ մատյանի պատառիկ-պահպանակ, ճշտել գրչության թվականը, նաև ուշագրավ դիտարկումներ է կատարում մեծ արվեստագետի ժառանգության մասին²¹:

Հայոց նշանավոր ձեռագրերի մասին Ա. Մաթևոսյանի հրապարակումները, որոնց թվում են նաև հնագույնները՝ «Լազարյան Ավետարանը», «Էջմիածնի Ավետարանը», «Վեհափառի Ավետարանը», կարող են մի առանձին ժողովածուի նյութ հանդիսանալ, բայց այստեղ ընդգրկել ենք դրանցից միայն չորսին՝ Հնագույն թղթյա ձեռագրին, «Մշո Ճառընտիրին», «Թարգմանչաց Ավետարանին» և «Հեթումի Ճաշոցին» նվիրված ուսումնասիրությունները:

Հայերեն հնագույն թղթյա ձեռագրի (Մատենադարան, ձեռ. 2679)՝ 981 թ. ստեղծված Ժողովածուի, գրանյութի և պարունակած նյութերի գիտական բացառիկ արժեքը նկատի ունենալով Մատենադարանի տնօրինությունը որոշել էր մատյանի հազարամյակի առիթով՝ 1981 թ. այն հրատարակել ամբողջական նմանահանությամբ, վերծանությամբ և ուսումնասիրությամբ: Այդ աշխատատար և չափազանց բարդ գործը հանձնարարվեց Ա. Մաթևոսյանին, որը գիտնականից պահանջեց ավելի քան 15 տարվա աշխատանք: Բանն այն է, որ 1000-ամյա թուղթը, որն ինչպես հետո պարզվեց, պատրաստված է եղել Հայաստանում, բավական վատ էր պահպանվել: Ձեռագրի մի շարք էջերում գրանյութը քայքայվել էր թանաքի ազդեցությամբ և մնացել էին միայն տողերի ուրվա-

²⁰ Ա. Մաթևոսյան, Նշմարներ Անի քաղաքի գրչության և մանրանկարչության, «Բանբեր Մատենադարանի», № 14, Երևան, 1984, էջ 106-134:

²¹ Ա. Մաթևոսյան, Հեթում Ա թագավորի Ռոսլինյան Ավետարանի նորահայտ մասունքները, «Բանբեր Մատենադարանի», № 13, Երևան, 1980, էջ 275-294:

գծերը: Մատյանը նմանահանությամբ հրատարակելու պատճառներից մեկն էլ այդ հանգամանքն էր (քանի որ այն ժամանակ թղթի հետագա քայքայումը կանխելու հնարավորություն չկար)²²: Հրատարակչական բարդության, նյութական միջոցների սղության և այլ պատճառներով հնարավոր չեղավ աշխատությունը լույս աշխարհ բերել բուն հազարամյակին, բայց այն իրագործվեց արդեն Հայաստանի անկախությունից հետո, սփյուռքահայ բարերարների աջակցությամբ՝ 1995 և 1997 թվականներին: Փառավոր մատյանը հրատարակվեց երկու մեծադիր և սովոր հատորով՝

Մատենան գիտության և հասարակական գիտության (նմանահանություն), (առաջադրանք Արտաշես Մաթևոսյանի), հատոր 1, Երևան 1995, 772 էջ:

Մատենան գիտության և հասարակական գիտության (ուսումնասիրություն, վերծանություն, ծանոթագրություններ Արտաշես Մաթևոսյանի), հատոր 2, Երևան, 1997, 570 էջ:

Ա. Մաթևոսյանի սույն ժողովածուի մեջ բերվող հոդվածը լույս է տեսել գրքերի տպագրությունից առաջ՝ 1982-ին, «Գիտություն և տեխնիկա» ամսագրում և գիտահանրամատչելի եղանակով ներկայացնում է հայերեն հնագույն թղթյա ձեռագիրը: Մատյանի մասին շատ ավելի վաղ լույս է տեսել հեղինակի մի հոդվածը ռուսերենով²³:

Հայերեն ամենամեծ ձեռագիրը՝ «**Մշո ճառքնոսիրը**» (Մատենադարան, ձեռ. 7729), որի մասին հակիրճ անդրադարձներ են ունեցել այլ հեղինակներ, և անորոշ կամ թերի կարծիք հայտնել գրչության տեղի ու ժամանակի մասին, առաջին անգամ մանրակրկիտ ձեռագրագիտական ուսումնասիրության է ենթարկել Ա. Մաթևոսյանը և հոդված հրապարակել՝ «Ե՞րբ և ուրտե՞ղ է գրվել Մշո Տոնական-ճառքնոսիրը»²⁴: Դրանում ճշտվել է, որ մատյանն ստեղծվել է 1202 թ., Երզնկայի Ավագ վանքում, միաժամանակ հոդվածում բազմաթիվ ուշագրավ դիտարկումներ են կա-

²² Մատենադարանում վերականգնման գործի առաջնության պայմաններում, վերջին տարիներին հնարավոր եղավ «Թղթյա ձեռագիրն» ամբողջովին վերականգնել, որը կատարեց վերականգնող Արթուր Պետրոսյանը: Մատենադարանում վերականգնված ձեռագրին նվիրված հատուկ ցուցադրություն կազմակերպվեց 2020 թ.:

²³ А. Матевосян, Древнейшая армянская рукопись на бумаге, “Памятники культуры новые открытия” Ежегодник, 1976, Москва, 1977, ст 7-11.

²⁴ «Բանբեր Մատենադարանի», № 9, Երևան, 1969, էջ 137-162:

տարված ծավալուն մատյանի բովանդակության, նյութերի, գրչության և նկարագարուման վերաբերյալ (նկարչի՝ Ստեփանոսի, զարդապատկերում պահպանված անվան բացահայտումը և այլն): Այդ ուսումնասիրության արժեքը գնահատելով Մատենադարանի տնօրինությունը հարկ է համարել այն հրատարակության ներկայացնել նաև ռուսերեն թարգմանությամբ, որը կատարվել է այն ժամանակի միութենական մասնագիտացված գիտական պարբերականում²⁵:

«**Թարգմանչաց Ավետարանը**» Մատենադարանի նշանավոր ձեռագրերից է (Մատենադարան, ձեռ. 2743), որը հայտնի է հատկապես իր բացառիկ արժեքավոր մանրանկարչությամբ, ինչի շնորհիվ հիշատակվում և բարձր է գնահատվում հայ միջնադարյան արվեստի պատմության գրեթե բոլոր ուսումնասիրություններում: Ձեռագիրը ստեղծվել է 1232 թ., Տիրացու գրչի և Գրիգոր ծաղկողի աշխատանքով (ստույգ վայրն անհայտ է):

Ա. Մաթևոսյանն առաջնորդվելով ձեռագիրը որպես պատմամշակութային ամբողջական և ինքնուրույն հուշարձան ուսումնասիրելու իր սկզբունքով, մանրակրկիտ հետազոտությամբ ի հայտ է բերել ժամանակի ընթացքում «Թարգմանչաց Ավետարանում» կատարված փոփոխությունները, լրացումները, նորոգումների ժամանակ արված միջամտությունները և այլն: Պարզվել է, որ ձեռագիրը 1232 թ. Գրիգոր ծաղկողի ձեռամբ խորաններով ու անվանաթերթերով զարդարվելուց որոշ ժամանակ հետո, հավանաբար մոնղոլական արշավանքի մասնակից հայ զորականների ձեռքով բերվել է Արցախ, և այստեղ 1305-1311 թթ. ժամանակաշրջանում՝ իշխանական պատվերով, լրացվել է ավետարանիչների ու տերունական բարձրարվեստ պատկերներով, դարձյալ Գրիգոր անունով, բայց մեկ այլ վարպետի՝ «Գրիգոր նկարչի» ձեռքով (Գրիգոր Արցախեցի) և նվիրվել Խաղապանքին²⁶: Այս բացահայտման շնորհիվ Արցախի ձեռագրական մշակույթի վերաբերյալ եղած պատկերացումները մեծապես հարստանում են և ազնվականական միջավայրի՝ իշխանների ու իշխանուհիների պատվերով ստեղծված ճարտարապետական, քանդակա-

²⁵ А. Матевосян, Самая большая армянская рукопись (Мушский Чарынтир) “Проблемы палеографии и кодикологии в СССР” Москва, 1974, ст. 382-392

²⁶ Ա. Մաթևոսյան, Թարգմանչաց Ավետարանը, «Էջմիածին», 1992, Թ-Ժ-ԺԱ, էջ 102-114, 1993, Ա-Բ-Գ էջ 105-118:

գործական և որմնանկարչական (Գանձասար, Դադիվանք) գործերի կողքին, արդեն կարելի է խոսել նաև մանրանկարչական բարձր արվեստի մասին²⁷:

«ՀԵԹՈՒՄԻ ԾԱՇՈՑԻ» ՄԱՅԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա. Մաթևոսյանի՝ հայերեն ամենանշանավոր ձեռագրերից մեկին՝ շքեղ նկարազարդմամբ թագավորական «Հեթումի Ծաշոցին» նվիրված ուսումնասիրությունը միակն է, որ լույս չի տեսել հեղինակի կենդանության օրոք:

Աշխատությունը գրելու շարժառիթի մասին Ա. Մաթևոսյանը հետևյալ տեղեկությունն է թողել. «1970-ական թվականներին Մաշտոցի անվան Մատենադարանի տնօրինությունը պայմանավորվել էր Մյունխենի հրատարակչություններից մեկի հետ հրատարակելու Հեթումի Ծաշոցից մանրանկարված 50 թերթ: Ընտրվեցին համապատասխան նկարներ: Հուշարձանի ձեռագրական նկարազրությունը հանձնարարվեց Մատենադարանի գլխավոր ավանդապահ ձեռագրագետին՝ Ա. Մաթևոսյանին, իսկ մանրանկարների քննությունը, արվեստագիտության թեկնածու Ի. Դրամբյանին: Բանակցությունները ձգձգվեցին, գործը գլուխ չեկավ»²⁸:

Նշենք, որ Իրինա Դրամբյանն իր ուսումնասիրությունը հրատարակել է 2011 թ.²⁹:

Ա. Մաթևոսյանն իր ուսումնասիրությունը սկզբնապես վերնագրել էր «Հեթումի Ծաշոցը», սակայն երբ վերը նշված ծրագիրը չի իրականացել, մեքենագիր երկրորդ օրինակի վրա, բուն գործը վերակառուցել է (համապատասխան կրճատումներով և լրացումներով), թերևս որպես հողված հրատարակելու նպատակով, և ուսումնասիրության ամենակարևոր նորությունը նկատի ունենալով վերնագրել «Գևորգ Սկևռացին Հեթում Բ թագավորի «Ծաշոցի» հորինիչ և պճնագարդող»: Այս տարբե-

²⁷ Այս մասին տե՛ս H. Hakobyan, T. Minasyan, V. Torosyan, Manuscript heritage of Artsakh and Utik, Yerevan, 2022, pp. 169-171.

²⁸ Մատենադարանի արխիվ, Ա. Մաթևոսյանի ֆոնդ, թղթապանակ «Ծաշոց» (ֆոնդն առայժմ մշակված չէ և նյութերը չունեն համարակալում):

²⁹ Ի. Դրամբյան, Հեթում Բ արքայի Ծաշոցը, «Նաիրի», Երևան, 2011, հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն:

րակը՝ որոշ կրճատումներով, հրատարակության է պատրաստել և «Էջմիածին» ամսագրում տպագրել Արփենիկ Ղազարոսյանը՝ 2007 թ.³⁰:

Ներկա հրատարակությունը պատրաստելիս մենք ուսումնասիրել ենք Ա. Մաթևոսյանի արխիվում պահվող՝ «Ճաշոց» մակագրությամբ թղթապանակի պարունակությունը, որտեղ առկա են աշխատության երկու տարբերակն էլ: Նկատի ունենալով, որ առաջին տարբերակում առկա են կարևոր հատվածներ հատկապես ձեռագրի հիշատակարանի և պատկերագրության որոշ առանձնահատկությունների վերաբերյալ, իսկ եզրակացությունների մասն առավել ամբողջական է, մենք կազմել ենք ուսումնասիրության երկու տարբերակը միավորող տեքստ: Պահպանել ենք նաև երկու վերնագրերը:

Երկրորդ տարբերակի սկզբում հեղինակի նշած «Նախագիր» ենթավերնագրից հետո այլ ենթավերնագրեր չկան, հավանաբար այդպիսիք պետք է ավելացներ հետագայում, ուստի մենք բովանդակությունից ելնելով, տեքստում ավելացրել ենք համապատասխան ենթավերնագրեր, որը դյուրացնում է նյութի ընկալումը: Միաժամանակ, լուսանցապատկերում առկա՝ Հեթումի մի քանի դիմանկարների քննության հատվածում, որն աշխատության կարևոր նորությունն պարունակող մասերից է, տեղադրել ենք համապատասխան լուսանկարներ և դրանց մակագրությունները կազմել ըստ հեղինակային տեքստի: Հոդվածին կցել ենք նաև գունավոր վերատպություններով ներդիր:

Այս ուսումնասիրությունն Արտաշես Մաթևոսյանի սկզբունքային գործերից է՝ ձեռագրագիտական համալիր հետազոտության առումով: Բանն այն է, որ «Հեթումի Ճաշոցի» հիշատակարանում չեն նշված գրչության վայրը, գրչի և նկարչի (կամ նկարիչների) անունները, հայտնի են միայն ստացողը և թվականը (1286 թ.): Մակայն պակասող տվյալները, մեծ մասամբ, հնարավոր է լինում լրացնել պատմական և ձեռագրագիտական ուսումնասիրությամբ: Մասնավորապես, Ա. Մաթևոսյանը հիմնավորում է, որ գրչության վայրը Սկևռայի վանքն է, ճշտում է, թե հիշյալ ժամանակաշրջանում այդ վանքում աշխատող Ստեփանոս անունով չորս գրիչներից որ մեկն է եղել ձեռագրի գրիչը (ըստ գրչության առանձ-

³⁰ Գևորգ Սկևռացին Հեթում թագավորի «Ճաշոցի» հորինիչ և պնդագրող, «Էջմիածին», Բ-Գ, 2007, էջ 101-112, ԺԲ, էջ 51-72 (հրատարակության պատրաստեց Ա. Ղազարոսյանը):

նահատկությունների՝ գրչի այլ մատյանների համեմատությամբ), և պարզում Ճաշոցի խմբագրողին (նյութերի հերթականությունը որոշողին), հիշատակարանը հորինողին ու նկարագրողների խմբի ղեկավարին, որը, հեղինակի համոզմամբ, Գևորգ Սկեռացի վարդապետն էր: Պարզվում է, որ այս նշանավոր վարդապետն իր նկարագրված ձեռագրերում անունը նշելու սովորություն չի ունեցել և այդ մասին ակնարկվում է նաև նրա վարքում:

Ավելացնենք, որ այս հիմնական եզրահանգումներից բացի, ուսումնասիրության մեջ ներկայացված են Սկեռացի գրչության կենտրոնի և Գևորգ Սկեռացու գործունեության ուշագրավ մանրամասներ, կատարված են «Ճաշոցին» վերաբերող ձեռագրագիտական մի շարք ճշգրտումներ, որոնցից է, օրինակ, մեծադիր նկարների և որոշ լուսանցապատկերների մոտ եղած բացատրական մակագրությունների հեղինակի պարզումը, որը Հակոբ Սսեցին էր, և գրառումներն արել է 1620-ական թվականներին (ձեռագրում 1626 թ. հիշատակարան ունի):

«Հերթումի Ճաշոցի» նկարագրությունը լույս է տեսել Մատենադարանի ձեռագրերի Մայր ցուցակի Գ հատորում (2007 թ.), որտեղ գրչության վայրը հարցականով նշված է «Սկեռա՛», գրչի և նկարչի մասին տվյալներ չկան³¹: Ավելի վաղ, ԺԳ դարի հիշատակարանների հատորը հրատարակելիս (1984 թ.), Ա. Մաթևոսյանը «Հերթումի Ճաշոցի» հիշատակարանի սկզբում՝ ելնելով իր ուսումնասիրության արդյունքներից, նշել է հետևյալ տվյալները՝ «Հեղինակ՝ [Գևորգ Սկեռացի], Գրիչ՝ [Ստեփանոս Սկեռացի], Վայր՝ [Սկեռացի վանք]»³²:

ԿՈՐՅՈՒՆԻ «ՎԱՐՔ ՄԱՇՏՈՑԻ» ԵՐԿԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արտաշես Մաթևոսյանի գիտական ժառանգության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկում երկու

³¹ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, կազմեց՝ Օննիկ Եզանեան, Երևան, 2007, էջ 1559-1582: Ցավոք, այստեղ, և՛ սկզբում, և՛ հիշատակարանում գրչության թվականը նշված է վրիպակով՝ «ՉԼԷ - 1286» (անդ՝ էջ 1559, 1574), պետք է լինի «ՉԼԵ»:

³² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 582:

հատվածների տեղափոխությանը նվիրված ուսումնասիրությունը: Այն իրականացվել է պատմաբանասիրական հետազոտության և ձեռագրագիտական յուրահատուկ վերլուծության գուգադրմամբ: Բանն այն է, որ Կորյունի բնագրի հնագույն օրինակներից մեկում՝ որից կատարվել են հետագայի ընդօրինակությունները, շատ վաղուց (դեռևս 5-րդ դարում), տեղի է ունեցել մի երկծալ թղթի (գույգ թերթերի) սխալ տեղադրում, որն իմաստային անհամապատասխանություն է առաջացրել, սակայն, ժամանակին այդ բանը չի նկատվել, քանի որ թերթերի վրա գրված հատվածներն ամբողջական պարբերություններ են պարունակում և առաջին հայացքից խախտումն աչքի չի զարնում: Հատվածներից մեկի՝ իր տեղում չլինելու վերաբերյալ ժամանակին ճիշտ դիտարկում է արել Ներսես Ալիկյանը: Սակայն այդ տեսակետը հայագիտության մեջ միանշանակ չի ընդունվել, մասնավորապես Մանուկ Աբեղյանը մերժել է այն:

Ա. Մաթևոսյանը, հիմնավոր համարելով Ն. Ալիկյանի տեսակետը և հավելյալ փաստերով ու բնագրական ճշգրտումներով ամրապնդելով այն, միաժամանակ ցույց է տվել ևս մեկ «տեղաշարժված» հատվածի գոյությունը, որը եղել է առաջինին կից թերթի վրա: Այդ երկու հատվածների տեղերը նա ճշտել է ինչպես բնագրի իմաստային վերլուծության, այնպես էլ ձեռագրագիտական տվյալների օժանդակությամբ: Վերջինիս էությունը կայանում է նրանում, որ հետազոտողն առկա ձեռագրական հիմքերն օգտագործելով վերականգնել է Կորյունի նշված հնագույն օրինակի մանրակերտը: Որքան էլ տարօրինակ թվա, այդ բանը հնարավոր է դարձել հենց «խախտված» գույգ թերթերի տվյալների օգտագործմամբ:

Ինչպե՞ս է կատարվել այժմ գոյություն չունեցող մատյանի վերականգնումը: Նախ պարզվել է, որ երկու «խախտված» հատվածները նույնաքանակ տառանիշեր են պարունակում՝ առաջինը՝ 287, երկրորդը՝ 290 տառ (չնչին տարբերությունը էջում տարբեր տառերի զբաղեցրած տեղի տարբերությունից է): Այսինքն, դրանք երկծալ թղթի երկու թերթեր են: Քանի որ երկուսի տեքստերը ժամանակագրական առումով իրարից հեռու են, տրամաբանական է, որ դրված են եղել համապատասխան պրակի հիմքում, որպես առաջին թուղթ, որի վրա դասավորվել են պրակի մյուս թղթերը (որոնք հետո մեջտեղից ծալվել են և ստեղծվել է պրակը): Մեզ հայտնի «խախտված» թերթերի միջև եղած տեքստի տառանիշերը

համապատասխանում են 12 թերթի: Այսինքն, ձեռագրի նշված պրակը բաղկացած է եղել (12+2) 14 թերթից: Երկի սկզբից հաշված մինչև սույն պրակը եղած տառանիշերի քանակից դատելով, այն բաղկացած է եղել 12 թերթանոց 3 պրակից. արդյունքում ունենում ենք՝ Ա-12, Բ-12, Գ-12, Դ-14:

Ինչպես է որոշվում հաջորդ՝ Ե պրակի թերթերի քանակը: Դարձյալ «խախտված» թղթերի օգնությամբ, որոնք եթե իրենց ճիշտ տեղում լինեին, ապա առաջին թերթից (դատելով բովանդակությունից) մինչև երկրորդ թերթը ընկած տեքստի տառանիշերը կհամապատասխանեին 10 թերթի: Այսինքն, Ե պրակն ունեցել է 10 թերթ: Սրան հաջորդող բնագիրը (ըստ տառանիշերի թվի) համապատասխանում է 12 թերթանոց ևս 5 պրակի և ավարտվում 8 թերթանոց փոքր պրակով, քանի որ այդտեղ ավարտվում է բուն երկը:

Ստացվում է հետևյալ պատկերը՝ Ա-12, Բ-12, Գ-12 , Դ-14, Ե-10, Չ-12, Է-12, Ը-12, Թ-12, Ժ-12, ԺԱ-8: Միանգամից աչքի է զարնում Դ-14 և Ե-10 պրակների անհավասարությունը: Ամենահավանական ենթադրությունն այն է, որ ձեռագիրը կազմելու ժամանակ Ե-10 պրակի թղթերից մեկը թյուրիմացաբար միացվել է Դ-14 պրակին: Երբ այդ «խախտված» թուղթը (գույգ թերթերով), վերադարձվում է իր նախնական տեղը՝ Դ ու Ե պրակները նույնպես դառնում են 12-ական թերթերով պրակներ և վերանում է Կորյունի նախագաղափար ձեռագրերի պրակային անհավասարությունը: Բայց ամենակարևորն այն է, որ վերականգնվում է նաև բնագրի իմաստային ամբողջականությունը:

Շատ հակիրճ նշենք նաև այդ մասին: Առաջին «խախտված» հատվածի նախորդ էջերում ասվում է, որ Վռամշապուհ թագավորի հինգերորդ տարում նրան տեղեկացնում են, թե ասորի Դանիել եպիսկոպոսի մոտ կան հայոց նշանագրերը, թագավորը մարդ է ուղարկում, բերում են նշանագրերը, որի համար թագավորը, Սահակ կաթողիկոսն ու Մեսրոպը ուրախանում են: Դրան հաջորդող «խախտված» հատվածում ասվում է, թե **Սահակն ու Մեսրոպը թագավորից մանուկներ են խնդրում, սովորեցնում նշանագրերը, նաև հրամայում են այլ տեղերում դրանք կիրառել, Մաշտոցը երկու տարի դասավանդում և արժանանում է «վարդապետութեան գեղեցիկ» աստիճանին:** Ամփոփապես դրան հաջորդած թերթում ասվում է՝ «Իսկ երբ հասկացան, որ այդ

նշանագրերը բավական չեն հայերեն լեզվի սիդորաները՝ կապերն ամբողջությամբ արտահայտելու համար», մանավանդ, որ քաղված էին «յայլոց դպրութեանց», հրաժարվում են դրանցից և դարձյալ նույն մտահոգության մեջ են ընկնում: Ի վերջո, Մաշտոցը Վռամշապուհի հինգերորդ տարում, արքայի հրամանով գնում է Միջագետք:

Հակասությունը նկատելի է անգամ ոչ մասնագիտական հայացքով (անօգտագործելի տառերով անհնար կլիներ երկու տարի դասավանդել, բացի այդ, եթե թագավորի 5-րդ տարում բերվեցին դանիելյան գրերը, ապա նույն տարում էլ Մաշտոցը գնաց Միջագետք, ո՞ւր կորավ երկու տարին, և այլն): Իրականում «խախտված» առաջին հատվածը եղել է երկի այն մասում, երբ Կորյունը պատմում է Մաշտոցի՝ հայոց նորաստեղծ գրերով Միջագետքից Վաղարշապատ վերադառնալու և այստեղ ծավալված գործունեության մասին: Ինչպես վերը նշեցինք, այս բանը ժամանակին նկատել է Ներսես Աղիյանը և հատվածը վերականգնել ճիշտ տեղում: Արտաշես Մաթևոսյանը հիմնավորված կերպով ցույց է տվել, թե ինչ ձևով է տեղի ունեցել խախտումը: Բայց միաժամանակ պարզել է, որ տվյալ թերթին կից թերթի (պրակի երկձալ թղթի մյուս կեսի) խախտված լինելու իրողությունը, որը բովանդակությամբ կապվում է արդեն Մաշտոցի լուսավորչական, քարոզչական գործունեության հետ, և իր ճիշտ տեղում դրվելուց հետո տրամաբանական շղթա է կազմում տվյալ հատվածի մյուս տեղեկությունների հետ³³:

Բնագրական և ձեռագրական այս ճշտումն ինքնին արժեքավոր լինելուց բացի, առաջին հերթին գալիս է մերժելու ցայժմ հայագիտության մեջ եղած ուռնացված պատկերացումը «դանիելյան գրերի» մասին: Ինչպես հեղինակն է նշում, ոմանք «դանիելյան նշանագրերով սկիզբ էին դնում հայ դպրության: Մինչդեռ, ըստ վերականգնված բնագրի, որտեղ սկսվում և վերջանում է դանիելյան գրերի մասին Կորյունի պատմությունը, այնտեղ էլ վերջանում է դանիելյան գրերի կյանքը»:

³³ Ա. Մաթևոսյանի ասպիրանտ Արփենիկ Ղազարոսյանի վկայությամբ, այս աշխատության հրապարակումից հետո հեղինակին այցելած պատմաբան Կարեն Յուզբաշյանը Կորյունի երկի երկու թերթի տեղի ճշգրտումը կոչել է «հանճարեղ կռահում»:

Ա. Մաթևոսյանի սույն ուսումնասիրությունն ունեցել է երկու հրատարակություն, առաջինն ընդարձակ՝ առանձին գրքով, Վենետիկում³⁴, երկրորդը համառոտ՝ Երևանում, Կորյունի երկի Մ. Աբեղյանի աշխարհաբար թարգմանության հետ՝ որպես հավելված³⁵: Սույն ժողովածուի մեջ ներկայացնում ենք այդ տարբերակը:

Կորյունի բնագրում երկու հատվածի տեղափոխության Ա. Մաթևոսյանի ուղղումը՝ «ձեռագրագիտական շտկումներն ու դիտողությունները», հաշվի են առել Կարեն Յուզբաշյանը և Պարույր Մուրադյանը «Մատենագիրք Հայոց» մատենաշարում Մաշտոցի «Վարքը» հրատարակելիս³⁶: Այդ ճշգրտմամբ է կատարվել նաև երկի անգլերեն նոր թարգմանությունը Աբրահամ Տերյանի կողմից, որը գրքի առաջաբանում բարձր է գնահատել Ա. Մաթևոսյանի կատարած աշխատանքը³⁷:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՉՈՐՐՈՐԴ ԳՐԶԻ ՄԱՍԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության»³⁸ կորած համարվող Չորրորդ գրքի վերաբերյալ Արտաշես Մաթևոսյանն աշխատություն է

³⁴ Ա. Մաթևոսեան, Կորիւնի Մեսրոպ Մաշտոցի Պատմութեան ձեռագրի մի թղթի տեղափոխութիւն», Հայագիտական մատենաշար, «Բազմավեպ», 32, Վենետիկ, 1990, 78 էջ:

³⁵ Կորյուն, Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի, աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, «Հայոց մատենագիրներ» մատենաշար, Երևան, 1994:

³⁶ Մատենագիրք Հայոց, Ա հատոր, Ե դար, Անթիլիաս, 2003, էջ 227:

³⁷ The Life of Mashtots' by His Disciple Koriwn: Translated from the Classical Armenian with Introduction and Commentary by Abraham Terian, Oxford Early Christian Texts. Oxford: Oxford University Press, 2022.

³⁸ Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմության մեր օրերը հասած հնագույն ընդօրինակությունը 13-րդ դարից է (Մատենադարան, ձեռ. 2865, էջ 2բ-135ա, մատյանը պարունակում է նաև Ասողիկի և Արիստակես Լաստիվերցու երկերի հնագույն օրինակները, գրված է թղթի վրա, բոլորգրով), որը հավանաբար ստեղծվել է Անիի շրջանում, Յոհան գրչի ձեռքով (տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Յոհան գրչի ընդօրինակած պատմական ժողովածուն և կատարած հավելումները, «Էջմիածին», 2008, Չ-Է, էջ 102-112): 2022 թ. Մատենադարանում կրկնագիր ձեռագրերի ուսումնասիրության ժամանակ պարզվեց, որ 15-րդ դարի մի ձեռագրի (թիվ 2154) պատառիկ-պահպանակը Խորենացու «Պատմության» ձեռագրի է պատկանել (պարունակում է մի հատված «Հատած երրորդի» ԼԳ գլքից), որ գրված է մագաղաթի վրա, ուղղագիծ երկաթագրով և առնվազն 10-րդ դարից է:

հրապարակել առանձին գրքով (ուսումնասիրություն և բնագիր)³⁹, այդ թեմայով գրել է նաև հոդվածներ: Չորրորդ գրքի գոյության՝ շուրջ մեկ ու կես դար հայագիտության մեջ թեր և դեմ տեսակետների ծնունդ տված հարցը, Ա. Մաթևոսյանը վերարծարծել է հիմնվելով մատենագրական և ձեռագրական նյութերի ընձեռած նոր տվյալների վրա:

Չորրորդ գրքի գոյության մասին տեսակետն առաջին անգամ շրջանառել է բազմավաստակ Ղևոնդ Ալիշանը՝ հենվելով երկու հիմնական փաստի վրա. առաջինը Խորենացու խոստաբանություններն են, նրա Պատմության մեջ պահպանված այն տեղիները, որոնցում ասում է, թե ընթերցողին չժանրաբեռնելու համար տվյալ նյութի մասին կգրի հետագայում, սակայն շարունակության մեջ («Պատմության» երեք գրքում) դրանք չկան: Մյուսը Թովմա Արծրունու ուղղակի հաղորդումն է Չորրորդ գրքի մասին, որից նա օգտվել է, և անգամ հայտնում է անվանումը՝ «Վերադարձութիւն ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին»: Այսինքն, Չորրորդ գիրքը եղել է լրացում Պատմության երեք գրքերի վրա, այժմյան եզրով ասած՝ հավելված:

Ղ. Ալիշանի տեսակետը հետագայում ունեցել է կողմնակիցներ և այն իսպառ մերժողներ, որոնք իրենց փաստարկներն են բերել (այդ մասին հանգամանորեն նշվում է աշխատության մեջ):

Հավանաբար Չորրորդ գրքի՝ «Հավելված» լինելն է պատճառ դարձել, որ Պատմությունն ընդօրինակող գրիչները՝ հայտնի «Ողբով» ավարտվող Երրորդ գիրքն արտագրելուց հետո շարունակությունը զանց են առել, համարելով առանձին գործ (հարցի բազմաթիվ նրբերանգները ներկայացված են ուսումնասիրության մեջ): Ա. Մաթևոսյանը Թովմա Արծրունու տեղեկության և մատենագրական այլ տվյալների քննությամբ հանգել է այն եզրակացության, որ **Մովսես Խորենացու երկը երկու մեծ հատված է ունեցել՝ «Առաջին պատմագրությունը»,** նրա հանրահայտ «Հայոց Պատմությունն» է, երեք գրքերով, միահար շարադրությամբ, որը սկսվում է Ադամից և հասնում մինչև 440 թվակա-

³⁹ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» Չորրորդ գիրքը, «Մատենադարան», Երևան, 1995, 224 էջ: Ա. Մաթևոսյանը նույն վերնագրով զեկուցում է կարդացել նաև Նյու Յորքում, ԱՄՆ արևելյան թեմի և ՀՀ գիտական հաստատությունների համագործակցությամբ կազմակերպված «Մովսես Խորենացին և միջնադարյան հայ պատմագրությունը» գիտաժողովում, 1992 թ. մայիսի 22-ին:

նը (Մեսրոպ Մաշտոցի մահը): «Երկրորդ պատմագրությունը» Չորրորդ գիրքն է, «Վերադարձություն» անունով, որը մեզ չի հասել: Ծավալի մեծությունը նկատի ունենալով այս երկու գրքերը, հավանաբար, ի սկզբանե **առանձին կազմերի մեջ են դրվել**, և երկրորդ մատյանը, որպես մի ամբողջություն, մեր օրերը չի հասել: Սակայն այն գոյություն է ունեցել միջնադարում, որից օգտվել են տարբեր հեղինակներ: Չորրորդ գրքի մեջ եղած որոշ նյութ-միավորներ փրկվել են տարբեր ժողովածուների մեջ արտագրվելով: Ձեռագրական նյութերի հետազոտությամբ հենց դրանց մի մասի բացահայտումն է Ա. Մաթևոսյանին մղել անդրադառնալու այս հարցին՝ ժամանակին Դ. Ալիշանի առաջադրած տեսակետին «միս ու արյուն» տալով Չորրորդ գրքի պարունակած առանձին նյութերով:

Ինչպես պարզվում է, Չորրորդ գիրքը լինելով հավելված, բաղկացած է եղել ոչ միայն Խորենացու գրած, այլև նրա թարգմանած կամ խմբագրած՝ այլ հեղինակների նյութերից, և միահար շարադրանք չի ունեցել, սակայն ժամանակագրական ընդգրկմամբ նույնպես սկսվել է Ադամից և հասել մինչև Չենոն կայսեր ժամանակը՝ 474 թ.: Այս գրքի պարունակության վերաբերյալ ցուցումներ կան Թովմա Արծրունու մոտ, ինչպես նաև Խորենացու խոստաբանություններում, որոնց հիման վրա Ա. Մաթևոսյանը պարզել է, որ ժամանակին Չորրորդ գրքի մաս են կազմել 981 թվականի հայերեն հնագույն թղթյա ձեռագրում (Մատենադարան, ձեռ. 2679) առկա որոշ նյութ-միավորներ:

Հեղինակի ուսումնասիրությունը և մասնակիորեն վերականգնված Չորրորդ գրքի նյութերը (որպես «Հավելված»), հրատարակվել են Խորենացու Պատմության՝ Գագիկ Սարգսյանի խմբագրությամբ լույս տեսած գրքում⁴⁰: Սկզբում դրված է բնագիրը՝ ծանոթագրություններով (էջ 335-404), ապա ուսումնասիրությունը (էջ 405-511):

Հնարավոր է, ապագայում ի հայտ գան նաև նոր տվյալներ ու վկայություններ Չորրորդ գրքի վերաբերյալ: Այդպիսի մի տվյալ կարելի է տեսնել Երեմիա Տևկանցի վերջերս հրատարակված «Տոհմային յիշատակարանում», որտեղ որպես Ե դարի կեսերի մի տեղեկության աղբյուր

⁴⁰ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, թարգմ., ներած. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանցի, «Հայոց մատենագիրներ» մատենաշար, (հրատարակություն Մ. Խորենացու «Պատմության» չորրորդ գրքի հետ միասին), խմբագիր՝ Գ. Սարգսյան, Մատենաշարի պատասխանատու ձեռագրագետ Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1997, էջ 335-511:

նշվում է Մովսես Խորենացին՝ «...Խորենացին է պատմող բանիս»⁴¹: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Մովսես Խորենացու երեք գրքերում ամփոփված Պատմությունն ավարտվում է ավելի վաղ, իսկ նշված տեղեկությունը 450-ականների մասին է, հրատարակիչ Հակոբ Մուրադյանը գտնում է, որ դրանով «անուղղակիորեն հաստատվում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութիւն» աշխատության չորրորդ գրքի առկայության, գոյության փաստը»⁴²:

Արտաշես Մաթևոսյանի ուսումնասիրության շնորհիվ հայագիտության մեջ այսօր արդեն տարածում է գտնում այն տեսակետը, որ «Խորենացու պատմության չորրորդ գիրքն այլևս անժխտելի իրողություն է»⁴³:

Սույն ժողովածուի մեջ ներառել ենք Ա. Մաթևոսյանի՝ «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» Չորրորդ գիրքը» ուսումնասիրությունը: Ծավալային նկատառումներով բնագրային մասը՝ ժամանակին Չորրորդ գրքի մեջ եղած վեց նյութ-միավորները, զանց ենք առել, քանի որ դրանք՝ ծանոթագրություններով հանդերձ, հրատարակվել են հեղինակի վերը նշված գրքում և Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության 1997 թ. հրատարակության մեջ: Միաժամանակ, նյութերի մեծ մասը (Ա, Բ, Գ, Ե, և Դ միավորի վերջին մասը) քաղված լինելով հայերեն հնագույն թղթաձեռագրից, հրատարակվել են նաև այդ մատյանի՝ Ա. Մաթևոսյանի աշխատասիրությամբ լույս տեսած երկհատորյակում՝ վերծանությամբ և նմանահանությամբ⁴⁴: Այդ նյութերից Դ միավորը հրատարակված է նաև Անանիա Շիրակացու «Մատենագրության» մեջ (Երևան, 1944), իսկ Չ միավորը՝ Տրդատ Մեծի մասին, ժամանակին հրատարակել է Դ. Ալիշանը «Բազմավեպում» (1851): Այդ բոլոր նյութերի բովանդակությունն ու դրանց վերաբերյալ հիմնական տվյալները ներկայացված են Ա. Մաթևոսյանի ուսումնասիրության մեջ:

⁴¹ Երեմիա Տեկանց, «Տոհմային Յիշատակարան», Գիրք Ը., աշխատասիրությամբ Հ. Մուրադյանի, Երևան, էջ XVII:

⁴² Անդ, էջ XVI- XVII:

⁴³ Վ. Եղիազարյան, Հայ հին գրականության պատմություն, Երևան, 2014, էջ 259:

⁴⁴ Մատենան գիտութեան եւ հաւատոյ Դաւթի քահանայի, հ. 1, Երևան 1995, Մատենան գիտութեան եւ հաւատոյ Դաւթի քահանայի, հ. 2, Երևան, 1997:

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ «ՔՆՆԻԿՈՆԻ» ՄԱՍԻՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա. Մաթևոսյանի ուսումնասիրությունների մեջ առանձին խումբ են կազմում Անանիա Շիրակացու «Քննիկոն» անունով գրքի վերաբերյալ գրված հոդվածները: Կարելի է ասել, որ դրանց շնորհիվ Շիրակացու ժառանգությունը նորովի բացահայտվեց, քանի որ մինչ այդ համարվում էր, որ նա գրել է առանձին փոքր աշխատություններ, մինչդեռ դրանք ամփոփված են եղել վերը նշված գրքում: Այդ մասին հստակ վկայություն ունի 11-րդ դարի հեղինակ Գրիգոր Մագիստրոսը:

Անանիա Շիրակացու մատենագրական ժառանգության վերաբերյալ Ա. Մաթևոսյանի հետազոտությունը սկիզբ է առել Մատենադարանում պահվող 7-րդ դարի երեք պատառիկների ուսումնասիրությամբ, որոնք, ինչպես պարզվել է, Շիրակացու երկին են պատկանել: 1974-ին լույս տեսած առաջին հոդվածը վերնագրված էր՝ «Նորահայտ պատառիկներ Անանիա Շիրակացու թվաբանության դասագրքից»⁴⁵: Դրան հաջորդեց արդեն ամբողջական գրքին՝ Քննիկոնին նվիրված հրապարակումը՝ «Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնը»⁴⁶, որտեղ Գրիգոր Մագիստրոսի՝ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին գրած նամակի հիման վրա պարզվում է, որ այն ծրագրով և հարուստ բովանդակությամբ ստեղծված աշխատություն է եղել: Դրանից հետո ուսումնասիրողը հենվելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկի, և Գրիգոր Մագիստրոսի վկայությունների վրա, միաժամանակ օգտագործելով Շիրակացու գործերի հրատարակությունները, և հատկապես Մատենադարանի ձեռագրերի անհայտ և անտիպ նյութերը, փորձել է վերականգնել «Քննիկոնի» բովանդակությունը, պարզել նրա մեջ եղած նյութերի շրջանակը: Այս ուղղությամբ լույս տեսած հոդվածներն են՝ «Անանիա Շիրակացու «Աշխարհագրության» հետ կապված մի քանի հարցեր»⁴⁷, «Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնի» երկրաչափության բաժինը»⁴⁸, «Եվկլիդեսի «Տարերքը» Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնի» երկ-

⁴⁵ «Լրաբեր», հաս. գիտ., 1974, № 6, էջ 65–76:

⁴⁶ «Լրաբեր», հաս. գիտ., 1974, № 7, էջ 66–78, № 8, էջ 71–81:

⁴⁷ «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1979, № 9, էջ 78–86:

⁴⁸ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, № 2, էջ 163–178:

րաչափության մաս»⁴⁹, «Նորից Շիրակացու «Քննիկոնի» մասին»⁵⁰, «Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկը և Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնը»⁵¹, «Անանիա Շիրակացու թվաբանության բաժանման գործողությունը»⁵²:

Հարկ է նշել, որ ինչպես գիտության մեջ հաճախ է պատահում, նոր տեսակետները դժվարությամբ են ճանապարհ հարթում: «Քննիկոնի» մասին Ա. Մաթևոսյանի բացահայտումն ու տեսակետը նույնպես ունեցել է հակառակորդներ, մասնավորապես Հայաստանում մաթեմատիկայի պատմությամբ զբաղված Գ. Պետրոսյանը գտնում էր, որ «Քննիկոնը» գրչական սխալ է, և որ սկզբնապես եղել է «Քրոնիկոն»: Սակայն այդ գրքի բովանդակությունը, որը ներկայացնում է Գրիգոր Մագիստրոսն իր նամակում, չի համապատասխանում «քրոնիկոնի» (ժամանակագրության) բնույթին: Ա. Մաթևոսյանը հիմնավորել է իր տեսակետը, ինչպես վերը նշված հոդվածներից մեկում («Նորից Շիրակացու «Քննիկոնի» մասին»), այնպես էլ 1994-ին Մատենադարանի «Բանբերում» տպագրած՝ Անանիա Շիրակացու ժառանգությանը նվիրված վերջին հոդվածում՝ «Գրիգոր Մագիստրոսը և Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնը»⁵³, որն էլ ներկայացվում է սույն ժողովածուի մեջ:

Ավելացնենք, որ Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնը» հայագիտության մեջ արդեն ճանաչում է ստանում Ա. Մաթևոսյանի ուսումնասիրությունների շնորհիվ⁵⁴:

⁴⁹ «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1980, № 1, էջ 66-78, 89-95:

⁵⁰ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981, № 2, էջ 223-239:

⁵¹ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986, № 3, էջ 125-133:

⁵² «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1990, № 10, էջ 53-64:

⁵³ «Բանբեր Մատենադարանի», № 16, Երևան, 1994, էջ 16-30:

⁵⁴ Stéu Jean-Pierre Mahé, *Quadrivium et cursus d'études au VIIe siècle en Arménie et dans le monde byzantin d'après le "K'nnikon" d'Anania Širakac'i, "Travaux et mémoires"*, vol. 10, 1987, p.159-206, **Annie et Jean-Pierre Mahé, Histoire de l'Arménie des origines à nos jours, Perrin, 2012, p. 110**, Գ. Տեր-Վարդանեան, Անանիա Շիրակացին և իր գործերը, «Մատենագիրք հայոց», Դ. հատոր, Է. դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 590: Ա. Մաթևոսյանի հեղինակած «Քննիկոն» բառահոդվածը տեղ է գտել նաև հայկական հանրագիտարաններում՝ «Քննիկոն» («Քննական», «Մեծ քննիկոն»), հայ աշխարհիկ առաջին գիտական դասագիրքը, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 12, Երևան, 1986, էջ 469-470, Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 4, Երևան, 2003, էջ 896:

**ԳԼԶՈՐԻՆ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

1980-ականների սկզբին Խորհրդային Հայաստանում որոշվում է պետական մակարդակով նշել Գլաճորի համալսարանի հիմնադրման 700-ամյակը, գլխավոր միջոցառումները կայանում են 1984-ին: Քանի որ միջնադարյան այս նշանավոր կրթարանի մասին նյութերը պահպանվել են գլխավորապես հիշատակարաններում, դրանց վերաբերյալ Ա. Մաթևոսյանը հանդես է գալիս մի շարք հոդվածներով, որոնցում հստակեցնում է Ներսես Մշեցի րաբունապետի՝ Վայոց ձորի Աղբերց վանքում հաստատվելու՝ հետևաբար Գլաճորի համալսարանի հիմնադրման թվականը՝ 1282 թ., պարզաբանում նաև այլ հարցեր⁵⁵: Մասնավորապես, ցույց է տալիս, որ Գլաճորի համալսարանը Թանատի (Թանահատի) վանքում չի եղել, ինչպես կարծում էին որոշ հետազոտողներ:

Հորելյանի առիթով 1984 թ. լույս է տեսնում Գլաճորի համալսարանի գործունեությանը նվիրված գրքույկ՝ հայերեն և ռուսերեն, Սեն Արևշատյանի և Ա. Մաթևոսյանի համահեղինակությամբ⁵⁶:

Այդ թվականներին Ա. Մաթևոսյանը «Էրեբունի» թանգարանի հետ համագործակցությամբ և Մատենադարանից համապատասխան նյութեր ընտրելով, որոնցից նմանահանություններ են կատարվում, կազմում է Գլաճորի համալսարանի թանգարանի ցուցադրությունը, որը բացվում և ցայժմ գործում է Վայոց ձորի Վերնաշեն գյուղում:

Սույն թեմայի շրջանակում Ա. Մաթևոսյանն անդրադարձել է նաև Գլաճորին հաջորդած Հերմոնի վանքի, Որոտնավանքի, Տաթևի համալսարանների պատմությանը, ցույց տալով, որ դրանք «Հայոց վարդապետարանի» կամ հայոց միջնադարյան համալսարանի շարունակական գործունեության օղակներն են: Վկայակոչելով Մատթեոս Ջուղայեցու՝

⁵⁵ Ա. Մաթևոսյան, Հիրավի, ե՞րբ և որտե՞ղ է հիմնադրվել Գլաճորի համալսարանը, «Գարուն», 7, Երևան, 1980, էջ 55-59, նույնի, Նոր վկայություններ Գլաճորի Համալսարանի մասին (հիմնադրման 700 ամյակի առթիվ), «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 4, Երևան, 1984, էջ 20-31, նույնի, Գլաճորի համալսարանի ուսումնական ծրագիրը, «Էջմիածին», ԺԱ-ԺԲ, 1984, էջ 46-55:

⁵⁶ Ս. Արևշատյան, Ա. Մաթևոսյան, Գլաճորի համալսարանը միջնադարյան Հայաստանի լուսավորության կենտրոն, Երևան, 1984, Ս. Аревшатян, А. Матевосян, Гладзорский университет центр просвещения средневековой Армении, Ереван, 1984.

Գրիգոր Տաթևացու վարքում նշած տեղեկությունն այն մասին, որ րարունապետ հռչակվելու ժամանակ նա նստել է Գլաձորի մեծ համալսարանի երբեմնի րարունապետ Եսայի Նչեցու արձոյն («նստել յարձոյն մեծ համալսարանին Եսայեայ և րարունապետ Հայոց Մեծաց»), նաև հիշատակարանային այլ տվյալներ բերելով, Ա. Մաթևոսյանը ցույց է տալիս, որ հայոց միջնադարյան համալսարանը չընդհատվող գործունեություն է ունեցել՝ Գլաձորից մինչև Տաթև՝ շուրջ 150 տարի, որը կարևոր արձանագրում է հայ մանկավարժության և դպրոցի պատմության տեսանկյունից: Սույն ժողովածուի մեջ ընդգրկել ենք հեղինակի հենց այդ նյութը ներկայացնող հոդվածը՝ «Հայոց միջնադարյան համալսարանը»⁵⁷:

Ամփոփելով նշենք, որ Արտաշես Մաթևոսյանի գիտահետազոտական աշխատանքի հիմքն ու առանցքը հայերեն ձեռագիր մատյանն էր, իր ամբողջության մեջ՝ գրանյութով, գիր ու գրչությամբ, զարդանկարով ու մանրանկարչությամբ, հիշատակարանով և մանր հիշատակագրություններով, պատառիկ-պահպանակով և կազմով: Մովորաբար, նախ աշխատանքն սկսում էր ձեռագրագիտական ուսումնասիրությամբ, և անհրաժեշտ տվյալներն ունենալուց հետո, գործն ամբողջացնում տվյալ թեմայի պատմական ու բանասիրական հետազոտությամբ: Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության «Չորրորդ գիրքին» նվիրված աշխատության մեջ Ա. Մաթևոսյանը բաժիններից մեկը վերնագրել է «Ձեռագրերը ձեռք են մեկնում»: Այս ձևակերպումը կարելի է մի վկայություն համարել նրա հետազոտական մեթոդի մասին, որը կայանում էր ձեռագրերին «ականջալուր» լինելու և նրանց «մեկնած ձեռքը» բռնելու կարողության մեջ:

Կարեն Մաթևոսյան

պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մատենադարանի գիտական գծով փոխտնօրեն

⁵⁷ «Լրաբեր» հաս. գիտ., № 1, Երևան, 1984, էջ 62-71:

ՄԱՍՆ Ա

ՀԱՅՈՑ ԳԻՐԸ, ՁԵՌԱԳԻՐ ՄԱՏՅԱՆԸ,
ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ ԵՎ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ

ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԻ ԳԾԱԳՐԱԿԱՆ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔԸ*

Մինչև այժմ վիճարկվում է Մեսրոպյան գրերի գծագրական հորինվածքի հարցը, այսինքն այն հարցը, թե Մեսրոպ Մաշտոցն ի՞նքն է ստեղծել հայոց գրերը, նրա՞նն է հայոց գրերի գծագրական հորինվածքը, թե՞ վերցրել է ուրիշներից և հարմարացրել-կազմել է հայոց լեզվի նշանագրեր: Հ. Աճառյանը շուրջ քառասուն գիտնականների կարծիքներ է նշում, ըստ որոնց «հայոց գրերի ծագումը ամբողջապես կամ մասամբ սերում են անկախ կամ հին հնայագրերից, կամ հին պարսիկ բևեռագրերից, հին (քաղդեական) կամ նոր (սասանյան) պահլավերենից, զանդկերենից, նոր պարսկերենից, փյունիկերենից, պալմիրականից, արամեերենից, էստրանկելո գրից, ասորերենից, դպտերենից, եթովպերենից կամ հունարենից»: Աճառյանի կարծիքով. «Հայերեն գրերը մեծագույն մասով ծագում են հունարենից, մի քանի հատ իրանյան, մի փոքր մաս ասորական, մի քանի հատ էլ հայերենի մեջ ձևացած են այլանմանության օրենքով» (Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, Երևան, 1984, էջ 508):

Է. Աղայանի կարծիքով հայերեն տառերը կառուցված են որոշակի սկզբունքով հունական, ասորական, հատկապես պահլավական այբուբեններում գտնող նախատիպարներ ձևափոխելու և հարմարեցնելու համար (Է. Աղայան, Մեսրոպյան այբուբեն և ուղղագրությունը, «Մեսրոպ Մաշտոց» ժողովածու, Երևան, 1963, էջ 66-72): Գ. Սևակը մերժում է պատմահամեմատական մեթոդի մեխանիկական կիրառումը և հայոց, վրաց, ադվանից գրերի ակունքը փնտրում է ոչ թե մերձավոր հունա-ասորա-պարսկական միջավայրում, այլ ժամանակով և տարածությամբ հեռավոր փյունիկ-սեմական՝ հարավ արաբական-արամեական գրերի ոլորտում (Գ. Սևակ, Մեսրոպ Մաշտոց, Հայկական գրերի ու մատենագրության սկզբնավորումը, Երևան, 1962, էջ 32):

* «Հայ արվեստ», 2002, № 1, էջ 7-9: Հոդվածի մասին տե՛ս աստ՝ էջ 17:

Ահա հայոց Ա գրի վերաբերյալ կարծիքներ. Վ. Գարդհաուզենն ու Գ. Մենկիշյանը հայերեն Ա-ն համարում են հունարենից սերած, Ու. Կոպպը ծաղրելի է համարում այդ, և գտնում է պահլավականից առաջացած, Գ. Ֆնտզյանը՝ հին պահլավականից՝ միայն շուռ տված, Ն. Տադավարյանը և Ի. Հարությունյանը՝ փյունիկականից, Ֆ. Մյուլլերը՝ նախ սասանյան և զանդիկ, ապա զենդերենից, Բ. Սարգիսյանը՝ հունարենից, «բայց Մեսրոպը պետք է աչքի առաջ ունենար նաև զենդերենը»: Յ. Մարկվարտը ավելի վստահությամբ մերժում է Ա-ի հունարեն ծագումը և ընդունում է էստրանգելո գրից, եթե այն գլխի վրա կանգնեցնենք, նաև դեպի աջ շրջված պահլավիկ տառից: Ըստ Ն. Ակինյանի, «Ա կ'ենթադրե՞լ յունարէն A, որոն առ ի շեղ սիւնը ծառայած է հայերէն Ա-ի ձախակողմեան հիմնական սիւն իսկ երկու նուրբ գծերով տոպրակը նոյնութեամբ փոխադրուած է հիմնական սիւնին աջակողմը»: Ա. Ղարիբյանի կարծիքով Ա-ն հունարենի բոլորգիր Ա-ից է, վերևի փակագիծը բացած, կամ պահլավականը՝ մյուս կողմ դարձած: Պատմաբան Ա. Աբրահամյանը համարում է հունարեն երկաթագրից առաջացած: Լեզվաբան Ա. Աբրահամյանը՝ հունարենի և սասանյան շրջանի պարսկերենի (կամ գուցե պահլավերենի օրինակով) և այլն (Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 507-508, Ն. Ակինյան, Ս. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949, էջ 257-259, Ա. Ղարիբյան, Հայ գրերի ու գրականության ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոց, ՊԲՀ, 1962, թիվ 2, էջ 18, 22, Ա. Աբրահամյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, Երևան, 1959, էջ 52-59):

Եվ այսպես հարմարեցվում և «սարքվում» են հայոց գրերը, և նույնիսկ բանն այնտեղ է հասնում, որ նույն գրի մի գիծը մի այբուբենից են վերցնում, մյուսը՝ մի այլ:

Գիտնականների մի մասն էլ գտնում է, որ Մաշտոցն ինքն է ստեղծել հայոց գիրը առանց որևէ այբուբենից տառապատկեր վերցնելու: Մ. Չամչյանը գրում է. «Չնշանագիրս հայոց, զոր վարեմք, եգիտ սուրբն Մեսրոպ ընդ ամենայն երեսուն և վեց տառք՝ յայրէն մինչև քէ» (Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1770, հ. Ա, էջ 753): Մ. Աբեղյանը գրում է, որ Կորյունն իր ճոռոմ պատկերավորությամբ պատմում է, թե Մաշտոցն. «իւր սուրբ աջով հայրաբար ծնել է նոր և սքանչելի ծնունդներ», հայերեն լեզվի նշանագրեր: Նա ինքը գծագրել, անվանել և դասավորել է այդ նշանագրերը: Իսկ Սամոսատ քաղաքում՝ հույն գրագրի ձեռ-

քով գեղագրության և հարմարության տեսակետից վերջնապես հարդարել է տառերի հաստ ու բարակ, երկայն ու կարճ մասերը, ինչպես և առանձինն ու կրկնավորը... Մաշտոցը դանիելյան գրերը մի կողմ է թողել և ուրիշ սխառեմով նոր տառեր հորինել... մեր տառերի ձևը, ըստ այդմ, Մաշտոցինն են (Մ. Աբեղյան, Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1962, էջ 19-20, 24):

Դ. Օլդերոգգենն նշում է, որ «Մաշտոցի այբուբենը հրաշալի է երկու առումով. առաջինն այն է, որ այդ այբուբենը զարմացնում է հայոց լեզվի հնչյունային կարգի ճիշտ արտահայտությամբ, երկրորդը՝ նրա գծագրական կատարելիությունն է: Այդ տեսակետից, այն միակն է նրան շրջապատող արևելյան բոլոր գրերի մեջ» (Д. А. Ольдерогге, Из истории армяно-эфиопских связей, М. 1975, с. 207):

Հայոց գրերի գծագրական տարրերի եզակիության ու կատարելության մասին վկայություն կա պատմիչների մոտ: Առաջինը Կորյունն է, որը գրել է «Հայաստան աշխարհի աստվածապարզ գրի մասին, թե ե՞րբ և ո՞ր ժամանակ բաշխվեց և ի՞նչպիսի մարդու ձեռքով եղավ այդ աստվածային նոր տրված շնորհքը» (Կորյուն, Վարք Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի, աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1994, էջ 34):

Մաշտոց քարոզիչն ու թարգմանիչը Գողթան գավառի բնակիչներին Քրիստոսի հնազանդությանը դարձնելուց հետո, մտածում է հոգավ համայն Հայոց աշխարհի մասին, «որպեսզի բոլոր մարդկանց հասնի քրիստոսաբեր փրկությունը»: Վերադառնում է Վաղարշապատ, Սահակ կաթողիկոսի մոտ, «որին և պատրաստ և հավան է գտնում նույն հոգսի վերաբերմամբ»: Ելքը հայոց գիր ունենալն է: Հրավիրվում է աշխարհահոգ խորհուրդ, ուր որոշվում է «Հայաստան ազգի համար նշանագրեր գտնել»: Խորհրդի մասին տեղյակ են պահում Վռամշապուհ թագավորին: Նա հայտնում է Դանիել Ասորու հայերեն լեզվի նշանագրեր գրելու մասին իր լսածը: Սահակն ու Մեսրոպը խնդրում են թագավորից այդ գրերը բերել տալ: Գրերը բերում են և շատ ուրախանում, բայց ուրախությունը կարճ է տևում. «Իսկ երբ հասկացան, որ այդ նշանագրերը բավական չեն հայերեն լեզվի հնչյուններն ու վանկերը ամբողջությամբ արտահայտելու համար, մանավանդ որ նշանագրերն էլ իսկապես ուրիշ դպրություններից քաղված և հարություն առած հանդիպեցին, ապա դարձեալ կրկին անգամ նույն հոգսի մեջ ընկան» (Կորյուն, էջ 41):

«Դպրություն» նշանակում է «ուսումն դպրաց, գրագիտություն, գիր, գիրք, մատյան», ուրեմն Դանիելի ունեցած գրերը ուրիշ մատյաններից քաղված ու ձևավորված գրեր էին: Ուստի մերժվեցին հստակ պատճառաբանություններով. նախ, որ դանիելյան գրերը բավական չէին հայերեն լեզվի հնչյուններն ու վանկերն ամբողջությամբ արտահայտելու համար, երկրորդ, որ «նշանագրերն էլ իսկապես ուրիշ դպրություններից», այսինքն՝ ուրիշ ազգերի մատյաններից էին: Հետևաբար հայերեն նորագույն նշանագրերը պետք է ամբողջությամբ արտահայտեին հայերեն լեզվի հնչյունները և ուրիշ մատյաններից վերցված չլինին, այլ՝ նոր, անխառն, հայկական:

Այս սկզբունքները, որ մշակել էին Մեսրոպ Մաշտոցը, Սահակ կաթողիկոսը և որին հավանություն էր տվել ու հաստատել աշխարհահոգ ժողովը, Կորյունը համարում է «ամենաբարի Աստուծոյ պարգև», հայ ազգի նշանագրեր ստեղծելու համար հիմնական սկզբունքներ, որպիսին մնացին նաև հետագայում, Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից նոր նշանագրեր ստեղծելու գործընթացում:

Այդպես է գրում նաև Խորենացին. «Դանիելյան գրերը բերին մատուցեցին մեծն Սահակին և Մեսրոպին, որոնք առնելով և երեխաներից ոմանց փոքր-ինչ տեղեկացնելով, համոզվեցին, որ մուրացված գծագրությամբ այդ նշանագրերն ընդունակ չեն վանկ առ վանկ ճիշտ արտահայտել հայերեն բառերի հնչյունները» (Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1981, էջ 402):

Դրանից հետո Մեսրոպ Մաշտոցը Վռամշապուհ արքայի հրամանով և սուրբ Սահակի համաձայնությամբ իջնում է Միջագետք, հայ ազգի համար նշանագրեր գտնելու, որոնք կբավարարեն հայերեն լեզվի սիրող բայներն ու կապերը ամբողջությամբ արտահայտելու համար և ուրիշ ազգերի մատյաններից մուրացված-քաղված չեն լինի: «Եվ այսպես նա շատ նեղություններ քաշեց իր ազգին մի բարի օգնություն գտնելու համար: Ամեն բան շնորհող Աստծուց իսկապես պարգևվեց նրան այդ բախտը՝ «հայրական չափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ եւ սքանչելի՝ նշանագիրս Հայերէն լեզուին» (Կորյուն, էջ 42):

Քանի որ Աստծուց ստացած շնորհով ստեղծած գրերի մասին է խոսքը, այստեղ «Հայրական չափուն» նշանակում է «աստվածային չափուն», «աստվածաբար»: Մանավանդ որ ստեղծված ծնունդները «սքանչելի

են», իսկ «սքանչելի են գործք Տեառն» (Միրաք ԺԱ 4), «Դու ես Աստուած՝ որ առնես սքանչելիս» (Մաղմոս ՀՁ 14): Եվ սքանչելի ծնունդները նաև «նորոգ են» նոր են, նման չեն այլ ծնունդների, քանի որ մի անգամ Աստված գիր ստեղծել էր հրեաների համար, տախտակների վրա, «եւ տախտակքն գործ Աստուծոյ էին, եւ գիրն՝ Աստուծոյ, դրոշմեալք ի տախտակսն» (Ելք ԼԲ 16):

Ըստ Կորյունի՝ հայերեն գրերն ստեղծվում են՝ Մեսրոպին Աստծո տված շնորհով, Մեսրոպի սուրբ աջով: Աստծո շնորհը մարմնավորող աջն անապայման սուրբ է, նրանով ստեղծված գիրը՝ սքանչելի: Դրանք, ի տարբերություն դանիելյան գրերի, հայոց լեզվի հնչյունական համակարգին համապատասխան են և ուրիշ մատյաններից չեն առնված:

Հայր Աստված Սուրբ Հոգով ծնեց սքանչելի իր Որդուն, «վասն փրկութեան մարդկան», Մաշտոցը՝ Երկնավոր Հոր տված շնորհով՝ սքանչելի ծնունդներ՝ հայերեն լեզվի նշանագրեր՝ «վասն իւրոյ ազգին մի բարի աւգնութեան», որ հավասարագոր է փրկության:

Հայոց լեզվի նշանագրերի գծագրական պատկերները ոչ այբբենական կարգով ստեղծելուց հետո նոր միայն Մաշտոցը ձևավորեց հայոց այբուբենը. ամեն մի հնչյուն նշանակելով որևէ գրապատկերով, անվանելով և դասավորելով կարգով:

Այդպես է գրում նաև Մովսես Խորենացին. «Եվ աղոթքից վեր կենալով ստեղծեց մեր նշանագրերը, որից հետո միայն հայոց այբուբենը»: Նշանագրերը ստեղծելուց հետո Մաշտոցն անցնում է Սամոսատ: «Եւ անդէն ի նմին քաղաքի գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան Հռոփանոս անուն գտեալ, որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրաց գնրբագոյնն, զկարճն եւ զերկայնն, զառանձինն եւ կրկնաւորն միանգամայն յարինեալ եւ յանկուցեալ...» (Կորյուն, էջ 42):

«Մխալ մեկնությունների ենթակա» հատված է համարում այս Մ. Աբեղյանը, որովհետև ոմանք այն քերականական եզրեր են համարում, ոմանք՝ գեղագրական, կառուցվածքային, ոճական: Մ. Աբեղյանը վերջին տեսակետն է պաշտպանում: Գեղագրական տերմիններ է տեսնում սրա մեջ նաև Հ. Աճառյանը (Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 123):

Այսպիսով, հայոց գրերի մասին պատմական աղբյուրները վկայում են, որ նրանք օտարներից վերցված ու հարմարեցված չեն, այլ ստեղծված են Մեսրոպ Մաշտոցի ձեռքով՝ նրա իսկ մշակած սկզբունքների հիման

վրա, որ հայոց գրերն ունեն մաշտոցյան գծագրական ոճ, ստեղծված աստվածային շնորհով և կարգով:

Իսկ ո՞ր գրատեսակն է ստեղծել Մաշտոցը:

Գ. Հովսեփյանը և Կ. Ղաֆադարյանը գտնում են, որ **ուղղագիծ** և **բոլորագիծ** երկաթագրերը, ինչպես նաև **բոլորգիրը** միաժամանակյա ստեղծագործություններ են: Ղաֆադարյանը հերքում է բոլոր այն փաստարկները, ըստ որոնց երկաթագիրն առաջին և միակ գիրն է (Կ. Ղաֆադարյան, Հայկական գրերի սկզբնական տեսակները, Երևան, 1939, էջ 41):

Հայերեն հնագույն ձեռագրերի, ինչպես նաև հազարավոր հնագույն ձեռագրական մասունքների քննությունը, որոնք մեզ են հասել պատառիկ-պահպանակների վիճակով, ցույց տվեց, որ բոլորագիծ երկաթագիր գրատեսակով գրված միավորներն ավելի շատ են, քան ուղղագիծ երկաթագրով, (որը կոչվում է աղյուսակ գիր) գրատեսակով: Միաժամանակ պարզվեց, որ երկաթագիր միավորները միայն Ավետարանի մասունքներ են, մինչդեռ **աղյուսակ** գրով գրված պատառիկներն ու մասունքները ոչ միայն Ավետարանների, այլև աստվածաբանական, դավանաբանական, մեկնողական, ծիսական, պատմագրական, փիլիսոփայական, գեղարվեստական, տոմարական, տիեզերագիտական և այլ բնույթի ձեռագրերի մասունքներ են: Ուրեմն, աղյուսակ գիրը գործածության ավելի լայն ու տարբեր բնագավառներ ուներ, որի գրության մեջ երկաթագիրը ծառայում էր որպես գլխագիր, մինչդեռ աղյուսակ գիրը՝ երկաթագրով գրված Ավետարաններում օգտագործվում է համաբարբառում, ցրվացանկում, սրբագրություններում և գրադաշտից դուրս զանազան գրություններում:

«**Աղյուսակ գիրը**» կոչվել է նաև «տախտակագիր», մովսիսական տախտակների գրերի նմանությամբ, որպես Աստծու ձեռքով գրված գիր: Ի դեպ, հրեական Աստվածաշունչը գրված է եղել աղյուսակ կոչվող գրով: Մեզ է հասել Սուրբ Սահակի ձեռքով գրված Ավետարանից ընդօրինակված 1113 թ. մի ձեռագիր և 1069 թ. Սուրբ Մաշտոցի ձեռքով գրվածից արտագրված՝ մի այլ ձեռագիր: Երկուսն էլ գրված են աղյուսակ գրով: Գրիչները պահպանել են գաղափար օրինակի՝ սրբերի ձեռքով գրված գրատեսակը: Վերջապես, մեսրոպաստեղծ նշանագրերի **նրբագույն, լայն, կարճ, երկար** տարրերը աղյուսակ գրին են պատշաճում: Ինչպես կտեսնենք, այս տարրերով ստեղծված տառերը պարզ և դյուրին գծա-

գրություն ունեն, ավելի հավաք են, քիչ տեղ են զբաղեցնում և աղյուսի նման հավասար բարձրությամբ շարվում են երկու տողագծերի միջև: Նրանց մեջ ավելի կայուն է **«հայրական չափը»**, գծային երրորդությունը:

Երբ հայտնի է գիրը, գրի ստեղծողը, ստեղծման ժամանակը, հանգամանքներն ու սկզբունքները, այդ մասին ականատեսի և գործակցի վկայությունը, բանասիրությունը ոչ թե պետք է փնտրի նրանց նմանությամբ գրեր՝ օտար աղբյուրներում և համարի նրանցից քաղված, այլ պետք է փնտրի և բացահայտի գրի ստեղծման սկզբունքները, նրանց կառուցման գծագրական օրինաչափությունները, իսկ այլ գրերի հետ նրանց նմանությունը պետք է դիտել լոկ պատահականություն, քանի որ երկու դեպքում էլ տառերը գծերից են կազմված, և այս կամ այն չափի նմանությունն անխուսափելի է: Համապատասխան տառերը վերցնելով հնագույն ձեռագրերից՝ մենք դրանք տարրալուծեցինք, որպեսզի կարելի լինի բացահայտել հայոց գրերի տարրերը, նրանց քանակը յուրաքանչյուր տառապատկերի մեջ, նրանց կառուցվածքային օրինաչափությունները, ելնելով այն ճշմարտությունից, որ եթե որևէ այբուբենի բոլոր գրերը ենթարկվում են ինքնահատուկ, միասնական, կայուն օրինաչափությունների, ուրեմն դրանց ստեղծման հիմքում ընկած են միևնույն սկզբունքներն ու օրինաչափությունները, որոնցով դրանք տարբերվում են ուրիշ գրերից:

«Գրերը կոչվում են նաև տառեր, որովհետև իրենց մեջ ունեն որոշ տարրեր՝ որոշակի դասավորություն», - գրում է Դիոնեսիոս Թրակացին: Մաշտոցն այս բանը շատ լավ գիտեր և տեսնում էր իրեն ծանոթ և ուսումնասիրած այբուբենների գրերի մեջ: Ուրեմն նա պետք է որոշեր թե ի՞նչ տարրերից պետք է կազմվեին հայոց գրերը և ինչպիսի դասավորություն պիտի ունենային նրանք:

Մեսրոպ Մաշտոցը նախքան Եդեսիա գնալը՝ Սահակ Պարթևի հետ, որը «կատարելապես հմուտ էր քերթողական տառիցն» և հունական դպրությանը, որոշել էին հայոց գրի ձախից աջ գրության ուղղությունը, անջատական համակարգը՝ երբ մի գիրը մի հնչյուն է մարմնավորում և ձայնավորների գրությունը, համակարգ, որ ունեւ հունական գրությունը՝ ի տարբերություն ասորականի, պարսկականի և այլ այբուբենների, որոնք ունեին աջից ձախ գրություն, կցական սիստեմ և ձայնա-

վորները չեն գրվում: Մեսրոպ Մաշտոցի ստեղծած գրերի հորինվածքը պետք է համապատասխաներ նախ գրության որդեգրած համակարգին, որպիսին հունական գիրն էր, ապա՝ գրի զարգացման ժամանակի մակարդակին, որը աղյուսակ գիրն էր:

Հայոց գրերի քննությամբ աղյուսակ գիրն ընդունելով որպես մատենագրական և ձեռագրական աղբյուրների երաշխավորած առաջին գիր, գտնում ենք, որ Մեսրոպ Մաշտոցն աշխատել է աղյուսակ գրի վրա և նրանից կերպաձևել մյուս գրատեսակները: Ուստի, Մատենադարանի հնագույն ձեռագրական նմուշներից կազմեցինք հայոց այբուբենը, տարբալուծելով գրապատկերները, որոնց մեջ պահպանվել են նաև անհետացած տարրեր և մասնակի ձևափոխություններ (որոնք նշանակում ենք աստղանիշով):

Հայոց աղյուսակ գրերը տարբալուծելիս առանձնանում են **երեք տարբեր մեծության ուղղահայաց գծեր**, որոնք ունեն գրիչ գործիքի լայնությունը և միաչափ **հորիզոնական գծիկներ**, որոնք ունեին գրիչ գործիքի ծայրի բարակությունը:

Իրար զուգահեռ **ուղղահայաց գծերը** միմյանց միանում են **բարակ հորիզոնական** գծիկով, ուղղահայաց գծերից **երկարը**, որ ձգվում է երկու տողագծերի միջև, պայմանականորեն կոչենք **հիմնագիծ**: Սրա շուրջ դասավորվում են մյուս երկու գծերը աջ ու ձախ կողմերից ու միևնույն հեռավորության տարբեր դիրքերից և կազմում հայոց տառապատկերները:

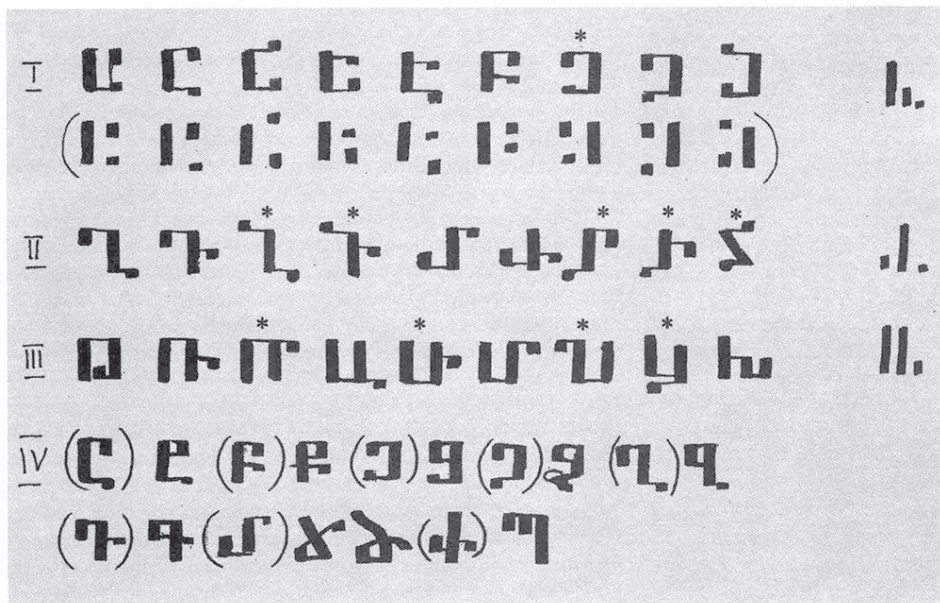
Երկրորդ գիծը **կարճն** է, այն անվանում ենք **գլխագիծ**, որովհետև նրա և երկարի միացումից ստացվում է տառի գլուխը կամ բոլորակը:

Երրորդ գիծն ունի նախորդների լայնքը, բայց ավելի կարճ է և առաջանում է հորիզոնական մագագծի շարունակության վրա, մի փոքր լայն չափով:

Հորիզոնական բարակ գծերը ուղղահայաց կարճ և լայն գծերը միացնում են հիմնագծին ուղիղ անկյան տակ և տառին տալիս ուղղանկյան կամ աղյուսակի ձև: Դժվար չի նկատել, որ մենք այստեղ գործ ունենք Կորյունի վկայած նշանագրերի **նրբագույն, լայնագույն, կարճ և երկար** տարրերի հետ: Մաշտոցն իր հորինած նշանագրերի գծագրության հիմքում դրեց վերից վար **իջնող գծային երրորդության գաղափարը, որպես Սուրբ Երրորդության աստվածապարզ և շնորհի ար-**

տահայտություն, որոնք իրար են միանում նրբագույն գծերով և ստեղծում մի միասնություն՝ հայերեն նշագրերի պատկերով, որոնց էլ Կորյունը բնութագրում է որպես «նորոգ և սքանչելի ծնունդներ»: Ի դեպ, նույն սկզբունքն ընկած է նաև վրաց և ադվանից մեսրոպաստեղծ գրերի հիմքում:

Առձեռն ունենալով հայոց գրերի հնագույն նմուշները և Կորյունի վկայությունը նրանց տարրերի և դասավորության, այսինքն կառուցվածքային ձևերի մասին, փորձենք վերականգնել հայոց գրերի ստեղծման **Մեսրոպյան** տառաշարը:

ՀԱՅԵՐԵՆ ԶԵՌԱԳԻՐ ՄԱՏՅԱՆԸ ԵՎ

ՀԱՅ ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ*

Գրչության արվեստի հարցերին գիտնականներն անդրադարձել են հայ դպրության, մատենագրության, հնագրության, ձեռագրագիտության հարցերի առնչությամբ: Պարտադիր կարգով գրչության արվեստի հարցեր են շոշափվել հայերեն ձեռագրաց ցուցակ և ձեռագրերի հիշատակարաններ կազմող բոլոր գիտնականները: Գրչության արվեստը եղել է նաև հատուկ ուսումնասիրության առարկա: Հ. Տաշյանը «Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ» աշխատության մեջ կարծես ամփոփում և ամբողջացնում է Վիեննայի ձեռագրաց ցուցակի գրչության արվեստի մասին կատարած իր դիտումները, կանգ առնում հայ գրերի տեսակների, նրանց առաջացման, գործածության ժամանակի և հնագրական ու գրչության արվեստի այլ հարցերի վրա: Այդ կարգի (բայց տարբեր ընդգրկումներով) հարցեր են քննվում նաև գրին ու հնագրությանը նվիրված Ի. Հարությունյանի, Հ. Աճառյանի, Ն. Ակինյանի, Կ. Ղաֆադարյանի, Գ. Լևոնյանի և այլոց աշխատություններում¹:

Սակայն գրչության արվեստի ըստ ամենայնի ուսումնասիրությանը ձեռնամուխ է եղել Գարեգին Հովսեփյանը, որը ոչ միայն այդ գիտությանը նվիրված, այլև իր այլ կարգի աշխատություններում, առիթը բաց չի թողել՝ ծանրանալու գրչագրական այս կամ այն հարցի վրա: 1912 թ. նա գրում է «Հայոց գրի գլխավոր տեսակները»², ուր շարադրում է հայ գրերի մասին իր երկարամյա ուսումնասիրությունների արդյունքը: Հաջորդ տարում լույս է տեսնում նրա «Գրչութեան արուեստը հին հայոց մէջ» եռամաս ուսումնասիրության երրորդ գիրքը՝ «Քարտէզ հայ հնա-

* «Էջմիածին», 1997, Բ-Գ, էջ 184-205: Նյութի մասին տե՛ս աստ՝ էջ 17-18:

¹ Յ. Տաշեան, Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրա, Վիեննա, 1898, Ի. Յարութիւնեան, Հայոց գիրը, Թիֆլիս, 1892, Հ. Աճառեան, Հայոց գրերը, Վիեննա, 1928, Երևան, 1984, Ն. Ակինեան, Հայերէնի այբուբենի գիւտը («Հանդէս ամսօրեայ», 1938, էջ 289-318), Կ. Ղաֆադարյան, Հայկական գրերի սկզբնական տեսակները, Երևան, 1938, Գ. Լևոնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Երևան, 1946:

² «Տարագ», Թիֆլիս, 1912, թիվ 10, էջ 168-172:

գրություն»³ վերտառությամբ, որտեղ ձեռագրերից ու վիմագրություններից քաղված 90 տախտակների նմանահանությունների միջոցով ցույց է տալիս հայ գրի զարգացման պատկերը: Աշխատության մյուս մասերը դեռևս անտիպ են, միայն «Հասկ» հայագիտական պարբերականի 1967 թ. վերջին համարում լույս տեսավ մի հոդված «Գրի եւ գրչութեան արուեստը»⁴ աշխատությունից: Բավականին շատ նյութեր կան նրա «Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան» պրակներում և մյուս հոդվածներում:

Պատմաբան Ա. Աբրահամյանը 1959 թ. հրատարակեց «Հայ գրի և գրչության պատմություն»⁵ աշխատությունը, որն իր նույն կարգի նախորդ աշխատություններից⁶ ավելի հարուստ է: Շատ օգտակար են համառոտագրության, թվանշանների գործածության, գաղափարագրության, ծածկագրությունների, թվականների հաշվառումներին և ձեռագրագիտության այլ և այլ հարցերին նվիրված գլուխները: Օգտակար աշխատանք է կատարել նաև Լ. Խաչերյանը՝ հրատարակելով Արիստակես գրչի, Գևորգ Սկևռացու, Գրիգոր Տաթևացու և ուրիշների գրչության արվեստի վերաբերյալ աշխատությունների բնագրերը⁷, ինչպես նաև Եսայի Նչեցու, Վարդան Արևելցու, Հովհաննես Երզնկացու և այլոց քերականական աշխատությունները:

Օգտագործելով նախորդ աշխատանքների նյութն ու դրական փորձը և մեր հետախուզումները, համառոտակի շարադրենք գրչության արվեստի սկզբնավորման պատմությունը և ծանոթանանք գրչության արվեստի տարրերին:

Ձեռագիրը ոչ միայն բարդ և դժվարին, այլև համատեղ գործունեության արդյունք է: Այն մի կողմից կապված է գրի ու դպրության, մյուս կողմից՝ տարբեր նյութերի ու առարկաների, արհեստների ու արվեստ-

³ Գարեգին Յովսեփեան, Գրչութեան արուեստը հին հայոց մէջ, մասն Գ, Քարտէզ հայ հնագրութեան, Վաղարշապատ, 1913: Մինչ այդ տպագրվել էր «Շողակաթ» հայագիտական ժողովածուում, լույս էր տեսել նույն թվականին, նույն տեղում:

⁴ «Հասկ», թիվ 12, Բեյրութ, 1967, էջ 531–541:

⁵ Ա. Աբրահամյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, Երևան, 1959:

⁶ Նույնի՝ Համառոտ ուրվագիծ հայկական պոլեոգրաֆիայի, Երևան, 1940: Հայկական պոլեոգրաֆիա, Երևան, 1949:

⁷ Լ. Գ. Խաչերյան, Գրչության արվեստի լեզվական-քերականական տեսությունը միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1962:

ների հետ, որոնք միավորվում են գրչության արվեստ հասկացության մեջ: «Գրչության անվան տակ,— գրում է Ե. Դուրյանը,— կհասկացվեր Ա. այն ձեռական արվեստը, որ գրելու նյութական աշխատանքին կվերաբերեր և ըստինքյան անցած էր զանազան փոփոխություններ, Բ. գրելու այն եղանակավորումները, որոնք ուղղագրական կամ լեզվական տեսություններու համաձայն տեղի ունեցած են մեր մեջ»⁸:

Հայ գրչության արվեստի սկզբնավորողը Մեսրոպ Մաշտոցն է: Հայերեն գրերն ստեղծելուց հետո նա գտնում է «գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան Հռոփանոս անուն» և նրա հետ նշանագրերի բոլոր զանազանությունները, բարակն ու հաստը, կարճն ու երկայնը, առանձինն ու կրկնավորը ամբողջապես հորինելուց և վերջացնելուց հետո, ձեռնարկում է թարգմանության: Բանասերներից ոմանք Հռոփանոսի այս աշխատանքում տեսնում են տառերի հարդարումն ու ձևավորումը, մյուսները՝ տառերի հնչյունական առանձնահատկությունների, զանազանությունների որոշումը: Մ. Աբեղյանը, ելնելով Կորյունի վկայությունից, որ Մեսրոպ Մաշտոցը ստեղծել է հայերեն գրերը՝ «ինքը գծագրել», անվանել և դասավորել է այդ նշանագրերը, վերջիններիս՝ Հռոփանոսի կատարած «բոլոր զանազանությունները» տեսնում է առանձին «տառերի հաստ ու բարակ, երկայն ու կարճ մասերի» հարդարման մեջ⁹: Կ. Ղաֆադարյանը «զամենայն ընտրութիւնս նշանագրացն» վերագրում է Մաշտոցին և նրա գոյն ու հաստ, կարճ ու երկար, կրկնավոր ու առանձին արտահայտություններում տեսնում է հինգ տառատեսակները¹⁰: Հիշյալ կարծիքներից տարբեր է Ա. Աբրահամյանի տեսակետը, ըստ որի՝ «Կորյունն այստեղ խոսում է տառերի ոչ թե ներքին շարքի կամ գրչության տեսակների, այլ տառերի հնչական առանձնահատկությունների մասին: Այդ պարզ կարելի է տեսնել Դիոնիսիոս Թրակացու «Թերականության» մեջ և նրա հայ մեկնիչների մոտ, ուր այդ բառերը բերված են իրենց բացատրություններով»¹¹:

⁸ Ե. Դուրյան, Պատմութիւն հայ մատենագրութեան, Երուսաղէմ, 1933, էջ 67:

⁹ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, աշխատասիրությամբ Մ. Աբեղյանի, Երևան, 1941, ծթ. 71, էջ 140:

¹⁰ Կ. Ղաֆադարյան, Հայկական գրերի սկզբնական տեսակները, էջ 35:

¹¹ Ա. Աբրահամյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, էջ 69–70:

Հռոփանոսը՝ հելլեն դպրության նշանավոր գրիչն օգնել է Մեսրոպ Մաշտոցին ստեղծելու հայ գրատեսակները, աղյուսակ գիրը, գլխագիրը (երկաթագիր), բոլորակ գիրը (բոլորգիր), և իր ձեռքով գրել է Մաշտոցի նորաստեղծ հայերեն տառերը՝ գրիչ գործիքին «հնազանդեցնելու» որոշ գծեր հարդարելու համար: Նա, որպես հմուտ գրիչ, Մաշտոցին օգնել է մշակելու հայ նորաստեղծ գրչության արվեստի կանոններն ու տեսությունը, որով պետք է առաջնորդվեր նորագյուտ այբուբենը օգտագործող ամեն մի գրոց աշակերտ ու դպիր:

Այստեղ էլ Մաշտոցը, Հռոփանոսի հետ, իր հետ տարած հայ աշակերտներին սովորեցնում է հայ գրչության արվեստը՝ «Հանդերձ ուսուցանելով զմանկունս գրիչս նմին դպրութեան»¹²,– գրում է Կորյունը: Նույնն է վկայում Խորենացին. Մաշտոցը՝ «միանգամայն և զարուեստ գրչութեան ուսուցանել տալով իւրոյ մանկագոյն աշակերտացն»¹³:

Մինչ կրտսերագույն աշակերտները կատարելագործվում էին նորակերտ գրչության արվեստի մեջ, Մաշտոցն իր երեց աշակերտների՝ Հովհան Եկեղեցացու և Հովսեփ Պաղնեցու հետ թարգմանություններ էր կատարում: Եվ երբ Մեսրոպ Մաշտոցը Միջագետքից վերադարձավ Վաղարշապատ, իր հետ բերեց ոչ միայն նորաստեղծ հայերեն գիրը՝ իր տեսակներով, այլև նորաստեղծ գրով գրելու արվեստը, այդ արվեստին տիրապետող աշակերտներ և այդ արվեստով թարգմանված ու շարադրված մատյան: Այդ արվեստն այնուհետև Մաշտոցն իր նորաբաց դպրոցներում իր աշակերտների հետ գործարկեց ու դարձրեց հայ գրչության կուռ ու անթերի արվեստ, որով առաջնորդվեցին սերունդները և որով ստեղծվեց հինգերորդ և հաջորդ դարերի հայ մատենագրությունը:

Հայ գրչության արվեստի առաջին խոշոր գործը Աստվածաշնչի թարգմանությունն է, որը մեր ժամանակներում անվանվեց «Թագուհի թարգմանութեանց»: Հայ գրիչները դարերով «ընտիր եւ ստոյգ» էին համարում այն գործերը, որոնք թարգմանագիր էին կամ նրանցից ընդօրինակված: Հայ մատենագրությունն ու ձեռագրական մշակույթը ընդհան-

¹² Մ. Աբեղյանը այն թարգմանել է այսպես. «Միաժամանակ և սովորեցնում էին մանուկներին՝ գրագիրներ (պատրաստելով) նույն դպրության համար», «Վարք Մաշտոցի», էջ 102:

¹³ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1991, էջ 327:

րապես նաև Մաշտոցի գրի ու գրչության կատարելության պերնախոս վկայություններն են:

Հետագայում, հատկապես Թ-ԺԲ դարերում հասարակական կանքում տեղի ունեցած փոփոխությունների շնորհիվ, գրչության արվեստը զարգանում է խորությամբ ու լայնությամբ, որին հատկապես նպաստում է մագաղաթից բացի որպես գրանյութ օգտագործվող թղթի, բոլորգրի՝ գրչության հիմնական գիր դառնալու հանգամանքը:

ԺԲ դարում Արիստակես գրիչը, իսկ ԺԳ դարում Գևորգ Սկևռացին կայունացնում են գրչության արվեստի լեզվաքերականական կանոնները: Գ. Ջահուկյանն այդ առթիվ գրում է. «Եթե Արիստակեսը կարևոր դեր կատարեց ուղղագրության կայունացման մեջ, ապա կետադրության և տողադարձի կայունացման պատիվը պատկանում է Գևորգ Սկևռացուն»¹⁴: Արիստակեսի վկայությամբ այդ կանոնները սկզբնապես մշակել էին «երիցս երանեալ մեծն թարգմանիչը»¹⁵:

Գրչության արվեստին հետագայում անդրադարձել են նշանավոր գիտնականներ ու մատենագիրներ, գրչության արվեստի քաջ գիտականեր, գրչապետ-հռետորներ Վարդան Արևելցին, Հովհաննես Երզնկացին, Եսայի Նչեցին, Գրիգոր Տաթևացին, Հակոբ Ղրիմեցին, Թովմա Մեծոփեցին և ուրիշներ:

Գրչության արվեստի տարրերը և նրանց գործադրումը

Գրչության արվեստը համադրումն է մի շարք արվեստների, գիտությունների, արհեստների ու հմտությունների գործադրության, որոնք հանդես են գալիս միասին և ստեղծում ձեռագիր մատյան:

Դրանք պայմանականորեն կոչելով գրչության արվեստի տարրեր, պայմանականությամբ էլ բաժանենք երկու խմբի:

ա. Տարրեր, որոնք կապված են գրի, գրչության, ձեռագրի բովանդակության, նրա ճշգրտման ու բացահայտման հետ. ինչպես «արուեստ

¹⁴ Գ. Ջահուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատություններ հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954, էջ 228:

¹⁵ Լ. Խաչերյան, Գրչության արվեստի լեզվա-քերականական տեսությունը, էջ 228:

գրոյն», «արուեստ քերականութեան», «հմտութիւն բանին», սրբագրութիւն, խմբագրութիւն, մանրանկարչութիւն, հիշատակարաններ:

բ. Տարրեր, որոնք կապված են գրչության նյութերի, գրչության գործիքների, ձեռագրի տեխնիկական ձևավորման հետ, ինչպես մագաղաթի, թղթի, թանաքի պատրաստման, քանոնի, կարկինի, գրչի (գործիք), կոկիչի, կազմի պատրաստման հետ:

Մենք համառոտակի կանգ կառնենք այս տարրերի վրա, որպէսզի կարողանանք մոտավոր պատկերացում ստեղծել ձեռագրի ստեղծման բարդ գործողության վերաբերյալ, որի համար մեզ ամենից շատ օգնում են ձեռագիրը, նրա հիշատակարաններն ու հիշատակագրութիւնները:

Գիրը – Հայերեն ձեռագրերը մեզ են հասել հիմնականում հինգ տառատեսակով. **աղյուսակ գիր** (ուղղագիծ երկաթագիր), **երկաթագիր**, **բոլորգիր**, **շղագիր**, **նոտրգիր** (իրենց պեսպիսութիւններով ու տարատեսակութիւններով):

Տառատեսակները մետրոպաստեղծ են, որոնք, գիտնականների կարծիքով, նախատեսված են տարբեր բնագավառների, պաշտոնական գրագրության, ամենօրյա օգտագործման, վիմագրության համար: Հետագայում, գրչության արվեստի զարգացման պայմաններում, առաջացան զարդագրեր՝ գեղեցիկ և շքեղ ձեռագրեր գրելու համար:

Գրի այս հինգ գլխավոր տեսակներից բացի կան խառը գրութիւններ, որոնք ոչ թե տեսակ են, այլ գրության «պեսպիսութիւններ», ինչպես այն անվանում է Գ. Հովսէփյանը: Իր գրության սկզբից մինչև այսօր, հայերեն գրերի ձևերը համարյա չեն փոխվել:

Գրչության արվեստի հիմնական տարրի՝ գրի ուսուցմամբ էլ սկսվում էր ինչպես բոլոր գիտելիքների, այնպես էլ գրչության արվեստի ուսուցումը:

«**Արուեստ գրոյն**» կամ «**քերթողութեան արուեստ**» – Արվեստի ուսուցումը սկսվում էր տառաճանաչությամբ և գրելու վարժությամբ: Գրոց աշակերտը պետք է համաչափ ու գեղեցիկ գրեր, վարժվեր գեղեցիկ գրելուն, սովորեր «արուեստ գրոյն»:

Սկսնակ գրիչը նախ «միայն ողորկութեան գրի ուշ»¹⁶ պետք է դարձնէր, որպէս և արվում էր:

Եթէ նույնիսկ ձեռագրում ամեն ինչ տեղում էր, իսկ գիրը՝ «խոշոր» (որ նշանակում է անկանոն, անհերթելի), ոչ գեղեցիկ գրությամբ էր գրում, գրիչը մեղանչում էր գրչության արվեստի դէմ: 1292 թ. Սիմէոն գրիչը ընտիր օրինակից արտագրում է մի ձեռագիր, բայց վատ գրով, որն ինքը համարում է «պիղծ գիր»:

Նույնիսկ չի արդարացվում շտապ գրելու հանգամանքը, ճշմարիտ արվեստը կատարելություն է սիրում: Գրիչն, ուրեմն, պետք է սովորեր գեղեցիկ գրել, պետք է տիրապետեր «արուեստ գրոյն» կամ «քերդողական արուեստին»: Ներսէս Լամբրոնացին անկանոն «սևագիր» վիճակից երկը վերափոխում է կանոնավոր, գրչության գրի՝ «սրբաբանեցաւ ի նշանագրութենէն քերդողական արուեստիւ»¹⁷: «Բերելն գրելն է,– գրում է Տաթևացին,– եւ քերթութիւնն արուեստն», իսկ «քերթողական գիծ... արուեստիւ գրելն է բազում կարգս եւ շարժելն է»¹⁸: Նշանավոր վարդապետ Կիրակոս Երզնկացին, որ քերականությանն անծանոթ չէր, միայն գեղեցիկ գրել չէր կարող, ներողամտություն է խնդրում խոշորության համար, «... զի մեք չէաք հմուտ կատարեալ քերթողական արհեստի գրչութեան»¹⁹: Ուրեմն, գրչի վարպետության, գրչության արվեստի առաջին նախապայմանը գեղեցիկ, կանոնավոր գրելն է՝ «վայելչութիւն գրոյն»:

«Արուեստ քերականութեան» – Սակայն գեղեցիկ գրելը բավական չէ, պետք է նաև ճիշտ գրել: Գրիչները, երբ անմեղադրություն են խնդրում «խոշորութեան եւ սխալանաց» համար, խոշորությունը վերաբերում է գրի արվեստին, նրա գեղեցկությանն ու կանոնավորությանը, իսկ սխալները՝ քերականությանն ու մտքի սխալներին, բացթողումներին: Դրա հետ գրիչները սովորում են «արուեստ քերականութեան», որ «կարգեալ

¹⁶ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 975, էջ 251ա:

¹⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե–ԺԲ դդ., աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 229:

¹⁸ Գր. Տաթևացի, Դարձեալ...խրատ յաղագս գրչութեան արուեստի (Տե՛ս Գրչության արվեստի լեզվա-քերականական տեսությունը), էջ 363, 326:

¹⁹ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 225:

են մեծն թարգմանիչն իսկ», որպեսզի գրիչը «կարասցէ ստուգիւ գաղափարել զգիրս սուրբս, հանդերձ իւրական գերալրութեամբն տպաւորելոյ ի նոսա աստուածային շնորհացն, անսխալ փոխարկելով փառաւորապէս»²⁰, – գրում է Արիստակէս հռետորը: Իսկ քերականության արվեստը ուղղագրական կանոններն են «արուեստ կամ ուսումն գրադարձիցն»՝ «արուեստ ընթերցողութեան», «այսինքն առոգանութիւն, որ գրեթէ բովանդակեալ իսկ ունի զաւրութիւն շարագրութեան, զոր հարկ է հմտանալ շարագրողին եւ ապա ի գրել համարձակիլ, զի յարմար յաւրինելով զգրչութիւնն՝ անսխալ կազմեցէ ճանապարհ ընթերցողին»²¹:

«Հմտութիւն բանի» – Գեղեցիկ գրելու և քերականական «արվեստները» սովորելուց հետո, որպեսզի «գաղափարէ», այսինքն «աւրինակէ ստուգութեամբ գտուր զիրս... ոչ աւելի ոչ պակաս գրէ»²², ինչպէս պահանջում է Գրիգոր Տաթևացին, գրիչը պետք է ծանոթ՝ «հմուտ լինի բանին»: Գաղափար օրինակի նյութին անծանոթ գրիչը դժվարանում և անմեղադրություն է խնդրում. «զի անհմուտ էի գրոցս այս, – գրում է Հովհաննէս գրիչը, նկատի ունենալով գիրը, – ևս առաւել աւրինակիս (նկատի ունենալով Տօնական ժողովածուն, - Ա. Մ.), որ չէի ամենեւին լսել զայս»²³: Ուրեմն, գրչության արվեստի հիմնական տարրերն էին ոչ միայն տառերն իմանալու և գեղեցիկ գրելու, ապա քերականության արվեստները, այլև ընդօրինակվող բնագրի, նյութի իմացությունը: Սրանք հանդես էին գալիս միասին, որոնց կրողը գրիչն էր՝ գրչության արվեստի կենտրոնական դեմքը: Այս երեք տարրերին կատարելապէս տիրապետողներն էին «հմուտ», «քաջ» գրիչները:

Գրիչները գրչության արվեստը սովորում էին դպրոցներում, գրչության վարպետներից կամ ուսուցիչներից: Որոշ գրիչներ հենց սկզբից դառնում էին որևէ նշանավոր գրչի կամ գրչապետի աշակերտ «առ ոտս որոց» սովորում էին արվեստը: Սակայն նրանք ունենում էին նաև ուրիշ

²⁰ Արիստակէս գրիչ, «Վերլուծութիւնք բազմազան բառից եւ բայից...», (Գրչության արվեստի լեզվա-քերականական տեսությունը, էջ 229):

²¹ Գէորգ Սկևռացի, Խրատ վասն առոգանութեանց..., անդ, էջ 297:

²² Անդ. էջ 326:

²³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, էջ 61:

ուսուցիչ՝ այլ գիտելիքներ ուսանելու համար: «Չդպրութեան վարպետն իմ Կարապետ քահանայ... եւ առաւել... յիշեցէք զարուեստի վարպետն իմ Սուքիաս», – գրում է Հովհաննէսը, իսկ մեկ ուրիշը հիշում է՝ «Վարպետին իմ և ուսուցիչ արուեստիս զԲարսէղն»²⁴:

1455 թ. գրիչ Աստվածատուրը գրում է. «Աղաչեմ... յիշեցէք... զսուրբ վարդապետն իմ զՅակոբ՝ զքեռին իմ որ... ուսոյց ինձ զՍաղմոս, զԾարական, զՏետրն բովանդակ՝ զԹագաւորք եւ զԱլելուք, զԺամատետրն, զՓառերն, զԽոնարհեսցութն, զՈւղղեցիքն, զգրագրութիւն, զծաղկել, զկապել եւ զամենայնսն բարեձեւութիւն կարգաց, որ է ի սուրբ եկեղեցի, ուսոյց ինձ զամենայն»²⁵:

Ուրեմն, գրիչը սովորում էր ոչ միայն գիրը, գեղեցիկ գրելու արվեստը, քերականությունը, ծաղկելը, կազմելը և այն ամենը, ինչ պետք էր ձեռագիր գրելուն, այլև ծիսական, աստվածաբանական և այլ գիտելիքներ, որոնց իմացությունը օգնում էր նրանց հետևելու ընդօրինակվող բնագրի ամբողջությանն ու ճշգրտությանը: Հաճախ են գրիչները գրում, որ «բանս յօրինակն չկայր» և փնտրում, լրացնում էին այլ ձեռագրերից:

Գրչության արվեստին կատարյալ հմուտները կոչվում էին «հռետոր», որ նշանակում է «ճարտարագիծ», «ճարտարագիր», «հմտագիր»: 1230 թ. ընդօրինակած Ավետարանում Գրիգորը հիշում է հորը՝ Խաչատուր քահանային «զոյժ հմուտ եւ հռետոր այսմ արհեստի», այսինքն գրչության արվեստի հռետոր, հմուտ գրիչ: «Ով պատուական քահանայք եւ հռետոր զծագիրք, յորժամ կարդայք կամ գաղափարէք, յիշեցէք... գրողս»²⁶: Այսպիսով, հռետորը գրչության արվեստին հմուտ, քաջ գիտակ գրիչն է:

Սակայն բոլոր գրիչները վարժ ու հմուտ քարտուղարներ ու հռետորներ չէին: Կային նորուստում գրիչներ, որոնք գրագետ մարդիկ էին, բայց գրչության արվեստին անտեղյակ, և պատվիրելու միջոցներ չունենալու պատճառով ընդօրինակում էին ձեռագիր ունենալու ցանկությունից: Նրանք հաճախ ընդօրինակում էին նաև ուրիշների պատվերով՝ զոյու-

²⁴ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7274, էջ 220, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ, հ. Գ (կազմեց Լ. Խաչիկյան) Երևան, 1967, էջ 72:

²⁵ Անդ, էջ 424:

²⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դ. (կազմեց Ա. Մաթևոսյան), Երևան, 1984, էջ 862, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 221, 133:

թյան միջոցներ հայթայթելու համար: Այս կարգի ընդօրինակություններում, որոնք կատարվում էին «համարձակությամբ գրչի առաւել, քան թէ գիտութեամբ արուեստի»²⁷ սխալներն ավելի շատ էին: Այս դեպքում արդեն առավել մեծանում է սրբագրության և գաղափար օրինակի դերը:

Գաղափար օրինակ. Այն օրինակը, որից արտագրվում է նոր ստեղծվող ձեռագիրը, կոչվում է «գաղափար» օրինակ: Ամեն մի ձեռագիր «գաղափար» էր դառնում, երբ նրանից արտագրում էին: Գրիչները հաճախ դժգոհում էին սխալ օրինակից և օրհնում էին նրանց, ովքեր ճշգրտել, ընտիր և ստույգ օրինակներ են ստեղծել²⁸: Որովհետև գրչության արվեստը ընդօրինակության արվեստ էր, և գաղափար օրինակից է կախված հետագա ընդօրինակությունների ճշտությունը, ուստի օրինակելի, անսխալ գաղափարի պահպանությամբ մտահոգված հայ գիտնական վարդապետներն ու գրչապետները հավասարակշռում էին հայ գրավոր մշակույթի ստույգությունը, անսխալությունը: Նրանք ստեղծում էին «ստույգ եւ ընտիր» օրինակներ՝ հիմք ունենալով հնագույն, թարգմանչագիր կամ հեղինակային, կամ դրանցից արտագրված ձեռագրերը: Այդ օրինակները պետք է լինեին «յաւրիներալ եւ յարմարեալ» ըստ դրան և ըստ «ամենայն արհեստից պատշաճեալ, դիւրահաս ընթերցողաց եւ խողաց»²⁹: Ստույգ և ընտիր օրինակը պետք է գրված լիներ գրչության արվեստի պահանջներին համապատասխան, բնագիրը՝ անխախտ, ինչպես գրել է հեղինակը կամ թարգմանիչը³⁰:

Ընտիր և ստույգ օրինակից արտագրելը հնուց է գալիս: Ավետարանի առաջին ստույգ օրինակների «հորինիչները» եղել են Մեսրոպ Մաշտոցը և Սահակ Պարթևը: Մատենադարանի թիվ 10434 ձեռագիրը գրված է Մաշտոցյան գաղափարից, «որ էր վկայեալ աւրինակն յամենայն գիտնականաց Հայոց, զոր ասէին աւանդութենէ գրեալ ձեռամբ Սրբոյն Մեսրոպբայ վարդապետի եւ թարգմանչի»³¹:

²⁷ Ա. Միւրմէնան, Յուցակ Հալեայի, Բ, էջ 126:

²⁸ Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 228:

²⁹ Յիշատակարանք, էջ 316:

³⁰ Յիշատակարանք, էջ 733, 166, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 732, էջ 342ա, ձեռ. թիվ 2374, էջ 231ա:

³¹ Հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 107:

Կիրակոս գիտնականը 1113 թ. Դրագարկում Գեորգ գրչին «ի ստոյգ եւ յընտիր գաղափարէ Սրբոյն Սահակայ թարգմանչի՝ յստակ եւ ականակիտ»³² ընդօրինակել է տալիս մի Ավետարան: Ավետարանի մյուս նշանավոր օրինակը հայտնի է «Գրիգորի Մուրղանեցոյ ճարտարագիծ գրչի» անունով, որն ապրել է ԺԱ դարում:

Հայտնի են Գևորգ Լամբրոնացու, Թորոս փիլիսոփա Դրագարկցու, Գրիգոր Սսեցու, Հովհաննես Արքաեղբոր, Ստեփանոս Գոյներերիցանցի, Եսայի Նչեցու և այլոց ձեռագրերի ընտիր և ստույգ օրինակները:

Այդպիսի մատյանները պատրաստում էին հմտավարժ գրիչներն ու գիտնական վարդապետները, հայտնի՝ «տեսականաւ եւ գործնականաւ», հռետոր գրիչներն ու քաջ քարտուղարները: «Ո՛չ է ամենեցուն իշխել գիր յաւելով կամ պակասեցուցանել, այլ իմաստուն գիտնականաց, որք հմուտ են Հին եւ Նոր Կտակարանաց եւ յարգեալ ուսմամբ արիեստիլ»³³, զգուշացնում է մի գրիչ:

Սրբագրություն. Անթերի ձեռագիր ստեղծելու մեջ ամենից շատ շահագրգռված էին ստացողն ու գրիչը, այդ պատճառով ձեռագիրը տիրոջը հանձնելուց առաջ անպայման ստուգվում, սրբագրվում էր, նույնիսկ «կրկին ու երեքկին»: Գրչության կենտրոն եղած վանքերն, առհասարակ, ունեին այդպիսի սրբագրող վարդապետներ, հմուտները կամ վարդապետ-վարժապետները միաբանության մեջ: Սրանք բնագրում կամ լուսանցքներում ավելացնում են գրչի աչքից վրիպած բառերը և նախադասությունները:

Գրչության մեջ, որպես արտադրության գործ, որը կապված էր ոչ միայն աչքի ու ձեռքի հետ, որոնք միշտ էլ կարող են սխալվել, այլև նույն գործողությունը կատարելու երկարատևության և հոգնության հետ, սխալները պատահական երևույթ չէին: Ե. Դուրյանը ձեռագրերում հանդիպած սխալները բաժանում է հետևյալ խմբերի. «Կամավոր սխալներ, ականա սխալներ, պատահական սխալներ, բառերու սխալ բաժանումներ, գիրերու և բառերու տեղափոխումներ, գիրերու կամ վանկերու հավելումներ կամ զանցառումներ, կրկնագրություն, թերգրություն, ընդմի-

³² Մատենադարան, ձեռ. թիվ 6763, էջ 20ա: Տե՛ս նաև ձեռ. թիվ 7664, 7588, 7337:

³³ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 2943, էջ 554ա:

ջարկումներ, շփոթություններ օտար բառերու և այլն»³⁴: Սրբագրիչները սխալներն ուղղում էին՝ այն համեմատելով ոչ միայն գաղափար օրինակի, այլև մի այլ օրինակի, նույնիսկ մի քանի օրինակների հետ: Երբեմն էլ այդ բանն արվում էր գրչության ժամանակ, որը միջնադարում համեմատական բնագրեր կազմելու գործնական օրինակ էր:

Որպեսզի ձեռագիրը «ընթերցողին դիւրահաս լիցի», գրիչները հաճախ կատարում են նաև գիտատեխնիկական խմբագրություններ:

Սրբագրությունների և խմբագրությունների արդյունքը լինում էր այն, որ տևական, անխոնջ աշխատանքով ստեղծվում էին ստույգ և ընտիր ձեռագրեր, որոնք գաղափար օրինակ էին ծառայում և «դիւր ճանապարհ» բացում հաջորդին, անընդհատ սրբագրվելով՝ փոխանցվում: Այս աշխատանքը, ինչպես տեսանք, դարձյալ գրիչներն էին անում: Ուրեմն հայ գրիչները միայն ընդօրինակողներ չէին, նրանք, որպես հայ դպրությանը նվիրված անձինք, տառի, բանի ճշգրտությանը նախանձախնդիր, արտագրելու հետ միասին սրբագրում էին, խմբագրում, ջանասիրաբար ճշգրտում և հաճախ նաև նկարազարդում ու կազմում, եթե կարողանում էին:

Մանրանկարչությունը գրչության արվեստի ամենակարևոր բաղադրիչն է՝ գրի և գրելու արվեստից հետո: Այն առաջացել է որպես գրչության արվեստի անհրաժեշտ տարր և, որպես նրանից դուրս եկած կոդուկ, ձևավորվել, զարգացել, նվաճել է ինքնուրույն արվեստի իրավունք՝ միշտ մնալով հավատարիմ իր ծնող գրչությանը և անբաժան՝ իր ծննդավայր ձեռագիր մատյանից: Պատահական չէ, որ մանրանկարչության հմուտ մասնագետը համարվում է նաև հմուտ՝ գրչության արվեստի: Ավետիս գրիչը 1272 թ. հայոց Կեռան թագուհու համար գրած ձեռագիրը տալիս է «ի ձեռն այյում հմուտ եւ յարգի յարհեստ գրչութեան՝ զարդարեալ զսա խորանաւք եւ ծաղկաւետ վայելչութեամբ եւ ոսկիատիպ պայծառութեամբ»:

Մանրանկարչությունը, որոշ վերապահությամբ, ընդօրինակման արվեստ էր, հատկապես նրա սկզբնավորման շրջանում: Գրիչները ար-

³⁴ Ե. Դուրեան, Պատմություն հայ մատենագրության, էջ 18–19:

տագրում էին ձեռագրի բնագիրը և արտանկարում զարդանկարներն ու զարդագրերը՝ ըստ իրենց կարողության:

Հետևաբար, մանրանկարչության ստեղծողները վարժ և հմուտ գրիչներ էին: Առաջին ձեռագիր ավետարաններն ընդօրինակելիս, կանոնական տախտակները գրելիս, խորանները գծելիս, գլուխները բաժանելիս ու ընթերցվածները նշանակելիս նրանք արդեն ձևավորման, մանրանկարչության տարրերի հետ գործ ունեին: Ավետարանը գեղեցիկ, ճկուն, զգաստ և ուղիղ տառատեսակներով ընդօրինակող գրչի համար դժվար գործ չէր ընդօրինակել նաև համաբարբառի խորանները, բնագրի գլուխներն ու ընթերցվածները, լուսանցքներում նշանակված զարդերն ու տառաձևերը: Կ. Նորդենֆալկը Եվսեբիոս Կեսարացու յոթ տախտակներից կազմված ավետարանական համաբարբառի ստեղծումը դնում է Դ դարում և այն վերականգնում՝ հենվելով հայկական, հատկապես «Էջմիածնի Ավետարանի» համաբարբառի վրա՝ Ավետարան, որ ընդօրինակվել է «ի հին յաւրիւնակաց», 989 թվականին, Սյունաց Բղենո Նորավանքում³⁵:

Զարդագրությունը և զարդանկարչությունը գրչության արվեստի մասն էր, գրիչն իր վարպետից սովորում էր գրել և ծաղկել: Ժ-ԺԱ դարերի ձեռագրերում հաճախ ենք հանդիպում պարզ զարդագրության ու զարդանկարչության: «Մանրանկարչության հին արվեստի մեջ, առհասարակ,– գրում է Գ. Հովսեփյանը,– արվեստագետը շատ էր կաշկանդված ավանդական տվյալներով, այդ պատճառով էլ նրանցից շատերը պարզ արտանկարողի դերումն են, հետևելով իրենց օրինակներին, միայն տառադանդալորներն են, որ ավանդականի վրա իրենց անհատական դրոշմն են դնում տեխնիկայի առավելություններով և նոր ստեղծագործություններով ու գծերով»³⁶:

Ընդօրինակության այս արվեստը հնարավորություն էր տալիս մանրանկարիչներին հարազատ մնալու ընդօրինակվող զարդամոտիվներին: Իսկ այս «հավատարմությունը» հնարավորություն տվեց զարդամոտիվների նախնական ձևերի՝ բազմապիսի և բազմաքանդակ տարբերակներով հայտնաբերմանը, որոնց հիման վրա Աս. Մնացականյանը գրեց իր «Հայկական զարդարվեստ» աշխատությունը, որտեղ բացահայտեց հայ-

³⁵ «Բանբեր Մատենադարանի», Երևան, 1967, էջ 122, Հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 72:

³⁶ Գ. Յովսեփյան, Նիթեր եւ ուսումնասիրություններ, էջ 71:

կական զարդարվեստի հիմնական մոտիվների ծաղկման և զաղափարական բովանդակության հարցերը և դրանով իսկ բանալի տվեց մյուս ժողովուրդների զարդարվեստի համապատասխան հարցերի լուծման համար³⁷: Հայկական մանրանկարչության սկզբնավորումը հասնում է Չ դար (այդ ժամանակով են թվագրվում 989 թ. գրված «Էջմիածնի Ավետարանի» վերջում կցված չորս մանրանկարները, ինչպես նաև «Վեհափառի Ավետարանի» գաղափար օրինակի մանրանկարները): «Էջմիածնի Ավետարանի» վերջում պահպանված մանրանկարներն արդեն այնքան կատարյալ են, որ անկասկած ունեցել են իրենց նախօրինակները, և՛ «քանի որ նրանք վերաբերում են 6-րդ դարին և նախորդում Լմբատի և Արուճի որմնանկարներին, ապա մեծ համարձակություն պետք չէ հայկական գրքային գեղանկարչության սկզբնավորումը վերագրելու 5–6-րդ դարերին», – գրում է Լ. Դուռնովն³⁸: Հրաշալի նկարագարում ունի մեզ հասած առաջին ամբողջական Մլքեի Ավետարանը (862 թ.): Տարիքով նրան զիջող Լազարյան Ավետարանը (887 թ.) նույնպես նկարագարող է եղել:

Հաճախ գրության հետ ընդօրինակում էին նաև մանրանկարները, և նրանից սերող ձեռագրերը նման են իրար նաև մանրանկարչությամբ: Հովհաննես ծաղկողը անմեղադրություն է խնդրում ծաղկի անարհեստության համար, որովհետև անվարպետ էր, բայց վստահեցնում է, որ «է ի Սսեցի աւրինակէ՝ զգիրս եւ ծաղիկս»³⁹:

Հետզհետե զարգացող և բարդացող մանրանկարչությունը, երկրաչափական, բուսական, կենդանական ու երևակայական պատկերները, ապա կանոնական և տերունական նկարները ստիպեցին, որ մտածեն հմուտ գրիչների կողքին հմուտ մանրանկարիչներ ունենալու մասին: Գրիչ-մանրանկարիչների կողքին հանդես եկան մանրանկարիչ-գրիչները: Գրչության արվեստի առանձին մարդիկ հմտանում էին հատկապես մանրանկարչության մեջ: Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ արդեն 9-րդ դարում Տաթևի դպրոցում կային «նաեւ արհեստաւորք նկարչացն եւ գրողաց անհամեմատք»: Եթե համեստ կարողությունների տեր գրիչ-

³⁷ Ա. Մնացականյան, Հայկական զարդարվեստ, Երևան, 1955:

³⁸ Լ. Դուռնով, Հայկական մանրանկարչություն, Երևան, 1967, Ներածություն, էջ 10-11: Մատենադարան, ձեռ. թիվ 8897:

³⁹ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 8897:

մանրանկարիչները հավատարիմ էին մնում իրենց ընդօրինակության գաղափար օրինակին, այնտեղ թույլ տալով փոքր մասնակի հավելումներ, ապա տաղանդավոր մանրանկարիչները ավելի ազատ էին իրենց պահում ընդօրինակության արվեստի մեջ: Կանոնական կադապարը նրանց հզոր տաղանդի առջև ճեղքեր էր տալիս, և այդ ճեղքերից բնությունն ու մարդը՝ իր հոգեբանությամբ, ներս էին խուժում սառը մագաղաթյա և թղթյա էջեր, և ջերմացնում այն՝ գիծ ու գույն դարձած:

Այդ կարգի մանրանկարիչ-գրիչը, ինչպես Գ. Հովսեփյանն է նշում՝ «ստեղծագործում է ուրույն, անհատական և կենցաղական գծերով և արտահայտություններով ու դրանով բարձրացնում իր նկարների գեղարվեստականի հետ և պատմական-ազգագրական մեծ արժեքը»:

Սակայն մանրանկարչությունը երբեք միայն մանրանկարիչների մենաշնորհի չդարձավ, գրիչ-մանրանկարիչները այն պահեցին որպես իրենց գրության արվեստի անկապտելի մաս, և այն այդպիսին էլ մնաց մինչև վերջ, որովհետև մանրանկարչությունը ձեռագրերից դուրս գոյություն չուներ: Պատահական չէ, որ մեր խոշորագույն մանրանկարիչները, մասնակի բացառությամբ, հմուտ գրիչներ էին, նրանք ընդօրինակում էին ձեռագիրը, նկարագարդում և համաբարբառի խորաններում, խորանների պլուների վրա կամ նկարների տակ ու լուսանցքներում, որտեղ սովորաբար ծաղկողները գրում էին իրենց անունները, գրում են իրենց անունը՝ շեշտելով «գրիչ» մասնագիտությունը: Այդպես է ԺԲ դարավերջի գրիչ Կոզման, որ խորանի կամարի մեջ նկարների համար օգտագործած գույնով գրել է «Կոզմա անարժան գրիչ»⁴⁰: Նույն կերպ է վարվել նաև ԺԳ դարավերջին Սիմեոն գրիչը, և շատ շատերը, որոնք նաև հմուտ ծաղկողներ էին: Այդպես էր գրում երբեմն նաև հանճարեղ Թորոս Ռոպինը: Հայերեն բազմաթիվ հնագույն ձեռագրեր, որոնց հիշատակարանները կորել են, սկզբից պակաս են նկարները և մնացել են միայն լուսանցագարդերն ու զարդագրությունները, երբեմն էլ առանձին անստորագիր զարդանկարներ, մեծ մասամբ զարդարվել են տվյալ գրչի կողմից: Գրիչները բարեխղճորեն հիշում են մագաղաթ հատողին ու թուղթ կոկողին, միջնորդին ու մի աման ապուր կամ միրգ բերողին, չեն կարող ծաղկողին չհիշել, եթե նա հայտնի է կամ գրչության տվյալ կենտրոնի վանքի միաբան է: Գրիչ-

⁴⁰ Հիշատակարաններ, ԺԳ դ., էջ 116:

ների լուծության պատճառը մեծ մասամբ իրենց ծաղկող լինելու հանգամանքն է, որ չեն ուզում արձանագրել՝ բնականորեն դա համարելով գրչի գործի մի մասը: Մանրանկարչության արվեստի հետազոտողը շատ զգույշ պետք է լինի այս հարցում, որպեսզի գրչին չգրկի իր մանրանկարից, ոչ էլ նրան ընծայի ուրիշի մանրանկարը: Դրա համար նա ոչ միայն մանրանկարչության, այլև գրչության արվեստի, տվյալ գրչի, գրչության կենտրոնի ու դպրոցի պատմության մեջ պետք է խորամուխ լինի: Այսպիսի պայմաններում միայն հնարավոր կլինի կրճատել մեր մանրանկարչական այբուբեններում և ուսումնասիրություններում ճնշող տպավորություն թողնող «անհայտ ծաղկողների» առատությունը: Երբեմն ենթադրությունը անհայտությունից գերադասելի է: Միջնադարում ոչ թե գրչի կողմից ձեռագիրը ծաղկելու վրա էին կասկածում՝ այնտեղ անպայման ուրիշ ծաղկող գտնելու համար, այլ ընդհակառակը, ծաղկողի անունը չհիշատակված ձեռագրերում կասկածելի էր դառնում ուրիշ ծաղկողի գոյությունը: 1064 թ. ընդօրինակված մի Ավետարանի համաբարբառներից հետո նույն ծաղկողի նկարած չորս ավետարանիչների նկարների ամփոփող շրջանակի մոտ, ձեռագիրը ծաղկելուց ոչ շատ ուշ, հին բոլորգրով գրված է. «Կարծեմ գրագիրն, որ գրեց զԱվետարանս, ինքն ոչ էր հանել զայս պատկերնիս, եւ ստոյգ յերեւի, որ չեն սորա շատ աղուորք»⁴¹:

Հասկանալի է, որ մենք չենք առաջարկում ծաղկողի անունը չհիշատակված ձեռագրի մանրանկարչությունը անպայման և անվերապահորեն գրչինը համարել: Մանրանկարչության ծաղկման շրջանում, ԺԳ և հետագա դարերում, եթե հազվադեպ են նկարիչները, որոնք գրելով չէին զբաղվում, ապա բազմաթիվ են իսկապես անվարժ գրիչները, որոնք ծաղկելու շնորհք չունեին⁴²: Ծաղկողները սովորում, վարժվում էին գրչության արվեստի գիտակ վարպետի մոտ և կատարելագործվում նրա ձեռքի տակ, իսկ որոշ դպրոցներում, ինչպես Գլաձորի և Տաթևի համալսարաններում և նշանավոր վարդապետարաններում, գեղագրության և

⁴¹ Հիշատակարաններ Ե-ԺԲ դդ., էջ 104:

⁴² Գրիչների նման ծաղկողներն էլ իրենց բազմաթիվ անուններով էին կոչում. «փցուն գրիչ որ գրեցի և ծաղկեցի ձեռագիրս», ապա, ծաղկող, նկարող, նկարակերտող, պատկերագրիչ, պատկերահան, Նաղաշ, Նաղաշութիւն, դեղող, «սանդրող նկարի» և այլն:

նկարչության բաժանմունքում սովորում էին «նկարագրություն պատկերահանության և զանազան նկարչություն»:

Ավելի կատարելագործվում է մանրանկարչության ուսուցումը կիլիկյան մանրանկարչական դպրոցներում: Հասարակության զարգացումը առաջադրում էր իր պահանջները: Կենցաղի մեջ լայնորեն օգտագործվող ձեռագրերը պետք է շատ և ակնահաճո լինեին:

Ձեռագրերի բնույթից էր կախված գրելու ձևը, նաև ձեռագրերի նկարագրադրումը: Տարբեր բովանդակության ձեռագրեր տարբեր ձևով և չափով էին նկարագրողվում: Մանրանկարչությունը միայն զարդ չէր, այն ավելի մեծ նպատակներ էր հետապնդում. նա կոչված էր բացահայտելու նկարագրողվող գրքի բովանդակությունը, նպաստելու նրա հեշտ հասկացվելուն, որպեսզի նյութի ըմբռնմանը ոչ միայն միտքը, այլև աչքը մասնակցի: Ահա թե դա ինչպես էր հիմնավորվում միջնադարում: Ավետարանների խորանների բացատրության վերջում գրված է. «Արդ ի պատճառս ուսումնասիրաց գրեցին զայսորիկ հարք, որ չասեն անգէտքն, թէ վայրապար է նկարած խորանքս եւ սիւներս, ծառերս եւ հաւերս: Թէ պէտ աւրինակ է գրեալս, բայց զաչեաւս ճանաչեմք իմանալին եւ ապա փոքր ի շատէ գիտենալ կարեմք, զի մարմնոյ աչօքս նախ տեսեալ եւ ապա ի հոգոյ ակն ազդեալ»⁴³: Ծաղկողները լուսանցագրողները կամ տերունական նկարները նկարելիս աշխատում էին որքան հնարավոր է ավելի բացահայտել ձեռագրի բովանդակությունը: Այդ առթիվ Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանը գրում է. «Լուսանցանկարները երբեմն ընթերցվածներու սկիզբը կգտնվին, բայց ավելի հաճախ այդ տեսարաններու վերաբերող տողերուն մոտ»⁴⁴:

Մանրանկարչության արվեստի զարգացման ու ծաղկման շնորհիվ առանձնանում են տարբեր բնագավառներ, և առանձին մարդիկ հմտանում են այս կամ այն ճյուղի մեջ. մեկը նշանավոր զարդանկարիչ էր, մյուսները՝ զարդարիչ, երրորդը դիմանկարներ էր լավ նկարում, իսկ չորրորդը՝ բոլորը միասին: Ստացողները շատ էին շահագրգռված ձեռագրերի շքեղությամբ: Այդ պատճառով հաճախ մի տեղ գրել էին տալիս, մի այլ տեղ՝ նկարել, որովհետև այն նկարիչը ավելի վարպետ էր: Օրինակ, Ադ-

⁴³ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3714, էջ 4բ

⁴⁴ Սիրարփի Տեր-Ներսեսյան, «Կիլիկեան մանրանկարչական Աւետարան մը», «Հանդես ամսօրեայ», 1962, էջ 1008:

վանից աթոռանիստում ընդօրինակված Ավետարանը բերում են Արա-
րատյան գավառ, Առնջուց վանք և ծաղկել տալիս նշանավոր ծաղկող
Ստեփանոս Առնջեցուն⁴⁵: Նրա մոտ են բերում նաև Տփլիսում օրինա-
կած Շարակնոցը⁴⁶: Սանահինում օրինակած մի ձեռագիր ծաղկել են
տալիս Բերկրիում, Տարոնից հաճախ էին ձեռագրեր ուղարկում Կիլի-
կիա՝ նկարազարդելու⁴⁷:

Նշանավոր գրիչները հաճախ գործակցում էին նշանավոր ծաղկող-
ների հետ: Ծաղկողները հաճախ նաև սրբագրում էին ձեռագրերը: Այս
խիստ պատասխանատու աշխատանքը ցույց է տալիս, որ նրանք իրենց
գործունեության ասպարեզի համար բազմակողմանի կրթություն էին
ստանում: Մշո ճառընտիրի ծաղկող Ստեփանոսը նաև ձեռագրական
այդ հսկայի սրբագրիչն է⁴⁸:

Ձեռագիրը մանրանկարում զարդարվում էր մինչև կազմելը: Հա-
ճախ են դժգոհում ծաղկողները, երբ նրանց առաջարկվում է կազմած ձե-
ռագիրը նկարազարդել, կամ նորից քանդում են և նոր միայն նկարազար-
դում: Նկարազարդելուց հետո միայն ձեռագիրը տրվում է կազմելու կամ
կապելու:

Գրանյութ

Մագաղաթ և թուղթ – Հայ գրերի գյուտի ժամանակ ձեռագրերի
միակ գրանյութը մագաղաթն էր, որը պատրաստվում էր կենդանու մոր-
թուց: Հայաստանը մագաղաթի համար հումքի առատ աղբյուր ուներ:
Գրչության համար պետք էր պատրաստել այնպիսի մագաղաթ, որ
«զգիրն լաւ առնու եւ գրելն ամբողջ մնա»⁴⁹: Երբեմն գրիչներն իրենք են
ձեռք բերում մորթին և մագաղաթ պատրաստում, իսկ ավելի հաճախ
մագաղաթը շինող վարպետներից էին վերցնում պատրաստի վիճակում:

⁴⁵ Մ. Բարխուդարյան, Աղուանից երկիր, էջ 257, Երուսաղեմ, ձեռ. թիվ 1657:

⁴⁶ Հիշատակարաններ, ԺԵ, Գ, էջ 247, «Քրիստոս աստուած պահեա զՍարգիս քա-
հանայ, որ զաւետարանիչն ետ նկարել ի Կիլիկէ եւ յղարկեաց, եւ զբերող պատկերացս
Կարապետ վանական քահանայ, ամէն: Չսակաւ աշխատող զՅովհաննէս, որ
զգլխագիրս գրեցի» ավելացնում է Տարոնի Առաքելոց վանքի միաբան Հովհաննէսը,
որ գլխագիրն է գրել:

⁴⁷ Ա. Մաթևոսյան, Ե՛րբ և որտե՞ղ է գրվել Մշո Տօնական-ճառընտիրը, «Բանբեր Մա-
տենադարանի», № 9:

⁴⁸ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7322, էջ 7բ:

⁴⁹ Հիշատակարաններ, ԺԴ, էջ 225, 508 և այլն:

Կաշվի դրսի կողմը, այսինքն մաշկի երեսը, ավելի ամուր ու գրակայուն էր, քան ներսինը, որի ճարպը իրեն զգացնել էր տալիս. թանաքը լավ չէր պահում, բայց ավելի սպիտակ էր: Գրելիս այնպես էր արվում, որ մագաղաթի դրսի երեսները իրար հանդիպակաց լինեն, իսկ նուրբ երեսները՝ իրար:

Մեզ հասած սքանչելի մանրանկարված ու զարդագրված ձեռագրերը մագաղաթյա են: Լավ մագաղաթ պատրաստելու, նշայելու, գծելու վրա աշխատողները հաճախ են հիշվում ձեռագրերում⁵⁰: Թանկ էր մագաղաթը և ոչ բոլորին մատչելի: Մագաղաթի պակասության հետևանքով շատ անգամ հնագույն ձեռագրերը լվանում և գրում էին իրենց անհրաժեշտ բնագիրը: Այդ կարգի ձեռագրերը կոչվում էին «կրկնագրեր» (պալիմպեստ): «Չայս մագաղաթս ի շահ ածի: Չի յառաջն Աւետարան էր, եւ անկեալ էր ի ձեռս այլագգեաց եւ թուխտ-թուխտ էր արած, եւ լուսցի զինքն ու շատ աշխատեցայ անոր համար, որ զգիրն դժուար առնէր...»⁵¹, – դժգոհում է կրկնագրողը:

Սակայն կան կրկնագրեր, որոնք ոչ թե ջնջված են, այլ հին երկաթագրի վրայով, որոնք արդեն խունացել են, անցել են մի այլ գրատեսակով և թանաքով: Այդպես, ԺԴ դարում, 1092 թվականին գրված հնագույն

⁵⁰ Հիշատակարաններ, ԺԴ, էջ 321:

⁵¹ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 2679, էջ 152ա, «Եւ է նորոգումն սորայ ի ՆԼ (981) թուականութեանս հայոց»: Գ. Հովսեփյանն այս համարում է նորոգության թվական, իսկ գրության թվականը, հենվելով հետագա ստացողի 1225 թ. գրած «գրկունքս գնեցի եւ յետ ՄԾԴ (254) ամի զցանկս յաւրինեցի», հիշատակարանի վրա դնում է 1225-254=971 թվականը: Սակայն ձեռագրի ստացող Դավիթը, որ գրիչ Դուկասի հայրն էր, երկու անգամ հիշում է 981 թվականը՝ դարձյալ գրելով «եղեւ նորոգումն»: Հիշատակարանից երևում է, որ նորոգում բառը նշանակում է նոր ստեղծել, նոր գրել և ոչ վերանորոգել: Ձեռագիրը ժողովածու է, որը ոչ թե ընդօրինակել է պատրաստի գաղափարից, այլ ինքն է կազմել, ինքն է ստեղծել. «Ես Դավիթ քահանայ ցանկացայ լուսաւոր եւ աստուածագան վարդապետութեան սրբոյն Աթանասի... ըստ իմոյ նուաստութեանս եւ աղբատ մտացս ի մի վայ բովանդակեցի առեալ սուղ ինչ ի սրբոյն Անդրեասի վարդապետութենէն եւ այլոց նորին նմանեաց զշարադրութիւն տոմարաց հաւաքեցի ի գիրս յայս... եւ եղեւ նորոգումն սորայ ի ՆԼ (981) թուականութեանս Հայոց»: Ուրեմն «... ցանկանայ... ի մի վայր բովանդակեցի... հաւաքեցի ի գիրս յայս...» զանազան նյութերը, որը «եւ եղեւ նորոգումն սորայ...» նորոգումն, այստեղ կազմելու նոր ժողովածու, ճառերի նոր մատյան ստեղծելուն է վերաբերում: Հետևաբար 981-ը ձեռագրի ստեղծման թվականն է:

Ձեռագիրը հրապարակվել է 1995 և 1997 թթ. Երևանում, «Մատենան գիտութեան եւ հաւատոյ» վերնագրով նմանատպությամբ և նմանահանությամբ:

գրչագիր Ավետարանի վրայով անցել են բոլորգրով (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 6284):

Մինչև Ժ դարը մեզ հասել են միայն մագաղաթյա հայերեն մատյաններ, իսկ այդ դարից ունենք թղթյա երկու ձեռագիր, մեկը 981 թ. Դավիթ քահանայի կազմած նշանավոր մատյանն է, որը վերջերս հրատարակվեց ամբողջական նմանահանությամբ, մյուսը՝ 999 թ. մի ժողովածու: Երկուսն էլ գրված են բոլորգրով: Երկրորդի գրիչ Սիմեոնը թուղթը համարում է «աղքատ և խոշոր նիւթ», «աղքատ քարտեզ», իսկ գիրը՝ «անհեթեթ գիր»⁵²: Այս թղթերի ֆիզիկքիմիական քննությունը և ժողովածուի ուսումնասիրությունը ցույց տվեցին, որ թուղթը պատրաստված է Հայաստանում (հավանաբար Անի քաղաքում):

Հաջորդ դարերում հետզհետե տարածվելով, թուղթը դառնում է հիմնական և համարյա միակ գրանյութը ձեռագրերի համար: Բայց որովհետև մագաղաթի չափ դիմացկուն չէ, այդ պատճառով թղթյա հին ձեռագրերի կորուստները շատ են և հնից քիչ նմուշներ են մեզ հասել: Միջնադարյան Հայաստանում, չնայած թղթի օգտագործման հսկայական չափերին, տեղում թուղթ պատրաստելու մասին աղբյուրներում հստակ տեղեկություններ չունենք: Հետագա դարերում հիշատակարաններում վկայությունների ենք հանդիպում, որ թուղթն այդ ժամանակ բերվում էր Դամասկոսից, (Դմշխից) և Թավրիզից, իսկ ավելի ուշ՝ նաև Եվրոպայից⁵³, որոնցից դժգոհում են, նշանակում է նաև տեղականը կար և որակով էր: Դամասկոսից ոչ միայն թուղթ, այլև գրչության այլ պարագաներ էին գնում: Դամասկոսի թուղթն ավելի մշակված, բարակ և որակով էր, քան Թավրիզի թուղթը, որից դժգոհում են գրիչներն ու ծաղկողները: «Անճարակ էաք Դմրշխ թխթի Թավրիզի թուխթս հաստ էր, դիրքն

⁵² Ձեռագիրը պահվում է Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանում (թիվ 953): Ղ. Ալիշանը թղթի մասին գրում է, որ բուսանյութ է (Այրարատ, էջ 497):

⁵³ Մանվել քահանան 1417 թ. Երուսաղեմից վերադառնալիս «Առեալ գնիւթ թղթիս ի Դամասկոսէ» գալիս է Գանձասար: Մի այլ գրիչ դարձյալ Երուսաղեմից գալիս է «ի Դմշխայ զգրոցս թուղթն և այլն գրանաց առաք»: Մատենադարան, ձեռ. թիվ 8689, էջ 88ա:

փոքր... գիրքս տկիկ երեց...»⁵⁴: Թավրիզի թուղթը վատ էր նաև ծաղկելու համար. «Չի խորանս ծաղկեցի, մեղ մի դնեք, թուղթ էր Թավրեժի»⁵⁵:

Գնված թուղթը այդ վիճակով գրության համար պիտանի չէր, ուստի մշակվում, պատրաստվում էր գրության համար: Գործողությունը կոչվում էր թղթի կամ նյութի կոկում, իսկ աշխատողը՝ թուղթ կոկող, որը կոկիչի միջոցով հարթում էր թղթի խորդուբորդությունները, թղթերն իրար վրա դնելով, տալիս համապատասխան հաստություն՝ ձեռագրի չափին համապատասխան: Եթե մեծ էին թղթերի չափսերը՝ այն պետք է հաստ լիներ: Գրչության խոշոր կենտրոններում թուղթ կոկելու արհեստանոցներ կային, որտեղ հնարավոր էր լինում մեծ քանակությամբ թուղթ պատրաստել: ԺԳ դարասկզբում Սանահինում հիշվում է Սարգիս քահանան, որը 2000 թուղթ է կոկել⁵⁶:

Ծանր էր թուղթ կոկողի աշխատանքը և նրանից էր կախված գրության և նկարի որակը, այդ պատճառով գրիչները ստացողից հետո ամենից առաջ թուղթ կոկողներին են հիշում, օրինում՝ երբ լավ է կոկված, և դժգոհում՝ անհաջող թղթի համար⁵⁷:

Թուղթը մեծ մասամբ կոկում էին հարթ մարմարյա սալի վրա, և այդ պատճառով այն կոչվում էր «մարմար»: Ողորկ մարմարի վրա կոկած թուղթը ողորկ էր լինում: «Յիշեսցիք և զմարմարի տուռոն Փիլիպոսն, որ զթուղթն ի վերայ կոկեցի», – խնդրում է Ստեփաննոսը 1464 թվականին⁵⁸:

Որպես մարմար, թուղթ կոկելու համար, երբեմն օգտագործվում էր նաև փայտը: Թուղթը կոկում էին ոսկրյա կոկիչով:

Գրելուց առաջ թուղթը նշայում կամ օսլայում էին (նշայել), որն ավելի ամրացնում ու ողորկ էր դարձնում այն: Հաճախ էին գրիչները հիշում

⁵⁴ Հիշատակարաններ, ԺԵ, Ա, էջ 655:

⁵⁵ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 2781, էջ 1բ, դրսից բերած թղթից գրիչները դժգոհում էին ոչ միայն որակի համար, այլև անհամապատասխան չափերի, խարդախության համար. «Պիղծ ի բնէ ազգ մահմէտին, որ պակաս կու շինէ գեզր թղթին»: Իսկ եզրերի պակասությունից շատ թուղթ էր փչանում, և նորից էին դիմում թղթավաճառին:

⁵⁶ Ա. Մաթևոսյան, Սանահինի և Հաղպատի գրչության կենտրոնները, «Էջմիածին», 1968, թիվ 6:

⁵⁷ Գր. Խլաթեցին իր Տօնականում թուղթը կոկողին հիշում է ստացողներին հավասար, որովհետև հսկայական թերթերը ոչ թե երկու, այլ երեքտակվածի հաստություն ունեն (տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1520–1521):

⁵⁸ Հիշատակարաններ, ԺԵ, Բ, էջ 22:

նրանց, «...որ աշխատեցան ի նշայելն եւ կոկելն թղթիս»⁵⁹: Նշայելով նվազեցվում էր թղթի մեջ եղած նյութերի ազդեցությունը⁶⁰, որոնք քայքայում էին ներկերը:

Պրակավորում – Նախնական մշակվելուց հետո գրանյութը հարմարեցվում էր գրվող ձեռագրի չափսերին, այսինքն երկծավում, եռածավում կամ քառածավում էր, իսկ փոքրադիր ձեռագրեր գրելու համար հնգաձալ էր արվում և պրակ կազմվում: Պրակները բաղկացած են 8, 10, 12 կամ ավելի թերթերից, բոլոր դեպքերում՝ գույգ: Յուրաքանչյուր ձեռագրերի պրակների քանակը կայուն պետք է լինի: Եթե որևէ պրակ թերի է մնում այդ քանակից, գրիչը լուսանցագրությամբ զգուշացնում է ընթերցողին՝ նրան կանխելով հնարավոր թյուրիմացություններից:

Պրակները միշտ հերթական համարակալվում էին, իսկ թերթերը՝ հազվադեպ: Պրականիշը դրվում է պրակի առաջին և վերջին թերթերի ստորին կամ վերին լուսանցքներում, սկզբի թերթի առաջին, վերջին թերթի երկրորդ էջի վրա: Բայց պատահում են նաև շեղումներ, երբեմն պրակի սկզբում է նշանակվում պրականիշը: Պրակները նշվում էին այբուբենի տառերի հերթականությամբ, ինչպես նաև նրանց թվական արժեքով⁶¹:

Գրչության գործիքները – Ձեռագրերում հանդիպում ենք գրչության գործիքների հիշատակության, ինչպես նաև նկարների, որոնք միշտ լինում են ավետարանիչների պատկերների մոտ: Պատահում է նաև գործիքների գովեստ: Մատենադարանի թիվ 7643 Ավետարանի գրիչ և ծաղկող Հովհաննեսը ավետարանիչների նկարների մոտ նկարել է նաև գրչության գործիքները և գրել դրանց անունները:

⁵⁹ Հիշատակարաններ, ԺԵ, Գ, էջ 28:

⁶⁰ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 6644:

⁶¹ Սովոր ձեռագրերում 37-րդ պրակը (այբուբենի ավարտից հետո) նշանակվում է այբուբենի տառերի թվային արժեքով. ԼԷ, ԼԸ և այլն: Սակայն պատահում էր, որ ԼԷ պրակից հետո հաջորդ պրակները շարունակվում էին այբուբենի տառերով, բայց վերջից ԼԷ–ԼԷ, Զ–Զ, Փ–Փ, Ի–Ի և այդպես շարունակ: Պրակները նշելու ամենահարմար և հետագայում ամենատարածված եղանակը այբուբենի տառերի թվական արժեքներով կիրառումն է (բացառությունները չեն պակասում): Գրիչները հիշում են հաճախ պրակ կազմողներին. «գՄտեփաննոս պրակ կազմող տառիս աղաչեմ յիշել ի տէր»:

Այսպես. 2ա էջում Մատթեոս ավետարանիչի նկարի դիմաց, վերից վար նկարել է և գրել. «Բանոն» (1), «թղթի կոկիչ» (1), «Կաղմար» (2), «գրիչ» (2), «մկրատ» (1), «ձևիչ» (2), «դանակ» (2), «սնտուկ», երկու գույնի թանաք պարունակող կաղամարներով և «խուփն» (սնդուկի կափարիչն է), իսկ ավետարանիչների ձեռքի տախտակի վրա՝ «շեքերոն»: Մարկոսի մոտ (էջ 90բ) նույն գործիքներն են միայն վերևում, առաջին շարքում նկարված է երկու կոկիչ և «մարմար», վերջինիս անվանը հանդիպում ենք Ղուկասի պատկերի մոտ (էջ 149բ) քառակուսի սալիկի վրա գրված՝ «մարմար»: Հովհաննեսի նկարում այդ գործիքների մի մասը Պրոխորոնի ոտքերի տակ են: Երկուական նկարված գործիքները ցույց են տալիս, որ այդ առարկաները տարբեր չափեր ունեն և շատ է գործածվում, ինչպես դանակ, ձևիչ, գրիչ, կաղամար: Իսկ Հակոբ գրիչը գրչության գործիքների վերաբերյալ գովք ունի գրած⁶²:

Տուն տալ կամ Տողել – Հաջորդ գործողությունն արդեն տող գծելն է կամ տուն տալը: Ձեռագրի տողերից է կախված գրի համաչափությունը, հավասար, միանման գրելու համար տողերը պետք է որ հավասար լինեն:

Ամեն մի էջ բաժանվում է երկու մասի, գրադաշտ, որտեղ բնագիրն է գրվում, և լուսանցքներ: Տողվում էր միայն գրադաշտը, իսկ լուսանցքները՝ ոչ (բացառություն են կազմում ավետարանները, որոնց ստորին լուսանցքում ավելի նեղ տողեր են գծվում՝ էջերի համաբարբառների համար): Գրադաշտը լինում է միասյունակ, երկսյունակ և եռասյունակ, վերջին երկուսի սյունակները իրարից բաժանվում են դարձյալ միջնալուսանցքներով:

Բոլոր էջերը ունենում էին հավասար մակերեսի գրադաշտ, որը գծով բաժանվում էր լուսանցքներից: Այդ արվում էր ճարտավարով (քանոն): Գրադաշտը առանձնացնելուց հետո գծվում էր տողը: Այն արվում էր քանոնի միջոցով՝ նախօրոք կարկինով հավասար բաժանված կետերը իրար միացնելով: Տողերը գծվում էին նաև տողաշարով, կարկինով, ոչ թե ամեն գծվող թղթի վրա էին նշում տողերի հեռավորությունը, այլ տախ-

⁶² «Էջմիածին», 1950, հուլիս-օգոստոս, էջ 86:

տակի, որի վրա ձգվում էր աղիքից ոլորած բարակ, ամուր լարը, և նրան ճնշելով տողերը դրոշմում թղթի վրա⁶³:

Ձեռագրերը տողագծվում էին միայն ճնշումով: Առաջին երեսի վրա գործադրված ճնշման հետքերն անցնում էին քառածալ հաշորդ թերթերի վրա և այսպես անընդհատ: Նկարագարդվող թերթերը չէին տողվում: Տողելը կոչվում էր նաև «տուն տալ»:

Թանաք – Մագաղաթից ու թղթից հետո գրչի մտահոգության առարկան գրանյութն էր, թանաքը, որով գրելու էր ձեռագիրը: Ինչպիսի նյութով գրել, որ՝ ա) լինի դիմացկուն, բ) մագաղաթը կամ թուղթը չքայքայի, գ) ներդաշնակ լինի գրանյութին և դյուրընթեռնելի: Ենթադրվում է, թե հնագույն ձեռագրերը գրվել են երկաթի ժանգից պատրաստած թանաքով, որը դեղնավուն գույն ուներ, և ավելի ամուր էր: Ուշ շրջանի ձեռագրերում թանաքի պատրաստման դեղատոմսեր կան, որոնք վերաբերում են նաև մագաղաթի թանաքի պատրաստմանը: Ծատ նուրբ էր թանաք պատրաստելու արվեստը, և այնքան կատարյալ է եղել այն, որ հայերեն ձեռագրերի պահպանության անբարենպաստ պայմանները՝ խոնավ խցերն ու այրերը, երկարատև ժամանակը նույնիսկ, շատ աննշան ազդեցություն են թողել թանաքի, ինչպես և ներկերի որակի ու փայլի վրա:

Մագաղաթի ու թղթի վրա գրելու համար տարբեր բաղադրության թանաքներ են եղել: Որովհետև թանաքները պատրաստում էին անօրգանական և օրգանական նյութերից, այդ պատճառով տարբեր տեղերում պատրաստած թանաքները, ինչպես նաև ներկերը, տարբեր բաղադրություն են ունեցել, հետևաբար նաև տարբեր որակ՝ փայլ և դիմացկունություն: Օրինակ, Ղրիմում պատրաստված ներկերից կանաչը շատ հաճախ քայքայել է թուղթը, իսկ կապույտը ընդհակառակը՝ ինքը չի դիմացել և թափվել է: Այդպես են նաև Տայքում գրված որոշ ձեռագրեր⁶⁴: Այդ պատճառով երբեմն վարպետ գրիչները ընդունված դեղատոմսերը կատարելագործում էին՝ հաշվի առնելով իրենց միջավայրի նյութերը, և

⁶³ Գ. Լևոնյան, Հայ գիրը..., էջ 12:

⁶⁴ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 10283, 5476:

առաջարկում թանաք պատրաստելու իրենց եղանակը: Թանաք պատրաստելու եղանակը սովորեցնելուց հետո առաջարկում էին փորձել⁶⁵:

Մագաղաթի թանաքով թղթի վրա գրել չէր կարելի, ինչպես նաև թղթի թանաքով՝ մագաղաթի վրա: «Ով եղբայրք, խոշորութեան տառիս անմեղադիր լերուք, զի թանաքն մագաղաթի թանաք էր»⁶⁶: Մագաղաթի թանաքը թղթի վրա ավելի մեծ ավերածություններ է կատարել թղթի կիրառության առաջին շրջանում: Հայերեն թղթյա ամենահին ձեռագրի մեջ բազմաթիվ թերթեր կան, որոնց տառերը ամբողջ տողերով թղթի հետ թափվել են թանաքի ներգործությունից: Հավանաբար Ժ դարում դեռևս չէին վարպետացել թղթի թանաք պատրաստելու մեջ և գրում էին մագաղաթի թանաքով, որը ժամանակի ընթացքում կատարել է ավերիչ իր գործունեությունը: Թանաքի քայքայիչ հետևանքները նկատելի են նաև հետագայի ձեռագրերում: Այդ պատճառով գրիչները հաճախ են հիշում թանաք պատրաստողներին՝ արտահայտելով իրենց գոհունակությունը կամ դժգոհությունը:

Ձեռագրերում պահպանվել են նաև «պատկերահանի և ծաղկարարի դեղեր» պատրաստելու խրատներ, որոնցում մանրամասն նկարագրվում են յուրաքանչյուր գույնի ստացման անհրաժեշտ նյութերը և դրանց պատրաստման եղանակները, նաև այնպիսի նյութերի, որոնք պետք է քսել «նախշի յերեսն պայծառ ու նմայական (մնայակա՞ն) լինելու համար»⁶⁷: Թանաքը պահվում էր թանաքամաններում, որոնք կոչվում էին կաղամարներ: Սրանք լինում էին մետաղից, թրծած կավից, ապակուց: Կաղամար էր կոչվում նաև այն տուփը, ուր դրվում էին թանաքամանը և գրիչները:

Գրիչ գործիք – Գրչության հիմնական գործիքը գրիչն էր, որն իր անունը տվեց այն մարդուն, ով օգտագործում է իրեն (իրենով գրում): Այս հասարակ ու պարզ եղեգնյա գործիքը դժվար էր կարգավորել: «Գրիչ գործի գրելոյ, որ եւ եղեգն կոչի, գրոց երկաթեայ գործի, գրութեան եւ փո-

⁶⁵ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7322, էջ 1ա, ձեռ. թիվ 3204, էջ 85ա:

⁶⁶ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 8449, էջ 275բ:

⁶⁷ Ա. Հարությունյան, Ներկերը և թանաքները հին հայկական ձեռագրերում, Երևան, 1941:

րագրութեան կամ քանդակագործութեան»,– կարդում ենք Հայկազյան բառարանում:

Եղեգնը տաշվել է համապատասխան լայնության, և անշուշտ ծայրը մեջտեղից ճեղքվել՝ ճկունությունն ապահովելու համար: Գրելու ժամանակ, բնականաբար, մշակվում էր գրիչը և նորից տաշվում-սրվում այդ նպատակի համար պահվող **գրչատաշով**, որպես հարթիչ, որովհետև գրչի ծայրը հարթվում էր դրանով: Գրիչ-գործիքը մաշվելիս կամ նորով փոխարինելիս այնպես պետք է տաշվեր, որ ունենար նույն լայնությունն ու նույն ճկունությունը, որպեսզի նոր գրվող տառերը նման լինեին նախորդ գրվող տառերին: Այս պատճառով գրչության արվեստի աշակերտները սովորում էին գրչի սրելը և հաճախ անմեղադրություն խնդրում. «Ով եղբայրք, անմեղադիր լեր, զոր գրիչ չեմ գիտեր կտրել» կամ «զի անհմուտ գովով գրչութեան գրոյ եւ սրելոյ գրչի»⁶⁸: Գրիչը փոխելիս դարձյալ պետք էր սրել հնի նման, այլապես՝ «աղաչեմ... գրչափոխութեան գրոցս թողութիւն առէք»⁶⁹:

Գրիչ սրելը և նրանով երկար գրելը հմտության նշան է եղել: Գրիգոր Խլաթեցին ամբողջ Ավետարան է ավարտում առանց գրիչը սրելու, առանց գրչափոխության⁶⁹:

Եղեգնից բացի, գրիչ գործիքի համար օգտագործվում էր նաև փայտը: Փայտյա գրչով գրելը աղքատության նշան էր: Գևորգ Սկևռացին 1267 թ. գրում է. «Աստի յառաջ գրիչս կաղնի է, աւաղ չքաւորութեանս»⁷⁰: Գրչության զարգացման և տարածման հետ միասին փոփոխության և կատարելագործման է ենթարկվում նաև գրիչ գործիքը: Այնպիսի հարմարանք է ստեղծվում գրչի վրա, որ թանաք է պարունակում և մի անգամ թաթախելով մոտ հազար մանր տառ է գրվում: Աստղիկ Գևորգյանի որոնումները նրանց հնությունը հասցնում են մինչև 1116 թ.⁷¹:

Երբ արտագրելու համար ամեն ինչ պատրաստ էր, գրիչը գաղափար օրինակը բացված վիճակում տեղավորում էր *գրակալի* վրա, որն իր հերթին ամրացված էր գրչի դիմաց դրված *սնդուկին*: Բազմազան և բազ-

⁶⁸ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 2065, էջ 73ա, Հիշատակարաններ, ԺԵ, Գ, էջ 215:

⁶⁹ Հիշատակարաններ, ԺԴ, էջ 601, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 4695, էջ 193բ:

⁷⁰ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3082, էջ 286բ, 295ա:

⁷¹ Ա. Գևորգյան, Գրենական գործիք՝ գնդիկավոր գրչի մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», թիվ 8, 1960, էջ 313:

մաձև են գրակալները, որոնց հանդիպում ենք ձեռագրերում՝ ավետարանիչների նկարներին կից: Նոր գրվելիք թերթերը կամ պրակը ամրացվում է մի այլ տախտակի վրա, որը կոչվում է շեքրոն կամ շիքրոն: Շիքրոնի ստորին եզրը դրվում էր գրչի ծնկներին, իսկ մյուս ծայրը թռկով կապվում էր առաստաղից, երդիկին մոտ, որպեսզի լույս լինի⁷²:

Կազմ – Գրչության արվեստը լրացնում է և ավարտում կազմարարը: Պապիրուսի վրա գրված գրքերը պահվում էին փաթեթներով, տուփերի մեջ: Երբ մագաղաթի գործածությունը փոխեց գրքի ձևը, վերջինս պահանջեց իր համար տուփ, որը և դարձավ կազմը, ու երբեմն կոչվում է նաև «տուփ»⁷³:

Ձեռագրերի կազմարարները կոչվում էին «կազմիչ», «կազմող», «կապող», «գրակապ», «փերթկար»:

Հնագույն թվակիր անվանումը «կազմիչն» է, որ մեզ հայտնի է 999 թվակիր ձեռագրից, որտեղ Սիմեոն գրիչը խնդրում է. «զՏիրանուն զկազմիչ գրոցս անմոռաց առնել»:

Կազմողի գործն սկսվում էր պրակները միմյանց կարելով: Պրակները ամրացնելուց հետո հավասար կտրում էին ձեռագրի եզրերը, և ձեռագիրն ստանում էր իր չափը: Հետագայում վերստին կազմելիս կազմողները, եզրերը հարթելու նպատակով, նորից էին կտրում ձեռագիրը, որի հետևանքով երբեմն կտրվում էին ոչ միայն լուսանցազարդերն ու լուսանցագրությունները, այլև երբեմն՝ տառերը: Կարելուց հետո եզրերը ամրացնելու համար առաջարկվում էր «դեղ, որ զգրոցն եզերքն պնդե... յարեւն դիր, որ խիստ չորանայ»⁷⁴:

Կազմն ուներ երկու՝ վերի ու վարի կող, կոնակ ու դոնակ: Վերի և վարի կողերի միջուկները տախտակներ էին, որոնց եզրերը դրսի կողմից ավարտվում էին որոշ թեքությամբ: Այս տախտակների վրա ձգվում էր նախօրոք մշակված կաշին, որը զարդարվում էր սեղմումով տարբեր ձևի

⁷² Այս բառը բացակայում է բառարաններում: Նրա հիշատակությունը առաջին անգամ հանդիպում ենք ԺԳ դարի սկզբներին, Սանահնում, Գևորգ Սկևռացու մոտ. «Կարի դժար է ինձ գրիչ բանեցնել, վասն այն, որ ձեռն կու սղա առանց շեքրոնի», Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3082, էջ 450բ: Կիրակոսը հիշում է. «զՅակոբ սրբանուն կրանաւոր, որ զշիքրոնս շնորհեաց», Մատենադարան, ձեռ. թիվ 358, էջ 133ա:

⁷³ Հիշատակարաններ, ԺԵ, Գ, էջ 308:

⁷⁴ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 9292, էջ 6ա:

զարդերով, խաչով, նույնիսկ՝ գրերով: Կաշվի վրա մետաղի խաչեր կամ դրվագված զարդեր էին փակցվում, կոստողում էին արծաթե գամերով և այլն: Կազմն ունենում էր նաև դռնակ, որը փակում էր ձեռագիրը: Կազմերը լինում էին նաև մետաղյա՝ հյուսածո կամ ձույլ մետաղներից, արծաթյա, ոսկեգոծ կամ ձույլ ոսկուց պատրաստված («ոսկետուփ Աւետարան»):

Ձեռագրերը շքեղ կազմելու համար կազմարարներին օգնում էին ոսկերիչներն ու դարբինները: Հաճախ անհրաժեշտ նյութ ձեռք բերելու համար գնում էին տեղիցտեղ: Սաղմոսավանքում կազմված մի ձեռագրի հիշատակարանում կազմողը հիշում է. «Ձեղբայրն մեր Քառասունքն... որ զնիւթ կազմութեան սորա երեր ի Տփխեաց եւ զաւղն եւ կոճակ՝ յԱնոյ»⁷⁵:

Կազմողը ձեռագրում թողնում է իր հիշատակարանը, որոնցից իմանում ենք, որ միջնադարյան Հայաստանում բազմաթիվ հոչակված կազմողներ են եղել: Ձեռագիրը կազմելուց հետո, ավարտվում է նրա ստեղծման գործողությունը և հանձնարարվում օգտագործման:

Ձեռագիրը կյանք էր մտնում:

Ստացողը – Ձեռագրի ստեղծման և օգտագործման մյուս կողմը ստացողն է, պատվիրատուն: Ստացողը այն շահագրգռված անձն է, որ նյութական միջոցներ է տրամադրում ձեռագրի պատրաստման համար, հովանավորում այդ արվեստը և նպաստում գրչության գործի զարգացմանը: Ստացողը ոչ միայն արվեստի զարգացման նյութական կողմն է ապահովում, այլև որոշ իմաստով նաև ուղղություն տալիս՝ օգտագործելով պատվիրատուի իր իրավունքը: Գրիչը պետք է բավարարեր ստացողի ոչ միայն «ինչ» գրելու, այլև «ինչպես» կամ «ինչպիսին» գրելու պահանջները: Ստացողի և գրչի համաձայնությամբ է միայն ստեղծվում ապագա ձեռագիրը, որովհետև այն, վերջին հաշվով, գրչի կարողությունների և ստացողի նախասիրությունների ու կարողության արդյունք է:

Ստացողի ցանկությամբ գրիչը գրում է «ղիւրնթերց գրով», փոխում գրի ձևը, որովհետև «ստացաւոյն այսպէս ետ գրել»⁷⁶: Բոլոր դեպքերում

⁷⁵ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3777, էջ 192բ:

⁷⁶ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1382, Բ. Սարգիսյան, Յուզակ, Ա, էջ 447:

գրում են «գրոցս տիրոջն հրամանաւ»: Ստացողի ցանկությամբ գրիչը գրում էր ընտիր և ստույգ օրինակներից՝ ապահովելով ձեռագրերի անսխալ և ճշգրիտ ընդօրինակությունը: Պատվիրելով լավ գրիչներին, ստիպում էին մյուսներին կատարելագործվել իրենց արվեստում: Հանախ գաղափար օրինակը ստացողն էր հայթայթում: Գևորգ Սկևռացու՝ Եսայու մարգարեության մեկնության համար ստացող Երեմիա քահանան Հեթում թագավորից է խնդրում գաղափար օրինակը. «Երկու անգամ առ թագաւորն իմ երթեալ՝ խնդրեցի զարարել աւրինակն... և ետու գրել զսա Լևոնի դպրի, լաւ և արհեստի գրչի»⁷⁷: Ստացողները հոգում էին գրիչների ապրուստը գրելու ընթացքում, հորդորում, ոգևորում էին գրչին իր ծանր ու տևական գործում:

Ստացողի դերը մեծ է նաև ձեռագրի մանրանկարչության, կազմադրության մեջ: Կարո՞ղ է արդյոք բավարարել նրա պահանջները այս կամ այն գրչության կենտրոնը թե ոչ: Հակառակ դեպքում նա ձեռագիրը կարող է ուրիշ տեղ տանել ծաղկելու կամ կազմելու: Ստացողը կարող էր չընդունել գրածն ու ծաղկածը՝ անորակության պատճառով: Դրա համար գրիչն ու ծաղկողը ստիպված էին ավելի հմտանալ իրենց գործին: Վարդան քահանան Ավետարանը պատվիրելուց հետո «ոչ հաւանեաց վասն անվարժ գրելոյն, եւ նիւթոյն թանձրութեան, եւ ծաղկին անպատեհութեան»: Դրա համար գտնում է համբավավոր մի գրչի. «Եւ յոյժ աղաչեցի զնա յանձն առնուլ եւ գրել զՆոր Կտակարանին... եւ նա հանձն էառ»⁷⁸:

Հայերեն ձեռագրերի ստացողները սերում են հայ ժողովրդի բոլոր խավերից՝ թագավորից, կաթողիկոսից, վարդապետից ու իշխանից մինչև մանկալն ու արհեստավորը: Եթե ձեռագիր պատվիրելը հասարակության ունևոր խավի համար դյուրին էր, ապա ստորին խավերը մեծ զոհողությամբ էին այն անում: Սրանք ստանում են «ոչ յաւելորդաց եւ կամ ի փարթամութենէ, այլ ի բազում տվայտութեամբ հաղթահարեալ ի սիրոյ»⁷⁹: Քանզի «սէր կատարեալ ի բաց մերժէ զերկիւղ»⁸⁰: Մի Ավետա-

⁷⁷ Հիշատակարաններ, ԺԳ, էջ 751:

⁷⁸ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 154, էջ 298բ:

⁷⁹ «Էջմիածին», 1950, Է-Ը, էջ 24:

⁸⁰ Նույն տեղում, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5560, էջ 335բ, Հիշատակարաններ, ԺԵ դար, հ. Գ, էջ 169, 120–121, 159:

րանի հիշատակարանում կարդում ենք՝ «ստացողը՝ Ղալաթիոյ պանդուխտ Մերաստցիք»:

Երբեմն ամբողջ գյուղով են պատվիրում ձեռագիրը, և գյուղն է կոչվում ստացող. «Ամենաւրինեալ եւ աւրինութեանդ արժանաւոր գեղս Բուստայ՝ քահանայքն ու տանուտէրքն լաւ կանգնեցան եւ ետուն գրել գիրքս... եւ որ բազում, եւ որ սակաւ աշխատեցան»⁸¹: Կամ «Քրիստոս Աստուած... ողորմեա ստացողի գրոցս Սուրբ Աստուածածնին ժողովրդեանն հաւասար կարդացողաց» (Սուրբ Աստվածածինը գյուղի անուն է)⁸²:

Եթե ստացողներին ավելացնենք գրիչների ու ծաղկողների, ներկ ու թանաք պատրաստողների, սրբագրողների ու հովանավորողների, թուղթ կոկողների ու կազմողների, կաշեգործների, ոսկերիչների, արծաթագործների, կոստող պատրաստող դարբինների, կազմի միջուկ պատրաստող հյուսների բազմությունը՝ իսկապես ձեռագրի ստեղծումն իսկական համագգային, համաժողովրդական գործ է եղել: Իսկապես գրչության գործին օգնել են տնտեսն ու մարզպանը, հացպանն ու փռմպանը: Դամասկոսից ու Թափրիզից թուղթ բերողները, Անիից ու Դվինից գեղեցիկ կոստղեր ու նյութ բերողները, վաճառողներն ու միջնորդները, ձեռագրերը փրկողներն ու գնողները, նորոգողները, կերակրողներն ու պահողները «որ շատ եւ որ սակաւ՝ ըստ կարի եւ ըստ հաւատոյ»⁸³:

Միջին դարերում արվեստի հովանավորները եկեղեցական և իշխանական դասերն էին, որոնք գիտակցաբար զարգացնում էին դպրությունն ու արվեստը:

Ձեռագրի ամենամեծ ստացողն ու վայելողը, ամենամեծ հովանավորը **Հայ եկեղեցին** էր, որը շահագրգռված էր գրչության արվեստի, գրչության կենտրոնների ծաղկմամբ և զարգացմամբ: 1243 թ. Սսի ժողովում, ի շարս այլ կանոնների, մշակվում են նաև եկեղեցական գիտության և արվեստի մասին կանոնները, որոնցից մեկում ասվում է. «Եւ հրամայէ եպիսկոպոսն զՍուրբ Գիրս եկեղեցւոյ գրել արուեստաւորաց եւ գիտնոց

⁸¹ Հիշատակարաններ, ԺԵ դար, հ. Գ, էջ 215:

⁸² Մատենադարան, ձեռ. թիվ 4785:

⁸³ Հիշատակարաններ, ԺԴ, էջ 401:

եւ վկայութեամբ կատարելոց»⁸⁴: Որովհետեւ այդ ձեռագրերում էր գրված «Բանն Աստուծոյ», և այն նրանցով էր տարածվում ժողովրդի մեջ: Ձեռագրերով եկեղեցին հավատացյալների հսկայական բազմություն էր կապում հավատի հետ: Նրանով էին պայքարում ազգի և եկեղեցու թշնամիների դեմ:

Ձեռագիրը նաև նյութական շահագրգռվածության աղբյուր էր, որևէ վանքի կամ եկեղեցու գրչության կենտրոնում այդ ուխտի միաբան գրչի գրված ձեռագրի եկամուտը պատկանում էր տվյալ միաբանությանը: Գրչության կենտրոնները հիմնականում հոգևորականության ձեռքին էր: Այդ կենտրոններում էին նաև մատենադարանները: Վերջապես հոգևորականությունը, որը ժամանակի մտավորականությունն էր, ոչ միայն տնօրինում էր գրչության արվեստի ծաղկումն ու տարածումը, այլև, ինչպես տեսանք, կարգավորում ընդօրինակվող ձեռագրերի հարագատությունը գաղափար օրինակին:

Ձեռագրերը գրվում էին տարբեր նպատակների ու ամենից առաջ աստվածապաշտության, ծիսական նպատակների ու ուսուցման համար: Գրիչներն ու ստացողները նրանցում տեսնում էին իրենց անմահությունը՝ իրենց հիշատակը այս և հանդերձյալ աշխարհում:

Ստացողներ էին կոչվում նաև ձեռագրի փրկողները, փրկագնողները, գնողները: Հայ մարդը գերված ձեռագիրը դիտում էր ինչպես գերված մարդ, որը փրկության կարիք ունի և պետք է անպատճառ ազատել անօրենների ձեռքից. «Եւ մեք տըւաք ի գերու գին, որ գերին յանաւրինաց ազատի»⁸⁵, գրում են 1450 թ. Ավետարանի փրկողները: 1400 թվականին, Լենկ-Թեմուրի արշավանքների ժամանակ, «գնացեալ Թաւաքալն Հալպա տանուտէրն ի հաց ի գնել յԱնթափ քաղաք, և տեսեալ զսուրբ Աւետարանս ի ձեռս այլազգեաց եւ յոյժ արտասուեաց, վասն այնորիկ, զի անարգէին զԱւետարանս... ետ զիւր հացի գին եւ էառ զսուրբ Աւետարանս եւ ազատեաց յանաւրէնաց եւ բեր իւր տուն...»⁸⁶, «Աւետարանս գնեցաք ի գերութենէ գեղով... մեր հալալ մալովն առաք դրաք դուռն ի սուրբ Նշանն: Աւետարանս գեղի է, ոչ ով դաւեյքար չկայ»⁸⁷:

⁸⁴ Գ. Յովսէփեան, Նիւթեր եւ ուսումնասիրություններ հայ արուեստի եւ մշակույթի պատմության, պրակ. Բ, Նիւ-Եորք, 1943, էջ 12:

⁸⁵ Յ. Բօսեան, Յուդակ Արծնեան վարժարանի, «Հանդէս ամսօրեայ», 1961, էջ 126:

⁸⁶ Բ. Սարգիսեան, Յուդակ Վենետիկի, Ա, էջ 400:

⁸⁷ Հիշատակարաններ, ԺԳ, էջ 95:

Եթե ձեռագիրն իր ստեղծման համար պարտական է գրչին ու առաջին ստացողին, ապա իր գոյության, փրկության, պահպանման համար, մինչև մեր օրերը հասնելու համար՝ վերջին ստացողներին, փրկագնողներին:

Սակայն կա ձեռագրերը փրկող մի այլ խավ, որը ոչ միայն անօրենի գերությունից է փրկագնում ձեռագիրը, այլև «անօրեն» ժամանակից: Այդ **նորոգողներն են:** Ժամանակից, անխնամությունից, թշնամուց, գրչի և ծաղկողի մահվամբ կիսատ մնացած ձեռագրերը նորոգում, ամբողջացնում էին նորոգողները: Դրանք գրիչներ էին ու ծաղկողներ, կազմողներ ու ոսկերիչներ: Մեր հնագույն ձեռագրերից շատերը մի քանի անգամ նորոգվել ու կազմվել են, լրացվել թափված նյութն ու նկարները: Շատերը պահպանել են այդ մասին հիշատակագրություններ, մի մասի մոտ այդ երևում է հականե: Դժվար գործ էր նորոգումը և մեծ վարպետություն էր պահանջում: Երբեմն թղթի պատռված մասը այնպես է նորոգվել, որ տեղը չի երևում, կամ հագիվ է նշմարվում:

Նորոգողի գործը երբեմն ձեռագրի գրչի գործից ծանր էր: Վարդան Բաղիշեցին գրում է. «Լ-Խ (30–40) գրոց նորոգելն եւ ի հնութենէ յառաջ եւ ի փթածութենէ ի կենդանութիւն անելն մեծ է քան զեկեղեցի շինելն»⁸⁸:

Ինչպես ձեռագիր գրել տալը, փրկագնելը, նույնպես և նորոգել տալը մասնավոր անձնավորություններից բացի կատարում էին մի քանի հոգով կամ ամբողջ գյուղով. «Աստուած արինէ զՄաշկազարակայ տանուտէրքն, զըռէս Ասպահանշէն, զԳուրջիբեկն, զԱտոմն, զԽուդաբրաշին, զՄիսիթարն, զՎարդան, զամէնքն առհասարակ զմեծ եւ զփոքր, որ ետուն նորոգել զսուրբ Աւետարանս»⁸⁹,– գրում է Սարգիս երեցը 1490 թվականին: Նորոգող Կարապետը հիշում է «զվերջին ստացող սուրբ Մաշտոցիս Դաշտի քահանայքն և ժողովուրդքն... որ նորոգել ետուն»⁹⁰:

Հայ մարդու ստեղծած, գրած, փրկած ու նորոգած, շահած ու պահած ձեռագրերը այսօր դարձել են ողջ հայ ժողովրդի ու համայն մարդկության սեփականությունը:

Հայ ժողովուրդն է այսօր այդ ձեռագրերի վերջին ստացողը, պահողն ու խնամողը, ուսումնասիրողն ու փառավորողը:

Փառք նրան:

⁸⁸ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 2748, էջ 358:

⁸⁹ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 6402, էջ 347բ:

⁹⁰ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5240, էջ 298բ:

ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ*

Հայերեն գրերն ստեղծելուց հետո Մեսրոպ Մաշտոցը Վռամշապուհ թագավորի և Սահակ Պարթև կաթողիկոսի օժանդակությամբ Վաղարշապատ մայրաքաղաքում բաց է անում առաջին նորաստեղծ հայագիր դպրոցը: Այնուհետև դպրոցներ են բացվում Հայաստանի տարբեր կողմերում: Այդ դպրոցներում գրչության արվեստը դառնում է դասավանդվող հիմնական առարկաներից մեկը և ողջ միջնադարում այլևս չի լքում հայ աշակերտին: «... Կարգեցան յայնմհետև դպրոցք հայերէն ուսմանն, – գրում է Ղազար Փարպեցին, – բազմացան դասք գրչաց...»¹: Գրչության արվեստը, որպես հայեցի ուսում, ավանդվում է մեծ խնամքով և դառնում որոշ դպրոցների հիմնական մասնագիտություն: Եթե Վաղարշապատի վարդապետարանը պատրաստում էր ուսուցիչներ, հմուտ գրիչներ, թարգմանիչներ և եկեղեցական գործիչներ, ապա Սյունյաց դպրոցի մենաշնորհն էր «զվարդապետութիւն բանին և զթարգմանութիւն գրոց»՝ կարգված «... ի սրբոյն Սահակայ եւ երանեալ վարդապետէն Մեսրոբայ»², իսկ Արշարունյաց դպրոցինը՝ գրչության արվեստը, որտեղ Չ դարում «գրչութեան արուեստ ունէին և գտուրբ գիրսն յաւրինէին... երեսուն և վեց վարդապետք»³:

Արշարունյաց գրչության դպրոցի հարատևման վկայություն պետք է համարել ոչ միայն ԺԱ դարում գրչության և մանրանկարչության արվեստների ծաղկումը⁴, այլև մեր հնագույն ձեռագրերից մի քանիսի մո-

* Ա. Մաթևոսյան, Մեծփավանքի գրչության կենտրոնը, (ԺԲ-ԺԵ դդ.), Ս. Էջմիածին, 1997, Ներածություն, էջ 11-15: Շարունակության մեջ նշվում են ուսումնասիրության աղբյուրները, որոնք ավելի շատ վերաբերում են Մեծփավանքի գրչության կենտրոնին (Ա. Մ.): **Նյութի մասին տե՛ս աստ՝ էջ 18-19:**

¹ Ղ. Փարպեցի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1982, էջ 38:

² Ստ. Օրբելեան, Պատմություն տանն Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 27:

³ Գարեգին կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 7:

⁴ Ա. Մաթևոսյան, Գրիչ Հովհաննես Սանդղակավանցի, (Մողնու Ավետարանի գաղտնիքը), «Բանբեր Մատենադարանի», № 9, էջ 379-400:

տիկությունն ու առնչությունը այդ վայրին: Լազարյան Ավետարանը 887 թ. գրվել է Սահակ Վանանդեցու ձեռքով: 1001 թ.՝ Ավետարան է օրինակվում Արշարունիքին հարևան Կեչրորում⁵, իսկ 1042 թ. Սարգիս Բասենցին Ավետարան է գրում Բասենի Որդրու քաղաքում: Հնագույն գրչության կենտրոնների մասին վկայություն կա նաև Չաքարիա Սարկավագի «Պատմության» մեջ⁶:

Այս և բոլոր կարգի դպրոցները, վանքերը, գյուղերն ու քաղաքները, որտեղ գրչատուն կար և ձեռագիր էին ընդօրինակում, ծաղկում, մենք անվանում ենք գրչության կենտրոններ: Սրանք ոչ միայն ձեռագիրը բազմացնելու վայրեր էին, այլ նաև մատենագրության, գիտության, արվեստի, մի խոսքով հոգևոր մշակույթի ստեղծման ու պահպանման վայրեր, որոնք հիմնվում էին ամեն տեղ, «ուր հայ վանք մը կամ դպրոց մը կար»⁷:

Գրչության կենտրոնների աշխուժացումը ընթանում էր երկրի տնտեսական և քաղաքական հարաբերությունների զարգացմանը համաքայլ: Ե և Չ դարերից հետո, Գրչության կենտրոնները ավելանում են Բագրատունյաց թագավորության ժամանակ, վանքերի և եկեղեցիների շինարարությանը զուգահեռ: Այդպես էր վիճակը նաև այդ և հետագա ժամանակների հայկական մյուս թագավորություններում և իշխանություններում: Գրչության կենտրոնները բազմանում են հատկապես Կիլիկյան հայկական թագավորության սահմաններում, որտեղ բուռն ծաղկում է ապրում գրչության և մանրանկարչության արվեստը:

Հայաստանում գրչության կենտրոնները գործում են, նույնիսկ ավելանում են մոնղոլական, լենկթեմուրյան ու հետագա մոայլ ու դաժան ժամանակաշրջաններում: Բանն այն է, որ գիրն ու դպրությունը միշտ եղել են հայ ժողովրդի փրկության վստահելի զենքերը: Վանքերի ու անապատների, գյուղերի ու քաղաքների գրչության կենտրոններում է նաև ստեղծվել հայ ձեռագրական մշակույթը «ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, կենօք տառապանօք և բազում պանդխտութեամբ»:

⁵ Ա. Մաթևոսյան, Մի ձեռագիր Ավետարանի հիշատակարանի նոր վերծանություն, «Էջմիածին», 1966, ԺԱ-ԺԲ, էջ 209:

⁶ Չաքարիա Սարկավագի Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1870, հ. Գ, էջ 5-6: Այնտեղ մի հիշատակարանից իմանում ենք, որ 573 թ. Աշոտ քահանան ընդօրինակել է տվել «Գիրք թագաւորութեանց և մնացորդաց» ձեռագիրը, որի գրիչն է Գևորգ Մանկիկը:

⁷ Ե. Դուրեան, Պատմութիւն հայ մատենագրութեան, Երուսաղէմ, էջ 65, 67:

Գրչության կենտրոններում ստեղծված հսկայական քանակությամբ ձեռագրերի չնչին մասն է հասել մեզ: Հայ ժողովրդի հոգևոր այդ հարստությունը իր մեջ ամբարում է հայ, մասամբ նաև Հին Արևելքի և Անտիկ աշխարհի ժողովուրդների մտածողությունն ու պատմությունը և որպես այդպիսին, վաղուց, հայ և օտար գիտնականների ուսումնասիրության առարկան է դարձել: Որոշ չափով ուսումնասիրվել են նաև ձեռագրերի ստեղծման հանգամանքները, կապված առավելապես հնագրության և մանրանկարչության հետ: Սակայն ձեռագրերի ստեղծման վայրերի, գրչության կենտրոնների պատմությունը հատուկ ուսումնասիրության նյութ չի եղել: Մինչև վերջերս հրապարակի վրա չկար գրչության որևէ կենտրոնի վերաբերյալ շատ թե քիչ ամփոփ մի ուսումնասիրություն: Մինչդեռ գրչության կենտրոնները որոշակի նպատակով կազմակերպված միավորներ էին, գրչապետով ու գրոց աշակերտներով, ռաբունապետով ու դպիրներով, աշխատողների միմյանց նկատմամբ մշակված հարաբերություններով, աշխատանքի բաժանումով, գրչության արվեստի կայուն օրենքներով, ավանդական կարգ ու կանոնով և այլն:

Գրչության արվեստը գրչության կենտրոնի բովանդակությունն է կազմում, գործունեության ծրագիրը, որի արդյունքը, վերջին հաշվով, ձեռագիրն է: Հետևաբար, **գրչության կենտրոնի պատմությունը ձեռագրի ստեղծման և նրա ստեղծողների պատմությունն է, գրչության արվեստի կիրառության, զարգացման պատմությունը՝ տվյալ կենտրոնում: Ի՞նչ ձեռագրեր և ինչպե՞ս են գրվել, ծաղկվել, սրբագրվել այդ կենտրոնում, ինչպիսի՞ գաղափար օրինակից են արտագրվել, գրչագրական, մանրանկարչական, կազմարարական ինչպիսի՞ աշխատանքներ են կատարվել, ովքե՞ր էին ռաբունապետները, գրչապետները, գրիչները, ծաղկողները և օժանդակ անձնակազմը: Որևէ գրչության կենտրոնի պատմություն շարադրելիս պետք է այս հարցերի պատասխանը տալ:**

Գրչության կենտրոնների ուսումնասիրության բնագավառը բոլորովին չուսումնասիրված մի բնագավառ չէ: Որովհետև գրչության կենտրոնները միայն ձեռագրեր ընդօրինակելու վայրեր չէին, այլ նաև մշակութային կենտրոններ, և քանի որ նրանք վանքերին ու անապատներին, դպրոցներին ու համալսարաններին կից էին կամ գտնվում էին գյուղե-

րում ու քաղաքներում, ուստի հայ ժողովրդի ընդհանուր և մշակույթի պատմության հարցերը ուսումնասիրելիս, շոշափվել են նաև մեր նյութին վերաբերող խնդիրներ: Այդպիսի գործեր են օրինակ Մ. Չամչյանի «Հայոց Պատմութիւն» եռահատորը, Մ. Օրմանյանի «Ազգապատում»-ը, Դ. Ալիշանի «Այրարատ», «Միսական», «Միսուան» համադրությունները, Գ. Հովսեփյանի հայ գրչությանը, մանրանկարչությանը և իշխանական տների պատմությանը նվիրված աշխատությունները, Հ. Ոսկյանի հայոց վանքերին, Վ. Հացունու, Ա. Ալպոյանյանի, Ն. Ակինյանի, Ս. Մովսիսյանի հայ դպրոցին և դաստիարակությանը նվիրված ուսումնասիրությունները և այլն և այլն: Սակայն սրանք գրչության կենտրոններին նվիրված ուսումնասիրություններ չեն:

Ձեռնամուխ լինելով հայ գրչության կենտրոնների ընդհանուր ուսումնասիրությանը, մենք այն սկսել ենք առանձին կենտրոններից: Յուրաքանչյուր կենտրոնի մասին գրելուց առաջ, պետք էր պարզել նրանից մեզ հասած ձեռագրական ժառանգությունը, իսկ այս, իր հերթին կապվում է հայ ձեռագրական ողջ ժառանգության ստեղծման վայրերի պարզաբանման հետ:

Ծուրջ հազար վեց հարյուր տարվա պատմություն ունեցող հայ գրչության կենտրոնները և նրանց մեջ գրված ձեռագրերը ենթարկվել են այն բոլոր ավերածություններին ու բարբարոսական հարվածներին, ինչին՝ իրենց ստեղծող ժողովուրդը և երկիրը: Այդ պատճառով հայ գրչության առանձին կամ ընդհանուր կենտրոնների պատմություն շարադրողը կանգնում է երեք մեծ դժվարությունների առաջ, դրանք են՝ ա) ձեռագրական հսկայական կորուստները, բ) մեզ հասած ձեռագրերի՝ աշխարհով մեկ սփռվածությունը և գ) դրանց մեծ մասի հիշատակարանների բացակայությունը, որից էլ՝ գրչության հանգամանքների վերաբերյալ տեղեկությունների բացակայությունը: Զանի որ առաջին և երրորդ պակասությունները լրացնելը անհնարին է, մնում էր տարիների տևական, նախապատրաստական աշխատանք, որպեսզի կարելի լիներ ի մի հավաքել մեզ հասած հայերեն և հայտնի ձեռագրերի վերաբերյալ տեղեկություններ: Այդ աշխատանքի արդյունքը եղավ մեր կողմից ստեղծված հայերեն ձեռագրերի համահավաք քարտարանը:

Մենք քարտագրեցինք Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերը, մեզ մատչելի տպագիր և անտիպ ձեռագրացուցակները, ձեռագրերի վերաբերյալ հայագիտական գրականության և մամուլի, արխիվային վավերագրերի մեջ սփռված տեղեկությունները, յուրաքանչյուր քարտի վրա գրանցելով ձեռագրի գրության թվականը, տեղը, անունը, գրիչը, հավաքածուն, պահվելու տեղը կամ աղբյուրը, որտեղից քաղել ենք տվյալները: Շուրջ երեսունհինգ հազար⁸ քարտից ավելի քան կեսի վրա նշված են գրչության վայրերը: Դրանք դասավորեցինք այբբենական կարգով և կազմեցինք գրչության կենտրոնների քարտարան, իսկ սրա հիման վրա՝ Մեծ Հայքի նահանգների, Կիլիկիայի, Հայաստանի հարևան երկրների և հայ գաղթավայրերի գրչության կենտրոնների օժանդակ քարտարան: Գրչության կենտրոններով հայտնի ձեռագրերի նյութից ելնելով, կազմեցինք պատմական Հայաստանի և աշխարհի «Հայ գրչության կենտրոններ»-ի երկու քարտեզ (ցուցադրվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում): Գրչության կենտրոններն անհայտ ձեռագրերի քարտերը տեղավորեցինք ժամանակագրական կարգով՝ առանձին քարտարանում: Այժմ մեր քարտարանում հաշվվում է շուրջ 1500 վայր, որտեղից մեզ ձեռագիր է հասել: Դրանք ստեղծվել են Մաշտոցյան գրերից հետո, 1500 տարում⁹:

Քարտարանները և քարտեզները պատրաստելուց հետո մենք հավաքեցինք նաև նոր ձեռք բերված ձեռագրերում և նոր հրատարակված Ցուցակներում ու մատենագրության մեջ եղած հիշատակարանները և հիշատակագրությունները, որոնք դուրս էին մնացել հիշատակարանների տպագրված ժողովածուներից և այնուհետև ձեռնամուխ եղանք առանձին գրիչների ժառանգության և գրչության կենտրոնների ուսումնասիրությանը:

Սույն աշխատանքը նվիրված է Հայաստանի մշակութային նշանավոր կենտրոններից մեկի՝ Մեծոփա վանքի գրչության կենտրոնին, որտեղ հետագայում ստեղծվեց գրչության բարձր տիպի դպրոց և դարձավ

⁸ Հայ գրչության կենտրոններից մեզ հասած ձեռագրերի ճիշտ քանակը դժվար է որոշել: Նրանցից շատերը մի կազմի մեջ են ամփոփված, բայց զանազան ժամանակներում և վայրերում գրված տարբեր ձեռագրեր են:

⁹ Մեզ չի հաջողվել քարտագրել Հայաստանից դուրս գտնվող այն ձեռագրերը, որոնց մասին տեղեկություն չի հրապարակված, կամ հրապարակվածը մեզ մատչելի չի եղել:

մեսրոպաստեղծ գրչության դպրոցների ավանդների շարունակողն ու գրչության արվեստի կանոնների լավագույն պահպանողը:

Գրչության կենտրոնի պատմության շարադրումը տվյալ վայրում ընդօրինակված ձեռագրերից մեզ հասած կամ հայտնի մատյանների սոսկական հաշվառումը չէ (չնայած այստեղ ևս բավականին շատ և լուրջ անելիքներ կան ձեռագրագիտական, պատմաբանասիրական ճշգրտումներ, դիտողություններ անելու առումով), այլ տվյալ կենտրոնում ստեղծված արժեքները ստեղծողների, գրչության արվեստի կիրառության ու մակարդակի, ընդհանուր մշակութային վաստակի գնահատումը:

ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ*

Ա

Հայերեն ձեռագիրը ծնվել է հայ գրերի հետ միասին: Երբ 405 թվականին Մեսրոպ Մաշտոցը Վաղարշապատ վերադարձավ Միջագետքից, իր հետ ուներ յուրաստեղծ գրերից ձևավորած հայոց այբուբենը և այդ գրերով ու նոր հորինած գրչության արվեստով Հռոմիանոսի ձեռքով գրված առաջին հայագիր, հայերեն ձեռագիրը:

Ձեռագիր գրելու արվեստը սովորած աշակերտները Մաշտոցի դեկավարությամբ Վաղարշապատում «...ի ձեռն առեալ այնուհետև աստուածագործ մշակութեամբ զաւետարանական արուեստն՝ ի թարգմանել, ի գրել և յուսուցանել»¹: Նրանք թարգմանում էին, հորինում և ընդօրինակելով բազմացնում էին հայերեն ձեռագրերն ու տարածում գավառներում:

Հայոց գիրն ու ձեռագիրը ստեղծվեցին որպես հայ ժողովրդի պետականության և ինքնուրույնության պահպանման կարևոր գործոն, և այդ սրբազան նպատակին ծառայեցին հետագա բոլոր դարերում՝ և՛ պետականության, և՛ անիշխանության ու օտար տիրապետությունների տարիներին:

Ձեռագիրը պատմամշակութային հուշարձան է, տվյալ ժողովրդի պատմական զարգացման արտահայտություններից մեկը, ստեղծված որոշակի հանգամանքներում, տեղում և ժամանակում: Ձեռագիրն իր բովանդակությունը ապագա սերունդներին փոխանցելիս ինքը ևս ներկայանում է որպես որոշակի ժամանակի գրչության արվեստը մարմնավորող նյութական և հոգևոր հուշարձան, սեփական գրով, գրանյութով, գրչության արվեստով և հիշատակարանով:

* Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ Ե-ԻԵ (առաջաբան), **նյութի մասին տե՛ս աստ՝ էջ 19-22:**

¹ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, բնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, 1941, էջ 55: Այսուհետև՝ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի:

Հիշատակարաններով, նրանց բազմազանությամբ ու հարստությամբ հայերեն ձեռագրերը տարբերվում են ուրիշ շատ ժողովուրդների ձեռագրերից: Այս հանգամանքը պետք է բացատրել ձեռագիրն ստեղծող ժողովրդի պատմական ճակատագրով: Հայ ժողովրդի պետականության ու կրոնի ինքնուրույնության պահպանման և ամրապնդման համար ստեղծված հայոց գիրն ու մատենագրությունը (որոնց մարմնավորումն է ձեռագիրը), շատ շուտ գրկվեցին պետականությունից և մնացին երկրի ինքնուրույնությունը ոչնչացնող, ժողովրդի ոգին սպանող օտար նվաճողների դեմ հանդիման: Ձեռագիրը դարձավ ազգապահպանության, հավատապահպանության հզոր գեներ: Ձեռագիր գրողը, գրել տվողը, ձեռագիր փրկողը, պահպանողը՝ ազգի, հավատի, լեզվի, գրի պաշտպաններ էին և արժանի էին փառաբանության ու հիշատակ ունենալու: Եվ հիշատակարանները փառաբանում էին նրանց:

Հիշատակարանը ներկայացնում էր ձեռագիրը, նրա ծնունդը, ստեղծման հանգամանքները, նպատակը, պատմությունը: Այն ձեռագրի անկապտելի մասն էր, տվյալ ձեռագրի ստեղծման վավերացումը, նրա գրչության հանգամանքների պատմությունը:

Հիշատակարանը է «մատեան, դիւան, պատմական մասն Սուրբ գրոց, հիշատակագրութիւն, արձանագրութիւն եւ վերջաբան մատենագրի կամ գրչի»²: Աստվածաշնչում կարդում ենք. «Հրամայեցի տեսանել ի մատեանս **յիշատակարանաց**»³, «...ուր կային գիրք **յիշատակարանաց**»⁴, «Չայս ինչ գրեալ էր ի գիրս **յիշատակարանին**»⁵ և այլն: Ընդգծված կապակցությունները («մատեանս յիշատակարանաց», «գիրք յիշատակարանաց») նշանակում են պատմության մատյաններ, պատմության գրքեր, պատմագրքեր: Եղիշեն ոչ միայն ամբողջ Ավետարանն է անվանում «յիշատակարան»⁶ և հույների պատմագրքերը («որպէս մեր իսկ ունիմք զանսուտ **յիշատակարանսն** զառաքինի նախնեացն ձե-

² Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. Բ, Վենետիկ, 1836, էջ 359:

³ Աստվածաշունչ, Ա Եզր, Բ-26 (աստ և ամենուր յիշատակարան բառի ընդգծումը մերն է-Ա. Մ.):

⁴ Անդ, Ա Եզր, 2-21:

⁵ Անդ, Բ Եզր, 2-2:

⁶ Եղիշեն, վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, աշխատությամբ Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1957, էջ 81: Այսուհետև՝ Եղիշեն:

րոց»)⁷, այլև իր Պատմության առանձին Եղանակները. «Գրեցաւ **յիշատակարանս** յայս վասն նորա, առ ի կշտամբումն յանդիմանութեան մեղաց նորա, զի ամենայն որ զայս լուեալ գիտասցէ նգովս, ի հետ արկցէ և մի լիցի ցանկացող գործոց նորա»⁸: Նույնպիսի մի հիշատակություն ունի Եղիշեն նույն Պատմության վերջում⁹:

Հայոց գորքի առաջ արտասանած նշանավոր ճառից հետո, Վարդան գորավարի մասին Եղիշեն երբ գրում է. «Եւ ըստ պատերազմական կարգին զքաջ արանց **գլխատակարանս** հանապազ երկրորդէր առաջի նոցա»¹⁰, նշանակում է «...քաջ տղամարդկանց պատմությունները շարունակ կրկնում էր նրանց առաջ»¹¹, կամ «ընթերցան գգիր պաղատանաց Հայոց աշխարհին եւ **գլխատակարանս նախնեաց**»¹², նշանակում է «նախնիների պատմությունները»:

Հիշատակարան է կոչում Կորյունը Մաշտոցին նվիրած իր գիրքը. «...գմտաւ ամելով **յիշատակարանս** առանձին մատենանշան ծաղկեցուցանել»¹³:

Այդպիսին է Փավստոս Բուզանդի Հայոց պատմությունը. «...Այսինքն են սոքա չորք մատեանք եւ չորեքին միոյ իրաց **յիշատակարանք** են յիշեցուցիչ պատմութեանցն ազգացն Հայաստան աշխարհին... այսինքն կարգ անցելոց իրաց, գործք եւ վարք մինչեւ ցիւրաքանչիւր ելս յաշ-

⁷ Անդ, էջ 72:

⁸ Եղիշեն, անդ, էջ 140:

⁹ Եղիշեի սույն հիշատակարանը բերված է որպես գրչի հիշատակարան: Սակայն քննությունը ցույց է տալիս, որ ինչպես վերը բերված, այնպես էլ անտեսված հիշատակարանը հեղինակի գործն է:

¹⁰ Եղիշեն, անդ, էջ 104:

¹¹ Եվ ոչ «...քաջ տղամարդկանց հիշատակության արժանի գործերը...» և այլն, ինչպես թարգմանության մեջ (տե՛ս, Եշիդե, Վարդանանց պատմությունը, Երևան, 1958, էջ 96):

¹² Եղիշեն, անդ, էջ 72: Թարգմանության մեջ պահպանված է «հիշատակարանները»:

¹³ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, էջ 23: Նկատի չունենալով «յիշատակարանի» «պատմություն» նշանակությունը, սույն նախադասությունը ճիշտ չեն թարգմանել աշխարհաբար և ռուսերեն: Աշխարհաբարում թարգմանված է այսպես. «մտածում էի մի առանձին մատյանի մեջ գրված հիշատակարաններ ծաղկեցնել» (էջ 23), փոխանակ «մտածում էի պատմությունը առանձին մատենագրել» (կամ «ծաղկեցնել»): Այդ է հաստատում նաև քիչ հետո գրված նախադասությունը. «Ուստի ...գրաւեալ անաչառ հրամանէն հասելոյ, փութանակի եւ առանց յապաղելոյ զառաջի եղեալն (սկսայ) մատենագրել», այսինքն, անում է այն, ինչ քիչ առաջ մտածում էր: «Առանձին» բառը վերաբերում է «յիշատակարանին», «պատմություն առանձին մատենագրել», այսինքն, միայն Մաշտոցի և գրի մասին գրել:

խարհէս»¹⁴: Ստեփանոս Տարոնացին «Յիշատակարան» է կոչում իր Պատմությունը՝ վերջում գրված հիշատակարանի խորագրում, «բան վախճանի փառատրական ի սպառնում **Յիշատակարանիս**»¹⁵: «Գրեցաք զայս քաղցրաբան պատմութիւն հանդէսի դպրութեանց յիշատակարանաց առաջնոցն ոչ ընդհանրական, – գրում է Ստեփանոս Օրբելյանը իր Պատմութեան մասին, – այլ առանձին Սիսական աշխարհիս, եւ կոչի յիշատակաց մատեան»¹⁶: Մովսէս Խորենացու Հայոց պատմությունը «գրական հիշատակարան» է համարում Մ. Աբեղյանը¹⁷, իսկ Ստ. Մալխասյանը «Անմահ **հիշատակարան**» հայ գրականության¹⁸: Վերջինս «**Պատմական հիշատակարաններ**» է համարում մեր Պատմագրքերը¹⁹:

Հունական մատենագրությունից արված մի թարգմանության վերջում կարդում ենք. «Չայսոսիկ մեզ Դորոթեոս՝ ի հեթանոսական եւ երբայականն համահաւաքեալ աւանդեաց՝ հռոմայեցի **յիշատակարանաւք**, զոր մեք որպէս պիտանի դիւրընկալ յայտնի բազմաց արարաք համադրութիւն եկեղեցական»²⁰:

Ճեռագիրը, որն իր մեջ պարունակած մեծ և փոքր իրադարձությունների ու մարդկանց պատմությունների մատյան-հիշատակարան էր, ժամանակի ընթացքում ունենում է նաև իր ստեղծման պատմություն-հիշատակարանը, որ գրվում էր մատյանի վերջում և կոչվում ձեռագրի հիշատակարան: Հիշատակարան հասկացությունը պահպանելով իր բուն էությունը, այստեղ սահմանափակում է ընդգրկման շրջանակները, բավարարվելով ձեռագրի ստեղծման իրողության և նրա հետ առնչվող իրա-

¹⁴ Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1889, էջ 1:

¹⁵ Ստեփանոս Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 284:

¹⁶ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Տփլիս, 1910, էջ 505-506: Ամբողջական վերնագիրը երկի հնագույն (14-րդ դ.) ընդօրինակության մեջ հետևյալն է. «Հանդէս բանից քաղցրավէպ պատմութեանց Տանն Սիսական, հրաշափիւս յաւրինումովք յարմարեալ գիշատակարանս հնոցն, նուստ եւ ապիկար ոգւոյ Ստեփաննոսի Սիւնեաց այցելուի եւ նախագահ մետրապալտի, որդւոյ մեծափառ իշխանաց իշխանին Տարսաինի, որ կոչի սա յիշատակացն մատեան» (Մատենադարան, 6271, 7բ):

¹⁷ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1968, Ներածություն, էջ 13:

¹⁸ Մովսէս Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1968, Ներածություն, էջ 13:

¹⁹ Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1968, Ներածություն, էջ 18:

²⁰ Մայր Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Բ, կազմ.՝ Բարսեղ վրդ. Սարգիսեան, Վենետիկ, էջ 44:

դարձությունների արձանագրմամբ: Այն, առաջին հերթին, ձեռագիր-հուշարձանի ստեղծման վավերացումն ու պատմություն է, հիշատակարանը:

Ձեռագիր մատյանը նաև հիշատակ է: Ստացողը իր միջոցներով ձեռագիր է գրել տալիս ի հիշատակ իր և իր ծնողների, հարազատների և այլոց, և նվիրում որևէ մեկին կամ որևէ տեղի, դարձյալ ի հիշատակ: «Ընդ նմին», այն հիշատակ է նաև գրչի, ծաղկողների և ձեռագրի վրա աշխատող այլ անձանց, որոնք հիշվում են այդտեղ: Եվ այս մարդկանց համար ձեռագիր-հիշատակի հիշատակարանը՝ նրանց հիշատակների ընդունարանն է («ընդունարան յիշատակաց») և ձեռագրի ստեղծման պատմությունը, «յիշեցուցիչ պատմութեանցը»:

Այդպիսի բնույթ ունեն և՛ ձեռագրի գրչի, և՛ մատենագրական երկի հեղինակի, և՛ թարգմանչի հիշատակարանները: Մովսես Խորենացին պատվիրատու Սահակ Բագրատունուն այսպես է դիմում. «Ընկալեալ զքո խնդիրդ՝ աշխատասիրեցայց ածել ի կատարումն, յանմահ յիշատակ թողուլ զայս քեզ եւ որ զկնի քո գալոց են ազգք»²¹: Պատմական վիթխարածավալ դեպքերի հիշատակարան-պատմությունը հիշատակարան է նաև պատվիրատուի, ինչպես նաև Խորենացու հիշատակի համար, իրողություն, որն արձանագրված է նրա Պատմության Առաջաբանում:

Ամեն անգամ ձեռագիրն արտագրելիս, գրիչը գրում է իր հիշատակարանը, ուստի ձեռագրի հիշատակարան ասելով, հասկանում ենք նախ և առաջ գրչի հիշատակարան:

Ձեռագրերում գրչի կամ ձեռագրի ավարտման հիշատակարաններից բացի կան նաև հետագայում գրված հիշատակարաններ: Իր գոյության ընթացքում ձեռագիրը անցնում է ժամանակի միջով և ենթարկվում պատեհ և անպատեհ փոփոխությունների: Նորոգվում է կամ լրացվում, գերվում է և փրկագնվում, վերստին կազմվում է, վաճառվում կամ նվիրվում, գործածվում իբրև դասագիրք և, իհարկե, միշտ ընթերցվում: Ձեռագրի հետ կատարվող սույն գործողությունները հաճախ իրենց գրավոր արտացոլումն են գտնում նրա ազատ էջերում, լուսանցքներում կամ մուծված թերթերի վրա: Սրանք ձեռագրի հետագայի հիշատակարաններ են: Եթե նախորդ հիշատակարանները ձեռագրի ստեղծմանը և ստեղ-

²¹ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1913, էջ 6:

ծողներին էին վերաբերվում և գրվում էին գերազանցապես գրչի, ապա ստացողի և կամ մասնակիցներից որևէ մեկի ձեռքով, ապա հետագա հիշատակարանները վերաբերվում են նրա գոյատևմանը, նրա նորոգողներին, փրկողներին, պահպանողներին և ներկայացնում տարբեր ժամանակներ ու վայրեր: Այս բոլոր հիշատակարանները միասին ամբողջացնում են արդեն մեզ հասած ձեռագիր հուշարձանի պատմությունը:

Բ

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները առաջացել են ձեռագիր-մատյանի զարգացման որոշ աստիճանում, իրենց հերթին ապրել զարգացման, բարեփոխման պրոցես՝ ձևի և բովանդակության տեսակետից: Երբեմն հպանցիկ, երբեմն հիմնավոր իրենց մեջ ներառել են հասարակական տարբեր երևույթների մասին վկայություններ, հարստացել են ընդգրկմամբ և դարձել պատմագրական ինքնատիպ ստեղծագործություններ՝ իրենց առանձնահատկություններով: Մինչև Թ դարը թվականով ոչ մի հայերեն ձեռագիր չի հասել մեր օրերը, և նրանց հիշատակարանների մասին գաղափար կազմելը դժվար է: Այդ պակասը պետք է վերագրել ոչ այնքան ձեռագրեր քիչ գրելուն, որքան դրանց ոչնչացմանը: «Թշնամիք աստուածապաշտութեան բազում անգամ արշաւեալ կորուսին զկտակարանս եկեղեցւոյ եւ զվարդապետս նոյնպէս սպառեցին»²², – գրում էր Է դարի կեսերին Ներսես Գ կաթողիկոսը: Նույն ժամանակաշրջանի պատմիչը ողբում է «գմատենից և զկտակարանից հրկիզութիւն»²³: Աղվանից կաթողիկոսների շարքը և նրանց գործը ամբողջացնել չկարողանալով, Ժ դարի պատմիչը պատճառը նույնպես համարում է «յանօրինաց» կողմից մատյանների հրկիզումը և նրանց գտնվելու տեղերի անհայտությունը. «հրկէզ եղեալ են յանօրինաց եւ կտակարանք եւ սպասք, եւ տեղիւք կալոյ նոցա մեզ անյայտ»²⁴: Իսկ 1170 թ. Բաղաբերդում, ուր «վասն անառիկ ամրութեանն յամենայն վանօրէից անդ էին կուտակեալ զարբութիւնս եւ զգրեանս... կտակարանք յոլովք, որք թուով աւելի քան

²² Ղ. Ալիշան, Հայապատում, հ. Ա, Վենետիկ, 1901, էջ 12:

²³ Անդ:

²⁴ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1917, էջ 390:

գտասն հազար զորս ամբարեալ էին անդ, ամենայն առհասարակ գերի վարեցան եւ ցան եւ ցիր եղեն ընդ երեսս աշխարհի»²⁵: Այդ բարբարոսությունը շարունակվում է նաև հետագա դարերում: 1292 թ. Հռոմկյան գրավող հրոսակները «գերեցին եւ աստուածային սուրբ կտակարանսն, որ ի բազում ամաց ամբարեալ էր ամենայն կաթողիկոսաց եւ թագաւորաց... եւ զաւետարանսն ոսկետուփ մանրեալ փշրեցին»²⁶: Մինչդեռ աղբյուրների վկայությամբ ձեռագրերի ընդօրինակությունը Վաղարշապատի, Արշարունյաց, Սյունաց և այլ դպրոցներում մեծ չափերի էր հասնում: Միայն Արշարունյաց դպրոցում 2 դարի սկզբներին երեսունվեց վարդապետ ձեռագրեր էին արտագրում²⁷: Իսկ քանի՞ այդպիսի դպրոց է եղել: Դժբախտաբար շատ քիչ տեղեկություններ ունենք թե՛ այդ ժամանակի դպրոցների, և թե՛ ընդօրինակված ձեռագրերի մասին:

Մեզ հասած ինքնուրույն և թարգմանական մատենագրական երկերում պահպանվել են հիշատակարանային որոշ տվյալներ, որոնք պատկերացում են տալիս այդ ժամանակ ստեղծված ձեռագրերի և հիշատակարանի զարգացման նախնական փուլի մասին: Հեղինակներն իրենց և պատվիրատուի անունները, գրության դրդապատճառների վերաբերյալ սուղ տվյալներ են թողել երկի խորագրում և առաջաբանում, իսկ թարգմանիչները՝ հավանաբար միայն վերջում, որոնք հետագա ընդօրինակողների կողմից դուրս են գցվել:

Ե դարում գրիչները հիշատակարան գրելու սովորություն չեն ունեցել: Այդ հաստատվում է հետևյալ փաստով. 1069 թ. Հովհաննես գրիչը Նարեկա վանքում ընդօրինակում է մի Ավետարան, որի գաղափար օրինակի մասին գրում է. «Որ էր վկայեալ աւրինակն յամենայն գիտնականաց Հայոց, զոր ասեին աւանդութենէ գրեալ ձեռամբ Սրբոյն Մաստրովբայ վարդապետի եւ թարգմանչի»²⁸: «Աւանդութենէ» բառը ցույց է տալիս, որ ձեռագիրը Մեսրոպ Մաշտոցի ձեռքով գրված լինելը ավանդությամբ է հավաստվել և ոչ թե ձեռագրում գրված հիշատակարանի վկա-

²⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն նախնազին Սիսական, էջ 336:

²⁶ Յուդակ հայերեն ձեռագրաց վանուց Ս. Կարապետի եւ Ս. Դանիելի ի Կեսարիա, կազմեց Տ. Պալեան Վիեննա, 1963, էջ 57:

²⁷ Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 7: Այսուհետև՝ Յիշատակարանք:

²⁸ Մատենադարան, ձեռ. № 10434, էջ 285ա:

յությամբ: Այս նշանակում է նաև, որ նույնիսկ Մաշտոցը ձեռագրում իր անունը չի գրել, այսինքն՝ հիշատակարան չի գրել:

Վկայություններ կան նաև Սահակ Պարթևի կողմից Ավետարան գրելու վերաբերյալ, դարձյալ շարադրված երրորդ դեմքով, որոնցից հնագույնը 1113 թվականից է. «Եւ ետու... աւարտել... ի ստոյգ եւ յ(ը)նտիր գաղափարէ Սրբոյն Սահակայ թարգմանչի...»²⁹: Ղազար Փարպեցու Հայոց Պատմություն և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնյան գործերն առաջին անգամ միատեղ արտագրող խմբագիր-գրիչը իր կատարածի մասին տեղեկություն է հաղորդել իր իսկ գրած Առաջաբանում և ոչ ձեռագրի վերջում՝ հիշատակարանում. «...Չերրորդ պատմութիւնս Հայոց երանելի իմ Ղազար պատմագրեաց: Ընդ նմին գրեցաք եւ զԹուղթս...»³⁰: Սույն ձեռագիրը գրվել է Ղազար Փարպեցու մահից հետո, բայց գրիչը հեղինակին ժամանակակից է և նրան անձամբ ծանոթ:

Վերջապես, Ե-Չ դարերում ձեռագրի վերջում հիշատակարան գրելու սովորության բացակայությամբ պետք է բացտարել այն փաստը, որ շատ գրվածքներ և ձեռագրեր (հետագայում գրված) ավարտվում են միայն «Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն, ամէն» նախադասությամբ, նույնիսկ այն դեպքում, երբ հիշատակարան գրելու համար բավականին ազատ տեղեր են եղել³¹:

Թարգմանիչների հիշատակարանների կամ հիշատակարանային տվյալների արձանագրման եղանակի վերաբերյալ շատ հետաքրքրական մի վկայություն է պահպանվել Ե դարից: 1368 թվականին արտագրված մի Կանոնագրքի վերնագրերից մեկում կարդում ենք. «Սահմանադրութիւն կարգաց ընկալեալ ի նահատակէն տեառնէ Գրիգորէ, թարգմանեցաւ ի ձեռն Եզնակայ, հրամանաւ երանելոյն Սահակայ եպիսկոպոսապետին Հայոց եւ նորին աթոռակցաց, թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի եւ որոշումն վանաց»³²: Այս գրված է Ե դ. սկզբներին, երբ Սահակ Պարթևը իր կանոններն էր շարադրում՝ նրանց մեջ մուծելով նաև կանոնական հին նյութեր: Նրանցից մեկը ավարտվում է վերջաբան-հիշատա-

²⁹ Մատենադարան, ձեռ. № 6763, էջ 20:

³⁰ Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1907, էջ 408:

³¹ Այսպես են Մատենադարանի NN 5547, 2877 և այլ ձեռագրերը:

³² Մատենադարան, ձեռ. № 659, էջ 227բ:

կարանով³³, որը հավանաբար հետագայում է շարադրված խորագրի հիման վրա. «Այս Սահմանադրություն կարգաց գրեցաւ հրամանաւ երանելոյն Սահակայ մեծ հայրապետի Հայաստան աշխարհի, ընկալեալ ի քաջ նահատակէն՝ ի տեառնէն՝ Գրիգորէ, թարգմանեցաւ միայն յունէ ի հայ»³⁴:

Անշուշտ, այս տիպի և խորագրեր և վերջաբան-հիշատակարաններ շատ են եղել, որոնք հետագա ընդօրինակությունների ժամանակ համառոտվել կամ անտեսվել են, թերևս գրանյութը խնայելու մտահոգությամբ: Դեռևս 696 թվականին, Փիլոն Տիրակացին Սոկրատ Սքոլաստիկոսի Եկեղեցական Պատմությունը թարգմանելիս «մասնաւոր ծայրաքաղ» է անում «յաղագս նուագութեան քարտի եւ մագաղաթի»³⁵: Իսկ Ստեփանոս Սյունեցին խնդրում է պահպանել թարգմանության հիշատակարանը. «որք առնուք յաւրինակ յայսմանէ, գրեսցիք եւ զբանս զայսոսիկ առ ի յիշատակ բարեխաւսութեան առ Քրիստոս, զի գրեալք եղիցիք եւ դուք ի դպրութեանն կենաց..., փոխեցէք զբանս յիշատակի ի յոյս փրկութեան աշխատողացն եւ յիշողաց դասիս»³⁶: Մեկ այլ դեպքում գրիչն աղաչում է. «Գրեսցեն եւ զիշատակարանս բովանդակ ի նմին եւ մի՛ հատցեն ի սմանէ բան մի» (Մատենադարան, ձեռ. № 1347, էջ 418ա):

Գ

Եթե Ե և հաջորդ դարերից մեզ ամբողջական ձեռագրի հիշատակարաններ չեն հասել, ապա այդ ժամանակներից մենք ժառանգել են հա-

³³ Լ. Խաչիկյան, Օտարալեզու հայ գրականությունը IV դարում, «Բանբեր համալսարանի», № 1, Երևան, 1973, էջ 33:

³⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 659, էջ 263ա:

³⁵ Յիշատակարանք, էջ 50: Կամ «քարտէս ոչ ունելով բաւական» (Մատենադարան, ձեռ. № 45, էջ 295ա):

³⁶ Յիշատակարանք, էջ 54: Հունարենից կատարված թարգմանություններում երբեմն թարգմանել են նաև հիշատակարաններ, «Պատմություն եւ խաւսք Եղիադիոսի Յաղագս սուրբ եւ փառաւորեալ հայրապետին Բարսղի» երկի վերջում կարդում ենք. «Եւ Եղիադիոս, գրեցի զիշատակ սքանչելեաց մեծի հայրապետին Բարսղի, որում ականատես եւ սպասաւոր էի, որ եւ յետ փոխելոյ յաշխարհէս երանելի քահանայապետին եւ կալայ զաթոռ եպիսկոպոսութեան...» (Բ. Մարգիսյան, Յուցակ Վենետիկի, Կ. Բ, էջ 44): Պահպանվել են նաև «Յաղագս Երկոտասան առաքելոց» երկի Դորոթեոսի և Գևորգ գորավարի Վարքի Պասիկրատեսի հիշատակարանները (նույն տեղում, էջ 44, 31):

բուստ մատենագրություն, որտեղ երկերի առաջաբանները կամ խորագրերը հիշատակարանային տվյալներ են պարունակում մասնավորապես դրանց բնույթի, հեղինակի ու ստացողի մասին: Այդ առաջաբանները կոչվում են տարբեր անուններով՝ «Առաջաբանություն», «Նախագիտելիք», «Նախերգան», «Նախագիր», «Ներածություն» և այլն: «Ամենայն ոք, – կարդում ենք առաջաբաններից մեկում, – որ զգիրս աստուածայինս ի ձեռն առնուցու, նախկի զմակագրություն նորա ընթեռնու, եւ նովաւ հասու լինի՝ եթե մարգարեական իցէ արդեալք, եւ եթե առաքելական, կամ թէ ի ներշնչական արհեստից ի բանիրուն արանց ասացեալ, զի առաջաբանություն գրոցն է պատկեր նորին: Չոր արինակ մարդ ի պատկերէն իւրմէ ճանաչի, նոյնպէս եւ գիրք ի նախերգանէն... Եւ այս ի մանկանց եկեղեցւոյ ի սկզբանէ աւանդեալ եղեւ, զի առ յապա եկելոցն համառաւտ բանիւ ի ցոյց եւ ի տեսիլ ածել զբաւանդակն... Քանզի նախադասեալ բանն՝ երիս եղանակս բացայայտէ. նախ եթէ յորո՞ւմ ժամանակի գրեցաւ, եւ կամ թէ յո՞ւմմէ հարկաւորեցաւ, եւ կամ թէ յի՞նչ պէտս գրեցաւ»³⁷: Մատենագրական երկը աշխարհի է գալիս, որպէս ձեռագիր:

Ինչպէս կտեսնենք, այս «երիս եղանակս» է ընկած նաև հիշատակարանների հիմքում, և այս տեսակետից առաջաբանները, որոշ չափով լրացնում, ավելի շուտ՝ լցնում են հիշատակարանների պակասը:

Իհարկէ, առաջաբանը և հիշատակարանը մատենագրական տարբեր միավորներ են ոչ միայն մատյանում զբաղեցրած իրենց տեղերով: Սակայն տարբեր լինելով հանդերձ, նրանք կատարում են նաև միևնույն պարտականությունը՝ պատասխանելով «յորո՞ւմ ժամանակի գրեցաւ... յո՞ւմմէ հրակաւորեցաւ եւ... յի՞նչ պէտս գրեցաւ» հարցերին: Այդ հարցերին հեղինակը պատասխանում է իր երկի առաջաբանում՝ իր խնդիրներին համապատասխան, իսկ գրիչը՝ իր արտագրած ձեռագրի վերջում, հիշատակարանի պահանջներին համապատասխան, որը վերաբերում է ոչ միայն բովանդակությանը, այլև ձեռագրի, գրության հանգամանքներին, միաժամանակ ենթահարցերի պատասխանների միջոցով այն ընդարձակում՝ հնարավորության սահմաններում: Օրինակ՝ «Յորո՞ւմ ժամանակի գրեցաւ» հարցին հիշատակարանը հաճախ պատասխանում է

³⁷ Սարգիս Շնորհալի, Մեկնություն եօթանց թղթոց կաթողիկեայց, Կոստանդնուպոլիս, 1828, էջ 5, տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, էջ 169:

ոչ միայն սոսկ թվականով (կամ միայն հայկական թվականով), այլ հոգևոր և աշխարհիկ տիրողներին հիշատակելով, նրանց բնութագրումով, կամ այդ ժամանակ տեղի ունեցող պատմական-քաղաքական, ռազմական իրադարձությունների ներկայացմամբ և այլն, որոնցով հիշատակարանը դառնում է պատմական կարևոր սկզբնաղբյուր:

Այժմ տեսնենք, թե մատենագրական երկերի առաջաբանները ինչպե՞ս են լցնում հին շրջանի ձեռագրական հիշատակարանների պակասը:

Մեսրոպ Մաշտոցի մասին մեզ հասած պատմությունից տեղեկանում ենք, որ «Պատմութիւն վարուց եւ մահուան առն երանելոյ սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ թարգմանչի» գրվել է «ի Կորիւն վարդապետէ յաշակերտէ նորին» (*խորագիր*): Մինչ Կորյունը մտածում էր Հայաստան աշխաի աստվածապարզ և գրի, նրա ստեղծողի լուսավոր ուսման և հրեշտականման առաքինի կրոնավորության մասին Պատմություն գրել, նրան են հասնում այդ ժամանակ կաթողիկոսի տեղապահի պաշտոնը կատարող Հովսեփի խնդրանք-հանձնարարականները (*առաջաբան*)³⁸: Վերջում (*վերջաբան*) Կորյունը լրացնում է երկի հորինման հետ կապված տեղեկությունները, հայտնում է, որ ինքը Պատմությունը շարադրել է ոչ թե գրույցներից, «այլ որոց մեր իսկ ականատես եղեալ կերպարանացն՝ եւ առնթերակաց հոգեւորական գործոց... եւ նոցին արբանեակ ըստ աւետարանական հրամանացն»³⁹ և որ այն գրել է «յօրինակ քաջալերիչ հոգեւոր ծնրնդոց իւրեանց եւ որք նոքօք աշակերտելոց իցեն յազգս ազգաց»⁴⁰:

Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկի խորագրից և առաջաբանից տեղեկանում ենք, որ այն գրված է Դավիթ երեց Մամիկոնյանի խնդրանքով, կոչվում է «Վասն Հայոց պատերազմին»⁴¹, ունի յոթ եղանակ և այլն: Եղիշեի Պատմության մեջ պահպանվել է երկու հիշատակագրություն: Առաջինը Վեցերորդ եղանակի վերջում է⁴², որ հի-

³⁸ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, էջ 22, 24:

³⁹ Անդ, էջ 96, 98:

⁴⁰ Անդ, էջ 98:

⁴¹ «...Չբանն վասն որոյ պատուիրեցեր՝ արարի, ով քաջ, վասն Հայոց պատերազմին հրամայեցեր...» Եղիշե, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, էջ 3: Հմմտ. Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Գ, էջ 329:

⁴² Եղիշե, Վասն Վարդանայ և Հայոց Պատերազմի, էջ 140:

շեցինք վերևում, իսկ երկրորդը՝ Պատմության վերջում, որը դուրս էր նետվել բնագրից⁴³:

Խորենացու Պատմության խորագիրը տվյալներ է պարունակում գրվածքի կառուցվածքի, հեղինակի և պատվիրատուի մասին, «Հայոց պատմութիւն, երիս հատուածս ասացեալ Մովսիսի Խորենացոյ ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունոյ»⁴⁴: Պատմությունն սկսվում է հեղինակի ողջույնից՝ ուղղված ստացողին: Այս և սրան հաջորդող գլուխներում պատասխան է տրվում առաջաբանի վերը բերված հարցումներին: Որոշ տվյալներ կան հեղինակի մասին «Ողբ»-վերջաբանում, գրքերն ու ցանկերն ամփոփող նախադասություններում⁴⁵:

Ղազար Փարպեցու Պատմության Առաջաբանից իմանում ենք իրենից առաջ Հայոց պատմությանը նվիրված մատյանների ու նրանց հեղինակների, ապա իր մասին: Հայոց Պատմության առաջին գիրքը գրել է Ագաթանգեղոսը⁴⁶: Երկրորդ գիրքը գրել է Փավստոս Բուզանդը, շարունակելով այնտեղից, որտեղ Ագաթանգեղոսն ավարտել է իր Պատմությունը⁴⁷: «Երրորդ Պատմութիւնս այս ի կարգէ նորին գրոց շարագրեալ

⁴³ Մատենադարան, ձեռ. № 1888, էջ 122բ, հմմտ. Եղիշե, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, էջ XXI:

⁴⁴ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 1:

⁴⁵ Խորենացու Պատմության Առաջին գրքի ցանկն ավարտվում է այսպես. «Կատարեցան ցանկք Առաջին գրոց Ծննդաբանութեան Հայոց Մեծաց» (4), իսկ Գիրքն սկսվում է «Գիրք Առաջին, Ծննդաբանութիւն Հայոց Մեծաց» (5) և ավարտվում «Կատարեցան գիրք Առաջին Ծննդաբանութեան Հայոց Մեծաց» (38): Երկրորդ գիրքն ավարտվում է «Բովանդակեցան գիրք Երկրորդ, Յառաջադիմութեան Հայոց Մեծաց»: Երրորդ գրքի ցանկն սկսվում է «Աւարտումն Պատմութեան Հայոց Մեծաց» (251), «Աւարտեցան ցանկք Երրորդ գրոց, յանկելանելոյ Պատմութեան Հայոց (Մեծաց) (256), և, վերջապես, գրքի վերջում. «Աւարտեցան գիրք Երրորդ յանկելանելով Պատմութեան Հայոց Մեծաց» (366): Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ Խորենացու երկը սկզբնապես ունեցել է «Պատմութիւն Հայոց Մեծաց» (ընդգծ. մերն են – Ա. Մ.) խորագիրը: Խորենացու Պատմության վերնագրի հետ տեղի է ունեցել այն, ինչ Եղիշեի Պատմության վերնագրի հետ (տե՛ս Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Գ, էջ 329): Մեր կարծիքով, Խորենացին այդպես է գրել և անվանել իր Պատմությունը, որպեսզի ապացուցի, որ Հայոց Պատմությունը սկսվում է ոչ այնտեղից, որտեղից Ագաթանգեղոսն է սկսել և Բուզանդը շարունակել, այսինքն, ոչ քրիստոնեական շրջանով, այլ ավելի վաղ, որ Մեծ Հայոց Պատմությունն ավելի հինից է գալիս: Այս է պատճառը, հավանաբար, որ Փարպեցին իր Հայոց Պատմության մեջ Խորենացու Մեծ Հայոց պատմությունը չի հիշում, այլ շարունակում է Ագաթանգեղոսին ու Բուզանդին, դառնալով Հայոց Պատմության երրորդ գրքի հեղինակը:

⁴⁶ Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 1:

⁴⁷ Ղազար Փարպեցի, անդ., էջ 1:

տկարությունս մերում»,–շարունակում է Փարպեցին և հասցնում՝ «մինչև ցօր սկզբան մարգապանութեանն Հայոց Վահանայ Մամիկոնէից տեառն եւ մեծի գօրավարին Հայոց եւ մարգապանի»⁴⁸: Վահան Մամիկոնյանը ոչ միայն պատվիրում է Ղազար Փարպեցուն գրել Հայոց պատմությունը («որոյ հասեալ հրաման առ իս Ղազար Փարպեցի»), այլև հանձնարարում է թե որտե՞ղից սկսել, ինչպես գրել և ինչո՞ւ այդպես գրել⁴⁹:

Է դարից ունենք թարգմանության, հեղինակային և ձեռագրի հիշատակարաններ: Դավիթ թարգման Տարոնացին Համագասպ Մամիկոնյանի (654-661 թթ.) հրամանով, Դամասկոսում թարգմանում է Բարսեղ Կեսարացու «Ի ծնունդ Փրկչին» ճառը⁵⁰: Աբասի որդի Ձորափորեցին 678 թ. թարգմանում է Սեդրեստորոսի վարքը⁵¹, իսկ Փիլոն Տիրակացին՝ Ներսեհ Կամսարականի պատվերով՝ Սոկրատի Եկեղեցական պատմությունը⁵²: Այստեղ առաջին անգամ հանդիպում ենք ստացող Ներսեհ Կամսարականի ընդարձակ հիշատակարանին: Սույն երեք հիշատակարաններն էլ գրված են երրորդ դեմքով: Վերջին երկուսում նշված են թվականը, ստացողը և թարգմանիչը:

Անանիա Ծիրակացին Անաստաս կաթողիկոսի հանձնարարությամբ մինչև 665 թ. շարադրում է «Վասն սրբոց տանից Աստուծոյ» ճառը⁵³ – «Յայտնութեան» և «Չատկի» տոներին նվիրված բաժիններով, որն ավարտում է. «...կազմեցի ես՝ Անանիայ որդի Ծիրակայնոյ...»⁵⁴ վերջաբան-հիշատակարանով: Իսկ «Բննիկոնի» գործնական թվաբանությունից առաջ Ծիրակացին գրում է իր Առաջաբան-պատճառաբանությունը՝ համարողության արվեստը Հայաստան բերելու և «Բննիկոնը» գրելու անհրաժեշտության հիմնավորմամբ⁵⁵: Սույն շարադրանքն

⁴⁸ Անդ, էջ 2:

⁴⁹ Անդ, էջ 5-6:

⁵⁰ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, էջ 16:

⁵¹ Սոկրատ Սքոլաստիկոս, Եկեղեցական պատմություն, Վաղարշապատ, 1887, էջ ԺԷ:

⁵² Անդ:

⁵³ Այս գործը մեզ է հասել հայերեն հնագույն թղթյա ձեռագրում (Մատենադարան, № 2679), որպես երկու առանձին միավորներ (էջ 11բ, 19բ, 20ա, 28ա) Ա. Մաթևոսյան, Անանիա Ծիրակացու «Բննիկոնը», «Լրաբեր», 1974, № 8:

⁵⁴ Անանիա Ծիրակացի, Մատենագրություն, Երևան, 1944, էջ 299:

⁵⁵ Ա. Մաթևոսյան, Անանիա Ծիրակացու «Բննիկոնը», Լրաբեր, 1974, № 8: Այս և մի քանի այլ նմուշներ բերում ենք սույն հատորում (NN 7-10, 14, 18, 25-27, 61, 108, 198):

ունի և՛ հիշատակարանի, և՛ առաջաբանի պահանջներին համապատասխան տվյալներ:

Մատենադարանի № 10680 ձեռագիրը, որը հայտնի է «Վեհամոր Ավետարան» անունով, հնությամբ հասնում է Է դար: Ավետարանների վերջում կան փոքր հիշատակագրություններ, ընդ որում, Մաթևոսի վերջում հիշված է գրության վայր «Սուրբ Երրորդութիւն» վանքը: Վերջին թերթերը թափելու պատճառով արդյոք, գլխավոր հիշատակարանը չկա:

Ինչպես ցույց են տալիս նշված փաստերը, Ը դարի երկրորդ կեսին հիշատակարաններն արդեն հարստանում էին: Այդ ժամանակի ձեռագրից արտագրված պետք է համարել Մատենադարանի № 3004 ձեռագիրը, որն ընդօրինակված է «գերի, մեղաւոր Վասիլի» ձեռքով, Կազան քաղաքում, 1642 թ.: Վասիլը մասնագիտությամբ գրիչ չէ: Բավականին անկանոն է գիրը, իսկ բնագիրը՝ սխալաշատ: Սակայն ձեռագիրը ցույց է տալիս, որ նրա գաղափար օրինակը շատ հին է եղել: Դուկասի և Հովհաննեսի Ավետարաններում, բոլոր ընթերցվածների («Աւետարանք գլխաւորք»), այսինքն, ավետարանների գլուխների սկզբում, կարմիր թանաքով գրված է «Աւետարան ըստ Դուկասու»՝ 41 անգամ և «Աւետարան ըստ Յոհանու»՝ 56 անգամ: Առաջին երկու Ավետարանները այդպես չեն: Այս բացատրվում է նրանով, որ ձեռագիրը երկու տարբեր գրիչներ են գրել (ինչպես նկատելի է հին ձեռագրերում), որոնցից մեկը պահել է իր ժամանակի գրության կարգը, մյուսը՝ ոչ: Այսպիսի նշումներով ձեռագիր առայժմ մեզ ծանոթ չէ: Ստեփանոս Սյունեցին Ը դարի սկզբում կարգավորում է Ավետարանների գլուխները բնագրում նշանակելու կարգը և հակառակ վերը նշված եղանակի, ընթերցվածները նշանակում է բաժանարարներով: Ուրեմն, մինչ այդ կամ այդ ժամանակ է գրվել սույն ձեռագրի գաղափար օրինակը և հիշատակարանը, որի մեջ տրված են Քրիստոսի կյանքի կարևոր դրվագները, և որոնք հետագայում դառնում են Ավետարանների նկարագարդման (մանրանկարչության) թեմաներ⁵⁶:

Հիշատակարանում տրված է ձեռագրի (տվյալ դեպքում Ավետարանի) բովանդակությունը, ինչպես հեղինակները նշում էին առաջաբաններում: Սա ավետարանների հիշատակարանների սկզբնական ձևն է: Հե-

⁵⁶ Մատենադարան, ձեռ. № 3004, էջ 261ա-262բ: Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, էջ 32-33:

տագայում պարզ «Փառքը» ձևափոխվում է, իսկ ձեռագրի բովանդակությունը ներկայացնելու փոխարեն, հաճախ վերամբարձ ու ճոռոմ ոճով ավետարանիչների ու ավետարանների խորհրդանիշներն են փառաբանվում՝ զանազան համեմատություններով:

Ը դարից հանդիպում ենք թարգմանական գործերի առավել կանոնավոր հիշատակարանների, գրված Կոստանդնուպոլսում, նշանավոր մատենագիր, մեկնիչ և թարգմանիչ Ստեփանոս Սյունեցու ձեռքով, որոնցում նշված են թարգմանվող գործը, նրա հեղինակը, թարգմանիչները, վայրը և այլ տվյալներ:

Այսպես. «Ի վեցհազարերորդի երկերիւրերորդի քսաներորդի չորրորդի ամի արարածոց աշխարհի, ըստ Յունարէն՝ թուոյ ի չորեքտասաներորդի ընդիքտիոնին, երկրորդ ամի թագաւորութեանն Անաստասի, թարգմանեցան գիրքս Պարապմանց եւ Թողոց սրբոյն Կիւրդի եպիսկոպոսապետին Աղեքսանդրի, ի ստոյգ աւրինակաց ի Կոստանդնուպալսի, ի ձեռն Դաւթի Հիւպատոսի եւ թագաւորական սեղանոյ կենառի, եւ ի ձեռն Ստեփանոսի քերդողի, աշակերտի Մովսէսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի:

Արդ, մաղթեմ աստուածասէր պաշտաւն[ե]լայսդ սրբոյ սեղանոյ, որք առնոյք աւրինակ յայսմանէ, գրեսջիք եւ զբանս զայստսիկ առ [ի] յիշատակ բարեխաւսութեան առ Քրիստոս, զի գրեալ եղիցիք և դուք ի դպրութեանն կենաց, ամէն»⁵⁷:

Կյուրեղ Աղեքսանդրացու Պարապմանց և Թողոց գրքերը թարգմանվել են 715 թ., Բյուզանդիայի թագավոր Անաստասի թագավորության երկրորդ տարում, Կոստանդնուպոլսի ստույգ օրինակներից, Դավիթ հյուպատոսի և Ստեփանոս Սյունեցի քերթողի ձեռքով, որը Սյունյաց եպիսկոպոս Մովսէսի աշակերտն էր: Առաջին անգամ այստեղ է, որ հանդիպում ենք ձեռագրի հետ միասին հիշատակարանը արտագրելու վերաբերյալ թարգմանչի և գրչի խնդրանքին⁵⁸:

Պահպանվել է Սյունեցուց նաև՝ հեղինակային մի հիշատակարան, որը բավականին անորոշ է. չունի թվական, ստացողի և գրչի անուն, միայն գործի բնույթի պարզաբանումն է: Այդ Չորից Աւետարանչաց մեկ-

⁵⁷ Մատենադարան, ձեռ. № 1500, էջ 576ա: Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, էջ 24-25:

⁵⁸ Անդ:

նութիւնն է, որտեղ «Ի Մաթէոսեան Աւետարանն գրեցաւ ըստ կարգի, իսկ ի յայլ աւետարանիչսդ՝ որ ինչ մեկուսանայր ի Մաթէոսեան Աւետարանէն, եւ զայս ընձեռեցի ձերոց հրամանի հնազանդեալ...»⁵⁹, դիմում է նա «պատուական քահանայապետին», որն, ինչպես նշում է Գարեգին Հովսեփյանը, Դավիթ Արամուսեցի կաթողիկոսն է (728-741 թթ.)⁶⁰: Սույն մեկնության սկզբում Ստեփանոս Սյունեցին մեկնել է նաև համաբարբառի խորանները⁶¹:

Մինչև Թ դարի կեսերը ձեռագրերի թվակիր հիշատակարաններ թեև չկան, բայց հեղինակային հիշատակարանները և հիշատակարանային տվյալները հնարավորություն ընձեռեցին հիշատակարանների զարգացման, ձևավորման բնույթի մասին որոշ գաղափար կազմելու: Տարբեր դարերում, տարբեր բնույթի հիշատակարաններում, հիշատակարանային այս կամ այն տարրը հետագայում համադրվում, զուգորդվում, հարմարեցվում է հիշատակարանի ընդհանուր հյուսվածքին, որի կատարյալ օրինակին հանդիպում ենք արդեն Թ դարում:

Դ

Նախորդ դարերից պահպանված թարգմանությունների ու անհատական ստեղծագործությունների վիթխարի քանակը, հայ դպրության զարգացման առաջադիմական նպատակամղումը, ձեռագրական սակավաթիվ, բայց օրինակելի նմուշների գրչության արվեստի կատարելությունը, գրատեսակների բազմազանությունը ու մշակվածությունը, նրանց ըստ պատշաճին միաժամանակյա կիրառությունը ձեռագրերում, մատյանների ձևերի զանազանությունը, մագաղաթի, թանաքի որակը, ինչպես նաև այս ամենի մասին մատենագրական վկայությունները ցույց են տալիս, որ հայ գրչության արվեստը Ե-Ը դարերում ունեցել է բավականին զարգացած մակարդակ:

Պետականությունը կորցրած հայ ժողովրդի կենսական նպատակը պետականության վերականգնումն էր, որի իրականացմանն էր ծառայում նաև հայ դպրությունը: Անկախություն ձեռք բերելու փոխարեն, Հա-

⁵⁹ Մատենադարան, ձեռ. № 5551, էջ 233ա:

⁶⁰ Յիշատակարանք, էջ 57, ծթ. 1:

⁶¹ Ա. Մաթևոսյան, Վեհափառի Ավետարանը, «Էջմիածին», 1978, Ե, էջ 40:

յաստանը Է դարի կեսերին ընկնում է արաբական տիրապետության տակ, որի դեմ ժողովրդի պայքարը չի դադարում: Մետաղյա զենքի կողքին մարտնչում էր նաև եղեգնյա գրիչը: Նախնիների պատմագրական երկերի կողքին, որոնք բազմացվում ու տարածվում էին, գրվում են նորերը, ստեղծվում են դավանաբանական նյութերի ժողովածուներ: Հայ մտավորականների մտահոգության առարկան է դառնում հայ իրականության մեջ ճշգրիտ գիտությունների արմատավորման խնդիրը: Անանիա Շիրակացին հորինում է «Քննիկոն» հանրագիտարանային դասագիրքը, որի մեջ ամփոփվում է հունական դաստիարակության սիստեմի մեջ մտնող գիտելիքների հանրագումարը՝ հարմարեցված հայ իրականությանը: Հայրենասեր հեղինակը թվաբանական խնդիրներում նույնիսկ փառաբանում է հայ հերոսների քաջությունը և խելքը, աշխարհագրության բաժնում մուծում Հայաստանի և հարևան երկրների աշխարհագրությունը, ընդ որում, Հայաստանը ներկայացնում է պատմական ամենաընդարձակ սահմաններով՝ որպեսզի այդ սահմանները չմոռացվեն:

Ը դարում կազմվում է դավանաբանական «Գիրք թղթոցը», Հովհան Օձնեցի իմաստասերը խմբագրում է Կանոնագիրք Հայոց ժողովածուն, Շապուհ Բագրատունին և Դևոնդ Երեցը շարադրում են իրենց Պատմությունները, Սողոմոն Մաքենացին կարգավորում է Տոնական ժողովածուն, ընդօրինակում են ազգային և թարգմանական բազմաթիվ գործեր:

Թ դարում գրչության արվաստի զարգացումը կապվում է Հայաստանի ներքին և արտաքին հարաբերություններում տեղի ունեցած բարենպաստ փոփոխությունների հետ, որոնք իրենց հերթին կապված էին ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման և Արաբական խալիֆայության թուլացման հետ:

Հայաստանում այդ ժամանակ զորեղացել էին Բագրատունյաց, Արծրունյաց և Սյունյաց նախարարական տներն իրենց տիրույթներով: Ոչ միայն անկանոն էին վճարում հարկերը արաբներին, այլև նվազեցրել էին հարկերի քանակը, որի պատճառով աշխուժացել էր այդ իշխանությունների ներքին կյանքը: «Հայոց իշխանների ժառանգական հողատիրության վերականգնումը, մի կողմից, և հարկերի նվազումը, մյուս կողմից, նպաստեցին երկրում սկսվող տնտեսական վերելքը և ամրապնդեցին անկախության համար մղվող պայքարի նյութական հնարավորու-

թյունները»⁶²: Ներքին և արտաքին նպաստավոր պայմանների շնորհիվ հայ ժողովրդի դարավոր պայքարը պսակվեց հաջողությամբ, Հայաստանն ազատագրվեց օտար տիրապետությունից, պատմական Հայաստանի տարածքի մեծ մասի վրա հաստատվեց Բագրատունյաց հայկական թագավորությունը: Արշակունյաց թագավորության անկումից չորս և կես դար հետո վերականգնվեց Հայկական պետականությունը:

Ինքնուրույն պետականությունը հնարավորություններ է ստեղծում երկրի տնտեսական, քաղաքական, մշակութային կյանքի զարգացման համար, երկրում արտադրվող նյութական բարիքները ծառայում են տնտեսական վերելքին և շինարարական աշխատանքներին: Քաղաքներում զարգանում են արհեստներն ու առևտուրը, փոխվում է կենցաղը: Կառուցվում են վանքեր և դրանց կից հաստատվում դպրոցներ: Հիմնվում են գրչատներ, բազմացվում ձեռագրեր, փոխվում նրանց տեսքը՝ արտաքին և ներքին զարդարվածությամբ. մանրանկարչությունը և գեղեցիկ կազմերը, ժողովածուների աշխարհականացվող բովանդակությունը, նոր գրանյութ թղթի կիրառությունը, դյուրագիծ բոլորգրի՝ գրչության հիմնական գիր դառնալը և այլ հանգամանքներ նպաստում են, որ ձեռագիրը ավելի հիմնավոր մտնի կենցաղի մեջ: Ձեռագիր ունենալ ցանկացողների թիվը մեծանում է, ավելի շատանում են ձեռագիր ձեռքբերողներն ու նվիրաբերողները: Այս բոլորը նպաստում են գրչության արվեստի զարգացմանը և փոփոխություն մտցնում նաև հիշատակարանների ձևի և բովանդակության մեջ:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների նախնական, համեմատաբար կատարյալ օրինակը մեզ տալիս է Լազարյան Ավետարանը: Մատենադարանում պահվող, թվականը հայտնի առաջին ձեռագրի սեղմ և փոքրիկ հիշատակարանը, շատ քիչ բացառությամբ, ընդգրկում է այն հարցումների պատասխանները, որոնք կազմում են հայերեն հիշատակարանների կմախքը, և որոնց շուրջը հյուսվում են հետագա հարուստ բովանդակությամբ հիշատակարանները:

Լազարյան Ավետարանի գրիչ Սահակ Վանանդեցին Հիշատակարանում նախ փառաբանում է ամենասուրբ երրորդությունը (ա)՝ «Փառք պատիւ եւ գովութիւն Սուրբ Երրորդութեանն, այժմ եւ հանապազ, յաւի-

⁶² «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, Երևան, 1976, էջ 15:

տեան, ամէն», խնդրում է օգտագործողներէրին՝ հիշել իրեն (բ)՝ «Ձգրաւդ սորա եւ զաշխատաւորսս, որ որ ընթեռնու եւ կամ գրեացէ յալիմնակէս, յարժանաւոր աղալթս ձեր յիշեսցիք», ներկայացնում է ձեռագիրը (գ)՝ «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս այս», գրութեան ժամանակը (դ)՝ «ՅԼԶ (887) թուականութեան Հայոց», այն հաստատելով ժամանակի հոգեւոր և մարմնավոր իշխանութիւններին ներկայացուցիչների վկայակոչմամբ (ե)՝ «Ի հայրապետութեանն Գէորգայ Հայոց կաթողիկոսի եւ յիշխանութեանն Աշոտի իշխանաց իշխանի, եւ տէրութեանն Սմբատայ Բագրատունոյ», հիշում է իրեն և հարազատներին (զ)՝ «Ես Սահակ Վանանդացի, որդի Վարդա Վանանդացոյ, որում կրկին Մլեհ կոչէին... (չորս տող մաշված և անընթեռնելի է) «ի մաքրութիւն հոգւոյ իմոյ եւ կողակցի իմոյ գտանէ ողորմութիւն յաւորն այցելութեան», և խնդրում է մեղքերի թողութիւն (է)՝ «Աղաչեմ զձեզ՝ սիրողք Բրիստոսի, որք ընթեռնու գտուրք Աւետարանդ, անմոռաց յիշմամբ հայցել յամենեցունց յարարէն զթողութիւն իմոց յանցանաց»⁶³։ Եթէ հաշվի առնենք, որ գրչութեան վայրը առանձին չի հիշվում, որովհետև այն հասկացվում է իր և իր հոր մականուններից (ը)՝ «Վանանդեցի», և ստացողը նշված չէ, որովհետև «գրիչը նաև ստացողն է» (թ)՝ կունենանք հայերեն ձեռագրի հիշատակարանի նախնական օրինակի անթերի նմուշ։

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները հիմնականում պահպանելով կառուցվածքային սույն առանձնահատկությունները, հետագայում փոփոխություններ են կրում բովանդակութեան հարստացման տեսակետից, երբեմն ընդարձակելով բաղադրիչ տարրերից մեկի կամ մի քանիսի մասին տեղեկությունները, կամ, որպէս հիշատակագրություն, ձեռագրական որոշ միավորներում, խիստ համառոտ, կրկնվում են հաճախակի (ինչպէս Յայսմաւուրք, Տօնական և այդ կարգի ժողովածուներ) ու գրվում համարյա ամեն մի վարքից վկայաբանությունից կամ ճանփից հետո։

Հիշատակարանների հարստացումն ու ընդարձակումը կախված էր գրիչների կարողությունց ու նախասիրությունից, ստացողի ցանկությունից, ժամանակաշրջանի իրադարձություններից։ Հաճախ նրանք կաղապարում էին այս կամ այն հիշատակարանը, փոխելով միայն դեմ-

⁶³ Մատենադարան, ձեռ. № 6200, էջ 299ա-299բ։ Հմմտ. Ա. Մաթևոսյան, Լազարյան ճեմարանի հնագույն ձեռագիրը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 1, էջ 128-130։

քերն ու դեպքերը⁶⁴: Երբեմն ընդարձակելով հիշատակարանը, վերածում էին պատմագրական փոքրիկ երկի: Դեռևս 893 թ. Ստեփանոս գրիչը Մաշտոց Եղիվարդցու կարգավորած Հայոց եկեղեցու ծխարան-Մաշտոցը ընդօրինակելիս, հիշատակարանին ձուլում է կաթողիկոսի վարքը և ստեղծում հիշատակարանի մի եղանակավորում, որին հանդիպում ենք նաև հետո:

Գրիգոր Նարեկացու Ողբերգության Մատյանի հիշատակարանին միակցվում է Նարեկացու վարքը, Ներսես Լամբրոնացու Սաղմոսաց Մեկնության հիշատակարանին՝ Լամբրոնացու վարքը, Հերոն արքայորդու Ճաշոցի հիշատակարանին՝ ստացողի տոհմաբանությունը, կամ ձեռագրի վերջում գրիչը բացառապես նկարագրում է իր ապրած ժամանակաշրջանը, հիշատակարանային աննշան տվյալներով՝ ինչպես Գրիգոր Խլաթեցին՝ Գանձարանի վերջում, որը հայտնի է «Յիշատակարան

⁶⁴ Երբեմն ձեռագրի գրիչները պահում էին հիշատակարանների կաղապարներ՝ ըստ բովանդակության, բաց թողնելով անունների և թվականների տեղերը (գրելով՝ «այս անուն»), որոնք պետք է լրացվեր ըստ պատշաճի: Ահա այդպիսի մի օրինակ, որը վերաբերում է Մանրուսմունք կամ Խազգիրք երաժշտական ժողովածուներին: Այն քաղում ենք Մատենադարանի № 2335 ձեռագրի 181բ էջից, որի առաջին տողի դիմաց, լուսանցքում գրված է «յիշ», այսինքն «յիշատակարան»:

«[Փ]առք եզակի տէրութեանն և եռահիսակ դաւանութեանն: Համագոյ, համապայծառ, համագաղափար, զուգակշիռ, վրսեմագոյ, ինքնագոյ տէրութեանն և միութեանն, Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, այժմ և անպայման յաւիտենիւ, ամէն:

Արդ յանգ եղեալ աւարտեցաւ հոգիաբոյի մատենաս, որ կոչի Մանրուսումն, ի շրջագայութեան Հայոց տումարի (*այս չափ*), ի գաւառս (*այս անուն*), ի հայրապետութեան տեառն (*այս անուն*), ի յերկնահանգէտ և ի գերահեշակ և ի հրեշտակաճեմ և յաստուածաբնակ վանքս որ կոչի (*այս անուն*), որ նման է վերինն Երուսաղէմի, ընդ հովանեաւ (*այս անուն*), ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս (*այս անուն*), որ ի վարութեմ մաքուր, բնութեամբ հեզ, լեզուաւ քաղցր, սրիսուն առատ, իմաստուն, որպէս զանուանակիցն իւր, աւտարասէր որպէս Աբրահամ (*որչափ որ կամիս՝ ասայ*), առ ոտս (*այս առաջնորդի*), ձեռամբ յոգնամեղ և անարիեստ գրչի (*այս անուն*):

Արդ ստացաւ կրօնաւոր ոմն (*այս անուն*), որ է Ժիր և արի ի գործս առաքինութեան, անապատաստուն, վարժեալ և սնեալ առ ոտս (*այս անուն*), իբրև զապտեր վառեալ ի մէջ եկեղեցւոյ և իբրև զանուշահօտ խունկ յաճոյացեալ Աստուծոյ, և իբրև ծիծառն բանաւոր կանգնեալ ի մէջ տաճարի, և որպէս զմ[ե]ղոյ կարօտեալ երկնային ցօղին, այսպէս և սա ցանկացաւ եղևայսմ գրոցս և ետ գրել զսա ի վայելումն անձին իւրոյ, և յիշատակ ծնաւդաց իւրոյ:

Արդ աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք սմա, ընդ նմին և զիս զանարժան ծնաւդս (*այս անուն*), որ կամաւն Աստուծոյ սկսայ և աւգնականութեամբ նորին կատարեցի, յիշեսցէք Աստուած ողորմայի միով, զի կարող է Աստուած ի ձեռն այլոց՝ այլոց ողորմութիւն առնել, և ձեզ դիւրին է ասելն և մեզ կարի պիտանի, և ձեզ յիշողացդ և մեզ յուսացելոյս ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած»:

աղէտից» վերնագրով: Սրանք ձեռագրի հիշատակարաններ են՝ նրա բաղադրիչներից մեկի արտակարգ հարստացմամբ:

Ժ դարից հետո մատենագիրներն իրենց պատմագրական երկերը, առաջաբանից բացի օժտում են նաև հիշատակարաններով: Նարեկացին ոչ միայն իր Մեկնությունները, այլ նաև «Մատեան ողբերգութեան» պոեմն ավարտում է հիշատակարանով՝ «Յիշատակարան մատենից դրութեան» խորագրով, Ստեփանոս Ասողիկը՝ իր Պատմութիւն Տիեզերական երկը՝ «Բան վախճանի փառատրական ի սպառնալից Յիշատակարանիս», Արիստակես Լաստիվերցին՝ «Վասն անցիցն անցելոցս» պատմությունը՝ «Բան յիշատակարանի նոյն գրոյս» հիշատակարաններով, իսկ Մաթեոս Ուռուիայեցին հիշատակարան է թողնում գլուխների վերջում, որոնց երկրորդ մասերը առաջաբան են հաջորդ գլուխների:

Հեղինակային հիշատակարաններն ընդօրինակվում, իսկ հետագայում հրատարակվում են այդ գործերին կից, երբեմն էլ մեկնաբանվում՝ երբ մեկնվում էին այդ երկերը, ինչպես Նարեկացու «Մատեանի» հիշատակարանը⁶⁵:

Ե

Ծանոթանանք հիշատակարանների բաղադրիչներին և նրանց առանձնահատկություններին:

Միջնադարում ոչինչ առանց Աստծու միջնորդության չէր կատարվում: Ըստ այդմ, գրքերի ընդօրինակության գործը նույնպես սկսվում և ավարտվում էր Սուրբ Երրորդության շնորհիվ:

Հիշատակարանները սովորաբար սկսում են «Փառքով»: Քանի որ բոլոր գրությունները, մատյանները, ստեղծագործությունները ավարտվում են «Փառքով», և որովհետև հիշատակարանը նույնպես արձանագրում է ձեռագրի ավարտը, բնականաբար այն պետք է սկսվեր դրանով: «Փառքը» ավետում է ձեռագրի ավարտը: Սուրբ Երրորդությունը գրչին կարողություն է տվել, որ նա «կենաւք տառապանաւք եւ բազում պանդխտութեամբ» ավարտի սկսած գործը, որը վեր է իր կարողու-

⁶⁵ Մատենադարան, ձեռ. № 5518, էջ 304բ:

թյունից. «Չի որպէս նաւավարին յափն ծովուն հասանելն խնդութիւն է, նոյնպէս եւ գրչի յետին գիծս»:

«Փառքում» այնուհետև դրվատվում է ընդօրինակվող ձեռագիրը, նրա պարունակությունը: Այս առումով, բնականաբար, Ավետարանի հիշատակարանի դրվատանքը տարբերվում է մի այլ, ասենք Յայսմաւուրքի դրվատանքից: «Փառքում» գովերգվում է ձեռագրի նախօրինակը կամ գաղափար օրինակը, որը եղել է «ստոյգ և ընտիր»: Նույնիսկ երբեմն հիշվում է, թե որ նշանավոր վարդապետը կամ հռետորն է այն սրբագրել, կամ որ թվականից է այդ օրինակը: Սույն տեղեկությունները մատենագրական-ձեռագրական մեծ արժեք ունեն, որոնք հաճախ անհետացած երկերի ու ձեռագրերի մասին գաղափար են տալիս և լրացնում հայ գրչության արվեստի մասին մեր գիտելիքները:

Պատահում է երբեմն, որ «Փառքը» հիշատակարանի ամենաընդարձակ մասն է կազմում և արժեքավոր քիչ բան է տալիս:

Այնուհետև սկսվում է պատվիրատուի (ստացող) դրվատանքը: Այստեղ էլ գովերգությունը շատ է: Հաճախ նրանք կոչվում են «հանճարեղ», «իմաստուն այր» և այլն: Սակայն երբ մենք քննում ենք իրողությունն ըստ էության, և բառերը՝ ոչ այսօրվա ըմբռնմամբ, մեղմանում է չափազանցությունը:

Հայերեն ձեռագրերը մեծ մասամբ գրվել են անապահովության պայմաններում: Հիշատակարանները լի են իրականության սրտաճմլիկ նկարագրություններով, որոնք անտանելի լինելուց առաջ, անհավատալի են թվում: Ծանր ու տաժանելի այս պայմաններում, ահա մեկը. «Ի հալալ արդեանց իւրոց», կամ «ի քրտնածին աշխատանաց» ձեռագիր է պատվիրում՝ այսինքն վերը փառաբանած գրքի արժեքը գիտակցում է, զգում նրա անհրաժեշտությունը իր և ժողովրդի համար, և ստանում է այդ աստվածային զանձը, որը կրոնական, մեկնողական, պատմական, գեղարվեստական բովանդակություն ունի, և նվիրում որևէ եկեղեցու՝ մանուկներ կրթելու համար, որևէ գյուղի, որպեսզի առանց Ավետարանի չմնա, որն այնքան անհրաժեշտ է այլասեռ տիրապետության տակ իր դավանանքը պահպանելու համար: Ստացողների մեջ հանդիպում ենք թագավորի ու մշակի, դպիրի ու կաթողիկոսի, այրի կնոջ ու վաճառականի, վանքի միաբանության և գյուղի ամբողջ համայնքի:

Ստացողները նաև գրչության արվեստին տոն տվողներ էին: Ձեռագրի պատվերը տալուց հետո, նրանց ցանկությամբ էր ընտրվում գրատեսակը, մատյանի ձևավորման չափն ու որակը, գրանյութն ու գաղափար օրինակը, և ոչ միայն պահանջում էին, այլ անձամբ միջամտում: Երեմիա քահանան գրում է, որ Գևորգ Սկևռացու Եսայու մեկնության համար «երկու անգամ առ թագաւորըն (Հերթում Բ) իմ երթեալ խնդրեցի զարարեալ աւրինակն և ետ գրել զսա Լևոն դպրի լաւ և արհեստի գրչի...»: Ստացողների գործունեությունը ստիպում էր, որ գրիչներն իրենց հմտությունը կատարելագործեն, այլապես պատվեր չէին ստանա: Ստացողների հոծ բանակին ենք պարտական հայերեն ձեռագրերի նյութական կողմի ապահովման և փրկության համար:

Հաջորդը ձեռագրի գրչության տեղի և ժամանակի գրանցումներն են: Որտե՞ղ է գրվել ձեռագիրը: Ձեռագրերի գրչության վայրերը հայ միջնադարյան մշակույթի կարևոր կենտրոններն են, ուր ծաղկել են ոչ միայն գիրն ու գրչությունը, այլև գիտությունն ու գրականությունը: Դրանց մեծ մասը դպրոցներ են եղել, իրենց ուսուցիչներով, աշակերտներով, ուսումնական ծրագրերով ու ներքին կյանքով:

Հայ գրչության կենտրոնները հայ ժողովրդի աշխարհասփյուռ պանդխտության հավերժական վկաներն են: Որտեղ ոտք է դրել հայը, այնտեղ ձեռագիր է գրել, հիշատակարան է հորինել և հիշել այդ երկիրը. Բյուզանդիա ու Իտալիա, Իրան ու Հնդկաստան, Լեհաստան ու Ռուսաստան, Սիրիա ու Հրեաստան և այլ երկրներ: Ուստի հիշատակարանները, ոչ միայն Հայոց, այլև հիշյալ երկրների պատմության համար արժեքավոր աղբյուրներ են դառնում:

Գրչության վայրերի հիշատակագրությունները հնարավորություն են ընձեռում վերականգնելու, վերաշարադրելու հայ վանքերի, դպրոցների, համալսարանների և մշակութային այլ կենտրոնների պատմությունը:

Եթե գրչության տեղը ձեռագրի ծննդավայրն է, ապա ժամանակի նշանակումը՝ ծննդյան թվականը:

Հիշատակարանում ձեռագրի թվականը տարբեր ժամանակներում նշանակվել է տարբեր եղանակներով: Գրիչները թվականը գրելուց բացի, այն ամրապնդում և հավաստում են այդ ժամանակի հոգևոր և աշխարհիկ առաջնորդներին հիշելով, նրանց կատարած գործը արձանագրելով

և, մանավանդ, այդ ժամանակ տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձությունները, ժողովրդի ծանր վիճակը, տառապանքները, ավերածությունները նկարագրելով:

Եթե մինչև այստեղ հիշատակարանը պատմամշակութային երևույթների արձանագրություն էր, ապա այսուհետ զուտ պատմական, քաղաքական, սոցիալական երևույթների, հայ ժողովրդի տառապանքների ականատեսի գրչով կատարված նկարագրությունը. «Դրանք անգնահատելի փաստալից աղբյուրներ են ժամանակի պատմության մի շարք բնագավառների ուսումնասիրման համար, – նշում է Լևոն Խաչիկյանը, – գրված լինելով պատմվող դեպքերին ականատես և ականջալուր մարդկանց կողմից, նրանց հաղորդած տեղեկությունները վստահելի են, նրանց հեղինակները ըստ մեծի մասի, լինելով հասարակության աշխատավոր խավերից... մոտ են կանգնած եղել ժողովրդին... գրանցել են այնպիսի կարևոր պատմական տվյալներ, ինչպես և կենցաղային մանրուքներ, որոնք անտեսվել կամ վրիպել են միջնադարյան պատմագիրներից շատերի տեսադաշտից...»⁶⁶:

Հիշատակարանների այն մասը, որտեղ նկարագրվում են նվաճողների բարբարոսությունները և հայ ժողովրդի կրած տառապանքները, վերածվում են առաջին մասի հակադրության մի կողմից, մարդկային դարավոր մշակույթի նորացում, պահպանում, արարում և դրանց փառաբանություն ու դրվատում, որին ձեռնամուխ են եղել հայ գրիչն ու ստացողը, մյուս կողմից՝ այդ ստեղծագործ ժողովրդի ոչնչացում, հուշարձանների կործանում, ձեռագրերի այրում՝ մարդկային ցեղի ու մշակույթի թշնամի նվաճողների կողմից:

Հիշատակարանի վերջին մասը հիշատակն է, որտեղ վավերացվում է ձեռագրի ստեղծման նպատակը, այսինքն՝ ո՞ւմ և ինչի՞ համար է գրվել տվյալ մատյանը:

Ձեռագրերի գրչության շարժառիթները բազմաթիվ են՝ սեփական ընթերցանության, ուսման համար, որևէ մեկի կամ ընտանիքի հիշատակի համար, որը անպատճառ նվիրվում է մոտկա վանքին, դպրոցին կամ

⁶⁶ Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, Առաջաբան, էջ VII:

ուսուցչին, անձնական կյանքի այս կամ այն նշանավոր իրադարձության առիթով և այլն և այլն:

Հիշատակարանի այս մասում հիշվում են գրչության շարժառիթներին առնչվող բոլոր անձինք, իրենց մերձավորներով, հաճախ այնպիսի մանրամասնությամբ, որ կարելի է կազմել նրանց տոհմածառը, ընդ որում, հիշվում են նախ հանգուցյալները, ապա՝ ողջերը: Այստեղ արձանագրվում է նաև նվիրատվության փաստը՝ ո՞ւմ է պատկանում ձեռագիրը, և ով է նրա վայելողը:

Հիշատակարաններից տեղեկանում ենք նաև գրիչների մասին: Հայ ժողովրդի գրավոր մշակույթի ստեղծման, փոխանցման, պահպանման անխոնջ մշակներ են գրիչները, որոնք ոչ միայն ընդօրինակում, սրբագրում, խմբագրում ու զարդարում էին ձեռագրերը, այլև հիշատակարաններ էին գրում, որոնց մեջ փառաբանում, խրախուսում, ոգևորում էին ստացողներին, ներկայացնում իրենց ժամանակը, ինչպես որ ըմբռնում ու տեսնում էին, և ամենից քիչ իրենց մասին էին հիշում, այն էլ միայն նվաստացնող մակդիրներով՝ «անարժան», «փցուն», «անգէտ», «գրաւէր» և այլն: Գրիչները գրչության արվեստի գործադրողներն են և գիտության ու մշակույթի գործավորները, ուստի իրենց աշխատանքը նմանեցնում են երկրագործի աշխատանքին. «Ես՝ տառապեալ գրաւդս... գտիւն ամենայն տքնեալ ի վերայ փայտեղէն տախտակի. եղեգնակոխ արարով և խոսուն ակաւսաւք, հինգ շար կենդանի ամլաւք, եռահիւսակ, միահեծան ընդ միմեանս շարայարեցի զբանս...»⁶⁷: Ծանր էր գրչի աշխատանքը՝ գիտելիք, համբերություն, հավատ, նվիրվածություն էր պետք ձեռագիր ստեղծելու համար. ուստի նրանք տիրապետում էին «արուեստի գրոյն» վայելչագրությանը, քերթողությանը կամ քերականությանը «որ կարգեալ են մեծն թարգմանիչքն իսկ», որպեսզի գրիչները կարողանան «ստուգիւ գաղափարեալ զգիրս», և «հմտութիւն բանին», որպեսզի քաջատեղյակ լինեն ընդօրինակվող բնագրին:

Հմուտ գրիչները կոչվում էին «հռետոր», «քաջ քարտող», «գրչապետ» և այլն: Սակայն միշտ չէ, որ հմուտներն էին ընդօրինակում: Ծատերը միշտ չունենալով ձեռագիր գրել տալու, իրենք էին ընդօրինակում կամ ստիպված հանձն էին առնում կատարել այդ աշխատանքը: Երբեմն

⁶⁷ Յիշատակարանք, էջ 803:

գրում էին «համարձակութեամբ գրչի առաւել քան գիտութեամբ արուեստի» կամ «թե՛ն գիրս հոռի է, բայց օրինակիս ընտրութիւնն մեծագոյն է», և կամ «ես գրագիր չեի, այլ հարկ արարին ի վերայ իմ գրել»։ Ուրեմն հիշատակարաններն օգտագործելիս պետք է հաշվի առնել սույն հանգամանքը, ճանաչել գրչին։

Գրիչները հիշատակարաններում, առավել հիշատակագրություններում, իրենց ազատ էին զգում, փիլիսոփայում էին, գրում պատկերավոր լեզվով՝ արձակ և չափածո, խոսքը հաճախ համեմունքով և ասացվածքներով, երկրի ու իրենց վիշտն են ողբում, ցավը լալիս, սիրտը բաց անում ընթերցողի առաջ։ Ոչ մի ձեռագիր, այս տեսակետից, բացառություն չի կազմում, իսկ հիշատակարանների ժողովածուները դրանում համոզվելու շատ առիթներ են տալիս։ Հայրենիքը խոշտանգող բարբարոսական արշավանքներից մեկի ականատեսը գրում է. «Այժմ աւելի են գերիքն յաշխարհի քան զազատքն, եւ ամենայն սիրտ բեկեալ եւ զաւրհասն առաջի ունի. Երանի որ ոչ մեր ժամս այս»⁶⁸ հուսակտուր ավարտում է խոսքը։

«Մի մեղադրէք ծաղկիս վատութեան, միտս շմորել էր արտասուքս ի դեղրունքն կու խառնէր ի տղոցս կսկծուն, որ յԱստուած փոխեցան Գ (3) տղայ, որ նման էին ոսկւոյ և մարգարտի։ Աչերս չէր յիստակել արտասուաց, ավա՛ղ եղկելոյս, որ զաւրն ի բուն ձեռն ի ծնաւտիս հայիմ յԵփրատէս, ա՛հ հանձն ոգւոյս»։⁶⁹ Ստեփանոս Կաղզվանցին թշնամու վայրագությունները նկարագրելիս կարծես Եդիշեից է գրիչն առել. «... Եւ զնագելի տիկնայս և զաղախնայս և զկրօնաւորեալ կուսանսն՝ զդստերս մեծատանց և զաղքատաց հրապարակախաղ առնէին և զանբիծ մանկունսն ի գիրկս մարցն սպանանէին, և զարիւնն ընդ կաթին խառնեալ տային մաւրն ըմպել, և ընդ սրբութիւն սրբոցն անհնարին չարիսն գործէին, զոր անվայելուջ համարեցաք զճառելն։

Ո՛վ հրաշիցն անառութեան, ո՛հ աստուածասէր եղբարք, ոչ կարէ բերան պատմել և ոչ լեզու ճառել զանհնարին աղետն և զհրաբորբոք կսկիծն»⁷⁰։

⁶⁸ Միւրմէեան, Յուցակ Հալէպի, հ. Ա, Երուսաղեմ, 1935, էջ 353։

⁶⁹ Գ. Սրվանձտեան, Թորոս Աղբար, հ. Ա, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 374։

⁷⁰ Բ. Կիլիսեբեան, Յուցակ Անկիւրոյ, Անթիլիաս, 1957, էջ 1118։

Հիշատակարաններում գրիչները փառաբանում, օրհնում, ոգևորում են հայրենիքին, ժողովրդին, հավատին անձնվիրաբար ծառայող ստացողներին, լինեն դրանք շարքային թե բարձրաստիճան, աշխարհական թե հոգևորական: Ավետիս գրիչը Կեռան թագուհու համար գրած Ավետարանի հիշատակարանում ստացող թագուհուն ցանկանում է իր առաջնեկին, որը փոխարինելու է թագավորին, լավ դաստիարակել և հասցնել «ի չափ հասակի կատարման... ժառանգել զթագն հայրենի, և կեցեալ ըստ աւրինացն Աստուծոյ վարժեալ գրովք աստուածայնովք և զինուք սպառազինաւք՝ յաղթող լինել ի վերայ թշնամեաց խաչին Քրիստոսի»⁷¹: Իսկ Հովսեփ գրիչը մեծ գոհունակությամբ է արձանագրում Ռուբեն սպարապետի՝ Սալահեդդինի գոռոցներին տված պատասխանը և գործողության վճռականությունը: Եգիպտոսը, Դամասկոսը, Եդեսիան և Ամիրթը գրավելուց հետո Սալահեդդինը «չոգաւ անց գետովն Եփրատ, եկն առ ստորոտով Սուրբ լերինն, **գոռայր** ընդդէմ սպարապետի Հայոց Ռուբինայ եւ **լսէր խստագոյն պատասխանիս ի նմանէ**. կամէր մտանել յաշխարհս քրիստոնէից և ոչ կարէր, **վասն զի եւ քրիստոնէից գունդն զաւրաժողով էին ընդդէմ նորա, մահ ի մտի եղեալ ամենեցուն...**»⁷²:

Եվ այսպես հաճախ դրվատվում են հայրենասիրական արարքները, նգովվում դավաճանությունը, խրախուսվում գիտության և ուսման հետևելը, ձեռագիր գրելը, գրել տալը, պահպանելը, հաջորդ սերունդներին փոխանցելը: Հիշատակարաններում կան խորհուրդներ, որոնց խմբապետը պարտադիր է ձեռագիրն ուսումնասիրողներին. «Վարդապետք ասեն թէ անպատշաճ է զգիտութիւնս խնայել և ոչ բաշխել այլոց, վասն բազում պատճառի... և անպատշաճ է զգիտութիւն և զուսումն խնայել և թաքուցանել»⁷³: Ձեռագիրը չպետք է թաքցնել ընթերցողից. «Զի զէնն զինաւորին է»: Բայց՝ «սպիտակ լաթով բռնէք և փառաւոր պահէք, – զգուշացնում է մեկ ուրիշը, – զի ամեն գրի մեկ աչք է սպիտակացուցած –

⁷¹ Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, Երևան, 1984, էջ 416:

⁷² Ն. Պողարեան, Ցուցակ Երուսաղեմի, հ. Թ, Երուսաղեմ, 1979, դջ 350: (Ընդգծումն իմն է):

⁷³ Մ. Բեշիշեան, Ցուցակ Չմմառի, Վիեննա, 1964, էջ 394:

գրած», քանի որ անխնամ վարվողներին լավ բան չի սպասում. «Ով որ անարժան բացել է և կարդացել է, նա իւրն աղէկ չէ եղեր»⁷⁴:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում քաղաքական անցուդարձերն արտացոլող մասերը վաղուց են օգտագործվել պատմագրական երկերում և պատմագիտական ուսումնասիրություններում, որպես հավաստի սկզբնաղբյուրներ, նրանց հասարակական-քաղաքական մշակութային կյանքի տարբեր ոլորտներ ընդգրկող բնույթը ստիպում էր, որ հիշատակարանների օգտագործման ավելի գործնական և առավել նպատակահարմար եղանակներ գտնվեն: Եվ այն գտնվեց: Դրանք ժողովածուներ են, որոնցում ժամանակագրական կարգով հավաքվելու էին ձեռագրերի հիշատակարանները: Այդ ժողովածուներում ձեռագրական առանձին հիշատակարանները, որոնք գրվել են տարբեր մարդկանց կողմից, տարբեր վայրերում, մերթ հպանցիկ, մերթ հիմնավոր արձագանքել կյանքի այս կամ այն երևույթին, հավաքվում-դասավորվում են առանձին ժողովածուի մեջ, ըստ որոշակի ժամանակահատվածի տարիների, և աղոտ արձագանքներն ու միակողմանի ակնարկները համադրվելով՝ լրացնում, ամբողջացնում են միմյանց, թանձրացնում են փաստերը և դրանք դարձնում վավերական և վստահելի:

Հայերեն ձեռագրերի ժողովածուների մեջ առանձին տարիներով հավաքված հիշատակարաններն, ըստ գրչության վայրերի, իրենց արտացոլումն են գտնում տեղանունների ցանկում, իսկ ըստ ձեռագրերը

⁷⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 177, էջ 469ա: Գրիչներն առանձին վերաբերմունք ունեն իրենց հիշատակարանի նկատմամբ: Նրանք շահագրգռված են նրա առկայությամբ և հարատևող գոյությամբ, որպես ձեռագրի անքակտելի մասի, որպես նրա ստեղծման պատմության և ստեղծողների հիշատակի վավերագրի: Ուստի հաճախ պատվիրում էին, որ ձեռագիրը կարդալիս, ընթերցվի նաև հիշատակարանը. «Աստուած զայն քահանան և զայն տանուտէրն աւրինէ, որ Աւետարանս լաւ պահի և զհիշատակարանս կարդալ տայ...»: Նրանք բողոքում են հիշատակարանը եղծողների, գրված անունները փոխողների դեմ, որպես չար սովորություն: «Որք ժառանգէք զսա, – խնդրում է Հովհաննէս գրիչը, – անուն կամ գիր մի քերէք զառաջնոցն ու զձերնի տեղն գրէք, ապա՝ յայլ տեղի գրեցէք զձերն անուն... Մի՛, մի՛ գործէք, զի չար է և մեծ չար» (Մատենադարան, ձեռ. № 5708, էջ 130ա): Պարսամ գրիչն ավելի գործնական միջոց է առաջարկում. «Դարձեալ կրկին և երեքկին» աղաչելով, որ «մի առնիցէք զչար սովորութիւնն հատանել զհիշատակարանս գրոց», նրան կից մի քանի անգրել թողոթ է թողնում և գրում. «Արդ՝ ահա թողաք զկնի սորա յով թողոթ անգիր. եթէ կամիցիք, անդ գրեսցիք զձերն և զմերն յիշատակ թողջիք աստ» (Մատենադարան, ձեռ. № 4130, էջ 688բ):

գրողների, ստացողների և այլ մասնակիցների՝ հավաքվում, դասդասվում են անձնանունների ցանկում: Ուսումնասիրողը ձեռքի տակ է ունենում ձեռագրի հիշատակարանը՝ գրչության հանգամանքներով՝ որոշակի ժամանակի և տարածության մեջ: Ձեռագրերի հիշատակարանների ժողովածուներն, այսպիսով դառնում են ժամանակագրական որոշ սահմաններում պատմագրական հսկայական նյութ ամփոփող մատենագրական նոր, ամբողջական մատյաններ, որոնց նշանակությունը անգնահատելի է հայ ժողովրդի պատմության, և մեր հարևան ժողովուրդների, ինչպես նաև այն երկրների պատմության համար, որտեղ գրվել են այս հիշատակարանները:

Այդ է պատճառը, որ ոչ միայն հրապարակ են գալիս հիշատակարանների նորանոր ժողովածուներ, այլև թարգմանվում են այլ լեզուներով⁷⁵:

⁷⁵ Այդ մասին տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների ժողովածուները» առաջաբանը մեր «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար» հատորում, էջ 5-11: Տե՛ս նաև՝ Հ. Բախչինյան, Հայկական ձեռագրերի հիշատակարանները, Երևան, 1980:

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ, ՁԵՌԱԳԻՐ № 2679*

Հայ ժողովրդի ձեռագրական մշակույթի բազմահազար արժեքավոր հուշարձանների մեջ իր արտակարգ կարևորությամբ և նշանակությամբ առանձնանում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 2679 ձեռագիրը: Այն չի փայլում ո՛չ իր նուրբ ու մշակված մագաղաթով, ո՛չ խիստ և զգաստ երկաթագրով, ո՛չ ոսկենկար զարդարվածությամբ ու թանկագին մետաղա ակնակուռ կազմով:

Նրա գրանյութը թուղթն է, որ այն ժամանակ կոչվում էր «աղքատ քարտէս», իսկ այսօր հայերեն ամենահին թղթյա ձեռագիրն է և աշխարհում հնագույններից մեկը: Նրա գիրը բոլորգիրն է, որ այն ժամանակ կոչվում էր «անիերթթ գիրք», իսկ այսօր հայերեն բոլորգրված առաջին ձեռագիրն է, գրատեսակ, որ դարձավ գրչության հիմնական գիր, ապա տպագրության գիր: Մեզ հասած առաջին աշխարհիկ բովանդակությամբ ձեռագիր ժողովածուն է, որն իր մեջ ամբարում է հսկայական քանակությամբ գիտական նյութ, որոնցից շատերը միայն այդտեղ են հանդիպում, հեղինակներ, որոնց նույնպես միայն այդտեղ ենք հանդիպում և մինչև այսօր այդտեղ էլ մնացել են:

Սակայն ձեռագիրն առավել արժեքավոր է որպես X դարում որոշակի նպատակով ստեղծված ժողովածու (որի մեջ միացած են երկու ինքնուրույն ժողովածուներ կամ մատենագրական երկեր), իսկ դրանց ստեղծող Դավիթ քահանան՝ X դարի մատենագիր, որը հայտնի է դառնում ուղիղ հազար տարի հետո:

Այժմ ավելի մոտիկից ծանոթանանք ձեռագրին:

Միջնադարյան ձեռագիրը նյութական և հոգևոր մշակույթի բարդ և բազմակողմանի հուշարձան է, որի մեջ մարմնավորված են ոչ միայն նրա ստեղծման, այլև նախորդ (երբեմն նաև հաջորդ) ժամանակների պատմությունն ու մտածողությունը, գիրն ու գրչության արվեստը:

* «Գիտություն և տեխնիկա», 1982, № 4, էջ 1-6: «Թղթյա ձեռագրի» մասին տե՛ս աստ՝ էջ 23-24:

Ձեռագրերից շատերը նման են ճարտարապետական այն հուշարձաններին, որոնք մեր օրերն են հասել տարած վերանորոգումների մի քանի շերտերով: Ինչպես այդ շերտերի և հիմնականույցի՝ միմյանց նկատմամբ ունեցած առնչություններն ու փոխհարաբերությունները պարզելուց հետո է միայն հնարավոր դառնում գնահատել ճարտարապետական հուշարձանը, այնպես էլ առանձին վերանորոգված ձեռագրերի, հատկապես ժողովածուների, այդ կարգի ուսումնասիրություններից, այսինքն շատերը բնագրական և հնագրական տեսակետից բացահայտելուց հետո միայն կարելի կլինի լիարժեք խոսք ասել պատմական այդ հուշարձանների մասին: Այդ առումով խիստ բնորոշ է Մատենադարանի № 2679 ժողովածուն, հայերեն հնագույն թղթյա ձեռագիրը:

Դեռևս միջնադարում ձեռագիրը ամբողջությամբ կամ հատվածներով նախօրինակ է ծառայել այլևայլ ընդօրինակությունների համար:

Մինչև XIX դ. սկզբները այն գտնվում էր Բաղեշի վանքերից մեկում, ապա տարվում է Կարին, ուր մաս է կազմում տեղի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու հավաքածոյի: 1829 թվականին Կարինի բնակչության մի մասի հետ, որոնց գլխավորում էր նույն արքեպիսկոպոսը, ձեռագիրը տեղափոխվում է Ախալցխա: Առաջնորդի մահից հետո (1856 թ.) նրա հավաքածոն բերվում է Էջմիածին (1869 թ.): Գևորգ IV կաթողիկոսի (1866–1882) ջանքերով ձեռք բերված ձեռագրերից կազմվում է մի հավաքածո, որը կոչվում է «Գևորգյան», սրա մեջ են մուծվում նաև Ախալցխայից բերված ձեռագրերը, որտեղ թղթյա հիշյալ ձեռագիրը կրում է 102 համարը: Երբ 1881 թվականին ձեռագիրը Էջմիածնի մատենադարանի Գևորգյան հավաքածո մուծվեց, արդեն ինը հարյուր տարեկան էր:

Պատկառելի հնությունը, թղթի վրա գրված լինելու հանգամանքը, աշխարհիկ և կրոնական նյութերի բազմազանությունը և հարստությունը իրենց վրա են բևեռում տարբեր մասնագետների ուշադրությունը, որոնք ձեռագրից առանձին նյութեր են հրապարակում և ուսումնասիրում:

Ձեռագրի առաջին ուսումնասիրողներից Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը այն համարում է «նշանավոր և ամենաթանկագին հնություն», նույն կարծիքի է Հ. Տաշյանը: Գ. Հովսեփյանի համար ձեռագիրն արժանի է

ուշադրության ոչ միայն իբրև X դարի հնագույն թղթի ձեռագիր, այլև իբրև հարուստ բովանդակություն ունեցող գրի հուշարձան:

Այսուհանդերձ, հայերեն հնագույն թղթյա ձեռագիրը, որպես ձեռագրական առանձին հուշարձան իր ամբողջության մեջ դեռևս չի ուսումնասիրվել ու հրատարակվել: Նրանից բարեբախտ վիճակում գտնվեցին Լազարյան և Էջմիածնի ավետարանները, որոնց լուսատիպ նմանահանությունները կատարվեցին համապատասխանաբար 1899 թվականին Մոսկվայում և 1920 թվականին Փարիզում: Հերթն այժմ հնագույն թղթյա ձեռագրին է, որի նմանահանությունը և նմանատպությունը կիրականացվի նրա հազարամյակի առթիվ:

Ձեռագիրն ունի 19,5×28,5 սմ մեծություն, 360 թերթ: Մինչ այժմ մի ձեռագիր համարվող մատյանը բաղկացած է տարբեր ժամանակներում գրված երկու մասերից: Թերթեր են պակաս սկզբից, վերջից և միջից: Կազմվել է մի քանի անգամ. այժմյան կազմը 1585 թվականին է:

Առաջին մասը կամ մի ժամանակ ինքնուրույն ձեռագիրը, 1-155 թերթերն է գրադեցնում: Ունի միասյուն գրություն: Գրված է 981 թվականին, Ղուկաս գրչի ձեռքով, իր հոր՝ Դավիթ քահանայի պատվերով և նյութերի ընտրությամբ: Սկզբից պակասում են Ա-Ե (1-5) պրակները: Սկզբում այս ձեռագիրն ունեցել է 210 (21×10) թերթ: Պակասում է 55 թերթ:

Երկրորդ մասի գրիչը դարձյալ Ղուկասն է, ստացողը և նյութերի ընտրողը՝ հայրը՝ Դավիթ քահանան: Այն սկսվում է 156 թերթից: Այս մասի առաջին երեք թերթից հետո XI դարում անջատել են 38 թերթեր և փոխարինել նոր բնագրերով:

Ձեռագիրն առաջին հերթին աչքի է ընկնում իր գրանյութով: Թուղթը ամենաերիտասարդ գրանյութն է, որ փոխարինեց պապիրուսից առաջնությունը վերցրած մագաղաթին և արդեն երկու հազար տարվա պատմություն ունի: Նրա հայրենիքը համարվում է Չինաստանը: Ավանդության համաձայն՝ Ցայ-Լուն է պատրաստել առաջին թուղթը 101 թվականին: Թուղթ էին պատրաստում նաև Սամարղանդում: Այն բերել էին չինացի գերիները: Արաբները VIII դ. յուրացրին թղթի մշակման արհեստը, կատարելագործեցին տեխնիկան և դարձան թղթի պատրաստման և արտահանման հիմնական տնօրինողները: Թղթի արտադրության կենտրոններ դարձան Բաղդադը և Դամասկոսը: Մեզ հայտնի հնագույն թուղթը 800 թվականից է: Պահպանվել են մինչև X դարավերջը գրված

մի քանի թղթյա ձեռագրեր, հնագույն արաբերենը՝ 866 թ., Կահիրեից՝ 878 թ., Օքսֆորդի համալսարանի գրադարանինը՝ 974 թ. և Լայպցիգի համալսարանի գրադարանինը՝ 990 թ.: Այս ֆոնի վրա X դարում գրված ամեն մի թղթյա ձեռագիր կարող է համարվել աշխարհի հնագույններից մեկը:

Այս շարքում Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 2679 թղթյա ձեռագրի առաջին մասը չորրորդն է իր հնությամբ, իսկ նրա երկրորդ մասը՝ հինգերորդը: Ի դեպ, X դարից մեզ են հասել ևս երկու հայերեն թղթյա ձեռագրեր, դարձյալ մի կազմի մեջ ամփոփված: Դրանք գրված են 999 թվականին Վասպուրականում և Բագրևանդում: Ձեռագիրը գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում (№ 953):

Միայն X դարից պահպանված և Հայաստանում գրված հայերեն թղթյա ձեռագրերի այս քանակը ցույց է տալիս, որ դրանից շատ ավելին եղել է Հայաստանում և գրանյութ թուղթը պատրաստվել է այնտեղ:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ նուրբ օրգանական քիմիայի և երկրաբանության ինստիտուտների լաբորատորիաներում (ղեկավար՝ քիմ. գիտ. թեկնածու Լ. Խաժակյան) կատարված թղթի և թանաքի ֆիզիկաքիմիական անալիզի արդյունքները ցույց տվեցին, որ **ձեռագրի թուղթը և թանաքը պատրաստված են աշխարհագրական նույն միջավայրում**, Հայաստանում, որն ապացուցվում է «Էլեմենտների հարաբերական քանակությունների համեմատությամբ»: Ձեռագրի պատմաբանասիրական, բնագրական քննությունը ցույց տվեց, որ ձեռագիրը գրվել է Անի մայրաքաղաքում և նրա շրջակայքում, հետևաբար թանաքը և թուղթը պատրաստվել են այնտեղ: Թղթի տեխնիկական վիճակը (անհավասար մշակվածություն, կտավատի անմշակ ցողունի մասերի առկայություն որոշ թերթերի վրա, թանաքի և թղթի անհամապատասխանություն, որի պատճառով շատ են թանաքակեր թերթերը) ցույց է տալիս, որ թղթագործները այն պատրաստելու մեծ փորձ չեն ունեցել, և որ այն պատրաստված է կտավատի ցողունից: Շիրակը հայտնի էր կտավատի մշակությամբ, իսկ Անի քաղաքը՝ ձիթհանքերով և կտավագործությամբ ու վուշագործությամբ: Արհեստներով և արհեստավորներով հռչակված Անին կարող էր թուղթ պատրաստել: Նրա բազմաթիվ արհեստների շարքում ավելանում է նաև մեկը՝ թղթագործությունը:

Հնագույն թղթյա ձեռագիրը շատ կարևոր նշանակություն ունի հնագրական առումով: Այն մեզ հասած առաջին ձեռագիրն է, որ գրված է բոլորգիրով: Թյուրիմացաբար այն կոչել են «երկաթագիր» կամ «միջին մեսրոպյան երկաթագիր»: Բոլորգիրը ստեղծվել է մյուս գրատեսակների հետ միաժամանակ, ուստի նույնքան հին է, որքան մյուսները և ծառայել է նախ՝ որպես առօրյա օգտագործման գիր, իսկ ապա նաև՝ գրչության գիր: Էժան թղթի գործածության պայմաններում ձեռագրերը գրվել են դյուրագիծ և մասսայական կիրառություն ունեցող գրատեսակներով, ինչպիսիք էին բոլորգիրն ու շղագիրը և պատահական չէ, որ մեզ հասած հնագույն թղթյա ձեռագրերը (Մաշտոցյան և Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանների) գրված են բոլորգրով և շղագրով, գրիչների իսկ արտահայտությամբ «աղքատ քարտէսի վրա, խոշոր, անհեթեթ գրով»: Թղթյա հնագույն ձեռագրում բոլորգիրը գործածված է երկու մեծությամբ՝ միջին և մանր: Բոլորգրի հետ օգտագործված է նաև երկաթագիրը և գրչագիրը որպես գլխագիր:

Ձեռագրում պատահում ենք և՛ նշանագրերի, և՛ կցագրության: Արև և լուսին բառերը որոշ տոմարական հատվածներում գրվում են միայն նշանագրերով, իսկ «ամ» (տարի) բառը շատ հաճախ կցագրությամբ: Ձեռագիրը հարուստ է կետադրական նշանների գործածությամբ, որոնք կիրառվում են բազմազան առումներով և մեծ նշանակություն ունեն կետադրության ուսումնասիրության համար:

Թվականները գրվում են պատի նշանով (Բ, տառի վերևում հորիզոնական գծիկ), երբեմն նաև առնվում են երկու կողմից գույգ կետերի մեջ (:Բ:):

Պատվագրված են տերունական անունները (Յիսուս, Քրիստոս, Տէր, Աստուած), բայց այստեղ հանդիպում ենք համառոտագրության մի այլ եղանակի, կամ բառերի կրճատ գրության:

Հայերեն թղթյա հնագույն ձեռագիրը աչքի է ընկնում հատկապես իր հարուստ բովանդակությամբ: Դավթի ձեռագրերը հեղինակի կողմից պատրաստված մեզ հասած առաջին ժողովածուներն են (առաջինը՝ առավելապես գիտական ու պատմական նյութերի, երկրորդը՝ պատմական և դավանաբանական նյութերի ժողովածու):

Պահպանվել են ձեռագրերի հիշատակարանները. առաջին (981 թ. գրված) ձեռագրի մասին Դավիթ քահանան գրում է, որ ժողովածուն

կազմելիս հավաքել է Աթանաս Աղեքսանդրացու որոշ հակաճառություններ, Անդրեասի աշխատությունից որոշ նյութեր և վերջինիս նման տոմարական ամբողջական երկեր կամ հատվածներ, որն ստեղծել է որպես դասագիրք իր որդու և նրա նմանների ուսուցման համար:

Երկրորդ ձեռագրի հիշատակարանից իմանում ենք, որ Դավիթ քահանան ժողովածուն պատրաստել է հայ եկեղեցու մղած դավանաբանական պայքարին օժանդակելու և քաղկեդոնականությունը մերժելու նպատակով, որի համար օգտագործել է հայ և օտար բազմաթիվ աշխատություններ, որոնց մեջ նկատելի տեղ են գրավում նաև պատմագիտական, չափագիտական, դրամագիտական երկերից առանձին հատվածներ: Որպես այդպիսին, նրանք պատմական, փիլիսոփայական, տոմարական, տիեզերագիտական, չափագիտական, դավանաբանական հսկայական նյութ են պարունակում, ունեն հազվադեպ հանդիպող մատենագրական երկեր, որոնք եզակի լինելուց բացի, աչքի են ընկնում գրության հազարամյա հնությամբ:

Ձեռագրում տեղ գտած նյութի հարստության մասին գաղափար տալու համար թվարկենք միայն այն հեղինակների անունները, որոնց երկերից մի շարք առիթներով քաղվածքներ են կատարված (բերում ենք հեղինակներին այբբենական կարգով). Աթանաս Աղեքսանդրացի, Անդրեաս Ժամանակագիր, Ապողինար, Արիոս, Արիստիդես Աթենացի Իմաստասեր, Արիստոտել Իմաստասեր, Բասեղ Կեսարացի, Գրիգոր Սքանչելագործ, Գրիգոր Նյուսացի, Եղիոս, Եպիփան Կիպրացի, Եփրեմ Խուրի Ատրի, Եվնոմիոս, Եվսեբիոս Կեսարացի Ժամանակագիր, Չենոբ եպիսկոպոս, Թեոդորոս քահանա, Կյուրեղ Աղեքսանդրացի, Կյուրեղ Երուսաղեմացի, Հովհաննես Ոսկեբերան, Նոմիոս, Որոգինես, Պետրոս Աղեքսանդրացի, Պողոքսոն, Պրոկո եպիսկոպոս, Սևերիոս, Սոկոնդ Իմաստասեր, Տիմոթեոս Կուզ, Փիլոն Եբրայեցի, Փեղեկա և Ուտադա Հռոմի հայրապետներ: Սրանց գործերի մեծ մասը թարգմանված են հունարենից և որոշ բնագրեր մեզ չեն հասել այլ լեզուներով:

Պատկառելի է նաև հայ հեղինակների ցանկը, որոնցից մի քանիսը առաջին անգամ հանդիպում են այս ձեռագրում. Գրիգոր Պարթև (IV դ.), Եղիշե, Մովսես Խորենացի, Հովհաննես Մանդակունի (V դ.), Աթանաս Տարոնացի, Պետրոս Սյունեցի, Դավիթ Հարքացի (VI դ.), Վրթանես Քերթոդ, Անանիա Ծիրակացի (VII դ.), Հովհան Օձնեցի, Ստեփանոս

Սյունեցի (VIII դ.), Տաճատ քահանա, Թովմա վարդապետ, Տիմոթեոս վարդապետ, Արտավազդ Մազազունյաց իշխան, Ատոմ Անձնացյաց իշխան (IX-X դդ.), ինքը՝ Դավիթ քահանան, ձեռագրի ստեղծող և որդին՝ Ղուկասը (X-XI դդ.), որոնցից նաև առանձին երկեր կան ձեռագրում:

Մատենադարանի № 2679 ձեռագրի մեջ պատկառելի բաժին է ընկնում պատմական բնույթի երկերին: Նրանց մեջ կան գուտ պատմաժամանակագրական, տոմարական-ժամանակագրական, պատմանկեղեցական ու պատմամշակութային երկեր ու հատվածներ:

Կան նաև բազմաթիվ մեծ ու փոքր երկեր ու հատվածներ, իսկ գիտական բնույթի աշխատությունների մեջ առանձնացվում են տոմարագիտական, տիեզերագիտական, աստղաբաշխական, աշխարհագրական նյութերը, որոնցից առավել արժեքավոր են հայ մեծ գիտնական Անանիա Շիրակացու երկերը: Դրանց առաջին անգամ այստեղ ենք հանդիպում:

Շիրակացու տոմարական և տիեզերագիտական նյութերի հետ այստեղ կան նաև այդ բնույթի թարգմանական երկեր, սրանց մի մասը Շիրակացին օգտագործել է իր «Քննիկոն» համայնագիտարանի մեջ: Իսկ վերջինս գտնվում էր Անի մայրաքաղաքի մոտ, Արգենայում, այն ժամանակվա հայոց կաթողիկոսարանում:

Թղթա ձեռագրերի հանդես գալը պատմամշակութային կարևոր երևույթ է հայ իրականության մեջ: IX-X դարերում Հայաստանը ազատագրվելով արաբական երկդարյա ծանր տիրապետությունից, ապրում է տնտեսական վերելքի կարճատև շրջան: Ստեղծվում ու զարգանում են քաղաքներն ու քաղաքային կյանքը, աշխուժանում են արհեստները և առևտուրը: Այս բոլորը իրենց հերթին նպաստում են հայ մշակույթի աշխարհականացմանը, որն իր արտահայտությունն է գտնում հոգևոր կյանքի տարբեր բնագավառներում. գրականության մեջ այն սկսվում է Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործություններով:

Մանկավարժության ու դաստիարակության բնագավառում նշանակալից դեր է կատարում Գրիգոր Մագիստրոսի (XI դ.) մանկավարժական գործունեությունը, որը դաստիարակության հիմքում դնում է Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնը» քառյակ գիտությունների՝ թվաբանության, երաժշտության, երկրաչափության և աստղաբաշխության ուսուցմամբ:

Մեծանում է ձեռագիր ունենալու, ընթերցելու պահանջը, գնալով ձեռագիրը ավելի է մտնում կենցաղի մեջ և աշխարհականացման պրոցեսը տարածվում է նաև գրչության արվեստի վրա, գրվում են աշխարհիկ բնույթի ձեռագրեր, գրվում են թղթի վրա և բոլորգրով: Ամենամասսայական գիրը, որն ստեղծված էր առօրյա գրականությունների համար, դառնում է գրչության գիր, այսինքն բարձրանում է գրչության պաշտոնական գրի մակարդակը, իսկ մագաղաթին փոխարինելու է գալիս էժան և մատչելի, ավելի մասսայական գրանյութը՝ թուղթը:

Հայաստանում շատանում են դպրոցները, հիմնադրվում են վանքեր և նրանց կից դպրոցներ, որոնց հիմնական գործը ուսուցումն էր և ձեռագրերի ընդօրինակությունը: Այդ դպրոցներից առավել աչքի ընկնողներն են Կամրջաձորի դպրոցը՝ Արշարունյաց գավառում, Արաքսի ափին, որը վերստին նորոգումն էր դեռևս V դարում Մաշտոցի աշակերտներից Թաթուլի և Վարոսի ձեռքով ստեղծված գրչության դպրոցի: Հռոմոսի վանքը՝ Անիի մատույցներում՝ Ախուրյանի ափին, Նարեկա վանքը՝ Վանա լճի հարավում, որտեղ ապրեց և ստեղծագործեց հանճարեղ բանաստեղծ Գրիգոր Նարեկացին, Խլաձորի և Հնձուց դպրոցները՝ Բարձր Հայքում, Դպրեվանքը՝ Շիրակում, Ցախաց քարը՝ Վայոց ձորում, Հաղբատը և Սանահինը՝ Գուգարքում և այլն: Այս դպրոցներում աստվածաբանության հետ սովորում էին նաև պատմություն, փիլիսոփայություն, թվաբանություն, երգ-երաժշտություն, գրչության արվեստ, մանրանկարչություն, տոմարագիտություն:

Վանքերին ու դպրոցներին առընթեր հիմնում էին մատենադարաններ: Նշանավոր էր հատկապես Արգինայի (Շիրակ) մատենադարանը, որը հիմնադրում է Խաչիկ Արշարունի կաթողիկոսը և հարստացնում բազմաթիվ և բազմաբովանդակ ձեռագրերով: Այդ դպրոցներից մեկում, ամենայն հավանականությամբ Արգինայում է ապրել և ստեղծագործել Դավիթ քահանան իր որդի Ղուկասի հետ, որովհետև տարբեր ձեռագրերից և գործերից մի քանի հարյուրի հասնող նյութ-միավորները, ինչպես նաև Շիրակացու «Զննիկոնից» առնված նյութերը կարելի էր հայթայթել միայն Արգինայում, որտեղ գտնվում էր կաթողիկոսական հարուստ մատենադարանը:

Մանուկ Աբեղյանը կյանքի և աշխարհայեցության փոփոխություն է նկատում X դարի վերջի և XI դարի սկզբի հայ իրականության մեջ՝ կապ-

ված քաղաքների և քաղաքային կյանքի զարգացման հետ, իսկ սրա հետևանքով էլ «աշխարհիկ տարրը հետզհետե ավելի է մտնում եկեղեցական գրականության մեջ, առաջ են գալիս գրական նոր թեմաներ և նոր տեսակներ, նոր լեզվով հորինված, մինչև որ լինում է մեր գրականության աշխարհականացումը... XI դարի առաջին կեսին արդեն՝ մեր կյանքի և մտածողության մեջ մտել էր մի հեղաշրջում, որով կրոնաճգնավորական ոգին տակավ առ տակավ տեղի է տալիս մի ուրիշ ոգու դիմաց, որից չէր կարող և չազդվել հոգևորականը»: Կամ. «X դարի վերջերին և XI դարի առաջին տասնամյակներին է սկիզբը հնի քայքայման, որ և սկիզբն է նոր մտավոր հոսանքի, որ դանդաղ պրոցեսով զարգանում էր տակավին շատ գորեղ կրոնակեղեցականի կողքին»:

Աշխարհականացման պրոցեսի արտահայտությունն պետք է դիտել նաև մասսայական գրանյութի և մասսայական, ժողովրդի մեջ ավելի շատ տարածված առօրյա գրատեսակի օգտագործումը գրչության մեջ, ինչպես նաև ժողովածուների աշխարհիկ, գիտական նյութերի պարունակությունը:

Դավիթ քահանայի առաջին ժողովածուն ավելի շատ աշխարհիկ, գիտական նյութեր է պարունակում, քան դավանաբանական: Ժողովածուի 2/3-ը տիեզերական, աստղաբաշխական, տոմարական, պատմա-ժամանակագրական երկեր են և միայն 1/3-ը դավանաբանական:

Երկրորդ ժողովածուն կազմված է քաղկեդոնականության դեմ պայքարելու, ուղղադավանությունը պաշտպանելու համար: Հեղինակն այն կոչում է «Ծաղիկք հաւատոյ»: Սրա մի մասը նույնպես պատմական, ժամանակագրական և երկրաչափական, թվաբանական, վարքագրական նյութեր են, ապա գիտնական վարդապետների, եկեղեցու հայրերի և այլ բնույթի երկերից քաղվածքներ: Դավիթ քահանան պայքարում է ոչ միայն եկեղեցու հայրերի, կրոնական երկերի, այլև պատմական, ժամանակագրական ամբողջական կամ քաղվածո երկերի միջոցով, պատմական անձնավորությունների գործունեության ցուցադրումով, նրանց խրախուսող օրինակով, նրանց ճառերով, որոնք պետք է ազդեն հակառակորդի վրա:

ԵՐԲ ԵՎ ՈՐՏԵՂ Է ԳՐՎԵԼ ՄԾՈ ՏՕՆԱԿԱՆ-ՃԱՌԸՆՏԻՐԸ*

Մաշտոցյան Մատենադարանի № 7729 մատյանը մեզ հասած հայերեն ամենամեծ ձեռագիրն է, որն հայտնի է «Մշո Ճառքնտիր» անունով: Այդպես է կոչվում, որովհետև ձեռագիրն այդտեղ է պահվել դարեր շարունակ և այդտեղից էլ հայտնի է դարձել բանասիրությունը: Շատ է գրվել նրա մասին, առավել շատ է խոսվել, և նրա համբավը, ավելի քան որևէ հայերեն ձեռագրի, տարածված է աշխարհում: Սակայն ձեռագրի գրչության հանգամանքները, տեղը, ժամանակը, ծաղկողը և այլն, դեռևս լրիվ պարզված չեն և դրանց վերաբերյալ տարբեր կարծիքներ կան բանասիրության մեջ: Ձեռագրի, հիշատակարանի և հիշատակագրությունների քննությունը հնարավորություն է ընձեռում որոշակիություն մտցնել այդ թեական հարցերում:

Ձեռագիրը Մշո Առաքելոց վանք է բերվել 1205 թվականին: Վանքի միաբանության և շրջակայքի բնակչության հանգանակությամբ, որ կազմում էր չորս հազար դրամ, գերությունից այն փրկագնվել էր Խլաթում ապաստանած այլազգի մի աստիճանավորից: Ձեռագիրը գրելուց և ծաղկելուց հետո չէին հասցրել Հիշատակարանը գրել և կազմել:

Կազմելուց առաջ, Առաքելոց վանքում գրվեց ձեռագրի հափշտակման և վերագնման պատմությունը, որը և դարձավ ձեռագրի Հիշատակարանը, իսկ ձեռագիրը դարձավ «Մշո Տոնական» կամ «Մշո Ճառքնտիր»: Ձեռագրի կազմողն ու Հիշատակարանի գրիչը, որ միևնույն անձնավորությունն է, չի հիշատակում իր անունը: Նա անհայտ է թողնում նաև ձեռագրի գրչության վայրն ու ժամանակը¹, որ անհայտ էլ մնաց մինչև այսօր: Այնուհետև Տոնականը դարձավ Առաքելոց վանքի համար մի տեսակ Կոճղ, Մայր-Հուշամատյան. ուխտի միաբանները Տոնականի

* «Բանբեր Մատենադարանի», 9, Երևան, 1969, էջ 137-162: Նյութի մասին տե՛ս աստ՝ էջ 24-25:

¹ Այդպես ենք կարծում, որովհետև նա, որ գիտեր Տոնականի գրչության հետ կապված որոշ մանրամասներ, նույնիսկ գրչի՝ Վարդանի կարնեցի լինելը, չէր կարող չիմանալ ձեռագրի գրչության վայրը:

վերջում ավելացրին Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող «Կտակը» վանքի հիմնադրման ու սահմանների մասին, որը Տարոնի մեծ իշխան Չորտուանել Մամիկոնյանի՝ հիշյալ «Կտակ»-ին կից հիշատակարանի համաձայն, գրված էր «հելլեն և յոյն գրով» և ինքը՝ իշխանը թարգմանել է «ի հայ գիրս» և հաստատել²: Տոնականի մեջ արտագրված է նաև Մամիկոնյան նույն իշխանի «Կտակը», որը նա «Ի թուին ՇԾԳ (1104) բազում աշխատութեամբ... ի գլուխ եհան»³: Հետո տարբեր ժամանակներում, տարբեր առիթներով այդտեղ հիշատակություններ են թողնում վանքի առաջնորդներից, միաբաններից, նվիրատուներից ու այցելուներից ոմանք: «Պատուեալ յամենայն ժամանակի յուխտաւորաց»⁴ ձեռագիրը հետագայում բանասիրության և արվեստագիտության մեջ է մտնում որպես Մշո Տոնական կամ Մշո Ճառքնտիր ոչ միայն այնտեղ պահվելու, այլև Մուշում գրված և ծաղկված լինելու համար: Մեծ եղեռնի օրերին, Մշո Տոնականը իր ժողովրդի նման, հարկադրաբար թողնում է իր դարավոր և տոհմիկ բնակավայրը և ժողովրդի փրկված բեկորների ձեռքով, դեգերումներից հետո, հանգրվանում է Մաշտոցյան Մատենադարանում՝ կրելով 7729 համարը, «Մշո Ճառքնտիր» մականունը և «Հայերեն ամենամեծ ձեռագիրը» պատվանունը:

² Ղ. Ալիշանը այդ «Կտակի» մասին գրում է. «նման իմն է գրուածս հռչակաւոր բայց անվավեր **Դաշանց** թղթոյն. աւելի ընդունելի է սա տեղագրական անուամբք և ծանոթագրութեամբ, բաւական հին թվի և վանուց առաջնորդէ կամ միաբանէ մի գրված, կես հին, կես նոր և ռամիկ ռճով» (Հայապատում, Բ, էջ 98, ծնթ. 1): Հակառակ դրան Հ. Ոսկյանը հավաստում է, որ «ոճեն ու բովանդակութենեն դատելով, ետնադարյան է և անոր (Գր. Լուսավորչի - Ա. Մ.) անունովը կնքված՝ վանքին հողերը ապահովելու համար»: Հեղինակը «Կտակը» անվանում է «Մահմանաց գիր» և կարծում է, թե ուրիշ տեղից է վերցված, այնինչ արտագրված պետք է լինի Մշո Տոնականից («Տարօն-Տուրուբերանի վանքերը», Վիեննա, 1953, էջ 37): Հ. Ոսկյանը կասկածելի է համարում նաև Չորտուանել Մամիկոնյանի «Կտակը» (անդ, էջ 42):

³ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Բ, էջ 98-99, 396-397: «Այս «Կտակը»-ի վավերականությունը կասկածելի է», – գրում է Գ. Հովսեփյանը (Գարեգին կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց», Ա., Անթիլիաս, 1951, էջ 292, ծնթ. 3 (այսուհետև՝ «Յիշատակարանք»)): «Այս յիշատակարանը ձեռագրում այլևս չկա», – գրում է Մ. Տեր-Մովսիսյանը «Ճառքնտիրների հավաքածույում» (Մ. Տեր-Մովսիսյան, ցուցակ ձեռագրաց (անտիպ), ճառքնտիրներ ԺԵ, Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացցուցակներ): Այնինչ «Կտակը» գրված է հենց Տոնականի առաջին թերթի երկրորդ երեսում. համարյա կեսից պատռված է:

⁴ Բ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Բ, էջ 468 (այսուհետև՝ Բ. Սարգիսեան, Ցուցակ Վենետիկի):

Ա

Հիրավի, Մշո Տօնականն աչքի է ընկնում և հայերեն մյուս ձեռագրերից առանձնանում է նախ և առաջ իր պատկառելի մեծությամբ: Առաջին կեսը կշռում է 15,2 կգ, երկրորդը՝ 12,3 կգ, ընդամենը 27,5 կգ: Մագաղաթյա հսկայի յուրաքանչյուր թերթը $70,5 \times 55,3$ սմ մակերես ունի: Այդ մեծության մագաղաթ կարելի էր պատրաստել միայն արջառի կամ երինջի մորթուց: Ձեռագիրը ստվար է, և թերթերի քանակը այժմ 600 է: Էջերը եռապյուն են, սյունակը՝ $10,5 \times 51,5$ սմ մեծությամբ, 45-ական տողերով: 15 սանտիմետրանոց եզրային լուսանցքները, որոնք ավելի լայն են, քան շատ ձեռագրերի ամբողջական թերթեր, նկարիչը ազատորեն զարդարել է ինքնատիպ լուսանցազարդերով: Ձեռագիրը գրված է խոշոր, ուղղագիծ երկաթագրով, ամեն մի թերթում շարելով մոտավորապես 4860 տառ (6 սյունակ $\times$ 45 տող $\times$ 18 տառ): Արդի վիճակում ձեռագիրը բաժանված է երկու մասի, որոնցից պակասում են բոլորովին պոկված-հանված մի քանի տասնյակ թերթեր: Մնացած թերթերից շատերի լուսանցազարդերը, գլխազարդերը կամ ամբողջ լուսանցային շերտը անխղճաբար կտրված-հանված է: Ձեռագրից պոկված թերթերից 16-ը տարվել է Վենետիկ՝ 1847-50 թթ.⁵, ձեռագիրը երկու մասի բաժանելուց հետո: Ձեռագրի բաժանումը կատարվել է 1828 թվականին կամ դրանից առաջ, բայց ոչ հետո: «Շնորհօք Սուրբ Հոգոյն վերստին կազմեցին երկոքին սուրբ ճառքս, ի թուականս Հայոց ՌՄՀԷ (1828)-ին... ձեռամբ Կիրակոս մեղապարտ վարդապետի Ադրեցոյ և տիրացու Սահակին... որ բազում աշխատութեամբ հազիւ կարացաք զսա վերստին կազմել»⁶:

⁵ «Վ. Հ. Ներսես Սարգսյան ի Հայս ճանապարհորդած միջոցին ստացեր և հղեր կամ անձամբ բերեր է ի Վենետիկ: Ձեռագրիս ստացման ճիշտ պատմությունն արդեն Չմյուռնիա հրատարակվող «Արշալոյս Արարատեան» երկշաբաթաթերթին մեջ (1868, էջ 863) մերձավոր ժամանակակից և ականատես մեկը տեղն ի տեղը պատմած է, որով կը ջրվի ժողովրդական կամ լրագրաց մեջ տարածված արտառոց լուրը», (Բ. Սարգիսյան, Յուզակ Վենետիկի, Բ, էջ 478): Լրագրի այդ համարում հիշյալ նյութը չգտանք, Ա. Մ.): Այդ թերթերից կազմված ձեռագիրը Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում կրում է 614 համարը, իսկ Յուզակում՝ 229: Այդ թերթերից 14-ը ձեռագրի մագաղաթյա թերթերն են, իսկ 15, 16, 17 թերթերը թուղթ են, որոնք, հավանաբար, հետագայում կործն երկու պակաս թերթերի ընդօրինակություններն են, գրված բոլորգրով:

⁶ Մատենադարան, ձեռ. համար 7729, էջ 602բ: «Հին հայկական մանրանկարչություն» 1952 թ. տպագրված արլոմի մեջ ձեռագրի կիսվելու մասին արված ենթադրությունը

Առաքելոց վանքի առաջնորդ Հովհաննես վարդապետ Մուրադյանը, հաստատելով, որ «մատենանս խիստ ծանր և դյուրաշարժ լինելոյ պատճառաւ երկու հատոր արարեալ և կազմեալ է Կիրակոս վարդապետ Աղբեցի ՌՄՀԷ (1828) թուոյն հայոց»⁷, ավելացնում է. «1892 թ. մայիսի 4-ին սկսայ կարգաւ գրել զթուանշան թղթոյ երկու կազմեալ ճառիցս, առաջինն է 648 երես (գրված է 649, որ չէր կարող լինել. ձեռագրի վերջին էջում՝ 648 է), իսկ երկրորդն է 564»⁸: Այս էջակալումից ստացվում է $324+282=606$ թերթ: Այդ քանակին ավելացնելով առաջին մեկ թերթը, որ էջակալված չէր, կստանանք 607: Էջակալումից հետո կորել է դարձյալ 7 թերթ: Բարեբախտաբար մնացել են Տօնականի համարյա բոլոր պրականիշերը, որոնցով հնարավոր է վերականգնել ձեռագրի սկզբնական թերթաքանակը և կորած թերթերի քանակը:

Մշո Տօնականում պրակները նշանակված են հայոց այբուբենի տառերի հերթականությամբ: Երեսունվեցերորդ պրակը նշանակելուց հետո միայն, շարունակվում է տառերի թվային արժեքով՝ ԼԷ, ԼԸ... ՁԳ (83), որը վերջին պրակն է: Ամեն մի պրակ բաղկացած է 8 թերթերից, բացառությամբ մի քանիսի: Առաջին պրականիշը՝ Ա-ն, դրված է երրորդ թերթի ստորին լուսանցքում, խորանագարդ էջի վրա, ուր Տօնականի բնագրի սկիզբն է: Պրակից դուրս են առաջին երկու թերթերը: Վերջին պրակի առաջին թերթի մի երեսում ավարտվում է Տօնականը և սկսվում է Առաքելոց վանքում գրված հիշատակարանը:

Ձեռագրի 83 պրակներից տասական թերթ ունեն Ռ և Ս պրակները, յոթ թերթ՝ ՁԲ պրակը, վեցական թերթ՝ Տ, ԽԵ, ԿԸ, ՀԵ և ՁԳ պրակները, մնացած 75 պրակները ութական թերթից են բաղկացած: Պրակները և թերթերի ընդհանուր գումարը 657 է, ավելացրած սկզբի 2 թերթը և երկու թերթ ԽԴ պրակից, որ առաջին կեսին է միացած, կստանանք 661 թերթ: Այդ ընդհանուր քանակից պակասում է 61 թերթ, և բոլորի հետքերը երևում են. այսպես, մեկական թերթ է պակասում Բ, Դ, Ե, Լ, Մ, Ն, Շ, Ռ, Չ, Ռ, Ց, ԽՉ, Ծ, ԾԱ, ԾԲ, Կ, ԿԳ, Հ, ՀԳ, պրակներից, երկուական թերթ՝

ճիշտ չէ (տե՛ս անդ. նկ. 13-ի բացատրության ծանոթագրությունը): Ձեռագիրը Առաքելոց վանքից 1915 թ. հանելու ժամանակ, ամենայն հավանականությամբ, անջատել են նրա կազմերը, տեղափոխելու դյուրության համար:

⁷ Անդ, էջ 9ա:

⁸ Անդ:

Ա, Փ, ԽԹ, ՀԴ, ՁԳ պրակներից, երեք թերթ՝ ԽԵ պրակից, հինգ թերթ՝ Ի պրակից և Ը, ԿԱ, ԿԲ պրակները՝ ամբողջությամբ: Այժմ ձեռագիրն ունի 661-61=600 թերթ: 61 կորած թերթերից 16-ը Վենետիկում է, բոլորովին անհետ կորել է, հավանաբար, 45 թերթ:

Ինչպես վերը հիշատակեցինք Մշո Տօնականի պրակների մի մասի թերթաքանակը խայտաբղետ է: Սովորաբար յուրաքանչյուր ձեռագրի պրակների քանակը կայուն է լինում, և եթե երբևէ թերի է կազմվում որևէ պրակ, գրիչը զգուշացնում է այդ մասին, բնագիրը թերի չդիտելու համար: Այդպես Գևորգ Սկևռացին 1267 թ. ընդօրինակած իր ձեռագրում ԺԲ պրակի ստորին լուսանցքում զգուշացնում է. «այս տետրս Դ թուղթ է», որովհետև մյուս բոլոր տետրերը կամ պրակները 12-ական թուղթ ունեին: Հատկապես յոթ թերթանոց պրակ անհնարին է կազմել, որովհետև պրակի թերթաքանակը պետք է զույգ լինի: Բայց Մշո Տօնականում այն հնարավոր է եղել: Այստեղ պրակները կազմելիս թերթերը ամբողջությամբ, առանց երկտակելու դրվել են իրար վրա և ոչ թե ծալվել ու դրվել իրար մեջ:

Եթե այդպես է, հնարավոր էր, որ որոշ պրակներ, նույնիսկ կենտ թերթաքանակ ունենային և որոշ խախտումներ լինեին նրանց միօրինակության մեջ, ինչպես և կա:

Տօնականի 600 մագաղաթյա թերթերը, եթե նկատի ունենանք նրանց մեծությունը, բավական պատկառելի քանակ են կազմում, որպեսզի այսօր էլ հիացնեն և զարմացնեն դիտողին, քանի որ այն ստացվել է այդքան մատղաշ արջառների մորթիներից և վկայում է մագաղաթի պատրաստման արվեստի կատարելությունը միջնադարյան Հայաստանում:

Բ

Մշո Տօնականը նշանավոր է ոչ միայն ծավալային մեծությամբ, այլ նաև իր բովանդակության հարստությամբ: Այն պարունակում է ներբողյաններ և վարդապետական ճառեր, թղթեր և պատմական բովանդակությամբ ընտիր հատվածներ, մեկնություններ, կանոններ, վարքեր, վկայաբանություններ և այլն, և այլն: Նրան նախորդող Տօնականներից մեզ հասած ամենահարուստը Տիվրիկի Նեգկուկ գյուղում 1194 թ. ընդ-

օրինակվածն է, որը 233 նյութ-միավոր ունի⁹, իսկ նրանից հետո 1307 թ. Ղրիմում ընդօրինակվածը՝ 287¹⁰: Այնինչ Մշո Տօնականի նյութ-միավորների քանակը, չնայած իր կորած մասերի¹¹, 327-ի է հասնում¹²: Միայն ճառերի և ներբողյանների հեղինակները անցնում են քառասունից: Մի այդքան էլ մյուս նյութերի հեղինակներն են: Բազմաթիվ նյութեր է պարունակում Տօնականը Գրիգոր Լուսավորչից, Սահակ Հայրապետից, Եղիշեից, Մովսես Խորենացուց, Դավիթ փիլիսոփայից, Մեբեոսից, Աբրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսից, Չաքարիա կաթողիկոսից, Սահակ Գ կաթողիկոս Ձորափորեցուց, Իգնատիոս վարդապետից և հայազգի այլ մատենագիրներից:

Տօնականի նյութերից շատերը նշանավոր են իրենց հնությանմբ, նույնիսկ եզակիությամբ: Հիշենք մի քանիսը. «Ի պատմութենէ Հերակղի. վասն աւերածոյն Երուսաղէմի և տանելոյն ի գերութիւն գտուրբ փայտ խաչին Քրիստոսի Պարսիկս» (ՄՀԳ) հատվածները, Գ. Աբգարյանի ենթադրությամբ Մեբեոսի երկից մնացած հատվածներ են և առայժմ հայտնի ամենահինագույն նմուշը այդ երկից¹³: «Աբրահամու արքեպիսկոպոսի Եփեսացույ Ներբողեան յաւետիս սուրբ Աստուածածնին և միշտ կուսին Մարիամու» ներբողյանի մասին Բ. Սարգիսյանը գրում է. «Աբրահամ Եփեսացու գրութենքէն միակն է այս ճառս, հայկական թարգմանությամբ մեզ հասած»¹⁴: «Ի յիշատակի սրբոյն Անտոնի անապատականի, սրբոյն Աթանասի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրի ասացեալ» ճառը «շարաքանությամբ կտարբերի երկու տպագրութենէն ևս, և կը թուի հնագոյն և ընտրելագոյն թարգմանութեան»¹⁵, «Սրբոյն Սահակայ Հայոց հայրապետի» դավանական ճառը «հավանորեն Սահակ Գ կաթո-

⁹ F. Macler, Catalogue des manuscrits armeniens... de la Bibliotheque National, Paris, 1908, էջ 48-54, ձեռ. № 110:

¹⁰ Անդ. էջ 57-61, ձեռ. № 116-118:

¹¹ «Երանելոյն Չաքարիայի Հայոց կաթողիկոսի...» ճառին, որ կրում է ՃԿԶ համարը, հաջորդող ճառը ՃԿԷ համարն ունի և սկսվում է նոր էջից «Նորին Յոհանու ասացեալ...» ճառով: Նշանակում է դրանց միջև եղած թերթը պարունակել է մի ուրիշ ճառ Հովհաննես Ոսկեբերանից, որ այժմ չկա:

¹² Հաշվի մեջ են նաև Վենետիկում գտնվող թերթերում պարունակվող ութ ճառերը:

¹³ Գ. Վ. Աբգարյան, «Մեբեոսի պատմությունը» և Ամանունի առեղծվածը, Երևան 1965, էջ 29:

¹⁴ Բ. Սարգիսյան. Յուդակ Վենետիկի, Բ, էջ 440:

¹⁵ Անդ, էջ 444:

ղիկոսին է... ինձ ծանոթ միակ օրինակն է այս, որ գերծ մնացել է նորամուտ խանգարումներէ»¹⁶: Կան նաև ճառեր և վկայություններ, որոնք «շատ կետերով ուշագրավ են»¹⁷, կամ «ունեն գգալի տարբերություններ» տպագրություններից և այլն, ինչպես վկայում է Բ. Սարգիսյանը:

Ձեռագիրն սկսվում է Տօնականի կարգավորման վերաբերյալ տեղեկությամբ: Ըստ այդմ, Տօնականի մեջ մտած նյութերն ու պատմությունները «ի մի կանոն կարգադրութիւն ժողովեալ առն աստուծոյ Սողոմոնի Մաքենացոց ուխտին առաջնորդ, ի գաւառին Գեղարքունի, ի թուականին ՃՂԶ (747)»¹⁸: Այս բանը կրկնվում է նաև Առաքելոց վանքում գրված Հիշատակարանում: Ելնելով սրանցից, Ներսես Սարգսյանը գրում է, որ «թուի թէ երկրորդ օրինակ իցէ կամ անընդմիջապէս գաղափարեալ յառաջնոյ անտի, զոր հավաքեալ կարգադրեաց Սողոմոն՝ Մաքենացոց ուխտին առաջնորդ, որպէս վկայէ և Օրբելեանն Ստեփաննոս»¹⁹: Նույն կարծիքին է Բ. Սարգիսյանը, որ այն գտնում է օրինակած «ոչ թէ Սողոմոնի Տօնականէն ուղղակի, այլ անոր երկրորդ օրինակէն», որը նրա կարծիքով պիտի լինի «յամի Տեառն 1104-05 գրված»²⁰, այսինքն Չորտուանէլ Մամիկոնյան իշխանի ժամանակ: «Ոչ մի հիմք չկա ընդունելու, թէ նրա օրինակը եղել է Սողոմոն Մաքենացու ձեռքով պատրաստված ձեռագիրը»²¹, գրում է Գարեգին Հովսեփյանը: Ճիշտ է, որ նրա գաղափար օրինակը անմիջապէս Սողոմոն Մաքենացունը չի եղել, սակայն այն անպայման սերում է Տօնականի՝ Մաքենացու խմբագրությունից, ինչպես ցույց են տալիս գրչի և հիշատակագրի վկայությունները:

Տօնական, Ճառքնոտի, Յայսմաւուրք և այս կարգի այլ մատյաններ խմբագրվելուց կամ կարգավորվելուց հետո միշտ հարստացվում և լրացվում էին. որոշ վարքեր կամ ճառեր փոխարինվում էին ուրիշներով, բայց դարձյալ կոչվում էին կարգավորողի կամ խմբագրողի անունով, եթե այն խոշոր փոփոխությունների չէր ենթարկվել: Այսպես. 1536 թ. ընդօրինակած Յայսմաւուրքի հիշատակարանում, Գաբրիել գրիչը գրում է. «և եղև

¹⁶ Անդ, էջ 449:

¹⁷ Անդ, էջ 459:

¹⁸ Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 3 ա :

¹⁹ Բ. Սարգիսեան, Յուզակ Վենետիկի, Բ, էջ 469 (մեջբերված է Ն. Սարգսյանի նկարագրությունը):

²⁰ Անդ, էջ 435-436, 476:

²¹ Յիշատակարանք, Ա, էջ 722-3:

գրաւորութիւն գրոցս... ի լաւ և յընդիր աւրինակէ, որ ասի Ծերենց, և այլ այս՝ քան զայն»²², որն ստեղծվել էր 135 տարի առաջ: Այսպէս հարստացել է նաև Տօնականը, իսկ Մշո Տօնականի մեջ փոփոխություններ է մտցրել նաև ինքը՝ գրիչը: Այս է վկայում ձեռագրի առաջին թերթերում գրված հիշատակագրությունը «Քրիստոս Աստուած, ողորմեա Բարսեղին, որ զաւրինակս պատրաստեց»: Այս բանի վկայությունն է նաև Տօնականի հարստությունը, նյութերի բազմազանությունը և առատությունը: Գրիչը 539բ էջի ստորին լուսանցքում գրում է. «մնաց ի ճառէս փոքր մի, որ գիտենաս»: Էջը վերջացրել է և գլխագարդը հաջորդ էջի սկզբից նկարելու համար ճառը վերջից «փոքր մի» կրճատվել է նույն էջում տեղավորվելու համար: Եթե գրիչը կարող է ճառը կրճատել, ապա. ստացողի պատվերով նա կարող էր և ավելացնել: Իսկ այս հարստացում և հեռացում էր Տօնականը իր սկզբնական տեսքից: Ուրեմն հիմք չունենք վճռականորեն մերժելու Մշո Տօնականի Մաքենացու խմբագրությունից սերելը, հաշվի առնելով, որ եղել է Սողոմոն Մաքենացու խմբագրությամբ Տօնական և գրիչ Վարդանը իր ընդօրինակած Տօնականի սկզբում բերում է այդ մասին վկայություն: Ահա մի այլ վկայություն ևս, որ քաղել ենք ուրիշ ձեռագրից. «Պատմութիւն սրբոց հայրապետացն և վկայից, որ այժմ Ճառն-տիր կոչի, յայլևայլ լեզուէ թարգմանեալ եղև ի ձեռն բազմաց, իսկ յետոյ սուրբ Հայրն Սողոմոն Մաքենեաց հաւաքեաց ի մի տուփ և անուանեաց Տօնական, քանզի մինչև ցայն ոչ գոյր ի մեջ մեր Յայսմաւորք»²³:

Այս վկայությունները ավելի են բարձրացնում Մշո Տօնականի պատմական, մատենագիտական արժեքը: Նրա՝ Սողոմոն Մաքենացու կարգավորած Տօնականից սերելը հնարավորություն կտա վերականգնելու Սողոմոն Մաքենացու կարգավորած Տօնականը, եթե երբևէ այդօրինակ փորձ արվի: Վերը բերված մեջբերումը բացահայտում է նաև Մաքենացու Տօնականի բնույթը և օգնում Տօնականի և Յայսմաւորքի նմանության և տարբերության էությունը բացահայտելու:

Հայերի մոտ Յայսմաւորքի գոյությունից առաջ, նրա պակասը, սկսած 747 թվականից, լրացրել է Տօնականը, ինչպես վկայում է մեջբերված հատվածը: Տօնականներում տոները նշանակված են «տարվա օրե-

²² Արտավազդ արք. Միւրմէնան, Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Հալեպի, Երուսաղէմ, 1935, էջ 340:

²³ Մատենադարան, ձեռ. № 2271, էջ 215ա, 215բ:

րու կարգաւ» և դրանից համապատասխան վկայություններ, վարքեր, պատմություններ և ճառեր են բերված: Այդ կարգի տօնականների լավագույն նմուշ կարող է ծառայել Վիեննայի № 224 Տօնականը²⁴, ուր «յայսմ աւուր» վարքերը, վկայությունները և պատմությունները գերակշիռ մաս են կազմում: Տօնականը կոչվում է նաև «Նամակ Տաւնակի» ինչպես և «Պատմագիրք» անուններով, շեշտելով վկաների ու սրբերի պատմությունները:

991 թվականին Հովսեփ թարգմանիչը հայերենի է թարգմանում Կոնստանդնուպոլսում նոր կարգավորված և ընդունված հունարեն Յայսմաւուրքը և ուղարկում Հայոց եկեղեցուն՝ օգտագործելու: Արդեն Հովսեփը նրա մեջ հայկական վկայաբանություններ և վարքեր էր մուծել: Հաջորդ դարերում, Կիրակոսի, Իսրայելի և Գրիգոր Անավարզեցու ջանքերով ավելի լրացվում է նոր վարքերով, ճոխացվում և տարածվում, իսկ 1401 թ. Գրիգոր Խլաթեցին վերստին խմբագրում է և ավելի հայացնում: Յայսմաւուրքի գոյության և տարածման պայմաններում փոխվում է Տօնականի բնույթը: Նրա օգտագործման բնույթի հետ փոխվում է նաև պարունակության համամասնությունը և անվանումը: Տօնականն աստիճանաբար վերաճում է Ճառնոտի, ընտիր ճառերի ժողովածուի: ԺԴ դարի մի գրիչ իր ավարտած ձեռագիրն անվանում է «Ճառնոտի և Տաւնականի ձագ կոչի սա», մեկ ուրիշը սուրբ գրքերը թվարկելիս Տօնականի կողքին դնում է նաև Ճառնոտի. «...Տարեգիրք, մեծ Տաւնական, Ճառնոտի, Սարգիս գիրքն» և այլն:

Գ

Ձեռագրի անքակտելի մասն են կազմում Հիշատակարանը և հիշատակագրությունները: Դժբախտաբար Մշո Տօնականի գլխավոր հիշատակարանը չի գրվել, սակայն պահպանվել են բազմաթիվ հիշատակագրություններ՝ գրչից, որոնք օգնում են պարզաբանելու ձեռագրի գրչության հանգամանքները: Գրչի հիշատակագրություններին մեծապես օգնում է նաև Մշո Առաքելոց վանքում ձեռագրի գերության ու վերագնման մասին գրված Հիշատակարանը, որը «Ըստ ամենայնի պատմական ար-

²⁴ Հ. Տաշյան, Յուդակ հյերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 571-584:

ժեքով մի հիշատակարան է... իր բովանդակությամբ հիշատակության արժանի մի գործ, բարեպաշտության և մշակույթի գնահատության մի կենդանի և հավերժական ապացույց, թե միաբանության եռանդի և մասնակցության, և թե բարեպաշտների մասնակցությամբ՝ գնման մեջ»²⁵:

Որովհետև հիշատակագրությունների և Հիշատակարանի մեզ անհրաժեշտ մասերին պետք է անդրադառնանք ստորև, կրկնություններից խուսափելու համար այստեղ դրանք չենք բերում: Անհրաժեշտ է հիշել, սակայն, որ ձեռագրի գրիչը Վարդանն է, իսկ ստացողը Վասուսի և Հռիփսիմեի որդի պատրոն Աստվածատուրը, որին գրիչը շատ հաճախ է հիշատակում. «Չստացաւդ սուրբ կտակիս և փափագող յիշատակիս՝ զամենաւրինեալ պատրոն Աստուածատուրն և բարի ծնաւդսն իւր յիշեցէք ի Քրիստոս Յիսուս աղաչեմ, և զանպիտան զծագիրս Վարդան և զամենայն աշխարհս հաւատացեալ, և Աստուած զձեզ յիշէ, ամէն»²⁶:

Մշո Առաքելոց վանքում գրված Հիշատակարանի և Տօնականի, ավելի քան կես հազարամյակ այդ վանքում պահվելու պատճառով, բանասերներից ոմանք այդտեղ էլ ընդօրինակված են համարում ձեռագիրը: Տարակարծություններ կան նաև գրության թվականի վերաբերյալ: Բարսեղ Սարգիսյանի կազմած Վենետիկի ձեռագրաց ցուցակում Ճառընտիրի թվականը նշանակված է «ՈԾԱ-ՈԾԴ (1201-1205)», իսկ գրչության վայրը՝ «Առաքելոց կամ Ղազարու վանքը՝ ի Մուշ»²⁷. մինչդեռ Ղ. Ալիշանը այն համարում է «ԺԲ դարու վերջն և հաջորդին սկիզբն գրված»²⁸: Գարեգին Հովսեփյանը «Յիշատակարանը ձեռագրաց»-ի Ա հատորում 1204 թվականի տակ է դրել ձեռագիրը և տեղը դարձյալ համարում է Մուշը: «Տաւնականիս գրչութեան ժամանակը, մենք համարում ենք 1204 թվականը. թեպետ և ՈԾԴ համապատասխանում է 1205 թվականին»²⁹ և ապա, գրվելուց ոչ ավելի քան երեք տարի հետո դարձել

²⁵ Յիշատակարանք, Ա, էջ 721, 722, ծանոթ. 1: Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 213:

²⁶ Գրչի և ստացողի վերաբերյալ հիշատակագրություններ տե՛ս ձեռագրի 3ա, 43բ, 63բ, 73բ, 82բ, 93բ, 105ա, 110ա, 130բ, 182ա, 205ա, 225բ, 228ա, 237ա, 243ա, 254բ, 265ա, 270ա, 285ա, 288բ, 323բ, 338ա, 351ա, 376բ, 458ա, 476ա, 484ա, 490բ, 498բ, 534ա, 555բ, 590ա, 601ա էջերում:

²⁷ Բ. Սարգիսյան, Յուզակ վենետիկի, Բ, էջ 435, 477:

²⁸ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, հտ. Բ, էջ 338, ծանոթ. 1:

²⁹ Յիշատակարանք, Ա, էջ 699-726, ծանոթ. 8:

է Առաքելոց վանքի սեփականություն³⁰: Գարեգին Լևոնյանը «Հայ գիրքը և պատմության արվեստը» ուսումնասիրության մեջ այն մերթ համարում է 1203 թ., մերթ 1202 թ. ընդօրինակություն³¹: Լ. Դուրնովոն պարզապես գրում է. «1205 թ. ձեռագիր: Նկարազարդված Մուշում»³²:

1941 թ. պատմաբան Աշ. Աբրահամյանը մի հոդվածում, վրաց-հայկական գորքերի կողմից Ռուբն-եդ-դինի ջախջախման թվականը որոշելիս, հենվում է Մշո Տոնականի հիշատակարանի վրա և գտնում, որ «այն տեղի պիտի ունեցած լինի 1202 թվի գարնանը, այսինքն հիշատակարանի գրվելուց մոտ երկու և կես տարի առաջ»³³, այսինքն, ձեռագրի ավարտման թվականին: Սակայն 1959 թ. հրատարակած «Մատենադարանի ձեռագիր գանձերը» գրքում, հեղինակը գրում է, «որ ձեռագրի գրիչն է հանդիսացել Վարդան Կաֆայեցին (պետք է լինի՝ Կարնեցին Ա. Մ.), որը ձեռագրի գրչության վրա աշխատել է երեք տարի և **վերջացրել 1204 թվականին: Ձեռագիրը գրված է Աստուածատուրի պատվերով Մուշի Առաքելոց վանքում և նրան էլ նվեր է տրված եղել:** Ձեռագիրն ուշագրավ է ոչ միայն իր մեծությամբ, այլ և պատմական արժեքավոր հիշատակարանով: Այն պարունակում է **1204 թվականին Բասենում հայ-վրացական և Ռուբն-եդ-դինի զորաբանակների միջև տեղի ունեցած ճակատամարտի մասին արժեքավոր տեղեկություններ**»³⁴:

Տոնականի գրչության տեղի և ժամանակի վերաբերյալ տարակարծությունների պատճառը ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանի բացակայությունն է, որը, ինչպես երևում է, չի գրվել վերահաս աղետի պատճառով: Սակայն ձեռագրում պահպանված գրչի հիշատակագրությունների և Հիշատակարանի³⁵ տվյալների քննությունը հնարավորություն է տալիս որոշակի դարձնելու **ձեռագրի գրչության ժամանակը և տեղը:**

³⁰ Անդ, էջ 3:

³¹ Գ. Լևոնյան, Հայ գիրքը և պատմության արվեստը, Երևան, 1958 թ., էջ 11 և 30:

³² «Հին հայկական մանրանկարչություն», ալբոմ, Երևան, 1952, 13-րդ նկարի բացատրությունը: Հմմտ. Լ. Ա. Дурново, Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1957, с. 29:

³³ Աշ. Աբրահամյան, Ռուբն-եդ-դինի ջախջախումը, «Տեղեկագիր» ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի, Երևան, 1941, № 5-6 (10-11), էջ 82:

³⁴ Նույնի, Մատենադարանի ձեռագիր գանձերը, Երևան, 1959 թ., էջ 30-31: Ի դեպ, այստեղ, սխալ է նշված ձեռագրի համարը, 7729-ի փոխարեն գրված է 7721:

³⁵ Յիշատակարանաք, Ա, էջ 699-721: Հմմտ. Սահակ Ա. Մուրադեան, Նազարեթ Պ. Մարտիրոսեան, Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ սուրբ Առաքելոց-թարգմանչաց վանքի և

Նախ ճշտենք Տօնականի գրչության ժամանակը:

Առաքելոց վանքում գրված հիշատակարանում Ռուքն-էդ-դինի արձավանքի ակնարկությունը, ինչպես նաև հիշատակարանի գրության ժամանակի արձանագրումը միմյանց լրացնում և հավաստում են Մշո Տօնականի գրչության ժամանակը:

Բաբերդի³⁶ ռայիս պատրոն Աստուածատուրը ցանկանում է ունենալ Սողոմոն Մաքենացու կարգավորած Տօնականի ընդօրինակությունը: «Եւ ապա խնդիր արարեալ յոգնիմաստ գրչի և գտեալ քահանայ մի ի գաւառէն Կարնայ, յորում Վարդան կոչեցեալ, հմուտ և վարժ ամենայն արհեստի գրչութեան և նա յանձին կալեալ և աւգնականութեամբն Աստուծոյ սկիզբն արարեալ զկնի երից ամաց եհաս յաւարտ բանիս»³⁷:

Վարդան քահանա Կարնեցին երեք տարում ավարտում է ձեռագիրը: Այդ ժամանակ Սեբաստիայի սուլթան Ռուքն-էդ-դինը հարձակվում է Կարինի վրա, «Եւ ի կատարման գրոցս՝ սուլտանն Սևաստիոյ ժողով արարեալ անհուն բազմությամբ... փքացեալ, լեռնացեալ եհաս՝ ի Թէոդուպաւղիս, և անդի կամեցեալ անցանել յաշխարհն Հայոց և Վրաց»³⁸, բայց ճանապարհին, ջախջախվում է Չաքարիա ամիրսպասալարի կողմից: Այս դեպքերի արձանագրումը գտնում ենք Ստեփանոս եպիսկոպոսի Ժամանակագրության մեջ. «Ի տյն ամի (ՌԾԱ-1202) Ռուքնադդին սուլտանն Էառ զԿարնոյ քաղաք և կոտորեցաւ ի Չաքարիայէն»³⁹:

շրջակայից, Երուսաղեմ, 1967, էջ. 1: Սահակ Պ. Մուրադյան Տօնականը նկարագրել է 1912 թ., Առաքելոց վանքում եղած ժամանակ: Նա ձեռագրի գրչության վայրը Մուշն է համարում: Ցուցակի հրատարակիչները միայն Հիշատակարանն են տպագրել, իսկ բովանդակությունը՝ ոչ:

³⁶ «Թերևս ոչ Բաբերդ քաղաքն՝ այլ գիւղ մի», գրում է Ղ. Ալիշանը (Հայապատում, էջ 448, ծթ. 3): Բայց ձեռագիրը համապատասխանում է հիշատակագիրը «դատաւոր քաղաքին» է կոչում, որ հասկացվում է դատավորն այն քաղաքի (Բաբերդի), ուր տեղի էին ունենում նկարագրված իրադարձությունները:

³⁷ Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 602ա, 602բ: Հմմտ. Յիշատակարանք, Ա, էջ 712:

³⁸ Անդ:

³⁹ Մանր ժամանակագրություններ, կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. Ա, Երևան, 1951, էջ 37: Վ. Հակոբյանը ոմն «Ստեփանոս եպիսկոպոսի» է վերագրել Մյունխենյան մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի ժամանակագրությունը, որը վերջինս կազմել է որպես Սամվել Անեցու ժամանակագրության շարունակություն: Այս մասին տե՛ս Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրություն, աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, 2014, էջ 44-50: **Ծան. - Կ. Մ.:**

Ուրեմն Վարդան Կարնեցին Տօնականը ավարտել է 1202 թ.: Այս թվականը հաստատվում է ձեռագրի հետագա ճակատագրի պատմությամբ:

«Եւ յայսմ ամի (իմա՝ 1202 թ.),- շարունակում է հիշատակագիրը,- ի սաղրելոյ չարին ըմբռնեցաւ այրս Աստուածատուր ի ձեռն ամիրային իւրոյ Ալադին կոչեցեալ: Որ ի ձեռն այնմ գազանի Աստուածատուրն այն ընկալաւ զվախճան, և յափշտակեցին զըստացուածս նորա և ոչ մնաց և ոչ մի ինչ, բայց այս գիրքս»⁴⁰:

Օգտվելով ստեղծված ծանր դրությունից, Բաբերդի դատավոր «բռնորը», որը նշանակում է տանիկ, «ձեռն յառաջ տարեալ զուր պատճառանաւք բանս ի վերայ եղեալ, թէ հինգ հարիւր պաւտատ մնած ինձ առ Աստուածատուրն»: Կարծեցյալ պարտքի դիմաց ձեռագիրն հափշտակելով՝ «չու արարեալ դատաւորն եկն բնակեցաւ ի հոչակաւոր քաղաքն Խլաթ և Բ (2) ամ կայր ի պահեստի»⁴¹:

Ձեռագիրը երկու տարի թաքցնելուց հետո, հափշտակողը համոզվելով, որ ձեռագիրը չի հետապնդվում (որովհետև ձեռագրի ստացող պատրոն Աստուածատուրի տոհմը տուժել էր ոչ միայն Ալադինի վայրագություններից, այլև վերահաս սովից)⁴², այն վաճառքի է հանում:

Խլաթին մերձ Դանջան գյուղացի Ստեփաննոս, Վարդապետ և Հովհաննես քահանա եղբայրները, որոնք միաբանած էին Մշո Առաքելոց ուխտին, այդ մասին լուր են ուղարկում Առաքելոց վանք: Եպիսկոպոս Եսային չորս քահանաներով «փոյթ ընդ գնաց ի Խլաթ», և որովհետև «ոչ կարաց հասանել ի փափագ բաղձանացն, քանի ժամանակն ձմեռային էր»⁴³, վերադառնում է վանք: Տուն են վերադառնում նաև Արծկեի քահանաները, որոնք իրենց հերթին ուզում էին գնել Տօնականը: «Եւ մի ամ այլ մնաց գիրքս առ բոծորն այն: Ապա ի գալ միւս ամին խնդիր արարեալ, թէ գիրքս Ղազարու վանիցն է, զի առաջին գնող այն մեծ եպիսկոպոսն է»⁴⁴, Տօնականը վաճառվում է Առաքելոց վանականներին: Այս տեղի է ունենում ձեռագիրն ավարտելուց երեք տարի անց, ձմռանը. «զի ժամանակն

⁴⁰ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7729, էջ 602բ: Հմմտ. Յիշատակարանք, Ա, էջ 712:

⁴¹ Անդ, էջ 602բ:

⁴² «ՈՅԲ (1203) թուկանին... Սով եղեալ ի վերայ երկրի», - կարդում ենք Բաբերդի մոտ օրինակված մի ձեռագրում (Յիշատակարանք, Ա, էջ 1031):

⁴³ Մատենադարան, ձեռ. 7729, էջ 602բ:

⁴⁴ Անդ:

ձմեռային էր և աւղն դառնաշունչ»⁴⁵: Այդ ժամանակ գրվում է նշանավոր Հիշատակարանը և ձեռագիրը՝ կազմվում:

«Ի թուարքերութեան արարչութեանն, որ լինի յսկիզբն լինելութեանն մինչև ցայժմ ամբ վեցհազարերորդ վեցհարիւրերորդ երեսներորդ (6630), և ի ծննդենէ բանին Աստուծոյ լինի ամբ հազար երկերիւր և չորս (1204), և ըստ Հայկազեանն տոմարի, որ լինի վեցհարիւրերորդի յիսներորդի և չորրորդ (1205)⁴⁶, սկսա կազմել զբազմերանեան շտեմարանս աստուածային գանձուց՝ ի նահանգիս, որ կոչի Ղազարու վանս, ընդ հովանեաւ սուրբ Առաքելոցս»⁴⁷:

Այսպիսով ձեռագիրն ավարտելուց հետո երեք տարի մնում է Խլարք քաղաքում և 1205 թ. տարվում է Մուշ, ուրեմն ձեռագիրը գրվել է 1205 թվից երեք տարի առաջ, այսինքն 1202 թ.: Ինչպրէս տեսնում ենք, այս թվականը նախորդի հետ նույնանում է և հաստատում Մատենադարանի թիվ 7729 ձեռագրի գրության տարին՝ 1202 թվականը:

Ե

Իսկ որտե՞ղ է ընդօրինակվել ձեռագիրը, ո՞րն է գրչության վայրը:

Բ. Սարգիսյանը, Գ. Հովսեփյանը և ուրիշներ գրչության վայրը համարում են Մշո Առաքելոց վանքը: Բայց տեսանք, որ միայն 1205 թ. և հետագայի հիշատակարաններն են գրվել Մշո Առաքելոց վանքում, և ոչ ձեռագիրը: Ձեռագրի այնտեղ գտնվելու մասին նույնիսկ ակնարկներ չկան: Ընդհակառակը՝ փաստերը ցույց են տալիս, որ ձեռագիրը Մշո Առաքելոց վանքում չի գրվել: Գ. Հովսեփյանը ձեռագրի հիշատակարանի ծանոթագրություններից մեկում վերանայում է իր նախորդ տեսակետը, գրելով. «Ձեռագիրն ամբողջապես չի գրված և նկարագարոված Առաքելոց վանքում, բայց այդ վանքի միաբանների ջանքերով է, որ գրվելուց ոչ

⁴⁵ Անդ, էջ 603ա:

⁴⁶ Գ. Հովսեփյանը գրում է. «Քրիստոնեական և հայկական թվերը համապատասխանում են միմյանց, բայց ոչ Աշխարհի ստեղծագործությանը. կարելի է կարծել, որ ստեղծագործության թվականը պիտի լիներ 6730 և գրիչը սխալմամբ 6630 է գրել՝ Աղեքսանդրի թվականով և ոչ Բյուզանդական: Այդ դեպքում բոլոր երեք թվականներն էլ համապատասխան կլինեն միմյանց, այսինքն, 6730-5509=1221, 1221-16=1205», (Յիշատակարանք, Ա, էջ 726, ծանոթ. 8):

⁴⁷ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7729, էջ 603ա: Հմմտ. Յիշատակարանք, Ա, էջ 718-719:

ավել, քան երեք տարի հետո, դարձել է Առաքելոց վանքի սեփականություն և պահվել է այնտեղ մինչև 1915 թվականը՝ հավելյալ արժեքավոր հիշատակարաններով: Գրչության վայրը պարզ չէ, Կարնո՛ւմ, Խլաթո՛ւմ, թե մի այլ տեղ այդ շրջանի»⁴⁸:

Հիրավի, Առաքելոց վանքի միաբանները ձեռագրի մասին լսում են գրությունն ավարտելուց երկու տարի անց միայն, և տեր են դառնում՝ «զի առաջին գնող այն մեծ եպիսկոպոսն է» (խոսքը Առաքելոց վանքի Եսայի եպիսկոպոսի մասին է, այլապես՝ Արծկեի միաբաններն էին գնելու):

Եթե Տօնականի թվականը որոշելիս մեզ օգնեց Առաքելոց վանքում գրված Հիշատակարանը, ապա գրչության տեղը որոշելիս նույն դերը կատարում են բուն գրչի հիշատակագրությունները: Այստեղից իմանում ենք, որ ձեռագրի ստացողը Վասուսի և Հռիփսիմեի որդի՝ պատրոն Աստվածատուրն է (մշեցիների վկայությամբ՝ Բաբերդի ռայիսը), որ սրա եղբայր Ավետիս քահանան շատ է հետևում գրչության գործին, և «բազում հոգաբարձությամբ նպաստ եղև ի տառս յայս»⁴⁹: Գրիչը Վարդանն է, որը, մշեցիների վկայությամբ, Կարնո գավառից է: Սրան օգնում է իր եղբայր Բարսեղը, որը «գալրինակս պատրաստեաց»⁵⁰, հիշվում են մի քանի միաբաններ, իսկ մի գլխագարդի մեջ կարդում ենք «Ստեփանոս» անունը:

Այս բոլորից բացի Վարդան գրիչը հիշում է այն ուխտի առաջնորդներին⁵¹, որտեղ օրինակվել է Տօնականը: Սրանք Մշո Առաքելոց վանքի առաջնորդները չեն, այլ մի ուրիշ վանքի, ուր և տանում են մեզ որոնումները: Սկսենք Վարդան գրչից:

Վարդան անունով մի գրչի հանդիպում ենք Դարանաղյաց գավառի Ավագ վանքում, որը գրչության նշանավոր կենտրոն էր՝ մեկից ավելի վարժ գրիչներով և ծաղկողներով: Ահա այդտեղ «յամի Ո որդի յիսներորդի, միով թուով պա[կա]ս (1200) կատարեցաւ գծագրութեամբ սուրբ Աւետարանս... ձեռամբ Վարդանա, յետնեալ և անպիտան կրաւնաւորի, հրամանաւ և ծախիւք... վերադիտող նահանգիս տէր Սարգսի և եղբաւր Ամբակումա, ի գաւառիս, որ կոչի Դարանաղեաց, ի լերինս Սեպուհ, յորում կան հանգստարան սուրբ Լուսաւորչին՝ առընթեր գոլով վկայուիւոյ

⁴⁸ Յիշատակարանք, Ա, էջ 722, ծանոթ. 3:

⁴⁹ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7729, էջ 338ա:

⁵⁰ Անդ, էջ 27ա, 105բ:

⁵¹ Անդ, էջ 358ա:

բնակութեան և շիրիմի, որ կոչի Մանէ Այրք, որում ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած ամենեցուն, ի մենաստանիս, որ կոչի Աւագ վանք՝ առ դրան սրբոյ Աստուածածնիս և սուրբ Կարապետին և սուրբ Առաքելոց, ի մէջ աստուածասէր ճգնաւոր եղբարց, յորում ամրացեալ կան ընդ հովանեաւ սուրբ խորանացս»⁵²:

Գրչության վայրը որոշելու հիմնական կովանը Տօնականի գրիչ Վարդանի վկայություններ են իր ուխտի առաջնորդների և միաբանների վերաբերյալ: Նա գրում է. «գառաջնորդք սուրբ ուխտիս զՅովհաննէս պատուական ծերն և զՍարգիս, և զԱստուածատուր, որ ի գիրս աւժանդակեաց»⁵³, կամ «Քրիստոս աստուած, բարեխաւսութեամբ սրբոյն Մամասայ, ողորմեա՛ պարոն Աստուածատուրին եւ ծնողաց եւ եղբարց եւ քերց իւրոց, ողորմեա եւ հաւր Յովհաննիսի եւ Սարգիսի եւ[ւ] գրագիր-Վարդանայ, Գրիգոր[ի]սի, Մարգարէին եւ Ռստակէս միայնակեցին եւ որ զգիրս գրեաց (նախագաղափարի մասին է - Ա. Մ.) եւ ծնողաց նոցա եւ եղբարց նոցա...»: «...Զծեր Յակոբ վարդապետն յիշեցէք տէր»⁵⁴, «Ողորմեա Բարսեղին, որ զաւրինակս պատրաստեաց»⁵⁵, զԹաւրոս եղբայր, որ բարիոք սպասաւորէ, յիշեա՛, Քրիստոս աստուած»⁵⁶: Սրանց, ինչպէս նաև գրիչ Վարդանին հանդիպում ենք Դարանաղի գավառի Մեպուհ լեռան (Լուսավորչի լեռ) վրա գտնվող վանքում: «Ի գաւառիս Դարանաղեաց, ի լեռնս սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ մեծին Գրիգորի մերձ ի յայրս սրբուհւոյն Մանէ», որ հեռու չէ Ավագ վանքից, և միշտ կապված էին իրար հետ, «...ընդ հովանեաւ Լուսաւորչաշէն սուրբ Կարապետի»: 1201 թ. Հովհաննէս գրիչը ընդօրինակում է մի Ավետարան, ուր հիշում է «զՅովհաննէս քահանայ՝ սպասաւոր սուրբ և գերաւորչակ սուրբ Կարա-

⁵² Յիշատակարանք, Ա, էջ 646, հմմտ. Բ. Կիւլեսերյան, Յուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ ազգային Մատենադարանին հայոց, Անթիլիաս, 1961, էջ 33: Ավետարանը մինչև 1605 թ. մնում է Կամախում. այդ թվականին, երբ «եղև հալածումն քրիստոնէից», Գրիգոր վարդապետ Մեթի խնդրանքով, որին պատկանում էր ձեռագիրը, բերում է Կոստանդնուպոլիս և նվիրում սուրբ Նիկողոս եկեղեցուն, 1848 թ. ձեռագիրը նույն քաղաքի սուրբ Աստվածածին եկեղեցուն էր և կոչվում էր «Ծովէն ելած Աւետարան»: Բ. Կյուլեսերյանը 1897 թ. օրինակում է ձեռագրի հիշատակարանը, իսկ 1902 թ. նկարագրում իբրև Ղալաթիո ազգային Մատենադարանի թիվ 6-րդ ձեռագիր: Ձեռագիրն այժմ գտնվում է Նյու-Յորքում, Գևորգյան հավաքածուի մէջ:

⁵³ Մատենադարան, ձեռ. թիվ. 7729, էջ 323բ:

⁵⁴ Անդ, էջ 73բ:

⁵⁵ Անդ, էջ 73բ:

⁵⁶ Անդ, էջ 461բ:

պետիս»⁵⁷: Նույն թվականին Լուսավորչի վանքում Ղազար գրիչը՝ իր ընդօրինակած Ավետարանում թվարկելով «զվարդապետսն մեր» ի շարս այլոց հիշում է նաև «զՅովհաննէս ծեր, զՎարդան»⁵⁸: 1201 թվականին Ստեփանոս գրիչը «ի գաւառիս Դարանաղեաց... անապատիս կոչեցելոյ Աւագ վանք» օրինակում է մի Ավետարան և հիշում «զբարի առաջնորդ սրբոյ ուխտիս գտեր Սարգիս»⁵⁹: Վերջինս Վարդանի՝ 1200 թ. նույն վայրում օրինակած Ավետարանի ստացողն է, որտեղ նա կոչվում է «վերադիտող նահանգիս»: Սարգիսը, ինչպես տեսնում ենք, Ավագ վանքի առաջնորդն է, իսկ Հովհաննէս ծերը՝ սուրբ Կարապետի առաջնորդը: Եվ որովհետև Վարդանը Տօնականը օրինակում էր «ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետին», դրա համար սկզբում հիշում է նրա առաջնորդ «զՅովհաննէս պատուական ծերն» և ապա Ավագ վանքի առաջնորդ Սարգսին:

Այստեղ է նաև Աստվածատուրը. Վարդանը ուխտի առաջնորդներ Հովհաննէս ծերից և Սարգսից հետո հիշում է Աստուածատուրին, «որ ի գիրս աւժանդակեաց»: Սա վերը հիշված գրիչ Ղազար վարդապետի եղբայրն էր, որ 1201 թ. ընդօրինակության ժամանակ «միշտ սպասաւորէ մերում տկարութեանս»⁶⁰:

⁵⁷ Յիշատակարանք, Ա, էջ 686-687:

⁵⁸ Անդ, էջ 684, 688:

⁵⁹ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 6332, էջ 7: Ի դեպ Վարդան, Յովհաննէս, Ղազար և Ստեփանոս գրիչների ավետարաններն ընդօրինակվել են միևնույն գաղափար օրինակից: Բոլորի մոտ գլխավոր հիշատակարանները շատ տեղեր համընկնում են, իսկ օրինակը համարվում է «ընտիր և ստոյգ... ամենայն արիեստիս լի և պատարուն, բան և տնհատ, հրաման և ստորատ, միջնակտուր և վերնակետ»: Ստեփանոսը գրում է, որ այդ օրինակը Կոզմա հռետորի ընդօրինակածն է: Սրանցից առաջին գրչի օրինակածը այժմ Նյու-Յորքում է, վերջինը՝ Մաշտոցյան Մատենադարանում, իսկ մյուսները խիստ համառոտ նկարագրված են Թորգոմ Գուշակյանի կազմած Սեբաստիայի Սուրբ Նշան վանքի ձեռագրաց ցուցակում (Թորգոմ արք. Գուշակեան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Սուրբ Նշանի վանուց ի Սեբաստիա, Վիեննա, 1961, էջ 12-14, թիվ 12, 13): Այստեղ միայն Ղազարի Ավետարանի հիշատակագրություններն ու հիշատակարանն է բերված, իսկ Հովհաննէս գրչի ընդօրինակության մասին գրում է. «յուրաքանչյուր աւետարանի վերջը կան յիշատակարաններ, որոնք բոլորովին նոյնն են թիվ 12 գրչագրի յիշատակարաններու հետ, հազիվ մէկ կամ երկու անվան տարբերութեամբ: Բուն յիշատակարանը գրեթէ թիվ 12-ի բովանդակութիւնն ունի, ուստի զանց կանովի» (Անդ, էջ 14): Բարեբախտաբար, այդ երկու ձեռագիրն էլ փրկված են, և այժմ գտնվում ենի Երուսաղեմի սուրբ Հակոբեանց մատենադարանում: Յիշատակարանք, Ա, էջ 687:

⁶⁰ Յիշատակարանք, Ա, էջ 687:

Ահա այն անձնավորությունները, որոնց հիշում է Վարդանը որպես միաբաններ և առաջնորդներ այն ուխտի, ուր նա Տօնականն էր ընդօրինակում, և որոնց մենք հանդիպում ենք Դարանադեաց գավառի Ալազ վանքում: Ալազ վանքի միաբաններից հաջորդը ինքը՝ գրիչ Վարդանն է, որին հանդիպում ենք այդտեղ ոչ միայն 1200 թ., այլև 1201 թվականին՝ Ղազար և Ստեփաննոս գրիչների հիշատակարաններում: Ստեփաննոսը նրա մասին 1201 թ. գրում է. «և զընտրեալ քահանայն Վարդան յիշեսցիք ի տէր, զի բազում իրօք օգնական եղև մեզ»⁶¹: Այնուհետև Տօնականում հիշատակված Վարդանի եղբայր Բարսեղին, Հակոբին, Ռստակես միայնակյացին, Թորոսին հանդիպում ենք Ավազ վանքում այդ ժամանակ ընդօրինակված տարբեր ձեռագրերում, որպես տեղի միաբաններ:

Ահա և այլ փաստարկներ, որոնք խոսում են Ալազ վանքի միաբան Վարդանի և Մշո Տօնականն ընդօրինակող Վարդանի նույնության մասին: Գարեգին Հովսեփյանը «Յիշատակարանքի» Ա հատորում Վարդանի 1200 թ. Ավետարանից երկու նկարագարող էջերի հետ բերել է նաև մի էջ՝ որպես գրչության նմուշ⁶²: Ով տեսել է Տօնականի գրությունը, առաջին իսկ հայացքից կնկատի, որ Ավետարանից բերված այս էջի գրությունը շատ է նման, կամ ավելի շուտ նույնն է Տօնականի գրության հետ: Այդ ժամանակ Լուսավորչի վանքում Ավետարանը գրվում է բոլորգրով⁶³, այնինչ Վարդանը ոչ միայն Ավետարանը, այլև Տօնականը երկաթագրով է գրում:

Մեզ հետաքրքրող ձեռագրերի հիմնական գրության նույնությունից բացի, անշուշտ, ոչ պատահականորեն բերված այս էջում գրչագրական մի երևույթ ավելի է հաստատում մեր ենթադրությունը: Ավետարանից բերված էջի երկրորդ սյունակի չորրորդ տողը վերջանում է «աստուածային» բառով, իսկ հաջորդ տողն է «աւք վարժեալ ուսմամբ», որի առաջին բառը, ինչպես տեսնում ենք, թերի է: Գրիչը մոռացել է բառի կեսը և ահա լրացվել է նախորդ տողի վերջում ԱԲԲԵՆ (աւք) մասնիկը այնպիսի տառաձևերով, որպիսիք հանդիպում ենք Մշո Տօնականի մեջ, գրչի անվան մի քանի հիշատակություններում և նույնպիսի սրբագրություններում⁶⁴:

⁶¹ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 6332, էջ 7, Յիշատակարանք, Ա, էջ 685:

⁶² Յիշատակարանք, Ա, էջ 643-644:

⁶³ Անդ, էջ 685:

⁶⁴ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7729, էջ 323բ, 494ա, 510ա, և այլն:

Այդ տառերի սկզբնաձայրերը ավարտվում են եռանկյունաձև: Դեռ ավելին. այդ նույն տառերով են նշանակված ինչպես Ավետարանի, նույնպես և Տօնականի պրականիչները: Այս երկու ձեռագրերը գրված են միանման բաղադրության և գույնի թանաքով: Ավետարանը նկարագրող Բաբգեն Կյուլեսերյանը գրում է. «այնքան թթու (ասիտ) եղած է բաղադրությունը մեկանին, որ ծածկվեր է գրերուն տեղերը... որ շատ մի էջեր բոլորովին թռած են և գրերուն ուռցեցուցած տեղերը հագիվ հագիվ կերևին»⁶⁵: Այս նույն երևույթը նկատելի է նաև Տօնականի մեջ, բայց ոչ այդ խստությամբ և չափերով, պատճառը Տօնականի մագաղաթի ամրությունն է, որովհետև միայն բարակ թերթերի վրա է նկատելի թանաքի բացասական ազդեցությունը⁶⁶:

Մինևույն սկզբունքով են կազմված նաև հիշյալ ձեռագրերի պրակները: Ավետարանի «թերթերը կարի կողմեն ծաված չեն, այսինքն գույգ թղթերն չեն կազմված թերթերը, այլ մեյ մեկ թուղթերե, որոնք նաև բարակ սրբմով (կաշիե բարակ թեյ) կարված են թերթերը կազմելու համար, ետքը, ըստ կազմութեան օրինաց, իրարու կարված են գիրքը կազմելու համար»⁶⁷: Անշուշտ, հիշյալ երևույթները (թանաքի քայքայելը և պրակավորելու ձևը) միայն այս ձեռագրերին կամ գրչության այս կենտրոնին հատուկ չեն: Տվյալ դեպքում մեզ այն հետաքրքրում է որպես նույն գրչի և գրչության ստեղծագործության առանձնահատկության օժանդակ ապացույց: Կան այս տեսակետը հաստատող կողմնակի փաստեր ևս: Ստեփանոսը «բազում իրօք օգնական» եղած Վարդանի հետ հիշում է նաև «ծերունի պատուական զԱւետիս քահանայն»⁶⁸, և «զնորհագարդեալ քահանայն Ստեփաննոս»⁶⁹: Ինչպես երևում է Ավագ վանքի միաբան Ստեփանոսը և Վարդան գրիչը 1201 թ. գործակցել են միմյանց հետ, որոնց մասնակից է եղել նաև Ավետիս քահանան: Սա ստացող Աստվածատուրի եղբայր Ավետիսն է, իսկ շնորհագարդյալ քահանա Ստեփանոսը Տօնականի և Ստեփանոսի Ավետարանի ծաղկողը:

⁶⁵ Բաբգեն Կյուլեսերյան, ձեռ թիվ 7729, էջ 285:

⁶⁶ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7729, էջ 285:

⁶⁷ Բաբգեն Կյուլեսերյան, Ցուցակ, էջ 27:

⁶⁸ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 6332, էջ 7:

⁶⁹ Յիշատակարանք, Ա, էջ 646:

Ավագ վանքում գրչության արվեստը այդ ժամանակ բուռն ծաղկում էր ապրում: Այնտեղ հավաքվել էր գրչության արվեստին հմուտ վարպետների մի բույլ: Ղազար վարդապետը՝ «զվարդապետսն մեր» ասելով, Լուսավորչի և Ավագ վանքերի մի շարք միաբաններ է հիշում: Աստվածատուր Բաբերդցին այս միջավայրից միայն կարող էր ընտրել «հմուտ և վարժ ամենայն արհեստի գրչության» վարպետ, որ գրեր հսկայատիպ մագաղաթյա թերթեր, և ծաղկող, որ գործին արժանի մանրանկարներ կատարեր: Վարդանը ոչ միայն գրելու մեջ էր վարժ ընդհանրապես, այլև Տօնական գրելու մեջ: Նա արդեն մի անգամ Տօնական էր ընդօրինակել: 1200 թ. իր օրինակած Ավետարանի ստացող Ամբակումի «հռչակեալ բարեհամբաւութիւն» է համարում այն, որ նա «նաև բազում աշխատութեամբ ստացեալ Տաւնական գերապայծառ», որից հետո միայն՝ «ետ գրել գտուրբ Աւետարանս»⁷⁰: Եվ ահա Վարդան Կարնեցին Ավագ վանքում 1200 թ. Ամբակում և Սարգիս եղբայրների համար մի Ավետարան ավարտելուց հետո սկսում է Բաբերդի տանուտեր Աստվածատուրի պատվիրած Տօնականի ընդօրինակությունը և «զկնի երից ամաց եհաս յաւատ բանիս»: Մենք տեսանք, որ Վարդանը Տօնականն ավարտում է 1202 թվականին, հետևաբար 1200, 1201, և 1202 թվականներին են այն երեք տարիները, որոնց ընթացքում գրիչն ստեղծում է հայերեն մեզ հայտնի ամենամեծ ձեռագիրը:

Այսպիսով, Մաշտոցյան Մատենադարանի թիվ 7729 ձեռագիրը, որ հայտնի է Մշո Տօնական կամ Ճառքնտիր անունով, ընդօրինակվել է Դարանադյաց գավառի Մեպուհ լեռան վրա գտնվող Ավագ վանք մենաստանում, որը, որպես հայ գրչության կարևոր կենտրոն, այդ և հետագա դարերում հռչակվում է իր ընտիր գրիչներով և մատենագիրներով:

Ձեռագիրը մանրանկարչության տեսակետով էլ առաջնակարգ արժեք ունի,- գրում է Գարեգին Հովսեփյանը,- որտեղ կան բազմաթիվ գծական-երկրաչափական և զարդարանքի, և արևելյան կենդանական և բուսական ու թռչունի օրինակներ... Ամբողջն ուշադրության արժանի հայ-արաբ և սելջուկյան արվեստների համեմատության տեսակետով»⁷¹: Առաջնակարգ մանրանկարչությունը թողնելով մասնագետներին, մի

⁷⁰ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7729, էջ 602բ:

⁷¹ Յիշատակարանք, Ա, էջ 722, ծանոթ. 2:

քանի նկատողություններ անենք ծաղկողի անձի և տեղի վերաբերյալ: Գ. Հովսեփյանը գրում է. «Ձեռագիրն ամբողջությամբ չի գրված և նկարագարով և Առաքելոց վանքում»⁷²: Այս նշանակում է նաև, որ այն, ըստ երևույթին, մասամբ գրված և նկարագարով և Առաքելոց վանքում, մասամբ էլ մի ուրիշ վայրում: Տարբեր վայրերը ենթադրում են նաև տարբեր ծաղկողներ, ինչպես կարծում են ոմանք: Լ. Դուրնովոն ուղղակի գրում է. «Նկարագարով և Մուշում»⁷³: Վերը ցույց տվեցինք, որ այն գրված և նկարագարով և Ավագ վանքում: Մի քիչ ավելի պատճառաբանենք:

452ա էջի երրորդ սյունակի գլխագարդում զարդագրված է «Ստեփաննոս» անունը: Ոչ մի կասկած չկա, որ ծաղկողն իր անունն է գրել այդտեղ, որովհետև այն ո՛չ գրչինն է (Վարդան), ո՛չ էլ ստացողինը (Աստուածատուր), որոնց անունները (հատկապես վերջինի) կարող էր նկարիչը այդպես ծաղկագրել: Ստեփաննոսը Տօնականի սկիզբը զարդարել է գեղեցիկ մեծ խորանով, որը կանգնած է մինչև ստորին լուսանցքը հասնող չորս զարդասյուների վրա: Երրորդ զարդասյունը միաժամանակ «Ի» զարդագրի հիմնական գիծն է հանդիսանում: Խորանի վերևում դեմ-դիմաց կանգնած են երկու գույգ վայրի այծ և եղջերու: Խորանի դիմացի ամբողջ էջը նկարագարով է:

Խորանի աջ և ձախ լուսանցքներում «Ստեփաննոս» զարդագրերի տառաձևերով, բայց միագույն կարմիրով, վերից վեր գրված է «Աստուած վայելել տացե պատրոն Աստուածատուր և հավատարիմ ազգի աստուածասեր անձանց և ինձ ողորմեսցի և ստացողին ամեն», իսկ մյուս լուսանցքում. «Յիսուս Քրիստոս, աւգնեա Աստուածատուր բարի պատրոնի և ողորմեա նկարողի»⁷⁴: Սա նկարագրողն է գրել:

Այդ տառաձևերով են գրված նաև բազմաթիվ գլխագիր զարդագրերի մեջ հանդիպող հիշատակագրությունները, ուր հիշվում են գրիչն ու ստացողը: 6ա և 9բ էջերի զարդագիր «Չ»-ի մեջ համապատասխանաբար գրվա ծ է «Վարդան յիշեսցի ի Տէր» և «Աստուած ողորմեա աշխատողաց»: 495ա էջում զարդագիր «Ա»-ի մեջ՝ «Աստուածատուր յիշեսցի ի Տէր և գրագիրն» վերջի բառերը բոլորգիր են: Բոլորգիր է նաև 489բ էջում

⁷² Անդ, էջ 722-3:

⁷³ «Հին Հայկական մանրանկարչություն», Երևան, 1952, նկ. 13-ի բացատրությունը:

⁷⁴ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7729, էջ 3ա:

դարձյալ «Ա» զարդագրի մեջ գրած «Աստուածատուր պատրոն յիշեսցի ի տէր և Վարդան» հիշատակագրության «Աստուածատուր» բառը: Այդ նույն տառերով են գրված Ա-ԿԵ պրականիշերը և որոշ սրբագրություններ⁷⁵, որոնք դարձյալ Ստեփանոսի ձեռքի գործն են ոչ ուրիշի: Այլապես անհասկանալի կլիներ, թե ինչու այդ ուրիշը պետք է սրբագրեր ծաղկողի տառերով: Իսկ որ ծաղկողները հաճախ են սրբագրում էին ձեռագրերը, շատ փաստեր ունենք: Ահա մեկը. «ով իմ հոգևոր հայր, ծաղկելու ժամանակն լաւ միտ դնես զգիրչս պակասն և զմտացս»⁷⁶:

Ինքնատիպ է նաև պրականիշերը գրելու եղանակը. ծաղկողը ցանկացել է ուրիշին չկրկնել: Պրակի առաջին նիշը դրել է ոչ թե ստորին լուսանցքի կենտրոնում, ինչպես սովորաբար արվում է, այլ վերին լուսանցքի աջ անկյունում, բացառությամբ Ա-ի (էջի վերին անկյունը նկագարդ է): Այդպես՝ մինչև ԿԶ պրակը, որից հետո գրված է սովորական բոլորգրով: Ստեփանոսը կատարել է բոլոր լուսանցագարդերը և գլխագարդ-կիսախորանները: Նա կատարել է նաև անկյունագարդեր և սյունամիջյա լուսանցագարդեր, որ արժանի են ուշադրության: Հիմնական գույներն են «բոցագույն կարմիր, կապույտ, կանաչ և սպիտակ: Գլխագարդերում օգտագործվել են նաև ոսկու փոշի, լուսանցագարդերի որոշ մոտիվները կրկնվում են գլխագարդ կիսախորանում: Մեծ մասամբ բուսական և երկրաչափական զարդեր են, միայն մի քանի թռչնազարդեր կան, մյուսները հավանաբար պատռված-հանված են ձեռագրից: Ստեփանոսն է գրել նաև բոլոր գլխագիր զարդագրերը՝ գունավոր և անգույն, վերջիններիս մեջ՝ նաև հիշատակագրություններ: Այս ամենը ցույց է տալիս, որ Տօնականը Ստեփանոսը ծաղկել է Ավագ վանքում: Ծաղկողը նախ պրականշել է, ապա զարդագրել (ոչ բոլոր գլխագրերը) և զարդանկարել՝ զարդերը դնելով յուրաքանչյուր գլխի հանդեպ: Հազվադեպ են նրանք կրկնվում, և ամեն մեկը մի ավարտուն նկար է. այնպես որ չնայած ձեռագրի լուսանցքների մեծությանը, որևէ անկյունում դրված լուսանցագարդը մեղմանցում է մագաղաթի մարմարյա սառնությունը և լցում է ամբողջ էջը ջերմությամբ: Այս նույն Ստեփանոսն է նկարագարդել նաև Վարդանի 1200 թ. ընդօրինակած Ավետարանը և կատարալ մասնակի

⁷⁵ Անդ, էջ 6բ, 9բ, 495ա, 498բ, 508բ և այլն:

⁷⁶ Ա. Միրմեհան, Ցուցակ Հալեպի, էջ 69:

սրբագրություններ: Այդ Ստեփանոսը Ավագ վանքի միաբան Ստեփանոս գրչի հիշած «շնորհագարդեալ քահանայ Ստեփանոսն» է:

Մեր այս կարծիքի օգտին է խոսում Գարեգին Լևոնյանի մի վկայությունը: Ստեփանոսի 1201 թ. Ավագ վանքում ավարտած Ավետարանը մինչև վերջերս գտնվում էր Փարիզում (ներկայումս Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 10359): Մեզ թվում է, այդ ձեռագիրը նկատի ունի Գ. Լևոնյանը, երբ գրում է. «13-րդ դարի առաջին իսկ տարիներին գրվել ու պատկերագարդվել են երկու նշանավոր գրքեր, որոնք մեր միջնադարյան գրքի պատմության մեջ վերին աստիճանի հազվագյուտ գործեր են: Դրանցից առաջինը Քեմսիսի Ավագ վանքում 1201 թվին գրված ավետարանն է, երկրորդը՝ Մշո Առաքելոց վանքի (Ս. Ղազար) 1202 թվին գրված մեծ Տօնականը (Ճառքնտիրը): Առաջինը, որ ներկայումս գտնվում է Փարիզում, մասնավոր ձեռքերում, արժանացել է եվրոպացի գիտնականների առանձին ուշադրության, այդ գրքի զարդանկարների մեջ մասնագետները գտել են հայկական հին գորգերի ծաղկանկարների մեծ նմանություն...»⁷⁷: Բազմաթիվ են այդպիսի գորգեր հիշեցնող ծաղկանկարները նաև Մշո Տօնականի գլխագարդ կիսախորաններում: Ինչ իմանալին, որ այդ երկու նշանավոր ձեռագրերը ստեղծվել են միևնույն վանքում և զարդարողը նույն մարդն է եղել, հայ միջնադարյան մանրանկարչության տաղանդավոր վարպետներից մեկը:

Իր վիրխարիության հետ միասին Տօնականը նշանավոր է նաև ձեռագրական տեսակետից: Արդեն 12-րդ դարում խոշոր ձեռագրերը նախընտրում էին գրել թղթի վրա և բոլորգրով. դյուրամատչելի էր և՛ գրանյութը, և՛ գիրը: Հարևան Ս. Գրիգոր Լուսավորչի վանքում, այդ ժամանակ Հովհաննես և Ղազար գրիչները թղթի վրա բոլորգրով նույնիսկ Ավետարան էին ընդօրինակում: Դեռ ավելին, Ղազար վարդապետն իր Ավետարանը սովորականից փոքր չափերով էր գրում՝ «գրեցաւ սա փոքրագոյն հասակաւ, վասն դիւրաբարձիկ լինելոյ, ի շրջապտոյտ և ի խռովասէր ժամանակիս և ի դառն դիպող աւուրցս բերմանց»⁷⁸:

Այդ բանը Վարդան գրչին չէր անհանգստացնում, որովհետև ստացող պարոն Աստվածատուրը կամեցել էր, որ իր Տօնականը գրվի ոչ թե

⁷⁷ Գ. Լևոնյան, Հայ գիրքը..., էջ 29-30:

⁷⁸ Յիշատակարանք, Ա, էջ 687:

«փոքրագոյն հասակաւ, դիւրաբարձիկ լինելոյ» համար, այլ լինի հսկայածավալ մի մատյան և պարունակությամբ լինի ավելին, քան նրան հայտնի Տօնականները: Բացի այդ, Ավագ վանքի գրչության դպրոցում ընդունված գիրը ուղղագիծ երկաթագիրն էր, ինչպես երևում է տեղի Վարդան և Ստեփանոս գրչի ընդօրինակություններից: Ձեռագիրն ստեղծելու գործում մեծ է ստացողի դերը: Նա Ձեռագրի միայն նյութական կողմը չէր ապահովում, այլև՝ թելադրում չափը, նյութի և գրի տեսակը, նկարագարդելու և կազմելու որակը և այլն: Վերոհիշյալ Ղազար վարդապետ գրիչը վերևում հանդես է գալիս որպես ստացող, որովհետև նա իր համար էր ընդօրինակում և մտահոգվում իր ստացած ձեռագրի ճակատագրով: Այս ընդգծում ենք այն պատճառով, որ երբեմն գրի կամ նյութի գործածության ժամանակը որոշելիս հաշվի չեն առնվում ստացողի, գրչի ցանկությունները, նրանց հնարավորություններն ու կարողությունները:

Մշո Տօնականի ստեղծման մեջ գրչի կարողություններին հավասար վճռական է ստացող պատրոն Աստվածատուրի դերը, որը ոչինչ չի խնայել պատկառելի մեծությամբ հոյակապ ձեռագրական մի հուշարձան ստեղծելու համար: Պարոն Աստվածատուրին չվիճակվեց տեսնել իր գանձն ավարտված: Ձեռագրի հիշատակարանը չգրվեց, ձեռագիրը չկազմվեց: Պատճառը, անշուշտ, Մեքաստիայի սուլթանի արշավանքն էր դեպի Կարին, որի ճանապարհին անցնում էր Ավագ վանքի վրայով: Գուցե գույժը լսելով՝ գրիչ Վարդան Կարնեցին շտապել է հայրենի Կարին գավառը, իսկ ձեռագիրը տարվել է Բաբերդ «և յայսմ ամսի» պատրոն Աստվածատուրը ձերբակալվել է ամիրայի կողմից «և ի ձեռն այնմ գազանի»⁷⁹ կնքել իր մահկանացուն:

Բ. Սարգիսյանը Տօնականի վննետիկյան թերթերի վրա գրված հիշատակագրությունը նկատի ունենալով, ուր ասված է՝ «զՅովհաննէս Միջնադրեբացի, որ լի հավատով և հոգով ձեռնտու եղև յաղագս սուրբ գրոյս... որ մեծաւ յուսով մասնակից եղև, սուրբ և բարեճաշակ բուրաստանիս, և փոխանակ երկրաւորիս ստացաւ զանճառելին», գրում է. «կերևի թէ փրկանաւորելէն վերջ գրուած է սոյն յիշատակագրութիւնը և թէ Աստուածատուրի մահուանէն ետքը Յովհաննէս քահանան ստացող

⁷⁹ Յիշատակարանք, Ա, էջ 712:

եղած ըլլայ մատենիս, եթէ «ստացաւ զանճառելին» բացատրութեամբ զայս ականարկել ուզած է գրիչը»⁸⁰: Հովհաննէս Միջնաղբերացիին նույն-պիսի ստացող էր, ինչպիսիք Տօնականի փրկագնման մասնակից մյուս, մի քանի տասնյակի հասնող անձնավորութիւններն են: Հովհաննէս Միջնաղբերացուն մի քանի անգամ են հիշատակում ձեռագրում, նույնիսկ Հիշատակարանում (603ա, 603բ), որովհետև ձեռագրի 4000 դրամ փրկագնից 1100-ը նա էր տվել: Այդ պատճառով «գրեցաք երկրորդ պատարագ Յովաննիսի՝ հրամանաւ տէր Եսայեա, փիլիսոփայիցս և համալրէն ուխտիս և գերապայծառ առաջնորդիս մերոյ Աբրահամու և սուրբ բեմբականաց Բ (2) պատարագ անխաբան ամ-յամէ կատարել»⁸¹: Տօնականի ստացողը, Աստուածատուրից հետո, Մշո Առաքելոց վանքն էր:

Ը

Այդ թվականից հետո անհայտ է նաև գրիչ Վարդանի ճակատագիրը: «Հմուտ և վարժ ամենայն արհեստի գրչության» Վարդան Կարնեցի գրչից մեզ հայտնի են մինչև 1200 թվականը օրինակած մի Տօնականի մասին տեղեկություն, այդ թվականին ավարտված Ավետարանը և վերջապես մեր Տօնականը: Միայն վերջինս էլ բավական է, որ Վարդան գրիչը մնա որպես հայ գրչության արվեստի մեծ երախտավորներից մեկը, որպես մեզ հասած հայերեն ամենախոշոր ձեռագրի կերտողը: Բայց փորձենք որոնումները: Ստեփանոս գրիչը, որի ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանը շատ նման է Վարդանի ընդօրինակության հիշատակարանին, և էջերով համընկնում են միմյանց, գրում է, որ ինքն արտագրել է «յ(ը)նտիր և ի ստոյգ աւրինակէ ամենայն արհեստիւք լի և պատատուն, որ էր Կաւզմայի հռետորի»⁸²: Կոզմա հռետորը ԺԲ դարավերջի և ԺԳ դարասկզբի նշանավոր գրիչ և ծաղկող էր, որի ընդօրինակությունները համարվում էին ընտիր օրինակներ: Ի միջի այլոց այսպիսի դեպքերում «հռետոր» բառը ոչ թե ճարտարախոս, ճառախոս է նշանակում, այլ

⁸⁰ Բ. Սարգիսյան, Յուզակ, Վենետիկ, Բ, էջ 480:

⁸¹ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7729, էջ 603բ: Առաքելոց վանքի միաբաններից են նաև Աւետիս Յրաւնցիին և Երեմիան, որոնց հիշատակագրությունները «յիշատակարանք»-ի մէջ սխալմամբ գրված են որպես ձեռագրի գրչի և ստացողի ժամանակակիցների հիշատակագրություններ:

⁸² Մատենադարան, ձեռ. թիվ 10359, էջ 307բ:

ճարտարագիծ, գրչության նշանավոր վարպետ: Կոզմա գրչից Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվում է Խարբերդի Բարջանջ գյուղում 1219 թ. գրված և ծաղկած մի Ավետարան⁸³, մի այլ ավետարան՝ 1205 թվից գտնվում է սուրբ Ղազարի Մխիթարյան Մատենադարանում⁸⁴, և մի ձեռագրի նկարագրություն՝ Թորգոմ Գուշակյանի Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքի ձեռագրերի ցուցակում⁸⁵:

Այս վերջին ձեռագիրը գրված է «հաւանաբար ԺԲ դարու վերջ»⁸⁶, և ստացողն է Վարդան կրոնավորը «ես նուաստ քահանայ և կրաւնաւորս Վարդան զփափագումն սրտի իմոյ և գիշատակ հոգւոյ իմոյ ետու գրել զսուրբ Աւետարանս իմով աշխատութեամբ և արդեամբք, ծաղկի նկարով և ոսկւով զարդարեալ, ի յիշատակ հոգւոյ իմոյ և ծնաւոյս իմոց, հաւր իմոյ Դաւթի և մաւր իմոյ՝ Թագուհիի...»⁸⁷: Այստեղ հիշվում են հորեղբայր Գրիգորը և որդին՝ Պողոս պատանյակը: Արդյոք սույն Վարդան կրոնավորը մեր գրիչ Վարդան Կարնեցին չէ՞ և Կոզմա գրչի սույն օրինակից չէ, որ 1200 թվականին ինքը, իսկ 1201 թվականին Ստեփանոսն ընդօրինակեցին մեկական ավետարան Սարգսի և Ստեփանոսի համար: Արդյոք օրինակ տալու համար չէ՞, որ Ստեփանոս գրիչը հիշում է «զընտրեալ քահանայն Վարդան... զի բագում իրաւք աւգնական եղել մեզ»⁸⁸: Հետագայում նրա անվանը չենք հանդիպում Ավագ վանքում, որտեղից հաջորդ ձեռագիրը՝ 1228-թվականին է պատկանում: Արդյոք 1202 թ. Ռուբեն-Էդդիի հրոսակների՞ց սպանվեց ոսկեծղի գրագիրը, թե՞ մահացավ բնական մահով: Ավագ վանքի գրչության դպրոցը շարունակեց իր գոյությունը և ծաղկման հասավ հատկապես ԺԵ դարում, իր դպրոցով ու վարդապետներով⁸⁹, որի մասին մի ուրիշ անգամ:

⁸³ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7734:

⁸⁴ Հայկական մանրանկարչություն Մխիթարեան մատենադարանի ձեռագրաց, Ա, Վենետիկ, 1967, էջ 51:

⁸⁵ Թ. Գուշակեան, Ցուցակ, էջ 25:

⁸⁶ Յիշատակարանք, Ա, էջ 667:

⁸⁷ Անդ:

⁸⁸ Մատենադարան, ձեռ. 308ա:

⁸⁹ Հ. Ոսկեան, Բարձր Հայքի վանքերը, Վիեննա, 1951, էջ 1-25:

Թ

Իսկ ո՞վ է Մշո Առաքելոց վանքում Տօնականը կազմել և հիշատակարանը գրել: Կազմողը և գրիչը իր անունը չի տալիս: Նա հիշատակարանում հիշվածներից որևէ մեկը չէ, բայց հիշատակարանում երևում է ոչ միայն որպես գրիչ, այլև որպես ձեռագրի փրկությանը գործուն մասնակից. «նոյն եւ մեք առեալ զըսա՝ դարձաք երկնագումար եղբայրանոցս մեր», – գրում է ձեռագիրը Առաքելոց վանք բերելու առթիվ, իսկ վերջում՝ «սկսա կազմել», ապա՝ «զկազմող զեղկելիս և զեղբայրիկ իմ զըՍտեփանոսն յիշեսցիք ի սուրբ յաղալթս ձեր»:

Հիշատակարանը ամբողջական մի պատմություն է, անշուշտ խմբագրված Եսայի եպիսկոպոսի կողմից: Գրիչը, որ աշխատել է հիշատակարանի գրությունը նմանեցնել ձեռագրի գրության ոճին, գրչության արվեստի վարպետ է երևում: Այդ ժամանակ Առաքելոց ուխտի միաբանների մեջ կար մի նշանավոր վարդապետ, որի անունը չի հիշվում հիշատակարանում, այդ անձը Թեոդորոս վարժապետն էր: Ներսես Լամբրոնացին՝ Տուտեղորու Թղթի պատասխանում, իր տեսակետը պաշտպանողների շարքում, թվում է նաև «բոլոր գաւառն Տարօնո և որ ի նմա իմաստուն եպիսկոպոսն Եսայի և վարժապետ Թեոդորոս»⁹⁰: Եսայի եպիսկոպոսին մենք տեսանք Տօնականի փրկությունը կազմակերպելիս: Մեզ թվում է հիշատակարանի հեղինակը, գրիչը և ձեռագրի կազմողը ուխտի այս նշանավոր միաբանն էր՝ Թեոդորոս վարժապետը, իսկ եղբայրիկ Ստեփանոսը՝ ուխտի կրտսեր միաբաններից մեկը:

Մեր հոգվածը տպագրության էր հանձնված, երբ Մարկոսյան հավաքածուի երեսունվեց ձեռագրերի հետ միասին, որոնք կտակված էին Մատենադարանին, Փարիզից ստացվեց Ստեփանոս գրչի Ավագ վանքում ընդօրինակված Ավետարանը: 30,5×21սմ մեծության մագաղաթյա ձեռագիրը համարյա անվթար է, եթե չհաշվենք խորաններից մի քանիսի և մեջտեղից երկու թերթի պակասը: Թե՛ բնագիրը և թե՛ հիշատակարա-

⁹⁰ Հ. Տաշեան, Յուզակ հայերէն ձեռագրաց, Մատենադարանի Մխիթարեանց, ի Վիեննա 1895, էջ 334:

նը գրված են միանման ուղղագիծ երկաթագրով, համաբարբառը նույնպես, բայց փոքր տառերով: Մագաղաթը կոշտ է. «կաշիս կա(ր)ծր է», գրում է գրիչը լուսանցքում: 8-ական թերթ է պրակը, բացառությամբ մեկի, որից 2 թերթ չկա: Ա պրակից, ուր համաբարբառն է գրված, մնացել է 7 թերթ: Առկա առաջին թերթի ա էջը Եվսեբիոսի թղթի երկրորդ կեսն է. նշանակում է առաջին կեսը գրված է եղել նախորդ թերթի բ էջում, որը չկա: Մյուս 6 թերթերից երևում է, որ համաբարբառները գրված են միայն թերթի մեկ, իրար հանդիպակաց էջերում: Երրորդ և վեցերորդ թերթերը պոկված են, համապատասխանաբար պակասում են Բ, Ե և Չ կանոնները: Եվսեբիոսի թղթի վերջի հաջորդ ամբողջ էջում նկարված է հյուսածո խաչ՝ հյուսածո շրջանակի մեջ: Խաչի իրար հավասար թևերի մեջտեղի մեկական և բրգաձև հիմքի չորս քառակուսիները ոսկեգոծ են: Խաչի այսպիսի ձևը հնագույն ձեռագրերում ենք հանդիպում, մինչև ԺԲ դարը: Ա կանոնի գլխամասի զարդը կտրված է, իսկ մաքուր երեսում Տօնական նկարված թռչնազարդերի գրչափորձն է արված: Գրչափորձ կա նաև 4-րդ ա երեսում: 7բ և 8ա հանդիպակաց ազատ էջերում Հովհաննես երեցը հետազայում նկարել է երկուական ավետարանիչ: Նկարազարդված են չորս ավետարանառաջ էջերը և մեկ լուսանցազարդ: Ա պրակը բաղկացած է եղել 10 թերթից, որից երեքը կորած են: Եվսեբիոսի թղթի խորանը չի նկարված, չեն ավարտված որոշ կանոնների պլաները, որոնք պարզ գծեր են: Իսկական ծաղկողը չի նկարել ավետարանիչներին, չկան լուսանցազարդեր: Ծաղկողի աշխատանքում նկատվում է չավարտվածություն, ինչ-որ բան նրան խանգարել է, նա չի հասցրել լրիվ նկարազարդել ձեռագիրը:

Սակայն եղած բոլոր նկարները, բացառությամբ Հովհաննեսի կատարած չորս ավետարանիչների նկարներից, ոճով ու գույնով նման են Մշո Տօնականի մանրանկարներին, և կասկած չի մնում, որ Ավագ վանքում միևնույն ժամանակ գրված այդ ձեռագրերը նաև միևնույն նկարչի գործերն են: Ավետարանառաջ էջերի երկաթագիրը և Մշո Տօնականի առաջին էջի երկաթագիրը իրար նման են ոչ միայն ձևով, այլև թանաքով, Գլխագրերի մեջ նկարված մարդկանց դեմքերի կատարումը համընկնում է Տօնականի առաջին թերթի նկարին: Խորանների վերջին մասի զարդերը ավանդական գլխազարդերի նման չեն՝ նրանք երբեմն ո՛չ շրջանակ են ճանաչում ո՛չ ծանր պլաներ: Ազատ ոճավորված բուսական

տերևներ են, որոնք տարածվում են վեր ու վար: Այդպես են նաև ավետարանառաջ էջերը:

Այդպես է վարվել Ստեփանոս ծաղկողը՝ Տօնականի լուսանցազարդերը և անկյունազարդերը գծելիս: Ստեփանոսը գրչափորձեր է կատարել ավետարանի խորանների թերթերի ազատ էջերում, ի դեպ, Ավետարանը ավարտվել է 1201 թվականին, Տօնականը՝ 1202, բայց քանի որ վերջինս սկսված էր 1200 թ., մոտ երկու տարի հետո նրա երկու երրորդը պետք է ավարտված և ծաղկած լիներ: Գրչափորձի թռչունը մոտավորապես այդտեղ էլ ընկնում է՝ 83 պրականոց ձեռագրի 60-րդ պրակում: Ծտապողականությունը ու թերավարտությունը, որ նկատվում է Ավետարանը ծաղկելիս, հետևանք էր Տօնականի ծաղկման հսկայական աշխատանքի, որ ամբողջովին զբաղեցրել է ծաղկողին: Եթե դրան ավելացնենք նաև Տօնականի սրբագրությունը, որ կատարում էր ծաղկողը, պարզ կդառնա նրա ծանրաբեռնվածության աստիճանը:

Ձեռագրի վերջում կա 1250 թ. կազմելու վերաբերյալ հիշատակարան: Երևում է որ կազմվել է վերստին, որովհետև կտրտված են բոլոր ծաղկած էջերի լուսանցային մասերից: Այստեղ հիշվում է նաև «զԸնձեր նաղաչն և ծնողսն իւր ԳԳայլերն, որ աշխատեցաւ և ծաղկեցաւ իւր հալալ ընչիւր գտուրբ Աւետարանս»: Եթե ձեռագիրը կազմված չէր, բայց գրված էր համաբարբառը, ինչու Ընձերը չավարտեց գոնե կանոնների լրիվ ծաղկումը, չէ որ մի քանի գիծ էր պետք գծել միայն: Այնուհետև որտե՞ղ են Ավետարանի լուսանցազարդերը: Հովհաննեսը ավետարանիչներին նկարել է ձեռագիրը կազմելուց առաջ, մինչ նրա մասին ակնարկություն չկա, այն ժամանակ, երբ կազմողը հիշում է կազմի համար մի քիչ մետաքսաթել տվողին՝ Ստեփանոսին: Բանն այն է, որ վերջինս իր ժամանակակիցն է, իսկ ծաղկող Հովհաննեսը՝ ոչ: Հովհաննեսը խորանները ծաղկելուց հետո է նկարել ավետարանիչներին: Նշանակում է կազմողին ժամանակակից չէ նաև խորանների ծաղկողը (որը Ստեփանոս ծաղկողն է) և որ ավետարանիչների փոխարեն նկարել էր խաչը, ինչպես անում էին հնում:

Ա Կանոնի գլխազարդում արդյոք Ստեփանոսի անունը չի եղել, որ կտրվել է: Ձեռագրի բոլոր նկարների եզրերի, ինչպես նաև մյուս էջերի, խորը կտրվածությունը ցույց է տալիս, որ ձեռագիրը կազմվել է երկրորդ անգամ, առաջին կազմողը չէ Հովհաննեսը, ոչ էլ Ահարոն քահանան՝

առաջին ստացողը: Առաջին ծաղկողը Ստեփաննոսն է, երկրորդը՝ Հովհաննեսը, Ընձեր նաղաշից նկար չկա: Մանրանկարների Ստեփանոսի հեղինակության ապացույցն է Տօնականի և սույն ձեռագրի նկարների նմանությունը:

Ամփոփենք: Հայերեն ձեռագրական արվեստի գլուխգործոցներից մեկը, Մաշտոցյան Մատենադարանի № 7729 Տօնական-ճառընտիրը պատրոն Աստուածատուր Բաբերդացու պատվերով Վարդան Կարնեցի գրիչը գրել, իսկ Ստեփաննոս քահանան ծաղկել է 1200-1202 թթ., Դարանաղյաց գավառի Ավագ վանքում: Այն կոչվում է և պիտի շարունակվի կոչվել Մշո Տօնական կամ Մշո Ճառընտիր: Մշո Առաքելոց վանքի միաբանները, Եսայի եպիսկոպոսի գլխավորությամբ, այն փրկեցին գերությունից, պահպանեցին գուրգուրանքով և ավանդեցին դարերին: Եթե հայերեն ամենախոշոր ձեռագիրը իր ծնունդով պարտական է Ավագ վանքին, նրա գրիչներին, ծաղկողներին և Բաբերդի ռայիս պատրոն Աստվածատուրին, ապա իր գոյությամբ՝ Մշո Առաքելոց վանքի միաբանների սերունդներին: «Եւ ոչ եւս կարեցաք գնել, զի հինգ հազար դրամ խնդրէր բոծորն»⁹¹ այն, որ է տանիկ, և դարձեալ մեծաւ (աղաչանաւք) հագիւ կարացաք գնել ի չորս հազար դրամ, և փա՛ռք, փա՛ռք թագաւորին ...Եւ մեք առեալ զըսա՝ դարձաք յերկնագումար եղբայրանացս մեր, որ յորջորջի Ղազարու վանս, և եղաք զըսա առ դրանս սուրբ Առաքելոցս»⁹²: Ձեռագիրն այնտեղ մնաց ավելի քան յոթ դար, մինչև Մեծ եղեռնը:

⁹¹ «Բոծոր» բառը հատուկ անուն չէ, ինչպես կարծում են ոմանք, այլ համարժեք է տանիկ բառին, 1347 թ. մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Չստացաւո՞ւ ճառիս (անունը չի գրված) միայնակեացն, որ էր ի տղայութեանն յազգէն բոծորայ... և հայեցաւ ի Քրիստոս, և հաւատաց և եղև միանձնաւոր» (Մատենադարան, ձեռ. № 3797, էջ 713բ):

⁹² Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 603ա:

ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՑ ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ*

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 2743 ձեռագիրը «Թարգմանչաց Ավետարան» է կոչվում Արցախ աշխարհի Գարդման գավառի Թարգմանչաց վանքի անունով, որտեղ այն գտնվում էր Խաչեն գավառի Խադարի կամ Խաթրա վանքից տեղափոխվելուց հետո, մինչև 1900 թվականը: Այդ տարում Էջմիածնի մատենադարանապետ (1897–1906 թթ.) Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանը ձեռագիրը Թարգմանչաց վանքից տեղափոխում է Էջմիածնի Մատենադարան, իսկ 1911 թ., մի քանի այլ ձեռագրերի մանրանկարների հետ առաջին անգամ գիտական շրջաններին է ներկայացնում նաև Թարգմանչաց Ավետարանի մանրանկարները¹:

Այնուհետև ձեռագրի մանրանկարներին անդրադարձել են հայ մանրանկարչությամբ զբաղվող ու հետաքրքրվող համարյա բոլոր մասնագետները², բացառապես արվեստաբաններ, և կարծես «մոռացել», որ այդ մանրանկարները գտնվում են ձեռագրի մեջ, որը պետք է ուսումնասիրվեր նախ՝ որպես պատմամշակութային ամբողջական և ինքնուրույն հուշարձան, ապա նոր միայն՝ նրա բաղադրիչը՝ մանրանկարչությունը, որքան էլ այն «ինքնուրույնություն» ձեռք բերած լինի:

Ձեռագիրն ուսումնասիրող ամեն մի մասնագետ, լինի աղբյուրագետ, բնագրագետ, արվեստաբան թե հնագրագետ, պետք է մանրախույզ քննության ենթարկի հուշարձանը, պարզի ստեղծման հանգամանքները, ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում մտովի վերականգնի նրա նախնական վիճակը, բացահայտի նրա կորցրած կամ նրա վրա հա-

* «Էջմիածին» 1992, Թ-Ժ-ԺԱ, էջ 102-114, 1993, Ա-Բ-Գ, էջ 105-118: Նյութի մասին տե՛ս աստ՝ էջ 25-26:

¹ Գ. Յովսեփեան, Համառոտ տեղեկություններ Էջմիածնի մի քանի մանրանկարների մասին, «Անահիտ», Փարիզ, 1911, № 5–6:

² Ձեռագրի նկարազարդմանը վերաբերող գրականության մասին, ինչպես նաև մանրանկարների արվեստաբանական հանգամանալից վերլուծությունը տե՛ս Լ. Չուգասյան, Գրիգոր ծաղկող, Երևան, 1986 (Ծան. - Կ. Մ.):

վելված շերտերը և արդի վիճակի հետ համեմատելով, ուրվագծի հուշարձանի բարդ և բազմակողմանի պատմությունը:

Թարգմանչաց Ավետարանը մեզ է հասել մի քանի անգամ կազմված ու եզրահատված, ներդիրներով լրացված, վերջից պակասավոր, առանց գլխավոր հիշատակարանի, որը շատ հարցեր լուսաբանելու հնարավորություն կընձեռեր: Այսուհանդերձ ձեռագրի նյութական կորուստը մեծ չէ. իրենց տեղերում են բոլոր պրակները և պրականիշները (թեկուզ մի մասը եզրահատված), բացառությամբ վերջի մի քանի թերթերի և կազմի:

Պահպանվել են գրչության ժամանակի մի քանի հիշատակագրություններ՝ խորանների և կիսախորանների գերանների (հորիզոնական երիզների) ու սյուների վրա և Մարկոսի ավետարանի վերջում, որոնցում նշված են ստացողի, գրչի, ծաղկողի անունները և ծաղկելու թվականը: Կան հետագա ստացողների, նվիրատվության, վերստին կազմելու և զարդարելու վերաբերյալ կարևոր հիշատակագրություններ, որոնց քննությունն առանձին հարցեր պարզելու լավ հնարավորություն է տալիս: Մատենադարանի ձեռագրերի համառոտ ցուցակի համաձայն, № 2743 Ավետարանը գրված է 1232 թ.: «Գրիչ՝ Տիրացու: Ծաղկող՝ Գրիգոր որդի Գարփին: Ստացող՝ Յովհաննէս քահանայ և ծաղկող:

Թերթ՝ 374: Մագաղաթ: 30×23: Երկայուն: Բոլորագիծ երկաթագիր: Տող՝ 17: Մանրանկար՝ տերունական՝ 7, ավետարանիչ 2, խորան 10, կիսախորան, լուսանցազարդ: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ դրոշմազարդ: Աստառ կարմիր մետաքս: Հիշատակարան գրչի՝ 7բ, 8ա, 12ա, 183ա, ծաղկողի՝ 9ա, 10ա, 10բ, 115ա, 293բ, հետագայի՝ 113բ, 183ա (ԺԳ–ԺԴ դդ.), 183ա (ԺԵ դ.), 114բ, 184բ (ԺԶ–ԺԷ դդ.), 294բ (1843 թ.), 295ա (1889 թ.)»³:

Հենց այս նկարագրությունից սկսած ձեռագրի բախտը չի բերել. բերված տվյալների մի մասը ճիշտ չէ⁴: Թարգմանչաց ավետարանը թերթակաված է մատիտով 20-րդ դարում և որոշ թերթերի համարներ բաց են թողնված ու կրկնված: Թերթակալողը բաց է թողել 177, 222, 266 և կրկնել 293 թերթահամարները: Ուրեմն ձեռագրի թերթերի ճիշտ քանակը 372 է:

³ Ցուցակ Ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, կազմեցին Օ. Եզանյան, Ա. Չեյթունյան, Փ. Անթաթյան, հ. Ա. Երևան, 1965, էջ 866:

⁴ Սրբագրությունները՝ շարադրանքի ընթացքում:

Այդպես էր Թարգմանչաց վանքում, այդպես է և այսօր Մատենադարանում⁵:

Թարգմանչաց ավետարանն այսօր ունի $30,1 \times 23,2$ սմ մեծության մագաղաթյա սպիտակ, լավ մշակված 372 թերթ: Գրությունը երկայուն է, յուրաքանչյուր պտույնակ ունի $23,5 \times 7,1$ սմ մեծություն, 2 սմ միջին և 3 սմ արմատի լուսանցքներ: Տառերը գրված են 0,6 սմ հեռավորության զույգ տողերի մեջ, տողերի քանակը 17 է, իսկ տողերի միջի տարածությունը՝ 0,9 սմ: Տողագծերը և պտույնագծերը արված են ճնշումով:

Ամբողջ ձեռագիրը գրված է միջին մեծության գեղեցիկ երկաթագրով, որոշ էջեր՝ դեպի ձախ հակված գրերով: «Յարուցեալ Յիսուս» հատվածը, համաբարբառը՝ խորաններում, ցրվացանկը և գլխակարգությունը՝ աղյուսակ գրով: Պրակների թիվը 46 (Ա–ԽԶ) է, սկսվում է Մատթեոսի ավետարանի առաջին թերթից մինչև ձեռագրի վերջը: Ամեն մի պրակ կազմված է ութական թերթերից, բացառությամբ յուրաքանչյուր ավետարանի վերջին պրակի, որոնք ունեն այնքան թերթ, ինչքան հարկավոր է բնագրի վերջին մնացած մասը տեղավորելու համար. այսպես՝ Մատթեոսի ավետարանի վերջին ԺԳ պրակն ունի 4 թերթ, Մարկոսինը՝ (ԻԲ պրակ) 3, Ղուկասինը՝ (ԼԶ պրակ) 5, Հովհաննեսինը՝ (ԽԶ պրակ) 7 (որի վերջից մի քանի թերթ պակասում է): Սրանցից բացի Ղուկասի Ավետարանի ԽԹ պրակը կազմված է 6 թերթից (բնագիրը լրիվ է):

Պրակավորումից դուրս է սկզբում դրված Եվսեբիոսի թղթի 2 և համաբարբառների 8 խորանների 10 թերթանոց պրակը: Ըստ այսմ Մատթեոսի ավետարանն ունի $(8 \times 12 =) 96 + 4 = 100^6$, Մարկոսինը՝ $(8 \times 8) = 64 + 3 = 67^7$, Ղուկասինը՝ $(8 \times 12 =) 96 + 5 + 6 = 107^8$, Հովհաննեսինը՝ $(8 \times 9 =) 72 + 7 = 79^9$: Ամբողջ ձեռագիրն ունի $100 + 67 + 107 + 79 = 353$ թերթ + 10 թերթ (խորաններ) = 363 թերթ: Այս 363-ը ձեռագրի ստեղծման ժամա-

⁵ Մատենադարանի Մայր մատյանում, Մայր քարտում՝ 314 է, հավանաբար շփոթված է 7-ը 1-ի հետ:

⁶ $Ա(8) + Բ(8) + Գ(8) + Դ(8) + Ե(8) + Զ(8) + Է(8) + Ը(8) + Թ(8) + ԺԱ(8) + ԺԲ(8) + ԺԳ + (4) = 100$:

⁷ $ԺԴ(8) + ԺԵ(8) + ԺԶ(8) + ԺԷ(8) + ԺԸ(8) + ԺԹ(8) + Ի(8) + ԻԱ(8) + ԻԲ(3) = 67$:

⁸ $ԻԳ(8) + ԻԴ(8) + ԻԵ(8) + ԻԶ(8) + ԻԷ(6) + ԻԸ(8) + ԻԹ(6) + Լ(8) + ԼԱ(8) + ԼԲ(8) + ԼԳ(8) + ԼԴ(8) + ԼԵ(8) + ԼԶ(5) = 107$:

⁹ $ԼԷ(8) + ԼԸ(8) + ԼԹ(8) + Խ(8) + ԽԱ(8) + ԽԲ(8) + ԽԳ(8) + ԽԴ(8) + ԽԵ(8) + ԽԶ(7) = 79$:

նակից մեզ հասած թերթաքանակն է, որին գումարում ենք հետագայում կատարված ներդիրներից պահպանված 9 թերթը և ստանում 372 թերթ, այսօրվա թերթաքանակը:

Ներդիրները Մատթեոս և Հովհաննես ավետարանիչների և յոթ տերունական նկարներն են¹⁰, որոնք մուծված են ձեռագրի թերթերի արանքներում, ընդ որում յուրաքանչյուր ներդիրի արմատը մտցված է բուն թերթի արմատից ներս և մյուս կողմում ծավալած ու սոսնձված: Սոսնձումը ավելի ուշ է արված, հավանաբար որոշ ներդիրներ կորցնելուց հետո:

Ձեռագիրը պրակակալված է երկու անգամ: Առաջին պրակակալումը գրչության ժամանակից է: Այս պրականիշները դրված են եղել յուրաքանչյուր պրակի առաջին թերթի ա և վերջին թերթի բ երեսներում, ստորին լուսանցքի կենտրոնում, գրվել են գրչության երկաթագրով և վերից-վարից առնվել պատվանշանի մեջ: Վերջին անգամ կազմելու ժամանակ եզրահատվել է այս պրականիշների մեծ մասը: Տեղ-տեղ պահպանվել են վերին բաժանարարները, որոշ մասեր՝ տառերից, ինչպես նաև ամբողջական պրականիշներ: Երկրորդ պրակակալումը կատարված է ձեռագրի վերջին, հավանաբար երրորդ անգամ կազմելուց առաջ:

Առաջին անգամ, բնականաբար, կազմվել է ձեռագիրն ավարտելիս, երկրորդ անգամ հիշատակագրության համաձայն՝ 1312 թ.: Այժմյան կազմը արծաթապատը չէ: Ուրեմն կազմվել է նաև երրորդ անգամ և ձեռագիրը եզրահատվել է երեք անգամ: Ահա այս երրորդ կազմումից առաջ, եզրահատելուց հետո կատարվել է երկրորդ պրակակալումը, երկու տարբեր գրիչների կողմից: Սրանցից առաջինը պրակակալումն սկսել է խորաններից, որոնք գրչի (առաջին) պրակակալումից դուրս են¹¹:

Բոլորգիր ա է նշանակված առաջին թերթի ա էջի ստորոտում և առնված բաժանարարների մեջ: Նույնպիսի ա է նշանակված նաև վերջին 10-րդ թերթի բ էջի ստորոտում և առաջին տասը թերթերը դարձրած առաջին պրակ:

¹⁰ Ներդիրները կրում են 11, 15, 20, 114, 170, 184, 188, 294, 295 թերթահամարները:

¹¹ Այդպես է համարյա հնագույն բոլոր ձեռագրերում, անկախ այն բանից, թե գրիչն ու նկարիչը միևնույն մարդն է, թե ոչ: Պրակակալվում են չորս Ավետարանները: Հետագայում, երբ բնագրում նաև տերունական նկարներ են կատարվում, այդ թերթերը, բնականաբար, մաս են կազմում պրակների և խորանները դառնում են առաջին պրակ:

Երկրորդ պրակի նիշը՝ Բ գրված է խորանների և գրչի ա պրակի մեջ-տեղում ներդրված Մատթեոս ավետարանիչի նկարի ա էջում: Այսպիսով պրակակալողը ներդիրն առնում է պրակահաշվի մեջ: Որովհետև գրչի Ա պրակում երկու այլ ներդիրներ կային, դրանք էլ գումարելով պրակի ութ թերթերի վրա, ստանում է 11 թերթանոց պրակ, և Ա պրակի վերջին թերթի վրա գրում Բ, որով գրչի Ա պրակը դառնում է կազմողի Բ պրակ:

Հավանաբար նկատելով գրչի պրականիշների հետքերը, ինչպես նաև պրակների կանոնավորությունն ու ամբողջական նիշերը, զգուշա-նում է սխալը խորացնելուց, ընդունում է Տիրացու գրչի նշանակումները և հաջորդ պրակի վերջում կրկին նշանակում է Բ, այսինքն երկու անգամ երկրորդ պրակ է նշանակում, որպեսզի այլևս չխախտի ձեռագրի բուն պրակակալումը, և, այնուհետև, պարզապես շարունակում է լրացնել եզ-րահատված պրականիշները:

Ղուկասի ավետարանից սկսած՝ փոխվում են պրակներ նշողը, գրիչ գործիքը և գիրը՝ բոլորգրի փոխարեն՝ շղագիր: Պրականիշները լրացվում են նույն սկզբունքով, մինչև Ղուկասի ավետարանի վերջին, ԼԶ պրակը, որն ունի 5 թերթ: Սրան ավելացնում է հաջորդ երկու ներդիր թերթերը և անտեսելով Հովհաննեսի ավետարանի առաջին թերթի պրականիշը (ԼԷ), այդ թերթն էլ գումարում է նախորդների վրա և կազմում ութ թերթանոց մի պրակ՝ (ԼԶ), կրկնելով իրենից առաջ պրակակալողի սխալը: Հաջորդ պրակը (ԼԷ) բնականաբար յոթ թերթանոց է դառնում: Բարեբախտաբար հաջորդ ԼԸ-ից սկսած պահպանվել են բուն պրականիշե-րը, և պրակակալողին ոչինչ չէր մնում անել, եթե միայն ընդունել այն և լրացնել միայն եզրահատված պրականիշները:

Վերջին՝ ԽԶ պրականիշը դրված է պրակի յոթերորդ թերթի վրա: Սա նշանակում է, որ երկրորդ պրակակալման ժամանակ արդեն վերջին պրակի վերջին թերթը և հաջորդ պրակները հիշատակարանի հետ ըն-կած են եղել: Ձեռագրի երկրորդ պրակակալումը նույնպես ցույց է տա-լիս, որ ձեռագիրը իսկապես գրվել է ութ թերթանոց պրակների վրա:

Ձեռագրում պահպանված վերջին ԽԶ պրակի յոթերորդ թերթից հե-տո մնացած բնագիրը կարելի է տեղավորել երկու և կես թերթի վրա¹²:

¹² Այդ թերթերից առաջինը ԽԶ պրակի վերջին թերթն է եղել. մյուսը՝ ԽԷ պրակի առա-ջին թերթը, ուր ավարտվել է Հովհաննու ավետարանը ԽԷ պրակի երկրորդ թերթի ա էջում: Այնուհետև գրվել է հիշատակարանը, որի զբաղեցրած թերթի քանակը հայտնի չէ: (Աստուածաշունչ, Վենետիկ, 1860, էջ 1044):

Այսպիսով, երկրորդ պրակակալումը տեղի է ունեցել ձեռագրի վերջին թերթերը, հիշատակարանը և կազմը կորցնելուց հետո: Բայց այդ ժամանակ արդեն կային ներդիրները, որոնք, ինչպես նաև նկարչի կողմից բնագրի թերթերի լուսանցքներում կատարած լուսանցապատկերները, տուժել են կազմելու ժամանակ թերթերի եզրահատումից:

Ձեռագրի կառուցվածքային հիմք հանդիսացող պրակների կայունությունը և նրանց պահպանվածությունն ապացուցում են, որ այն գրվել ու ծաղկվել է այդ պրակների վրա, իսկ նրանցից դուրս մուծված նկարազարդ թերթերը ներդիրներ են և հետնամուտ են:

ՏԻՐԱՑՈՒ ԳՐԻՉ

Ձեռագրի գրիչը Տիրացուն է, որի անունը պահպանվել է իր իսկ ձեռքով գրված հիշատակագրության մեջ, Մարկոսի ավետարանից հետո գետեղված «Յարուցեալ Յիսուս» հատվածի վերջում. «**Չմեղապարտ գրծիչս՝ զՏիրացու յիշեցէք ի Տէր**» (Էջ 183ա): Սույն հատվածը, հիշատակագրության հետ միասին, գրված է աղյուսակ գրով (ուղղագիծ երկաթագիր): Այս հիշատակագրությամբ գրիչը, որ ամբողջ ձեռագիրը գրել է գեղեցիկ երկաթագրով, հավաստում է, որ ինքն է նաև աղյուսակ գրատեսակով գրված մյուս գրությունների գրիչը: Վարժ և հմուտ գրիչ է Տիրացուն, հավասարապես գրում է բոլոր գրատեսակներով: Ինքն է կատարել նաև սրբագրությունները: Լուսանցքներում գրելով բառի կամ տառի ուղիղ ձևը, տգրկիկով ցույց է տալիս բնագրի մեջ սխալները, և ճիշտ ձևը՝ լուսանցքում: Սրբագրությունները, ինչպես նաև խորանամեջ գրությունները, տնագլուխ համարներն ու ցրվացանկերը գրված են մանր, միահավասար աղյուսակ գրով, տեղ-տեղ օգտագործել է նաև բոլորգիրը: Այսպիսով, ավետարանառաջներից սկսած մինչև վերջ բոլոր գրությունները Տիրացու գրչինն են: Գլխագրերը նույնպես ունեն չափավոր մեծություն և գտնվում են գրադաշտում: Ավետարանների սկզբնաբառերը, որ գրվում են զարդագրից հետո, ոսկեպատել է ծաղկողը:

Տիրացու գրիչը, որպես կանոն, շատ հավատարիմ է մնացել գաղափար օրինակին, որը, ինչպես երևում է կետադրական ինքնատիպ նշաններից, «ը» ձայնավորի գործածության յուրահատկությունից և ձեռագրի

ձևավորման կանոնավորությունից, եղել է նշանավոր, ընտիր օրինակ: Այսպես, որոշ տեղերում, որպես կետադրության նշան, դնում է պատիվը՝ վրան կետ, ցույց տալու համար, որ բառը չի հապավված: Երբեմն դրվում է այդ նշանի մի կամ մյուս կեսը: Այն դրվում է նաև «Ի» նախդիրի վրա, իսկ ավելի հաճախ նախդիրի վրա դրվում է հորիզոնական փոքրիկ գծիկ (-): Որոշ տառերի վրա դրվում է ուղղահայաց գծիկ ('): «Ը» ձայնավորը հաճախ է գրվում, ոչ միայն տողադարձերի ժամանակ, բառի տողավերջին մնացող կամ բաժանվող մասում, այլև սովորական գրության մեջ,»զընա զրհետ, դրաիր»:

Որոշ անուններ ունեն գրության այլ ձև, օրինակ՝ «Նաաստվն» գրվում է «Նայաստվն», «Բոոս»-ը «Բոյոս» ձևով, գործածում է ստորակետ, վերջակետ, կետ-ստորակետ, հարցական, բացականչական, տգրկիկ, փշիկ նշաններ: Եթե պատվագրված բառը բացականչականի պետք ունի, ապա դրվում է պատվի նշանի վրա: Շատ քիչ է բառանշատումը:

ԳՐԻԳՈՐ ԾԱՂԿՈՂ

Ձեռագիրը ծաղկողը կամ ծաղկագարդողը **Գրիգորն** է: Առաջին տասը թերթերի վրա Եվսեբիոսի թուղթն է՝ ուղղված Կարախանոսին և համաբարբառի խորանները, որոնք զբաղեցնում են 1բ-2ա, 3բ-4ա, 5բ-6ա, 7բ-8ա, 9բ-10ա հանդիպակաց էջերը: Այս ամբողջովին ծաղկող Գրիգորի գործն է, որի անունը պահպանվել է Մարկոսի ավետարանառաջի գլխագարդի ստորին գերանի վրա. «**Տէր Աստուած ողորմեա Գրիգորի ծաղկողի, ամէն, ամէն**» (115ա):

Նկատենք, որ ծաղկողի մասին ձեռագրացուակի նշումը՝ «Գրիգոր որդի Գարսիին», թյուրիմացություն է: Ծաղկողին շփոթել են մատյանի հետագա ստացող «Դաւիթի որդի Գրիգորի» հետ:

Գրիգոր ծաղկողը առաջին զույգ թերթերի հանդիպակաց էջերում պատկերել է երկու խորան, որոնց ուղղանկյունների մեջտեղում, շրջանակների մեջ նկարել է Եվսեբիոս Կեսարացուն և Կարախանոսին: Խորանների երկու սյուների միջև նամակն է: Ստորին գերանից (հիմքի երիզից) եզրալուսանքներում սյուների հետ բարձրանում է իրար նման մե-

կական ծառ: Նույն ձևով են ներկայացված նաև մյուս թերթերի հանդիպակաց խորանները, միայն թե նրանք ունեն երեքական պուներ: Գրիգոր ծաղկողը օգտագործում է վառ գույներ և գեղեցիկ համադրությամբ ստեղծում իսկապես «ծաղկազարդ բուրաստան»:

Խորաններին հաջորդում է առաջին պրակը, որի առաջին թերթի ա էջից սկսվում է Մատթեոսի Ավետարանը: Ավետարանառաջը ծաղկազարդել է Գրիգոր ծաղկողը: Խորանի գլխազարդը քառանկյուն է, որի ստորին մասում ձգված գերանի վրա ստացողի մասին հիշատակագրությունն է, իսկ շրջանակը հայկական գորգի զարդեր ունի: Քառանկյան կենտրոնում շրջանաձև մեծ զարդանախշ է, աջ և ահյակ կողմերում՝ ավելի փոքր գույգ-գույգ շրջանաձև այլ զարդեր:

Ավետարանն սկսվում է «Գ» զարդագրով, որի վերջույթներն ավարտվում են եռանկյունաձև զարդով: Տառի թևի տակ, գահավորակի վրա բազմած է Մատթեոս ավետարանիչի խորհրդանիշ մարդ-հրեշտակը՝ ձեռքին Ավետարան: Այն ավելի շատ համահունչ է նախորդ ներդիր թերթի Մատթեոսի նկարին, քան ծաղկողի զարդարվեստին:

Գրիգոր ծաղկողն այնուհետև ծաղկազարդել է ողջ ձեռագիրը լուսանցազարդերով և զարդագրերով, գերազանցապես օգտագործելով կապույտ, կարմիր գույները: Ձեռագրում երբ զարդագիրը ընկնում է գույգ էջերի եզրալուսանցքի կողմում, նրան մերձ նկարում է լուսանցազարդը (13, 14բ, 29բ, 46բ և այլն), իսկ երբ զարդագիրը թերթի արմատին կամ միջին լուսանցքին կից է, լուսանցազարդը նկարվում է ոչ թե նրան մերձ, այլ նրա դիմաց՝ դարձյալ եզրալուսանցքում (16բ, 18ա, 19ա, 21բ և այլն): Մատթեոսի ավետարանառաջի և խորանների պրակի արանքում գտնվում էր Մատթեոս ավետարանիչի նկարի ներդիրը: Այն չի պատկանում երկու կից պրակներից ոչ մեկին, նրանցից դուրս է և հետնամուտ: Ներդիրներ են նաև 15, 20 և 114 թերթերը, որոնք ներկայացնում են համապատասխանաբար՝ «Ծնունդ Փրկչին», «Մկրտություն Տեառն» և «Յարութիւն Տեառն» նկարները:

Մատթեոսի ավետարանն ավարտվում է չորս թերթանոց ԺԳ պրակի վերջին թերթի ա երեսում (113ա), իսկ բ երեսն ամբողջովին ազատ է: Այստեղ կարող էր նկարվել հաջորդ ավետարանիչ Մարկոսի նկարը, բայց չկա: Ուրեմն այն ծաղկողը չի նկարել գրչության ժամանակ: Նոր պրակը ԺԴ-ն սկսվում է հաջորդ ավետարանառաջով, գլխազարդով, զարդագ-

րով, ավետարանիչի խորհրդանիշով, լուսանցագարդով և երկրորդ սյունակի ինը տող ոսկեպատ երկաթագրով (որը դարձյալ ծաղկող Գրիգորի գործը չէ): Վերջին գիրը, ինչպես նաև խորագիրը՝ «Ավետարան ըստ Մարկոսի» Տիրացու գրչի ձեռքով է արված, մնացածը՝ Գրիգոր ծաղկողի: Գլխագարդի ստորին գերանի վրա ծաղկողի մասին հիշատակագրությունն է: Այս ավետարանառաջի և Մատթեոսի վերջին պրակի արանքում տեղադրված ներդիրը՝ «Յարութիւն Տեառն» մանրանկարը, երեսով ոչ թե դեպի Մարկոսի ավետարանառաջն է, այլ՝ Մատթեոսի վերջին՝ անգրել էջը:

182ա էջում ավարտվում է «Աւետարանն ըստ Մարկոսի», որից հետո շարունակվում է «Յարուցեալ Յիսուս» հատվածը, գրված աղյուսակ գրով, և վերջանում գրչի մասին հիշատակագրությամբ (183ա): Հաջորդ սյունակը և մյուս էջը, դարձյալ ազատ-անգրել է, որտեղ կարելի էր Ղուկաս ավետարանիչին նկարել, բայց չի նկարված:

Ղուկասի ավետարանն սկսվում է ԻԳ պրակի առաջին էջով, զարդարված ավետարանառաջով: Այս ավետարանառաջի և Մարկոսի վերջին թերթի արանքում կրկին մուծված է տերունական «Աւերումն դժոխոցն» (բնագրում՝ «Աւարումն...») ներդիրը, դարձյալ երեսով դեպի ավարտվող ավետարանը և ոչ սկսվողը:

Ղուկասի ավետարանն ավարտվում է 294ա էջում, որի հաջորդ էջը դարձյալ ազատ-անգրել է և չնկարված: Հաջորդ՝ Հովհաննու ավետարանի զարդարված ավետարանառաջի և նախորդի վերջին էջի արանքում մուծված են երկու ներդիրներ. առաջինը՝ «Ննջումն Աստուածամաւրն» նկարն է, երեսով դեպի Ղուկասի ավետարանը, և երկրորդը՝ Հովհաննես ավետարանիչի և Պրոխորոնի նկարը՝ երեսով՝ Հովհաննու ավետարանառաջը:

Արդեն ասել ենք, որ Հովհաննու ավետարանի վերջից թերթ է պակաս: Ամենայն հավանականությամբ, այդ թերթերի մեջ, ավետարանի վերջում նույնպես եղել է մի ներդիր, որը «փակել» է Հովհաննու ավետարանը:

Ինչպես տեսնում ենք, **այստեղ առկա է նկարազարդման երկու օրինաչափություն. մի կողմից Գրիգոր ծաղկողի աշխատանքն է, համաբարբառի 10 խորանների, չորս ավետարանառաջների և լուսանցագարդերի ու զարդագրերի նկարազարդումը, կատարված ձեռագիրը գրելու ժամանակ, որը հաստատվում է պրակների կայուն**

հենքով, ծաղկողի հիշատակագրությամբ, զարդարանքի և զարդարվածության միասնական ոճով: Մյուսը մի այլ նկարիչ, որը նույնպես աչքի է ընկնում իր որոշակի, հազվադեպ հանդիպող օրինաչափությամբ. բոլոր տերունական նկարները (7) և ավետարանիչները դասավորված են այսպես. Ավետարանիչների նկարները ներդրված են ավետարանառաջների դիմաց (որտեղ սովորաբար նկարվում են, ամբողջական պրակի պարագայում): Յուրաքանչյուր ավետարանի վերջը փակվում է տերունական մի ներդիր նկարով:

Մատթեոս ավետարանիչը և «Յարութիւն Տեառն» մանրանկարները սկզբից և վերջից իրենց մեջ են ամփոփում Մատթեոսի ավետարանը: Մարկոս ավետարանիչի նկարը (որ այժմ բացակայում է) և «Աւերումն դժոխոց» մանրանկարները սկզբից և վերջից ամփոփում են Մարկոսի ավետարանը: Դուկաս ավետարանի (որ այժմ բացակայում է) և «Ննջումն Աստուածամարն» մանրանկարները ամփոփում են Դուկասի ավետարանը, և վերջապես Հովհաննես ավետարանի և Դրոխորանի նկարը՝ սկզբից և մի տերունական նկար (որ այժմ չկա) ամփոփել են Հովհաննու ավետարանը:

Ելնելով սրանից կարող ենք համոզված կերպով պնդել, որ այժմ բացակա Մարկոս և Դուկաս ավետարանիչների նկարները մյուս ավետարանիչների հետ նկարված և տեղադրված են եղել իրենց տեղերում (որպես ներդիր), ինչպես նաև վերջում եղել է տերունական մի նկար ևս, այսինքն այժմյան ինը մանրանկարի փոխարեն եղել է առնվազն տասներկու ներդիր: Քանի որ Մատթեոսի Ավետարանը օժտված է ավետարանիչի նկարով, փակող տերունական նկարով և տերունական երկու այլ նկարներով, հավանական ենք համարում, որ բոլոր չորս Ավետարաններն էլ օժտված են եղել չորսական նկարներով, այսինքն չորս ավետարանիչների նկարներով և տասներկու տերունական նկարներով, ինչպես լինում է սովորաբար: Սակայն հնարավոր է նաև, որ միայն տասներկու ներդիր է եղել. չորս ավետարանիչներ և ութ տերունական նկարներ: Ինչպես տեսնում ենք, **Թարգմանչաց Ավետարանում մենք գործ ունենք մանրանկարչական երկու ձևավորման հետ, որոնք կապվում են տարբեր ժամանակների և տարբեր անհատականությունների հետ:**

Յավոք, ոչ ոք Թարգմանչաց Ավետարանի, որպես ձեռագրական հուշարձանի, ըստ ամենայնի չի անդրադարձել, արվեստաբաններից շա-

տերը պարգապես կրկնել են իրար, ոմանք էլ անհրաժեշտ ժամանակ ու հնարավորություն չեն ունեցել այն քննելու: Ձեռագրական հուշարձանի ուսումնասիրման առաջին նախապայմանը ժամանակի և տարածության մեջ նրա ճիշտ տեղադրումն է, որով և ուրվագծվում է այն որոշակի միջավայրը, որի ծնունդն է նա: Իսկ մի ձեռագիր, որի մեջ ուսումնասիրողը երկու նկարիչ է տեսել (երկու ժամանակ, երկու միջավայր) առանձնակի հետազոտման է արժանի: Այս հանգամանքների անտեսումը հանգեցրել են այն բանին, որ իրապես տարբեր ժամանակներում ու վայրերում ստեղծագործած երկու արվեստագետներ դարձել են մեկ «Գրիգոր ծաղկող»:

ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ ԵՎ ՎԱՅՐԸ

Գրիչ Տիրացուի և ծաղկող Գրիգորի մասին վկայություններից բացի, վերջինիս ձեռքով ունենք նաև ծաղկագարդելու թվականի վերաբերյալ հիշատակագրություն, գրված համարարբառի վերջին գույգ խորանների գլխագարդերի ստորին գերանների (հիմներիգի) վրա. **«Ի թիս ՈԶԱ (1232) ծաղկագարդեցաւ սուրբ // Աւետարանս բարեխաւս առ Քրիստոյս Յիսուսի Յ[Է]ր մեր»**(9բ–10ա): Թվականը կրկնված է նաև 311ա էջում, լուսանցագարդի շրջանակի մեջ՝ **«Թիւս ՈԶԱ (1232) ծաղկեցաւ»**:

Ուրեմն Թարգմանչաց Ավետարանը ծաղկագարդվել է 1232 թվականին: Գրիչը և ծաղկողը միասին են աշխատել, ուստի ծաղկագարդման ավարտը նաև գրչության ավարտն է: Ձեռագիրն այսպիսով ավարտվել է 1232 թվականին:

Դարձյալ ծաղկող Գրիգորն է գրում խորանների գերանների և սյուների վրա ստացողի մասին վկայությունները՝ **«Տէր Աստուած, ողորմեա պատուական քահանայի եւ երեւելի պարոնի Յովաննիսի, ամէն»** (7բ), **«ՁՅովաննէս աստուածազարդ քահանայ եւ զխաչիկ հայր իւր յիշեսչիք ի Քրիստոս Յիսուս, ի Տէր»** (8ա) **«ՁՅովաննէս աւագերէց յիշեա Տէր Աստուած ամէն»** (12ա): Այս բոլորը վրձինով գրել է Գրիգոր ծաղկողը:

Այսպիսով, անհայտ է մնում գրչության կենտրոնը, ուր աշխատել են վարպետ գրիչն ու ծաղկողը, և որոնց իր ցանկալի շքեղ Ավետարանի

ստեղծումը վստահել է պարոն Հովհաննես քահանան: Այս հարցերին անդրադարձել է արվեստաբան Լ. Չաքարյանը, որը նկատի առնելով «ձեռագրի գեղանկարչության որոշ առանձնահատկություններ», նրա պատվիրատուին փնտրում է Հայաստանի արևմտյան շրջաններում:

13-րդ դ. առաջին կեսին Կարին քաղաքում ապրում էր Հովհաննես անունով մի պարոն՝ Ումեկյան նշանավոր գերդաստանի ազգականներից: Կիրակոս Գանձակեցու և Վարդան Արևելցու վկայությամբ, մոնղոլների կողմից Կարինը գրավելու հետևանքով Ումեկյանների գերդաստանն ազգականներով տեղափոխվում է Հայաստանի արևելյան կողմերը և բնակվում Լոռու շրջանում: Նրանք հավանաբար իրենց հետ բերել են նաև Հովհաննես պարոնի Ավետարանը¹³: Բայց ի՞նչ կապ ունի «Թարգմանչաց Ավետարանը» Կարինի հետ: 1230 թ. Կարինում Գրիգոր անունով մի գրիչ գրում և ծաղկում է մի Ավետարան սեփական օգտագործման համար: Այդ ձեռագիրը այժմ պահվում է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում: Ձեռագրում այժմ կան միայն երկու կիսախորաններ և լուսանցազարդեր: «Դժվար չէ նկատել պահպանված կիսախորանների, ավետարանիչների խորհրդանիշների և լուսանցազարդերի բացառիկ ոճական նմանությունը «Թարգմանչաց» Ավետարանի նույնանուն նկարաթերթերի հետ: Կրկնվում են զարդանկարչական մոտիվներն ու զարդագրերը, հատկանշական քառատերև կամ շրջանակաձև լուսանցազարդերը՝ հավելյալ ցողուններով: Թվում է, թե նույնն է նաև օգտագործված ներկապնակը՝ «Թարգմանչացի» գուսպ, նուրբ ու բարձր ճաշակի արտահայտության գունաշարը, անկրկնելի կապույտով»¹⁴:

Լ. Չաքարյանը Կարինի և Թարգմանչաց Ավետարանների մանրանկարները վերագրում է նույն Գրիգոր ծաղկողին, իսկ վերջինիս գրչության վայրը ենթադրաբար համարում է Կարինը:

Ծանոթանանք Կարինի Ավետարանի գլխավոր հիշատակարանին: Նրա գրիչ Գրիգորը գրչության արվեստը սովորել էր հորից՝ Խաչատուր քահանայից, որ էր «...յոյժ հմուտ եւ հռետոր այսմ արհեստի»: Ծատ էր ցանկանում ունենալ ժամանակի հռչակավոր գիտնական և գրչության

¹³ Լ. Չաքարյան, «Թարգմանչաց» Ավետարանի մասին, ՊԲՀ, 1969, № 2, էջ 167–168:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 169:

խոշոր վարպետ Գրիգոր Մուրղանեցու գրած Ավետարանի ընդօրինակությունը: Եվ ահա գտնում, ընդօրինակում է, և շատ գոհ է, «իսկ ես եղեկիս, Գրիգոր գրիչ, փափագող եղեալ այսմ անմահական ըմպելոյ... Եւ ետ Տէր զխնդրուածս իմ, զի ի վաղուց ժամու ցանկացեալ էի այսմ անգիւտ մարգարտիս եւ ամենալաւ աւրինակիս, որ կոչի Գրիգորի Մուրղանեցոյ, ճարտարագիծ գրչի եւ անյաղթ գիտնականի: Եւ ըստ յաջողելոյն Աստուծոյ՝ եղեւ ըստ կամաց իմոց: Եւ ես ըստ կարի իմում՝ բազում աշխատութեամբ գծագրեցի իմով ձեռամբ»¹⁵:

Ավետարանն ավարտել է 1230 թվականին, Կարինում, «Ի հոյակապ եւ ի հռչակաւոր քաղաքիս Թեոդոպաւլիս, ընդ հովանեաւ Սրբոյ Յարութեանս»:

Ձեռագրից պակասում են առաջին 10 թերթերը, որոնց վրա խորաններ էին, և Մարկոսի և Հովհաննու ավետարանառաջները: Ձեռագիրն ունի 52 պրակ, բոլորը ութական թերթ, բացառությամբ Ժ (որն ունի 3), ԺԶ (10), ԻԴ (9), Խ (4) և ԾԲ (6) թերթ, որոնց գումարը 32 թերթ է, կամ 4 պրակ:

Փաստորեն Թեոդոպոլսի (Կարինի) Ավետարանը ավետարանիչների նկարներ չի ունեցել, այնպես, ինչպես Թարգմանչաց Ավետարանը, որը նույնպես Գրիգոր Մուրղանեցու ճարտարագիծ գրչի և անհաղթ գիտնականի ամենալավ օրինակից պետք է ընդօրինակված լինի: Ապացույց՝ ոչ միայն ծաղկազարդման նույն եղանակը, այլև գրչության նմանությունը, որոնք գալիս են գաղափար օրինակից՝ համաբարբառի 10 խորաններ, չորս ավետարանառաջներ (գլխազարդով, մեծ զարդագրով, ավետարանչի խորհրդանիշով, լուսանցազարդերով, կարմիր, աղյուսակազիր խորագրով և ոսկեպատ երկաթազիր բնագրով) լուսանցազար-

¹⁵ Բ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Հ. Ա. 1914, էջ 572 Հիշատակարանում հորից՝ Խաչատուր քահանայից բացի հիշում է մորը (առանց անունը տալու), քույրերին՝ Թանկերին, Ազգերին, Ակներին, փեսային՝ Վահրամին («գսիրելի անձին իմոյ»), Հովասափ փիլիսոփային՝ իրենց հոգևոր եղբորը: Այնուհետև հիշում է ձեռագրի գրչությանը դրամով կամ աշխատանքով օգնողներին՝ պատանի պարոն Վարդ բարեգործին «որ աշխատեցաւ ի պարգել թղթոյս եւ մասն ինչ եղ յԱւետարանս յարդար ընչից իւրոց», մորաքույր Գոհարին՝ հանդերձ որդիներով «որ եւ սա մասն ինչ եղ յԱւետարանս», Ազատ տիկնոջն ու դստերը (վախճանեալ) «եւ սա սակաւ ինչ աւգնական եղաւ»: Խաչատուր վարդապետին և Ավետիս քահանային («որ ի մագաղաթս աշխատեցաւ ընդ իս»): Անդ՝ էջ 572–573:

դեր և զարդագրեր: Ընդ որում, ավետարանները զարդագրով սկսելուց հետո առաջին տողը անմիջապես շարունակվում է ոսկեպատ երկաթագրով: Նմանություն կա նաև երկու ավետարանների գրչության մեջ, որն ավելի է հաստատում նրանց նույն շառավիղին պատկանելը:

Բ. Սարգիսյանը Թեոդուպոսի ձեռագիրը նկարագրելիս կետադրության մասին գրում է. «ստորակետերեն, միջակետերեն և վերջակետերեն զատ՝ հաճախ գործածված է նաև կետ և ստորակետ ի միասին, այսպես (;), որ լատին կամ հունական տառերով զարդագրությամբ ելած փոխառություն համարելի է»: Նույն բանը մենք ունենք Թարգմանչաց Ավետարանի գրիչ Տիրացուի մոտ: «Տողադարձին «ը» կավելացվի ոչ միայն ավարտող տողավերջի «զ» նախդրին, այլև սկսվող տողի բաղաձայնին քով, դնելով հավելյալ ձայնավորին վրա փշիկ մ'ալ», – և բերում է օրինակներ, որոնց նույնությամբ հանդիպում ենք Տիրացուի մոտ. օրինակ. զը-նա, ցը-նոսա, յայս-ըկոյս, յայն-կոյրս և այլն: Այդ փշիկը կամ գծիկը դրվում է նաև «ի» նախդրի վրա:

«Հատուկ անուններեն շատերն իսկ տարբեր ուղղագրությամբ գրված են այսպես՝ Նաասովնը գրված է՝ **Նայասովն**, Բոոսը՝ **Բոյոս**, Բորովամը՝ **Բորոյամ**, Յովհաննեսը (Մկրտիչ)՝ **Յոաննէս** և այլն»: Նույն բանը Տիրացուի մոտ է, 12ր էջում. Նայասըսովն, Բոյոս, Բորոյամ: Թեոդուպոսի ավետարանում. «Այդ յարուցեալ առաւաւտուց ի միաշաբաթուց երեւեցաւ նախ Մարեմայ Մակդաղենացւոյ» և այլն (Մարկոսի ավետարան): Թարգմանչացում (էջ 182ա) նույնն է. «առաւաւտուց, միաշաբաթուցն», Մակդաղենացւոյ: Նույնն են տոների նշանակման ձևերը. շրջանակներում՝ աղյուսակագիր: Լուսանցագարդերի մասին խոսելիս, գրում է. «Մեծի մասին բազմագունի մանեակներ են և ծոցի ժամացոյցի նման խարսխավոր շրջանակաձևեր և սկավառակներ, որոնց մեջ ազնիւ ակունք երփներփն կընշողեն... ոմանց մէջ պարսիկ կամ արաբ գրերուն նման զարդեր և ոմանց ալ յոյն և հայերէն տառերով անուններ դրոշմուած են»: Թարգմանչացում այդպիսի զարդեր և գրություններ շատ են (Հմմտ. էջ 300, 311ա, 312ա, 318ա, 326բ, 343ա, 350բ, 388բ և այլն):

Ինչպես ծաղկագարդումները, այնպես էլ գրչությունը ցույց են տալիս, որ Գրիգոր գրչի Թեոդուպոսի և Տիրացու գրչի Թարգմանչաց ավետարանները գրված են Գրիգոր Մուրդանեցու ընտիր օրինակից:

Իհարկե, կարող էին նրանք իրենց ձեռագրերը ընդօրինակել Թեոդուպոլիս-Կարինում: Եթե 1230 թ. Գրիգոր Մուրղանեցու օրինակը (կամ նրա օրինակից արտագրված մի այլ ձեռագիր) գտնվեր այնտեղ, որից օգտվեր Խաչատուրի որդի Գրիգոր Կարնեցին, ապա 1232 թ. նրանից (կամ հենց Գրիգոր Կարնեցու ձեռագրից) օգտվեին Տիրացու գրիչն ու Գրիգոր ծաղկողը՝ Թարգմանչաց ավետարանն ստեղծելու համար:

Այս ենթադրությունը փաստ դառնալու համար պետք է Թարգմանչացի ստացող պարոն Հովհաննես քահանայի և Ումեկյան գերդաստանի անդամ պարոն Հովհաննեսի նույնությունը հաստատող վկայություն լինի, որն առայժմ չկա: Իսկ մյուս փաստարկները (ձեռագիրը մենակ չգրելը կամ ողորմի խնդրելը) այստեղ կռվաններ չեն: Ուստի Կարինը միանշանակ կերպով Թարգմանչաց Ավետարանի գրչության վայրը համարել չի կարելի: Ուրեմն գրչության վայրի մասին ենթադրությունը մնում է ենթադրություն: Հնարավոր չէ նաև նույնացնել Գրիգոր Կարնեցուն և Գրիգոր ծաղկողին, որոնք բոլորովին տարբեր անհատականություններ են: Շատ բնորոշ է մեծավաստակ արվեստաբան Ս. Տեր-Ներսիսյանի կարծիքը այս առթիվ: Թեոդուպոլսի և Թարգմանչաց ավետարանների ծաղկողներ Գրիգորները «անկարելի է, որ նույն անձը ըլլան: Երկու ձեռագիրները գլխազարդերը իրար հետ բաղդատելով թերևս դժվար ըլլա որոշ համոզում մը կազմիլ, բայց բարեբախտաբար կա Մատթեոսի ավետարանի հրեշտակը: Ինչպես կարելի է երևակայել, որ նույն անձը նույն տարիներուն կըրնա նկարած ըլլալ Վենետիկի գեղեցիկ նկարը, ուր բյուզանդական զգեստի ամեն մի մանրամասնություն ճիշտ ներկայացված է, և Թարգմանչաց ավետարանի շատ ավելի թույլ նկարը, ուր, ի միջի այլոց բյուզանդական Loros-ի ձևը չի հասկցած և այն վերածած է գիրքի մը, որ հրեշտակը կուրծքին առջև կրճնե»¹⁶:

Ուրեմն **Թեոդուպոլսի և Թարգմանչաց Ավետարաններն իրար մոտեցնող հանգամանքը գալիս է նրանց գաղափար օրինակից, այսինքն՝ Գրիգոր Մուրղանեցու օրինակից**, որի մասին վկայում է Գրիգոր Կարնեցին, և որը գաղափար օրինակ է ծառայել Թարգմանչաց Ավետարանի համար: Գրիգոր Մուրղանեցու ընդօրինակած ընտիր օրինա-

¹⁶ Լ. Չուգասցյան, Գրիգոր ծաղկող, էջ 14, ծթ.:

կը¹⁷ մեզ է հասել Կոստանդին Ուրիայեցի (1157 թ.)¹⁸, սրանից՝ Վասիլ Ուրիայեցի (1161 թ.)¹⁹, Կոզմա Խարբերդցի (1166, 1219 թթ.)²⁰, սրանից՝ Ստեփանոս Երզնկացի (1201 թ.)²¹, Գրիգոր Կարնեցի (1230 թ.)²², Տիրացու (1232 թ.)²³, Գրիգոր Սսեցի (1238 թ.) (Կոստանդին Ուրիայեցու օրինակից)²⁴, Մխիթարիչ Գետկեցի (1271 թ.)²⁵ և այլ գրիչների ընդօրինակություններով²⁶:

Այս ձեռագրերի և նրանց հիշատակարանների քննությունը ցույց է տալիս, որ **Գրիգոր Մուրղանեցու օրինակը տերունական և ավետարանիչների նկարներ չի ունեցել, այսինքն նրա գեղարվեստական զարդարվածությունը սահմանափակվել է համաբարբառի խորաններով, չորս ավետարանառաջներով (կիսախորան կամ գլխազարդ, զարդագիր և լուսանցազարդ), զարդագրերով և լուսանցազարդերով:**

Գրիգոր Մուրղանեցու օրինակը աչքի է ընկնում գրչության արվեստի քերականական կանոնների կիրառման կատարելությամբ²⁷, ամեն ինչ ուղիղ է, ճշգրիտ, բանը, գիրը, տունը և տնհատումը, բաժանված ստորակետով, տողադարձը, եղանակը, վանկերը և առոգանության նշանները: Գլխավոր ավետարանները բաժանարարներով նշանակելու փոխարեն Մուրղանեցու օրինակում նշվում են լուսանցազարդերով, դիմացի գլխագիրը՝ զարդագրով, տողը՝ ոսկեգրով: Այս երևույթին առաջին ան-

¹⁷ Հ. Ոսկեան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա, Հ. Բ. Վիեննա, 1969, էջ 148:

¹⁸ Ս. Մուրադյան, Կ. Մարտիրոսյան, Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-թարգմանչաց վանքի և շրջակայից Երուսաղեմ, 1967, էջ 1:

¹⁹ Ա. Սանջեան, Ցուցակ Միացեալ նահանգների հայերեն ձեռագրաց, Լոս-Անջելոս, 1976, էջ 380–381 (անգլերեն):

²⁰ Մատենադարան, ձ. № № 7347, 7734:

²¹ Մատենադարան, ձ. № 10359:

²² Բ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց..., էջ 567–574: Հմմտ. Հայկական մանրանկարչություն, Հ. Ա. Վենետիկ, 1966:

²³ Մատենադարան, ձ. № 2743:

²⁴ Գ. Յովսեփեան, Յիշատակարան ձեռագրաց, Հ. Ա. Անթիլիաս, 1956, էջ 859–862:

²⁵ Մատենադարան, ձ. № 2814:

²⁶ Մատենադարան, ձ. № 280:

²⁷ Մխիթար գրիչը գրում է. «Ճրեցի ի գովելի արինակէ, ուղիղ և լի արուեստիւ ի բան եւ ի գիր, ի տուն եւ ստոր, եւ ի գրադարձս, եւ եղանակս, եւ ի վանկս, եւ յառազանությունս, գոր կոչեն Գրիգորի Մուրղանեցոյ՝ ի բազմաց վկայեալ» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Մաթեոսյան, Երևան, 1984, էջ 397–398):

գամ հանդիպում ենք տասնմեկերորդ դարի կեսերին, նշանավոր գեղագիր, գրիչ և մանրանկարիչ Հովհաննես Սանդղկավանեցու մոտ, նրանից մեզ հասած երկու ձեռագրերում, հռչակավոր «Մոդնու» և «Սանդղկավանքի» (1053 թ.) ավետարաններում²⁸, ընդ որում, երկուսն էլ սրանցից գատ ունեն և տերունական և ավետարանիչների փառավոր նկարներ, իսկ լուսանցազարդերը՝ միայն տերևներ են՝ զարդագրին առնթեր:

Հավանաբար, Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո ստեղծված ծանր կացության ժամանակ շատ թանկ էին նստում ճոխ նկարազարդված ձեռագրերը: Ուստի Մուրդանեցին հրաժարվել է դրանից և Ավետարանի բնագիրը հարդարել է կետադրական նոր ժամանակներում կիրառվող նշաններով, ուղղել է աղավաղված կամ աղճատված բառերը, լուսանցքներում բացատրել որոշ բառեր, ընթերցվածներ կարգավորել և հանձնարարել ընդօրինակության: Հետագայում այդպիսի ձեռագրերում նկատվում է ավետարանիչների, ինչպես նաև տերունական նկարների մուծում:

Այնուամենայնիվ, որտե՞ղ է ստեղծվել Թարգմանչաց Ավետարանը, ինչպիսի՞ մշակությամբ միջավայրի ծնունդ է այն, որտե՞ղ են աշխատել Տիրացու գրիչն ու Գրիգոր ծաղկողը: Որոշումները տանում են Անի քաղաք:

Թարգմանչացի գրչի անվանը մի անգամ հանդիպում ենք Մարկոսի ավետարանի վերջում, «**Տիրացու գրծիչ**» ձևով: Մի Տիրացու գրչի էլ հանդիպում ենք Անի քաղաքի Բեխենց վանքի գրչության կենտրոնում, որը գործում էր Տիգրան Հոնենցի հովանավորությամբ և հայր Եղբայրիկի առաջնորդությամբ 13-րդ դարի առաջին տասնամյակներում: 1211 թ. այս վանքում Մարգարե ծաղկողը լրացրել ու նկարազարդել է նշանավոր Հաղբատի Ավետարանը (Մատենադարան, ձեռ. № 6288), խորաններից մեկում պատկերելով վանահայր Եղբայրիկին²⁹: Այստեղ է գրվել ու զարդարվել նաև Մատենադարանի № 5554՝ Բեխենց վանքի Ավետարանը, որի խորանների, սյուների, գերանների, ինչպես և գլխազարդերի վարդյակների վրա հիշատակագրություններ են արձանագրված: Խորանների գերանների վրա հիշատակագրություններ կան նաև Հաղբատի Ավետա-

²⁸ Մատենադարան, ձ. №№ 7736, 3793:

²⁹ Ա. Մաթևոսյան, Նշմարներ Անի քաղաքի գրչության և մանրանկարչության, «Բանբեր Մատենադարանի» № 14, էջ 106–135:

րանում: Հայ գրչության պատմության մեջ այս երևույթն առաջին անգամ նկատվում է Բեխենց վանքի ձեռագրերում, մի փոքր ուշ՝ նաև Հոռոմոսի մատյաններում, և դիտվում է որպես Անի քաղաքի մեծարվեստ ճարտարապետության, եկեղեցիների կամարների, սյուների, մուտքերի ճակատաքարերի վրա փորագրված բազմաթիվ վիմագիր արձանագրությունների ազդեցությունը գրքի գեղարվեստական հարդարանքի վրա³⁰:

Բեխենց վանքի Ավետարանի խորաններից մեկի գերանի վրա գրված է. «Եղբայրիկ գիայր Բեխենց վանից յիշեցէք յաղաթս», իսկ մեկ այլ խորանի սյան վրա վերից վար գրված է՝ «**Տիրացու գրիչ**»³¹: Այս երկու հիշատակագրությունները սույն ձեռագրի գրչության ժամանակի և վայրի վկայություններն են (Հայր Եղբայրիկն Անիում հիշվում է 1211 և 1222 թթ.), իսկ Տիրացու գրչի անվան մակագրությունը՝ նկարագարող խորանի սյան վրա, նրա նաև ծաղկող լինելու վկայություն է:

Բեխենց վանքի Ավետարանը նկարագարողման տարրերով և գրչության հանգամանքներով շատ նման է Մատենադարանի № 7635 Ավետարանին (երկուսն էլ գրվել են ոչ թե ստացողի նախնական պատվերով, այլ նախատեսված են եղել վաճառքի համար)³²: Այն ևս դասվում է Անի-Հոռոմոս մշակութային միջավայրի հուշարձանների թվին, զարդարված է խորաններով (գրիչ Սոսթենեսի անունը պահպանվել է խորանի գերանի վրա գրված հիշատակագրության մեջ), ավետարանառաջներով, լուսանցազարդերով: Նախորդի նման չունի ավետարանիչների, տերունական նկարներ, որովհետև դրանց պատկերումը մատյանում սկզբնապես չի նախատեսվել:

Զարդարվածության բաղադրիչների այս նույն մակարդակն է ունեցել նաև Թարգմանչաց Ավետարանը, միայն ավելի ճոխ է գունազարդված: Թարգմանչաց Ավետարանի և Բեխենց վանքի Ավետարանի Տիրացու գրիչի անվան նույնությունը, խորանների ու ավետարանառաջների

³⁰ Նույն տեղում, տե՛ս նաև Կ. Մաթևոսյան, Անիի քաղաքացիների դիմանկարները «Հաղբատի Ավետարանի» խորաններում, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1984, № 3, էջ 162-168, նույնի՝ Ձեռագիր գրված Անի քաղաքի Բեխենց վանքում, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1984, № 1, էջ 221-225:

³¹ Մատենադարան, ձեռ. № 5554, էջ 8բ, 4ա:

³² Կ. Մաթևոսյան, Գրչի և ստացողի միջնորդը (Վաճառքի համար նախատեսված գիրքը միջնադարյան Հայաստանում), Պատմա-բանասիրական հանդես, 1990, 1, էջ 121-131:

որոշ զարդերի ընդհանրությունը ինչպես այս, այնպես էլ անհիական շրջանի մյուս՝ № 6735 Ավետարանի հետ, խորանների վրա հիշատակագրություններ գրելու սովորությունը, դրանց երկաթագրի տարրերի սեպածն վերջավորությունը, ինչպես նաև այս բոլոր մատյաններում ավետարանիչների, տերունական պատկերների բացակայությունը թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Թարգմանչաց Ավետարանը նույնպես կարող էր այդ միջավայրում ստեղծված հուշարձան լինել: Ինչ վերաբերում է ստացողին, ապա նրա անվանը կցված «պարոնը» ևս Անիի միջավայրի համար բնորոշ երևույթ է:

Թարգմանչաց Ավետարանում ավետարանիչները, նրանց խորհրդանշանները, տերունական պատկերները, ինչպես նաև Ստեփանոս Սյունեցու խորանների մեկնությունը, որ գրված է խորաններն զբաղեցնող թերթերի ազատ էջերում, լրացվել են հետագայում Արցախում, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք:

Թարգմանչաց Ավետարանի, անհիական և Թեոդուպոլսի Ավետարանների նմանությունը Գրիգոր Մուրղանեցի հմուտ գրչի գաղափար օրինակից է, իսկ Թարգմանչացում ավետարանիչների խորհրդանշանների նախագաղափարը Թեոդուպոլսի Ավետարանն է, որը գտնվել է Արցախում հենց այն ժամանակ, երբ այնտեղ երկրորդ անգամ նկարագարվում է Թարգմանչաց Ավետարանը:

Գնանք ձեռագրի հետքերով:

ԱՐՑԱԽԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ. ԽԱԴԱՅԻ ՎԱՆՔ

Վաղարշապատի առաջին հայագիր դպրոցից հետո, Հայաստանի բոլոր գավառներում բացվեցին նույնատիպ դպրոցներ, որոնք միաժամանակ գրչության կենտրոններ էին: Ավելի խոշոր գրչության կենտրոններն ու դպրոցներն ունեին նաև մատենադարաններ, որոնք ծառայում էին դպրոցին և միաժամանակ պահպանում ձեռագրերը հաջորդ սերունդների համար: «Եթե դպրոցը մարդկային մտածողության գորանոցն է, ապա մատենադարանը՝ նրա զինարանն է»-ասում էին միջնադարում: Եթե մեր նախնիներից ստացած ամենամեծ ժառանգության համար պարտական ենք մեր գրչության կենտրոններին, ապա նրանց

փրկության և մեր օրերը հասցնելու համար՝ մատենադարաններին՝ տեղումնական, վանական թե անձնական:

Վաղարշապատից հետո նշանավոր էին Սևանի, Բագրևանդի, Արշակունյաց, Մաքենոցաց, Տաթևի, Արգինայի, Անիի և այլ դպրոցները, գրչության կենտրոններն ու մատենադարանները, ուր մշակվում, կատարելագործվում էր հայ գրչության արվեստը, ստեղծվում մատենագրությունը:

Այդպիսի մի հզոր մշակութային կենտրոն էր Արցախի Խաղայի վանքը իր նշանավոր դպրոցով, գրչության կենտրոնով, մանավանդ մատենադարանով, որի շահած- պահած ձեռագրերը այսօր Հայ ժողովրդի հոգևոր գանձարանի թանկագին գոհարներն են:

Խաղավանքը (Խաղի վանք, Խաղայի վանք, Խաղարի վանք, Խաթրավանք) գտնվում է Վաղուհաս գյուղից 5-6 կմ արևմուտք, Թարթառ գետի աջ ափին, անտառածածկ մի լեռնաբազուկի վրա (այժմ ԼՂՀ Մարտակերտի շրջան): Կառուցվել է հանուն Հայոց մեջ քրիստոնեություն տարածող Թադևոս առաքյալի յոթանասուն աշակերտներից մեկի՝ Խաղի: Վանքը սկզբից անտի եղել է Արցախի Մեծ Կողմանք կամ Մեծ-Կվենք գավառի առաջնորդարանը³³:

Խաղավանքը 12-րդ դարում հիշվում է որպես Վերին Խաչենի կամ Ծարի իշխանության հոգևոր կենտրոն: 13-րդ դարի առաջին կեսին, երբ Վախտանգ հզոր իշխանի մահից հետո Հաթերքի իշխանության տարածքը բաժանվեց ներքին խաչենցիների և ծարենցիների միջև, Հաթերքի առաքելադիր հռչակավոր Դաղի վանքը դարձավ Ծարի իշխանության հոգևոր կենտրոնը և տոհմական տապանատուն, որը չխանգարեց, սակայն, Խաղավանքի եպիսկոպոսանիստ և գլխավոր տոհմական տապանատուն մնալուն³⁴:

Խաղավանքի վանական համալիրը՝ կաթողիկեով, կից եկեղեցիներով, մատուռներով ու բազմաթիվ օժանդակ շինություններով սաստիկ տուժել է 1139 թ. երկրաշարժից: Մի քանի տարի անց սելջուկ թուրքերը հիմնահատակ կործանել են խաչենցիների հոգևոր կենտրոնները և սրբությունները գերեվարել: Մինչ այդ էլ Մովսես Կաղանկատվացին ող-

³³ Բ. Ուլուբաբյան, Մ. Հապրաթյան, Խաղավանք-Խաթրավանք, «Հայկագեան հայագիտական հանդես», հ. Ժ, Բեյրութ, 1982-1984, էջ 24:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 21:

բում էր անօրենների բարբարոսություններից կործանված երկրի համար. «հրկէզ եղեալ յանօրինաց՝ կտակարանք և սպասք, և տեղիք կալոյ նոցա»:

Խաղաղականի հետագա ծաղկումը կապվում է իշխանական պայագատներից Հովհաննես վարդապետ Խաչենցու հետ: Հայրենի գավառում հոգևոր ծառայությունից հետո նա ստանձնում է Սարգիս Չաքարյան սպասալարի Չաքարէ և Իվանէ որդիների դաստիարակությունը: 1170-80-ական թվականներին Սանահինի, 1180-ականներին՝ Հաղբատի վանքերի առաջնորդն է, հայտնի՝ շինարարական գործունեությամբ, իսկ 1195-1205 թթ. վարդապետը կրկին Խաչենում էր և վերականգնում է Խաղաղականը: Այստեղ, ուր և՛ տաճար կար, և՛ այլ շինություններ, Հովհաննես վարդապետը կառուցում է մի եկեղեցի, հատուկ նպատակով. այնտեղ պետք է հավաքվեին վանքում եղած բոլոր գրքերն ու սպասքը: 1204 թվականին ավարտում է ձեռագրերի և սպասքի համար նախատեսված այդ շենքը և թողնում համապատասխան վիմագիր արձանագրություն.

«Ի ՈԾԳ (1204) թուիս, ես տէր Յոհանէս շինեցի զեկեղեցիս եւ ժողովեցի զխաչ եւ զգիրք որ ի սմա, եւ արկի զՋոթացն այգին եւ զմատաղիսն՝ բազում աշխատութեամբ: Եւ ետու զվանքս իւր ամէն սահմանաւ իմ աւագ աղբարս Հասանա եւ իւր որդեացն՝ Հաթերքո տեառնն միջնորդութեամբ:

Ով խափանէ, խափանեսցի ի կենացն Աստուծոյ»:

Այս նույն տողից շարունակվում է արձանագրությունը նույն գրով, բայց արդեն Հովաննեսի ավագ եղբայր Հասանի անունից. «Յանուն Աստուծոյ այս իմ գիր է Հասանայ. որ երբ իմ աղբէրս զեկեղեցիս շինեաց ու զվանքս ինձ երեստ, ես զԽնձորոբակս իւր սահմանովն ի եկեղեցիս տուի:

Ով հակառ կա՝ Աստուծոյ է հակառակ:

Ով գայս գիրս խափանէ, չունի թողութիւն յԱստուծոյ»³⁵:

Սակայն դրանով գործը չի վերջանում: Նա նոր **շինությանն** է նվիրում Ջոթանց այգին և բազում աշխատությամբ հիմնած նորատունկները: Ուրեմն այս եկեղեցի-շինությունը հաստատություն է: Այնտեղ ձեռա-

³⁵ Սույն վիմագիր արձանագրությունն այժմ պահվում և ցուցադրվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, որից կատարել ենք վերծանությունը:

գրերը ոչ թե պետք է միայն հավաքվեն, այլև բազմանան. այսինքն՝ այն մատենադարան է և գրչության կենտրոն, նաև դպրոց, ինչպես կոտեսենք այնտեղ հավաքված ձեռագրերից, իսկ նրանց հիշատակարաններից կիմանանք դպրոցի, ուսուցիչների և աշակերտների մասին:

Նորաշեն եկեղեցին Հովհաննես վարդապետի հոգաժողջան առարկան էր: Նա ամբողջ վանքն իր ամեն սահմանով նվիրում է իր ավագ եղբորը՝ Հասանին: Վերջինս ընդունելով մեծագույն նվերը, նորաշեն եկեղեցուն է նվիրում Խնձորաբակը՝ «իւր սահմանովն»: Նշանակում է, նորաշեն եկեղեցին իսկապես ուսումնական կենտրոն է, որի գոյատևման և ծաղկման համար բազում աշխատություն է հարկավոր՝ սեփական գյուղերով և այգիներով:

Ուրեմն սույն արձանագրությունը Խաղայի վանքի դպրոցի, գրչության կենտրոնի, մատենադարանի հիմնադրման վավերագիրն է, որը հաստատվում է նաև նրա փառավոր գործունեությամբ: Խաղավանքի համալիրի առանձին հուշարձանների ուսումնասիրությունը մասնագետներին բերել է այն եզրակացության, որ նրանցից մեկն իր ճարտարապետությամբ համապատասխանում է միաժամանակ և՛ գրչատան, և՛ մատենադարանի, ինչպես նաև դպրոցի, որի մեծ քառակուսի դահլիճը մեծ երդիկով ծառայել է ուսումնական պարապմունքների և գրչությամբ զբաղվելու համար, այսինքն դպրատուն և գրչատուն, իսկ խոշոր որմնախորշերով հաջորդ դահլիճը՝ ձեռագրատուն-մատենադարան, նման Սանահինի, Հաղբատի, Գոշավանքի, Սաղմոսավանքի, Հոռոմոսի, Դաղիվանքի գրատներին³⁶:

Թե ինչպիսի և քանի ձեռագիր է ժողովել Հովհաննես վարդապետը իր նորակառույց մատենադարանում, անհայտ է, բայց հայտնի է դպրոցի շրջանավարտներից մեկի նվերը դպրոցին ու մատենադարանին, որը հասել է մեզ և պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (ձ. № 6288):

Սարգիս քահանան ավարտում է Մեծ կողմանց եպիսկոպոսարան Խաղայի վանքի դպրոցը, 13-րդ դարի սկզբում ձեռնադրվում քահանա և ի պատիվ «իւր սննդեան տեղի», որոշում է ձեռագիր նվիրել դպրոցին: Անի քաղաքում, որ հռչակված էր նաև շքեղ ձեռագրերի պատրաստմամբ

³⁶ Բ. Ուլուբաբյան, Մ. Հասրաթյան, նշվ. աշխ., էջ 48-49:

ու վաճառքով, գնում է «ի հալալ ընչից իւրոց իր ցանկալի» «մեծայծախ, ոսկեգիր և ոսկեճաճանչ ծաղկաւք զարդարեալ... կենսայբեր Աւետա-րանս» և ընծայում Մեծկողմանց եպիսկոպոսարանի Սուրբ Գրիգոր եկեղեցուն «որ է իւր տեղի սննդեան», ուր՝ «սնեալ սրբութեամբ ի մէջ եկեղեցւոյ, և զարգացեալ ի մէջ իմաստուն և հոգևոր արանց»: Նվիրատվութիւնը տեղի է ունենում 1223 թ. «Ի յիշխանութեան հզաւրի Հասանայ որդոյ Վախտանգա, եւ ի հայրապետութեանս տեառն Յոհաննէսի»³⁷:

Այստեղից պարզվում է, որ Մեծ կողմանց եպիսկոպոսարան Խաղա-վանքը քահանայական դպրոց է ունեցել, որտեղ աշակերտները դաս-տիարակվում էին իմաստուն և կատարյալ ուսուցիչների ձեռքի տակ, և ավարտում լցված դպրոցի և դասատուների նկատմամբ երախտագի-տությամբ ու այն գիտակցությամբ, թե «սիրոյ զաւրութիւն գերազանց է քան զբնութիւն», որն էլ իր հերթին խոսում է ուսման դաստիարակիչ ազ-դեցության մասին:

Թե Սարգիս քահանայի նման քանի շրջանավարտ է տվել Խաղայի վանքի դպրոցը, և քանի ձեռագիր է մուծվել մատենադարանում հաջորդ քսանամյակում, տեղեկություն չունենք: Միայն հայտնի է, որ 1244 թ. Խաղայի ձեռագրատան հավաքածուն միանգամից հարստանում է մի քանի այժմ առավել թանկագին ձեռագրերով, որոնցից մեկի մեջ պահ-պանվել է այդ մասին հետևյալ պատմությունը. «Բարկութիւն Աստուծոյ եհաս մեզ եւ ծնողաց մերոց եւ քրիստոնէից խել ազգէս նետողաց արեւ-ելից, որ տատար կոչին և զարծաթն սիրեն»: Սրանք մտնում են «յաշ-խարիս Հայոց և Աղուանից և առաւել զանթիւ գաւառս եւ զքաղաքս եւ զվանորայս, ի սուր սուսերի մատնեցին զազգն քրիստոնէից՝ զիշխանս մեծամեծս և զքամիկ ժողովրդականս... տապալեալ և քանդեալ գեկեղե-ցիսս և ըսպասս սրբութեան և զնշանս տէրունական յաւար առեալ յա-նաւրինացն ի գերութեան վարեալ առհասարակ»:

³⁷ Մատենադարան ձ. № 6288 էջ 358բ-359ա: Հմմտ. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակա-րաններ, ԺԳ դար, էջ 134: Ձեռագիրը գրվել է 1211 թ. Հաղբատում, տեղի դպրոցի սան, Անի քաղաքացի Սահակի պատվերով, Հակոբ գրչի ձեռքով: Նկարագարող է մա-սամբ՝ Մարգարե ծաղկողը Անիի Բեխենց վանքում, կազմել Աբրահամը՝ Հոռոմոսում: Ձեռագիրը Սահակը նվիրել է Արջոտաճի վանքում իրենց կառուցած եկեղեցուն: Ձե-ռագիրը ինչքան է մնացել Խաղայի վանքում, հայտնի չէ: Այնտեղից տարվել է Գետա-շեն, որտեղից էլ Գ. Հովսեփյանը բերել է Էջմիածնի Մատենադարան:

Հասանի և Դոփի որդի Գրիգոր իշխանը, որն իր հեծելագործով հարկադրաբար մասնակցում էր մոնղոլ Բաչու նոյինի արշավանքին, տանջվում է, որ չի կարողանում օգնել քրիստոնյաներին («քանզի ընդ նոցին տերութեամբ էաք»): Իսկ թշնամին սպանում ու թալանում էր ամեն ինչ: Խաչենի իշխանին մնում էր թալանչիներից գնելով փրկել արքայությունները «...եւ զտառս աստուածային ոչ ձեռաւք մերաւք առեալ յաւարի այլ գնեալ ի նոցանէ, բերաք ի սեփական տերութեանս մեր՝ զծաղկալից բուրաստան **զԱւագ Տաւնականն եւ զմիւս այլ Տաւնական, զԺողովոց Յոհանն եւ զԱւետարանն, եւ զԱջն սրբոյն Ստեփաննոսի, զոր ի քաղաքէն Կանու բերաք եւ տուաք ի բնիկ հայրենական սուրբ ուխտս մեր Խաղայի վանիցս**»: Այս պատմվում է հաջորդ տարվա արշավանքի Ավետարանի ձեռքբերման մասին.

«Իսկ ի միւսում ամի այլ եւս գնալով ընդ նոսա, հասաք մինչեւ ի մայրաքաղաքն Կեսարիայ Կապադկացոց նահանգին, եւ **անտի առեալ զԱւետարանս պարոնն իմ Աւագն, եւ ետ ինձ**: Եւ իմ խնդալից եղեալ եւ բերկրեալ սրտիւ, զի ետ ինձ Տէր զիւր զաւետաբեր քարոզն, եւ բերել ետու ի նախասացեալ սուրբ ուխտս: ...Եւ այս գործեցաւ ի թուականութեանն Հայոց ՈՂԳ (1244)»:

Ուրեմն նախորդ չորս ձեռագրերը, որ փրկվել են առաջին արշավանքի ժամանակ, Խաղայի ուխտի մատենադարան են մուծվել 1243 թվականին: Պարոն Ավագի Գրիգորին նվիրած Աւետարանը, որի վերջում գրված է սույն հիշատակարանը, պահվում է Մատենադարանում 7347 համարի տակ: Նրա մեջ գրված նշված հիշատակարանն ավարտվում է այսպես. «Արդ, որք առթիք, ընթեռնոյք եւ աւգտիք յաստուածաշունչ տառիցս եւ ի սուրբ վարդապետութենէս կենարարի մերոյ, յիշեցէք առաջի զենմանն Քրիստոսի զիս՝ զԳրիգոր, եւ զամուսին իմ զՄամբան, եւ զհարազատ որդիքս իմ զՀասան, զՍեւադա եւ զՅոհաննէս, եւ որք յիշէք, յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ»³⁸:

³⁸ Մատենադարան ձ. № 7347, 342ա-342բ: Հմմտ. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 228-229:

Ձեռագիրը կազմված է 26,5×19 սմ մեծության մագաղաթյա 342 թերթից, տող՝ 18: Գրված և նկարազարդված է Հռոմկլայում, 1166 թ. Կոզմա գրչի ձեռքով: Շքեղ ավետարանառաջին նախորդում է ավետարանիչի գեղեցիկ նկարը: Ձեռագիրն սկսվում է տասը գունազարդ աղյուսակագիր խորաններով: Սրանց և Մաթեոս ավետարանիչի նկարի մեջտեղում նկարված է Քրիստոսը՝ գահավորակի վրա, որի առջև ծնկաչոք

Մյուս ձեռագիրը՝ «Ժողովոց Յոհանն» պետք է հասկանալ Հովհան Իմաստասեր Օձնեցու «Մակս ժողովոց ու եղեն ի Հայս» աշխատությունը: Ճակատագիրն անհայտ է:

Երկու տոնական ժողովածուներից առաջինն անվանված է «Աւագ Տոնական»: Տոնականի այսպիսի անվանում մեզ այլուստ հայտնի չէ: Տոնականի «Ավագ» անվանումը վերաբերում է սույն ձեռագրի մյուսի նկատմամբ ունեցած մեծությանը, բովանդակության հարստությանն ու թվականին, ինչպես որ է: Բանն այն է, որ Երզնկայի Ավագ վանքը հռչակված էր Տոնականների ընդօրինակությամբ, մասնագիտացված էր այդ բարդ գործի մեջ: Գրիգոր իշխանը 1243 թ. իր ձեռք բերած Տոնականներն իրարից տարբերելու համար կարող էր նրանցից մեկը կոչել «ավագ» որպես մյուսից մեծ: Այսպիսով, Կարնո երկրից (որի մեջ էր նաև Մեպուհ լեռան Ավագ վանքը), երկու Տոնական է բերվել Խաղայի վանք³⁹:

Կարինից բերած Ավետարանը հայտնի Կարնո կամ Թեոդուպոլսի Ավետարանն է, որն այժմ գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում, և այնտեղ է տարվել 1842–53 թվականներին, Շիրակից:

Ավետարանն է ստանում Անժոնյան գավառի Առաքեալ եպիսկոպոսը: Ձեռագրի վերջում Գրիգոր Խաչենցու վերը հիշված հիշատակարանն է: Ձեռագրի սկզբի հիշատակարանից (այժմ ցեցակեր) երևում է, որ դեռևս 1658 թ. ձեռագիրը գտնվում էր Գրիգոր Լուսավորչի վանքում, որի անունով կոչվում էր, ինչպես երևում է Մարգիս քահանայի հիշատակարանից, Խաղայի 1204 թ. կառուցած եկեղեցին: 1887 թ. ձեռագիրը արդեն Շիրակի Օրթաքիլիսա (Մայիսյան) գյուղում էր: Մատենադարան է մուծվել 1937-1940 թվականներին:

³⁹ Հայտնի է, որ 1227 թվականին Ավագ վանքում երկու Տոնական է ավարտվում: Առաջինը Ներսես գրիչը գրում է Վարդան վարդապետի համար: Այն այժմ ունի 50×33 սմ մեծության 612 թերթ: Նույն թվականին և նույն տեղում, նույն Ներսեսը Կարապետի ընկերակցությամբ Տուրքի համար ընդօրինակում է նույն օրինակից, բայց համեմատաբար փոքր Տոնական (47×32 սմ մեծության 545 թերթ):

14-րդ դարում, առաջին կամ Ավագ տոնականը գտնվում էր Արցախի Շինուց գյուղի Ս. Նշան եկեղեցում, ինչպես երևում է հետագա հիշատակարաններից, իսկ 1655 թվականին՝ Գողթան գավառի Վերին գետի Ս. Ստեփանոսի վանքում, որտեղ նորոգել են տալիս և հանձնում գյուղի քահանային: Մատենադարան է մուծվում 1920 թ. Խ. Դարյանի երկրորդ հավաքածուի հետ, ունի 6196 համարը: Երկրորդ տոնականը նույնպես գտնվել է Ս. Նշանում, իսկ 18-րդ դարում Սևանա կղզու մատենադարանում էր, որտեղից 1911 թ. տեղի բոլոր ձեռագրերի հետ տեղափոխվում է Էջմիածին: Այժմ ունի 3779 համարը:

ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅ ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ՝ ԽԱԴԱՅԻ ՎԱՆՔՈՒՄ

14-րդ դարի սկզբին Խադայի վանքում հավաքված վերը նշած ձեռագրերին միանում է Թարգմանչաց Ավետարանը, որի էջերում գրված հիշատակարանները բավականին հանգամանալից տեղեկություններ են տալիս ձեռագրի մասին: Առաջին հիշատակարանը գրված Մաթեոսի, երկրորդը՝ Մարկոսի ավետարանի վերջում:

«Յ/ամեն/նառատ պարգեւացն Աստուծոյ, որ միշտ ներգործէ յարաբաժս զբարիս քաղցրութեան կամացն իւրոց:

Արդ, որպէս յամենայն դարու, նոյնպէս եւ ի մերս նուաղեալ ժամանակիս, յարոյց զքրիստոսաւեր եւ զփառաւոր պարոնն, զաւրինեալն ի կանայս զԱս/փայն/⁴⁰, դուստր Տարսաիճին տեառն Սիւնեաց, յազգէ Ուրպելանց, որ էր ամուսին մեծ և փառաւոր իշխանաց իշխանին պարոն Գ/րիգոր/ի: Սա ամենայն բարեպաշտութեամբ զարդարեալ, զարդարեաց զանազան սպասիւք եւ շինուածիւք զեկեղեցիս Հայաստանեաց, ստացալ եւ զսուրբ Աւետարանս յարդար ընչից իւրոց, եւ ընծայեաց ի սուրբ ուխտն իւր Խադարիվանս, որ է գերեզմանատուն մեծ իշխանացն ազգին Դովանց. եւ ինքն կարճաւրեայ կենաւք փոխի մահուամբ յաշխարհէս առ Զրիստոս, եւ դնի ի դանբանի ի նոյն վերասացեալ սուրբ ուխտն:

Իսկ ըստ մարմնոյ գլուխ նորին եւ այր, մեծ իշխանն Գրիգոր զարդարեալ պննէ զսա ոսկով եւ արծաթով, ի յիշատակ հոգւոյ սուրբ ամուսնոյն իւրոյ Ասփային, եւ երկարութիւն կենաց իւր եւ քրիստոսընծայ զաւակաց իւրոց որոց յիշատակ նոցա եղիցի աւրինութեամբ»⁴¹:

«Ի ժամանակս եւ ի դարս աւուրց տիեզերակալութեան բոլոր աշխարհաց ազգին նետողաց, որ տիրէ ի ծովէն Պոնտոսի մինչեւ ի ծովն Կազրից, եւ յԵփրատ գետոյ մինչեւ յայնկոյս լերանցն Կովկասու, որոց գլուխ եւ ինքնակալ խանն աշխարհակալ Խարպանդա կոչեցեալ, ի թվին Հայոց ՉԿԱ (1312), յայսմ ժամանակի ծագեցաւ ոմն մեծ եւ երեւելի տոհմային պայազատութեամբ ի ցեղէ վեհից, ի զարմէ դիւցազանց, ի դասա-

⁴⁰ «Ասփայ» և «Գրիգոր» անունները գրված են ոսկով, գրերը մասամբ ոսկեթափված են:

⁴¹ Մատենադարան ձ. № 2743, էջ 113բ:

կարգէ քաջաց, ի գնդէ գովելեաց Գրիգոր մեծ իշխան Հայոց⁴², տէր եւ պարոն Փոքր Սիւնեաց Հանդաբերդոյ եւ Ականոյ եւ Բարձր լերանց ծովակին Գեղամայ՝ Սորթից մինչեւ ի Շաւղուայգայ, ամուսնացեալ ընդ դստեր Տարսայիճ իշխանի, ընդ ամենաօրհնեալ պարկեշտ տիկնոջն Ասփային, ծնանի ի նմանէ ուստերս եւ դստերս: Իսկ զմինն, որում անուն էր Սարգիս, նուիրէ Քրիստոսի ի ստընդիս հասակին, որ արժանաւորութեամբ ի կոչմանէ Հոգւոյն, էանց ընդ ամենայն աստիճանս քահանայութեան, հասեալ ի պատիւ եպիսկոպոսութեանն Տանն Խաչենոյ, ընդ մարմնական տէրութեանն, զոր ունէր ի հարանց ստացեալ, ընկալաւ եւ զհոգեւոր պետութիւնն:

Արդ, յայսմ ամի, որ էր թիւս ԶԿ (1311), փոխեցաւ յաշխարհէս Ասփայն առ Քրիստոս եւ եղաւ ի շիրիմի, ի սուրբ ուխտն Խաղարի վանս, վասն որոյ եւ մեծ պարոն Գրիգոր նուիրէ գերեզմանի նորա ընծայս յոլով գեղորայս, այգիս եւ անդաստանս, եւ զարդարէ զսուրբ ուխտն զանազան սպասիւք եւ անդերձիւք, **ընդ որս պճնել շքեղացոյց եւ զսուրբ Աւետարանս ոսկենկար կազմածով եւ շնորհեաց գերեզմանի նորա** եւ իւր նախնեացն յիշատակ, որում բարձաւորք եւ ընթերցողք սուրբ Աւետարանիս յիշեցէք զԱսփայն ի Քրիստոս եւ յիշողքդ յիշեալ լիջիք ի Տեառնէ»⁴³:

«Զմեծ եւ զամենաւրինեալ պարոնաց պարոն զԳրիգոր որդի Դավիին, եւ զամենագով եւ զբարեպաշտ ամուսինն իւր զպարոն Ասփայն ստացաւորք եւ զարդարիչք սուրբ Աւետարանիս յիշեսջիք ի Քրիստոս»⁴⁴:

Շատ կարևոր տեղեկություններ է մեզ հաղորդում Սարգիս արքեպիսկոպոսը, մանավանդ վերջին, երկաթագիր հիշատակագրությամբ: **Ասփան, Սյունյաց տեր Տարսայիճ իշխանի դուստրը և փառավոր իշխանաց իշխան Գրիգորի ամուսինը, ստանում է սուրբ Ավետարանը և ընծայում իր սուրբ ուխտին՝ Խաղայի վանքին:** Կարճ ժամանակ անց, 1311 թ. նա մահանում է և ամփոփվում նույն վանքում, որը Դովիյանների դամբարանն էր: Ասփան առաջին երկու հիշատակարաններում հիշվում է որպես Ավետարանի ստացող: Գրիգոր իշխանը նույն Ավետարանը զարդարում է արծաթյա ոսկենկար կազմով և շնորհում Ասփայի

⁴² «Մեծ իշխան Հայոց» բառերը և «Գրիգոր», «Ասփայ», «Սարգիս» անունները ոսկեգիր են:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 183ա, բ:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 293բ: Ամբողջովին գրված է ոսկեպատ երկաթագրով:

գերեզմանին՝ նրա և իր նախնյաց հիշատակ: Գրիգոր իշխանը հիշվում է որպես **գարդարիչ**, քանի որ ինքն իսկապես զարդարել է տվել Ավետարանը:

Վերջին հիշատակարանում Ավետարանի **ստացող** Ասփան հիշվում է նաև որպես զարդարիչ, իսկ **գարդարիչ** Գրիգոր իշխանը՝ նաև **ստացող**: Հիրավի, իշխանը նաև ստացող է, քանի որ նա Ավետարանի վրա ծախս է արել, ստացել է և նոր միայն զարդարել, և որպես իր սեփականություն նվիրել իր ամուսնու գերեզմանին:

Ստացող Ասփայի **գարդարիչ** համարվելը վարկաբարձի հիշատակություն չէ. նա ձեռագիրն ստացել և նվիրել է ուխտին զարդարելուց հետո, որի և պատճառն ուներ իշխանուհին և հնարավորությունները, ինչպես ցույց են տալիս Ավետարանի մեջ կատարված փոփոխությունները:

Ասփայի ձեռքի տակ եղած Ավագի նվիրած Հռոմկլայի 1166 թվականին գրված Ավետարանի ավետարանիչների նկարները ներդիր էին. առանձին թերթերի վրա նկարած և ամրացրած համապատասխան տեղում: Քննությունը ցույց է տալիս, որ ավետարանիչների նկարները կատարել է այդ ձեռագրի գրիչ և ծաղկող Կոզման, որը 1219 թվականին դեռ ողջ էր: Այդ թվականին Խարբերդի Բարջանջ գոլում նա Գրիգոր Մուրդանեցու օրինակից ձեռագիր է ընդօրինակում, որի ավետարանիչները ներդիր չեն: Ուրեմն Հռոմկլայի ավետարանը գրելուց հետո հիսուն տարում նա ամիթ ունեցել է լրացնելու նկարների պակասը, մանավանդ որ նույն տեղում էր ապրում (1205 թ. Խարբերդում ձեռագիր էր գրում)⁴⁵:

Ներդիր էին նաև Սարգիս քահանայի 1223 թ. Խաղաի վանքին նվիրած Հաղպատի կամ Գետաշենի ավետարանի ավետարանիչները, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, հենց Խաղայի վանքում էին մուծված⁴⁶:

Ավետարանիչների և տերունական նկարներ չունեք նաև Թարգմանչաց Ավետարանը, որ ստացել էր իշխանուհի Ասփան: Նա «գարդարիչ» կոչվելու համար պետք է զարդարել տված լինեք Ավետարանի այն մասը, որը պակասում էր ձեռագրին: Եվ նա, հիրավի,

⁴⁵ Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ դար, էջ 53, 54, 115, 116:

⁴⁶ Ա. Մաթևոսյան, Նշմարներ Անի քաղաքի գրչության և մանրանկարչության, «Բանբեր Մատենադարանի» հ. 14, Երևան 1984, էջ 106–134:

նկարագարող է տվել այն մի շատ շնորհալի նկարչի, որի գործի հետ նաև անունն է պահպանվել, ինչպես և գիրք՝ նկարների վրա եւ ձեռագրի մի հատվածում:

Քրիստոսասեր և փառաւոր պարոնը, «գաւրհնեալն ի կանայս Ասփայն... ամենայն բարեպաշտությամբ զարդարեալ, զարդարեաց զանազան սպասիւք եւ շինուածիւք զեկեղեցիս Հայաստանեաց»⁴⁷: Հիրավի. «Ամուսինը թաթարաց արշավանքների մեջ էր,– գրում է Բ. Ուլուբաբյանը,– և Ասփան նրա համար բեմի սեղան կանգնեցրեց հայրենի Խաթրավանքում՝ «նպաստ եղեալ քրիստոսապասկ գլխոյ իմոյ մեծափառ իշխանին Գրիգորի ի շինութիւն լուսանուէր սուրբ եկեղեցւոյս»: Նույն Խաթրավանքում, դարձյալ ամուսնու բացակայությանը, Ասփան խաչքար կանգնեցրեց և կամուրջ կապել տվեց Թարթառի վրա «յիշատակ հոգւոց անցելոց, ներկայի և ապագայի»⁴⁸:

1305 թ. վախճանվում է Հովհաննես առաջնորդը, Ասփայի կեսրայրի եղբայրը, որի հետ նա համագործակցում էր, և «ի ձեռն քահանայապետին մեծի տեառն Յովհաննէսի» նորոգումներ էր կատարում Խաթրավանքում, նրա իսկ կառուցած սուրբ Աստվածածնի եկեղեցում կանգնեցնելով բեմի սեղան:

Ձեռագրի ստացումը, զարդարելն ու Խադավանքին նվիրելը պետք է դնել 1305 թ. հետո, որից վեց տարի անց 1311 թ. «իմքն կարճաւրեա կեաւք փոխի մահուամբ յաշխարհէս առ Քրիստոս եւ դնի ի դանքանի ի նոյն վերասացեալ սուրբ ուխտն»: Իսկ ո՞վ էր Ասփայի պատվերը կատարող արվեստավորը, որ այնպես է ներդաշնակել իր նկարագարողումները ծաղկողի մանրանկարներին, որ արվեստաբանները չեն տարբերել ծաղկողին նկարչից:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՑԱԽԵՑԻ ՆԿԱՐԻՉԸ

Թարգմանչաց Ավետարանի խորանները զբաղեցրած թերթերի հա-կառակ էջերում Յա-ից սկսած⁴⁹, գեղեցիկ գրով, նկարագարող կողմի սյու-

⁴⁷ Մատենադարան, ձ. № 2743, էջ 113բ:

⁴⁸ Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը... էջ 316: Հմմտ. Ս. Բարխադյան, Դիվան հայ վիմագրության, պ. V Արցախ, Երևան, 1982, էջ 129–130:

⁴⁹ 2ա-ում գրված է Եվսեբիոսի թղթի շարունակությունը: Մեկնությունը զբաղեցնում է ձեռագրի 3ա, 4բ, 5ա, 6բ, 7ա, 8բ, 9ա, 10բ էջերը:

նակների շրջանակում գրված է Ստեփանոս Սյունեցու «Մեկնութիւն խորանաց» փոքրիկ երկը, որն անջատված, ավելի ճիշտ վերախմբագրված է հեղինակի «Համառատ մեկնութիւն չորից Աւետարանչաց» աշխատության սկզբից: Մեկնությունն զբաղեցնում է 3ա–7ա էջերը: Վերջին էջի կեսից սկսած, այնուհետև մնացած երեք էջերում ևս, շարադրված տեղեկություններ են յուրաքանչյուր ավետարանչի, ավետարանի գլուխների, վկայությունների և գլխավոր ավետարանների քանակի մասին, քանի որ նրանք մի ամբողջություն են ընկալվել:

Վերջին 10բ էջում, Հովհաննեսի մասին տեղեկություններից հետո առանձին-առանձին բերված է բոլոր ավետարանների տների, գլուխների, վկայությունների և գլխավոր ավետարանների միագումարությունը, ապա՝ գրող գրչի հիշատակագրությունը. **«Տէր Աստուած ողորմեա Գրիգոր նկարչի եւ աշխատողաց ի սմայ»:** Այս հիշատակագրությունն ընդունվել է որպէս ձեռագրի ծաղկողի հիշատակագրություն, նույնացվել են Գրիգոր ծաղկողն ու Գրիգոր նկարիչը:

Դեռևս 20-րդ դարի քսանական թվականներին ձեռագրում երկու տարբեր նկարիչ էր տեսել Ե. Նիկոլսկայան⁵⁰, որի տեսակետի հետ հաշվի չեն նստել և «կորցրել» են ինքնատիպ մի նկարչի գրչական և մանրանկարչական մի նշանավոր կենտրոնից, որտեղ կան նրա գոյության այլ վկայություններ ևս:

Գրիգոր ծաղկողը իր մանրանկարած էջերի մանրանկարների վրա ներկով գրում է, որ ինքը **«ծաղկող»** է, որ **«ծաղկազարդարեաց** սուրբ Աւետարանս»: Այս նշանակում է, որ նա, իսկապէս, ծաղկող է, և ինքն է ծաղկել տվյալ ձեռագիրը, որի գրչի հետ աշխատել է համատեղ: **Գրիգոր նկարիչը** իր անունը նկարի վրա չի գրել, այլ ինքնուրույն մի բնագրի վերջում, որ ամեն մեկն էլ կարող էր ընդօրինակել և վերջում գրել. «Տէր Աստուած ողորմեա գրչին...» և իր անունը, որովհետև կատարված է գրչի գործ: Եվ այդ կատարողը Գրիգոր նկարիչն է, և ոչ ձեռագրի գրիչը, ոչ էլ ծաղկողը: **Գրիգոր նկարիչը** ձեռագրում նկարիչ է մասնագիտությամբ և գործով, իսկ մեկնությունն արտագրելիս՝ գրիչ:

Բայց գուցե մեկնությունը գրող Գրիգոր նկարիչը ձեռագրի տերունական նկարների նկարողը չէ, այլ նկարողը ուրիշ մեկն է: Սրա դեմ ունենք շատ որոշակի ապացույց: Բանն այն է, որ Գրիգոր նկարչի ձեռքով

⁵⁰ Տե՛ս Լ. Չուգասզյան, Գրիգոր ծաղկող, էջ 13:

գրված մեկնության գրությամբ են գրված տերունական նկարների վրայի մակագրությունները, որոնք անառարկելիորեն ապացուցում են, որ երկուսն էլ միևնույն ձեռքի գործն են, այսինքն՝ մեկնության գրիչ **Գրիգոր նկարիչը Թարգմանչաց Ավետարանի ներդիր նկարների, տերունական և ավետարանիչների, ինչպես նաև լուսանցանկարների և խորհրդանշանների նկարիչն է:**

Բայցի այս. Գրիգոր ծաղկողը, որ աշխատել է գրիչ Տիրացուի հետ ձեռագիրն ստեղծելիս, ու այնքան խնամքով ծաղկազարդել խորանները՝ հանդիպակաց էջերում, ազատ թողնելով հաջորդ հանդիպակաց էջերը, չէր աղարտի իր կատարյալ գործը՝ ազատ էջերում արագագրելով մեկնությունը և ավետարանիչների մասին տեղեկությունները, մանավանդ երբ վերջիններս սովորաբար գրվում են յուրաքանչյուր (Մաթևոսի, Մարկոսի, Ղուկասի, Հովհաննեսի) ավետարանի վերջում:

Անշուշտ, հայերեն ձեռագրերում պատահում է, որ Եվսեբիոսի կանոնների հետ գրվում է նաև Սյունեցու սույն մեկնությունը: Բայց այդ արվում է պատշաճավորությամբ, նախորդի նմանությամբ խորանների մեջ, նույնպիսի զարդարվածությամբ և գրությամբ: Այլ գրությամբ ավելացնում են միայն ուրիշները, ստացողի պարտադրանքով:

Այստեղ Թարգմանչաց Ավետարանը «յարդար ընչից իւրոց» ստանալուց հետո, իշխանուհի Ասփան հանձնարարում է Գրիգոր նկարչին նկարազարդելու և լրացնելու ձեռագիրը՝ ավետարանիչների և տերունական էջային նկարները մագաղաթա առանձին թերթերի վրա, լուսանցանկարները և խորհրդանիշները՝ համապատասխան էջերում: Նկարելուց հետո Գրիգոր նկարիչը գրում է նաև մեկնությունը:

Գրիգոր Արցախեցի նկարիչը Ավետարանը նկարազարդելիս պահպանում է Գրիգոր ծաղկողի ներկայանակը, Եվսեբիոսի և Կարպիանոսի դիմանկարչությունը, տեղ-տեղ միջամտում է նաև Գրիգոր ծաղկողի գույներին՝ իր նկարների հետ որոշակի ներդաշնակություն ստեղծելու նպատակով: Այն հատկապես նկատելի է իր նկարած ավետարանիչների և Գրիգոր ծաղկողի ավետարանառաջների էջաբացքում, որտեղ նրանք հանդիպակաց դիրքում են: Հովհաննեսի ավետարանառաջի գլխազարդի ստորին գերանը, որի վրա երևում է, որ գրություն է եղել, նկարիչը խնամքով ծածկել է կապույտ գույնով, ներդաշնակելով հանդիպակաց Հովհաննես ավետարանչի նկարի գույներին:

Գրիգոր նկարիչը ներդիրն ամրացնում է ձեռագիրը քանդելուց հետո: Յուրաքանչյուր ավետարանիչի նկարը դնում է իր Ավետարանից առաջ, և, ինչպես երևում է պահպանված նկարների դասավորությունից, Ավետարանը եզրավակում է կենտ էջում նկարված մի թերթով՝ հայացքով նախորդ էջը: Ավետարանիչի և սույն նկարի միջև տեղավորված է եղել ևս երկու նկար, որը համապատասխանում է տասներկու տերունական և չորս ավետարանիչների նկար ունենալու կանոնին:

Ձեռագիրը կազմելուց հետո հանձնվում է ստացողին: Իշխանուհի Ասփան նկարագարող Ավետարանը ընծայում է «ի սուրբ ուխտն իւր Խաղայի վանս, որ է գերեզմանատուն մեծ իշխանացն ազգին Դոփանց»։ Կարճ ժամանակ անց, 1311 թվականին վախճանվում է Ասփան և ամփոփվում նույն դամբարանում, որին նվիրել է Ավետարանը: Ամուսինը՝ մեծ պարոն Գրիգոր իշխանը, ի պատիվ ամուսնու դամբարանին է նվիրում գյուղեր, այգիներ և անդաստան, սպասք և հանդերձանք, իսկ Ավետարանը պնդում է ոսկենկար կազմով, և «շնորհեաց գերեզմանի նոցա»։ Այս արդեն 1312 թվականն էր⁵¹:

Մեզ արդեն ծանոթ են Խաղայի վանքում գտնվող ձեռագրերից մի քանիսը, որոնք այնտեղ են մուծվել Թարգմանչաց ավետարանից առաջ, և որոնք ավելի լավ ծանոթ էին Գրիգոր նկարչին, որը չէր կարող նրանցից չօգտվել կամ չօգտագործել իշխանուհու պատվերը կատարելիս:

Մեզ հայտնի առաջին ձեռագիրը Հաղբատի կամ Գետաշենի ավետարանն է, Սարգիս քահանայի նվերը: Մասնագետները Հաղբատի և Թարգմանչաց ավետարանների ավետարանիչների միջև նմանություններ են տեսնում, որը մտածել է տալիս, որ նրանք միևնույն անձնավորության գործն են: Ծատերին անհայտ է, որ Հաղբատի ավետարանի ավետարանառաջների նկարների թերթերը ներդիր են, որ նկարիչ ու գրիչ

⁵¹ Գրիգոր նկարիչն է եղել, հավանաբար, նաև ոսկեզօծ կազմի հեղինակը, քանի որ քիչ չեն այդպիսի դեպքերը, երբ գրիչը նաև նկարում և կազմում է ձեռագիրը: Դեռևս 1066 թ. Սեբաստիայում Գրիգոր Ակոռեցի գրիչը սովորում է «գգործ ոսկո ի զարդ պատուիրանց Տեառն և ի կազմած նորին»: Այսինքն ոսկերչության մեջ հմտանալիս սովորում էին ոսկի օգտագործել և տերունական մանրանկարների մեջ և ձեռագրերի կազմերում, և թղթի ու մագաղաթի և մետաղի վրա: Գրիգոր Արցախեցին, ինչպես երևում է, նույնպես սովորել է «գգործ ոսկու», և Թարգմանչաց ավետարանի նկարները համոզում են, որ նա կարող էր ոսկին օգտագործել և «ի կազմած նորին»։ (Մատենադարան, ձեռ. 311, էջ 282բ. հմմտ. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե–ԺԲ դդ., աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 105):

Մարգարեն, երբ նկարագարողում էր Ավետարանը և լրացնում բնագիրը, նա հնարավորություն ուներ ավետարանիչներին նկարելու բնագրից առաջ եղած ազատ թերթերի վրա, ինչպես այդ արվել էր Թարգմանչաց ավետարանում, բայց չի նկարել: Այդպես էլ կազմել ու հանձնել են Սահակ Անեցուն: Այն Խաղայի վանքի սեփականությունն էր, առանց ավետարանիչների նկարների:

Շատ հետաքրքրական է, որ Հաղբատի ավետարանիչներին նկարելիս նկարիչը պահպանել է Մարգարեի նկարած «Ընծայական» նկարի շրջանակի զարդաձևը: Այդ նույն զարդաձևը պահպանված է նաև Թարգմանչաց ավետարանի տերունական որոշ նկարներում, հատկապես 184 էջի «Աւերումն դժոխոցն» նկարի շրջանակում: Այս նշանակում է, որ Թարգմանչաց ավետարանի տերունական և այլ նկարները կատարվել են Խաչենի եպիսկոպոսարան Խաղայի վանքում, որտեղ գտնվում էր Հաղբատի Ավետարանը, որ Գրիգոր նկարիչը Խաղարավանեցի էր և նա է, ամենայն հավանականությամբ, Հաղբատի ավետարանի ավետարանիչների ներդիրների հեղինակը:

Իսկ ինչպես հաշտեցնել Թարգմանչաց և Կարինի կամ Թեոդոպոլսի Ավետարանների խորհրդանիշների այդքան շատ նմանությունը: Այստեղ տարակուսելու բան չի մնում, երբ փաստերը ցույց են տալիս, որ Կարնո Ավետարանը գտնվել է Խաղայի վանքում:

Մենք արդեն վերևում տեսանք, որ Գրիգոր մեծ իշխանը 1243 թ. արշավանքից վերադառնալիս «...զԱւետարանն եւ զԱջն սրբոյն Ստեփանոսի, զոր ի քաղաքէն Կանու բերաք, եւ տուաք ի բնիկ հայրենական սուրբ ուխտս մեր Խաղայի վանիցս»⁵²: Որ Կարին քաղաքից բերած Ավետարանը հենց Վենետիկում գտնվող Կարնո Ավետարանն է, առաջին վկայությունը ավետարանիչների խորհրդանշանների նմանությունն է: Կարինից Ավետարան է բերվել Խաղայի վանք, իսկ այստեղից Կարին նկարիչ չի գնացել: Գրիգոր նկարիչ Արցախեցին նրանից օգտվել է Խաղարավանքում, քանի որ ինքը այստեղ էր աշխատում:

Հռոմկլայի ավետարանում նույնպես կան ավետարանիչների խորհրդանշաններ, բայց նրանք Թարգմանչացի ավետարանառաջների զարդարվածությանը չեն համապատասխանում: Նրան ներդաշն են

⁵² Մատենադարան № 7347, էջ 342բ, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 229:

Կարնո Ավետարանի ավետարանառաջները, որ գալիս են Գրիգոր Մուր-դանեցու գաղափարից: Գրիգոր նկարիչը Կարնո Ավետարանից Մաթեոս ավետարանիչի խորհրդանշանը նկարելիս, ինչպես նկատել է Ս. Տեր-Ներսեսյանը, «բյուզանդական Loros-ի ձևը չի հասկցած եւ այն վերածած է գրքի մը, որ հրեշտակը կուրծքին առջեւ կրռնէ»⁵³:

Եվ, ինչպես հասու ենք մեծավաստակ արվեստագետի կարծիքին, Թեոդուլոսի և Թարգմանչաց ավետարանների ծաղկողները «անկարելի է, որ նույն անձը ըլլան»⁵⁴: Այդ երևում է նաև գույների համեմատությունից և ոսկու գործածությունից, որը Թարգմանչացում բացակայում է: Այստեղ էլ նկատելի է գույների համապատասխանեցում ծաղկողի խորանների հետ. Մատթեոս ավետարանիչի նկարի գույները նման են ավետարանի խորհրդանիշի գույներին: Իսկ որ Կարնո Ավետարանը գտնվել է Արևելյան Հայաստանում, հաստատվում է նրանով, որ այն Արևելյան Հայաստանից է տարվել Վենետիկ⁵⁵:

Ավետարանիչների և տերունական նկարների համար Գրիգոր Արցախեցին գաղափար օրինակներ կարող էր գտնել ոչ միայն Խաղայի վանքի հարյուրամյա մատենադարանում, այլև ուներ գրչության և գիտության այնպիսի միջավայր, ինչպիսին Գլաձորի հզոր համալսարանն էր իր հռչակավոր մանրանկարիչ արվեստագետներով՝ Մոմիկով ու Թորոս Տարոնացիով, Պողոս և Տիրատուր Կիլիկեցիներով, որոնց և ձեռագրերը, և թերևս իրենք Գրիգոր նկարչին անձանոթ չէին: Գլաձորում էր գտնվում Կեռան թագուհու 1283 թ. Հեթումին նվիրած Ավետարանը, որից օգտվել էր Մոմիկը, Գանձասարում՝ Իգնատիոս Հոռոմոսցու և Հովսեփի ու Աբասի նկարագարող Ավետարանը (բերված 1237 թ.), Բեզյունց նշանավոր Ավետարանը նկարագարոված Հովհաննես Սանդղկավանե-

⁵³ Լ. Չուգասյան, Գրիգոր ծաղկող, էջ 14, ծթ.:

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ 1843–53 թվականներին Վենետիկի Մխիթարյան միաբան Ներսես վրդ. Սարգսյանը Չմյուռնիայից դուրս գալով, ձեռագրեր որոնելով, արտագրելով ու ձեռք բերելով հասնում է մինչև Գուգարք, Այրարատ, Վասպուրական, Ատրպատական և մաս-մաս ուղարկում Վենետիկ: Կարնո Ավետարանի մասին կարդում ենք. «Ձեռագիրս 1842–1852-ին մոտերը մտած է հավաքմանս մեջ մեր միաբան Խ. Ներսես վրդ. Սարգիսեան հղած է ի Մայրավանս Ս. Ղազարու»: Վարդապետը շատ ձեռագրեր է ընդօրինակել կամ ուղարկել Վենետիկ, ինչպես երևում է ձեռագրացուցակից: (Բ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց, էջ 570: Ն. Սարգիսեան, Տեղեկագրությունք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864 թ. Նախագիտելիք):

ցի նշանավոր ծաղկողի ձեռքով (բերված 1273 թ.) և այլ հուշարձաններ, որոնք չէին կարող ծանոթ չլինել Գրիգոր Արցախեցուն:

Ինչ է մեզ հասել Գրիգոր Արցախեցի նկարչի Թարգմանչաց Ավետարանի նկարազարդումներից, այսինքն՝ ավետարանիչների նկարներից, տերունական ամբողջական և լուսանցային նկարներից և խորհրդանշաններից: Մենք արդեն գիտենք, որ խորանները, ավետարանառաջները (բացի ավետարանիչների խորհրդանշաններից, որոնք բոլորն էլ ներկա են) լուսանցազարդերն ու զարդագրերը Գրիգոր ծաղկողի ստեղծագործություններն են:

Գրիգոր նկարչի գրչին է պատկանում, ինչպես ասացինք, Ստեփանոս Սյունեցու խորանների մեկնության ընդօրինակությունը, գրչի անվան հիշատակագրությամբ, որն զբաղեցնում է խորանների ազատ մնացած էջերը:

Ավետարանիչների նկարներից պահպանված են.

11բ **Մատթեոս ավետարանիչը** «Մատթեոս» մակագրությամբ: Մտախոհ նստած է բարձր գահավորակի վրա, ձախ ձեռքը ծնոտին, աջը՝ գրիչը թանաքի մեջ թաթախելիս: Վերջինս հորիզոնական մի սրվակ է, հենված թռչունի կտուցի և գլխի վրա: Թռչունը, ինչպես և գրակալը ամրացված է սնդուկի վրա: Ավետարանիչը հագին ունի կապույտ պարեգոտ և տոգա: Նկարի շրջանակը խորանատիպ է: Վերևի զարդակամարը հանգչում է խոյակներով ավարտվող գույգ սյուների վրա, սրանք էլ՝ ստորին գերանի: Կամարի տակ, ավետարանիչի երկու կողմում, կապույտ խորքի վրա սպիտակով գրված է «Մատթեոս»:

295բ **Հովհաննես ավետարանիչ:** Կապույտ կարմիր պարեգոտով և վարդագույն թիկնոցով ավետարանիչը կանգնած է՝ հայացքը Տիրոջ աջին: Ավետարանիչի աջ ձեռքը ուղղված է ձախ կողմում նստած Պրոխորոն աշակերտին, որը գրում է ուսուցչի թելադրանքը: Շրջանակը քառանկյուն է, կողային սյուների խոյակների վրա հանգչում է սրածայր կամարը, որի տակից Հովհաննեսին է ուղղված Աստծո աջը: Սյուների շառունակության և վերին գերանի ստեղծած անկյուններում զարդանախշեր են:

Տերունական նկարներից ամբողջական ներդիր թերթերի վրա էջերի հերթականությամբ պահպանվել են հետևյալ պատկերները.

15ա «**Ծնունդ**». Ծրջանակի վերևում կարմիր թանաքով շղագրված է «**Ծնունդ Փրկչին**»:

20ա «**Մկրտություն**»

114ա «**Հրեշտակների հայտնությունը յուզաբեր կանանց**»

170ա «**Խորհրդաւոր ընթրիք**» նկարի զարդարուն շրջանակից ներքև գրված է «Վերնատունն խորհրդոյ»:

184ա «**Էջք դժոխք**»: Զարդարուն շրջանակի վերևում բոլորագրված է. «Աւարումն դժոխոցն»:

188բ «**Աւետում**»: Ծրջանակի վերևում բոլորագրված է. «Աւետիս Գաբրիելի առ Մարիամ»:

294ա «**Աստվածամոր նինջը**»– Ծրջանակի վերևում գրված է. «Ննջումն Ածամաւրն»⁵⁶:

Այս ամբողջական նկարներից բացի Գրիգոր Արցախեցի նկարիչը ձեռագրի յուսանցքներում ևս կատարել է բնագրական հատվածների բովանդակության համապատասխան նկարներ այնպես, որ այդ հատվածների պատմությունը կարդալուց հետո նաև աչքով տեսնեն այդ տեսարանը կամ անձնավորությանը, որպեսզի ավելի տպավորիչ լինի ընթերցումը և ավելի հմայի՝ ձեռագիրը: Եթե վերջին, այժմ պակասող թերթերում որևէ յուսանցանկար չի եղել, ուրեմն մեզ հասել են Գրիգոր Արցախեցու ձեռքով կատարված բոլոր յուսանցանկարները:

Դրանցից մի մասը համընկնում են Գրիգոր ծաղկողի յուսանցագրերի էջերին: Այս շատ բնական է, քանի որ յուսանցագրերը նշանավորում են գլխավոր ավետարանները, այսինքն ավետարանական այն հատվածները, որոնք վերաբերելով Զրիստոսի կյանքի և հրաշագործությունների այս կամ այն դրվագին, ընթերցվածների նյութ են և ընդունված կանոնական ամբողջական էջերից զբաղեցնող նկարներից դուրս արժանի են պատկերման:

⁵⁶ Անտեսելով «Ննջումն Աստուածամաւրն» մանրանկարի վերաբերյալ Ս. Տեր-Ներսեսյանի կարծիքը, ըստ որի այն հայկական ձեռագրերի ձևավորումների շարքում հաստատուն տեղ է գրավում միայն 14-րդ դարում, Լ. Չուգասզյանը գրում է. «Ի դեմն Թարգմանչաց ավետարանի մանրանկարի, մենք ունենք 13 դ. հայ գրքարվեստում հիշված թեմայի առաջին և միակ պատկերումը»: Ինչպես տեսնում ենք, Ս. Տեր-Ներսեսյանի կարծիքը հիմնավոր է և մնում է ուժի մեջ: 14-րդ դարում նկարված նկարը «նինջի պատկերագրության լրիվ զարգացած ձևն է» ինչպես գտնում է Միրարփի Տեր-Ներսեսյանը (Լ. Չուգասզյան, Գրիգոր ծաղկող, էջ 79):

Մեզ հայտնի են Գրիգոր Արցախեցու հետևյալ լուսանցանկարները.

105բ «Պետրոսի ուրացումը»

131ա «Դիվահարների բժշկությունը»

173բ «Հուդայի դավանանությունը»

202բ «Քրիստոսի փորձությունը անապատում»

224բ «Տեռատես կնոջ բժշկությունը»

247բ «Կռկված կնոջ բժշկությունը»

207բ «Քրիստոսն ու Չակքետսը»

284ա «Պետրոսի ուրացումը»

304ա «Քրիստոսն ու Նիկողեմոսը»

307բ «Քրիստոսի գրույցը սամարացի կնոջ հետ»

312 «Անդամալույծի բժշկությունը»

332ա «Ի ծնե կույրի բժշկությունը»

341ա «Ղազարոսի հարությունը»

384բ «Պետրոսի ուրացումը»

365ա «Աքադադ»

Ընդամենը տասնհինգ լուսանցանկար:

Այսպիսով, Գրիգոր Արցախեցի նկարչից Թարգմանչաց Ավետարանում վրձնած նկարներից հասել է մեզ յոթ ամբողջական, տասնհինգ լուսանցային և երկու ավետարանիչների և ավետարանառաջնեքում (անվանաթերթերում) ավետարանիչների չորս խորհրդանշանների նկարներ, ընդամենը քսանվեց: Այս բավականին լուրջ ժառանգություն է Խաղաղականի տասնչորսերորդ դարի գրչության նշանավոր կենտրոնի նշանավոր մանրանկարչից:

Հանրահայտ է, որ Արցախում պահպանվել են շատ հնագույն ձեռագրեր, որոնք քանիցս նորոգվել, լրացվել, նկարազարդվել, կազմվել են արցախյան գրչության կենտրոններում: Ուստի ամեն մի ձեռագիր ուսումնասիրելիս պետք է բժախնդրությամբ քննել ձեռագիրը, որպեսզի մեր աշխարհի ոչ մի գրչության կենտրոնից մեզ հասած ժառանգությունը չվերագրվի մյուսին, այլ գնահատվի ըստ արժանվույն, որպես հայերեն ձեռագրական ընդհանուր մշակույթի մի ազնիվ երակ, կամ վտակ սեփական գույնով ու փայլով, որոնցից ծովանում է հայերեն ձեռագրերի սրբազան ավազանը:

ՀԵԹՈՒՄԻ «ՃԱՇՈՑԸ»

Գևորգ Սկևռացին Հեթում Բ թագավորի «Ճաշոցի» հորինիչ և պճնագարդող*

Նախագիր

Ձեռագիրը որոշակի ժամանակաշրջանի բարդ, բազմակողմանի ամբողջական հուշարձան է: Այն մարմնավորումն է գրչության արվեստի, որն իր մեջ միախառնում էր գիտության, արվեստի, արհեստի բազմաթիվ տարրեր, որոնք հասարակական կյանքի նյութական պայմանների զարգացման հետ փոփոխվում, կատարելագործվում և ստեղծում էին գրչության արվեստի որոշակի մակարդակ: Հայ գրչության արվեստն ստեղծվել է Մեսրոպ Մաշտոցի ջանքերով ստեղծված հայ գրերի հետ միասին, որպես նորաստեղծ գրերի գործադրման, կիրառման միջոց, և հետագայում, ժամանակի պահանջներին համապատասխան կատարելագործվել: Ուստի այդ բարդ արվեստի արդյունք ձեռագիրը պետք է ուսումնասիրել որպես ամբողջական, ավարտուն հուշարձան, եթե նույնիսկ այդ պահին մեզ հետաքրքրում է նրա այս կամ այն կողմը՝ բնագիրը, գիրը, նկարը, կազմը և այլն, քանի որ, վերջին հաշվով, նրանք բոլորը պայմանավորված են միմյանցով, կազմում են տվյալ ձեռագրի բաղադրիչները: Այս ճանապարհով առավել հանգամանորեն կարելի է բացահայտել ձեռագիր հուշարձանի ամբողջականությունը, նրա էությունն ու պատմությունը, գնահատել այն ըստ արժանվույն:

Բազմակողմանի քննության եղանակի անհրաժեշտությունն զգացվում է, մասնավորապես, այն ժամանակ, երբ բացակայում են տվյալ հուշարձանի ստեղծման հանգամանքների մասին որոշ տեղեկություններ: Այս կարգի հուշարձան է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 979 ձեռագիրը, որը գրվել է 1286 թվականին Կիլիկիայի Լևոն Գ թագավորի (1270-1289) անդրանիկ որդի Հեթում պարոնի պատվերով: Հե-

* Հրատարակվում է առաջին անգամ, նյութի մասին տե՛ս աստ՝ էջ 26-28:

թումի Ճաշոցը¹ հայ ձեռագրական մշակույթի ամենանշանավոր հուշարձաններից է, գեղարվեստական ձևավորման հարստությամբ և կատարելությամբ, բնագրի բովանդակության և մանրանկարչական զարդարվածության համապատասխանության ու ներքին կապի ներդաշնակությամբ գրչության արվեստի կատարյալ օրինակ:

Հեթումի Ճաշոցը ստեղծելու ժամանակ Կիլիկիայում հայ գրչության և մանրանկարչության արվեստը հասել էր իր զարգացման գագաթնակետին: Գրչության տարբեր դպրոցներում ու կենտրոններում հանդես են գալիս այդ դժվարին արվեստին տիրապետող առանձին, գորեղ անհատներ, որոնք ուղղություն են տալիս նրան: Այդ ժամանակ հայ մանրանկարչությունն ու գրչությունը տվել էր արդեն իր հանճարեղ կրողին՝ գրիչ և մանրանկարիչ Թորոս Ռոսլինին: Այս էր պատճառը, որ Հեթումի Ճաշոցը վերագրվում էր նրան, որովհետև այն արժանի էր ռոսլինյան արվեստի գործ համարվելուն: Հետագայում պարզվեց, սակայն, որ այն Ռոսլինի գործը չէ: Նշանակում է, Հեթումի Ճաշոցի հեղինակը նույնպիսի հզոր տաղանդի տեր անհատականություն է, որը տիրապետում է արվեստի բոլոր գաղտնիքներին:

Հեթումի Ճաշոցի ստեղծողը գրչության արվեստի բոլոր տարրերը կատարելության հասցնելով, ծառայեցրել է իր նպատակին, կերտել ավարտուն և ամբողջական ստեղծագործություն, որտեղ իրենց պատշաճ տեղն ունեն գրի և մանրանկարի բոլոր տեսակները՝ բոլորգիրը, աղյուսակգիրը, երկաթագիրը, զարդագիրը, զարդանկարը, մանրանկարը, միևնույն է թե նրանք զբաղեցնում են ամբողջական էջ թե լուսանցք, զրադաշտի թե լուսանցքի անկյուն:

Հեթումի Ճաշոցը արքայորդու պատվեր լինելուց առաջ, գրչության և մանրանկարչության արվեստի խոշոր ներկայացուցչի, զարգացած և ինքնատիպ անհատականության տեր մարդու գործ է, գրչության նշանավոր դպրոցի, շնորհալի արվեստավորների համաստեղության գործ,

¹ Այսպես է կոչվում պատվիրողի անունով: Բանասիրության մեջ այն կոչվում է նաև «Հեթում արքայորդու» կամ «Հեթում Բ թագավորի Ճաշոց», որովհետև արքայորդին 1289-1307 թթ. թագավոր է դառնում «Հեթում Բ» անունով: Մենք գործածում ենք պարզապես «Հեթումի Ճաշոցը» համառոտ ձևը, մանավանդ որ այն ստեղծվել է, երբ արքայորդին դեռ թագավոր չէր:

որոնց մասին, դժբախտաբար, որոշակի տեղեկություն չի պահպանվել, և դրանք առայժմ հայագիտությանը անհայտ են մնում:

Իր գոյության ավելի քան յոթ հարյուր տարիների ընթացքում Հեթումի Ճաշոցը տեսել է արքայական մեծարանք և գերության դառնություն, թերթակորստի ցավ, փրկագնման բերկրանք, նորոգման հաճույք և գրչի, գրչակենտրոնի ծաղկողի ու հորինողի անհայտության մորմոք:

Ձեռագրի անցած ուղին

Կիլիկիայի Սիս մայրաքաղաքում էր գտնվում Ճաշոցը, երբ այնտեղ էր նստում Հեթում Երկրորդը, բայց պահպանված հետագա հիշատակագրություններից երևում է, որ Ճաշոցը երկար դարեր շարունակել է գտնվել Սիս քաղաքում, Սուրբ Լուսավորչի վանքում: Սույն տաճարի փակակալ Հակոբ Սսեցին, 1626 թվականին, Հեթումի Ճաշոցի մի էջում թողնում է Չապել թագուհու Սսում կառուցած հիվանդանոցի արձանագրության իր վերծանությունը²: Այդ նույն գրչությամբ Ճաշոցի բոլոր նկարների և որոշ լուսանցագարդերի տակ գրված է նրանց բացատրությունները: Նշանակում է, այդ թվականին Ճաշոցը Սիս քաղաքում էր, Ս. Լուսավորչի վանքում, և որ **նկարների և լուսանցագարդերի մակագրությունների հեղինակը նույն ինքը փակակալ Հակոբ Սսեցին է:**

1686 թվականին ձեռագիրն արդեն Իտալիայում էր: Այն տարվել էր Վենետիկ, տպագրության համար: 1688 թվականին ավարտվում է, Հեթումի Ճաշոցի առաջին տպագրությունը³: Ձեռագիրն այդ ժամանակ

² «Ի հայրապետութեան տեառն մեր Սինաս կաթողիկոսին, թվականս Հայոց (Ռ)ՀԵ (1626) նւաստս յամենայնի Յակոբ (Ս)քսեցի, որ յայժմ եմ փակակալ ի դուռն Սուրբ Լուսաօրչի ի Կրլիկեայ, այ(ժ)մ որ Իմարաստան ասի, որ ի Բ և Գ եղբօր հետ ելա գնացի, սանտրխատով թվական նորայ ի դռան վերայ կարդացի, որ էր օրինակն այս. «**կատարեցաւ յարմարումն շինուածոյ հիւանդանոցիս, հրամանաւ մեծաւ փառաք քրիստոսասէր թագուհոյ Չապիլի ի թվ թվականութեանս Հայոց ի Ռ և Ղ (1241)**» (Մատենադարան, ձեռ. 979, էջ 474բ): Սույն արձանագրությունը, գրված մի քարի վրա, «կատարեցաւ» և «մեծաւ փառաք» բառերի բացակայությամբ, 1833 թվականին գտնվել է Սսի կաթողիկոսարանի արևելյան պարսպի վրա այսպիսի տեսքով. «**Յարմարումն շինուածոյ հիւանդանոցիս քրիստոսասէր թագուհոյ Չապելի, ի թվին Հայոց ՌՂ**» (Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 223: Այսուհետև՝ Ղ. Ալիշան, Սիսուան):

³ Ճաշոց գիրք, Վենետիկ, 1688:

ամբողջական էր և անխաթար⁴, ինչպես վկայում է հրատարակիչ Թաթևոս երեց Երևանցին: Ամենայն հավանականությամբ, Վենետիկից ետ վերադարձնելիս ձեռագիրը գերվել է, կազմահան արվել և կորցրել որոշ թերթեր ու նկարներ: Հետագայում ջնջված մի հիշատակագրության ընթերցմանի բառերից երևում է, որ Ճաշոցը փրկագնվել է գերությունից և վերադարձվել Սուրբ Լուսավորչի վանք: «Աստուած ողորմի /// այս գիրքս խոստացայ /// ետուր ՌԾ (1050) դուռուշ, և ազատեց, և եղ (յ)իշատակ ի դուռն Սուրբ Լուսավորչին»⁵: Թվականը հայտնի չէ: Բնականաբար, այս դեպքերը տեղի են ունեցել 1688 թվականից հետո, բայց մինչև 1693 թվականը, երբ ձեռագիրը կրկին իր տեղում էր⁶:

Մեկ տարի անց, 1694 թ. Ճաշոցը տարվում է Ադանա նորոգման. «Վերստին նորոգեցաւ գիրքս ի մայրաքաղաքն յԱդանայ, ձեռամբ սուտանուն Իսկենտեր դպրի, ի թուականիս մերում ՌՃԽԳ (1694), ի հայրապետութեան տեառն Տէր Նարին Աստուածատուր կաթողիկոսի Տանն Կիլիկիոյ, յունիս ամսոյ Թ, ի խնդրոյ բարեւեր և բարեմիտ Աջբան իրիցու որդին տէր Ըռքաթագէսին, ի վայելումն իւր և Սոյ եղեալ ժողովրդեանն»⁷ և Տէր Զրիստոս Աստուածն ամենայնի բարով վայելել տացէ: ...Եւ մեք ըստ չափոյն մերոյ նորոգեցաք և կազմեցաք զգիրքս զայս...»⁸: Իսկենտերը հիացած էր ձեռագրով և չի թաքցնում իր հիացմունքը. «ով հայրք և եղբայրք իմ, աղաչեմ զձեզ, որք հանդիպիք գիրքս այս, միոյ Հայր մեղայիւ իշեցէք զայս գիրքս գրողին հոգոյն: Փառք Զրիստոսի, որ այսչափ շնորհս պարգեւէր է առատապէս, որ ազգի ազգի ծաղկով զարդարեր է:

Չէրէ ես տեսա՝ փառք մատուցի տվօղին այսչափ շնորհս.

⁴ «Եւ աջողութեամբ Տեառն առաքեցաւ մեզ աստ Ճաշոց իմն վաղեմեան ամբողջ և անթերի, (ընդգծումը իմն է, Ա. Մ.) ի գանձուց հնոց թագաւորացն Հայոց, զոր և առընթեր եղեալ աստուածաշնչոցն մատենից, գտի զամենեսին համեմատ և համաձայն ընթերցուածովք, գլխաթուովք և համարագրովք, (անդ, էջ 3-4):

⁵ Մատենադարան, ձեռ. № 979, էջ 445ա:

⁶ «Աստուած ողորմի Լուսավորչայնչն(») տէր Արիսթագէսին, որ ուսուցիչն է, եղբայրն զՍուքիասն ի սաղմոս ուսոյց և լաւ պատմութեամբ, թվին ՌՃԽԲ (1693) սեպտեմբերի ամսոյն Լ(30), շաբաթ, սրբոյն Նիկիոյ սուրբ ժողովին ՅԺԸ հայրապետաց արնս», (անդ, էջ 348բ):

⁷ Վերջին երեք բառերը հետագայում ջնջված են:

⁸ Անդ, էջ 477բ:

Ով հայրք և եղբայրք, խնդրեցէք ի Քրիստոսէ վասն իմ, որ սորա շնորհացն մէկ կաթ մի պարգևեսցէ մեղաւորիս Նոյիիկանն» անկեղծորեն խնդրում է դպիրը, գնահատելով մեծ վարպետի շնորհի մի կաթիլի արժեքը: Նորոգելուց հետո ձեռագիրը վերադարձվում է Միս, «ի վայելումն Սոյ ժողովրդեանն»:

ԺԸ դարում Հերթումի Ճաշոցն այլևս Սսի սուրբ Լուսավորչի վանքում չէր: Քիլեցի Ղազարի որդի Բինեաթը գնել էր «ի հալալ վաստակոցն իւրեանց» և նվիրել Սուրբ Ստեփանոսի եկեղեցուն⁹: Տեղի անունը չկա, թերևս Տարսոնի Սուրբ Ստեփանոսը նկատի ունի: Դարավերջին այն հիշատակ է դառնում «Կեզկինեց Հանեսի և Նոյիիկանն, և այլոց»¹⁰:

ԺԹ դարի սկզբներին, Հերթումի Ճաշոցն արդեն Էջմիածնի մատենադարանումն էր: Այստեղ հասնելու հանգամանքները և թվականը որոշակի հայտնի չեն, միայն հաստատ է, որ Մանվել Գյումուշխանեցու կողմից 1828 թվականին կազմած Էջմիածնի մատենադարանի ձեռագրերի ցուցակում նշված ինը ճաշոցներից մեկը Հերթումի Ճաշոցն էր¹¹: Այդպես ենք կարծում, որովհետև Մանվել Գյումուշխանեցու Ցուցակը կազմելուց հետո մատենադարան է մուծվում Դարաշամբի ձեռագրերի հավաքածուն, որի մեջ Ճաշոցը չկա, իսկ այս երկու (Էջմիածնի և Դարաշամբի) հավաքածուների ձեռագրերի մասին կազմած ցուցակում որոշակի նշված է Հերթումի Ճաշոցը: Ուրեմն այն եղել է Էջմիածնում մինչև Դարաշամբի ձեռագրերի այնտեղ մուծվելը, նաև մինչև Մանվել Գյումուշխանեցու ցուցակագրությունը, այսինքն 1828 թվականից առաջ¹²:

⁹ «Յիշատակ է Ճաշոցս Քիլեցի Ղազարի որդի Բինեաթին, որ է առեալ հալալ վաստակոցն իւրեանց, և դարձեալ և իւր անգականն Պետրոսին, Մուլքի որդի Ղուկասին, և իւր հայրայքուր Մայրանին և Կայիանին, և իւր կին Մարգարիտին, իւր որդի Ղազարին և ամենայն արեան մերձաւորաց: Օվ որ կարդայ՝ Աստուած ողորմի ասի, վարձն Աստուծոյ առնի: Կամ որ հանի ի գիրս սուրբ Ըստեփանոս եկեղեցէն, վարձն Յուդայի առի առնէ ԳԾԿԵ սուրբ հայրապետացն նազովքն (ի) վերայ լինի ծախողաց, ամէն, Հայր մեր, որ» (անդ, էջ 477ա):

¹⁰ «(Յ)իշատակ է այս գիրքս կեզկինեց Հանեսի և Նոյիիկանն, և մարն Մարիշամին, զալին և հարսին՝ մահտեսի Շամէ» (Անդ, էջ 472բ):

¹¹ Մատենադարան, ձեռ. № 3801. «Հաւաքածու ձեռագրաց ցուցակների Մանուէլ վարդապետ Գիւմուշխանեցւոյն», էջ 204բ և 242ա (արտագրությունը) «266, Ճաշոց (9,6) հետո՝ 4) ամբողջ և 3 թերի»:

¹² Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմեցին Օ. Եզանյան, Ա. Չեյթունյան, Փ. Անթաթյան, 1965 թ.:

Ձեռագրագիտական որոշ տվյալներ

Հեթումի Ճաշոցը Էջմիածին է հասել Իսկենտեր դպիրի վերակազմած վիճակով¹³: Ձեռագիրն այժմ ունի 33×24,8 սմ մեծության 475 մագաղայա և 4 թղթա¹⁴ թերթ: Գրությունը երկայուն է, յուրաքանչյուրը 26×8 սմ գրադաշտով և 27-ական տողերով: Տողագծերը արված են ճնշումով: Վերջիններիս հեռավորությունը միմյանցից մեկ սանտիմետր է: Գրչության հիմնական գիրը բոլորգիրն է, թանաքը՝ մուգ սև: Տոները, սաղմոսները, ընթերցվածները նշված են համեմատաբար մանր բոլորգրով, բաց կարմիր թանաքով: Առատորեն օգտագործված են հայոց գրատեսակները: Նյութը՝ ընտիր, սպիտակ, հիանալի մշակված մագաղաթ է:

Ձեռագիրը զարդարված է մանրանկարներով, զարդանկարներով և զարդագրերով:

Պրակները, որոնց թիվը հասնում է քառասուներկուսի, բաղկացած են 12 թերթերից, բացառությամբ ԻԵ (6 թերթ), ԽԲ (8 թերթ)¹⁵, Ե, Չ, Է, ԻՉ (11-ական թերթ)¹⁶ պրակների և պրակահամարից դուրս, սկզբի 6 թերթերից որոնց վրա ցանկերն են գրված (առաջին թերթն ընկած է և այժմ 5 թերթ է): Պրականիշերը նշված են գրչի ձեռքով, պրակի առաջին թերթի ա և վերջին թերթի բ էջերի ստորին լուսանցքի կենտրոնում: Սկզբնապես ձեռագիրն ունեցել է զբաղեցված 496 մագաղայա թերթ

¹³ Բացակայում են մագաղայա առաջին թերթը և 1694 թ. ավելացված երկու կից թղթա թերթերը, որոնց արմատները երևում են:

¹⁴ Մրանք ավելացրել է Իսկենտերը, որոնցից երկուսը պահպանակներ են սկզբից և վերջից:

¹⁵ Վերջին թերթը, որտեղ ավարտվում էր Ճաշոցի հիշատակարանը, քայքայված լինելու պատճառով Իսկենտերը փոխարինել է թղթով և քայքայված մագաղաթի վրայից արտագրել հիշատակարանը: Մշակված և քայքայված լինելու պատճառով, դպիրը դժվար է վերծանել և թույլ է տվել մի քանի անճշտություններ, որոնք ճշգրտվում են Ճաշոցի հիշատակարանի մինչ այդ կատարված ընդօրինակության հիման վրա: Այն ենթադրությունը, թե Ճաշոցի հիշատակարանը վերջից թերի է, ուր գրված կլինեք գրչի, նկարիչի և գրչության վայրի անունները, հերքվում է Մատենադարանի № 3078 ձեռագրում պահպանված Ճաշոցի հիշատակարանով, որն արտագրված է նորոգումից առաջ:

¹⁶ Այս պրակները կազմված են հինգ գույգ-գույգ և մեկական կենտ թերթերից, ընդ որում, կենտ թերթերի բացակա կեսերի արմատները պահպանված են հանդիպակաց կողմից, սակայն բնագիրը թերի չէ: Կենտ թերթեր ունեն նաև 12 թերթանոց պրակներից մի քանիսը: Բանն այն է, որ այստեղ կենտերը երկու (Է պրակ) կամ չորս (Դ պրակ) հատ են լինում, և դրվում են դեմ դիմաց: Պատճառն այն էր նաև, որ սխալ գրված, կամ կեղտոտված թերթը կտրվում էր՝ իսկ մյուս կեսը պահպանվում:

(42 12 6 = 510-14 = 496): Բայց արդեն 1694 թ. ձեռագրից պակասում էին 20 թերթ (Ա, Բ, ԺԲ, ԺԴ, ԺԶ, ԻԹ, ԽԲ պրակներից մեկական, ԻԷ պրակից 3, ԼԲ-ից, 8, ԼԷ-ից՝ 2): Սկզբի մեկ թերթն էլ հետո է ընկել և այժմ Ճաշոցից պակասում է 21 թերթ (496-21 475)¹⁷:

Գ. Հովսեփյանը, դեռևս 1911 թ. անդրադառնալով Հերթումի Ճաշոցին, գրում է. «ձեռագիրը գրված և նկարված է Ակների վանքում Հովհաննես Արքանեղորո դպրոցում: Գրի և պատկերների նմանությունը Հովհաննես Արքանեղորո Ավետարանին հետ, մեր մեջ զարթեցնում է այս միտքը, որ սակայն կարոտ է դեռևս ստուգության և հաստատության»¹⁸:

Ձեռագիրը արվեստի կատարելությամբ և ճոխությամբ, բազմազան նյութերով, պատկերագրությամբ, զարդանկարչությամբ, ծաղկագրերի, զարդագրերի, կենդանագրերի նրբությամբ, գեղեցկությամբ և գույների պայծառությամբ, Կիլիկյան շրջանի հայ մանրանկարչական արվեստի ամենափառավոր հիշատակներից է համարում հեղինակը, ավելացնելով. «ինչքան ցավ կլինի, եթե չհաջողվի մեզ գտնել այս տաղանդավոր, համարձակ, իր շարժումների մեջ ազատ, ուրախ և իր ստեղծագործությունների մեջ կենսալի նկարիչի անունը»¹⁹:

Մ. Տեր-Մովսիսյանը «Հայերեն ձեռագրերի համահավաք ցուցակում» նկարագրում է Հերթումի Ճաշոցը և նկատում, որ այն, հավանաբար, «թագավորական նկարիչ Թորոս Ռոպինի կամ նրա դպրոցի հմուտ վարպետների» գործ է: Նկարների «բազմությունը, նուրբ և խնամալից աշխատանքը ապացույց է, որ մի ծաղկող այդ բոլորը գլուխ հանել կոժվարանար, կամ հարկավոր էր երկար ժամանակ»²⁰:

¹⁷ Ձեռագրի առաջին կազմը մեզ չի հասել: Այժմյան կազմը 1694 թվականից է, պատրաստված Իսկենտեր դպիրի ձեռքով, Ադանայում: Դրոշմագագարդ կաշեպատ տախտակ է 33,5×25,5 սմ մեծությամբ և 0,9 սմ հաստությամբ: Կազմի առաջին փեղկի մեջտեղի և վերջին աջ անկյունի կաշին այրված է, իսկ դռնակը և կապիչները՝ պոկված: Կազմին ժամանակակից են կապույտ կտավե կազմաստառները:

¹⁸ Գ. Հովսեփյան, Համառօտ տեղեկություններ էջմիածնի մի քանի մանրանկարների մասին, «Անահիտ», Փարիզ, 1911, № 56, էջ 104:

¹⁹ Անդ: Նոթերում նկարագրել է Ճաշոցի սկզբի Բարսեղ Կեսարացու նկարը (վստահելով նկարի ներքևում արված մակագրությանը, նրան համարել է Սահակ Պարթև), սկզբի թերթի գլխագարդն ու լուսանցագարդը, և Աստվածածնի նկարը՝ լուսանցքում (Մատենադարան, ձեռ. № 979, համապատասխանաբար 6բ, 7ա, 221ա էջերում):

²⁰ Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակներ, № 33, Մ. Տեր-Մովսիսյան, Ճաշոց, էջ 19:

Լ. Դուրնովոն «Հին հայկական մանրանկարչություն» ալբոմում Ճաշոցից ներկայացնելով հինգ մանրանկար, վերջիններիս բացատրության մեջ գրում է. «...ձեռագիրը թեև Թորոս Ռոսլինի ստորագրությունը չի կրում, բայց բոլոր տվյալներով պատկանում է այդ հռչակավոր վարպետի վրձնին»: Հեղինակը բարձր է գնահատում Ճաշոցի նկարչի բացառիկ տաղանդն ու կուլտուրան, նոր վերաբերմունքը դեպի մարդը՝ իր բոլոր դրսևորումներով, դեպի շրջապատող իրականությունը: «Ունենալով գեղարվեստական գիտելիքներ ու նրբագզացողություն, կերպարների ու պատկերացումների և տեխնիկայես կատարյալ ունակությունների հաբուստ պաշար, նա շռայլորեն դրսևորում է ինքն իրեն»²¹:

Լ. Ագարյանը Կիլիկյան մանրանկարչությանը նվիրված աշխատության մեջ Հեթումի Ճաշոցը դնում է Թորոս Ռոսլինին վերագրված ձեռագրերի շարքում, նկատելով, որ «գրվել և նկարագարդվել է Հեթումն Բ թագավորի համար... հիշատակարանը... ամբողջական չէ, ուստի և հայտնի չեն գրչության վայրը ու նկարչի անունը»²²:

Նկատենք, սակայն, որ հիշատակարանը ամբողջական է, բայց գրչության վայրը և նկարչի, ոչ էլ գրիչի անունները չեն նշված: Լ. Ագարյանը Ճաշոցը Ռոսլինի գործ չի համարում: Ի. Դրամբյանը գրչին և ծաղկողին անհայտ է համարում²³:

Ճաշոցի հիշատակարանի վերջին պարբերությունը ցույց է տալիս, որ ձեռագրի պատրաստողները, ստեղծողները Հեթում արքայորդու Լամբրոնյան իշխանության ներքո ապրող մարդիկ են. «Չայս խրախճանութիւն հոգևոր և անմահական փարթամութիւնս ստացաւ նախայիշատակեալ բարեսէր պարօնս մեր»: Ուրեմն Ճաշոցի ստացող պարոն Հեթումը Ճաշոցը ստեղծողների տերն է, որոնք այն ստեղծել են իրենց տիրոջ համար և նվիրել նրան: Ուստի ձեռագրի ստեղծման հանգամանքները պարզելու համար Պարոն Հեթումի հետ պետք է մտենք նրա տիրության սահմաններից ներս. ծանոթանանք նախ տիրոջը, Հեթում արքայոր-

²¹ Հին հայկական մանրանկարչություն, Երևան, 1962. բացատրություններ, որոնք կատարել է Լ. Դուրնովոն: Տե՛ս նաև Լ. Դурново. Краткая история древнеармянской живописи. Ереван, 1957, с. 38-42: Ամենուր թվականը, թյուրիմացաբար, գրում է «1288»:

²² Լ. Ագարյան, Կիլիկյան մանրանկարչությունը 12-13-րդ դդ., Երևան, 1967, էջ 110-148:

²³ Armenian Miniatures of the 13th and 14th centuries from the Matenadaran collection, Leningrad, 1984, pp. 112-125.

դուն, ապա հոգևոր կենտրոնին, ուխտի միաբանությանը, գրչության արվեստի հմտավարժ ներկայացուցիչներին, նրանց թաքունապետին, նրանց մշակութային վաստակին և հնարավոր կլինի հայտնաբերել թե՛ գրչին և թե՛ Ճաշոցի փառավոր պճնագարդողին:

Սկսենք հոգևոր կենտրոնից, նախ՝ մինչև նրա՝ Հեթում արքայորդու սեփականություն դառնալը և, հատկապես, գրչության արվեստի բնագավառից:

Սկևռայի վանքը և գրչատունը

Սկևռայի վանքը Կիլիկյան հայկական պետության հնագույն, խոշորագույն և տևական գործունեությամբ մշակութային կենտրոններից մեկն է, ուր ծաղկում էր ուսումը, գիտությունը և գրչության արվեստը: Այն գտնվում էր Տավրոս լեռան վրա տեղավորված Լամբրոնի անմատույց ամրոցին առնթեր, որ ԺԱ դարում բյուզանդական կայսրից ստացավ Գանձակից ազգատոհմով այնտեղ գաղթած Օշին հայ իշխանը:

Սկևռան նախահայկական ծագում ուներ և հայ իշխանները նորոգեցին, ընդարձակեցին նոր շինություններով, հայացրին՝ հունական ոճը փոխելով դարձրին Օշինյանների տոհմական դամբարան և հոգևոր կենտրոն. Օշին իշխանը «բազմացոյց ի սմա եղբայրութիւնս և հանապազ խնամ տանէր առ սա բարեգարդ զուգակցաւն իւրով Տիկնաց տիկին Շահանդիստին, որ էր տապանատուն ազգատոհմի իւրեանց»²⁴:

Սկևռայի առաջնորդները նշանակվում էին Լամբրոնի տիրոջ կողմից:

Լամբրոնի իշխանների հովանավորությամբ և առատաձեռնությամբ, առաջնորդների նախանձախնդրության և գրասիրության շնորհիվ, Սկևռայի վանքը մոտ երկու հարյուրամյակ ապրում է մշակութային բեղմնավոր կյանք, իր դպրոցով ու մատենագրությամբ, գրչության և մանրանկարչության արվեստների ականավոր մասնագետներով՝ գրիչներով և մանրանկարիչներով:

Սկևռայի վանքը մշակութային ծաղկման երկու շրջան է ապրել. առաջինը՝ ԺԲ դարի վերջերին և ԺԳ դարի սկզբներին, որը կապվում է Ներսես Լամբրոնացու գործունեության հետ: Նրա և ավագ եղբոր՝ Լամբրոնի տեր Հեթում գրասեր իշխանի հովանավորությամբ, քաջալե-

²⁴ Գ. Յովսեփեան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 553:

րանքով, օժանդակությամբ, ծաղկում է մատենագրությունը՝ հատկապես թարգմանական և մեկնողական, նաև գրչության և մանրանկարչության արվեստը:

Ներսես Լամբրոնացին, «որ էր որդի եղբոր դստերն Ներսիսի կաթողիկոսի» գրում է «Մեկնութիւն Սաղմոսացն Դաւթի, և Պատարագին Խորհրդոյ, և Առական Սողոմոնի, և Երկոտասան մարգարէիցն, և Հանգըստեանն Յովհաննու Ավետարանչի» նաև՝ «թարգմանեաց յունականէն ի մերս զՄեկնութիւն տեսեանն Յովհաննու: Յորում ժամանակի էր Գրիգոր գերագուն վարդապետն Սկևռացին»: Այդտեղ էր Արիստակես գրիչը կամ հռետորը գրում գրչության արվեստի մասին, որը «կարգեալ են մեծն թարգմանիչք իսկ» որպիսի կարողանան «ստուգիւ գաղափարել զգիրս սուրբս...»²⁵ և հիմք դնում գրչության արվեստի լեզվաքերականական տեսությանը, որն հետագայում կատարում են Գևորգ Սկևռացին՝ Սկևռայի դպրոցում, Հակոբ Դրիմեցին՝ Մեծփավանքի վարդապետարանում, Գրիգոր Տաթևացին՝ Տաթևի համալսարանում, և ուրիշները՝ իրենց դպրոցներում: Արիստակես գրիչը հայոց «աւ» երկինչունի փոխարեն այբուբենում մուծում է օ շրջանակը, որպես «օ» նշանագիր (**կրաւնաւորի** փոխարեն գրում և կարդում են **կրօնաւոր, խօսք՝ խաւսք**-ի փոխարեն և այլն):

Ներսես Լամբրոնացուն գործակցում էին նաև Գրիգոր Սկևռացի, Գևորգ Լամբրոնացի և Արիստակես հռետոր մատենագիրները, որոնք նաև գրչության արվեստի մեջ էին հմուտ: Նրանց հետ գործում էին Գրիգոր և Կոստանդին հռչականուն գրիչներն ու ծաղկողները, Սամվել, Հովսեփ, Հուսիկ գրիչները: Այս շրջանում հարստանում է Սկևռայի մատենադարանը հին և ընտիր մատյաններով, որոնց գրիչները տեղի սաներն էին կամ ուսուցիչները: Տեղի ձեռագրերը հռչակվում էին արդեն որպես լավ և ընտիր օրինակներ, որոնց համար այնտեղ էին շտապում գրիչները ձեռագիր ընդօրինակել «ի լաւ և յընտիր աւրինակէ... որ է ընտրեալ և հաճեալ բանիւ և բառիւ ի հռչակաւոր անապատէն, որ Սկևռա կոչեն»²⁶, և ստացողներ, «զի ի ձեռն գրչացն որ անդ, կատարեսցեն զփափագն իւ-

²⁵ Տէ՛ս Լ. Խաչերյան «Գրչության արվեստի լեզվական-քերականական տեսությունը միջնադարյան Հայաստանում», Երևան, 1962, էջ 229:

²⁶ Հ. Ռսկյան, Կիլիկիայի վանքերը, էջ 71:

րեանց գրութեամբ»²⁷: Սկևռայի վանքը ձևավորվում է որպես ինքնուրույն գրչության դպրոց:

Մեզ հայտնի առաջին ձեռագիրը, որ կապվում է Սկևռայի վանքի հետ, Ավետարան է, գրված 1173 թ., Գրիգոր գրչի ձեռքով, Կոստանդին քահանայի պատվերով, Ներսես Լամբրոնացու հովանավորությամբ և հոգաժողովամբ²⁸:

Հիշատակարանից երևում է, որ Գրիգոր գրիչը Սկևռայի միաբան չէր: Մինչ այս, նրան հանդիպում ենք Հռոմկլայում Ներսես Ծնորհալու համար Ավետարան ընդօրինակելիս, որն անավարտ թողնելով, գալիս է Սկևռա՝ Ներսես Լամբրոնացու համար Ներսես Ծնորհալուն պատկանած օրինակից Ավետարան ընդօրինակելու: Ավետարանից հետո Գրիգորը Ներսես Լամբրոնացու համար օրինակում է Գրիգոր Նարեկացու Ողբերգութեան մատենանը, նկարագարող, ընդ որում, նկարում է Գրիգոր Նարեկացու չորս առանձին նկարներ, համապատասխան մակագրություններով, նրանց դիմաց՝ չորս էջառաջ և լուսանցագարդեր (Մատենադարան, ձեռ. № 1568): Չորրորդ նկարից բացի, մյուս երեքն ունեն հետևյալ մակագրությունները. «Գրիգոր փիլիսոփա» (7ա), Գրիգոր հսկող» (55բ), «Գրիգոր ճգնավոր» (117բ), 178բ-ում մակագրությունը չի կարդացվում: Նարեկացին սույն մատյանի 119ա,բ էջերում բոլորգրով շարադրում է «Վարք Սրբոց առն Աստուծո, Գրիգորի Նարեկացւոյ» կենսագրությունը: Ձեռագիրն ունի մի շարք հիշատակագրություններ²⁹:

Գրիգոր գրիչը հաջորդ՝ 1174 թվականին վերադառնում է Հռոմկլա և Ներսես Ծնորհալու պատվիրած Ավետարանը ավարտում՝ հրամանով նորընտիր կաթողիկոս Գրիգոր Տղայի³⁰:

Մեզ թվում է, որ և՛ այս Ավետարանը և՛ Ներսես Լամբրոնացու համար ավարտածի գաղափար օրինակը եղել է Ներսես Ծնորհալուն պատ-

²⁷ Անդ, էջ 81:

²⁸ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 212-213:

²⁹ «Չմեղաւոր գրիչս յիշեա տէր իմ Ներսէս»,
«Ստացաւդ տրազ զՆերսէս՝ գորդի մեծագաւթ սեւաստաւսի»,
«Չողորմելի գրիչս Գրիգոր աղաչեմ յիշել ի Տէր»,
«Թուին ՈԻԲ (1173)» (Մատենադարան, ձեռ. № 1568, էջ 24ա, 54բ, 234ա, 132ա):

³⁰ «...որ իմով ձեռամբ գրեալ Գրիգոր մեղապարտի եւ անկատար մնացեալ, գորոյ պակասութիւն լցեալ իմ հրամանաւ վերադիտողին հայոց Գրիգորի, ի թուականիս ՌԻԳ (1174)» (Յիշատակարանք, Ա, էջ 563):

կանած, Սեբաստիայում ընդօրինակված և Գրիգոր գրչի նորոգած ու զարդարած Ավետարանը, որ արդեն պատկանում էր Բակուրանին, որն այդ ժամանակ անցել էր Սկևռայի վանքին:

1193 թ. Ներսես և Հերում Լամբրոնացիները Սկևռայում շուշանափայլ մագաղաթի վրա գրված մի Ավետարան են ստանում, գրիչն ու ծաղկողը Սկևռայի միաբան Կոստանդինն էր: Վերջինս աղաչում է հիշել Վարդան գրչին և Կոստանդին պատվական ծերունուն: Այդ թվականին սույն թանկագին ձեռագրով՝ Սեբաստիայի Ավետարանով, հարստանում է Սկևռայի մատենադարանը:

1066 թվականին Սեբաստիայում Գրիգոր գրիչը, որ եկել էր «ի կողմանց Արևելից, ի լերանց Այրարատ, ի գեղջեն որ կոչի Արկուռի, զկնի աստուածասէր թագաւորին մերոյ Սենեքերիմայ»³¹ մի Ավետարան է ընդօրինակում (Մատենադարան, ձեռ. № 311): Հետագայում այն դառնում է Ներսես Շնորհալու սեփականությունը, որն այն նվիրում է իր Չորավար անունով եղբոր որդուն՝ Գրիգոր Ապիրատին: Վերջինս իր կարգին, 1194 թվին այն նվիրել է Լամբրոնի և Պապեռոնի տէր Բակուրան իշխանին³²: Գրիգոր Ապիրատը մինչև նվիրելը «վերստին նորոգել» է տալիս «արտաքուստ կուսէ զաստուածային Աւետարանս՝ գեղեցիկ մետաքսիւք և ակամ(ք)ք պատուականաւք ընդելուզեալ ի մարգարտոյ մեծագնոյ, ի ձեռն աստուածաբանական վարդապետի Ստեփանոսի, դրան սարկաւագի տեառն իմում, որ և վասն անմոլար ճանաչելոյ կոչի սա Յակոբցի»³³:

Ավետարանն այժմ չունի հիշատակարանում նշված «արտաքուստ կուսէ» ճոխ հարդարանքը կամ կազմը: Հայտնի չէ, թե երբ է գրկվել այդ շքեղությունից: Բայց պահպանել է մասունքներ ձեռագրի «ներքուստ կուսէ» զարդարյալ շքեղությունից, որի կատարողը հայտնի չէ, միայն որոշակի է, որ այն կատարվել է ձեռագիրը Բակուրանին պատկանելուց առաջ, այսինքն Ներսես Շնորհալուն պատկանելիս այն նկարագարող է եղել, ուստի Բակուրանը «արտաքին կուսէ», «վերստին», (այսինքն մի անգամ նորոգելուց հետո) նորոգել է տվել, որից ոչինչ չի պահպանվել: Բայց ահա առաջին անգամ նորոգելուց՝ նկարագարողելուց պահպանվել են Մարկոս Ավետարանիչի և ավետարանառաջի (անվանաթերթ), ինչ-

³¹ Նույն տեղում, էջ 105:

³² Յիշատակարանք, Ա, էջ 581-586:

³³ Մատենադարան, ձեռ. № 311, էջ 82ա, 217բ:

պես նաև Ղուկասի ավետարանառաջի նկարագարող թերթերը, սրանց երկրորդ էջերում նկարիչի գրությամբ: Պահպանվել են նաև առաջին նորոգման հետևանք ներդիր թերթերի կտրված արմատները (կտրված թերթերի պահպանված մասերը):

Ուրեմն առաջին նորոգումը կատարվել է Ներսես Շնորհալու ժամանակ, մինչև 1173 թվականը՝ Հռոմկլայում, երկրորդ նորոգումը կատարվել է դարձյալ Հռոմկլայում, որովհետև նվիրատվության հիշատակարանը Ապիրատն իր ձեռքով գրել է նկարագարող թերթերի չգրված էջերում 1194 թվականին. 82ա «Յիշեցէք ի Քրիստոս եւ զբարեպաշտ իշխանն՝ զմեծ սեւաստիաւսն զԲակուրանն, զորդի Սմբատա, որդւոյ Հեթմոյ Սեւաստաւսի՝ տեառն Լամբրաւնին եւ Պապեռաւնին, որում եւ զԱւետարանս շնորհեցի: Ընդ նմին եւ քրիստոսասէր ամուսինն իւր զԹագուհի՝ զըստ մարմնոց քոյր իմ, որոց ողորմեացի Տէր Յիսուս Քրիստոս աստ եւ ի հանդերձելումն: Ի թուին ՈԽԳ (1194)»³⁴:

1190 թ. Սկևռայում, Սամվել գրիչը ընդօրինակում է Ներսես Լամբրոնացու Դավթի Սաղմոսաց մեկնությունը. և վերջում շարադրում Լամբրոնացու վարքը³⁵:

1192 թ. Գէորգ գրիչը Սկևռայում ընդօրինակում է «Խրատ պէսպէս...» հունարենից թարգմանված երկը³⁶:

1193 թ. Սկևռայում Կոստանդին գրիչը Ներսես Լամբրոնացու հրամանով ավարտում է մի Ավետարան, հիշատակարանում նաև ողորմություն է հայցում Վարդանի համար³⁷:

1197 թ. Ներսես Լամբրոնացին Սկևռայում ավարտում է Առակաց մեկնությունը, որ սկսել էր երեք տարի առաջ³⁸:

1198 թ. իր մահկանացուն է կնքում Ներսես Լամբրոնացին:

Մասնագետների կարծիքով, Մեքաստիայում 1160 թվականին Գրիգորի գրած Ավետարանը, որ հետագայում պատկանում էր Հայոց կաթողիկոսին, նկարագարող է Գրիգոր Հռոմկլայի գրիչը: Նա հիմնավորվում է Սկևռայում, ապրում մինչև 1216 թվականը (նրա մասին հիշատակա-

³⁴ Յիշատակարանք, Ա, էջ 583:

³⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, էջ 255-263:

³⁶ Անդ, էջ 267:

³⁷ Անդ, էջ 274:

³⁸ Անդ, էջ 292:

րանում ասվում է՝ «գերահռչակ գրիչ... տրամախոհ և անհամեմատ արհեստս»³⁹, և մեռնում «ի բարուք ծերութեան»⁴⁰, թողնելով հսկայական ժառանգություն:

1205 թ. Սկևռայի դպրոցում Գրիգոր և Բարսեղ վարդապետների ուսուցչությամբ «առ որովք այժմ դեգերիմ ի վարժս», - գրում է Ներսես Լամբրոնացու քրոջ որդի Ներսեսը, - ընդօրինակում է «Մատենագրութիւնք Ներսէսի Լամբրոնացւոյ»⁴¹, իսկ 1206 թվականին՝ «Մեկնութիւն կաթողիկեայ թղթոց... ի գերահռչակ անապատս Սկևռա, ի մէջ քրիստոսագգեաց սուրբ ճգնաւոր եղբարց միաբանակեցած...»⁴²: Նույն թվականին նույն ձեռագիրն ընդօրինակում է նաև Պետրոս գրիչը,⁴³ ապա Կոստանդ գրչի հետ՝ մի ժողովածու⁴⁴: 1216 թ. Բարսեղը Սկևռայում ընդօրինակում է Յանախապատում Ճառք Գրիգորի Լուսաւորչի, իսկ նրա խորհրդով Գրիգորը Տարսոնում Ավետարան է ընդօրինակում՝ «յօրինակէ Ներսէսի քահանայի քորեպիսկոպոսի Տարսոնի»⁴⁵: Հովսեփ գրիչը Սկևռայում ընդօրինակում է Գրիգոր վարդապետի Ճառերը⁴⁶:

Մատենադարանի 10000-րդ ձեռագիրը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունն» է, որն արտագրված է Ներսես Լամբրոնացու օրինակից 1671 թ. : Ինչպես տեսնում ենք Ներսես Լամբրոնացու մահից հետո էլ (1298 թ.) Սկևռայում շարունակվում է գրչության արվեստի ավանդական ծաղկումը, և որ անգամ հսկայական ձեռագրական կորուստներից հետո, բավականին ժառանգություն է հասել այդ շրջանից:

ԺԳ դարի երկրորդ կեսին Սկևռայի ուխտի առաջնորդն էր Մխիթար եպիսկոպոսը: 1263 թվականին Ստեփանոսը ընդօրինակում է մի Ավետարան, հիշում է առաջնորդին՝ Մխիթարին՝ սնուցիչ՝ Թորոս հորեղբորը և հսկող Օգսենդին⁴⁷:

³⁹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 100 (այսուհետև՝ Հիշատակարաններ, ԺԳ դ.):

⁴⁰ Յիշատակարանք, էջ 783:

⁴¹ Հիշատակարաններ, ԺԳ դ. էջ 53:

⁴² Անդ, էջ 56:

⁴³ Անդ, էջ 56:

⁴⁴ Անդ, էջ 156:

⁴⁵ Անդ, էջ 101:

⁴⁶ Անդ, էջ 254:

⁴⁷ Մատենադարան, ձեռ. № 8590, Հիշատակարաններ, ԺԳ դ., էջ 323:

1264 թ. Վարդան վարդապետ Արևելցին թագավորի համար գրում է «Մեկնութիւն Սուրբ Գրոց Ժողանք կոչեցեալ» Անդուլ անապատում: Նկատի ունենալով իր ձեռագիրը, գրում է. «Եւ ես գիտեմ, որ այս չէ թագաւորական իրք, այլ ոսկեգիր պիտէր, և ճարտար գրչի... թէ կամիս դիրին է տալ փոխել ի լաւն, որ հեշտ կարդայք, եւ թող Գրիգորէսն փոխէ, որ բան չկորնչի: Բայց իմ գիրս, որ իմ մատանցն սատարն՝ մնա առ ձեզ, ո՞ր գիտէ թէ աւելի շնախաւոր լինի ձեզ, վասն յուսոյն իմոյ, որ առ Տէր և սիրոյն՝ որ առ ձեզ...»⁴⁸: Ամենայն հավանականութեամբ, Վարդան վարդապետի ցանկությունը կատարած լինելու համար, Կեռան թագուհին Վարդանի ինքնագիրը ընդօրինակել է տալիս, օգտագործելու համար, իսկ նրա «մատանցն սատարն» պահում է, որպէս թանկագին մասունք: «Չամենագով եւ գտրամաբան վարդապետն Վարդան՝ զարարող բանիս, եւ զստացող սորա զմեծապատիւ բարեպաշտ մայրն Կեռան թագուհի՛ Թեւանու, հրամայեաց ինձ մեղաւորի Ստեփանոսի և մականուն Իրիցորդի, գրել զհոգիալից տառս ի մխիթարութիւն աստուածասիրաց անձանց...»⁴⁹:

Կեռան թագուհին 1272 թ. Ավետիս գրչին պատվիրում է Ավետարան գրել: Ավետիսը գրելն ավարտում է, իսկ նկարագարդելը հանձնարարում է մեկ ուրիշին. «Եւ իմ հանկ հանեալ զսա,- գրում է նա,- ետ ի ձեռն յայլում հմուտ և յարգի յարհեստ գրչութեան՝ զարդարել զսա խորանաւք և ծաղկավէտ վայելչութեամբ և ոսկիատիպ պայծառութեամբ, եւ ետ ի վանս, որ կոչի Ակներ» (Երուսաղէմ, 2563)⁵⁰: Գրիչը թագուհու առաջնեկ Հեթումին ցանկանում է «**Ժառանգել զթագն հայրենի և կեցեալ ըստ արինացն Աստուծոյ, վարժեալ** գրովք աստուածայնովք և զինուք սպառազինաւք՝ յաղթող լինել ի վերայ թշնամեաց խաչին Զրիստոսի»⁵¹:

1272 թ. Ստեփանոս քահանան Խազգիրք է ընդօրինակում ուխտի առաջնորդ Սիմէոն վարդապետի աշակերտի համար, իսկ մի տարի անց՝ Տէր Սիմէոնի համար Ավետարան է ընդօրինակում, որի նկարիչը Հովասափն է⁵²: 1275 թ. ընդօրինակված Մանրուսումի հիշատակարանում

⁴⁸ Հիշատակարան, ԺԳ դ., էջ 326:

⁴⁹ Անդ, էջ 419:

⁵⁰ Անդ, էջ 416:

⁵¹ Անդ, էջ 416:

⁵² Անդ, էջ 420, 433-435:

Ստեփանոսը գրում է. «Ի թուիս հայոց ՉԻԴ (1275)... գրեցաւ երաժշտական տետրս մանրութեան, ձեռամբ բազմամեղ քահանայի Ստեփանոսի **ի հռչակաւոր անապատս Սկևռայ, որ է մերձ դղեակս Լամբրունի** և ի ստորոտ լերինս Տաւրոսի...»⁵³:

ԺԳ դարի վերջին քառորդում Սկևռայի վանքում գրվել են բազմաթիվ այլ ձեռագրեր, որոնց մասին կնշենք ստորև՝ «Ճաշոցի» գրչին անդրադառնալիս:

Հեթումը որպես «Ճաշոցի» ստացող և Լամբրունի տեր

1283 թվականին Սկևռայի վանքը իր շրջակայքով դառնում է Լաբրունի տիրոջ՝ Հեթում արքայորդու սեփականություն: Նա դառնում է Սկևռայի ուխտի միաբանների պարոնը, որոնցից և ստանում է «Ճաշոցը» 1286 թվականին: Ծանոթանանք միաբանների տիրոջը և միաբաններին, ովքեր կարող էին ստեղծել այդ սքանչելի հուշարձանը: Սկսենք տիրոջից:

Հեթումը, Լևոն Գ թագավորի անդրանիկ որդին, ծնվել է 1265 թվականին: Մայրը՝ Լամբրունի տեր Հեթումի դուստր Կիր Աննան կամ Կեռանը ամուսնանալիս որպես օժիտ, Լամբրունը դնում է թագավորի իշխանության ներքո, իսկ անդրանիկ որդին ծնվելիս, նրան է նվիրում Լամբրունի իշխանությունը, ասպետության աստիճան ստանալու հետ միասին, 1283 թվականին⁵⁴:

Հեթումի դաստիարակությունը վստահվում է Վահրամ րաբունի գլխունականին: Վերջինս միջնադարյան Հայաստանի փիլիսոփայական մտքի ականավոր ներկայացուցիչներից է, որը, սակայն, քաղկեդոնական էր: Նա «ունէր զաղանդ քաղկեդոնական, բայց երկնչէր խաւսել յայտ յանդիման, զի թագաւորն իշխանաւք և այլ գլխունականաւք ուղղափառք էին,

⁵³ Անդ. էջ 456:

⁵⁴ Ղ. Ալիշանը այդ առթիվ գրում է. «Բան մի Մաղաքեայ դարի տարեգրի տայ կարծել, եթէ յառնուլ Լևոնի ի կին զԿիր Աննա՝ դուստր տեառն Լամբրունի, ընկալեալ իցէ՝ զբերդն զայն ի պաշտատական. քանզի ասէ, յետ յիշելոյ զմահ Կոստանդնի Արքայա-հօր (1263). «Եւ ի նոյն ժամու խառնեցաւ Լամբրուն ընդ թագաւորին Հայոց»: Մակաւուք յառաջ եղեալ գուշակի ամուսնութիւն Լևոնի, քանզի ի նմին յիշեալ տարուջ նշա-նակի ծնունդ անդրանկան նորին»: Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 532:

սակայն ապականեալ դեղեաց գ՛էթում՝ տէր Լամբրոնին»⁵⁵: Բաղկեղոնականությունը բացահայտ չքարոզող Վահրամ Բաբունին թաքուն ապականում, թունավորում է պատանի արքայորդու հոգին, որն այլևս չի մաքրվում և պատճառ է դառնում նրա քաղաքական, կրոնական ոչ ճիշտ գործունեության: Նա որդեգրում է հռոմեական դավանությունը և ընդգրկվում Կիլիկիայում տարածված ֆրանցիսկյան միաբանության մեջ՝ եղբայր Հովհաննես անունով: «Լատինական հիշեալ կրօնավորութեան հետևողները ընտանեկան բնակությունը թողնելով, պետք է ենթարկվեին վանական կենցաղին: Հէթում արքայորդին չամուսնացավ ողջ կյանքում եւ մինչեւ թագավորական գահ բարձրանալը վանական կենցաղով ապրում է իր տերութեան հոգեւոր նշանավոր կենտրոն Սկեւռայում, իսկ այնուհետեւ՝ արքունիքում, հավանաբար Հռոմի պապի որոշակի արտոնություն»⁵⁶:

Ուսումնառության տարիներին երիտասարդ Հէթումը լուրջ կրթություն է ստանում: Տարիներ անց, 1293 թ., իր «Բերականությունը» նրան նվիրող Հովհաննես Երզնկացին Հէթումի մասին գրում է. «Վարժ (էր) աստուածային գրոց սրբոց, և պատուող ուսումնականաց և գիտութեան հմտականաց... յոյժ գրասէր և ուսումնասէր ունէր բարս բարեմիտ թագաւորն և ոչ դադարէր ի գիրս ստանալոյ և յեկեղեցւոյ զանձս յաւելումն առնելոյ»⁵⁷:

1283 թվականին տասնութամյա Հէթումի՝ ասպետության աստիճան և Լամբրոնի բերդի ու շրջակայքի իշխանությունը ստանալու առթիվ, մայրը՝ Կեռան թագուհին, մի ձեռագիր Ավետարան է գրել տալիս իշխանության գլխավոր վանք Սկեւռայում, որը նաև իր հորենական՝ Օշինյան տոհմի դամբարանն էր: Հիշատակարանում ասվում է. «...մեծափառ թագուհին Հայոց Կեռան դուստր իշխանաց իշխանին Հէթում սերաստոսի... ի մեծանուն սուրբ ուխտս Սկեւռայ... մերձ յանմատոյց դղեակն Լամբրուն, որ է ի գլուխ Տաբտնի և ի ստորոտ մեծի լերինս Տաւրոսի, յորում ամի բարենշան և բարեպաշտ անդրանիկ որդին արքայիս մերոյ պարոն

⁵⁵ Է. Բաղդասարյան, Գևորգ Սկեւռացու վարքը, «Բանբեր մատենադարանի», № 7, Երևան, 1964, էջ 421:

⁵⁶ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Պեյրուք, 1960, էջ 1709:

⁵⁷ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 549:

Հէթում զծիաւորութեան աշտիճան ընկալաւ և այժմ տիրէ աստուածապահ դղենկիս և այլ շուրջակայ գաւառացս...»⁵⁸:

Հէթումի ասպետության աստիճան շնորհելու տեսարանը նկարված ենք տեսնում Հովհաննես Արքաեղբոր Ավետարանում, որը, ինչպես կիսմոզվենք, Գևորգ Սկևռացու գործն է: Ավետարանի ներդիր նկարներից վերջինը տերունական նկար չէ, այլ ձեռնադրության տեսարան (Մատենադարան, ձեռ. № 197, էջ 341, Հովհաննու ավետարանի վերջում): Եպիսկոպոսը ձեռնադրում է երկու պատանիների. փոքրը՝ ծնկաչոք է, որի գլխի վերևում եպիսկոպոսը մի ձեռքում գիրքն է բռնել, մյուսով օրհնում է: Պատանին հագին կանաչ, ոսկեհուռ զգեստ ունի: Մյուսը կանգնած է՝ նույնպիսի զգեստով, միայն կարմիր, ձեռքերում մի երկարավուն մոմ: Ներկա են երեք վարդապետ, մի աշխարհական և հեռվում մի պատանի ևս՝ ձեռնադրության սպասող: Ձեռնադրվողների մագերը կնդած են կաթոլիկների նման՝ կատարից: Հավանաբար ձեռնադրող եպիսկոպոսը Հովհաննես Արքաեղբայրն է, իսկ ձեռնադրվողները ձիավարության աստիճան ստացող իր եղբոր՝ Հէթում առաջին թագավորի թոռներն են, Լևոն թագավորի որդիներ Հէթումը և Թորոսը: 1283 թվականին Միս մայրաքաղաքում «աւրիւնեցան ձիաւորք արքայորդիքն մեր Հէթում և Թորոս և այլ մանգունք իշխանաց և որք յարքունական սպասաւորաց», - գրում է Հովհաննես Երզնկացի վարդապետը, որը արքունական այդ հանդեսի ատենախոսն էր. «հրամայեցաւ ի վեհիցս սպասաւորեալ ի հոգելոր այսմ սեղանոյ խրախճանութեան»⁵⁹: Այս նույն ոգին է իշխում Ճաշոցի հիշատակարանում, գրված Գևորգ Սկևռացու ձեռքով: Այս ևս վկայում է, որ Ճաշոցը սկսվել է 1283 թ. Հէթումի ձիավորության աստիճան ստանալու առթիվ, և Գևորգ Սկևռացին այնտեղ ներկա է գտնվել:

Իսկ թե ինչու են կաթոլիկ հոգևորականի տարագով, բացատրելի է: Հէթում արքայորդին կաթոլիկ էր, նրա եղբայր Թորոսը, հավանաբար, նույնպես: Հէթումը ամբողջ կյանքում էլ մնաց հոգևորական և աշխարհական. «կրօնավորի սքեմով արքունիք կնստեր, եւ կրօնավորական գո-

⁵⁸ Մատենադարան, ձեռ. № 6764, էջ 263ա-263բ:

⁵⁹ Շարունակության մեջ՝ «...ուրախ եղեալ ցնծամք... մանաւանդ ընդ որոյդ արքայից նախածին և անդրանիկ զօրաւոր գաւակի, որ այսօր իշխանական փառօր յարքաւ և ի հօրէ ճոխացեալ պատանի, ի թագաւորական գաւազանէ անեցեալ շառաւիղ ծաղկի, հանդերձ միւս ևս գեղեցիկ բուսակցաւ, բարեբողոքոջ պատանեկաւ և եղբարք...» (Մատենադարան, ձեռ. № 2173, էջ 86ա-88բ):

տի են պատերազմողի սուրը կկախեր»⁶⁰։ Կիլիկիայում ընդունեցին ասպետության եվրոպական ձևը, իսկ Արևմուտքում ասպետությունը եկեղեցական արարողությամբ էին տալիս։ Վ. Հացունին այդ առթիվ գրում է. «Հին հայ ասպետության, որ կը վերջանա իրապես մեր Արշակունեաց եւ անվանապես Սասանեան շրջանին հետ, Կիլիկիո մեջ կերելի եւրոպական ձեւը, **ձիավորութիւնը**, որ շատ պատվավոր աստիճան էր։ Ի սկզբան լոկ զինվորական նկարագրով, հետո միջին դարուն զգեցալ կրօնական հանգամանք մ'ալ ուխտեալ զինվորութիւն մը, նպատակ ունենալով հայրենեաց, կրօնից եւ տկարաց պաշտպանութիւնը։ Ասոր համար արեւմտեայք եկեղեցական արարողութեամբ կու տային զայն, որոյ նման կարգ մը չեմ գտած Կիլիկեան Մաշտոցաց մեջ։ Ռուբինեանց թագավորելն առաջ՝ Անտիոքա իշխանեն կընդունէին Հայք այդ աստիճանը եւ հետո մեր թագավորք սկսան տալ, կապելով զայն նշանավոր առթից հետ»⁶¹։

Եվ ահա Լևոն Գ-ն իր որդիներին, ինչպես և այլ իշխանորդիների, ասպետության աստիճան է տալիս 1283 թ. Աստվածհայտնության տոնին՝ հունվարի 6-ին։ Իսկ ձեռնադրող եպիսկոպոսի՝ Հովհաննես Արքաեղբայր լինելը ապացուցվում է նրա այս նկարի և՛ Մատենադարանի⁶² և՛ Վենետիկի ձեռագրերում⁶³ պահպանված նրա նկարների նմանությամբ։ Ստորև կտեսնենք, որ Մատենադարանի № 179 ձեռագրի ներդիրները կատարել է Գևորգ Սկևռացին՝ Սկևռայում, 1287 թվականին։

Հեթում արքայորդու մասին առայժմ այսքանը։

Ինչպես վերը նշեցինք, հիշատակարանից առաջ բերված հատվածի վերջին պարբերությունը ցույց է տալիս, որ Ճաշոցը պատրաստողը Հեթում արքայորդու Լամբրոնյան իշխանության սահմաններում, նրա իշխանության ներքո ապրող մարդիկ են՝ «զայս խրախճութիւնն հոգևոր և անմահական փարթամութիւնս ստացաւ նախայիշատակեալ բարեսէր **պարոնս մեր Հեթում»**։ Ուրեմն Ճաշոցի ստացող Հեթումն այն պատրաստողների պարոնն է, իշխանը, տերը։ Նշանակում է, Ճաշոցն ստեղծվել է Հեթումի տիրույթների սահմաններում, և ոչ այլուր, Լամբրոնյան

⁶⁰ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1809։

⁶¹ Վ. Հացունի, Պատմութիւն իին հայ տարագին, Վենետիկ, 1923, էջ 26։

⁶² Մատենադարան, ձեռ. № 4243, էջ 15ա, 1263-1266 թթ. ձեռագրից։

⁶³ Վ. Հացունի, նշված աշխ. էջ 257, նկար 1263 թ. ձեռագրից։

իշխանների մշակութային գլխավոր կենտրոնում՝ Սկևռայի վանքում: Այժմ ծանոթանանք Սկևռայի վանքում Ճաշոցն ստեղծող միաբաններին:

Ձեռագրի գրիչ Ստեփանոս քահանա Սկևռացին

Ինչպես նշվեց, Ճաշոցի հիշատակարանում գրչի անուն չի տրվում, սակայն ձեռագրագիտական քննությունը թույլ է տալիս պարզելու նրա ինքնությունը:

Սկևռայի նշանավոր գրիչներից է Ստեփանոս քահանան: Առաջին անգամ նրան հանդիպում ենք 1263 թվականին, երբ «ի մեծ ժողովարանս Սկևռայի» որի առաջնորդն էր Մխիթար եպիսկոպոսը, Հայրապետ քահանայի համար ընդօրինակում է մի Ավետարան: Այդ ժամանակ գրչի սնուցիչը և խնամարկուն, այսինքն՝ կրթողը և պահողը, իր ծերացյալ հորեղբայր Թորոսն էր, ձեռագրի ոսկողը՝ «Ալգսէնդր»⁶⁴:

1272 թվին Ստեփանոս քահանան Մանրուսումնը է ընդօրինակում Գրիգոր քահանայի համար. «Ի յիշատակ... սնուցչին իւրոյ հոգևոր տեառն և վարժապետի տէր Սիմէոնի առաջնորդի սրբոյ ուխտին Սկևռայ, որ և աւարտեցաւ գիրս»⁶⁵: Ուրեմն, Սիմէոն վարժապետը Սկևռայի ուսուցիչներից էր, որ հասել էր առաջնորդի աստիճանի:

Հովհաննես քահանան որդեգրելով Կոստանդին անունով մի մանկան, նրան հասցնում է քահանայության աստիճանի, ապա բերում Սկևռա՝ կրթությունը շարունակելու: Նրա համար 1275 թ. պատվիրում է «Երաժշտական տետր»՝ Մանրուսում, որը դարձյալ գրվում է «ձեռամբ բազմամեղ քահանայի Ստեփանոսի, ի հռչակաւոր անապատս Սկևռայ: Թորոս քահանան այստեղ հիշվում է արդեն որպես ստացողի խնամարկու⁶⁶:

1278 թ. Ստեփանոս քահանան Սկևռայում դարձյալ Մանրուսում է ընդօրինակում Ստեփանոս քահանայի համար, ուր հիշվում են նրա Կոստանդին, Նորընձա քահանա Կիրակոս և Հովսեփ սարկավագ եղբայրները և «գլխամաւղ եւ զսնուցիտչ սոցա զպատկառելի քահանայն եւ

⁶⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 8590:

⁶⁵ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմեց՝ Նորայր եպս. Պողարեան, Կ. Ե, Երուսաղէմ, 1971, էջ 485:

⁶⁶ Ա. Սիւրմէան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հայկաի եւ Անթիլիասի ու մասնաւորաց, Երուսաղէմ, 1935, Կ. Ա, էջ 243:

զպատուելի ծերունին Դաւիթ»։ Նույն Մանրութունի պատճեն է նաև Մատենադարանի հմր. 630 ձեռագիրը, որը թեև հիշատակարան չունի, բայց գրչության նմանությունը, չափերը և կառուցվածքային նույնությունը թույլ են տալիս այն համարել Ստեփանոս քահանայի ձեռքով Սկևռայում գրված ձեռագիր⁶⁷։

Ստեփանոս քահանայի հաջորդ ընդօրինակությունը՝ Կեռան թագուհու պատվիրած Ավետարանն էր, Հեթում արքայորդու, 1283 թ. ասպետության աստիճան և Լամբրոնի իշխանությունն ստանալու առթիվ։ Այստեղ առաջին անգամ Հեթում արքայորդին հիշվում է Լամբրոնի տեր։ Գրիչը հասնում է արքունական պատվերներ կատարելու մակարդակի, իսկ Սկևռայում մինչ այդ, Ստեփանոս Իրիցորդին էր կատարել նույնպիսի պատվեր։ Սկևռայի գրչության դպրոցը ոչ միայն իշխանական, այլև արքունական ուշադրության էր արժանանում⁶⁸։

Ստեփանոս քահանան հաջորդ ձեռագրերում գրության ժամանակը նշելիս, թագավորի հետ հիշատակում է նաև Լամբրոնի նոր տիրոջ անունը, որը նստում էր Լամբրոնի ամրոցում. «Ի ժամանակս աստուածապաշտ արքայի Լեւոնի որդւոյ Հեթմոյ, և ի նորուն աստուածասէր անդրանիկ Հեթմոյ տէրութեան աստուածապահ բերդիս Լամբրոնի, և ի կաթողիկոսութեան աստուածահաճո կրկին ծերութեամբ պատուեալ Տեառն Յակոբայ, ի ՉԼԴ (1285) թուականիս հայոց գրեցաւ տառս յաստուածապահ սրբատանս մեծի ուխտիս Սկևռայի»⁶⁹։

Ստացող Խաչատուր պատանին ձեռագիրն ստանում է րաբունապետի հանձնարարությամբ. «...թելադրութեամբ Գեորգայ վարդապետի, առ որում կայր ի վարժս կրթութեան բանի և գրոց, ուսումնասէր դպիրն Խաչատուր ինքնագիր երկաւք ստացաւ զգիրս Ծննդոցն, գԴատաւորացն և զԹագաւորացն, և վասն ոչ բերելոյ տկար մարմնոյն զերիս գրու-

⁶⁷ Մատենադարանապետ Ս. Ամատունին սույն ձեռագիրը համեմատելով Մատենադարանի № 759 ձեռագրի հետ, գրում է. «Ժամամուտներից այսպիսի էլ պակասում է № 680 (այժմ 759) Մանրութուն-Խազգրքի մեջ։ Գիրքը գրված է ՉԻԷ (1278) հայոց թվին և որովհետև սույն խազգիրքը թվական չունի, և գրությամբ, մանավանդ ժամամուտների դասավորությամբ և այլ երգերի խորագրերի միօրինակությամբ բոլորովին նման է հիշյալ խազգրքի, ուստի հավանական է, որ նույն թվականին գրված լինի (1895, 28 ապրիլի Ս. Էջմիածին, Մատենադարան, ձեռ. № 630, Ա. պահպանակից առաջ)։

⁶⁸ Մատենադարան, ձեռ. № 6764։

⁶⁹ «Լոյս», Կ. Պոլիս, 1906, էջ 1219-1220, Հիշատակարաններ, ԺԳ դ., էջ 617-618։

թեանն, աւժանդակեաց սնուցիչ նորին եւ քեռի ամտուածապաշտ քահանայն Աստուածատուրն եւ սակս աղքատութեան կարծեաց, նախ զՆոր կտակարանս ետ գրել իբրեւ գոյժ հարկաւորս»⁷⁰: Ահա այս Նոր կտակարանը, գրում է Ստեփանոս քահանան. «Ստացան զայս աստուածախաւս մատեանս Նորո կտակարանաց ի ձեռն իմոյ նուաստութեանս Ստեփանոսի ամենամեղ և անպիտան գրչի... ի ՉԼԴ (1285) թուականիս հայոց... յաստուածապահ սրբաձանս մեծի ուխտիս Սկեռայի...» և հիշատակարանն ավարտում է այսպէս. «Արդ մաղթեմք բոլորիցն յԱստուծոյ զստացաւոր գրոցս՝ հանդերձ տրուպ գրչաւս եւ մերովքն համայնիւք, եւս եւ զպատուական քահանայն Ստեփանոս Գոյներերիցանց, և զծնաւդս նորին՝ զտանել ողորմութիւն ի Տեառնէ, որ աւգնական եղև ի նիւթ գրոյս»⁷¹:

Այսպիսով, 1285 թվականին Սկեռայում էին գտնվում Գեորգ րաբունապետ Սկեռացին (որի դպրոցում սովորում էր պատանի Խաչատուրը), Ստեփանոս քահանան (որը Նոր կտակարան է ընդօրինակում Խաչատուրի համար) և Ստեփանոս Գոյներերիցանցը (որը գրելու թուղթ է տալիս գրչին):

Այս բոլորը՝ թե՛ Գեորգ րաբունապետը և թե՛ երկու Ստեփաննոսներն ու Խաչատուրը, 1288 թվականին դարձյալ Սկեռայում էին: Սույն Աստվածաշնչի հիշատակարանում Ստեփանոս Գոյներերիցանցը շարունակում է. «եւ դարձեալ յԱստուած խրախուսեալք իմով ձեռամբ Ստեփանոս Գոյներերիցանց փցուն գրչի ստացան զաստուածային Գիրս սրբոց մարգարէից եւ զսրբագրաց ոմանց յեւթն հարիւր երեսուն եւ եւթն (1288) թուականիս, ի մխիթարութիւն ինքեանց հոգւով...»⁷²:

Մատենադարանի 3816 ձեռագրի, որ է «Մեկնութիւն Յոհաննու աւետարանին Յովհաննէսի Ոսկեբերանի», հիշատակարաններից մեկում խնդրում են. հիշել աշխատողներին «...նախ՝ զսրբագանն Կիրակոս վարդապետն, որ... յԱսորոց գրոյ և ի լեզուէ, և ի Յունականէն քերթողական արհեստիւ թարգմանեալ ի հայ բարբառ և ի գիր... գրիչ Ստեփանոսին... և ամենայն եղբարց սուրբ ուխտին Սկեռայի...»⁷³:

⁷⁰ Անդ:

⁷¹ Անդ: Հիշվում է նաև «կին ոմն ի նիւթ սորա աւգնական եղև, յիշեսցիք և գնա ընդ վերոգրեալքն և Աստուած ձեզ յիշէ»:

⁷² Անդ:

⁷³ Հիշատակարաններ, ԺԳ դ., էջ 618:

Սկևռայի դպրոցի և գրիչների համբավը տարածվում է ամենուր։ Թորոս քահանան Կոստանդնուպոլսից ուսումնառության նպատակով գալիս է Կիլիկիա և ապաստանում Սկևռայում։ 1290 թվականին նրա համար ընդօրինակվում է մի Ավետարան, «ի հայրապետութեան առաջին ամին Տեառն Ստեփանոսի և յիշխանութեան թագաժառանգ ծիրանածին պարոնին՝ Հեթմոյ որդւոյ Լեւոնի արքայի, ի սուրբ և ի գերահռչակ ուխտս Սկևռա... ձեռամբ ամենամեղ քահանայի Ստեփանոսի»⁷⁴։

Նույն թվականին Ստեփանոսը ևս մի Ավետարան է ընդօրինակում Ստեփանոս Սենեֆցու համար⁷⁵։

Կիլիկիայի Արքակաղնու ուխտի միաբանները «առեալ գնիւթ պատրաստեալ եղբարէն իւրեանց եկին ի հռչակաւոր ուխտն Սկևռայ, զի ի ձեռն գրչացն որ անդ, կատարեսցեն զփափագն իւրեանց գրութեամբ սուրբ Աւետարանի»⁷⁶։ Ստեփանոսը 1293 թ. ավարտում է Ավետարանը. «ըստ տկար չափոյ ծերութեանս զառանցեալ տիոց և պակասեալ ի պատշաճ պիտոյից այսր արուեստի»⁷⁷։ Այստեղ հիշվում է նկարիչ Սիոնը, իր նկարների տակ. «զյետին գծող ցանկիս և նկարող սուրբ աւետարանչացն զՍիոն նըւաստ քահանա...»⁷⁸։

1295 թվականին մահանում է Ստեփանոսի Կոստանդին եղբայրը, և որը թողնում էրեք զավակներին, որոնց համար նա գրում է մի Ավետարան. «...Աղաչեմ... յիշեսցիք զտառապեալ և զմեղաւոր գծաւդս, ևս և զեղբար որդիսս իմ զՅովհաննէս քահանայ և զԼեւոն սարկաւագ և զՅովսէփ պատանի, վասն զի ի խնդրոյ սոցին ի պակասեալ ամաց և ի զառանցեալ տիոց, և ի ծերութեան հասակի շնորհաւքն բարերարին Աստուծոյ աւարտեցի զսա յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց և ի վայելումն յառաջասացեալ արեան մերձաւորացս»⁷⁹։ Հանգուցյալ Կոստանդինի զավակներն արդեն գրիչներ և ծաղկողներ էին, որոնք անել էին հորեղբոր ձեռքի տակ։ Նրանցից Լեւոնն այդ նույն թվականին Երեմիայի համար ընդօրինակում էր վերջինիս ուսուցիչ Գևորգ Սկևռացու «Մեկնութիւն Երեմիայ մարգարէի» գործը, համառոտված Հեթում թագավորի խնդրանքով։ Թագավորի

⁷⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 2630, էջ 302ա-302բ, Հիշատակարաններ, ԺԳ դ., էջ 658-659։

⁷⁵ Հիշատակարաններ, ԺԳ դ., էջ 659-660։

⁷⁶ Անդ, էջ 726։

⁷⁷ Անդ։

⁷⁸ Անդ։

⁷⁹ Անդ, էջ 753։

մոտ էր գտնվում Սկևռացու ինքնագիրը՝ «գրեալ ձեռամբ իւրով ետ նմա» վկայում է Երեմիան, և շարունակում. «Ես գայս տեսեալ վերջինս ի բնաւիցս փցնամիտ աշակերտս սորին Գէորգայ... Երեմիայ յորջորջեալ, հետիոտն աշխատեալ երկու անգամ առ թագաւորն իմ երթեալ. խնդրեցի զարարեալ աւրինակն, և վասն սիրոյ ետու գրել զսա Լևոնի լաւ և արիեստի գրչի...»⁸⁰: Իսկ Լևոնը խնդրում է հիշել իրեն, հորը՝ Կոստանդինին, «որ յայսմ ամի հանգեաւ ի Քրիստոս խաղաղութեամբ... ևս առաւել աղաչեմ յիշել զպատուական քահանայն Ստեփանոս գրիչ, զաւելորայր իմ և զհարազատ եղբայրն իմ զՅոհաննէս քահանայ և զայլ եղբայրսն իմ և զծնոդսն իմ»⁸¹:

Ստեփանոս քահանայի մասին ուրիշ տվյալ կամ նրանից այլ ձեռագիր հայտնի չէ, բայց եղածն էլ բավական է, որպեսզի նա համարվի հայ գրչության երախտավորներից մեկը, եթե նկատի ունենաք նաև, որ, ինչպես կիսամոզվենք քիչ հետո, նա է գրիչը նաև Հերթումի Ճաշոցի: Ծուրջ քառասուն տարի Սկևռայի գրչության դպրոցում նա բազմաթիվ ձեռագրեր է ընդօրինակել: Նրա պատվիրատուների մեջ հանդիպում ենք նորոսում աշակերտի ու արքայորդու, շարքային քահանայի ու թագուհու, իսկ ձեռագրերի մեջ՝ Աստվածաշնչի ու Մանրուսումի, Ավետարանի ու Ճաշոցի: Դյուրընթեռնելի և ակնհաճո է Ստեփանոս քահանայի բոլորգիրը, իսկ գլխագիրը՝ զգաստ և գեղեցիկ երկաթագիր: Նա հմուտ էր երաժշտության մեջ և ընտիր ու լավ օրինակներ էին նրա ձեռքով խազագրված ձեռագրերը:

Այս բեղմնավոր գրիչը անհայտ է մնացել ուսումնասիրողներին, որովհետև նույնացվել է մի ուրիշ նշանավոր գրչի, Ստեփանոս Գոյներեիցանցի հետ⁸², որը Սկևռայում ուշ է աշխատել և ավելի երիտասարդ էր, քան Ստեփանոս քահանան⁸³: Ի դեպ Գոյներեիցանցի հետ են նույնաց-

⁸⁰ Անդ, էջ 751:

⁸¹ Անդ, էջ 751, Մատենադարան, ձեռ. № 8425, էջ 257բ: Սկևռայում 1296 թ. Պողոս գրչի ընդօրինակած ձեռագրի (< Ռսկանյան, Կիլիկիայի վանքերը, էջ 83) խորաններ ծաղկող Հովհաննես Լամբրոնացին, հավանաբար Լևոն գրչի մեծ եղբայր Հովհաննես քահանան էր:

⁸² Դ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 96-97:

⁸³ Հ. Ռսկյան, Կիլիկիայի վանքերը, էջ 51 «Սկևռայի մեծ գրչագիրներեն ու գծողներեն նկատելու է նմանապես Ստեփանոս Կայթառոնցին, հորջորջված Գոյներեիցանց»:
Բ. Կյուլեսերյան, «Լոյս», Կ. Պոլիս, 1906, էջ 1169:

վել նաև Սկևռայի մյուս գրիչներ Ստեփանոս Իրիցորդին⁸⁴ և Ստեփանոս գրիչը⁸⁵:

Ստեփանոս անունով չորս գրիչ Սկևռայում

Միևնույն միաբանության նույնանուն անդամները որևէ կերպ մականվում էին միմյանցից տարբերվելու համար և աշխատում էին միշտ նույն կերպ գրվել: Նրանք նույնիսկ հիշատակվելու կամ հիշատակարանում գրչության տեղն ու ժամանակն արձանագրելու յուրօրինակություն էին պահպանում: Ստեփանոս քահանան իր գրած ձեռագրերի բոլոր հիշատակարաններում իրեն համարում է **«Ստեփանոս ամենամեղ քահանա»**, մյուս Ստեփանոսը՝ հոր Գոյներ երեցի անունով կոչվում է **«Գոյներիցանց»**⁸⁶, երրորդը՝ հոր՝ Ղուկաս քահանայի անվան փոխարեն պահում է նրա հոգևոր անվանումը՝ **«Իրիցորդի»** և միշտ հիշվում է **«Ստեփանոս մականուն Իրիցորդի»**, իսկ չորրորդ՝ Ստեփանոս քահանան՝ պարզապես **«Ստեփանոս գրիչ»**:

Ահա և Ստեփանոս Իրիցորդուց մեզ հայտնի ձեռագրերը, նախ մեզ ծանոթ **«Ժղլանք»**-ը՝ **«Չամենագով եւ գտրամաբան վարդապետն Վարդան զարարող բանիս, եւ զստացող սորա զմեծապատիւ բարեպաշտ մայրն Կեռան թագուհի Թեւանու հրամայեաց ինձ մեղաւորի Ստեփան-**

⁸⁴ «Եւ համարիմ զնոյն Ստեփանոս (Գոյներերիցանց. Ա. Մ.) Իրիցուորդի, որ յամի 1294 ընդօրինակէր զգրուածս ինչ Վարդանայ մեծի վարդապետի և զայլոց ի սակս Կեռան թագուհույն» (Ղ. Ալիշան, Միսուան, էջ 97):

⁸⁵ Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան մատենադարանի, հ. Ա, էջ 1614:

⁸⁶ «Ստեփանոս տարտամ ի գործս սրբութեան, Գոյներ իրիցու որդի դաժան» (Մատենադարան, ձեռ. № 1, էջ 105ա): Ղ. Ալիշանը հենվելով մի գրչի հիշատակարանի վրա, որ ունի այսպիսի բովանդակություն, թե Գևորգ Սկևռացին «և զՍաղմոսն նոյնպէս արարեալ, որ լաւ օրինակ է, այժմ գտանի առ մեզ, և աւելին ի վերայ՝ **կարմիր գրով**. յաւել և ի Տօնացոյցս և ի Ժամանակագրութիւնս՝ ուղղակի որ **Գոյն երիցանց** կոչի», այսպիսի հետևություն է անում. «այս բան ցուցանէ ինձ՝ կարմրաղեղով նշանակեալ Գեորգայ զայլայութիւնս բանից կամ բառից ի Սաղմոս և յայլ ժամագիրս, որք զի քահանայից կամ երիցանց ի պէտս էին, կոչեցաւ **Գոյն երիցանց**, յորմէ ածանցեալ է և մականունն ճարտար գրչին Ստեփանոսի» (Միսուան, էջ 533, ընդգծումները հեղինակին են): Գոյները Ստեփանոսի հայրն է, որից և որդու մականունը՝ «Գոյներերիցանց»: «Գոյներիցանց»-ը սղված և աղավաղված ձևն է: Իսկ Սաղմոսի կամ Ժամագրքի «Գոյներերիցանց» կոչվելը նույնպէս կապվում է Ստեփանոս Գոյներերիցանցի հետ, որովհետև այդ գործերի առաջին ընդօրինակողը նա է եղել, (տե՛ս՝ Մատենադարան, ձեռ. № 179, էջ 527բ-544բ), որի օրինակից տարածվել է և այդպէս կոչվել Տօնացոյցը:

նոսի եւ մականունն Իրիցորդի գրել զհոգելից տառս ի մխիթարութիւն աստուածասէրաց անձանց...»⁸⁷:

«Թեւանոս»-ն Կեռան թագուհու մոր անունն է: Տեղը, անկասկած, Սկևռան է, որովհետև Ստեփանոս Իրիցորդու մեզ հայտնի մյուս ձեռագրերը գրվել են Սկևռայում, որի միաբան է համարում իրեն: Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 780 ձեռագիրը («Կոչումն ընծայութեան Կիւրդի Երուսաղէմացոյ») գրված է Սկևռայի միաբան Կոստանդնի պատվերով (որին հայրը 1275 թ. բերեց Սկևռա սովորելու, իսկ Ստեփանոս քահանան նրա համար Մանրուսում ընդօրինակեց): Գրիչը Ստեփանոս Իրիցորդին աղաչում է հիշել իրեն՝ «զանարժան աշխատողս **Ստեփանոս Իրիցորդի**», ստացողին «և ամենայն եղբարց սրբոյ մենաստանիս Սկևռայիս»⁸⁸: Ձեռագրի գրության թվականը հայտնի չէ:

Ստեփանոս Իրիցորդին 1297 թ., Սկևռայում իր համար ընդօրինակում է մի Ավետարան, հիշատակարանում գրում՝ «անարժան քահանայի **Ստեփանոսի եւ մականունն Իրիցորդու**», հիշում է հորը՝ Ղուկասին, մորը՝ Թագերին, եղբայրներին, ինչպես «նաև զեղբարք սրբոյ մենաստանիս Սկևռայի... զի յայս սակս ի բաց եղի զծերութեան անկարութիւն, զի շահեցայց ի ձենջ զողորմութիւն եւ զշնորհս, զի թերեւս գտից թողութիւն բազմութեան մեղաց իմոց և յուսալով ի հայրական եւ եղբայրական գութս ձեր զյառաջիկայ հոգս իմ ձեր սուրբ աղաւթից յանձին արարի...»⁸⁹: Ծերացած գրչի, թերևս վերջին ընդօրինակության Հիշատակարանը նույնպես ցույց է տալիս, որ նա ուսանել, մեծացել, շնորհ է ձեռք բերել Սկևռայում, միաբանության հայրական հոգածությամբ:

Մյուսը **Ստեփանոս գրիչն** է, որի մեզ հայտնի առաջին գործը Հեթում թագավորի համար 1295 թ. գրված Աստվածաշունչն է: Այն հանգամանքը, որ նա այդ թվականին թագավորի համար Աստվածաշունչ էր

⁸⁷ Մայր Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Կ. Բ, կազմ. Բարսեղ վրդ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1924, էջ 1068, գրության ժամանակը հայտնի չէ. Ն. Պողարյանը դնում է 1272 թ. տակ, (Ն. Պողարյան, Յուզակ Երուսաղէմի, Կ. Գ, էջ 414), իսկ Ղ. Ալիշանը 1274 թվականի տակ (Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 97):

⁸⁸ Հիշատակարաններ, ԺԳ դ., էջ 802: Մատենադարան, ձեռ. № 780, էջ 251ա, 351բ, 227բ, 71ա, 9ա: Ձեռագրի առաջին մասի գրիչը՝ Սմբատն է, ԺԿ պրակից գրել է Իրիցորդին:

⁸⁹ Հիշատակարաններ, ԺԳ դ. էջ 419-420: Ձեռագիրը գտնվում է Կ. Պոլսի Պալաթիո Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցում (N 20):

ընդօրինակում, վկայում է, որ նա բավականին վաստակ և լավ համբավ ունեցող գրիչ էր: Հիշատակարանում գրում է. «Ով Տէր իմ արքայ Հեթում, աղաչեմ յիշեալ ի սուրբ աղաւթս քո զմեղաւոր գրողս սորա զՍտեփանոս՝ զծերացեալս մեղաւք, զի յոյժ աշխատեցայ ի գրելն սորա, մանաւանդ ի ցանկերս կարի խիստ աշխատեցայ»⁹⁰ :

Սրանք են Գևորգ Սկևռացու՝ Սկևռայի գրչության դպրոցի գրիչները: Հեթումի Ճաշոցը մի գրչի գործ է: Ո՞վ է սրանցից գրել Հեթումի Ճաշոցը:

Ճաշոցի գրիչը, ըստ հնագրական տվյալների, Ստեփանոս քահանան է (մյուսներից տարբերելու համար նրան այսուհետև կկոչենք Ստեփանոս քահանա Սկևռացի կամ պարզապէս **Ստեփանոս Սկևռացի**):

Հեթումի Ճաշոցում գլխավոր հիշատակարանից բացի կա մի հիշատակագրություն⁹¹, որտեղ գրիչը դիմում է խմբագրողին, բայց դարձյալ իր անունը չի հայտնում:

Ճաշոցի գրչին հայտնաբերելու համար ձեռագրի գիրը համեմատեցինք Գևորգ րաբունապետի Սկևռայի դպրոցում աշխատող նրան ժամանակակից և գործակից գրիչների Մատենադարանում պահվող ձեռագրերի հետ և համոզվեցինք, որ Ճաշոցի գրչությունը տարբերվում է Գևորգ Սկևռացու (Մատենադարան, ձեռ. № 3082), Ստեփանոս Իրիցորդու (Մատենադարան, ձեռ. № 1999), Ստեփանոս Գոյներերիցանցի (Մատենադարան, ձեռ. № 179) և Ստեփանոս գրչի (Մատենադարան, ձեռ. № 180) ձեռագրերի գրությունից և նույնանում է Ստեփանոս քահանա Սկևռացու գրչությանը, որից Մատենադարանում վեց ձեռագիր է պահպանվում, գրված 1263, 1278, 1283, 1290, 1293 թվականներին (Մատենադարան, ձեռ.՝ 8590, 759, 630, 6764, 2630, 5784): Սրանք ընդօրինակված են Սկևռայում Ճաշոցը ավարտելուց (1286 թ.) առաջ և հետո: Նշանակում է, Ստեփանոսն այդ ժամանակ ոչ նորուստում էր, ոչ էլ ծեր: Ճաշոցի գրչությունից երեք տարի առաջ Ստեփանոս քահանա Սկևռացին Կեռան թագուհու պատվերով մի Ավետարան էր գրել: Ճաշոցը գրված է նույն բոլորգրով: Բոլորգրով են գրված նաև Ստեփանոս

⁹⁰ Մատենադարան, ձեռ. № 180, էջ 497, Հիշատակարաններ, ԺԳ դ., էջ 750:

⁹¹ «Համբարձմանն առաւաւտուն և ճաշոյն կարգն գրեալ է ի մայիս ամիս Կէ համարն, գիտ և կարդայ, և մի մեղադրեր, զի գործք յետոյ գրեցի և ի յանանցն ի կարգն դրի» (Մատենադարան, ձեռ. № 979, էջ 279ա):

Սկևռացու և Սկևռայի վերևում հիշված գրիչների ձեռագրերը: Մակայն մանրախույզ քննությամբ հնարավոր է լինում տարբերել նույնիսկ միևնույն ժամանակում նույն գրչության կենտրոնում աշխատած տարբեր գրիչների ձեռագրերը, որովհետև յուրաքանչյուր անհատ գրում է իր սեփական ձեռքով, սեփական ոճով, գիրը տեսնում և վերարտադրում է յուրովի:

Գրչության մեջ այդ յուրովին ավելի տեսանելի է լինում առանձին, հատկապես դժվարագիծ տառերի գրության ժամանակ: Հարցի լուծմանն օգնում են նաև գրչության արվեստի որոշ տարրերի գույզադրումն ու համեմատությունը, որոնք յուրաքանչյուր գրչի մոտ արտահայտվում են ոչ միշտ միատեսակ: Այս, անշուշտ, հեշտ գործ չէ, և միշտ հնարավոր չի լինում ձեռագրի այս կամ այն գրչին պատկանելը որոշելը: Այստեղ, բարեբախտաբար, գործին օգնեց Մատենադարանի հավաքածուում Սկևռայի գրիչների ընդօրինակությունների առկայությունը և դրանց իրար հետ համեմատելու հնարավորությունը, որը մեզ բերեց այն համոզման, որ Հեթումի Ճաշոցի գրիչը Ստեփանոս Սկևռացին է, որին հանդիպում ենք 1263-1295 թվականներին: Նա 1260-1290-ական թվականներին Սկևռայի ամենանշանավոր գրիչն էր, որին պատվեր էին տալիս ոչ միայն թագուհին և արքայորդին, այլև ուրիշ գրչակենտրոններից գրիչներ, Սկևռայի դպրոցի աշակերտներ, ուսուցիչներ և այլք:

Մեր համոզմունքը ակներև դարձնելու համար, ներկայացնում ենք վերոհիշյալ գրիչների Մատենադարանում պահվող ընդօրինակություններից առանձին նմուշներ, հնարավորություն տալով հետաքրքրվողին անձամբ համեմատելու և համոզվելու մեր տեսակետի մեջ: Ուստի հրավիրում ենք ընթերցողի ուշադրությունը մասնավորապես «ջ» տառի գրչության վրա (Տախտակ...) ⁹²:

Առաջին տախտակում Ճաշոցից բերված նմուշը համադրված է Սկևռացու նրանից առաջ և հետո ընդօրինակված ձեռագրերի նմուշների հետ, իսկ երկրորդում, Ճաշոցի նույն նմուշը՝ Ստեփանոս իրիցորդու, Ստեփանոս գրչի, Ստեփանոս Գոյներերիցանցի և Գևորգ Սկևռացու

⁹² Արտաշես Մաթևոսյանը կազմել է «Ճաշոցում» և այլ ձեռագրերում առկա «ջ» տառի համեմատական տախտակը, սակայն նրա արխիվում, ցավոք, այն չգտանք: Ամեն դեպքում, այս հարցով խորությամբ զբաղվող մասնագետների համար դժվար չի լինի հիշյալ տառի գրչության համեմատությունը: **Ծան. - Կ. Մ.**

կատարած ընդօրինակությունների հետ: Ընդ որում, որքան հնարավոր է եղել, ընտրել ենք միևնույն հատվածը, նկատի ունենալով հատկապես դժվարագիծ «ջ» տառի ամկայությունը:

Յուրաքանչյուր տախտակի նմուշների համադրությունից և երկու տախտակների միմյանց հետ համեմատելուց երևում է, որ Ճաշոցի գրիչը Ստեփանոս Սկևռացին է: Իսկ սա կրկին վկայում է, որ Ճաշոցը գրվել է Սկևռայում, որովհետև Ստեփանոս Սկևռացին շուրջ չորս տասնամյակ այդտեղ էր աշխատում:

Ստեփանոս Սկևռացին Ճաշոցը գրելիս սերտ համագործակցության մեջ է եղել Գևորգ Սկևռացու հետ, և շարժվել է նրա ցուցումներով՝ Հայոց գրատեսակների օգտագործման, կիրառման ժամանակ: Այս բանը երևում է Ճաշոցի և Կեռան թագուհու պատվիրած (որը ժամանակով 1283 թ. ավելի մոտ է Ճաշոցին) և մյուս ձեռագրերի համեմատությունից:

Գրչության և զարդագրության առանձնահատկություններ

Ճաշոցը գրված է այսպես. տոների մասին տեղեկությունները (օրերի, սրբերի, սաղմոսների թվի, կցուրդի, ընթերցվածի հատվածների մասին ցուցումները, կամ արարողության բացատրությունները) կարմիր թանաքով՝ մանրագիր բոլորգիր: Ընթերցվածը սկսվում է զարդագրով և տողը լրացվում է ոսկեգիր երկաթագրով, կամ բոլորակ գրով, երբեմն այս երկուսը միասին, որին հաջորդում է մի տող ոսկեգիր բոլորգիր, և բնագիրը շարունակվում է նույն գրով, բայց սև թանաքով:

Մյուս ընթերցվածները շարահարելիս կարմիր բոլորգրով ցուցումներից հետո, զարդագրի տողը լրացվում է ոսկեգիր բոլորակ գրով կամ երկաթագրով, և շարադրվում սև բոլորգրով, առանց ոսկե բոլորգիր տողի: Ընթերցվածների տների և աղոթքների պարբերությունների գլխագրերը նույնպես ոսկեպատ են, որոնց թիվը հասնում է մի քանի հազարի, իսկ ոսկեգիր տողերի քանակը՝ ավելի քան հազար երկու հարյուրի, որոնք ցրված են ողջ ձեռագրի էջերում: Ընդ որում երկաթագիր, աղյուսագիր տողերը և գլխագրերը՝ գրել է կարմիրով, որոնք հետո ոսկեպատվել են:

Ստեփանոս գրիչը խստությամբ չի պահպանել գրադարձի օրենքը, որը հավանաբար Ճաշոցի գրությունից հետո, մշակեց Գևորգ Սկևռացին (վերջինս աշակերտական ընդօրինակության (1268 թ.) մեջ նույնիսկ այն պահպանված է): Ձեռագիրը գրելիս, գրիչը բաց է թողել զարդագրերի տեղը, որոնց մեծությունը հինգ տողագծերի մեջ է տեղավորվում: Ամենայն հավանականությամբ, զարդագրերն ունեցել են մոտավոր կաղապար-օրինակներ, որոնց հիման վրա տեղերը բաց են թողնվել և հետո նկարվել են: Այս երևում է նրանից, որ որոշ զարդագրերի տեղերը բաց են թողնվել, բայց մոռացել են զարդագրել, ուստի այդպես էլ մնացել են⁹³: Բաց է մնացել նաև մի գլխագիր⁹⁴:

Ընթերցվածների բուն բնագրային տնահամարները նշված են շղագրով: Փաստորեն, Հեթումի Ճաշոցում մենք ունենք Մեսրոպ Մաշտոցի ստեղծած բոլոր չորս գրատեսակները (աղյուսակ գիր, երկաթագիր, բոլորգիր, շղագիր) և երկաթագրի հենքի վրա ԺԱ դարում առաջացած զարդագիրը:

Արտակարգ հարուստ է զարդագրված Հեթումի Ճաշոցը, մոտ հազար զարդագիր, շուրջ հիսուն մարդագիր, 550 թռչնագիր, գազանագիր, 380 ծաղկագիր և ոճավորված գրեր: Հայոց այբուբենից միայն վեցը (Է, Դ, Չ, Ջ, Ռ տառերն այստեղ չունեն զարդագիր, մնացած երեսունը՝ ունեն, որոշ տառեր նույնիսկ հարյուրավոր նմուշներով (Է-300, Ա-201, Չ-73, Ռ-71 և այլն):

Զարդագրեր կան, որոնք ձգվում են ամբողջ էջով կամ կես էջով մեկ: Նույնիսկ եթե որոշ տառեր կաղապարային արտաքին չափուձևային նմանություն ունեն, ապա տարբերվում են իրարից տառակողերի զարդանկարչությամբ, գծերով ու գույներով, ելուստների ձևերով:

Զարդագրերը ավելի շատ կենտրոնացված ենք տեսնում Ճաշոցի երկրորդ կեսում, որտեղ նվազում են լուսանցազարդերը, և զարդագրերը մասամբ աշխատում են լրացնել նրանց պակասը, պահպանել ձեռագրի զարդարվածության աստիճանն ու մակարդակը:

⁹³ Մատենադարան, ձեռ. № 979, էջ 52ա. բաց է թողնված «Չ» զարդագիրը, էջ 55ա՝ կիսանկար «Ա», էջ 57ա՝ «Վ», էջ 203ա՝ «Ե», 270ա՝ «Ե»:

⁹⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 979, էջ 239ա. վեցերորդ տողում բաց է մնացել «Յ» գլխագիրը:

Եթե գրիչների սեփական մակագրություններով մեզ հասած գրչանմուշների համադրությամբ հնարավոր եղավ զանազանել նրանց տարբերությունները և հաստատել Ճաշոցի գրիչ Ստեփանոս Սկևռացու ինքնությունը, ապա նույնը անել չենք կարող մանրանկարչի ինքնությունը որոշելու համար, որովհետև Ճաշոցի և նրա խմբի ոչ մի ձեռագրի նկարչի մակագրությունը չկա, ոչ թե չի պահպանվել, այլ չի մակագրվել:

Բայց այստեղ ունենք մի այլ, ոչ սակավ կարևոր գործոն: Եթե Սկևռայում Հեթումի Ճաշոցը գրել կարող էր վերը նշված բոլոր հինգ գրիչներից յուրաքանչյուրը, ապա նկարել կարող էր միայն նա ով նկարիչ էր, նա, որի մասին գիտենք որպես այդպիսին: Իսկ այդպիսին, ինչպես առայժմ մեզ հայտնի է, միայն Սկևռայի դպրոցի թաթուճապետ և արքայորդու բարեկամ Գևորգ Սկևռացին էր, որը «գեղագարդ շքով» նկարել էր Աստվածաշունչը «գոր տեսողաց և վայելողացն յայտնի է» և որը հաստատվում է նրա աշակերտ և գուրծակից Մովսես Երզնկացու և այլ վկայություններով:

Այժմ ծանոթանանք Գևորգ Սկևռացու գործունեությանը, որպեսզի տեսնենք թե երբվանից և ինչով էր կապվում Սկևռայի վանքին ու դպրոցին, ինչ հարաբերության մեջ էր Լամբրոնի տեր արքայորդի Հեթումի հետ, և Սկևռայում ստեղծած ինչպիսի մանկավարժական-գրչական-մատենագրական վաստակ ունի:

Գևորգ Սկևռացի թաթուճապետ

Գևորգ Սկևռացու մասին պահպանվել է նրան նվիրված երեք վարձագրական երկ⁹⁵ (որոնց հիման վրա կաշխատենք պատասխանել վերը

⁹⁵ Առաջինը Սկևռացու աշակերտ Մովսես Երզնկացու հորինած դրվատն է. «Դրուատ քանի սուղ ինչ պատմագրաբար երջանիկ թաթուճապետն և ի քաղցրաբարբառ վարդապետն Գևորգ Լամբրոնեցի» (Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 104-105, նույնի՝ Հայապատում, Բ, էջ 504-507): Երկրորդը և ամենաընդարձակը վարքն է, «Պատմութիւն վարուց եւ երջանիկ եւ տիեզերալոյս Բաբունոյն Գեորգեայ ծնընդեանն եւ սնընդեանն եւ գերահրաշ կատարմանն յունուարի ի ԺԱ»: Բնագիրը ուսումնասիրությամբ հրատարակել է Է. Բաղդասարյանը (Գևորգ Սկևռացու «Վարքը», «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, Երևան, 1964, էջ 399-410, 410-435) Մատենադարանի 8356 ձեռագրից (էջ 193բ-229բ): Հմմտ. Ն. Պողարյան, Յուզակ Երուսաղեմի՝ Ա, էջ 306, «Պատմութիւն վարուց երջանիկ և տիեզերալոյս Բաբունոյն Գեորգեայ...» և այլն: Եվ երրորդը՝ Հայսմավուրքում՝ մուծված նրա Վարքն է (Յ. Տաշեան, Մայր ցուցակ մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 46):

առաջադրված հարցերին): Գևորգ Սկևռացին ծնվել է 1246 թվականին, Լամբրոն դոյակում, Առաքելի և Մլքեի ընտանիքում: Հինգ տարեկան հասակում ծնողները նրան հանձնում են քեռուն՝ Սկևռայի դպրապետ Գրիգոր Սկևռացուն, որի մոտ վարժվում է սուրբ գրքի ընթերցանության և գրչության արվեստի մեջ, ընդ որում՝ «գրչության արուեստի գգիշերն տիւ առնէր»⁹⁶: Գրիգորը եպիսկոպոս դառնալուց հետո (1256 թ.) տասնամյա Գևորգին հանձնում է Մխիթար Սկևռայի րաբունուն, որը «երևելի էր գործով և բանիւ և հմուտ արտաքին փիլիսոփայիցն... քաջաբան և նրբախօս, և ուղիղ բանիւ կործանիչ հերետիկոսաց...»⁹⁷: Մխիթարի մոտ, որը հետագայում դառնում է Սկևռայի ուխտի առաջնորդ, Գևորգը սովորում է ութ տարի և ձեռնադրվում սարկավագ: Այդ ժամանակ վախճանվում է Գրիգոր Սկևռացին, քեռու հակառակորդների հալածանքներից զերծ մնալու և ուսումնասիրությունը շարունակելու համար տասնութամյա պատանին մեկնում է Հայաստան: «Գնաց յԱրևելս՝ առ երջանիկ րաբունին Վարդան և աշխատասիրաբար ելից գթերին իւրում գիտութեան: Եւ կատարեալ ի սուղ ժամանակս եհաս իմաստից Սուրբ Գրոց հնոց և նորոց մեկնութեան, և զքահանայականն էառ պատիւ ճոխութեան, այլ և արտաքնոցն, որք են ճեմական Արիստոտելի, Պիութագորեանց, և Պղատոնեան և որք նոցունց գտան միաբան»⁹⁸:

⁹⁶ «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, էջ 405:

⁹⁷ Անդ, էջ 414:

⁹⁸ «Եւ եղև աւարտ գրչութեան սորա ի ձեռն տարաշխարհիկ պատանոյ ումեմն թարմատար գրչի Գէորգայ ի Կիդիկեան նահանգէն, յանմատչելի ամբոցէն Դամբրաւն կոչելոյ, որ է ստորոտ մեծի ի լերինն Տաւրոսի, ուր ոչ եթէ իբրոյ ճարտար գոյով յարիեստ գրչութեան՝ յանձնապատան համարձակութեամբ ձեռնամուխ եղև ի գործ, որ ի վեր էր քան զկար նորա, այլ գոյով խնամս վայելեալ՝ նախայիշեցեալ արանցս փառաւորաց և անինահ վարկուցեալ զանց առնել զպատկառեցուցիչ հրամանաւ սոցին... սատարութեամբ ընդեհակցի պանդխտութեանն իւրոյ և դաստիարակի անկատարութեան Յովհաննու քահանայի» (Անդ, էջ 416): Այս մասը գրված է Գևորգ Սկևռացու ձեռքով, բայց երրորդ դեմքով, ահա և գրչության հանգամանքների մասին հատվածը. «Բայց առաջին սկիզբն գրութեան սորա եղև ի տիեզերահռչակ սուրբ ուխտն **Վիրապին**... ուրանոր և մեզ ժամա(նակ) ինչ դեգերել ի դուռն աստուածագարդ այնր տաճարի սակս կրթութեան (մերոյ) ի մեծ վարդապետէն և յաստուածագեաց առնէն **Վարդանայ**, որ (ընդ) այն ժամանակս ի վերայ ամենայն մասանց բարեաց, որով բոլորն (կա)տարի առաքինութիւն, և զուսուցապետութեանն ևս զգործի յիւր արկեալ ընդ առնէն լծակցելով, որ ի դուռն Սրբոյն Գրիգորի նստելով, զամենայն եկեղան յաստուածայինն ուղղէր ճանապարհ: Եւ անտի փոխեալ եկեալ առ մեծ իշխանն **Քուրդ**, և մեր զկնի նորա հետևեալ ժամանակ (ինչ) արարաք յանուանեալն **Սաղմոսավանք**, ուր և զառաջին աւարտեցաք հատոր սրբոյ մատենիս: Եւ քանզի և դէպ լինել և անտի

Այդ պետք է տեղի ունեցած լինի 1264 թվականին: Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվում է Գևորգ պատանու Խոր Վիրապում սկսած, Սաղմոսավանքում շարունակած և Թեղենիքում 1267 թ. ավարտած Տոնապատճառը: Հիշատակարաններում հանգամանորեն նշվում է այդ մասին⁹⁹:

Դրանից հետո, Գևորգ Սկևռացին վերադառնում է Կիլիկիա, վարքագրի խոսքերով՝ «Չամենայն պիտանի ծաղիկս պտղովքն հանդերձ ամբարեալ, դարձաւ ի բնիկ աշխարհն իւր... եկն յԱրևելից ոչ դատարկաձեռն, այլ երևելի պատարագ ընծայից ունելով ճոխ և ճեն գիտութեամբ յինքն ամբարեալ...»¹⁰⁰ : Դա տեղի է ունենում Վարդան Արևելցու մահից հետո, այսինքն՝ 1271-1272 թվականներին:

Այստեղ անհրաժեշտ գիտելիքներ ամբարած երիտասարդն իրեն նվիրում է քարոզչության¹⁰¹: Շուտով նա «յայտնի եղև մեծամեծաց և փոքունց, հայրապետին և եպիսկոպոսացն, թագաւորին և իշխանացն», որոնցից յուրաքանչյուրն ուզում էր օգուտ քաղել նրա իմաստությունից և արվեստից, որը նրա սիրելի մասնագիտությունն էր, որով նաև պահպանում էր իր գոյությունը. «Չի ոչ ումեք ծանրանայր, այլ միշտ գրչութեան արուեստիւ զմարմնոյ պետսն պատրաստէր»¹⁰²:

Աստիճանաբար նրա մոտ են հավաքվում ուսումնասեր ծանոթ մարդիկ և խնդրում դասավանդել, «զի գտուրք և զաստուածային իմաստս ծաւալեաց և ուսումնասիրեաց և գիրս ի ձեռս առեալ զլուծումն յայտնութեամբ խնդրէին»: Բայց որովհետև նա սիրում էր ճգնավորական կյանք և լուռության մեջ գործել, իսկ ուսումնասերները չէին դիմանում թափառումներին, կրկին հավաքվելով, ուսուցչին հարկադրում են հիմնավորվել որևէ տեղ, վախեցնելով, թե «դատախազք լինիմք առաջի Տեառն, եթէ ոչ հաւանիս աղաչանացս»¹⁰³: Գևորգ Սկևռացին հիմնադրում է իր դպրոցը՝

փոխել նմա ի գործ բարոք ուսուցչութեանն, ի տեղի ուր տէր յաջողեսցէ յուղարկեալք եղեալ մեր ի ստացողէ տառիս ի բուն տունս իւրեա(նց) մեծահռչակ հրեշտակալրան աստուածաբնակ սուրբ ուխտս **Թեղինեաց**, ուր և յանկ իսկ հանաք զառաջարկեալս՝ բարոք ընկալեալ զմեզ բարեբարոյ և սրբասէր քահանայի Սարգսի սիրով և յաւժարամիտ կամաւք սպասաւորելով...» (Մատենադարան, ձեռ. № 3082, էջ 477ա):

⁹⁹ Մատենադարան, ձեռ. № 3082, էջ 476:

¹⁰⁰ «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, էջ 416:

¹⁰¹ Անդ, էջ 417:

¹⁰² Անդ, 418:

¹⁰³ Անդ:

սկզբում «մի անվայելու» (ոչ հարմարավետ) տեղում, հետո՝ Սկևռայի վանքում:

Գևորգ Սկևռացուն սիրում և գնահատում է Լևոն Գ թագավորը, նրան համարելով ճշմարիտ և ուղղադավան վարդապետ, հաշվի էր նստում նրա հետ: Հեթում արքայորդին, երբ արդեն Լամբրոնի տերն էր, նույնպես սիրում էր Գևորգ Սկևռացուն և քաղցրութեամբ լսում նրան: Սակայն թագավորը որդու դաստիարակությունը հանձնել էր արքունիքին մոտ կանգնած բանիբուն և ճարտասան Վահրամ րաբունուն, որն «ունէր զաղանդ քաղկեդոնական, ապականել դեղեաց Հեթում՝ տեր Լամբրոնին»:

Լևոնի կենդանության ժամանակ և նրա մահից հետո, իր թագավորության առաջին տարիներին Հեթումը լսում էր Գևորգ Սկևռացուն: Վարքագրի վկայությամբ, հոր մահից հետո Հեթումը «սկսաւ յայտնել փոքր ինչ յուսմանէ չարափառութեանց, և սուրբս Գէորգ աստուածիմաստ խրատովն յետս նահանջեաց եւ բազում հպատակութեամբ լսէր սրբոյս և խոնարհէր ի բանս նորա, որպէս զհայրն իւր... եւ տեղեակ ևս էր գրոց և միշտ ջանայր զինքն ճշմարիտ ցուցանել... բայց ի սրբոյս երկնջէր... եւ սուրբս խոնարհ և աննենգ բանիւ խռովեալ սիրտն բժշկէր»¹⁰⁴:

Թե ինչպես զարգացան այնուհետև Հեթում Բ թագավորի և Գևորգ Սկևռացու հարաբերությունները, հայտնի բան է, որին մասամբ կանդորադառնանք: Սակայն, մինչև այստեղ, Գևորգ Սկևռացին հեղինակություն էր Լամբրոնի տեր Հեթումի համար և խորհրդատու: Նրանք հաշտ են և խաղաղ, որը տևեց ընդհատումներով, նաև հետագայում. «նաև որ տիրէրն աշխարհին՝ Հեթում խնդամտութեամբ և սիրով, և խոնարհ պարանոցն դնէր առաջի սրբոյն և անհնարինքն յիշխանութեան իւրում սրբոյն խնդրելովն՝ հնարաւոր լինէր: Չի բազմաց անձինք ի մահ մերձեալ նովաւ փրկէր և այլոց պարտուց թողութիւն շնորհէր»¹⁰⁵:

Գևորգ Սկևռացու որպէս գիտնականի համբավը տարածվում է ողջ Կիլիկիայում: Հովհաննես Արքայեղբայր րաբունապետը նրանից

¹⁰⁴ Անդ, էջ 421:

¹⁰⁵ Անդ, էջ 426:

խնդրում է գրել «Մեկնութիւն Գործոց առաքելոց»¹⁰⁶ և «Դրուատ»¹⁰⁷ գրված 1283 թվականին, որը կարելի է համարել նաև նախորդի գրության թվականը:

Գևորգ Սկեռացու ղեկավարությամբ, Լևոն թագավորի ու Կեռան թագուհու հոգատարությամբ ծաղկող Սկեռայի դպրոցը այժմ արդեն Սկեռայի տեր Հեթում արքայորդու նախանձախնդրությամբ՝ դառնում է Կիլիկիայի ամենանշանավոր մշակույթային կենտրոնը, որտեղ մշակվում է գիտությունը, կատարելագործվում գրչությունը, մանրանկարչությունն ու երաժշտությունը, մատենագրությունը, գրվում են մեկնություններ, լուծմունքներ, բանաստեղծություններ: Այդտեղ մշակվում է գրչության արվեստի քերականական տեսությունը¹⁰⁸ գեղեցիկ գրելու, գիրքը ճաշակով ձևավորելու արվեստը, որոնց օրինակը տալիս էր Գևորգ Սկեռացին. «Չի էին բանք սրբոյն նման ոսկւոյն... և լեզուն՝ հրեղէն, և ի քերս բանից և բառից և գծից՝ իբր անմարին (անմարմի՞ն)»¹⁰⁹: Գևորգ Սկեռացին, այդ ժամանակ, ոչ միայն Աստվածաշնչի նախադրություններն ու ցանկերն է հորինում, այլև նկարագարում է սքանչելի կերպով. «գի ի բոլոր Աստուածաշունչ գիրս կարգեաց նախադրութիւնս և ցանգս զխաւք յարինեալ... և **գեղազարդ շքով նկարեալ, զոր տեսողացն և վայելողացն յայտնի է**»¹¹⁰, - գրում է վարքագիրը: Իսկ Մովսես Երզնկացին իր ուսուց-

¹⁰⁶ Մատենադարան, ձեռ. № 4119, էջ 3ա. Մեկնութիւն գործոց առաքելոց համառօտիւ, Գեորգեա Սկեռացւոյ արարեալ. Առ խնդրողն համառօտիւ տէր Յոհաննէս Արքայեղբայր՝ եպիսկոպոս նահանգաց աստուածապահ դրդելին Մովսէսի և մասին ինչ Բարձրբերդոյ և նոյն տեսուչ հոշակելի սուրբ ուխտին Գոներոյ և առ հանդիպեալսն մատենիս»:

¹⁰⁷ «Դրուատ ի սուրբ առաքեալն և աւետարանիչն Յոհաննէս, ի պատկառելի խնդրոյ Յոհաննու եպիսկոպոսի, եղբար բարեպաշտ արքային Հայոց Հեթմոյ, ի թուականին ՉԼԲ (1283) Գեորգեայ մեծի և յոքնալոյս վարդապետի ասացեալ Սկեռացւոյ» (Ն. Պողարյան, Յուցակ Երուսաղէմի... հ. Ա, էջ 306):

¹⁰⁸ «Գեորգայ վարդապետի արարեալ ի խնդրոյ Ստեփանոսի մականուն Գոյներերիցանց Կայթառանցւոյ մեղսաներկ անձին, (ա) խրատ վասն հանգամանաց հեգից, որ և պատճառն իսկ է գրադարձին յարուեստ գրչութեան, (բ) խրատ վասն առողանութեանց (գ) խրատ գրչութեան, զոր արարեալ էր զսա յառաջագոյն Գեորգայ վարդապետի ի խնդրոյ ուրումն, զորոյ զպակասն ի նմանէ յետոյ կամ ի վարդապետէն խնդրեալ, և նա կատարեաց զխնդրուածս իմ» (Մատենադարան, ձեռ. № 2371, էջ 132բ-162ա):

¹⁰⁹ «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, էջ 470:

¹¹⁰ Անդ, էջ

չին նվիրված «Դրուատ»-ում փառաբանում է. «գծեր և կանոնս կարգա-
ւորս... առնէր համարս զլիտյ և ցանկք և նախադրութիւնս Աստուածաշն-
չից տառից»¹¹¹:

Գևորգ Սկևռացին որպես նկարիչ

Գևորգ Սկևռացին նկարիչ էր, բայց նկարելու մասին նշում կատա-
րելու սովորություն չուներ, ինչպես ավելի վաղ գրիչները, «գրիչ» մասնա-
գիտության մեջ տեսնելով նաև նկարչին: Իսկ գրչության մեջ նա ոչ միայն
արվեստի տեսությունն է շարադրում, այլև մշակում է գրատեսակների
ու զարդագրերի օգտագործմամբ էջը ձևավորելու եղանակ: Եվ այդ բանը
չատ են գնահատում նրա աշակերտները, վարքագիծները, արվեստա-
սերները, վայելողները: Մովսես Երզնկացին շարունակում է.

«Ծնանէր ծնունդս միշտ հոգևոր

Չարդիւնարարն և շնորհաւոր.

Մակեռակի տառիւք պճներ,

Հրաշիւք բանիցն զարդարէր,

Գրախեցիս հմտաւորէր,

Դարձմամբ ըզնոյն ծանուցանէր,

Բարի բաշխմամբ զբանն ողորկէր,

Կարգաւ ըզնոյն ուսուցանէր:

Թելադրութիւն տայր արհեստի

Գրոյ և բանի յամենայնի»¹¹²:

Գևորգ Սկևռացին, միշտ «հոգևոր ծնունդներ» այսինքն գրքեր էր
«ծնանում», օգտագործելով երեք տեսակ տառ, ավելացրած մանրագիրը՝
ցանկերում, նախադրություններում և վերնագրերում և նկարագարում
էր «բանը» (բովանդակությունը, բնագիրը): Մովսես Երզնկացին կարծես
աչքի առաջ ունի որոշակի ձեռագիր, երբ նկարագրում է.

«Չաչերս յառէր յաւէտ ի լոյս

Չմատունս շարժէր ի գործ պիտոյս,

¹¹¹ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 103: Հ. Ոսկյանը մեջ բերելով այս հատվածը գրում է. «Անոր
նկարչական և գրչական արուեստին կը հային... սա տողերը» (Հ. Ոսկանյան, Գիլի-
կիայի վանքերը, էջ 36):

¹¹² Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 14:

Իբրև գիօրանս հոտից այծից
Միշտ յօրինէր զշարքս տողից,
Եռակի կերպիւ կազմէր
Գեղապաճոյճ յաւետ գործէր
Բոլորակ և աղիւսակ,
Եւ զվերջագիր տառս հրեշտակ,
Գեղեցիկ և հրաշալի,
Եւ պճնագարդ յամենայնի»¹¹³:

Այստեղ էլ գրի ու էջի պճնագարդման մասին է խոսքը:
Իսկ Գևորգ Սկևռացու վարքի մի այլ շարադրող գրում է. «Առնէր եւ
զարուեստս գրչութեան գեղեցիկ եւ ճարտարութեամբ, քան զի ազնիւ էր
եւ արագ առ ի գրել, ըստ նմանութեան Եւագրեա:

Զբոլորակ գիր հայրենի,
Եւ զաղիւսակ հին տառ յարգի,
Նաեւ զճոխ վերադասի,
Որ համայն իցէ բաղձալի.

բազմաց առներ արդիւնս եւ յոլովից գրէր տառս գեղեցիկս, ոչ միայն
ընկերակցաց, այլ և մենաստանից»¹¹⁴:

Ուրեմն, Գևորգ Սկևռացին զարդարում էր «բանը», առանձին ամ-
բողջական էջերում կամ պոնակներում, ինչպես նաև լուսանցանկարնե-
րում՝ յուրաքանչյուր ընթերցվածի բովանդակությանը համապատաս-
խան, կամ «բանի» հեղինակին նկարելով, հմտավորելով զարդագիրը լու-
սանցազարդերով: Սրանցից բացի, գլխազարդերն էր նկարազարդում
(«ճոխ վերադասի») և բոլոր զարդագրերը գունազարդում:

«Վերջագիր տառեր» են կոչվում բոլոր զարդագրերը, որովհետև
նրանք գեղեցիկ և հրաշալիորեն նկարազարդվում են ձեռագրի բնագիրը
ընդօրինակելուց հետո, զրվում են վերջում՝ «վերջագիր» կամ վերևում
դարձյալ վերջում: Այն «հրեշտակ, հաճելի» են անվանում, քանի որ ձե-
ռագրի զարդանկարչությունը ամենահաճելի տարրն է (մի էջ գրելն ավելի
դժվար է, քան մի զարդագիրը): Ժամանակակիցների, ականատեսների-
գործընկերների ու աշակերտների վկայությունները, և այն խոստովա-

¹¹³ Անդ:

¹¹⁴ Հ. Տաշյան, Մայր ցուցակ մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա,
1895, էջ 46:

նությունները, որ նա Աստվածաշունչ է նկարագարդել, և ոչ մի տեղ չի հիշել իր նկարիչ լինելու պարագան, թույլ է տալիս պնդելու որ Գևորգ Սկևռացին նաև նկարել է:

Ականատեսների այս վկայությունները, որոնք վերաբերում են Գևորգ Սկևռացու գրչության արվեստին մեզ ներկայացնում են միջնադարյան հայ գրչության արվեստի կարկառուն ներկայացուցիչներից մեկին, որը արվեստին տիրապետում էր ոչ միայն «տեսականաւ», այլև «գործնականաւ» գրչության արվեստի տեսաբան, գրիչ, մանրանկարիչ, երաժիշտ: Սակայն, առ այսօր մեզ հայտնի են նրա տեսական գործերը, իսկ գործնականները՝ ոչ, բացառությամբ Խոր Վիրապում ընդօրինակած Տոնապատճառի և 1392 թ. ընդօրինակած մի Ավետարանի, որի գլխագրերն ու լուսանցագարդերը միայն գծած են և չեն գունավորված: Ավետարանիչների նկարները գունավորված են հետագայում¹¹⁵:

Գևորգ Սկևռացին գրել է բանաստեղծություններ, գանձեր, հորինել է եղանակներ: Հետաքրքրական է, որ գանձերը գրել է Սկևռայի փիլիսոփա, ասել է թե երաժիշտ աշակերտների և նրանց ուսուցիչների պատվերով¹¹⁶:

¹¹⁵ Հիշատակարաններ, ԺԳ դ., էջ 692:

¹¹⁶ «Քարոզ Վարապայ Ս. խաչին, ի խնդրոյ Տեառն Սիմէոնի Սկևռայի մեծի ուխտին առաջնորդի, ի **Գէորգեայ վարդապետէ Լամբրոնցոյ և Սկևռացոյ**»: Գանձի տնէրի առաջին տողերի սկզբնագրերը հոդում են. «Գէորգեա բան» (Ն. Պողարյան, Յուցակ Երուսաղէմի, հ. 2, էջ 285): Ի դեպ Գևորգ վարդապետի «Լամբրոնացի» և «Սկևռացի» կրկին մականուններով կոչվելը նշան է, որ նա նոր է հիմնավորվել Սկևռայում, որի համար կոչվում է Սկևռացի և դեռ չի անցել ծննդավայրի անունով Լամբրոնացի կոչվելու սովորությանը: Այդ ժամանակ նա գրում է այլ գանձեր՝ դարձյալ Սկևռայի միաբանների խնդրանքով. «Գէորգեա վարդապետի Լամբրոնցուն ոգեալ քարոզ սրբոյն Բարսղի ի խնդրոյ քահանայ Թորոսի» (Ա. Միրմէեան, Յուցակ Հայկա... հ. Ա, էջ 244) (Այս Թորոսն էլ Սկևռայի մի այլ աշակերտի Կոստանդնի խնամարկուն է, որը 1275 թ. ստացավ մի Մանրուսմունք): «Քարոզ սրբոյն Սարգսի Զաւրավարի, ի խնդրոյ սննդակցի եղբօր Սարգսի փիլիսոփայի, ի Գէորգեայ վարդապետէ Սկևռացոյ», «Քարոզ սրբոյն Գէորգեայ զաւրավարի, ի խնդրոյ Գորգայ փիլիսոփայի, ի Գէորգեայ վարդապետէ» և այլն, և այլն, որոնց բոլորի նախագիծը «Գէորգեա բանց է» (Անդ): Հավանական է, որ սրանց ոչ բոլորի, բայց մի մասի եղանակը ինքը պետք է հորինած լինի, և պատահական չէ, որ նրանք բոլորը գրվում էին Սկևռայի փիլիսոփա (երաժիշտ) աշակերտների (Սարգիս, Գորգ) կամ նրանց նմանների ուսուցիչների (Սիմէոն, Թորոս) պատվերով, որոնց լաբունապետն էր Գևորգ Սկևռացին: Թերևս այս շրջանին (1270-ական թթ.) են վերաբերում շարակնոցի հետ կապված նրա աշխատանքները:

Սկևռայի դպրոցում երաժշտությանը մեծ տեղ հատկացնելու վկայություն է նաև այն խազագրքերի ընդօրինակությունները, որոնք, ինչպես տեսանք, կատարում էր Ստեփանոս քահանան տեղի աշակերտության համար:

Բացի այդ, Գևորգ Սկևռացին ուղղել, ճշգրտել է շարականները, այսինքն վերացրել է առողանության նշանների և երաժշտական խազերի շփոթը¹¹⁷, որ տեղի էր ունեցել խազագրության արվեստին անտեղյակ, անվարժ գրիչների անտեղյակության պատճառով:

Մեր հետապնդած նպատակի համար ավելի կարևոր են Աստվածաշնչի ցանկերի և նախադրությունների հորինման հանգամանքները¹¹⁸:

1280-ական թվականներին Գևորգ Սկևռացու գլխամանկավարժական-գրչական գործունեությունը Սկևռայի դպրոցում համընկնում է գրասեր Հեթում արքայորդու Լամբրոնյան տիրապետությանը, և արտահայտվում է ոչ թե տիրոջ (Հեթումի) և դպրոցի տեսուչի (Գևորգ րաբունապետի) պաշտոնական հարաբերությամբ, այլ իմաստուն խորհրդատուի և գահաժառանգ սանի հարաբերությամբ, որ նաև մշակութային համագործակցության մեջ էին միմյանց հետ: Բանասիրությանը ինչպես Սկևռացու վարքից, այնպես էլ հիշատակարաններից հայտնի է, որ

¹¹⁷ Ղ. Ալիշանը Գևորգ Սկևռացու մասին Մովսեսի «Դրուատ»-ի վերաբերյալ գրում է. «Մոռանալ դրուատիչն կամ ոչ պարզապես յիշէ զմիւս եւս յոյժ պիտանի հասարակաց գործ, որ եւ յայտարար ստուգաւեր եւ չափագիտակ հանճարոյ Գեորգայ. այն է ընտրութիւն եւ հաստատութիւն բանից եւ եղանակաց Ծարականաց մերոց: Ծանոթ է բանասիրաց, զի ի ձեռագիր յիշատակարանս երգարանիս, անդստին ի սկզբանէ ԺԴ դարու՝ ի յոլովս նշանակի՝ գրեալ ըստ լաւ եւ ընտիր կամ ստոյգ օրինակին, որ կոչի **խլկցի** եւ յոմանս վկայի զի ընտրողն այս էր **«Գրիգոր՝ առաջին վարդապետ** Սսայ եւ **քաջ քարտուղար** մականուն **խուլ**: Արդ, Առաքել Սիւնեայ եպիսկոպոս ի Լուծմունս Սահմանաց Դաւթի Անյաղթի, ասէ. Ճշմարտեալ բանք երգոցս՝ «**Խլկցու օրինակն է, ի Ծարականացն, զոր մեծ վարդապետն Գեորգ ուղղեաց**, այն՝ որ գեսայի մարգարէն մեկնեաց, ի խնդրոյ Հեթում թագաւորին, ի Սիս... զի արհեստն առողանութեան խառնեալ լիցի ի երգան, որպէս նոյն Խլոյն օրինակն է, զոր **սահմանեաց վարդապետն Գեորգ**»: (Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 104-106):

¹¹⁸ «Հին կտակարանի նախադրություններն ու ցանկերը գրել է Գևորգ Սկևռացի նշանավոր վարդապետը, ամենաուշը 1292 թվին, բայց գուցե նաև մի քանի տարի առաջ, միայն թե 1270 թվականից ոչ առաջ», գրում է Մ. Տեր-Մովսիսյանը և հնագույն օրինակը, որի մեջ հեղինակը առաջին անգամ հանդիպում է այդ ցանկերին և նախադրություններին, համարում է Ստեփանոս Գոյներերիցսանցի 1292 թ. ընդօրինակած (Մատենադարան ձեռ.Ն 179) Աստվածաշունչը («Նիւթեր Ս. Գրքի ուսումնասիրութեան», Արարատ, 1904, էջ 218):

նա հորինել է Աստվածաշնչի ցանկերն ու նախադրությունները: Սակայն անհայտ էր, որ այդ արվել է արքայորդի Հերոսմի խնդրանքով:

Ահա այդ հիշատակարանը.

«...Մեղաւոր հողս Ստեփանոս Գոյներերիցանց ցանկացայ ստանալ զԱստուածաշունչ գիրս ըստ կարի այս երկրորդ անգամ... Եւ քանզի լուսաւորիչն հոգւոյ իմոյ մեծ վարդապետն Գեորգ փարթամացոյց զբովանդակ Աստուածաշունչ գիրսս՝ իրք ի խնդրոյ ուրուք, և իրք՝ յինքն յինքենէ շարժեալ: Չգլխահամարսն ոչ գիտեմ ով է խնդրել, այլ զնախադրութիւնսն պարոն Հերոսմ խնդրեաց արքայորդին և արարեալ զսա, զի խնդրողքն բանի ըստ պիտոյից ժամանակին զինչ կամիցին՝ դիւրաւ գտանիցին: Վասն որոյ աղաչեմ զհանդիպողսդ սուրբ մատենիս միամիտ սրտիւ յիշել զվերոյգրեալքս՝ առաջին զօրինակին փարթամացոյցիչն և շնորհողն մեզ առատապէս զԳեորգ վարդապետ, և զծնողսն իւր, զհոգւոր հայրն իմ, և զԽաչատուր վարդապետն՝ ծնողիւք իւրովք ևս և զտառապեալ ոգիս՝ զնուաստ գրիչս և զծնողսն իմ և զուսուցիչսն իմ՝ ի Տէր... ՉԽԶ (1297) թուին աւարտեցաւ...»¹¹⁹:

Այս հիշատակարանից երևում է, որ մեծ վարդապետ Գեորգ Սկևռացին «փարթամացրել» է բովանդակ Աստվածաշունչը: Որոշ բան ուրիշների խնդրանքով, որոշ բան՝ իր ցանկությամբ է կատարել: Գլխահամարները անհայտ է թե ում խնդրանքով է կազմել, ամենայն հավանականությամբ իր կամքով է, բայց «Նախադրությունները» կազմել է Հերոսմ արքայորդու խնդրանքով:

Ցանկերը և նախադրությունները Գեորգ Սկևռացին կազմել է իր աշակերտ Խաչատուրի Աստվածաշնչի վրա¹²⁰, որի սկիզբը ինքը Խաչատուրն է արտագրել, Նոր կտակարանը՝ Ստեփանոս քահանան 1285 թ., իսկ մյուս մասը՝ Ստեփանոս Գոյներերիցանցը՝ 1288 թվականին:

¹¹⁹ Մատենադարան, ձեռ 6273, էջ 60բ-61ա: Ձեռագիրը գտնվել է Եվդոկիայի Ս. Գեորգ եկեղեցում, 1865 թ. հունվարի 22-ին արտագրել է Դ. Փիրդալեմյանը և մուծել իր «Նշխարք»-ում:

¹²⁰ Խաչատուրի օրինակի նկարագրության («Լոյս», 1906, էջ 1166-1172, 1191-1196, 1216-1221) քննությունը ցույց է տալիս, որ, հիրավի գլխակարգությունները և նախադրությունները կատարված են ձեռագիրը գրելուց հետո, քանի որ նրանցից յուրաքանչյուրը գտնվում է ոչ թե համապատասխան գրքի սկզբում, այլ երբեմն մի քանիսը միասին, մի գրքի սկզբում, ընդ որում, հաճախ վերջին գրքերինը՝ ավելի առաջ են դրված:

Մեզ թվում է, սույն օրինակի վրա նախնական աշխատանքը ավարտելուց հետո Գևորգ Սկևռացին 1289-1291 թվականներին գրում և նկարագրողում է մի Աստվածաշունչ, ցանկերով և նախադրություններով, որը և հայտնի է որպես «**Գևորգ Սկևռացու օրինակ**»: Այս բանի ապացույցն է այն, որ Ստեփանոս Գոյներերիցանցը 1292 թ. Աստվածաշունչ է ընդօրինակում Գևորգ Սկևռացու և Խաչատուրի օրինակներից («յորոց **աւրինակաց** և զգիրքս գրեցի»)¹²¹: Այուսինտև Խաչատուրի օրինակում Նոր կտակարանին հաջորդում են «Կանոն հաղորդութիւն տալոյ», «Կանոն մկրտութեան յորժամ քրիստոնեայ առնեն» (վերջից թերթ է պակասում և անհայտ է, թե էլ ինչ նյութեր կային)¹²², որոնք «Մաշտոց» ժողովածուից են, այնինչ Ստեփանոս Գոյներերիցանցի օրինակում դրանց փոխարինում են այլ նյութեր, վերցված Գևորգ Սկևռացու օրինակից¹²³, ինչպես «Խրատք ընթերցմանց բովանդակ տարւոյն» (որի մեջ մեծ տեղ է հատկացված «Խրատք ըստ Ճաշոց գրոցն» նյութին), «Տաւնացոյց», «Աղաթամատոյց», «Պատարագամատոյց» և այլն:

Հետաքրքրական է, որ 1300 թվականին Գևորգ Սկևռացին կրկին ընդօրինակում է Աստվածաշունչը և վերջում դարձյալ շարադրում «Ժամագիրք» (մասնակի), «Պատարագամատոյց» (ծանոթագրված «Մի որ մտացածին կարծելով շորթեսցէ, զի ի մեծէն Խաւսրովու է ասացեալ գառաջնոց աւրինակացն»), «Տաւնացոյց» (կանոնագրով), հիշատակարանով և բացատրականով: Այս բոլորը «գիտացէք զի երջանիկ վարդապետ Գէորգեա ձեռամբ գրելոցն փոխեցի... ոչ ավելի և ոչ պակաս»՝ հավասարեցնում է իր ձեռագրին:

¹²¹ Մատենադարան, ձեռ. № 179, էջ 562բ. «Յիշեսցիք ի Քրիստոս զհոգևոր հայրն իմ և յուսաւորիչ զԳէորգ վարդապետն և զհամական աշակերտ նորին, զԽաչատուր, յորոց աւրինակաց և զգիրքս գրեցի բազում խնամարկութեամբ ի նորանէ... թուականս ՉԽԱ (1292)»:

¹²² «Լոյս» Կ. Պոլիս, էջ 1168-1169:

¹²³ «Ի Գէորգ վարդապետին աւրինակէն գրեցի գաւ: Եւ նա գտնվել էր թէ որք յընթեռնողն գաւ այլափոխ բանիցն պատահեսցէ՝ մի տգիտութեան վարկցի կամ անձնահաճութեան, և մի համարձակեցի յեղաշրջել բան ինչ, զի յաւրինակէ մեկնութենէն Տեառն Խոսրովու ուղղեցաք, որչափ գտաք զի նմանէ քննեալն» (Մատենադարան, ձեռ. № 179, էջ 511ա): Այս վերաբերում է Աղաթամատոյցին: Պատարագամատոյցը վերջանում է այսպես. «Ի Գէորգ վարդապետին աւրինակէն գրեցի գաւ: Եւ նորա գրեալ էր, թէ մի հեղգութեան համարիր զոչ յաւելուն ի սմա զհամբաւակազունից ոմանց զնորաձև բանից բարդուամս... յիշեա զմեղաւոր հոդս զՍտեփանոս...» (Ամդ, էջ 555բ):

տիացնում է գրիչը¹²⁴։ Իսկ Խաչատուրի օրինակը Գևորգ Սկևռացու ձեռքով գրված չէ։ Վերջապես, Գևորգ Սկևռացու օրինակը նկարագարող էր, ինչպես վկայում է վարքագիրը՝ «և **գեղազարդ շքով նկարեալ**, գոր տեսողացն և վայելողացն յայտնի է»¹²⁵։ Մինչդեռ Խաչատուրի օրինակը միայն երկու նկար ունի։

Այս բոլորը վկայում են, որ Գևորգ Սկևռացին 1288 թվականից հետո և 1292 թ. առաջ գրել և նկարագարող է Աստվածաշունչ մատյանը, որից և նրա իսկ աշխատած առաջին (Խաչատուրի) օրինակից 1292 թ. արտագրել է Ստեփանոս Գոյներերիցանցը Մատենադարանի № 179 ձեռագիրը¹²⁶։ Այս ձեռագիրը արժեքավոր է նաև նրանով, որ Ծննդոց գրքի ցանկի վերջին պլուսակում պահպանվել է Մովսես մարգարեի նկարը։ Մովսեսի նկարը գտնվել է նաև Խաչատուրի օրինակում, դարձյալ նույն ցանկի վերջում¹²⁷։ Խաչատուրը նորուսում աշակերտ էր, իսկ Ստեփանոս Գոյներերիցանցը՝ ծաղկող չէր։ Մնում է ենթադրել, որ այն նկարել է Գևորգ Սկևռացին։

Բայց այստեղ մեզ ամենից առաջ հետաքրքրում է Հեթում արքայորդու և Գևորգ Սկևռացու մշակութային համագործակցությունը։ Լամբրոնի տերը խնդրել է Սկևռայի րաբունապետին փարթամացնել Աստվածաշունչը նախադրությամբ, որը նա կատարել է և ավարտել 1288 թվականին։ Այս համագործակցությունը շարունակվում է նաև հետագայում։ 1293 թ. Հեթում թագավորը Հովհաննես Երզնկացուց Քերականությունը նվեր ստանալուց հետո, Գևորգ Սկևռացուն նոր պատվեր է տալիս, որն ավարտվում է 1295 թ.¹²⁸։

¹²⁴ Ն. Պողարյան, Ցուցակ Երուսաղեմի, հ. 2, 1972, էջ 499-501։

¹²⁵ «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, էջ 479։

¹²⁶ «Լոյս», էջ 1168։

¹²⁷ Մատենադարանի № 179 ձեռագրի գրչության վայրը չի նշված հիշատակարանում. սակայն այն ընդօրինակված պետք է լինի Արմենի անապատում, որտեղ այդ ժամանակ բնակվում էին և՛ Գևորգ Սկևռացին և՛ Ստեփանոս Գոյներերիցանցը։ Վերջինիս «ի նիւթ» օգնող Վահրամ սարկավագը, որն այդ թվականին Արմենի անապատում ավարտում է Փիլոնի գործերի ընդօրինակությունը, աղաչում է հիշել «զհոգևոր հայրն իմ և զուսուցիչ, որ իբրև գիւր մաքուր է զիմ զմարմնական ախորժակս՝ յաստուածայինսն յարդորելով հանապազ աննախանձաբար զՍտեփանոս Գոյներերիցանց» (Ն. Պողարյան, Ցուցակ Երուսաղեմի, հ. Ա, էջ 469)։

¹²⁸ Մատենադարան, ձեռ. № 180։

Բայց Հերթում արքայորդին մինչ այդ ստացել էր նաև Ճաշոցը: Ինչպես վերը տեսանք, ձեռագրի քննությունը մեզ բերեց այն համոզման, որ այն գրված է Սկևռայում Ստեփանոս քահանայի ձեռքով: Սկևռացի բարոնապետի և Ճաշոցի ստացողի պաշտոնական, բարեկամական, ինչպես նաև մշակութային հարաբերությունները խոսում են այն բանի օգտին, որ Ճաշոցը ոչ միայն Սկևռայում կարող էր գրվել, այլ և Գևորգ Սկևռացին այն մարդն է, որ ի վիճակի էր Ճաշոցը գլուխ բերելու: Հերթում արքայորդուն տրված Գևորգ Սկևռացու բազմաթիվ խրատների և խորհուրդների պատմականորեն փաստարկված և Սուրբ գրքով հաստատված գրավոր արտահայտությունը կտեսնենք Ճաշոցում, քիչ հետո, որն ինչպես տեսանք, հաստատում է հիշատակարանը:

«Ճաշոցի» հիշատակարանը և նրա պարունակած ուղերձը

«Հերթումի Ճաշոցը» աչքի է ընկնում իր պատմական բնույթի հիշատակարանով, որը Կիլիկիայի Հայոց պետության սկզբնավորման շրջանից մինչև ԺԳ դարի 80-ական թվականներն ընկած ժամանակաշրջանի համառոտ շարադրանքն է: Այն, դեռևս միջնադարում, արտածվել է Ճաշոցից և ընդօրինակվել որպես ինքնուրույն պատմագրական երկ, արժանացել նաև մի քանի տպագրության¹²⁹:

Հերթում արքայորդու շրջապատում 1280-ական թվականներին ամենահարմար անձնավորությունը, որ կարող էր իր պարոնի համար այնպիսի Ճաշոց ստեղծել, ինչպիսին այսօր ներկայանում է մեզ, Սկևռայի դպրոցի բարոնապետ, մատենագիր, նկարիչ, գրիչ, գրչության արվեստի տեսաբան և հմուտ կիրառող Գևորգ Սկևռացին էր, որին, Մ. Օրմանյանի համոզմամբ «Ժամանակիս Կիլիկիայի վարդապետներուն մեջ առաջին տեղը պետք է ընծայել»¹³⁰:

¹²⁹ Ձեռագրեր՝ օրինակ, Մատենադարան, ձեռ. № 3078, էջ 258ա-267բ («Պատմութիւն թագաւորացն որ ի Սիս»), Երուսաղեմ, ձեռ. № 68, հրատարակություններ՝ «Յիշատակարան թագաւորական Ճաշոցին կամ համառօտ պատմութիւն Ռուբինեան իշխանաց», «Արարատ», 1870 թ., էջ 353-360, 382-386, նույն տեղում՝ 1888 թ., էջ 345-356, 437-456, Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 212-223 (հավելված), Դ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, հ. Բ, էջ 343-348:

¹³⁰ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1795:

Գևորգ Սկևռացին, ինչպես վկայում են ժամանակակիցները, ամենից շատ բարոյական իրավունք է ունեցել խրատելու Հեթում արաքայորդուն և Ճաշոցը խմբագրելով, նկարագարողով և հիշատակարանը հորինելով դարձրել է որպես «վարդապետություն խրատու» (ինչպես նշվում է հիշատակարանի սկզբում)¹³¹ առաջին հերթին Հեթումի համար: Այն ուսումնասեր, ասպետ, կրոնավոր արքայորդու սեղանի գիրքն էր, ամենօրյա գործածության համար Ճաշոց, մաշտոց, տոնացույց, պատմություն, արվեստի անսպառ հարստությամբ, ակնահաճո և հոգեպարար «լի և պատարուն, իբրև զծաղկազարդ բուրաստան»¹³²:

Կրկին վերադառնանք ձեռագրին և վերստին սկսենք հիշատակարանից:

Հիշատակարանը շարադրելիս Գևորգ Սկևռացին օգտվել է այլևայլ աղբյուրներից, պատմական դեպքերի համար, առաջին հերթին, Վահրամ Բաբունու Վիպասանությունից, իսկ ժամանակակից դեպքերի շարադրման համար՝ սեփական դիտումներից: Օրինակ, նրան հայտնի են որ Թորոս Բ-ի Կոստանդնուպոլսից Կիլիկիա վերադառնալը «այլ և այլ աւրինակաւ պատմեն գիրք»¹³³, որ դժվարալույծ գրքերի նրա մեկնությունները «գտանին առ այժմ առ մեզ»¹³⁴, այսինքն այնտեղ, որտեղ ստեղծվում էր Ճաշոցը, որ Անավարզան գրավելուց հետո Թորոս Ա-ն իր կառուցած տաճարում դնում է Տիրամոր պատկերը, և այդ մասին արձանագրություն գրում, որը տեսել է նա («որպես և գրեալ է յարձանի ի շինուածս տաճարի»)¹³⁵:

Սակայն Գևորգ Սկևռացու նպատակը Ռուբինյան իշխանության պատմության հանգամանալից կամ համառոտ շարադրանք ստեղծելը չէր, այլ երիտասարդ արքայորդուն նախնիների հերոսական ոգուն, հայրենիքին և հավատին նվիրված նրանց գործունեությանը հավատարիմ մնալուն ուղղորդելը:

Այս բանն արվում էր Կիլիկյան Հայաստանի նկատմամբ բյուզանդական նվաճողական քաղաքականության մերկացմամբ, որը ոչ մի միջոցի

¹³¹ Մատենադարան, ձեռ. № 979, էջ 470ա, տե՛ս աստ՝ գում. նկ. 1:

¹³² Անդ:

¹³³ Անդ, էջ 472ա:

¹³⁴ Անդ, էջ 473ա:

¹³⁵ Անդ, էջ 471ա:

առաջ կանգ չէր առել և հանդես էր եկել մերթ ռազմական բացահայտ միջամտությամբ, մերթ խարդախությամբ ու խաբեություններով, իսկ ապա դավանաբանական գործողություններով՝ հայ և հույն եկեղեցիների միավորման ձեռնարկությամբ, որին տուրք էր տվել երիտասարդ արքայորդին, Կիլիկյան Հայաստանի ապագա թագավորը, պարոն Հեթումը՝ «որ է շառաւիղ բարեշնորհ բըղխեալ յարմատոյ թագաւորութեան Թորգոմեանս սեռի և Ասքանազեանս տոհմի»¹³⁶։ Եվ որպէսզի Կիլիկյան իշխանության փառաբանությունը նրա համար «յայտնաբանեալ լինի զայս ձև ւարիմակի»¹³⁷։

Հիշատակարանում պատմվում է, որ երբ արտաքին թշնամիների հաճախակի հարձակումներից կործանվեց Բագրատունյաց թագավորությունը և Հայոց իշխանները իրենց հպատակներով տեղափոխվեցին «ի ստորին կողմանս Գամրաց և Պոնտոսի», նրանց խանգարեցին հույները, և հայերը «ի նենգաժէտ յազգէն յունաց խոյս տուեալ, եկին ի սահմանս Կեսարեայ Կապադովկիացոց, որոյ տիրեալ քաջութեամբ արքայն մեծ Գագիկ, և զբազումս ի յունաց սատակեալ»։ Սրանց մեջ էր նաև քաղաքի մետրապոլիտ Մարկոսը, որը իր շան անունը «Արմէն» էր դրել։ «Արքայն բարեշուք՝ զնա և զշունն իւր ի միում քրձի ըստ հարուածովք զանից ի միասին սատակեաց»։ Հույները լուծում են այս վրեժը և հալածում հայերին. ուստի ոչ միայն «ցրուեցան պայազատքն Հայոց... այլ ևս խառնիճաղանճ բազմութիւնքն ընդ բազում տեղիս և գաւառս»։ Ահա այդ ժամանակ նրանց միջից «մեծափառ ոմն իշխան իշխանաց ի սեռէ թագաորութեանն, արեանառու մեծին Գագկա՝ Ռուբեն անուն «գրավում է մի ամրոց, հաստատում է իր իշխանությունը և ընդարձակում այն։ Մահից հետո նրան հաջորդում է որդին՝ Կոստանդինը, «այր քաջ և արդարագործ»։ Սա նույնպես ընդարձակում է հոր իշխանության սահմանները, գրավում ամրոցներ, դաշտեր և այլ վայրեր, «զոգունս ի յունաց...», որոնց համար «սիրեցեալ եղև բնակչաց աշխարհին Կիլիկիայ»։

Սրա որդին՝ Թորոսը (Ա) իշխանության գլուխ անցնելով՝ նախ Գագիկ թագավորի արյան վրեժն է առնում հույներից, և նրանից վերցնում

¹³⁶ Անդ, էջ 470բ։

¹³⁷ Անդ։

Անարգաթա դղյակը: Իր գործերով նա այնքան է հռչակվում, որ «Կիլիկիայ անուն լքեալ «Թորոսի երկիր» գաշխարհն նորին վերաձայնէին»:

Հաջորդը՝ Լևոն եղբայրը նույնն է անում և քաջության անուն վաստակում: Սակայն խաբում են հույները և նրան՝ Թորոս ու Ռուբեն որդիների հետ կապանքներով բանտարկում են Կոստանդնուպոլսում, ուր Ռուբենին՝ «կուրացուցին կուրացեալ նախանձով ազգն յունաց...», որից հետո «իշխանութիւն Հայոց բարձաւ ի Կիլիկիայ՝ տիրելով վերստին յունաց»: Այս համեմատաբար ընդարձակ պատմվում է Թորոսի վերադարձը Կիլիկիա և հայկական իշխանության վերականգնումը, նրա քաջագործությունները, հույներին պատժելը և այլն, և շրջանցում է այն մանրամասնությունները, որոնք որոշ չափով կարող էին ստվեր նետել հայերի կամ փառաբանյալ հերոսի վրա:

Ըստ հիշատակարանի, երբ հույն դուքսը Լամբրոնի և Ասկուռասայի հայ իշխանների հետ Թորոսին շրջապատում է Մամեստիայում, վերջինս դուրս է գալիս և ջախջախում նրանց: Այդ ճակատամարտում զոհվում է Լամբրոնի տեր Հեթումի եղբայր Օշինը, իսկ ինքը գերվում է, և ազատվում 40.000 ոսկի փրկագնով, որի կեսը վճարում է, իսկ մյուս կեսի համար պատանդ է թողնում որդուն: Բայց այդ մասը բաց է թողնված հիշատակարանում (Լամբրոնի իշխանները Հեթում արքայորդու նախնիներն էին), միայն գրված է. «գոյնսն էսպան, և զհայկազունսն ձերբակալ արարեալ կալաւ և յետոյ ազատեաց»: Պատճառաբանում է նաև հույների հետ հիշյալ իշխանների վերը նշված համագործակցությունը, «նոքա յԱրևելից ի սրոյն իսմայելացւոց խոյս տուեալ եկին և կալան գկողմանադ նախասացեալ (Ասկուռասայի և Լամբրոնի. Ա. Մ.) և մտին ընդ հնազանդութեամբ կայսերն Յունաց»¹³⁸:

Թորոսի եղբորը՝ Ստեփաննին սպանում են հույները, դնելով եռացող կաթսայի մեջ: Սրա որդին՝ Ռուբենը հաստատվելով իշխանության գլուխ «եղև այր աշխարհաշէն, առատամիտ և բարեգործ, որոյ էլ համբաւ անուան նորա ընդ ամենայն աշխարհ», սակայն Լամբրոնի իշխանի սադրանքով, Անտիոքի տերը խաբեությամբ բանտարկում է նրան՝ Կիլիկիան տիրելու համար, բայց Ռուբենի խորհրդով իշխանությունը իր ձեռքն է վերցնում եղբայրը՝ Լևոնը: Սա «առաւելաւ յամենայն բարու-

¹³⁸ Անդ, էջ 472ա:

թիւնս քան զնախնիսն իւր... ընդարձակեաց զսահմանս տէրութեանն... բազում ամրոցս և դղեակս շինեաց, յորով վանորայս և աղքատանոցս կազմեաց, և գոտեաց տունս և ռոնիկս պարգևեաց, և բարութեամբ զաշխարհն իւր ելից... պսակեաց թագաւոր Հայոց, և նորոգեաց զաթոռ և զգաւազան թագաւորութեան Թորգոմայ»¹³⁹:

Լևոնի մահից հետո Կոստանդին Պալլն իր որդուն՝ Հեթումին ամուսնացնելով Լևոնի դստեր՝ Չապելի հետ, հռչակում է նրան Հայոց թագաւոր «խորհրդածեալ զխաղաղութիւն աշխարհիս Հայոց, յուշի անկեալ զնաց առ ազգն մաշող, զոր թաթարն կոչեն, և յուխտ մտեալ ընդ նոսա...»: Նրա մահից հետո թագաւորի ավագ որդի Լևոնը, որը հայրն է Ճաշոցի ստացող Հեթումի, «Է սուրբ արքայս Հայոց առատամիտ, ողորմած, ունկնդիր զգուէլոց (այսինքն՝ զրկվածներին), ապաւէն վտանգելոց, ողջախոհ և մաքուր, երկայնամիտ և ժուժկալ, և յամենայն նեղութիւնս համբերող... և մեծախորհուրդ...»¹⁴⁰, քաջ և քաջալերող է այլն:

Այստեղ ավարտվում է Հեթում արքայորդու նախնիների հայրենաշէն գործերը փառաբանող և նրա դավանանքը կրողների, իսկ նենգությունը՝ նշավակող հիշատակարանը:

Հիրավի, մոտ երկու հարյուր հիսուն տարի առաջ, բուն հայրենիքում պետականությունը կորցրած ժողովրդի մի հսկա զանգված, մի նոր վայրում, հերոսական մաքառումների ուղիով ստեղծել է սեփական պետականությունը, փրկել, պահել և զարգացրել է ազգային ավանդույթները, մշակույթը, գիտությունը, արվեստն ու գրականությունը, հաստատել է իր գոյությունը աշխարհում, ուստի նոր թագաժառանգը պետք է հավատարիմ մնա նախնիների ավանդներին, նրանց որդեգրած դավանանքին: Այսպիսին պիտի լինի նաև նոր թագաւորը:

Հիշատակագիրը զգուշացնում, զգաստացնում է թագաժառանգին և այդ անում է ոչ միայն հիշատակարանով, որը տեղավորված է ձեռագրի վերջում, այլ սկսում է առաջին թերթից:

¹³⁹ Անդ, էջ 474ա:

¹⁴⁰ Անդ, էջ 475բ:

Նկ. 1. Բարսեղ Կեսարացու դիմանկարը

«Ճաշոցի» պատկերագրողման «պատգամը»

Ինչպես նշեցինք, Հեթումի Ճաշոցը սկսվում է հունվարի 1-ից Բարսեղ Կեսարացու տոնով, որն, իսկապես այդ օրն է, բայց ուրիշ օրինակներում տեղավորված է ճաշոցների մեջտեղում, ուր սկսվում են սրբերի տոները ըստ հռոմեական ամիսների: Սակայն «Հեթումի Ճաշոցում» սկզբում նշված չեն ոչ օրը, ոչ էլ տոնի և սրբի անունը:

Հեթումի Ճաշոցը սկսվում է ինքնատիպ ձևով, նույնիսկ խորհրդավոր: Բացված երկու էջերը լրացնում են միմյանց, որպես մի ամբողջություն. կենտրոնը, աջակողմյան թերթի ստորին կեսից ավելին երկայուն երկաթագիրն է՝ Սողոմոնի իմաստությունից բերված ընթերցվածով: Վերևում գլխագարդը՝ Սողոմոնի նկարով, աջ կողմում՝ ամբողջ լուսանցքով մեկ՝ լուսանցագարդը, վեց նկարներով, իսկ ձախակողմյան ողջ էջի վրա Բարսեղ Կեսարացու նկարն է: 1620-ական թթ. Հակոբ Ստեցին նկարի տակ սխալմամբ գրել է. «Սուրբ Սահակ է, թոռն Սուրբ Գրիգորոյ, գրոցս շինաւղն, թվին Հայոց ՉԼԷ (1288)» (6բ): Սակայն, որ նկարում

Բարսեղ Կեսարացին է, ապացուցվում է նախորդ էջում գրված ցանկերով, որտեղ առաջինում «Բ»-ով սկսվող անուններից առաջինն է, նշված՝ «**Ա տաւն**», իսկ երկրորդում՝ գրված է հունվարի Ա-ի դիմաց, և վերջապես, նրա տոնի վերաբերյալ ընթերցվածներն են գրված:

Բարսեղ Կեսարացու պատկերի լայն ծաղկաշրջանակը եզերված է դրսից կարմիր և ներսից կապույտ նեղ շրջանակներով¹⁴¹: Ծրջանակի երկու կողերի ներսից վեր են բարձրանում խարիսխների վրա հենված երկու որմնասյուներ՝ պսակված գեղեցիկ խոյակներով: Վերջիններս իրար են միանում կամարով, որից վեր, մինչև շրջանակը՝ ծաղկաբուրգեր են:

Կամարակապ այս խորանում կանաչ գետնի և ոսկե խորքի վրա կանգնած է Բարսեղ Կեսարացին, ձախ ձեռքում ոսկեկազմ գիրքը՝ սրտի մոտ, աջը՝ գրքին մոտեցրած, խրատում և օրհնում է: Չնայած նկարը դիմառայաց է, բայց բիրբերը ուղղված են դեպի հաջորդ՝ հանդիպակաց էջը (նկ. 1, գուն. նկ. 2-3), որտեղ գրադաշտի լայնքով, կեսից քիչ պակաս ոսկե խորքի վրա գեղեցիկ կիսախորան գլխազարդն է, որին ներքևի մասում տեղավորված է Սողոմոն թագավորի նկարը՝ արքայական թագով և ծիրանիով, ձախ ձեռքում գրված մագաղաթյա բաց փաթեթը, աջը՝ պահած խրատող շարժումով:

Գլխազարդից ներքև, երկայուն ոսկե երկաթագիր գրությամբ բերված է Սողոմոնի Առակներից ընթերցված: Այն սկսվում է ամբողջ գրադաշտի երկարությամբ իջնող «Բ» հյուսածո զարդագրով, որը գծված է ոսկով, բայց գունազարդված չէ: Չարդագիրը մի տեսակ թափանցիկ տեսք ունի, որով կարծես էջերը միահյուսվում, կապվում են իրար:

Լուսանցազարդը հյուսված է ոսկի, կանաչ, դեղին, կարմիր, կապույտ, ռճավորված և բնական տերևներով, որոնց մեջ վերից վար տեղավորված են մարդկային վեց կերպարներ: Այս լուսանցազարդի վրա առաջին անգամ ուշադրություն է դարձրել Գ. Հովսեփյանը: «Վերից վար այս եզրազարդի մեջ այլ և այլ դիրքերով նստած, կանգնած կամ չոքած վեց պատկերներ կան. կարծում ենք Լևոն Գ-ն է յուր գավակներով, որով հետև ոչ մի կապ չունի այս պատկերները բովանդակության հետ»¹⁴²: Հ-

¹⁴¹ Ծաղկաշրջանակի յուրաքանչյուր վարդյակ ամփոփում է չորս գունավոր եռաթերթ, որոնց միացումից կենտրոնում ստացվում է ոսկե խաչ: Ծրջանակն ունի քառասուն այսպիսի վարդյակ:

¹⁴² Գ. Հովսեփյան, Համառօտ տեղեկություններ..., էջ 108-109:

նարավոր է, որ Լևոն թագավորն է յուր որդիներով, որովհետև նրա յոթ որդիներից երկուսը՝ Օշին և Ալինախ գույզը ծնվել են 1283 թ., մնացած հինգը՝ 1265-1279-ը¹⁴³: Եթե ընդունենք, որ Ճաշոցը սկսված է եղել 1283 թվականի սկզբներին, երբ դեռ ծնված չէին Հեթումի կրտսեր եղբայրները՝ հինգ եղբայրներով՝ հոր հետ կարող էին նկարվել մի տոհմաձառում, ամեն մեկին ապագայում մի պաշտոնով ներկայացնելով, այլապես Ներսեսին պետք է նկարեր 4, Կոստանդինին՝ 7, Սմբատին՝ 10, Թորոսին՝ 13 և Հեթումին՝ 18 տարեկան հասակում: Սակայն այդպես չէ: Հեթում արքայորդին հորը նկարել տալով վերևում, որպես գերագույն իշխանություն, իրեն նկարել է տալիս հորից հետո նույնատիպ, որպես անմիջական թագաժառանգ:

Այս լուսանցագարդի մեկնությանը նվիրված մի հոդված ունի Լ. Ա. Դուրնովոն¹⁴⁴: Նկարագրելով լուսանցագարդը և մարդկային կերպարները, նա եզրակացնում է, որ չնայած նրանք պատկերված են որոշակի վիճակի և գործողության մեջ, ինչ-որ թեմատիկ տեսարան չեն ներկայացնում, այսինքն՝ կապ չունեն բովանդակության հետ, բայց միևնույն ժամանակ միմյանց նկատմամբ որոշակի փոխադարձ կապի մեջ են գտնվում: Լ. Դուրնովոն այդ կերպարների մեջ տեսնում է (ա) Լևոն Գ թագավորին, (բ) Հեթում երկրորդ թագավորին և Կիլիկյան արքունիքին մոտ կանգնած չորս անձնավորությունների՝ (գ) թագադիր ասպետ, (դ) գլխավոր մատակարար, (ե) ննջարանապետ և (զ) պալատի կառավարիչ:

Առաջին երկու պատկերների մեկնությունը համընկնում է Գ. Հովսեփյանի մեկնությանը, մյուսները՝ ոչ: Բանն այն է, որ Հեթում արքայորդին իր անձնական օգտագործման համար պատկերած Ճաշոցում հոր պալատականների նկարները չէր դնի: Հավանաբար այդպես չէր վարվի նույնիսկ Լևոն Գ թագավորը, եթե ինքը լիներ Ճաշոցի պատվիրատուն:

¹⁴³ Մանր ժամանակագրություններ 13-18-րդ դդ., հ. Ա, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 83-85: Ճաշոցի ստացող Հեթում Բ թագավորը 1296 թ. շարադրում է իր Տարեգրությունը, որտեղ իր քույրերի և եղբայրների ծննդյան տարիները ներկայացրել է այսպես. Հեթում – 1265, Փիմի – 1266, Սալի – 1269, Թորոս – 1270, Չապլուն – 1273, Սմպատ-Սալի (գույզ) – 1276, Կոստանդին – 1277, Ռիթա-Ութիֆանո (գույզ) – 1278, Ներսես – 1279, Օշին-Ալինախ (գույզ) – 1283: 1285 թ. մահանում է թագուհի Կեռանը:

¹⁴⁴ Л. Дурново, Портретные изображения на первом заглавном листе Чашоца 1288 г., «Стеленкацիի հասարակական գիտությունների», № 4, Երևան, 1946 թ., էջ 63-70: Թվականը ճիշտ չի գրել, հավանաբար նկատի ունենալով Հակոբ Սսեցու սխալ ընթերցումը ձեռագրի 6ա էջում:

Այդպիսի դեպքերում ավելի շուտ իրենց ընտանիքի անդամներին էին նկարել տալիս կամ նախնիներին: Սակայն Հեթում արքայորդին կարող էր նկարել տալ եղբայրներին, որպես իր՝ ապագա թագավորի ապագա պալատականների: Ինքը՝ որ դեռ թագավոր չէր, նկարված է որպես թագավոր: Թորոսը կարող էր լինել կամ թագադիր, բայց գուցե և եղբորից հետո երկրորդ թագակիրը: Սմբատը՝ գլխավոր մատակարար, Կոնստանդինը՝ ննջարանապետ, և վերջապես Ներսեսը՝ պալատի կառավարիչ: Գ. Հովսեփյանը և Լ. Դուրնովոն լուսանցագարդի պատկերների և բովանդակության մեջ կապ չեն տեսնում, սակայն կապ կա, եթե լուսանցագարդն իր պատկերներով քննենք նախորդ նկարների՝ Բարսեղ Կեսարացու, Մողոմոնի նկարի և նրա առակներից բերված քաղվածքի ու հաջորդ երկու քաղվածքների հետ:

Ոչ մի կասկած չի հարուցում առաջին և երկրորդ նկարների ով լինելը, ինչպես և նկատել են Գ. Հովսեփյանը և Լ. Դուրնովոն:

Անվերնագիր, ո՛չ տոն, ո՛չ սրբի անուն, ո՛չ Սաղմոս ու Ընթերցված. նշանակված էջը սկսվում է Սուրբ գրքի Առակաց գրքի ԺԱ գլխից, ուր դրվատվում են շիտակությունը, ուղղադավանությունը, խոնարհությունը: Արդարությունը ուղիղ, ճշմարիտ ճանապարհով գնացողների կողմն է, և դեմ՝ այդ ճանապարհից խոտորվողների, որոնց նույնիսկ հարստությունը չի փրկի: Ուղիղ ճանապարհով գնացողներն են շենացնում աշխարհը: Այս անմիջապես կապվում է հիշատակարանի գաղափարների հետ: Հեթումի նախնիները ուղիղ ճանապարհով են ընթացել և շենացրել աշխարհը: Ինքն էլ է այդ ճանապարհով գնալու.

«Բերան խոնարհաց խօսի զիմաստութիւն:

Կատարելութիւն ուղղոց առաջնորդեսցէ նոցա, և գայթակղութիւն արհամարողաց աւերեսցէ զնոսա:

Ոչինչ աւգնեսցեն ինչք յաւուր բարկութեան, այդ արդարութիւն փրկէ ի մահուանէ...

Արդարութիւն անապատի ուղղէ զճանապարհս և յամպարշտութիւնս արկանէ անիրաւութիւն:

Արդարութիւն արանց ուղղեայ՝ փրկէ զնոսա, անմտութեամբ կորնչին անաւրէնք...

Բարութիւնք արդարոց յաւրինեն զքաղաք, ի կորըստեան ամպարշտաց եղև ուրախութիւն:

Արհնությունը ուղղոց բարձրանայ քաղաք»¹⁴⁵:

Սողոմոնի առակներից քաղված այս հատվածին անմիջապես հաջորդում է Պողոս առաքյալի Տիմոթեոսի 2-րդ թղթից մի քաղվածք, որտեղ պատճառաբանվում է այն հանգամանքը, թե հնարավոր է, որ մարդիկ շեղվեն ուղղադավանությունից «ողջամտության վարդապետության ոչ անսայցեն, այլ ըստ իւրաքանչիւր ցանկութեանց ... ի նշմարտութենէ աստի դարձուցանիցեն զյսելիս և յառասպելս կործանեցեն»։ Այսպիսի պարագաներում չպետք է հուսահատվել, որովհետև կա փրկության ճանապարհ՝ «Այդ դու գուարթ կաց յամենայնի ճգնեա, զգործ աւետարանչի գործեա, զպաշտպան քո կատարեալ կալ։ Չի ես այսուիտեա նուիրեալ եմ,– շարունակում է դարձի եկած Պողոսը,– և ժամանակ դարձի իմոյ հասեալ կայ։ Չբարւոք պատերազմ պատերազմեցաւ, զընթացսն կատարեցի, զհաւատսն պահեցի։ Այսուիտեա կայ մնայ ինձ արդարութեան պսակն զոր հատուցէ ինձ Տէր յաւուր յայնմիկ արդարն դատաւոր, որ ոչ միայն ինձ, այդ և ամենեցուն, որ սիրեցին զյայտնութիւն նորայ»¹⁴⁶:

Այստեղ բավականին որոշակի է ասված. երբեմնի հեթանոս Պողոսը դարձի է եկել, ինչու ֆրանցիսկյան Հեթումը դարձի չգա. և չարժանանա արդարության պսակին, չէ որ այդ պսակը ոչ միայն Պողոսի համար է, «այդ և ամենեցուն», նաև՝ Հեթումի,– ապագա թագավորի, որը պետք է ղեկավարի սկզբից անտի ուղղադավան իր ժողովրդին։ Եվ այս երկու ընթերցվածները ավարտվում են Հովհաննեսի Ավետարանից քաղված մի հատվածով, որը պատշաճում է դարձի եկած Հեթումին, այն մի տեսակ երդումի խոստովանություն է.

«Ես եմ հովիւն քաջ, հովիւ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարաց։ Իսկ վարձկանն որ ոչ է հովիւ, որոյ ոչ իւրեան ոչխարքն, իբրև տեսանէ զգայն զի գայ՝ թողու զոչխարսն և փախչի, և գայն յափշտակէ զնոսա և ցրուէ, քան զի վարձկան է և չէ փոյթ նմա վասն ոչխարացն։

Ես եմ հովիւն քաջ և ճանաչեմ զիմսն, և ճանաչիմ յիմոցն։

Որպէս գիտէ զիս Հայր, գիտեմ և ես զՀայր, և զանձն իմ դնեմ ի վերայ ոչխարաց։

¹⁴⁵ Մատենադարան, ձեռ. № 979, 47ա-47բ։

¹⁴⁶ Անդ, էջ 7բ-8ա։

Նաև այդ ոչխարք են իմ, որ ոչ են յայսմ գաւթէ, և գայն ևս պարտ է ինձ ածել այսր, և ձայնի իմում լուիցեն և եղիցին մի հաւտ և մի հովիւ»¹⁴⁷:

Թագավորը այլադավան չպետք է լինի, այլապես կնմանի վարձկան հովիւի, և նրա համար փույթ չի լինի իր հոտի կորուստը: Թագավորը այդպիսին լինելու իրավունք չունի. այդպիսին չէին Կիլիկիայի ո՛չ իշխանները, ո՛չ էլ թագավորները: Այդպիսին չպետք է լինի նաև Հեթում ապագա թագավորը:

Միայն Գևորգ Սկևռացին, թագավորի և նրա որդու սիրելին և հեղինակավոր խորհրդատուն կարող էր արքայորդուն այսքան նուրբ և այսքան որոշակի խրատներ և խորհուրդներ տալ, որը նույնն է, թե պահանջներ առաջադրել կամ պահանջել: Ինքնավստահ և ինքնահավան քսանամյա արքայորդին բավականին կրթություն ուներ և նրա ուշադրությունից չէր վրիպի Ճաշոցի ոչ վերջաբան-հիշատակարանի, ոչ էլ առաջաբան-ընթերցվածների իմաստը:

Այս բոլորը ուղղված էր Հեթումին և ոչ ուրիշ մեկին, ուստի ձեռագրի սկզբում ուրիշ ոչ մեկի նկարն էլ չպիտի լիներ, բացի Հեթումի հոր, Լևոն թագավորի նկարից: Ուղղադավան Լևոն երրորդը արքայավայել բազմած է լուսանցազարդի գագաթին, ոսկե թագը գլխին, սպիտակ մագու միրուքով: Աջ ձեռքը դրել է կողքին, ձախով՝ ոսկե, խաչապսակ արքայական տիրագունդն է պահել: Կանաչ ներքնագգեստ է հագինը, թիկունքին ձգել է կարմիր ծիրանին, որը թևի տակից անցնելով՝ ծածկում է աջ ոտը: Դեմքի արտահայտությունը խիստ է, բիբերը նայում են դեպի ձախ: Թագավորի շուրջը բուսազարդերը քիչ են. երկու ոճավորված տերև իրենց մեջ ամփոփում են գլուխը, որոնց միջի ոսկի խորքը համարյա ձուլվում է ելնդավոր ոսկե թագի հետ:

Նրանից անմիջապես ներքև նստած է երիտասարդ թագաժառանգը, ամբողջովին նույն դիրքով (նկ. 2), ինչ վերևում՝ թագավորը, ելնդավոր թագը գլխին, դիմահայաց, աջ ձեռքը՝ կողքին, ձախում պահել է մի քիչ փոքր խաչազարդ գունդը, բայց ոչ ոսկի, այլ կարմիրով գծած: Բազմած է աթոռին դիմահայաց: Հագուստը կապույտ է, կարմիր ծիրանիով, որը նույնպես ծածկում է աջ ծունկը: Մորուքը կարճ է, կարծես նոր բուսած: Շուրջը բուսազարդերը խիտ են:

¹⁴⁷ Հովհաննեսի ավետարանից քաղված այս հատվածը (Յովհ. Ժ, 11-16) տեղ է գտել Ճաշոցի տարբեր նյութերում, առաջինը՝ սկզբի նկարներին հաջորդող թերթին (էջ 8ա), ապա ևս չորս տեղում՝ էջ 88բ, 99բ, 271բ-2ա, 383ա:

Առաջինը Լևոն թագավորն է, երկրորդը՝ Հեթում արքայորդին, թագավորի դերում, առանց թագավորական իշխանության, այսինքն՝ ձեռքում բռնած խաչապսակ տիրագունդը ոսկեպատ չէ, դեռ բովանդակություն չունի, իրական չէ: Իսկապես, Ճաշոցը գրելու ժամանակ Հեթումը թագավոր չէր: Բայց ինչո՞ւ է այդպես նկարվել:

Իսկ ովքե՞ր են հաջորդ չորս պատկերները: Դրանք դիտելիս, նախ աչքի է զարնում այն, որ ինչպես նկատել է Գ. Հովսեփյանը¹⁴⁸, վեցերորդ

Նկ. 2. Լևոն Գ թագավոր և Հեթում թագակիր գահաժառանգ (լուսանցագարդի վերին մասը)

պատկերը, կամ վերջից առաջինը նստած է, ինչպես վերին երկու դեմքերը. դիմահայաց, աջ ձեռքը՝ կողքին, ձախում բռնած ֆրանսիական շուշանակերպ ոսկե գավազան. ինչպես գրում է Լ. Դուրնովոն¹⁴⁹, հագել է կանաչ ներքնագեստ, և վրան ձգել կարմիր ծիրանի: Եվ երկրորդ՝ բոլորի մագերը և սանրվածքը նման են իրար, այդ ժամանակի արևմտաեվրոպական սանրվածքի ձևով, ուղիղ հերափունջը ծածկում է ճակատների վերնամասը¹⁵⁰: Դեմքերը, համարյա նման են իրար, նույն աչքերն են: Այս չորս նկարները, մեր կարծիքով, նույն Հեթումի կյանքի տարբեր էտապների պատկերներն են:

Սկևռայի գրչության դպրոցը այդ փորձն ուներ արդեն, այսինքն՝ մինևույն անձնավորությանը ավելի լիակատար,

բազմակողմանի ներկայացնելու համար, մինևույն ձեռագրում նրան պատկերում էին մի քանի նկարներում տարբեր կողմերով, որոնց միագումարը ստեղծում էր անհատի ամբողջական կերպարը: Այդպես էր վարվել հռչականուն Գրիգոր Սկևռացին 1173 թ. Ներսես Լամբրոնացու համար գրած և նկարած «Նարեկի» մեջ Գրիգոր Նարեկացուն չորս

¹⁴⁸ Գ. Հովսեփյան, նշված հոդվածը, էջ 109:

¹⁴⁹ Л. Дурново, նշված հոդվածը, էջ 65-66:

¹⁵⁰ Նույն տեղում:

առանձին պատկերմամբ ներկայացնելով «Գրիգոր փիլիսոփա», «Գրիգոր հսկող», «Սուրբն Գրիգոր ճգնաւոր» և գետնատարած՝ Քրիստոսին երկրպագելիս, որի մակագրությունը ջնջել են (Մատենադարան, ձեռ. № 1568, էջ 7բ, 55բ, 120բ և 178բ): Լամբրոնացու այլ ձեռագրերի հետ այն պահվում էր Սկևռայում:

Մեր ենթադրությունը հետևյալն է. լուսանցագարդի ներքևից հաշված առաջին պատկերը Հեթում պատանին է, ավելի շուտ մանուկը, Լևոն Գ թագավորի անդրանիկը՝ Կիլիկիայի ապագա թագավորը, ուստի պատկերված է հոր նման (նկ. 3): Նրանից վեր, դեպի աջ, ծնկաչոք նստած պատա-

Նկ. 3. Լուսանցագարդի
ներքևից առաջին պատկերը
(Հեթում պատանին)

Նկ. 4. Լուսանցագարդի
ներքևից երկրորդ պատկերը
(Հեթումի ուսումնառությունը)

Նկ. 5. Լուսանցագարդի
ներքևից երրորդ պատկերը
(Հեթումը ասպետ)

նին է, հայացքը թեքած դեպի ձախ, ձեռքին բռնած ունի դեպի առաջ պարզած անտիկ ձևի ոսկե գեղեցիկ սափորիկ: Այս նկարում պատկերված է Հեթումը ուսումնառության շրջանում (նկ. 4):

Ոսկե սափորը, անոթը լցված է գիտությամբ: Հեթումը ծնկաչոք թեքված է դեպի տիտղոսաթերթի գիրը, գիրքը, և ասես լսում է: Սակայն սափորը հունահռոմեական է, ուրեմն Հեթումի դաստիարակությունը այդ թերթումն է ունեցել, բայց նա պետք է անսա Սողոմոն իմաստունի խրատին և Բարսեղ Կեսարացու հայրապետական խոսքին, որոնք մարդկանց խրատում են նրանց բոլոր տարիքում ոչ միայն պատանի, այլև նույնիսկ թագավոր դառնալուց հետո:

Երրորդ նկարում Հեթումը կանգնած է ամբողջ հասակով, հանդիսավոր կեցվածքով, աջ ձեռքը ծալած-դրած է կրծքի վրա երեք մատը՝ միացրած իրար: Վեր բարձրացրած ձախ ձեռքում բռնել է երկարակոթ, լայնտակ սկիհանման ոսկե անոթ: Շատ մանրամասն է նկարված զգեստը, դեպի ներքև լայնացող երեք-չորս անցքեր ունեցող կանաչ եզրերով կապույտ վերնագգեստի բացվող թևքերի տակից երևում են ներքնագգեստի սպիտակ, նեղ թևքերը (նկ. 5): Ուսերից իջնում է կարմիր թիկնոցը, որը ամրանում է կրծքի վրա՝ սպիտակ թելկապերով: Կոշիկները կարմիր են, լայն, հաստ քթերով: Լ. Դուրնովոն հագուստը համարում է ԺԳ դ. արևմտաեվրոպական տարագ, որը կրել են Կիլիկիայի արքունիքում: Այդպիսի տարագ ունեն Վասակ իշխանը և իր որդիները, ինչպես նաև Լևոն Գ-ի երեք որդիները 1272 թ. ձեռագրում¹⁵¹:

Այս Հեթումի իրական (ձեռագրի ստեղծման ժամանակի) նկարն է, ուր արքայորդին պատկերված է ասպետական տարագով, 1283 թ. Աստվածհայտնության տոնին, հունվարի 6-ին ասպետական աստիճան ստանալիս, որին ամենայն հավանականությամբ, ներկա էր նաև Գևորգ Սկևռացին և նրան պատկերել է այդ հանդիսավոր պահին: Տասնութամյա Հեթումի նկարը գտնվում է նկարաշարի կենտրոնում: Մինչ այդ պատկերված երկու նկարները Հեթումի անցած տարիների երևակայական պատկերումն էին, իսկ հաջորդ երկուսը՝ գալիք տարիների Հեթումն է, երբ դեպի թագավորական գահն է գնում և համարյա գահակալ է:

Չորրորդ նկարում ներքնագգեստը մուգ կանաչավուն է, վերնագգեստը՝ մուգ մանուշակագույն: Հեթումը ծնկաչոք թեքված է դեպի աջ,

¹⁵¹ Л. Дурново, նշված հոդվածը, էջ 65-66:

երկրորդ պատկերին հակառակ ձեռքում բռնած է ոսկյա թագը, դեմքն ուղղված է դեպի վեր՝ թագավորական գահը (նկ. 6):

Նկ. 6. Լուսանցազարդի
ներքևից չորրորդ պատկերը
(Հեթումը թագը ձեռքին)

Ասպետական կարմիր թիկնոցի փոխարեն նկարիչը նրան հագցրել է մանուշակագույն թիկնոց, որը հետագայում պետք է վերածվի թագավորական ծիրանիի: Իսկապես, հաջորդ նկարում (հոր պատկերից ներքև) արդեն, Հեթումը նկարված է որպես թագավոր: Ի տարբերություն նախորդ չորս անմորուս պատանիների ու երիտասարդների, Հեթումը թագավոր է՝ փոքրիկ մորուքով (նկ. 2):

Այսպիսով, Հեթումի Ճաշոցի առաջին լուսանցազարդը հինգ պատկերներում ներկայացնում է Հեթում արքայորդու կյանքի տարբեր շրջանները, որոնց մեջ իրականը (համաժամանակյա) ասպետ Հեթումի նկարն է (հնարավոր է, որ այն նկարված է հենց այն ժամանակ, այսինքն՝ 1283 թվականին, երբ նա ձեռնադրվում էր ձիավոր՝ ասպետ, ուրեմն Ճաշոցը նվիրված պետք է լինի այդ դեպքերին, սկսված այդ թվականին): Իրական է նաև Լևոն Գ թագավորի նկարը (գուն. նկ. 3):

Ինչպես տեսնում ենք, Հեթումի Ճաշոցի սկզբնաթերթի գեղարվեստական ձևավորումը, ներառյալ լուսանցազարդը՝ իր վեց պատկերներով, կապվում և լրացնում է բնագիրը, իրական է դարձնում խոսքը՝ այն կապելով ստացողի հետ, նրա անցած կյանքի, ներկայի և ապագայի հետ¹⁵²: Ինչպես բնագրում, այնպես էլ լուսանցազարդի նկարներում, ար-

¹⁵² Այն, որ նույն մարդը կամ մարդիկ, կարող էին պատկերվել ոչ միայն նույն մատյանի տարբեր էջերում (ինչպես Գրիգոր Սկևռացու 1173 թ. ընդօրինակած «Նարեկում» Գրիգոր Նարեկացու չորս դիմանկարն է), այլև անգամ ձեռագրի միևնույն մանրանկարի մեջ, երևում է հենց «Ճաշոցի» երկու տերմինական պատկերից: Առաջինը «Մուտք Երուսաղեմ» է: Ըստ ավետարանական պատմության, դեռ քաղաք չհասած, Քրիստոսը պատվիրում է աշակերտներից երկուսին գնալ մոտակա գյուղը և այնտեղից իր համար մի ավանակ բերել, որը նրանք անում են, որից հետո այդ ավանակին նստած մտնում է Երուսաղեմ (Մատթ. ԻԱ, 1-11): «Ճաշոցի» մանրանկարում

տահայտված ենք տեսնում նույն գաղափարը, որի համար էլ Գևորգ Սկևռացին Ճաշոցը սկսում է ոչ թե Հայտնության տոնով¹⁵³, այլ խորհրդով, խրատով՝ ուղղված Հեթում արքայորդուն, Ճաշոցի պատվիրատուին: Այս կրկին ապացուցում է, որ Ճաշոցի խմբագիրը, նաև նկարիչն է, որ Բարսեղ Կեսարացու նկարը, գլխագարդը՝ Սողոմոն թագավորի հետ և լուսանցագարդը՝ Լևոն Գ-ի և Հեթում արքայորդու նկարների, ինչպես նաև մյուս նկարները, գլխագարդերը և լուսանցագարդերը, կատարել է Գևորգ Սկևռացին:

Գևորգ Սկևռացուն Ճաշոցին կապող մի հանգամանք ևս: Խաչատուրի Աստվածաշնչի նախադրություններով և ցանկերով օժտելու կապակցությամբ, տեսանք, որ Գևորգ Սկևռացին այն ավարտել էր Մաշտոց ծիսական մատյանից վերցված կանոններով:

Դրանից առաջինն էր «Կանոն հաղորդութիւն տալոյ», երկրորդը՝ «Կանոն Մկրտութեան յորժամ քրիստոնեայ առնեն», որը թերի է մնում հաջորդ թերթերի ընկած լինելու պատճառով¹⁵⁴: Անշուշտ, դրանցից հետո ուրիշ կանոններ էլ են եղել: Այս նույն կանոնները գտնվում են նաև Հեթումի Ճաշոցի վերջում: «Կանոն Մկրտութեան», «Կանոն պսակ

(էջ 137բ) տեսնում ենք պատմության այս երկու դրվագը միասին՝ երկու աշակերտ բերում են ավանակը (մանրանկարի վերին ձախ մասում), ապա նրանց հետ Հիսուսը մտնում է քաղաք՝ ավանակին նստած (տե՛ս գուն. նկ. 4): Ավելի հատկանշական է Խաչելության պատկերաշարը (էջ 193ա), որտեղ **Հովսեփ Արիմաթացին նույն մանրանկարում պատկերված է երեք անգամ**: Առաջին դրվագում նա պատկերված է Պիղատոսի առաջ կանգնած (մանրանկարի ձախ կողմում), որից թույլատվություն է խնդրում Քրիստոսի մարմինը թաղելու համար, երկրորդում Հովսեփը աստիճանով բարձրանալով խաչից իջեցնում է Հիսուսի մարմինը (մանրանկարի աջ կողմում), և վերջապես երրորդ դրվագում՝ նա երկու ձեռքով գրկելով Քրիստոսի պատանքված մարմինը՝ գերեզման է դնում (մանրանկարի ներքևի մասում): Այս մանրանկարում Հիսուսն ու Աստվածամայրը պատկերված են երկուական անգամ (տե՛ս գուն. նկ. 5): Ի վերջո, ձեռագրում կան նաև կրկնվող կերպարներով մեծ լուսանցագարդեր. դրանցից մեկում Քրիստոսի Երուսաղեմ գալու պատմության դրվագներն են՝ ըստ չորս ավետարանիչների (էջ 138ա), իսկ մեկ այլ նմանատիպ լուսանցագարդում, որտեղ Քրիստոսի Հարությանը հաջորդած դրվագներ են (էջ 212ա), տեղ են գտել Քրիստոսի և Մարիամ Մագդաղենացու մի քանի պատկեր (տե՛ս գուն. նկ. 7, 8): **Ծանոթագրություն - Կ.Մ.**

¹⁵³ Ի դեպ, միակ Ճաշոցը, որ այդ ժամանակներում նույնպես Բարսեղ Կեսարացու տոնով էր սկսվում Հովհաննես արքայեղբոր Ճաշոցն է, որը կարող էր գրված լինել Հեթումի Ճաշոցից հետո (Հ. Տաշյան, Յուզակ հայերեն ձեռագրաց, Վիեննա, 1895, № 245):

¹⁵⁴ «Լոյս», 1906, էջ 1216-1217. «Կընդհատի այս շատ հետաքրքրական կանոնը երեսներու պատճառով (եր. 1066)» գրում է Բ. Կյուլեսերյանը:

աւրինելոյ», «Կանոն հաղորդութիւն տալո», «Կանոն թաղումն առնելով գերեզման աւրինելոյ», իսկ մինչ այս, սկզբում՝ «Կանոն ջուր աւրինելոյ»¹⁵⁵: Ծաշոցում և Աստվածաշնչում եղած կանոնների համեմատութիւնը ցույց տվեց, որ միմյանցից են արտագրված: Ուրիշ Ծաշոցում կամ Աստվածաշնչում այս նյութերը այսպիսի վիճակում չեն պատահում, ինչպես տեսաք Ստեփանոս Գոյներերիցանցի և հենց Գևորգ Սկևռացու Աստվածաշնչի երկրորդ ընդօրինակության մեջ, ուր ծիսական նյութերի այլ շարադրանքներ էին:

Նույն նպատակը հետապնդելով, այժմ անցնենք Ծաշոցի գրչության արվեստին. ի՞նչ սկզբունքով է գրված մատյանը, ծաղկողը նաև գրիչն է, թե գրիչն ուրիշ է և այլն:

Հարցեր են ծագում. ինչո՞ւ քաղաքացիությունն ստացած հայ եկեղեցու տերունական տոներից առաջինով «Փրկչին փառաւորութեան ուղղած տօներուն գլուխ»¹⁵⁶, Աստվածահայտնության տոնով սկսվող Ծաշոցներին չի հետևում «Հերթումի Ծաշոցի» հորինողը և «տօներին գլուխ» Հայտնությունից առաջ է դնում սրբերի տոնը: Այնուհետև, այդ անելով հանդերձ, ինչու տոնի և սրբի անունը սաղմոսի թիվը և ընթերցվածը չի նշում, ինչո՞ւ է Բարսեղ Կեսարացու նկարը հենց ամբողջ էջով մեկ նկարել և դրել Ծաշոցի սկզբում, երբ ձեռագրում այդ մեծության ոչ մի սրբի նկար չկա, նրանք միայն լուսանցազարդերում են պատկերված, նույնիսկ ամբողջական էջեր զբաղեցնող տերունական նկարներում այդ մեծության կերպար չկա նկարված, և վերջապես, ինչո՞ւ է հենց այդ էջաբացքում նկարել աշխարհիկ նկարներ, որոնք, Գ. Հովսեփյանի, Լ. Դուրնովոյի և այլոց կարծիքով, ոչ մի կապ չունեն բնագրի հետ:

Վերստին հիշենք ստացողին. Լևոն թագավորի գահաժառանգ Հերթում արքայորդու ուսուցիչն էր Վահրամ Բարունին, որի մասին Գևորգ Սկևռացու վարքում ասվում է. «բանիբուն և ճարտասան աներկիւղ, միանգամայն անամալթ և քաջաբան, զի ունէր զաղանդ քաղկեդոնական... ապականեալ դեղեաց զՀերթում՝ Տէր Լամբրոնին: Եւ որչափ յաշխարհի եկաց թագաւորն Լևոն՝ թէև կարծեալք երևէր յոք չարուսումն, այլ երկնչէին հանել ի վեր, զի սուրբս սոսկալի սանձէր յանալիսեանցն բե-

¹⁵⁵ Մատենադարան, ձեռ. № 979, էջ համապատասխանաբար 448ա, 454ա, 457բ, 459բ և 25բ:

¹⁵⁶ Մ. Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին, Բեյրութ, 1960, էջ 162:

րան: Եւ թագաւորն զսորայս միայն համարէր ճշմարիտ զբան և ամենայն եկեղեցի կախեալ կայր զհրամանէ սրբոյս: Յայժամ թագաւորն Լևոն փոխի մահուամբ առ Քրիստոս՝ թագաւորն երկնի և երկրի, և տայ զթագաւորութիւն Հեթմոյ՝ տեառն Լամբրոնի: Եւ սա սկսաւ յայտնել փոքր ինչ յուսմանէ չարափառութեանց, և սուրբս Գեորգ աստուածիմաստ խրատովն յետս նահանջեաց»¹⁵⁷:

Ինչպէս երևում է Վարքի հետագա շարադրանքից, Գևորգ Սկևռացին հաճախ է առիթ ունեցել «սանձելու» կամ «յետս նահանջեցնելու» Հեթումին: Բայց Հեթումը միայն ժամանակավոր է նահանջել «յորջափ յաշխարհի եկաց թագաւորն Լևոն», որից հետո Հեթումը գործել է ինչպէս կարողացել է: Եվ Հեթումը, նկատում է Մ. Օրմանյանը, – «զոհ գնաց յուր մոլեռանդ լատինասիրութեան, որով ոչ մի օգուտ կրցավ պատրաստել իրեններուն, այլ մանավանդ խանգարեց ազգային եկեղեցին, վտանգեց ազգային թագավորութիւնը, և իրեն ալ օգուտ մը չպատրաստեց: Իրավ հոգևորականութեան անձ մը կերևար, բայց յուր հոգևորութիւնն ալ առեղծվածային զգացում մըն էր, քանի որ ոչ աշխարհքէ կիեռանար, և ոչ իշխանութենէ ձեռք կքաշէր, կրոնավորի սքեմով արքունիք կնստեր, և կրոնավորական գոտիէն պատերազմողի սուրը կկախէր... Իրավ ալ ոչ թե կեանքովը, այլ և զգացումներով տարօրինակ անձնավորութիւն կներկայանա Հեթում-Հովհաննես անթագ թագավորը, կրոնավոր թագավորահայրը, և առանց վանքի վանականը»¹⁵⁸:

Հեթումի այս տարօրինակությունները նկատելի էին դեռևս թագավոր չդարձած տարիներին, մինչև Ճաշոց պատվիրելը, որին դաստիարակել էր ուզում Գևորգ Սկևռացին, Սկևռայի վանքի րարունապետը, որի պարոնն էր Հեթումը: Եվ դաստիարակում էր, առանց պատեհ առիթ բաց թողնելու, ոչ միայն բանավոր, այլև գրավոր, ոչ միայն բանիվ ու գրչով, այլև վրձնով: Եվ ահա խոսք էր պետք ուղղված Հեթումին, աստվածաշնչային խոսք՝ եկեղեցու մեծ հայրերի բերանով: Եվ Ճաշոցը այդ հնարավորությունը ընձեռում էր, երբ սկսվում էր հունվարի 1-ով, Բարսեղ Կեսարացու տոնով: Իսկ թե ով էր Բարսեղ Կեսարացին, հայտնի էր Հեթումին: Ի դեպ, վերջինիս տոնին կարդացվելիք ընթերցվածքներից երկուսը

¹⁵⁷ Բանբեր Մատենադարանի, N7, էջ 421:

¹⁵⁸ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1809:

կրկնվում են նաև Կյուրեղ Երուսաղեմացու¹⁵⁹ և այլ տոներին, իսկ երրորդը ավելի հաճախ է կրկնվում: Իսկ Բարսեղ Կեսարացին քրիստոնեական եկեղեցու հայրերից էր, որին «Մեծ» մակդիրն էր տվել Քաղկեդոնի ժողովը: Նա պայքարում էր արևելյան ուղղադավան եկեղեցու հաստատման համար, համառորեն պայքարում էր արիոսականության դեմ և հաղթում, առերես Վաղես կայսերն մեղադրում, ասելով. «և դու, անիրաւ, ետուր գեկեղեցին մեր արիանոսաց»¹⁶⁰:

Այս խոսքերը շատ սրտամոտ են Գևորգ Սկևռացուն: Միջնադարյան Հայաստանում նրան համարում են «սիւն եկեղեցւոյ և հիմն հաւատոյ, և աւթեվանս Սրբոյ Երրորդութեանն, և կատարիչ կամացն Աստուծոյ»¹⁶¹: Եվ ահա, Ճաշոցի առաջին էջաբացքում, ձախ թերթի վրա, ամբողջ հասակով կանգնած է Բարսեղ Կեսարացին, աստվածային խոսքերով խրատում է Ճաշոցի ստացող Հեթումին, ինչպես ինքն էր ուզում:

Ամփոփում

Հեթում արքայորդուն հայտնի էին Կիլիկիայի աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդների համագործակցությունը գիտնական վարդապետների և արվեստավոր գրիչների ու ծաղկողների հետ: Նրան անձանոթ չէին կարող լինել ո՛չ իր Հեթում պապի և Վարդան վարդապետի, ո՛չ էլ Կոստանդին կաթողիկոսի և Թորոս Ռոպինի բեղմնավոր համագործակցությունը, ինքն էլ պահպանում էր իր կապերը Սկևռայի վանքի թաբունապետ Գևորգ Սկևռացու հետ: Սկևռայի գրչության դպրոցի ԺԳ դարի երկրորդ կեսի գործունեության ծանոթությունը, դպրոցի թաբունապետ Գևորգ Սկևռացու գիտամանկավարժական, գրչական, խմբագրական և մեկնողական գործունեության քննությունը, ինչպես նաև Հեթում արքայորդու՝ Լամբրոնի տիրոջ և Սկևռայի թաբունապետի հարաբերությունն ու համագործակցությունը մեզ բերում է այն համոզման, որ Հեթում արքայորդին Ճաշոցը պատվիրել է իր Լամբրոնյան իշխանության մշակութային գլխավոր կենտրոն Սկևռայի վանքում, որի մասին ակնարկներ կան նաև բուն ձեռագրում, և որը նշված ժամանակահատվածում Կիլի-

¹⁵⁹ Մատենադարան, ձեռ. № 937, էջ 47ա:

¹⁶⁰ Կ. Մուրադյան, Բարսեղ Կեսարացին և նրա «Վեցօրեան» հայ մատենագրության մեջ, Երևան, 1976, էջ 50-54:

¹⁶¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4150, էջ 21ա:

կիայի գրչության ամենաարդյունավոր կենտրոններից մեկն էր, եթե ոչ ամենաարդյունավորը, իր բեղմնավոր ու հմուտ գրիչներով:

Ճաշոցը, հետևաբար, խմբագրել, գրել և նկարագարողել են Սկևռայի արվեստավոր միաբանները, տեղի գրչության դպրոցի ներկայացուցիչները, հայ գրչության արվեստի սկանավոր տեսաբան և հմուտ գործարկող, մատենագիր, խմբագիր, մեկնիչ, գրիչ և ծաղկող, Սկևռայի րաբունապետ Գևորգ Սկևռացու ղեկավարությամբ և մասնակցությամբ: Հեթում արքայորդու շրջապատում 1280-ական թվականներին Գևորգ Սկևռացին ամենահարմար մարդն էր, որ կարող էր խմբագրել Ճաշոցը այնպես, ինչպես այն ներկայանում է մեզ, որպես «վարդապետություն խրատով», առաջին հերթին Հեթում արքայորդու համար:

Պատմաբանասիրական և ձեռագրագիտական քննությամբ շրջանառության մեջ դրած փաստերը մեզ հանգեցնում են հետևյալ եզրակացության.

ա. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 979 ձեռագիրը, որը հայտնի է «Հեթումի Ճաշոց» անունով, գրվել է Լևոն Գ թագավորի որդի Հեթում պարոնի համար, նրա Լամբրոնյան իշխանության սահմաններում:

բ. Լամբրոնի սահմաններում մշակութային ամենանշանավոր կենտրոնը Սկևռայի վանքն էր, ուր ավելի քան մի հարյուրամյակ ծաղկում էր գրչության մանրանկարչության արվեստը և գիտությունը, որտեղ և գրված պետք է լինի Հեթումի Ճաշոցը:

գ. Ճաշոցը գրելու ժամանակ Սկևռայում աշխատում էր գրչության արվեստին հմուտ արվեստավորների մի բույլ՝ Գևորգի Սկևռացու րաբունապետությամբ, որը կարող էր իրականացնել պատվիրատուի ցանկությունները և իրականացրեց:

դ. Տարբեր ձեռագրերի հետ գրչության քննությունն ու համեմատությունը ցույց են տալիս, որ Հեթումի Ճաշոցի գրիչը Ստեփանոս Սկևռացին է:

ե. Ճաշոցի խմբագրողը, լրացնողը և ծաղկողը Գևորգ Սկևռացին է, որին, զարդագրության և զարդանկարչության մեջ օգնել են Սկևռայի իր աշակերտներից շնորհալիները:

զ. Ճաշոցի հիշատակարանի հեղինակը, որը հայտնի է նաև որպես առանձին պատմագրական երկ «Համառատ պատմութիւն Ռուբի-նեանց իշխանաց» վերնագրով, Գևորգ Սկևռացին է:

մենագութ (Ժոր), նո
րոգեա զմարմին խոնա ր
հու (Թեան մերում, լատան
եղծ փառաց քոյ քսածներ.

Նորորում հարմանդա
մայն և հոգեյսրբոյ վայե
լե փառք իշխանութիւն
և պատիւ պիմ և

ամիշտ և յաւի

տեանս յաւ

խոնից

ամեն:

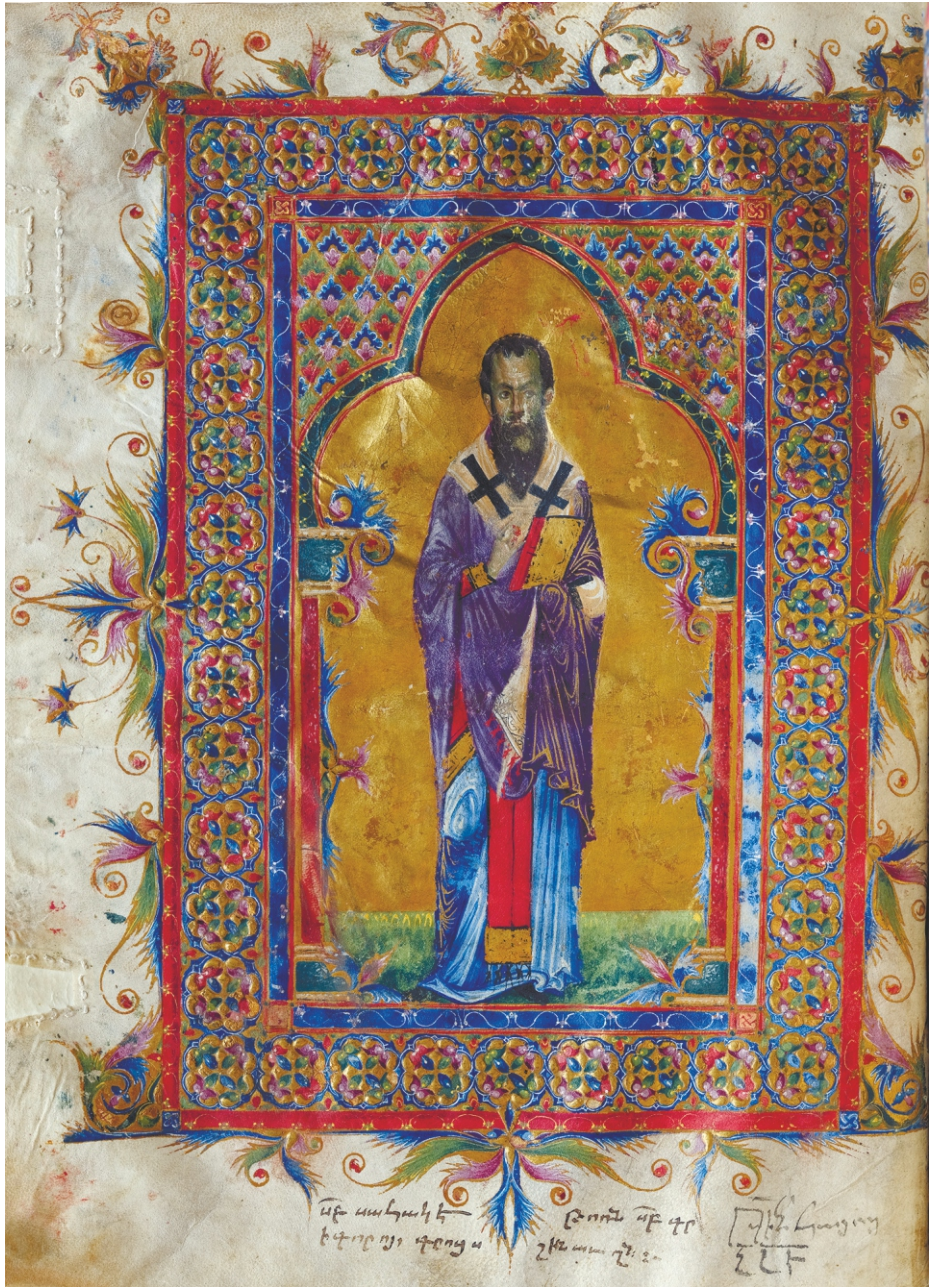
ԿՈՒՅԱՐԵՆՈՐ

երրորդութեանն հաւ ր
և որդեյ և սուրբ հոգեյն
պիմ ամիշտ և յաւիտեանս յաւ
խոնից: ամեն:

Թուականութեանն հայոց
չլե. յանկեւեալ կատարե
ցաւ անժախտաւ մատենան,
հրամանաւ անժախտ և ամենի
մաստ բարեպաշտ և հանձա
րել պարոնին հեթանոս որդե
յ քսապատկ սբարքային լեո
նի: որ լե կատարուն իբրե
զծաղ կազարդ բուրաստա ն
հաւաքեալ ի հին և նոր աւրի

նաց: ի պետոս պայծառութեան
տաւնից տրոնակա
նաց. հրաշափառ ծննդե
անդի. և կենսաբեր չարչա
րանացն. փառաւոր յարու
թեանն. և սքանչելի համբարձ
մանն. պայծառ գալստեան
սուրբ հոգեյն. և այլոց փրկ
չական տնտեսութեանցն:
ընդորս և սրբոյնաց. առաքե
լոց և մարգարեից. բազմա
չարչար մարտիրոսաց հայ
րապետաց և միանձանց և ա
մենայն հաճոյացելոցայ. որ
ով մեծախորհրդութեանն. և
չնորհ մերոյ փրկութեանն.
միշտ հոչակի յեկեղեցիս սր
բոց. ի ընկանուեր հնչմամբ
առաջից: ի բարեխաւսութեան
միւն մեղմեղաւորաց. ի վար
դապետութեան իրաւտոյ յաւ
տենական կենացն ժամանե

լոց: ~
այսխորանձանութեան
հոգեւոր. և անմահական փար
թամութեան ստացաւ նա
խայիշատակեալ բարեսէ ր

2. «Հերոսի ճաշոց», Բարսեղ Կեսարացի (ՄՄ 979, 7բ)

4. «Հերոսի ճաշոց», Մուսի Երուսաղեմ (ՄՄ 979, 137բ)

էկեայրմի մեծատուն յարմա
 յնայ : որում անուներ յովսէփ :
 որաշակերտեցաւ իսկ յի : սա
 մատուցեալ առաքիլ լատուս ինդ
 րեաց զմարմնն յի : յայնժա մ

Նրերմարիամ մազբաղէ
Նապի Լաիւմարիամն : Նստե
ն Հանդէպերեզ
մանն :

5. «Հեթումի Ճաշոց», Խաչից իջեցում և թաղում (ՄՄ 979, 193ա)

7. «Հէթումի Ճաշոց», քեմատիկ լուսանցապատկերներով էջ (ՄՄ 979, 212ա)

Երեկ ընդհարու Խաղաղ հոգեւոր
 խաղի իշխանութիւնը Լազարու-
 լայեմ Լախիւտ Երաւիտեանցաւ:

Եւ զայսմապիտեպէս զիւրեմա լապչուն
երկիցանելով . ապիհետեւ իւրաքանչիւր
այսանուն հարկարդոյ իւր հոգւոյն .
Եւ իտրուարքնսսն . ամեն : Ըստման
ապրիմակի իւրաքանապիտեպէս երկուս .
Եւ այնուհետեւ զգեցցին զերմեակս իւր
կապան . ապա ի իւրեանորայ երկնանցն .
Եւ յատեալ լուսացն զամենեւեան ի իւր
կայս միշտ յմեծամեծս . իւրեպէս
զերմեական զորապաճաշնն . Եւ ամեն
իւրահաւանքն իւրանման դրոշմեպէս

Երբով եւկեայ ըստ Երկուց տոնիցն .
 Եւայլ քահանայքն երգեացն շարակա
 ղաւք եկցորեք ճանդերէ թորմամբ
 անուշահոտ խնկոց : Եւ ապա եւ
 կարգ ըստ կարգի երկրպագեն սր խա
 չն . Եւ համբարելով զաջ քահանայիցն
 Եւ յորժամ կատարեացի լուսացումն ժո
 դովորեանն . ապա նոքա զնոսա լուսա
 ցեն . Եւ յորժամ ամենայնն զկատա
 լութանապէ . երգն կըստ ա
 ցումնն . Ընթեմուս ը
 Ընթեմարան ի յով
 ճանն

զրաանոցա , առչհանդերձ և
 իւր Լեւորձեայ բազմեցան : Լ

ասեցնուսա : գիտե՛ք զհնչարար
 թիւ ձեզ : Դուք կոչե՛ք զեւ վար
 դասպետաւոր , Լբարեւո՛րք ասե՛ք :

է. Հերթում արքայորդին Ճաշոցը պատվիրել է ասպետություն ստանալուց հետո և դրա առթիով: Նշանակում է, այն սկսվել է գրվել և նկարագարվել 1283 թվականին և ավարտվել է 1286 թվականին:

ը. Ճաշոցի սկզբում՝ Բարսեղ Կեսարացու պատկերի հանդիպակաց էջի մեծ լուսանցազարդի վերին մասում՝ ստացողի հոր՝ Լևոն Գ թագավորի պատկերից ներքև նկարված է Հերթում արքայորդին՝ իր կենսագրության հինգ տարբեր դրվագների հաջորդական շարքով:

թ. «Ճաշոցի» հիշատակարանը, նյութերի հաջորդականության ընտրությունը և նկարագարող առաջին գույգ էջերի պատկերագրումը որոշակի ուղերձ են ստացողին՝ հայրենի ավանդներին և դավանանքին հավատարիմ մնալու համար, որի մտադիացումն ու իրագործումը պատկանում է Գևորգ Սկևռացուն¹⁶²:

ժ. Հավանաբար Գևորգ Սկևռացու վրձնին են պատկանում նաև Մատենադարանի № 197 ձեռագրի 16 ներդիր նկարները, կատարված 1287 թվականին և № 9422 ձեռագրի մանրանկարչությունը և գրչությունը:

ժա. Գևորգ Սկևռացին իր գրած և նկարագարող ձեռագրերում իր անունը թողելու սովորություն չի ունեցել, բացառությամբ մեզ հայտնի նրա առաջին՝ 1267 թ. ավարտած Տոնապատճառի և վերջին՝ 1300 թ. Աստվածաշնչի, ուստի անհայտ է մնացել որպես նկարիչ: Այդ է պատճառը, որ վարքագիրը նրա նկարագարողության մասին այսպիսի թափանցիկ արտահայտություն է անում. «գոր տեսողացն և վայելողացն յայտնի է», այսինքն գիտեն միայն նրանք, ովքեր տեսել են, վայելել են, և ոչ թե նրա մասին կարդացել, քանի որ այդ մասին ակնարկ չի արված ձեռագրում:

ժբ. Գևորգ Սկևռացին հայ գրչության արվեստի ամենապայծառ ներկայացուցիչներից է, որը կանոններ է մշակել գրչության արվեստի տեսության վերաբերյալ և գործնականորեն կիրառել ձեռագրերում: «Հերթումի Ճաշոցի» և նրա մյուս նկարագարող ձեռագրերի վերաբերյալ (որոնք վերագրվում էին Թորոս Ռոսլինին), արվեստաբանների բարձր կարծիքը ամբողջովին վերաբերում է Գևորգ Սկևռացուն:

¹⁶² Եզրակացությունների «ը» և «թ» կետերը մենք ենք ավելացրել, դրանք արտածելով բուն ուսումնասիրությունից - Կ. Մ.:

ՄԱՍՆ Բ

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԿՈՐՅՈՒՆԻ «ՎԱՐՔ ՄԱՇՏՈՑԻ» ԵՐԿՈՒՄ ԵՐԿՈՒ ՀԱՏՎԱԾԻ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ*

Կորյունի երկի ընդարձակ բնագիրը առաջին անգամ տպագրվում է Վենետիկում 1833 թ. «Կորիւն, Մամբրէ, Դաւիթ» միհատորյակում: 1894 թ. վերահրատարակվում է, յուրաքանչյուր էջի ստորին մասում տեղադրվելով համառոտ Կորյունի համապատասխան մասը, որը մինչև այդ՝ 1854 թ. արդեն տպագրվել էր դարձյալ Վենետիկում (Սոփերք, ԺԱ): 1894 թ. օրինակից Կորյունը 1913 թ. վերահրատարակվում է Թիֆլիսում, որտեղ Համառոտը, որպես առանձին բնագիր, հաջորդում է Ընդարձակին:

Գ. Ֆնտգլյանը 1930 թ. Երուսաղեմում, Վենետիկյան հիմքի վրա հրատարակում է Կորյունի երկը «Վարք Մաշտոցի» խորագրով, տողատակի բառաքնական, համեմատական, մեկնողական բաժնով (Բ մաս), ուսումնասիրությամբ (Ա մաս) և ծանոթագրություններով (վերջում): «Խորապես համոզված, թե հանձին Կորյունի ունինք մեծ, ինքնատիպ և ստեղծող մի մատենագիր, յորմէ բանաքաղած են առհասարակ բոլոր մեր հին մատենագիրները, մինչ ինքը և ոչ մեկէն փոխառած է», ուսումնասիրողը ցանկանում է Կորյունի Մատյանը տեսնել մաքրված արատավորող բազմաթիվ սխալներից և ունենալ վստահելի և դյուրիմաց բնագիրը «այս հիրավի «Ոսկեղենիկ» մատենիկին»¹:

Մ. Աբեղյանը 1941 թ., Մատենադարանում պահվող ձեռագրերի և Վենետիկյան տպագրությունների հիման վրա կազմում է Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկի քննական բնագիրը, և հրատարակում ձեռագրական ընթերցվածներով, աշխարհաբար թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով: «Փոքր գրքույկը... – գրում է Մ. Աբեղյանը, – հայ պատմական կյանքի նոր դարաշրջանի սկզբնավորության հետ ծանոթանալու նկատմամբ՝ ունեցել է և ունի շատ մեծ արժեք... Նա

* Կորյուն, Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի, Երևան, 1994, Հավելված, Ա. Մաթևոսյանի ուսումնասիրությունը, էջ 148-172: **Նյութի մասին տե՛ս աստ՝ էջ 28-32:**

¹ Գ. Ֆնտգլեան, Կորիւն, «Վարք Մաշտոցի, ի Կորիւն աշակերտէ նորին», Երուսաղեմ, 1930, Յառաջաբան (արտատպված «Սիոնի» 1927-ի էջերից):

բավարար չափով տեղեկություններ է տալիս իր առաջադրած խնդրի վերաբերմամբ և սովորաբար շատ որոշ կերպով: Նրա գրածով մենք պատկերացնում ենք մի խելոք կերպով ծրագրած ու կատարած գործունեություն, իսկ գլխավոր գործիչը՝ Մաշտոցը, հանդես է գալիս իբրև անսպառ եռանդի տեր, շնորհալի և ազդեցիկ տղամարդ, որ մտածում և հոգում է ամբողջ հայության, այլև հարևան ժողովուրդների համար...»²: Անդրադառնալով Կորյունի աշխատության ձեռագրին, նա նկատում է, որ այն «ընդհանրապես, մանավանդ վերջին մասում, շատ աղճատված է արտագրողների ձեռով...» որոնց «համար մի դժվարության հանգամանք էլ եղել է նաև Կորյունի գրության ոճը: Նա հորինում է շատ ճոռոմ, ավելորդ զարդերով և կրկնություններով... հաճախ մուլթն է նաև անկանոն լեզվի պատճառով, պակասում են անհրաժեշտ բառեր... Դժվար մատչելի է եղել այդ գրվածքը նաև միջին դարերում»³:

1949 թ. Վիեննայում, Ներսես Ալիկյանն օգտագործելով նախորդ հրատարակությունները և այլ ձեռագիր ու տպագիր ավելի քան երկու տասնյակ աղբյուրներ, կազմում է Կորյունի «Վարք Ս. Մաշտոցի» երկի քննական բնագիրը՝ ներածությամբ, ձեռագրական տարբերակներով և ծանոթագրություններով: Հեղինակի խոսքերով՝ «Կորյունը հայ դպրության աշակերտն է և առաջինը այդ դպրոցին, որ ձեռնարկած է գրել ինքնուրույն գործ մը, փոքրիկ, բայց հոյակապ իր կառուցվածքին մեջ»⁴:

Ն. Ալիկյանին չեն բավարարում նախորդ հրատարակությունները, ուստի աշխատում է վերականգնել Կորյունի ճշգրիտ բնագիրը: «Ուշի ուշով, մանրակրկիտ զննությամբ քննության ենթարկելով բնագիրս, – գրում է նա, – նկատեցի, որ ան բազմապիսի փորձություններու ենթարկված է յընթացս դարերու:

- ա. Աղճատված է լեզուն բազմախուռն վրիպակներով,
- բ. դուրս ինկած են բառեր, նախադասություններ,
- գ. հավելվածներ կրած է,

² Կորյուն, Վարք Մաշտոցի (աշխարհաբար թարգմանությամբ և աշխատասիրությամբ Մ. Աբեղյանի), Երևան, 1981, Առաջաբան, էջ 64:

³ Նույն տեղը, էջ 65:

⁴ Կորյուն, «Պատմութիւն վարուց Ս. Մաշտոցի», Բ հրատարակություն (հրատարակեց հանդերձ ներածությամբ և ծանոթագրություններով Հ. Ներսես վ. Ալիկյան), Վիեննա, 1952, էջ ԼԶ:

դ. կատարված են հատվածներու տեղափոխություններ, ըլլա դիտումով, ըլլա թղթերու ետևառաջությամբ»⁵:

Հ. Աճառյանին էլ չի բավարարում Ն. Ակինյանի հրատարակությունը. «Ակինյանը, – գրում է նա, – Կորյունի գիրքը համարեց եղծված, խանգարված, թերթերը հետևառաջ ընկած: Այս մտածությամբ նա առավ իր հատու մկրատը, աջից ու ձախից կտրեց, հանեց, տեղափոխեց, ջնջեց, փոփոխեց և մեր ձեռքը տվեց մի նոր Կորյուն, որ տե՛ս ՀԱ 1935, էջ 454-550:

Իրավունք ունե՞ր այսպես վարվելու:

Ընդունելի է, որ մի դասական հեղինակի մոտ գործածված որևէ անհարազատ բառ փոխենք և ուղղենք... անշուշտ իրավացի գործ արած կլինենք... վերջապես այս կարգի բառերի սրբագրությամբ փոխում ենք միայն մի քանի տառ և իմաստի տարբերություն չկա բնավ:

Բայց ինչ ասենք, երբ մի քննադատ առանց պատճառաբանության հանդգնում է ամբողջ տողեր ու հատվածներ փոխել:

Թերթերի տեղափոխություն՝ կազմի քայքայման պատճառով, նույնպես հասկանալի է, **բայց այս դեպքում տեղափոխությունը պիտի լինի ամբողջ էջով, կամ երկու էջով** և ոչ թե հատվածներով կամ մի քանի տողով, ինչպես անում է Ակինյանը Կորյունի մեջ»⁶:

Կորյունի (և ոչ միայն նրա) Մատյանի նկատմամբ զանազան կարծիքները, սրբագրությունները, մեկնաբանությունները բնական են, քանի որ դրանք բոլորը վերաբերում են հարյուրամյակների փոթորկուն ճանապարհներով անցած, տարբեր հանգամանքներում ու նպատակով, տարբեր մակարդակի գրիչների ընդօրինակությամբ մեզ հասած ձեռագրերի, որոնք կարող են նաև դրանցից դուրս այլ պատահականությունների ենթարկվել, ուստի իրավացի են նշանավոր հայագետ Նորայր Բյուզանդացու խորհուրդները, որ «Նախնյաց որևիցե բնագիրը հարդարելու համար, բացի ձեռագրերի համեմատությունից, անհրաժեշտ կարևոր է լիովին ուսումնասիրել այն՝ ստեպ ստեպ կարդալով: Պետք է միտ դնել մատենագրի դարին, որում գրել է, յուր գիտության աստիճանին, ընդելլական դարձվածներին, բառերի կազմությանը, քերականությանը: Միտ

⁵ Կորյուն, Վարք Մշտոցի, էջ 64:

⁶ Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, Երևան, 1984, էջ 32-33, (ընդգծումն իմն է - Ա. Մ.):

դնել այն բառերին և ասացվածքներին, որ գրված են մերթ այս կերպ, մերթ այն կերպ, և հենց նույն մատենագրի օգնությամբ՝ այստեղ սխալ գրվածը սրբագրել, այնտեղ ուղիղ գրվածով: Միտ դնել մատենագրի նաև ուրիշ երկերին և թարգմանություններին՝ եթե ունի, և իր ժամանակակից այլ մատենագրություններին, որ փոխադարձաբար կուսավորեն, կպարզեն, կհաստատեն կամ կուղղեն մեկը մեկին: Նույնպես և այն հետագա մատենագրություններին, որոնց մեջ նույն մատենագրից փոխառություններ կգտնվեն:

Սույն ոճով ուսումնասիրված և հարդարված բնագրի հրատարակությունը կկոչվի Քննական հրատարակություն»⁷:

Նորայր Բյուզանդացու սույն խորհուրդը Ն. Ակինյանը համարում է «Ոսկի կանոն բանասերներու՝ բնագրական սրբագրությանց համար»: Այս խորհուրդը այժմ էլ պահպանում է իր ուժը, պարզապես այսօր պետք է հաշվի առնել հնագրագիտության և ձեռագրագիտության ժամանակակից նվաճումներն ու կուտակած փորձը, որոնք միայն կնպաստեն ավելի ճշգրիտ և արդյունավետ սրբագրություններ և մեկնաբանություններ կատարելուն՝ «նախնյաց որևիցե բնագիրը հարդարելու» ժամանակ:

Կորյունի Մատյանի մեջ երկու հատված կա, որոնք իրենց տեղերում չեն գտնվում: Առաջին հատվածի տեղի անպատեհության մասին դեռևս 1935 թ. գրել է Ն. Ակինյանը, պատճառաբանելով, որ «Նախնաբար չէր կրնար այս հատվածը այժմյան տեղվույն վերաբերած ըլլալ. տրամաբանորեն դատելով չունի այն ներքին կապակցություն Ա և Գ հատվածներու հետ:

«ա. Անհնարին է ժամանակագրորեն, վասն զի Դանիելյան շնագիրները կը բերվին ի Հայս Վռամշապիոյ Ե (5) տարվույն, իսկ Մաշտոց ասոնց անբավականությունը տեսնելով, նույն թագավորի Ե (5) տարվույն կմեկնի Միջագետք: Ուստի չկա երկու տարվան փորձի ժամանակ:

բ. Կ'ըսվի թե առաջի բերան արդեն կիմացվի թե, «չեն բաւական նշանագիրքն ողջ ածել զսիդորայս», և սակայն կհավաքվին մատաղ մանկունք և ասոնցմէ «բազումք կտեղեկանան», այն է՝ կտրվին այդ նշանագիրները:

⁷ «Յուշարձան», գրական ժողովածու, Վիեննա, 1911, էջ 165:

գ. Այնպես որ հրաման կուտա թագավորը «ամենայն ուրեք նովին կրթել» այս անբավական նշանագիրներով:

դ. Մաշտոցը «ամս երկու» կուսուցանէ այս նշանագիրները, և ապա կըմբռնէ, թե անոնք «քաւական չեն», այսքան երկա՞ր տարիներ չարչարեց «դաստիարակ» ուսուցիչը յուր մատաղ սաներու ուղեղը: Ծիծաղելի պիտի ըլլար նույնպէս, եթե այս անպետ գրերը սորվեցնելով «յաստիճան վարդապետութեան գեղեցիկ հասանէր» Մաշտոցը:

Այս անպատեհությունը պիտի չբուժվեր եթե «ամս երկու» (Խորենացի, «ամս սակաւս») ուզեինք կարդալ «ամիսս երկու» նովին կրթելին մանկունք»:

Այս պատեհությունը ինքն իրեն պիտի բարձվեր հրապարակեն, եթե հատված գտնվեր Կորյունի գրվածքի մեջ յուր պատշաճ տեղը, այն է էջ 21, տող 24, իբրև շարունակություն պարբերությանս, որ թերակատար է արդեն. «Յայնժամ վաղվաղակի հրաման առեալ (եկե՛ալ, հասե՛ալ). ի թագաւորէն սկիզբն առնելոյ դպրութեան հայերէն լեզուի (էջ 17, տ. 19-27): Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն... նովին նշանագրովք տանէր»⁸:

Բնագիրը կազմելիս և հրատարակելիս, Ն. Ակինյանը, այնուամենայնիվ, հատվածը ճիշտ է տեղադրում այսպիսի պատճառաբանությամբ. «Ձեռագիրը թղթերու ետևառաջության կամ այլ պատճառով այս տեղ գետեղած է... («Ապա առեալ»—Ա. Մ.) կփոխադրեմ այստեղ, ինչպէս կպահանջէ կարգը»⁹:

Մենք ևս նկատեցինք նշված հատվածների իրենց հեղինակային տեղերում չգտնվելու անպատեհությունները, և բացահայտեցինք անպատեհության բուն պատճառը, նրանց խախտման ժամանակը, տեղադրեցինք իրենց տեղում, որով վերջնականապես լուծվեց դանիելյան գրերի առեղծվածը, նրա կեղծ գորությունը, որ այնպես սրբագործվում էր միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ և լուսապսակվում նոր ժամանակներում՝ բանասիրության որոշ շրջաններում: Ազատագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցը՝ իր փառքը հանիրավի կիսողից և դառնում իր գյուտի

⁸ Ն. Ակինյան, Պատմական աղբյուրները 380-450 շրջանի համար («Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1935, էջ 456-457):

⁹ Կորյուն, «Պատմութիւն վարուց Ս. Մաշտոցի», Վիեննա, 1952, էջ 18, ծթ. 9, էջ 24, ծթ. 11:

միանձնյա տերը, լուծվում է Հայոց գրերի գյուտի հետ կապված վիճաբանվող հարցերի մի շարան և վերականգնվում Կորյունի Մատյանի հեղինակային օրինակը:

Ուստի մեր ասելիքը ավելի որոշակի դարձնելու համար մեզ հետաքրքրող հատվածները բերենք դրանցից առաջ և հետո ընկած պարբերությունների հետ, մանավանդ որ դրանցում կատարված են որոշ ոչ ճիշտ «սրբագրություններ»:

«Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն ասորւոյ եպիսկոպոսի ազնուականի՝ Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն գտեալ նշանագիրս աղփաքետաց հայերէն լեզուի: Եւ իբրեւ պատմեցաւ նոցա յարքայէ վասն գտելոյն ի Դանիէլէ, յօժարեցի զարքայ՝ փոյթ առնել վասն պիտոյիցն այնոցիկ: Եւ նա առաքէր զոմն Վահրիճ անուն հրովարտակօք առ այր մի երէց, որոյ անուն Հաբէլ կոչէին, որ էր մերձաւոր Դանիէլի ասորւոյ եպիսկոպոսի:

Իսկ Հաբէլին զայն լուեալ, փութանակի հասանէր առ Դանիէլն, և նախ ինքն տեղեկանայր ի Դանիէլէ նշանագրացն, եւ ապա առեալ ի նմանէ, առաքէր առ արքայն յերկիրն Հայոց: Ի հինգերորդի ամի թագաւորութեան նորա ի նա հասուցանէր: Իսկ արքային հանդերձ միաբան սրբովքն Սահակաւ և Մաշթոցիւ՝ ընկալեալ զնշանագիրսն ի Հաբէլէն, ուրախ լինէին:

Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն զյանկարծագիւտ խնդրելին, հայցէին եւս յարքայէ մանկունս մատաղս, որով զնշանագիրսն արծարծել մարթասցեն: Եւ յորժամ բազումք ի նոցանէ տեղեկանային, ապա հրաման տայր ամենայն ուրէք նովին կրթել, որով եւ յաստիճան իսկ վարդապետութեան գեղեցիկ՝ երանելին հասանէր, եւ իբրեւ ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր, եւ նովին նշանագրովք տանէր:

Իսկ իբրեւ ի վերայ հասեալ, թէ չեն բաւական նշանագիրքն՝ ողջ ածել զսիւղորայս զկապս հայերէն լեզույն, մանաւանդ զի եւ նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թաղեալք եւ յարուցեալք դիպեցան, յետ այնորիկ դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս դառնային, եւ նմին ելս խնդրէին ժամանակս ինչ:

Վասն որոյ առեալ երանելւոյն Մաշթոցի դաս մի մանկտոյ հրամանաւ արքայի եւ միաբանութեամբ սրբոյն Սահակայ, եւ հրաժարեալք ի մի-

մեանց համբուրիւ սրբութեանն՝ խաղայր գնայր ի հինգերորդ ամի Վռամ-
շապիոյ արքային Հայոց, եւ երթեալ հասանէր ի կողմանս Արամի»¹⁰:

Իր տեղում չէ ընդգծված հատվածը, որն այսուհետև կանվանենք առաջին՝ «Ապա առեալ» բառերով: Այս հատվածի տեղի անպատեհու-
թյանը չկասկծելու առաջին և հիմնական նախապայմանը նրա և նա-
խորդ պարբերության տրամաբանական և ժամանակագրական շարու-
նակությունը **թվալն է**, մանավանդ իրար կից նախադասությունները,
որոնք միմյանց պարզ սկիզբ ու շարունակություն են երևում. այսպես.
«Իսկ արքային հանդերձ միաբան սրբովքն Սահակաւ և Մաշթոցիւ՝ ըն-
կալեալ զնշանագիրսն ի Հաբելէն, ուրախ լինէին: **Ապա առեալ երանելի
հոգաբարձուացն զյանկարծագիւտ խնդրելին, հայցէին եւս յարքայէ
մանկունս մատաղս, որով զնշանագիրսն արծարծել մարթասցեն**»¹¹:
Բայց բավական է ընթերցել հաջորդ պարբերությունը, և ամեն ինչ շուտ է
զալիս, բացվում է անպատեհությունը. «Իսկ իբրեւ ի վերայ հասեալ, թէ
չեն բաւական նշանագիրքն՝ ողջ ածել զսիողոբայս զկապս հայերէն լեզ-
ւոյն, մանաւանդ զի և նշանագիրքն իսկ յայոց դպրութեանց թաղեալք և
յարուցեալք դիպեցան, յետ այնորիկ դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս
դառնային, և նմին ելս խնդրէին ժամանակս ինչ»:

Այստեղ հերքվում է նախորդ՝ «Ապա առեալ» պարբերության դա-
նիելյան գրերին վերաբերվելու հանգամանքը: Պարզվում է, որ՝

ա) դանիելյան գրերը՝ հայոց լեզվի հնչյունական համակարգի համար
ոչ բավական, ուստի ոչ պետքական, պակասավոր նշանագրեր են:

բ) Պարզվում է նաև, որ նրանք ուրիշ դպրությունից առնված, լույս
աշխարհի հանված գրեր են, այսինքն՝ հայերեն նշանագրեր չեն, օտար են
և հայերեն լեզվին անհամապատասխան:

գ) Այդ պատճառով, Վռամշապուհ թագավորը, Սահակ Պարթև կա-
թողիկոսը և Մեսրոպ Մաշտոցը կրկին ապրում են նույն հոգսը, ինչ
ունեին դանիելյան գրերից առաջ. այդ հայերեն լեզվին համապատաս-
խան նշանագրեր ունենալու հոգսն էր, որի համար էլ նրանք ելք էին որո-
նում: Ուստի ամեն ինչ նորից էր սկսվելու, առանց դանիելյան գրերի:

¹⁰ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, էջ 90-94:

¹¹ Նույն տեղում:

Ելքը գտնվեց: Մեսրոպ Մաշտոցը մի խումբ աշակերտների հետ պետք է իջնի Միջագետք, հայերեն լեզվին համապատասխան նշանագրեր ստեղծելու համար: Եվ ստեղծեց: Ինչպես Ն. Ալիյանի պատճառաբանությունները, այնպես էլ սույն պարզաբանումները, ցույց են տալիս, որ «Ալա առեալ» հատվածը իրենից առաջ գտնվող հատվածի հետ բնագրային, պատմաժամանակագրական և տրամաբանական կապ չունի, որ այդ կապը երևութական է, իսկ իրենից հետո հատվածի հետ՝ արմատական հակասության մեջ:

Այժմ ամրապնդենք մեր տեսակետը բնագրի ձեռագրական ճշգրտումների միջոցով:

Մ. Աբեղյանը Կորյունի երկի համեմատական բնագիրը կազմելիս, օգտագործած բոլոր ձեռագրերի «Դանիել անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն գրեալ նշանգիրս հայերէն լեզուի» հատվածում «գրեալ» բառը դարձնում է «գտեալ» և տողատակում գրում. «ԾԱ, ԾԲ – ուրեմն գրեալ նշանգիրս ավաբետաց. Ը-լուսանցքում՝ էր գրեալ, մյուսերում՝ չիք գրեալ. ուղղում եմ՝ գտեալ»: «Եւ իբրև պատմեցաւ նոցա յարքայէ վասն գրելոյն ի Դանիելէ» հատվածում «գրելոյն» նույնպես փոխում է «գտելոյն» և՛ նշում «բոլոր «գրելոյն», ուղղում եմ՝ «գտելոյն»: Երկու դեպքում էլ հղում է № 56 ծանոթագրությունը:

Ինչպես տեսնում ենք բոլոր ձեռագրերում, մանավանդ ԾԱ և ԾԲ ճառընտիրներում, որոնք Կորյունի երկի հնագույն, համառոտ նմուշներն են, գրված XIV դարի առաջին կեսին, ունեն «գրեալ», «գրելոյն» ձևերը, որոնք փոխվում են «գտեալ» և «գտելոյն» ձևերի, և Դանիելի կողմից գրած, հարմարեցրած նշանագրերը միանգամից հռչակվում՝ գյուտ «գտած»: Սրան համապատասխանեցնելու համար էլ «յայոց դպրութեանց քաղեալք»-ը, որ ունեն նույն ճառընտիրները, դարձնում է «թաղեալք» և Դանիելի գյուտի համար գանձը պատրաստ է, մնում էր հաստատել, որ Դանիելը գյուտարար է: Եվ հաստատվում է:

Ահա թե ինչպես է պատճառաբանում Մ. Աբեղյանը. «Առաջինի մեջ բայը ձեռագիրների մեծ մասը չունեն: Դա, ըստ իմաստի պիտի լինի «գտեալ» - գտել է. ԾԱ ԾԲ ունին «գրեալ»: Երկրորդ նախադասության մեջ նույն դերբայն է, միայն աղճատված ձևով, այսինքն «գտելոյն» դարձած է «գրելոյն»: Այս խոսքերն աղճատված ձևով նշանակում են Դանիելը «հանկարծ» (պատահաբար) գրել է նշանագրեր»: «Երբ թագավորից

պատմվեց նրանց Դանիելից գրվածի մասին», սովորական լեզվով՝ «երբ թագավորը պատմեց նրանց Դանիելի գրածի մասին»: Բայց անհեթեթություն է ասել, թե Դանիելը հանկարծ (պատահաբար) նշանագրեր է գրել, հնարել. հանկարծ պատահաբար կարելի է գտնել մի բան, ոչ թե հնարելու նշանակությամբ, այլ հայտնաբերելու: Այնուհետև գրում է, որ «ԳՏԵ-ԼՈՅՆ», «ԳՐԵԼՈՅՆ» դառնալու համար Տ-ի ստորին կարճ մասը ջնջվել է և ստեղծել շփոթը»¹²:

Բայց եթե «յանկարծ» բառը պատահաբար-ի փոխարեն գործածենք «Իբր՝ անկարծ, անկարծելի օրինակաւ, իսկոյն, յանակնկալ պահու, յանպատրաստից» բառերից մեկը, ասենք Դանիելը «հանպատրաստից գրել է նշանագրեր», կամ Դանիելը «յանակնկալ պահու գրել է նշանագրեր», ի՞նչ անհեթեթություն կա»: Կամ «երբ թագավորը պատմեց նրանց Դանիելի գրածի մասին», ինչո՞ւ չի լինի, երբ մարդիկ արդեն լսել էին, որ Դանիելի գրածը հայերեն լեզվի նշանագրեր են, ի՞նչն է անհասկանալի: Մանավանդ որ Կորյունի երկի բոլոր ձեռագրերը այդ են վկայում, իսկ Մեսրոպ Մաշտոցի մյուս աշակերտ Մովսես Խորենացին՝ հաստատում է այդ: Միջազեռքում Հայոց Վռամշապուհ թագավորին մոտեցած քահանա «ուրումն Հաբել անուն կոչեցեալ խոստանայր հայկականացս լեզուաց առնել նշանագիր, յարմարեալ ի Դանիէլէ եպիսկոպոսէ, յիւրմէ մերձաւորէ»: «Յարմարեալ ի Դանիէլէ», և ոչ «գտեալ»: Իսկ Մովսես Խորենացին Դանիելյան գրերի մասին ոչ միայն Կորյունի Մատյանից գիտեր, այլև իր ուսումնառության շրջանից, գուցե և ուսուցչի բերանից¹³:

«Եվ վերջապես,– շարունակում է Մ. Աբեղյանը,– թե «գտեալ» բառը պիտի լինի, այդ երևում է նրանից, որ «հանկարծ գտած» լինելու բովանդակությունը քիչ հետո Կորյունը հայտնում է ըստ իր սիրած ոճի մի բարդ բառով. «Առեալ հոգաբարձուացն զյանկարծագիւտ խնդրելին»... հանկարծ գտնված ուզածը, այսինքն իրենց ուզած նշանագրերը, որ պատահաբար գտնվել էին: Պետք է հասկանալ Դանիելի հանկարծ (պատահաբար) գտածը, և ոչ թե իրենց, քանի որ իրենք հանկարծ (պատահաբար) չէին գտել այդ նշանագրերը»:

¹² Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, էջ 308-309:

¹³ Մովսես Խորենացի, Հայոց Պատմություն, Եր., 1991, էջ 325:

Ինչպես տեսնում ենք, պատահականորեն այստեղ հայտնված հատվածը այնքան բնական է համարվել, որ նույնիսկ նրա առանձին բառերին համապատասխանացրել-հարմարեցրել են նրանից դուրս և նրա հետ կապ չունեցող բառեր և աղավաղել Կորյուսի մտքերը:

Դանիել ասորու նշանագրերը ձախողվեցին Վռամշապուհ թագավորի հինգերորդ տարում: Կորյունը դրանից քառասուն տարի հետո շարադրում է իր Մատյանը: Այդ ժամանակ կարո՞ղ էր նա դանիելյան անպետք գրերն անվանել Սահակի և Մեսրոպի «գյանկարծագիւտ խնդրելին», երբ նրանց «խնդրելին գիւտ նշանագրաց Հայաստան ազգին հասանելն» էր, և այդ «կանխագոյն խնդրելիի» մասին նրանք թագավորին տեղեկացրել էին: Մինչդեռ դանիելյան գրերը քառասուն տարվա հեռավորությունից շատ պարզ երևացել են, որ երբեք խնդրելի չեն եղել Սահակի և Մեսրոպի համար: Ուրեմն «խնդրելին» Դանիելյան գրերին չի վերաբերել, տրամաբանորեն նրան չի վերաբերում նաև «գյանկարծագիւտ»-ը, այսինքն, եթե «խնդրելի» որոշյալը չի վերաբերում դանիելյան գրերին, նրան չի վերաբերում նաև «գյանկարծագիւտ» որոշիչը:

Դանիելյան գրերը պատահական գտնված կամ հանկարծագյուտ չէին, այլ՝ **ուրիշ դպրություններից քաղված և հարմարեցված**, այսինքն՝ հայտնի էին, հարմարեցված հատուկ նպատակով, որպեսզի ասորիների ձեռնտվությամբ հայերը գիր ունենան, որ նրանց ազդեցությունը Հայաստանում ոչ միայն ուժեղացվեր, այլև տևական լիներ: Բայց Դանիելին անձանոթ էր Հայոց լեզվի հնչյունական հարստությունը, և, բնականաբար, նրա սարքած «ավիաբետը» չէր բավարարի հայոց լեզվի պահանջները:

«Յանկարծագիւտ»-ը Մեսրոպյան գրերն են, որ ոչ-ոք չգիտեր, թե ինչպիսիք են նրանք լինելու, ինչպես պետք է ստեղծվեն, և հանկարծ, որպես աստվածային պարզև, տրվեց Մեսրոպին. «հայրական չափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ և սքանչելի՝ սուրբ աջովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին»:

Իսկապես հանկարծագյուտ¹⁴:

¹⁴ «Յանկարծագիւտ» բառը միայն Կորյունի մոտ է հանդիպում: Համենայն դեպս, հինգերորդ դարում միայն նրա մոտ է գործածվում, այն էլ երեք անգամ, ուրեմն նա է ստեղծել այդ բարդությունը: Առաջին դեպքում Աբրահամի հավատն է համարում «յանկարծագիւտ»-«(Աբրահամ) յանկարծագիւտ հաւատովք արդարացեալ աստո-

Անհնարիր է նաև «Ապա առեալ»-ի հաջորդ նախադասությունը. «Հայցէին եւս յարքայէ մանկունս մատաղս»: Նշանակում է, Սահակը և Մեսրոպը Վռամշապուհ թագավորից մի անգամ հայցել էին «մանկունս մատաղս», և նորից մանուկներ էին խնդրում նշանագրերը փորձելու համար: Ե՛րբ է եղել առաջին խնդրանքը: Մինչև այս հատվածի ընթերցումը, «Վարքի» մեջ այդպիսի դեպք չի հիշվում, քանի որ այդպիսի բան չի եղել: Բայց ահա, թագավորից մանուկներ խնդրելու փաստի հանդիպում ենք դանիելյան գրերը սուտ դուրս գալուց հետո, երբ «երանելի Մաշտոցը՝ արքայի հրամանով և սուրբ Սահակի համաձայնությամբ՝ մի խումբ մանուկներ առավ հետը... և գնաց հասավ Արամի կողմերը»: Ուրեմն առաջին անգամ «մանկունս մատաղս Հայոց յարքայէ» հայցել են Միջագետք գնալիս: Իսկ երբ վերադարձել են Միջագետքից Մեսրոպյան նշանագրերով, այժմ էլ Վաղարշապատում Սահակն ու Մեսրոպը Վռամշապուհ արքայից խնդրում են «եւս մանկունս մատաղս», «նորոգ», «յանկարծագիւտ» նշանագրերը մայրաքաղաքում, թագավորի մոտ գործադրելու համար: Հաջողությամբ է պսակվում Մեսրոպի գործը, շատերն են սովորում հայոց գիրը: Այս տեսնելով, թագավորը «հրաման տայր ամենայն ուրեք նովին կրթելու»: Այդ էլ է արվում, Հայաստանի տարբեր վայրերում դպրոցներ են բացվում և Մեսրոպը իր գրերը իր գրչության ուսմունքով սովորեցնում է հայ ժողովրդին, «որով և յաստիճան իսկ վարդապետութեան գեղեցիկ՝ երանելին հասանէր, եւ իբրեւ ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր նովին նշանագրովք տանէր»:

Ահա թե ում գրերի համար է թագավորը մանուկներ տվել, ում նշանագրերով են Վաղարշապատում և «ամենայն ուրեք» դպրոցներ բաց արել, և ինչու է «Մեսրոպը վարդապետության գեղեցիկ աստիճան ստացել»: Եվ այս գեղեցիկ գործունեությունը տևել է երկու տարի:

ւածամերձ, աստուածախօս դաշնաւոր կատարեալ, և զաւետիս հանդերձելոց բարեացն ժառանգեալ»: Երկրորդ դեպքում՝ նշանագրերը «Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն զյանկարծագիւտ խնդրելին», և վերջապես Ս. Գրքի առաջին անգամ հանդիպած շտապովի թարգմանությունները. «Դարձեալ յետ այնորիկ (երանելւոյն Սահակայ) առեալ հանդերձ Եգնակաւ զառաջագոյն զյանկարծագիւտ զփութանակի զթարգմանութիւնս հաստատէր ճշմարիտ օրինակօք բերելովք»: (Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. Բ, էջ 326: Հմմտ. Ե դարի պատմագրքերի համաբարբառները: Վարք Մաշտոցի, էջ 72, 92, 124): Այս երեք կիրառությունները, մեր կարծիքով, Դանիելի հարմարեցրած կիսատ-պոստ նշանագրերի հետ հավասարեցնելու ոչ մի եզր չունեն:

Այդ ժամանակ արդեն վաղուց մոռացվել էին դանիելյան անպետք, օտարներից մուրացած նշանագրերը, որոնց փորձելու համար ոչ թե երկու տարի, այլ շատ կարճ ժամանակ է հարկավոր եղել:

Այսպես բառ առ բառ, բան առ բան կարելի է քննել փորձարկման երկու տարիների, Վռամշապուհի թագավորության հինգերորդ տարին երկու անգամ հիշվելու և այլ ծեծված հարցեր¹⁵, կրկին ցույց տալու համար, որ «Ապա առեալ» հատվածը իր տեղում չէ: Արդ, «Ապա առեալ» հատվածը հանելով իր այժմյան տեղից, վերացնում ենք նրանից առաջ և հետո եղած հատվածների միջև ընկած արհեստական խոչընդոտը և միացնում հատվածներն իրար, որոնք իրար ձուլվում են ոչ միայն բնագրային անմիջական շարահարությամբ, այլև պատմական և տրամաբանական ճշգրտությամբ, վերականգնելով Կորյունի հեղինակային շարադրանքը:

Քանի որ Դանիելը «գրել» է և ոչ «գտել», ուրեմն դրանց աղբյուրը որևէ մատյան է կամ մատենագրություն, որից քաղված, ժողոված, ընտրված են գրերը, և ոչ թաղված, որ գտել է: Հետևաբար «թաղեալք և յարուցեալքը» պետք է լինի «քաղեալք և յարուցեալք» ինչպես հնագույն օրինակներում:

Նախ, ի՞նչ է նշանակում «դպրութիւն»: Կորյունի ժամանակ այն նշանակում էր՝ ա) ուսումն, դպրոց, գրագիտութիւն կամ կարդացողութիւն, բ) իբր գիրք, մատեան: Ուրեմն «յայլոց դպրութեանց քաղեալք» նշանակում է ուրիշ մատյաններից քաղված: Որ այս այսպես է, հաստատում է Մովսես Խորենացին՝ ըստ որի՝ Դանիելն իր խոստացած նշանագրերը հարմարեցրել է «ի ձևոյ ասրիւնակի յունականին վաղնջուց գրեալ շարագիրս տառից»: Շարագիր նշանակում է՝ ա) շարագրող, հեղինակ, բ) շարագրած, նշանագիրք՝ դրոշմեալ, շարադրած բան, մատեան: Այստեղ էլ՝ մատյաններից կարգված, հորինված: «Յայլոցի» փոխարեն նշված են հունական վաղնջուց գրված մատյանները, որոնց գրերը, իսկապես, Քրիստոսի ծննդից առաջ երրորդ դարում փոխվեցին և նման չէին հինգերորդ դարի հունական գրին:

Ներկայացվող բնագրում, նրանից առաջ և հետո ընկած հատվածներում, վերականգնել ենք հեղինակային և ձեռագրային «գրեալ նշանագիրս», «գրելոյն ի Դանիէլէ» և «քաղեալք և յարուցեալք» բառերը, որոնք

¹⁵ Տե՛ս էջ 150, Ն. Ակիմյանի պատճառաբանությունները:

համեմատական բնագրում ներկայացված են «գտեալ նշանագիրս», «գտելոյն ի Դանիէլէ» և «թաղեալք և յարուցեալք» ձևով: Ահա այդ հատվածը իր նախնական վիճակում (աշխարհաբար):

«Այն ժամանակ արքան պատմեց նրանց մի մարդու՝ Դանիել անունով մի ազնվական ասորի եպիսկոպոսի մասին, որ հանպատրաստից գրել է հայերեն լեզվի ավփաբետներ՝ նշանագրեր: Եվ երբ արքան պատմեց նրանց Դանիելի գրածի մասին, արքային հոժարացրին, որ հոգ տանի այն պիտույքի համար: Նա էլ Վահրիճ անունով մեկին հրովարտակներով ուղարկեց Հաբել անունով մի երեց մարդու մոտ, որ ասորի եպիսկոպոս Դանիելի մերձավորն էր: Իսկ Հաբելն այդ որ լսեց, շտապով հասավ Դանիելի մոտ, և նախ ինքը Դանիելից տեղեկացավ նշանագրերին և հետո նրանից առավ, ուղարկեց արքային՝ Հայոց երկիրը: Նրա թագավորության հինգերորդ տարում հասցրեց նրան: Իսկ արքան՝ սուրբ Սահակի և Մաշտոցի հետ միասին՝ նշանագրերն ստանալով Հաբելից՝ ուրախացան:

Իսկ երբ հասկացան, որ այդ նշանագրերը բավական չեն հայերեն լեզվի սիղոբաները՝ կապերն ամբողջությամբ արտահայտելու համար, մանավանդ որ նշանագրերն էլ իսկապես ուրիշ դպրություններից քաղված և հարություն առած հանդիպեցին, ապա դարձյալ երկրորդ անգամ նույն հոգսի մեջ ընկան և մի քանի ժամանակ մի ելք էին փնտրում դրան:

Դրա համար երանելի Մաշտոցը՝ արքայի հրամանով, Սուրբ Սահակի համաձայնությամբ՝ մի խումբ մանուկներ առավ հետը, և սուրբ համբույրով միմյանց հրաժեշտ տալուց հետո, ճանապարհ ընկավ, գնաց հայոց արքա Վռամշապուռիի հինգերորդ տարում, և գնաց, հասավ Արամի կողմերը»:

Ինչպես տեսնում ենք, Դանիելյան գրերը բերելը, փորձելը, մերժելը և Միջագետք գնալու որոշում հանելն ու գնալը, արվում է Հայոց Վռամշապուռի թագավորի հինգերորդ տարում: Այսպիսով այստեղից դուրս է գալիս «ամս երկու» առեղծվածային ժամանակը, որի շուրջ այնքան ենթադրություններ են հորինվել և հարցը մնացել էր անլուծելի և շփոթեցնող:

Իսկ այժմ տնավորենք «Ապա առեալ» հատվածը իր հեղինակային տեղում: Այդ անելու համար նախ հարկավոր է նրա պատշաճ տեղն ազատել այն հատվածից, որը Ակինյանի կարծիքով, «այլուստ մոլորած եկած է հոս»: Ներկայացնենք բնագրական այն միջավայրը, ուր պետք է տեղադրվի «Ապա առեալ» հատվածը:

«Եւ արդ եկեալ յիշելին մերձ ի թագաւորական քաղաքն, ազդ լինէր թագաւորին և սրբոյ եպիսկոպոսին: Որոց առեալ զամենայն նախարարագունդ աւագանւոյն ամբոխ, ի քաղաքէն ելեալ՝ պատահէին երանելւոյն զափամբ Ռահ գետոյն: Եւ զցանկալի ողջոյն միմեանց տուեալ, ուստի և բարբառօք ցնծութեան և գրգօք հոգեւորօք և բարձրագոյն օրհնութեամբ ի քաղաքն դառնային, և զաւուրս տօնական ուրախութեամբ անցուցանէին:

Յայնմ ժամանակի վաղվաղակի հրաման առեալ ի թագաւորէն՝ սկիզբն առնելոյ զխուժադուժ կողմանսն Մարաց, որք ոչ միայն վասն դիւական սատանայակիր բարուցն ճիւղաղութեան, այլ և վասն խեցքեկագոյն և խոշորագոյն լեզուին՝ դժուարամատոյց էին: Առ ի յարարել և զնոցա հարուստ ամացն ծնունդս առեալ՝ պարզախօսս, հռետորաբանս, կրթեալս, աստուածատուր իմաստութեանն ծանօթս կացուցանէին»¹⁶:

Աստվածատուր իմաստությանը ծանոթ դարձրին Մարաց կողմերում ապրող շատ տարիների ծնունդներին, ժողովրդին, որի համար էլ գնացել էին: Նրանք միայն ծանոթ դարձան, բայց հանգամանորեն խորամուխ լինել օրենքների ու պատգամների մեջ, որ այլևս նման չլինեին իրենց բնիկ ազգակիցներին, հնարավոր չէր: Այն պատշաճում է Վաղարշապատի դպրոցի շրջանավարտներին, որոնք սովորում էին Մեսրոպի ձեռքի տակ, հասունանում և այնքան էին խորամուխ լինում աստվածատուր իմաստու-

¹⁶ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, էջ 102: Հաջորդ նախադասությունը. «Եւ այնպէս միջամուխ եղեալ հանգամանօք օրինապատգամացն, մինչև բնաւ արտաքոյ իւրեանց բնակութեանն զերծանել» պետք է թողնել իր տեղում, չպետք է տեղափոխել այս հատվածի հետ, որովհետև այն կից է նախորդ հատվածին և շարունակությունն է «Ապա առեալ» հատվածի, որ տեղադրվելու է այդտեղ, իր իսկական տեղում: Մ. Աբեղյանը հատվածումներ կատարելիս, թյուրիմացաբար, այն թողել է (Ժ) հատվածին կից, համարելով նրա շարունակություն (էջ 102):

թյան, օրենքների ու պատգամների մեջ, որ, իսկապես, այլևս նման չէին իրենց ազգակիցներին՝ զիտությամբ, և գնում էին նրանց ու նրանց նմաններին սովորեցնելու օրենքներն ու պատգամները, կամ մասնակցում ավետարանական արվեստին, այսինքն թարգմանելու, գրելու և սովորեցնելու գործին, ինչպես կարդում ենք այդ նախադասությունից հետո (տե՛ս Կորյուն, Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի, Երևան, 1994, էջ 44 և 92):

Այս վերջին նախադասությունը Ն. Ալիկյանը «Յայնժամ վաղվաղ-կի» հատվածին կից է պահել, և միասին տեղափոխել Աղվանից աշխարհում Մեսրոպի գործունեության վերջում, Վրաց աշխարհ անցնելուց առաջ, որն անհարիր է հատվածին և պատշաճում է իր հին տեղին, ուստի թողնում ենք տեղում:

«Եւ այնպէս միջամուխ եղեալ հանգամանօք օրինապատգամացն, մինչեւ բնաւ արտաքոյ իւրեանց բնակութեանն գերծանել:

Եւ ի ձեռն առեալ այնուհետև աստուածագործ մշակութեամբ զաւետարանական արուեստն՝ ի թարգմանել, ի գրել և յուսուցանել, մանաւանդ հայեցեալ ի տեառնաւ բարբառ հրամանացն բարձրութիւնն, որ առ երանելին Մովսէս եկեալ, վասն ամենայն իրացն եղելոց...» («Մոլորեալ» հատվածը՝ վերևում ընդգծվածն է):

Քաղվածքը ընթերցելիս այսպիսի տպավորություն ենք ստանում.

Հայերեն լեզվի նշանագրերի համար մտածող, հոգացող Վռամշապուհ թագավորն ու Սահակ Պարթև կաթողիկոսը նախարարագունդ ավագանու բազմության ներկայությամբ, մեծ հանդիսավորությամբ, Ռահ գետի ափին դիմավորում են Մեսրոպին, ստանում նրանից իրենց «խնդրելին»՝ հայերեն լեզվի նշանագրերը, նրանցով կազմված այբուբենը և հայերեն գրված առաջին մատյանը՝ ցնծությամբ վերադառնում են Վաղարշապատ քաղաք, օրերով տոնական ուրախություններ են կատարում և շուտով, անմիջապես թագավորը հրամայում է Մեսրոպ Մաշտոցին «սկսելու (սովորեցնել) Մարաց խուժադուժ կողմերը»: Այսինքն, ոչ թե Վաղարշապատում, թագավորի ու կաթողիկոսի ներկայությամբ ու օժանդակությամբ, այլ Մարաց խուժադուժ կողմերում, Մեսրոպը միայնակ ձեռ է զարկում հայ գրի ու դպրության սկզբնավորմանը, որից հետո, շարունակում է բնագիրը՝ «աստվածային գործի մշակությունն անելով՝ սկսեցին ավետարանական արվեստը, – թարգմանել, գրել և սովորեցնել»: Բայց ո՞րտեղ, Մարաց աշխարհո՞ւմ, նրանց «խեցրեկագույն և կոշտ

ու կոպիտ» լեզվո՞վ, Մաշտոցի ձեռքո՞վ, թե՛ Վաղարշապատում: Այստեղ էլ՝ առանց Մեսրոպ Մաշտոցի՞, առանց դպրոցի, աշակերտների գրաճանաչության, չե՞ որ նույնիսկ Սահակ Պարթևը հայերեն գրերին, գրչության արվեստին ծանոթ չէր:

Այս անհարիրության ու թյուրիմացության պատճառը հիշյալ հատվածն է, որ անկախ իր կամքից, հայտնվել է այստեղ:

Մեսրոպ Մաշտոցն իրականում, Միջագետքից վերադառնում է մայրաքաղաք և մի քանի տարի դուրս չի գալիս այնտեղից: Կորյունի մոտ որոշակի վկայություն ունենք Մաշտոցի Վաղարշապատից դուրս գալու, Վռամշապուհ թագավորից և Սահակ Պարթևից բաժանվելու, ինչպես նաև բաժանվելու նպատակի մասին, որը տեղի է ունեցել գրերի գյուտից տարիներ անց: Բանն այն է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը նախ պետք է թագավորին, կաթողիկոսին ցույց տար իր գրածի արդյունքը, նրանց ապացուցեր, որ ինքը գտել է հայոց լեզվի սիդորաները և կապերը լրիվ արտահայտող նշանագրեր: Նրանց համոզելու համար պետք է փորձով ցույց տար, գործի դներ իր գյուտը: Ուստի՝ «Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուցն զյանկարծագիւտ խնդրելին, հայցէին եւս յարքայէ մանկունս մատաղս, որով զնշանագիրսն արծարծել մարթասցեն...» և այլն:

Ավելի լավ է տեղադրենք հատվածն իր տեղում և ընթերցենք (աշխարհաբար):

«Եվ արդ, երբ հիշելին եկավ, մոտեցավ թագավորական քաղաքին, իմաց տվեցին թագավորին և սուրբ եպիսկոպոսին: Նրանք նախարարագունդ ավագանու բոլոր բազմությունն առնելով՝ քաղաքից դուրս եկան, Ռահ գետի ափին դիմավորեցին երանելիին: Եվ ցանկալի ողջույնը միմյանց տալուց հետո՝ այնտեղից ցնծության ձայներով և հոգևոր երգերով ու բարձրաձայն օրհնություններով ետ դարձան քաղաքը, և տոնական ուրախությամբ անցկացրին օրերը:

Ապա երանելի հոգաբարձուներն (իրենց) հանկարծագյուտ ուզածն առնելով էլի խնդրեցին արքայից մատաղահաս մանուկներ, որոնց միջոցով կարողանային նշանագրերը գործադրել: Եվ երբ նրանցից շատերը սովորեցին, ապա (թագավորը) հրամայեց ամեն տեղ նույն (նշանագրերով) կրթել, որով և երանելին հասավ նույնիսկ վարդապետական գեղեցիկ աստիճանին, և մոտ երկու տարի իր ուսուցչությունն արեց ու նույն նշանագրերով տարավ:

Եվ այնպես հանգամանորեն խորամուխ եղան նրանք օրենքների ու պատգամների մեջ, որ մինչև անգամ բոլորովին դուրս եկան իրենց ազգակցությունից: Եվ այնուհետև աստվածային գործի մշակությունն անելով, սկսեցին ավետարանական արվեստը թարգմանել, գրել և սովորեցնել, մանավանդ, որ աչքի առաջ ունեին Տիրոջ տված բարձր պատգամները, որը տվել էին երանելի Մովսեսին բոլոր եղած բաների մասին...»¹⁷:

Այժմ մտածենք **«Յայնժամ վաղվադակի»** տեղահանված հատվածը տեղադրելու մասին: Այն, բնականաբար, գտնվում է սույն հատվածից բավական հեռու և՛ ժամանակով, և՛ իրադարձությամբ: Ուստի շարունակենք բնագիրը և հետևենք Մեսրոպ Մաշտոցի հետագա գործունեությանը: Սրանից հետո Վաղարշապատում «Երբ իրերի հաստատությունը փորձեցին, ապա ավելի շատ էին ժողովում նորագյուտ ուսման համար աշակերտներ՝ սովորեցնելու և անգետ մարդկանց քարոզելու համար պատրաստելու: Նրանք իրենք էլ հենց Հայաստան աշխարհի գանազան կողմերից ու գավառներից բազմությամբ վեր կենում գալիս հասնում էին աստվածային գիտության բացված աղբյուրը: Որովհետև Այրարատյան գավառում, թագավորների և քահանայապետների նստավայրում՝ (Վաղարշապատում – Ա. Մ.) բխեց հայերի համար Աստծու պատվիրանների շնորհքը...:

Եվ իսկապես՝ եկեղեցու պուներն (Սահակը և Մեսրոպը) սկսեցին... Հայաստան ազգի գանազան կողմերը, գավառներն ու տեղերը խումբ-խումբ ուղարկել ճշմարտության աշակերտներին, գիտության մեջ կատարելության հասցվածներիս՝ կարող համարելով ուրիշներին էլ սովորեցնելու: Եվ իրենք աստվածային իմաստությամբ կրթեցին հենց այնտեղ իրենց մոտ եղած արքունիքը բոլոր ազատագունդ բանակի հետ...»¹⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, Վաղարշապատ վերադառնալով երանելի հոգաբարձուները գրերը փորձելուց հետո տեղում դպրոց են բացում, որտեղ երկու տարի Մաշտոցը ուսուցչություն է անում, սկսում են նաև թարգմանություններ կատարել: Ուսուցիչներ են պատրաստում երկրի

¹⁷ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, էջ 103:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 107:

տարբեր գավառներում ուսուցանելու համար, իրենք էլ դպրոցի և թարգմանությունների հետ միաժամանակ արքունիքն ու ազատանիներին են սովորեցնում: Այստեղ կրկին խոսքը տանք Կորյունին. **«Դրանից հետո, երանելի Մաշտոցը համաձայնություն ստացավ, որ Տեր եպիսկոպոսը՝ կայենականների մեջ, իսկ ինքը՝ հեթանոսների սփյուռքում սերմանեն կյանքի խոսքը: Եվ բաժանվեց նրանից իր օգնականների հետ...»:** Հիա թե երբ է Մաշտոցը թողնում մայրաքաղաքը՝ երկար ժամանակով: Եվ առաջին անգամ... «գնաց իջավ Գողթնի Ռոտաստակը, իր առաջվա դաստակերտը... և գավառի բոլոր գյուղերում կարգեց սուրբ վանականների դասեր»¹⁹:

Մաշտոցը մի տեսակ ուխտագնացության է գնում այնտեղ, որտեղ հղացել էր հայերեն գրեր ունենալու գաղափարը և մայրաքաղաքից հետո, ինքն առաջին անգամ այդտեղ է շարունակում ուսուցանել, այս անգամ իր գրերով: Եվ միայն այդտեղ.

«Այն ժամանակ թագավորից շուտով հրաման ստացավ՝ սկսելու (սովորեցնել) Մարաց խուժադուժ կողմերը, որոնք դժվար մատչելի էին ոչ միայն իրենց դիվական, սատանայակիր, ճիվաղական բարքի, այլև խեցբեկագույն և կոշտ ու կոպիտ լեզվի պատճառով: Ձեռք զարնելով և նրանց շատ տարիների ծնունդների կոկելու՝ դարձրին (նրանց) պարզախոս, հռետորաբան, կրթված, աստվածատուր իմաստությանը ծանոթ»:

Ապա դրանից հետո ելավ սահմանակից Սյունական աշխարհը: Այնտեղ էլ աստվածասեր հնագանդությամբ ընդունեց նրան Սյունիքի իշխանը, որի անունը Վաղինակ էր և այլն:

Մեսրոպ Մաշտոցն իր աշակերտներով Մարաց կողմերը սովորեցնելու է գնում Գողթան գավառից հետո: Մարաց կողմերը դժվար մատչելի էին ոչ միայն իրենց դիվական, սատանայակիր, ճիվաղական բարքի, այլև խեցբեկագույն և կոշտ ու կոպիտ լեզվի պատճառով: Եվ ահա Մաշտոցը իր «սուրբ և աչքաբաց» Տիրայր Խորձենացու, Մուշե Տարոնացու և ավետարանի սպասավոր մյուս աշակերտների հետ նրանց դարձնում է «պարզախոս, հռետորաբան, կրթված, աստվածատուր իմաստությանը ծանոթ»: Այսքան:

¹⁹ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, էջ 109:

Այժմ այդ **երկու հատվածների տեղերը փնտրենք հնագրագիտության ու ձեռագրագիտության օժանդակությամբ**: Դրա համար անհրաժեշտ է վերստեղծել ձեռագրի հեղինակային օրինակ, այն Մատյանի նմանակը (մակետ), որտեղ սույն հատվածները գտնվել են իրենց հեղինակագիր տեղում: Ուստի, նախ խախտված օրինակից կգնանք նրա նախագաղափար օրինակը, այդ օրինակի վրա ցույց կտանք խախտումը, որից կատարվել են մեզ հայտնի և անհայտ բոլոր խախտված ընդօրինակությունները: Խախտված օրինակից են համառոտված նաև Տոնականների տարբերակները:

Հեղինակային օրինակի մակետը վերստեղծելու համար անհրաժեշտ են հնագրական և ձեռագրական որոշակի հիմքեր: Այդպիսի հիմքեր կան:

Ձեռագիրը պատմամշակութային հուշարձան է. ունի իր ստեղծման օրենքներն ու օրինաչափությունները: Այն ոչ միայն այս կամ այն գիրն ու քնագիրը պարունակող մատյան է, այլ ինքը, որպես պատմահասարակական, մշակութային երևույթ, ունի իր առանձնահատկություններն ու օրինաչափությունները, որոշակի բաղադրիչներն ու միավորները, որոնց ներդաշնակ համադրությամբ դառնում է ձեռագիր: Նույնաչափ պետք է լինեն բոլոր թերթերը՝ հաստատուն տողաքանակով: Նույն մեծությունը պետք է ունենա գրադաշտը՝ լինի միապուն թե երկպուն, պունակները՝ նույն մեծության, հավասար միջնալուսանցքով և եզրային լուսանցքներով: Վերջապես, հավասար քանակի թերթեր պետք է ունենա ձեռագրի ամեն մի պրակ: Ձեռագիրը պետք է գրվի նույն գրատեսակով: Իհարկե մասնակի խախտումներ լինում են, կապված զանազան՝ ներքին և արտաքին հանգամանքների հետ, որոնց մասին գրիչները, երբեմն պատճառաբանում են հիշատակարաններում:

Երկու իրար կից թերթերը կոչվում են թուղթ: Այս թղթերը իրար վրա դասավորվելով, ապա ծալելով՝ ստացվում է պրակ կամ տետրակ: Պրակը կարող է կազմվել 8, 10, 12, 14, 16 և այլն, թերթերից, կամ 4, 5, 6, 7, 8 թղթերից: Եթե կայուն է ձեռագրի տողաքանակը, ապա նույնը չի կարելի ասել տողերի մեջ տառաքանակի մասին, քանի որ տառեր կան, որոնք ավելի լայն տեղ են գրավում, և այդպիսի տառերի հաճախակի գործա-

ծությունը մի տողում՝ նվագեցնում է տառաքանակը տողի մեջ: Բացի դրանից, գրչի ձեռքի հոգնածությունը երբեմն խախտում է տառերի միաշափությունը:

Տառաքանակը կախված է նաև բառանշատումից, կետադրությունից, տողադարձից (երբ ավելացվում է ը ձայնավորը) և այլ հանգամանքներից: Իսկ երբ համառոտագրություն է կիրառում գրիչը՝ խախտումը արդեն չատանում է²⁰:

Ձեռագրի ստեղծման ամեն մի մասնակից (գրիչ, սրբագրիչ, ծաղկող, կազմող և այլք) աշխատում է սրբությամբ պահպանել գրչության կանոնները: Մակայն ձեռագիրն ացնում է դարերի միջով, ենթարկվում է բնական և անբնական արհավիրքների, արտագրվում, կազմվում է տարբեր մակարդակի մարդկանց ձեռքով և այդպես հասնում մեզ: Ուստի ձեռագրի հետ պետք է վարվել այնպես, ինչպես հնագետը՝ հնավայրի, որովհետև, եթե դարեր են անցնում հնավայրի վրայով, ապա ձեռագիրն ինքն է անցնում դարերի միջով, ինքն է շարժվում և մաշվում (եթե՝ չի կորչում):

Կորյունի երկը մեզ է հասել «Պատմագիրք» կոչվող ժողովածուներում, որոնց մեջ պատմիչների երկերն են: Բոլոր մեզ հայտնի տարբերակներում Կորյունի բնագրի սույն հատվածները խախտված են:

Մենք գտնում ենք, որ «**Ապա առեալ**» և «**Յայնժամ վաղվադկի**» հատվածներից յուրաքանչյուրը մի առանձին թերթ է եղել Կորյունի Մատյանում, նախքան նրանց խախտվելը, այդպես էլ (այսինքն, որպես մեկական թերթ) մնացել են խախտումից հետո: **Այս հատվածներն ունեն հավասարաչափ բնագիր, տողերի, տառերի հավասար քանակով: Սույն բնագրերը ձեռագրում գրված են եղել մի-մի թերթի երկու էջերում, հավասար տողաքանակով: Այս առաջին հաստատուն հիմքն է. երկու կայուն թերթ՝ իրենց պարունակությամբ:**

Երկրորդ հիմքն այն է, որ այս թերթերը եղել են իրար կից թերթեր, ասել է՝ պրակի մի թուղթ՝ երկու թերթով: Եվ ահա թե ինչու: Ամեն մի պրակ ունի առաջին թուղթ, որը գրվում է բոլորից առաջ կամ

²⁰ Վաղ շրջանի ձեռագրերում պահպանվում էր ընդօրինակության օրինակելի ձև, այսինքն ընդօրինակվում էր տողը տողի, էջը էջի, թերթը թերթի պատճենավորմամբ, մեծ մասամբ նաև՝ նույն գրատեսակով: Այս դրությունը թյուրիմացություններից զերծ մնալու, ձեռագիրը միաժամանակ տարբեր գրիչների ընդօրինակել տալու հնարավորություններ էր տալիս, և որով կարճացնում էր ձեռագրի գրության ժամկետը: Մեզ հասած հնագույն ձեռագրերի մեծ մասը երկու գրչի գործ է:

բոլորից ներքև, և նրա վրա դրվում են հաջորդ թղթերը, 2, 3, 4 և այլն, և մի անգամ ծավելելով՝ ստեղծում պրակ: Պրակի առաջին կամ ամենտակի թղթի առաջին թերթը դառնում է տվյալ պրակի առաջին թերթը, իսկ երկրորդը՝ վերջին: Իրար վրա դարսված թղթերից վերջինը՝ պրակի մեջտեղն է: Այս մեջտեղի թղթի երկու թերթերի վրա գրված բնագիրը միահար շարունակություն է կազմում, այսինքն մեջտեղի թղթի չորս էջերի վրա գրված բնագիրը հաջորդաբար իրար շարունակություն է: Մյուս թղթերինը այդպես չեն. ինչքան մեջտեղից գնում են դեպի առաջին թուղթ, այնքան թղթերի երկու թերթերի վրա գրված բնագրերի հաջորդական կապվածությունը իրարից հեռանում է, այսինքն առաջին թերթի դեպքերի անմիջական շարունակությունը ընկնում է ոչ թե իրեն կից երկրորդ թերթերում, այլ նրանց միջև տեղավորված թերթերում:

Քննության առարկա թղթի գույգ թերթերի բնագրերը իրար անմիջական շարունակություն չեն կազմում, չունեն դեպքերի պատմության տրամաբանական կապ: Ուստի այն պրակի մեջտեղի (կամ վերջին) թուղթ չէ, ընդհակառակը, նրանց բնագրերը իրարից շատ հեռու են ընկած և, ամենայն հավանականությամբ, այլ պրակի առաջին թուղթը պետք է լինի, ինչպես երևում է նրանց միջև տեղավորված բնագրից, որը կարող է զբաղեցնել մի քանի թուղթ: Սովորաբար պրակի թղթերից շփոթելու, խախտվելու, կորչելու ավելի շատ հակվածություն ունեն առաջին և վերջին, այսինքն երկու ծայրերի թղթերը: Եվ քանի որ հիշյալ թուղթը մեջտեղինը չէ, մնում է հավատալ, որ այն պրակի առաջին թուղթն է: Եթե մեր այս ենթադրությունը հաջողություն բերի, կնշանակի ճիշտ է մեր որդեգրած քննության եղանակը:

Մենք, արդեն բնագրի քննությամբ տեսանք, որ այս թուղթը իր տեղում չէ, նշանակում է այն իր հարևան՝ նախորդ կամ հաջորդ պրակի առաջին թուղթն է, որ թյուրիմացաբար, կազմելու ժամանակ դրվել և կարվել է այս պրակի հետ, որի մասն է կազմել ու ընդօրինակվել հետագայում, «օրինականացնելով» թյուրիմացությունը:

Ամեն դեպքում, մենք ունենք մի պրակի առաջին թուղթ, որը միաժամանակ պրակի առաջին և վերջին թերթերն են: Այս էլ չորրորդ հիմքն է: Այս իմանալուց հետո, կհաշվենք երկու թերթերի (հատվածների) և նրանց միջև տեղավորված բնագրի տողերի ու տառերի քանակը, կբաժանենք առաջին թղթի տողերի ու տառերի վրա և կստանանք թղթերի

ու թերթերի այն քանակը, որից կազմվում է սույն պրակը: Այդպես կվարվենք նաև նրանից առաջ և նրանից հետո ընկած պրակների հետ: Այս բոլորի արդյունքը կլինի այն, որ մենք կունենաք առաջին խախտված ձեռագրի նմանակը, որից հետո՝ հեղինակային բնագրին հասնելուն մի քայլ է մնում: Բանն այն է, որ պրակները կարգավորելուց հետո ակնհայտ կդառնան խախտված պրակները, և նրանց կարգավորությունն արդեն տեխնիկայի գործ է: Շփոթած թուղթը կտեղադրվի իր տոհմիկ տեղը և մենք կունենանք Կորյունի Վարք Մաշտոցի երկի հեղինակային օրինակի առաջին ընդօրինակության մանրակերտը:

Մեր աշխատանքի համար հիմք ենք ընդունում Կորյունի Վարք Մաշտոցի երկու հրատարակություն: Առաջինը Գ. Ֆնտզյանի 1930 թ. Երուսաղեմում կատարած հրատարակությունն է: Այն նպատակահարմար է նրանով, որ հրատարակված է միահար շարահարությամբ առանց հատվածումների: Այստեղ տողահամարների հերթականությունը նշված է 5-ով աճող թվարկումով՝ 5, 10, 15, 20 և այլն: Հրատարակությունն ունի 1-953 տող: Երկրորդը՝ Մ. Աբեղյանի 1941 թ. Երևանում հրատարակված «Վարք Մաշտոցի» բնագիրն է, որն ունի Ա-ԻԹ հատվածումները և ամեն մի էջի իր տողահամարը, դարձյալ 5-ով աճող թվարկումով:

Երուսաղեմի հրատարակության մեջ խնդրո առարկա թղթի առաջին թերթի վրա գրված «Ապա առեալ» հատվածը զբաղեցնում է հերթական 270-276 տողերը. ընդամենը 7 տող (287 տառ), երկրորդ թերթի վրա գրված «Յայնժամ վաղվադակի» հատվածը՝ 258-275 տողերը, ընդամենը 7 տող (290 տառ):

Այդ թղթի հատվածի բնագիրը տպագրում ամփոփվում է 14 տողում, ուրեմն թուղթն ունի 14 տող:

270-րդ տողից, մինչև 367 տողը, այսինքն «Ապա առեալ»-ից մինչև «Յայնժամ վաղվադակի» հատվածի վերջը 98 տող է: Սրանից հանում ենք տպագրի կիսատ տողերի անգրել մասը՝ 2 տողի չափով, մնում է 96 տող, բաժանում ենք 7-ի (յուրաքանչյուր թերթի տողաքանակի) վրա, ստանում 14 թերթ կամ 7 թուղթ:

Ուրեմն 270-367 տողերը տեղավորված են 14 թերթանոց կամ 7 թղթանոց ձեռագրական պրակի մեջ: Այսպիսով, **մեզ հետաքրքրող թղթի սույն պրակն ունի 14 թերթ, որի առաջին և վերջին թերթերը**

«Ապա առեալ» և «Յայնժամ վաղվաղակի» հատվածներն են պարունակում:

Մաշտոցի Վարքի սկզբից մինչև նշված պրակի սկիզբը 269 տող է: Հանում ենք տպագրության էջերի կիսատ տողերի անգրել մասերը, (13 տող), ստանում 256: Բաժանում ենք 7 տողի վրա՝ 36 թերթ և 4 տող, որը 12 թերթանոց երեք պրակ է, կամ 18 թուղթ և 4 տող: 18 թուղթը 6 թղթանոց երեք պրակ է: Այսպիսով. **Վարքի սկզբից մինչև «Ապա առեալ» հատվածը երեք պրակ է:** Համարակալենք պրակները.

Ա-12, Բ-12, Գ-12: Հաջորդ պրակը բնականաբար պետք է կրի Դ նիշը, որի թերթաքանակը տարբեր է Դ-14: Շարահարենք. Ա-12, Բ-12, Գ-12, Դ-14:

367-րդ տողով վերջացող պրակից հետո հաջորդ պրակն սկսվում է 368-րդ տողով և ավարտվում 453-րդ տողով: Այստեղ վերջանում է այն հատվածը, որից հետո պատշաճում է «Յայնժամ վաղվաղակին»: Այն պարունակում է 76 տող, հանած կիսատ տողերի 3 տողաչափ անգրել մասը, կունենանք 73 տող: $73: 7=10$ թերթ 3 տող: Ուրեմն **14 թերթանոց պրակի հաջորդ պրակը 10 թերթանոց կամ 5 թղթանոց է:** Նախորդ՝ 14 թերթանոց պրակում երկու տող պակաս ունեցանք, այստեղ՝ 10 թերթանոցում 3 տող ավելի: Այս թույլատրելի է, քանի որ անհայտ են գրատեսակը, գրության ժամանակը, համառոտագրության մակարդակը, բառանջատման, բացատների, կետադրության նշաններ նշանակելու կարգը և այլն, որոնք անպատճառ տալիս են մեկից մի քանի տառերի տեղի տարբերություն, տողում, ապա՝ էջում, թղթում, պրակում և ստացվում է հարաբերական անկայունություն: Դ և Ե երկու կից պրակների 4 թերթի տարբերությունը անթույլատրելի է: Պարզ է, որ **10 թերթանոցի երկու թերթը թյուրիմացաբար միացվել է նախորդին, քանի որ ձեռագրի յուրաքանչյուր պրակ կազմված է եղել 12 թերթից կամ 6 թղթից, ինչպես ցույց են տալիս առաջին երեք պրակները:** Նշանակում է, որ **ձեռագրի բոլոր պրակները ունեցել են 12 թերթ կամ 6 թուղթ:** Ուստի հաշվեք Ե-պրակից հետո մնացած հատվածի տողաքանակը:

Ե պրակի վերջից 454-րդ տողից սկսվող բնագիրը մինչև գրքի ավարտն ունի $953-454=500$ տող: Սրանից հանենք կիսատ տողերի չգրած մասը՝ $500-18=482$, բաժանենք 7 տողի վրա, կստանանք 68,5

թերթ: Սա էլ բաժանենք 12 թերթի վրա, կստանանք 12 թերթանոց 5 պրակ և վերջում՝ 8 թերթանոց մի պրակ: Հերթական համարով նշանակենք նախորդ և այս հինգ պրակները:

Ա-12, Բ-12, Գ-12, Դ-14, Ե-10, Չ-12, Է-12, Ը-12, Թ-12, Ժ-12, ԺԱ-8: Վերջին պրակի թերթերի քանակը կախված է նախորդ ամբողջական պրակներից դուրս մնացած բնագրի ծավալից: Այստեղ 8 թերթում ավարտվում է Կորյունի երկը, ուստի պրակը պետք է լինի 8 թերթանոց պրակ: Անկանոնը Դ և Ե պրակներն են:

Նույն հաշվումները կատարենք Մ. Աբեղյանի պատրաստած բնագրի վրա: Մեզ հետաքրքրող թերթերն ունեն 6-ական տող, այսինքն՝ թուղթն ունի 12 տող, որովհետև գրքի տպագրությունը մանրատառ (պետիտ) է: Այդ թերթերի մեջ ամփոփված պրակն ունի 87 տող, որ բաժանենք 6-ի, կստանանք 14 թերթ (3 տող ավելի): Սույն պրակի պարունակությունը, որ հասնում է մինչև ԺԳ հատվածի վերջը՝ 62 տող է, որ բաժանենք 6-ի, կստանանք 10 թերթ (և երկու տող):

Բնագիրը, սկզբից մինչև խախտված պրակը, այսինքն՝ «Ապա առեալ»-ով սկսվող պրակը պարունակում է 121 տող, որը բաժանում ենք 6-ի, ստանում ենք մոտ 36 թերթ: Զանի որ գիտենք պրակի թերթի քանակը, 36 թերթը բաժանենք 12-ի, կստանանք 3 պրակ: Այսպիսով ունենք **Ա-12, Բ-12, Գ-12 թերթանոց երեք պրակ և Դ-14, Ե-10 թերթանոց մեկական պրակ:**

Ե-10 թերթանոց պրակից հետո բնագրի տողերը մինչև վերջ 409 է, բաժանեցինք 6-ի՝ 68 թերթ, բաժանած 12-ի՝ 5, 8 պրակ: Այսինքն՝ **Չ-12, Է-12, Ը-12, Թ-12, Ժ-12, ԺԱ-8: Եվ Ֆնտգլյանի, և Աբեղյանի պատրաստած բնագրերում մենք ունենք լիակատար համընկնում: Կորյունի Վարք Մաշտոցի պատմության նախագաղափարը 12 թերթից կազմված տասնմեկ պրականոց ձեռագիր է եղել, որի պրակներից երկուսը խախտված են: Այսպես.**

Ա-12, Բ-12, Գ-12, Դ-14, Ե-10, Չ-12, Է-12, Ը-12, Թ-12, Ժ-12, ԺԱ-8:

Վերջին պրակի թերատությունը տրամաբանական է, քանի որ բնագիրը այդտեղ վերջացել է: Անտրամաբանական է Դ-14 և Ե-10 պրակների անհավասարությունը: Այստեղի թյուրիմացությունը նույնպես տրամաբանական է: **Պարզապես Ե-10 պրակի թղթերից մեկը թյուրիմացաբար միացվել է Դ-14 պրակին: Անջատում ենք այդ թերթը, որը միացել է Դ-ին** սկզբից, որովհետև ինչպես տեսանք այդ թղթի գույգ թերթերի բնագրերը իրար շարունակություն չեն կազմում, այլ միմյանցից բավական հեռու են և միացնում ենք Ե պրակին՝ սկզբից, թվերը նշված պատճառաբանությամբ, **և Դ ու Ե պրակները նույնպես դառնում են 12-ական թերթերով պրակներ: Հարթվում է Կորյունի նախագաղափար ձեռագրերի պրակային անհավասարությունը:**

Ձեռագրերում թերթերի կամ թղթերի, նույնիսկ պրակների շփոթ հաճախ է պատահում, որը մեծավ մասամբ կապվում է կազմարարության հետ: Մատենադարանի № 2679 ձեռագիրը գրված 981 թ., հայտնի հնագույն թղթյա ձեռագիր ժողովածու է: 1585 թ. Սիմեոն Ապարանցի ռաբունապետը քայքայված ձեռագիրը կարգավորում է, դասդասում է ըստ պրակների, նշանակում է պրականիշերը և հանձնում կազմարարին: Որովհետև բոլոր թերթերը ոչ թե իրար կից, այլ թիկնամասերը քայքայվելու պատճառով առանձին-առանձին էին, կազմարարը նախ ամեն մի պրակ՝ բոլորակարով պետք է իրար կարեր-միացներ, ապա՝ պրակները իրար հետ կազմեր: Այդպես էլ անում և վերադարձնում է ռաբունապետին:

Կազմարարը ոչ միայն թերթեր, այլև պրակներ էր խառնել: Սիմեոն Ապարանցին սկսում է լուսանցքներում նշել խառնված տեղերը. «Ով եղբայր, Ժ թղթով առաջ գնա և գտանես» (39 ք): «Ով եղբայր, դարսիր ՈԳ համար» (40 ք): Նյութերի համարը նկատի ունի: «Ով եղբայր, ԻԱ թղթով յետ դարձիր, գտանես» (50ք): «Ով եղբայր, գտորայ պակասն ՃԼ համարն տես» (61ա) և այլն: Ճարահատյալ ռաբունապետը 273ք էջում հուսադրում է. «Տասը թղթով յառաջ գնա, մինչ որ զգիրքս քակել տամ, որ յիւր շարն ընկնի»: Այդպես էլ Ապարանցուն չհաջողվեց ձեռագիրը «յիւր շարն» զցել: Այդ ձեռագիրն ընդօրինակողները արտագրում էին լուսանցքների ցուցումների համապատասխան և խուսափում թյուրիմացությունից:

«Հաղբատի Ավետարանի» կազմողը ոչ միայն պրակներից երկուսն է հետևառաջ՝ կազմել, այլև հիշատակարանի երկու թղթերը: Գլխավոր հիշատակարանի կից թերթերի մեջտեղում տեղադրել է հետագա ստացողի կից թերթերի վրա գրված հիշատակարանը և կազմել, հաշվի չի առել նույնիսկ հիշատակարանների գրերի տարբերությունը: Այժմ գլխավոր հիշատակարանը տեղավորված է 357ա-357բ և 360ա-360բ էջերում, իսկ հետագա ստացողինը՝ 358բ և 359ա-359բ էջերում:

Սրանք բացատրվում են կազմարարների բնագրին անձանորթությամբ կամ անգրագիտությամբ:

Նույն կարծիքին ենք նաև Կորյունի Մատյանի կազմարարի մասին: **Կազմողը Ե պրակի առաջին թուղթը Ե-ի փոխարեն Գ-ի վրա է դրել, իսկ սխալը նկատելու առիթ չի տվել, ինչպես տեսանք, նախորդ թերթի և սխալի բովանդակության թվացող բնականությունից:** Այնպես որ այդ սխալագրությունից հետո, դարերի ընթացքում Մատյանն ընդօրինակող ոչ մի գրիչ, իսկ մեր ժամանակներում՝ Կորյունով զբաղվող ոչ մի բանասեր չի կասկածել, բացառությամբ Ն. Ալկինյանի:

Բանն այն է, որ Գ պրակի վերջին թերթն ավարտվում է «Իսկ արքային հանդերձ միաբան սրբովքն Սահակաւ և Մաշտոցիւ՝ ընկալեալ զնշանագիրսն ի Հաբելէն, ուրախ լինէին» նախադասությամբ. իսկ շփոթած թուղթն սկսվում է նույն մարդկանց հիշատակությամբ. «Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն...» նույն սրբերն են Սահակը և Մաշտոցը և նշանագրեր... Այս հանգամանքը բացառել է ամեն տեսակի կասկած, և նրանք հետագա շարադրանքի վրա էլ չեն կասկածել և աշխատել են պատճառաբանել:

Այսպիսով, ձեռագրագիտական, հնագրագիտական քննության մեր ընտրած եղանակը հաստատեց պրակաթղթի մասին մեր ենթադրությունը, և վերականգնելով պրակը, մենք հասանք այն ցանկալի արդյունքին, որը մինչ այդ հաստատել էինք նաև պատմաբանասիրական քննությամբ: Համաքննությունը միմյանց լրացնելով, արդարացրեց Կորյունի Մատյանի Ե պրակի առաջին թղթի վերաբերյալ մեր կասկածների իրավացիությունը, իսկ վերատեղադրմամբ՝ ճշմարտացիությունը, որով վերացվում է դարավոր թյուրիմացությունն՝ իր ծնած հետևանքներով:

Վերատեղադրման ճշմարտացիությունն է հաստատում նաև Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը»:

Կորյուների և Ագաթանգեղոսի երկերում Մեսրոպ Մաշտոցի և Գրիգոր Լուսավորչի գործունեության վաղարշապատյան շրջանը (և այնուհետև) հարմարեցված է միմյանց և «Ապա առեալ» հատվածի բովանդակությունն ու «Յայնժամ վաղվադակի» հատվածը համարյա նույնությամբ գտնվում են այն տեղերում, ինչը ճշտել ենք մենք Կորյուների մոտ մի թերթի տեղափոխությամբ:

Մեսրոպ Մաշտոցը Միջագետքից Վաղարշապատ է վերադառնում և արքայական ու համաժողովրդական ընդունելության արժանանալուց հետո, ծավալում է իր դպրոցական, դաստիարակչական, քարոզչական վարդապետությունը նախ՝ մայրաքաղաքում:

Գրիգոր Լուսավորիչը Արտաշատից Վաղարշապատ է գալիս և ծավալում իր վարդապետության քարոզչությունը, մայրաքաղաքում հիմնում է նահատակների հիշատակին եկեղեցիներ, որոնցում ամփոփում է նրանց մարմինները:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅԸ
(Կորյուն, 1994 թ. հրատ., էջ)

92... Եւ ի ձեռն առեալ այնուհետև աստուածագործ մշակութեամբ զաւետարանական արուեստն՝ ի թարգմանել, ի գրել և յուսուցանել...

93 Անդ էր այնուհետև սրտալիր ուրախութիւն և ակնավայել տեսիլ հայելոյն: Քանզի երկիր, որ համբաւուցն անգամ օտար էր կողմանցն այնոցիկ...

Իսկ իբրև զչափ առեալ զիրացն հաստատութեան, և համարձակագոյն և առաւելագոյն զաշակերտութիւնն նորագիւտ

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉԸ
(Ագաթանգեղոս, 1909 թ. հրատ., էջ)

376... զգայգ և զցերեկ ոչ դադարէր երբէք... խօսել, խրատել և ուսուցանել և հաստատել... Աւետարանաւն Քրիստոսի:

402 Անդ էր այնուհետև սրտալիր ուրախութիւն, և ակնավայել տեսիլ հայեցելոցն: Քանզի երկիր, որ համբաւուցն անգամ օտար էր կողմանցն այնոցիկ...

Իսկ իբրև զչափ առեալ զիրացն հաստատութեան՝ համարձակագոյն և առաւելագոյն զաշակերտութիւն նորագիւտ վար-

վարդապետութեանն խմբէին ուսուցանել...

Քանզի յԱյրարատեան գաւառին՝ ի կայս թագաւորացն և քահանայապետացն, բոլիւնցին հայոց շնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ...

Առեալ երանելոյն Սահակայ զՄամիկոնեան որեարն ի վարժս վարդապետութեանն պարապեցուցեալ, որոց առաջնոյն Վարդան անուն էր:

94 Յետ այնորիկ առնոյր հաւանութիւն երանելին Մաշթոց... ի սփիւռս հեթանոսաց զբանն կենաց սերմանիցեն:

Որովք յամէն եղեալ երանելին շնորհացն Աստուծոյ, երթեալ իջանէր յՌոտաստակն Գողթան...

Իսկ երանելոյն վաղվաղակի զաւետարանական արուեստն ի մէջ առեալ, ձեռն արկանէր զգաւառովն հանդերձ միամիտ սատարութեամբ իշխանին, գրեալ զամենեսեան ի հայրենեաց ավանդելոց, և ի սատանայական դիւապաշտ սպասաւորութենէն ի հնազանդութիւն Քրիստոսի մատուցանէր:

Եւ յորժամ ի նոսա զբանն կենաց սերմանեալ, յայտնի իսկ

դապետութեանն խմբէին ուսուցանել...

403 Քանզի Այրարատեան գաւառին, ի թագաւորանիստ կայեանսն, բոլիւնցին Հայոց տանն Թորգոմայ շնորհք քարոզութեան Աւետարանին պատուիրանացն Աստուծոյ:

407 Առնոյր այնուհետև զԱրշակունեաց տոհմի որեարն ի վարժս վարդապետութեանն պարապեցուցեալ, որոց առաջնոյն Տրդատ անուն...

408... Եւ ինքն... երթայր զի և յայլ կողմանս... Հայաստան աշխարհին, սերմանեցեն զբանն կենաց:

408 Եւ ապա յանձն արարեալ զնոսա ամենապահ շնորհացն Աստուծոյ... Եւ երթայր հասանէր ի Դարանաղեաց գաւառն...

Իսկ երանելոյն վաղվաղակի զաւետարանական արուեստն ի մէջ առեալ, ձեռն արկեալ զգաւառան, հանդերձ միամիտ սատարութեամբ թագաւորին՝ գերէր զամենեսեան ի հայրենեաց ավանդելոց ի սատանայապաշտ դիւական ի սպասաւորութենէն ի հնազանդութիւն ծառայութեան Քրիստոսի մատուցանէր:

Եւ յորժամ ի նոսա զբանն կենաց սերմանեաց... որ և յայտնի

բնակչաց գաւառին նշանք մեծամեծք երևէին, կերպակերպ նմանութեամբ դիւացն փախստական լինելով՝ անկանէին ի կողմանս Մարաց:

Յայնժամ վաղվաղակի հրաման առեալ ի թագաւորէն՝ սկիզբն առնելոյ գլխաժացած կողմանսն Մարաց, որք ոչ միայն վասն դիւական սատանայակիր բարացն ճիւղադութեան, այլ և վասն խեցբեկագոյն և խոշորագոյն լեզուին դժուարամատոյցք էին առ ի յարդարել: Եւ զնոցա հարուստ ամացն ծնունդս առեալ՝ պարգախօսս, հռետորաբան, կրթեալ, աստուածատուր իմաստութեանն ծանօթս կացուցանէին:

Ապա յետ այնորիկ ի սահմանակիցս ի Սիւնական աշխարհն ելանէր...

(Այստեղից Մ. Մաշտոցի վերադառնում է Վաղարշապատ):

Իսկ բնակչաց գաւառին նշանք մեծամեծք երևեալ, կերպակերպ նմանութեամբք դիւացն փախտական լինելով, անկանէին ի կողմանս Խաղտեաց:

411 Ապա փութացեալ հասանէր ի գաւառն Դերջան, զի և անդ յառաջացի լնուլ զառաքելական քարոզութեանն զարուեստ մշակութեանն երկովք, և զերծուցանել զնոսա ի զարշելի դիւցական սատանայակիր բարուցն ճիւղադութենէ, գլխաժողով կողմանսն աշակերտելով, զխոշորագոյն և զխեցբեկագոյն բարս հեթանոսութեան շրջել ի զգաստութիւն աստուածուսոյց իմաստութեանն, և ծանօթս աւետարանական աւետեացն յարդարեալս ընդէս կացուցանէր:

[408. Եւ ապա յետ այնորիկ անդէն ի սահմանակից գաւառն Եկեղեաց ելանէր]

(Այստեղից Ս. Գրիգորը վերադառնում է Վաղարշապատ):

Ինչպէս տեսնում ենք, ով ումից ընդմիջարկելը չի խանգարում համոզվելու, որ Կորյունի ձեռագրում՝

ա. «Ապա առեալ» հատվածը հաջորդել է Մաշտոցի Միջագետքից Վաղարշապատ վերադառնալու նկարագրությանը, իսկ «Յայնժամ վաղվաղակի» հատվածը՝ Վաղարշապատից դուրս գալուց ու Գողթան գավառում իր վարդապետությունը գործարկելուց հետո:

բ. Մինչև ընդմիջարկություններ կատարվելը, Կորյունի և Ագաթանգեղոսի մոտ եղել է հատվածների այնպիսի համապատասխանություն,

ինչպիսին պահպանվել է վերջինիս մոտ և մեր կողմից վերականգնվել Կորյունի մոտ: Ուստի ընդմիջարկությունը կատարվել է մինչև թղթի խախտումը:

գ. «Յայնժամ վաղվաղակի» հատվածի վերջին նախադասությունը, որ Կորյունի բնագրի Աբեղյանական հատվածում նրան կից էր և Ն. Ակինյանը այդպես էլ տեղափոխել է այլ տեղ. Ագաթանգեղոսի մոտ չկա, քանի որ այն եղել է «Ապա առեալ» հատվածի շարունակությունը և վերաբերում է Վաղարշապատի Մեսրոպյան վարժարանի առաջին շրջանավարտներին: Ուստի պետք է մնա իր տեղում, ինչպես մենք ենք թողել:

դ. Ագաթանգեղոսը ծանոթ էր Մովսես Խորենացուն, Կորյունը՝ նույնպես, բայց միայն թղթի խախտումից հետո: Ուստի թղթի խախտումը եղել է պատմահոր «Հայոց պատմության» ավարտից (474 թվականը) առաջ:

Ինչ է տալիս հայագիտությանը, մասնավորապես՝ մեսրոպագիտությանը Կորյունի «Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի» երկի սույն թյուրիմացության վերացումը, խախտված թղթի բուն տեղում վերահաստատումը:

Վերականգնվում է Մեսրոպ Մաշտոցին և Հայոց գրերին նվիրված Կորյունի պատմության հեղինակային դանիելյան գրերի մասին պատմության երկու հատվածների միջև պատահականորեն ստեղծված գորել խոչընդոտ հատվածը: Դարեր շարունակ անկասկածելի թվալով, հատվածը խախտել էր Կորյունի ոսկեղենիկ Մատյանի պատմական տրամաբանությունը և պատճառ դարձել դանիելյան գրերին ոչնչով չհիմնավորված գորություն հաղորդելուն, նրան վերագրվել հավերժական գորության առաքելություն: Այն Մեսրոպյան սեփական գյուտի՝ Հայոց գրերի ստեղծման հնագրական հիմք է համարվել և մեսրոպյան 36 գրերից՝ 29-ի արարիչ, իսկական արարչին թողնելով միայն 7 ձայնավորներով լրացնելու «պատիվը»:

Շուրջ հազար հինգ հարյուր տարի պոտորվել են Մեսրոպ Մաշտոցի հանճարեղ գյուտի հստակ, ազգային ակունքները, և որոշ ուսումնասիրողների աշխատություններում՝ Մեսրոպի հետ կիսել Հայոց գրի և դպրության սկզբնավորման մեծագործության դափնիները: Դանիելյան

նշանագրերով սկիզբ էին դնում հայ դպրության: Մինչդեռ, **ըստ վերականգնված բնագրի, որտեղ սկսվում և վերջանում է դանիելյան գրերի մասին Կորյունի պատմությունը, այնտեղ էլ վերջանում է դանիելյան գրերի կյանքը:**

Դանիելյան գրերի Հայաստան բերելը, փորձարկելը, մերժելը և Մեսրոպին Միջագետք ուղարկելը տեղի է ունենում Վռամշապուհ թագավորի հինգերորդ տարում,– գրում է Կորյունը: Դանիելյան գրերի առասպելից ազատվելով, Հայոց գրի արարչագործությունը մնում է նրա արարչին՝ Մեսրոպ Մաշտոցին: Հայոց գրերի ստեղծման հանգամանքների մասին Կորյունի հստակ վկայությունը բացառում է օտար աղբյուրներից գիր վերցնելու հնարավորությունը:

Կորյունի բնագրի առանձին բառերի սրբագրություններն ու թղթի վերատեղադրությունը նոր դյուրություն են ստեղծում հարցի հստակ լուծման համար: Դանիելյան գրերը փորձարկելուց հետո պարզվում է, որ նշանագրերը բավական չեն հայերեն լեզվի սիդոքսները, կապերն ամբողջությամբ արտահայտելու համար: Այս հանգամանքը լրիվ բավարար էր, որպեսզի գրերը մերժվեն և մերժվում են: Բայց կար մի մեծ պակասություն ևս. «մանաւանդ զի և նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց քաղեալք և յարացեալ դիպեցան»:

Այս նշանակում է, որ նորաստեղծ Հայոց գրերը, որ ուզում էին հայերն ունենալ, նախ պետք է համապատասխանեին հայոց լեզվի հնչունական համակարգին, (առաջին նախապայման) և ապա՝ չպետք է լինեին ուրիշ դպրություններից քաղված, (երկրորդ նախապայման): Ուրեմն հայոց այբուբենն ստեղծելիս ուրիշ դպրություններից գիր չքաղելը եղել է Հայոց գրերի ստեղծման հիմնական նախապայմաններից մեկը, որով և առաջնորդվել են գիր ստեղծելու ժամանակ:

Հարց է ծագում. եթե այդպես է, ինչո՞ւ դանիելյան գրերը բերել տվեցին Հայաստան: Բանն այն է, որ Հաբելը Հայոց արքային ասել էր, թե Դանելի մոտինը հայերեն լեզվի նշանագրեր էին: Դրա համար բերեցին Վաղարշապատ և փորձելով համոզվեցին, որ այդ գրերը հայերեն չեն, պարզվում է նրանց «յայլոց դպրութեանց քաղուած» լինելը: Հայերը միշտ էլ կարող էին իրենց ցանկացած այբուբենը հարմարեցնել իրենց լեզվին, բայց որոշված էր «մուրացված գծագրությամբ» գրեր չունենալ, այլ՝ սեփական հայերեն գիր:

Հավատարիմ սեփական գիր ունենալու հրամայական պահանջին, թագավորն ու կաթողիկոսը Մեսրոպ Մաշտոցին ուղարկեցին Միջագետք, որտեղ և նա ստեղծեց հայերեն նշանագրեր: Կորյունի միայն սույն վկայությունը, (թեպետ կան և այլ վկայություններ), ինչպես և Մեսրոպաստեղծ այբուբենի տառակերտման հատուկ սկզբունքը²¹ բացառում է Հայոց գրերը որևէ ժողովրդի այբուբենից ու գրերից սերելու հնարավորությունը և բացահայտում այդ տեսակետը որդեգրող մատենագիրների և մանավանդ ուսումնասիրողների դարավոր անհաջող, անհուսալի փորձերի սնանկությունը: Պատահական չէ, որ հայոց գրերի ծագումնաբանությանն անհարիր այդ տեսակետի կողմնակիցները դարերի ընթացքում միմյանց ժխտելով երբեք դրական արդյունքի չեն հասել:

Երկրորդ դրվագում, (44)²² այն թերթը կամ հատվածը, որն իր տեղում խոչընդոտ էր, այստեղ դառնում է Մեսրոպյան գրերի ստեղծման և գործադրման ճշմարիտ պատմության ոսկե օղակ: Մեսրոպը ինքնաստեղծ գրերով, այբուբենով, հայագիր առաջին մատյանով, նոր ուսմունքի առաջին կրողների՝ գրչության արվեստի տիրապետող աշակերտների հետ վերադառնում է քաղաքամայր Վաղարշապատ, նրան արքայական ընդունելություն է ցույց տրվում, և օրեր ու շաբաթներ տոնախմբություններ են կատարվում: Ապա, նշանագրերը ստանալով թագավորն ու կաթողիկոսը Մեսրոպի հետ փորձում են տեսնելու, համոզվելու, թե արդյո՞ք նրանք բավարար են հայերենի հնչյունները արտահայտելու համար, կարո՞ղ են նրանցով աշակերտները սովորել: Եվ Մեսրոպը թագավորից մանուկներ խնդրելով՝ նրան և կաթողիկոսին ապացուցում է, որ հայոց լեզվի լիակատար այբուբեն է ստեղծել, որով երեխաները կարողանում են սովորել: Դրանից հետո է, որ Վռամշապուհ թագավորը հրամայում է ամեն տեղ նույն նշանագրերով դպրոցներ բաց անել, իսկ **Մեսրոպը երկու տարի դպրոցներ է բաց անում, աշակերտներ է դաստիարակում և այդ ամենի համար ստանում է վարդապետական գեղեցիկ աստիճան, որի հետ, ամենայն հավանականությամբ նաև Մաշտոց պատվանունը՝ որպես ուսուցանող Հայոց:** Եվ այնպես է դաստիարակում իր

²¹ Տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, «Ա-Բ» տառերը, Հայկական Սովետական հանրագիտարան, հհ. 1-12, Երևան, 1974-1986:

²² Այստեղ և հաջորդիվ փակագծերում գրված թվերը ցույց են տալիս Կորյունի երկի 1994 թ. հրատարակության էջերը (Ճան. - Կ. Մ.):

աշակերտներին, որ նրանք այլևս նման չեն լինում իրենց ազգակիցներին. իմաստնանում են «և այնուհետև աստվածային գործի մշակությունն անելով սկսում են ավետարանական արվեստը – թարգմանել, գրել և սովորեցնել» (44):

Փաստորեն այստեղ մենք վերագտնում ենք Վաղարշապատի առաջին հայագիր Մեսրոպաստեղծ դպրոցի երկու տարվա պատմությունը, Մեսրոպի դպրոցական գործունեության հաջող սկիզբը. Կորյունն իր Մատյանի սկզբում խոստանում է գրել նաև «վասն նորին (Մեսրոպի) լուսաւոր վարդապետութեան և հրեշտակաբար կրօնիցն առաքինութեան» (83): Նախաբանից հետո Կորյունը ուսուցչի լուսավոր վարդապետության մասին առաջին անգամ խոսում է «Ապա առեալ» հատվածի մեջ, որը թյուրիմացաբար հայտնվելով դանիելյան գրերի պատմությանը կից, ակամայից «վերաբերվել» է նրան, իբր երկու տարվա վարդապետություն, ուսուցում: Այժմ, երբ վերականգված է ճշմարտությունը, կարելի է խոսել Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավոր վարդապետության, մանավանդ, սկզբնավորման մասին:

«Վարդապետություն, ըստ Հայկազյան բառարանի նշանակում է «ուսումն, և ուսուցանելն, բան ուսուցչի, կրթութիւն, խրատ, հրահանգ, քարոզութիւն և պաշտօն վարդապետական» (հ. Բ, էջ 792): Այս բոլոր Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավոր վարդապետության բաղադրիչներն են:

Լուսավոր վարդապետությունը Բրիստոսի ուսմունքն է, որը Հայաստանում պետական կրոն էր հռչակված արդեն հարյուր տարի, բայց դժվարությունների էր հանդիպում: Դրանցից մեկն էր ուսուցման ու քարոզչության գիրն ու լեզուն՝ հունարենն ու ասորերենը, որոնք անհասկանալի էին ուկնդիրների մեծամասնությանը:

Հայաստան ազգին պետք էր հայերեն գիր և հայերեն քարոզ: Մեսրոպ Մաշտոցն ստեղծում է այն: Վաղարշապատի արքայահիմն դպրոցում հայերենի առաջին ուսուցիչը աշակերտներին սովորեցնում է հայ գրչության արվեստը՝ հայկական նորաստեղծ գրերով ու Հայոց լեզվով, կարգավորում է կրթությունը, հրահանգավորում, կազմում համապատասխան գրքեր ու ձեռնարկներ՝ ուսուցման, ընդօրինակության, թարգմանության, քարոզելու, ծիսակատարության և այլ պիտոյից համար, և ստեղծում է իր վարդապետությունը:

Ուսուցչի հետ Միջազգետքում գտնված աշակերտները Եղեախայում և Սամոսատում՝ ծանոթանում են նաև այդ դպրոցների առարկաներին ու նրանց դասավանդման եղանակներին: Սրանք հեշտությամբ հմտանում են հայ գրչության նորաստեղծ արվեստին, գրում, թարգմանում, ուսուցանում և դառնում են ուսուցչի օգնականները:

Հայոց գրի, հայերեն լեզվի ու գրականության, հայ դպրոցի ու ուսուցչի, հայեցի ուսման ու դաստիարակության միջոցով Մեսրոպ Մաշտոցը «Վարդապետության կենսարարին մերոյ» որպես իր լուսավոր վարդապետություն արմատավորում է Հայաստանում և Վաղարշապատում հասնում վարդապետական գեղեցիկ աստիճանի:

Սահակն ու Մեսրոպը ավելի համարձակ սկսում են Քրիստոսի ավետարանիչների գործը կատարել, Հայաստան աշխարհի, ազգի զանազան կողմերը, գավառներն ու տեղերը խումբ-խումբ ուղարկել իրենց աշակերտներին, որոնք գիտության մեջ կատարելության էին հասել և կարող էին ուրիշներին սովորեցնել: Սահակն ու Մեսրոպը նրանց համար և նրանց հետ որպես կանոն և օրինակ դնում էին իրենց վաստակը և պատվիրում նույն կանոնի մեջ մնալ (46): Մեծ ուսուցիչների վաստակը Քրիստոսի լուսավոր վարդապետության իրենց շարադրանքն էր, իսկ օրինակը՝ դասավանդման եղանակն ու գիտելիքները, որ ստացել էին Վաղարշապատի մայր վարժարանում և գործադրում էին Հայաստան աշխարհով մեկ:

Աշակերտներին գավառներն ուղարկելուց հետո, ինքը ևս Վաղարշապատից դուրս գալով, անցնում է Գողթան գավառ՝ իր առաջվա դաստակերտ Ռոտաստակը իր օգնականների հետ, գավառի իշխանի և նրա որդու ընկերությամբ իր մշտական սովորությամբ, իր վարդապետությունը բանեցնելով գավառը լիացնում է «Քրիստոսի Ավետարանի ողջույնով» (46): Իր աշակերտների հետ ամենուր իր վարդապետությունը գործադրում էր հայոց գրերով ու հայերեն լեզվով:

Գողթան գավառում Մաշտոցը թագավորից հրաման է ստանում իջնել Մարաց կողմերը և սովորեցնել նրանց, ովքեր իրենց ճիվաղական բարքի և կոշտ ու կոպիտ լեզվի պատճառով դժվար մատչելի էին: Ուսուցիչն իր աշակերտներով նրանց սերունդներին դարձնում է «պարզախօսս հռետորաբանս կրթեալս՝ աստուածատուր իմաստութեանն ծանօթ», այսինքն՝ կոշտ ու կոպիտ լեզվի փոխարեն Ավետարանի պարզախոս լեզվով, հայ գրերով և գրչության արվեստով (որոնք մտնում էին հռե-

տորական արվեստի մեջ, որից՝ և հռետորաբան), կրթվում դառնում են աստվածային իմաստության ծնողներ (47):

Մարաց կողմերից անցնում է Սյունյաց աշխարհը: Այնուհետև, և՛ Հայաստանի հունական բաժնում, և՛ մյուս բոլոր գավառներում «երանելին զվարդապետութիւնն իւր ի գործ արկեալ և ժողովելոցն քաղցրացուցանէր»: «Ապա յետ այնորիկ դարձեալ այնպիսի առաւել և բարձրագոյն վարդապետութեամբն՝ սկսեալ երանելոյն Մաշտոցի ճառս յաճախագոյնս, դիւրապատումս, շնորհագիրս, բազմադիմիս, ի լուսաւորութենէ և ի նիւթոց գրոց մարգարէականաց կարգել և յօրինել, զի ամենայն ճաշակօք աւետարանական հաւատոցն ճշմարտութեան» (54, 100):

Եվ ոչ միայն Հայաստանում: Վրաց և ադվանից լեզուներով ու նրանց հարմարեցրած իր աստվածապարզև գրերով քրիստոնեական ուսմունքը, որպէս լուսավոր վարդապետություն տարածում է Վրաց և Ադվանից աշխարհներում: «Եվ այսպէս՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադվանքի բոլոր կողմերում իր ամբողջ կյանքի ընթացքում ամառ ու ձմեռ, գիշեր ու ցերեկ, անվեհեր և առանց բնավ հապաղելու, իր իսկ ավետարանական ողջապատում վարքով ամենափրկիչ Հիսուսի անունը կրեց իր անձի վրա թագավորների, իշխանների, բոլոր հեթանոսների առաջ և առանց ընդդիմության հակառակորդների կողմից: Եվ ամեն մարդու զարդարեց Քրիստոսի զգեստով ու հոգեպէս, և շատ բանտարկյալներ ու կալանավորներ և նեղյալներ ազատեց՝ Քրիստոսի ահավոր գործությամբ կորզելով նրանց բռնակալների ձեռքից: Եվ շատ անիրավ մուրհակներ պատռեց, և շատ սգավորների ու նեղսրտածների իր մխիթարական վարդապետությամբ ակնկալություն ու հույս տվեց» (54): «Մխիթարական վարդապետություն», այս էլ լուսավոր վարդապետության մասն էր:

Սկիզբ առնելով Քրիստոսի գաղափարների հայերեն բանավոր քարոզչությունից, Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավոր վարդապետությունը ծավալվում ու խորանում է իր իսկ ստեղծած հայ գրի, գրչության ու դպրության ուսուցման գործընթացում, Վաղարշապատի վարժարանում, ուր կատարելության է հասցնում աշակերտների սքանչելի սերունդներ, որոնց գորակցությամբ Հայաստան աշխարհը լուսավորում է Քրիստոսի գաղափարներով, ավետարանական արվեստը գործի դնելով:

Այս ամենի մասին մենք իմանում ենք նաև «Ապա առեալ» հատվածից, որը Մաշտոցի լուսավոր վարդապետության փառավոր սկիզբն է

ներկայացնում, ուստի նրա վերատեղադրումը նաև պատմական ճշմարտության վերականգնում է:

Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավոր վարդապետության մասին Կորյունի վկայությունները Ագաթանգեղոսի «Հայոց Պատմության» «Սուրբ Գրիգորի վարդապետությունը» ինքնուրույն բաժնի հեղինակային պատկանելության հարցի Բ. Սարգիսյանի, Ն. Ակինյանի և Ռ. Թոմսոնի տեսակետի օգտին են խոսում: «Ս. Գրիգորի Վարդապետության» հեղինակային պատկանելության և գրության ժամանակի հարցով հիմնավորապես զբաղվել են երկու հետազոտողներ՝ Բ. Սարգիսյանը և Ռ. Թոմսոնը, — գրում է Լ. Տեր-Պետրոսյանը: Բ. Սարգիսյանի կարծիքով՝ «Վարդապետությունը» գրվել է 452-431 թվականների միջև Ս. Մաշտոց վարդապետի կողմից: Այս տեսակետը հիմնավորված է հետևյալ փաստերով և կռվաններով.

ա) Կորյունը, համառոտակի անդրադառնալով Մաշտոցի գրած «յաճախագոյն» ճառերին, հիշատակում է, որ նրանցում արծարծված էր նաև մեռյալների հարության հարցը՝ համեմված բազմաթիվ օրինակներով. «Յորս բագում նմանութիւնս և օրինակս ի յանցաւորացս աստի, առաւելագոյն վասն յարութենական յուսոյն առ ի հանդերձեալսն՝ յերիւրեալ կազմել» (Էջ 78): Եվ քանի որ «Հաճախապատում ճառերում» մեռյալների հարությանը նվիրված ճառ չկա, իսկ «Ս. Գրիգորի վարդապետության» մեջ, ընդհակառակն, այդ նյութը գրավում է կենտրոնական տեղերից մեկը, ուստի Մաշտոցը գրել է ոչ թե «Հաճախապատում ճառերի» ժողովածուն, այլ «Վարդապետությունը»:

բ) Շահապիվանի ժողովի կանոնների առաջաբանում նշված է. «Հոգելից ճշմարտասէր վարդապետին Մեսրոպբայ, որ լուսաւորեաց զերկիրս Հայոց Վարդապետութեամբ»:

գ) Եզնիկի տեղեկությունն այն մասին, որ Մաշտոցը նորոգել է «կարգք գործոցն Գրիգորի», ամենայն հավանականությամբ վերաբերում է նաև «Վարդապետությանը»:

դ) Եվ վերջապես, Մաշտոցն իր քարոզչական բուռն և երկարատև գործունեության ընթացքում չէր կարող բավականանալ առանց գրավոր «վարդապետության»²³:

²³ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Դասեր հայ եկեղեցական մատենագրությունից (Ե դար), Սոֆի, 1993, էջ 22:

Բերված փաստարկներից առաջինն ամբողջությամբ Կորյունից է: Երկրորդի՝ «Շահապիվանի ժողովի կանոնների առաջաբանի «Հոգելից ճշմարտասեր վարդապետին Մեսրոպբայ, որ լուսաւորեաց գերկիրս Հայոց Վարդապետութեամբ» վկայությունը Կորյունը հաստատում է. «Վասն Նորին (Մաշտոցի) լուսաւոր վարդապետութեան», «ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր», «նորագիւտ վարդապետութեանն խմբէին ուսուցանել», «Նորա ամենասփիւռ վարդապետութիւնն» և այլ վկայություններով:

Չորրորդ փաստարկը, որ Մաշտոցը չէր կարողանա իր գործունեության ընթացքում առանց գրավոր վարդապետության, Կորյունը հաստատում է, գրելով, որ «Սահակն ու Մաշտոցը սկսեցին համարձակ ձեռքով Բրիստոսի աշակերտների գործը կատարել, Հայաստան ազգի գանազան կողմերը, գավառներն ու տեղերը խումբ-խումբ ուղարկել ճշմարտության աշակերտներին, գիտության մեջ կատարելության հասցվածներիս (խմբերը)՝ կարող (համարելով) ուրիշներին էլ սովորեցնելու: Նրանց համար կանոն և օրինակ դրեցին իրենց վաստակը և պատվիրեցին նույն կանոնի մեջ մնալ» (46): Աշակերտները քարոզում և ուսուցանում էին իրենց ուսուցիչների վարդապետությունը:

Երրորդ դրվագում (44) – «Յայնժամ վաղվադակին» հատվածը նախ ազատեց հանիրավի զբաղեցրած տեղը և, «հրաման առեալ ի թագաւորէն», գնաց լուսավորվող շրջաններում իր համապատասխան տեղը՝ ճիշտ ժամանակին ու հաջորդականության, Մարաց աշխարհը լուսավորելու: Բանն այն է, որ գրերի գյուտից երկու տարի անց, և ավելի հետո, Մեսրոպը նոր միայն գնում է ամենայն կողմերը լուսավորելու, և սկսում է Գողթան գավառից: Այստեղ էլ Մաշտոցը հրաման է ստանում թագավորից, Սյունիք անցնելուց առաջ, մտնել կից Մարաց աշխարհը, ապա Սյունիք, և հաջորդ վայրերը (47):

Լուսավորչական այն մեծ շարժումը, որ ծավալվել էր ողջ Հայաստանում, իրականացրել է Հայոց Վռամշապուհ թագավորը, Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի հետ՝ կազմելով գործողությունների ծրագիր և հաջողությամբ առաջ տարել: Ուստի արժանի է, որ հայ ժողովրդի ճակատագրական պահը տնօրինող երեք՝ մարմնավոր, հոգևոր և մտավոր առաջնորդների հուշարձանը վեր խոյանա Վաղարշապատում:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ»

ԶՈՐՐՈՐԴ ԳԻՐՔԸ*

ՆԱԽԱԳԻՐ

Մովսես Խորենացի, «Պատմություն Հայոց»

«Հայոց պատմություն յերիս հատուածս, ասացեալ Մովսիսի Խորենացւոյ ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունւոյ»

Խորագիր

«Յաղագս Արմատոյն հանուրց մարդկութեան, կամ թէ հաճոյ ումեք թուիցի ասել ծայրին, պարտ էր մեզ սակաւ ինչ անցանել բանիւ, թէ ընդէր հակառակ Հոգւոյն խորհեալ՝ անմիաբանեցան այլքն ի պատմագրաց, զԲերոսեայ ասեմ, զԲագմավիպէն, և զԱրիւդենայ...

Արդ օրէն էր մեզ աստանօր զկարծիս նոցա յայտնել ըստ կարողութեան, թէ զինչ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ խորհեցան այսպէս զայսոսիկ գրել. **այլ վասն երկարութեան առաջիկայ գործոյս՝ այլում տեղւոյ եւ ժամանակի զայսոսիկ թողեալ, հատցուք աստանօր զբանս, սկսանելով յաղագս այսորիկ, որպէս և հաւատացեալ եմք:**

«Արդ՝ զայլսն վասն սորա (Ենովսի) ի տեսութեանց ի հրաւիրեալն մեր յուղարկեսցիք տեղի. իսկ որ առձեռն պատրաստն է ասասցուք»:

Ա-դ

«Եւ այս յայտնի է ամենեցուն, զի դժուարահաւաք և տաժանելի է որպէս զիւտ ժամանակացն ի սկզբանէ մինչև առ մեզ՝ առաւել ևս **զիւտ նա-**

* Ա. Մաթևոսյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» Զորրորդ գիրքը, Երևան, 1995, էջ 5-121: **Նյութի մասին տե՛ս աստ՝ էջ 32-35:**

խարարականաց ազգաց ծննդոց յերից որդւոցն Նոյի, ցորքան կամք իցեն խուզել ումեք ըստ իւրաքանչիւր դարուց...

Չորոց մեր սկսեալ ճառեսցուք՝ որքան է կարողութիւն, որպէս գտաք զհաւաստին ի հնոց պատմութեանց, մերով մասամբ ամենին անսուտ»:

Ա-է

«Չոր առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ՝ դարձեալ թարգմանեցին զմի անգամ թարգմանեալն փութանակի, հանդերձ նոքօք վերստին յօրինեալ նորոգմամբ: **Բայց քանզի անգետք էին մերումս արուեստի՝ ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր. վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ զմեզ առաքեցին յԱղեքսանդրիայ, ի լեզու պանծալի, ի ստոյգ յօդանալ ճեմարանին վերաբանութեան»:**

Գ-կա

«Չորմէ պարի էր մեզ հրաշափառագունիւ անցանել բանիւ, ըստ արժանի սրբոյ հօրն (Մեծին Սահակայ) դրուատից, **այլ զի մի երկարութիւն ճառիցս լիցի ձանձրութիւն ընթերցողաց՝ այլում տեղոյ և ժամանակի զայսոսիկ թողցուք, արտաքոյ այսց գրոց, ուր զսկզբանն հրաւիրեցաք առնել թելադրութիւն»:**

Գ-կէ

«Ի պարսից առասպելաց... **Ոչ յառաջինսն մեր ասացեալ գիրս, եւ ոչ վերջին բանս արժանաւորեցաք շարել, այլ զատ եւ ուրիշ»:**

Յաւելուած Բ

Թովմա Արծրունի. Պատմութիւն տանն Արծրունեաց

«... **Որպէս ընթեռնուք ի բանիբուն գրակարգութեանն Մովսէսի տիեզերահռչակեալ վարդապետի և քերթողի և մերոյ լուսաւորութեանցս հաստատագոյն յօրինողի, որպէս պատմէ ի գլուխ երկրորդի պատմագրութեանն»:**

Ա-ժ

«Սահակս այս այն Սահակ է, որոյ հրամանաւ գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս տիեզերահռչակեալ Քերթողն զգիրս Պատմութեան Հայոց Մեծաց հրաշագան յաւրինումով, սկսեալ յԱղամայ մինչ ի կայսր Չենոն... որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի չորրորդ

**դրուագի խոստաբանեալ Պատմութեանն՝ Մովսէսի Խորենացոյ
Վերադարձութեան ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին»:**

Ա-ժա

Մատենադարան, ձ. № 2271, էջ 213ա:

**«Մովսէս Խորենացի. Հաւաստապատում պատմագիրք. չորս
հատոր, սկսեալ ցԱդամայ մինչև ի Չենոն կայսրն, որպէս վկայէ
Թումաս Արծրունեաց Պատմագիրք: Բայց այժմս երիս հատորսն
միայն երևի, իսկ զչորրորդն ոչ ուրեք գտանի ի սաղրելոյ հերձու-
ծողաց»:**

ԱՌԱՋԻՆ ԴՐՎԱԳ

«ԿՈՐՈՒՄՏ ԲԱԶՄԱՂԷՏ ... ԳԻՒՏ ԲԱԶՄԱՏԵՆՉԱԼԻ» (հարցի նախապատմությունը)

Ղևոնդ Ալիշանը ճշմարտում է հայ մատենագիրների վկայություններն ու խոստաբանությունները և հորդորում «հետամուտ լինել... գիտի»

«Ոչ ինչ պատուականագոյն ի թանգարանս դպրութեան մերոց հայ-
րենեաց քան զՊատմութիւն Հայոց Մովսիսի Խորոնեցւոյ, և ոչ կորուստ
բազմադէտ կամ գիւտ բազմատենչալի քան զԴ նորա անուանեալ գրոց...

... Երջանիկ և բարենշան գրէի զօրն՝ յորում յայտնէին երկինք զծած-
կեալն ի հազարամեայ հնութենէ, և ոչ իսպառ ի վառն և յամուլ ժամանա-
կի համարէի զիս ձգեալ կեանս, նաև պարծանս արդեօք զկեալն իմ առ
այնպիսեալ ցանկալի գիւտի»¹:

Այսպես է սկսում Ղևոնդ Ալիշանը «Բազմավէպի» 1851թ. թիվ 5-ում
(մարտի 1) «Բանասիրական տեղեկութիւն. Ազգային մատենագրու-
թիւն» խորագրի տակ հրապարակած «Յաղագս Մովսիսի Խորոնեցւոյ
Դ անուանեալ գրոցն Պատմութեան» ուսումնասիրությունը, որով սկիզբ
է դնում Պատմահոր պատմագրքի չորրորդ դրվագի որոնումներին:

Լայնախոհ, փաստառատ ուսումնասիրության մեջ, համոզիչ դատո-
ղություններով ու եզրահանգումներով, մանավանդ «բազմատենչալի
գիւտի» անսասան հավատով, հեղինակը քննում է երեք հարց. Որտեղի՞ց
ենք իմանում Խորենացու «Պատմության» չորրորդ գրքի մասին տեղե-
կություն. ի՞նչ է նրա բովանդակությունը, և որևէ բան նրանից հասե՞լ է
մեզ, թե ոչ:

ա. Խորենացու «Հայոց պատմութեան» չորրորդ գրքի մասին մատե-
նագրական տեղեկության աղբյուրը Թովմա Արծրունու «Պատմութիւն
տանն Արծրունեաց» պատմագիրքն է, ուր այն հիշատակվում է մի քանի
անգամ, և որից վկայություններ են բերված պատմագրքում: Ահա հիշա-
տակությունները. «Ի Դ դպրութեան Մովսէսի», «Որպէս աւանդեցաւ

այս ի Դ դրուագի խոստաբանեալ Պատմութեան Մովսիսի Խորոնեցոյ՝ Վերադարձութեան ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածոյն» և դարձյալ՝ «Որպէս ընթեռնուք ի բանիբուն գրակարգութեան Մովսիսի տիեզերահռչակեալ վարդապետի և քերթողի, և մերոց լուսաւորութեան հաստատագոյն յօրինողի, որպէս պատմէ ի գլուխս երկրորդի Պատմութեանն» (գիտնդէս դիագարդութեան և թաղման Տրդատայ)²:

Ղ. Ալիշանը նկատում է նաև, որ Ստեփանոս Ասողիկն ու Սամվել Անեցիին չորրորդ դպրությունը աչքի առաջ ունեն, երբ գրում են. «Մեծն Մովսէս հանգոյն Եւսեբեայ, որ քերթողացն անուանի հայր...» և «Ի յորովից գերկոքումբքս թևակոխեսցուք ձեռնտու դնելով զնոսա, զԵւսեբի ասեմ և զՄովսէս Խորենացի»: «Եւ յառաջ քան զնոսա,– շարունակում է նա,– Անանիա Ծիրակացի՝ որ կարծի հեղինակ հին ժամանակագրական պատմութեան իրիք, ասէ յԱնդրէասայ և ի Մովսիսէ Խորենացոյ առեալ զթիւս ժամանակացն, և ի Մովսիսի ծանուցեալ պատմութիւն՝ միայն զսերնդոց Մեմայ ցԱբրահամ ունիմք զժամանակս ազգաբանութեան»³:

Չորրորդ գրքի խորագրի մասին Ալիշանը գրում է, որ Թովմայի հիշատակություններում այն երբեք գիրք չի անվանվում, այլ «Դրուագ և Վերադարձութիւն ի վերայ երիցն կամ երրորդի հատուածեալ դրուագին: Հատած կոչին և Գ գիրքն ի սկզբանն և ի գլխակարգութեան, թէպէտ և ի կատարածին ասիցէ Աւարտեցան Գ գիրք: Սակայն և ի դէպէ և չորրորդից գիրս կոչումն և այն ի մատենագրէն իսկ որպէս զկնի ուրեմն յիշեցից: Իսկ զԴրուագիդ յորջորջումն ի Թովմայէ կարծեմ սեփականեալ ... նոյնպէս և զԴպրութեանդ կոչումն: Բայց Վերադարձութիւնդ անուն թուի ինձ թէ օրինակագիրն ինքնին եղ այնմ գրոց, որպէս առաջնոցն յանկագոյնս պատշանեցոյց մակադրականս, զոմն Ծննդաբանութիւն անուանեալ Հայոց Մեծաց, զոմն՝ Միջակ Պատմութիւն Հայոց Մեծաց, և զոմն Աւարտաբանութիւն Հայոց Մեծաց կամ Մերոց Հայրենեաց»⁴:

Ի տարբերություն «Պատմության» երրորդ գրքի «հատած» կոչվելուն, այստեղ «հատուած» է կոչվում Պատմության երեք գրքերը միասին վերցված, նրանց ամբողջությունը, որի վրա էլ գրված է երկրորդ միավորը՝ «Վերադարձություն» հավելվածը, որը և որպէս առանձին միավոր անվանվում է «Դրուագ»: Հենվելով Թովմա Արծրունու վկայությունների վրա, Ղ. Ալիշանը հավատացած է, որ եղել է Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմության» չորրորդ գիրքը՝ «Վերադարձութիւն» վերնագրով:

Երկրորդ հարցը «Վերադարձության» բովանդակությունն է: Չորրորդը գիրք կկոչեն, հատված, թե դրվագ՝ Դ. Ալիշանի համար մի բան պարզ է, որ այն «ոչ մի մասն էր միատարր, որպես գալլ երիսն, այն ուրիշ ուրիշ ուներ հատուածս և մասունս և համօրէն իբր երկրորդ իմն էր պատմութիւն շարադրեալ ի Մովսիսէ: ... Ի մասանցն՝ մին կարծես զվերադարձութեանցն ուներ բանս իբրև յաւելուածս առաջնոց գրոց, միւսն զշարա-յարութիւն պատմութեանն ի 440 ամէ Փրկչէն 9465 կամ տասամբ և այլ ևս աւելի ամօք, և երրորդն՝ զժամանակագրական բանս»: Որպես ապացույց բերում է դարձյալ Թովմայից վկայություն. «Գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս տիեզերահռչակեալ քերթողն զգիրս Պատմութեան Հայոց Մեծաց հրաշագան յաւրինուածով սկսեալ յԱդամայ մինչև ի կայսր Զենոն»⁵: Այս քննում է ու առաջարկում այլևայլ հեղինակների գործեր, ինչպես նաև Անդրեասի ժամանակագրությունը, որից օգտվել է Խորենացին իր «Պատմության» առաջին գրքում:

Վերջապես՝ երրորդ հարցը. որևէ բան մնացել է այդ գրքից, թե ոչ: Հեղինակն առաջարկում է երեք կարգի մատենագրական հատվածներ. ա. Խորենացու «Պատմության» մեջ եղած նյութերից, որոնց մասին չի նշված, որ նրանք Դ գրոց կամ «Վերադարձութեանցն» մասունք են, բ. նյութեր, որոնք հեղինակը խոստացել է գրել, բայց գրքում չկան, և գ. որոնց մասին վկայություններ են պահպանվել պատմագրքից դուրս, այլ աղբյուրներում:

«Արդ յառաջին կարգէդ թուի ինձ նշխարք Վերադարձութեանցն գրոց Ա և Բ յաւելուածքն զհետ Ա գրոց երկու գլուխք բանից առանց գլխահամարոյ, զԲիւրասայի Աժդահակայ և զառասպելեաց Պարսից, յորում վկայէ մատենագիրն ի գլուխն՝ նամակաձև գրելով. «Ծանիր զատելութիւն մեր առ այսպիսի բան, զի ոչ յառաջինսն մեր ասացեալ զիրս և ոչ ի վերջին բանս արժանաւորեցաք շարել, այլ զատ և ուրիշ»: Աստանօր ոչ միայն յայդ եղև զի այդ բանք որոշեալ են յառաջնոց գրոց, այլ նշանակին և վերջին իմն բանք, յորոց նոյնպէս զատուցեալ մնան: Եւ ինձ թուին առաջինքն՝ երեք գիրքդ, և վերջինքն՝ Դ-ն կամ շարայարութիւնն հանդերձ ժամանակագրականօքն, կամ թէ անագան, քան զայլ ինչ գլուխս Վերադարձութեանց գրեալ զայս»⁶:

Այստեղ շատ կարևոր է Դ. Ալիշանի կողմից Պատմահոր խոստովանության բացահայտումը, որով Խորենացին խոստովանում է իր «Պատ-

մության» չորրորդ գրքի գոյությունը. «Առաջինքն՝ երեք գիրքդ, և վերջինքն՝ Դ-ն»: Այս կարգի մեջ է դնում նաև մատենագրական այլ միավորներ, որոնք կան Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին երեք գրքերում: Իսկ երկրորդ կարգի մեջ՝ Խորենացու խոստացած հատվածներն ու երկերը, որոնք, սակայն, գրքում չկան: Դրանցից է՝ «Չայլ մասն պատմութեան Արայի», քանի որ հեղինակը պատվիրատուին խոստանում է «Չընդարձակութիւն պատմութեան սորա և զգործս քաջութեան ... թէ կամիցիս արտաքոյ այսորիկ գրոցս կարգեսցուք և կամ թողցուք... »: «Վասն հակառակութեան կարծեաց Բերոսոսի և Արիւղենեայ ընդ մովսիսականացն՝ ասէ. «Օրէն է մեզ աստանօր զկարծիս նոցա յայտնել... այլ վասն երկարութեան առաջիկայ գործոյս՝ այլում տեղոյ և ժամանակի զայն թողեալ», «Եւ վասն Սրբոյն Սահակայ. ճառս հրաշափառագոյն առնել խոստանայ, և դարձեալ ի հրաւիրեալ տեղին յուղարկէ: Այլում տեղոյ և ժամանակի զայսոսիկ թողցուք, արտաքոյ այսց գրոց, ուր ի սկզբանն հրաւիրեցաք առնել թելադրութիւն», «Բանք չափաւ յինքն և ի Սահակ Բագրատունի» և այլն:

Երրորդ կարգի մեջ այն երկերն ու հատվածներն են, որոնց մասին վկայություններ են պահպանվել մատենագրական այլ աղբյուրներում: Առաջարկելով մի շարք միավորներ՝ բերում է դրանցից ամենահավաստին՝ պահպանված Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի հնագույն ճառընտիրներից մեկում: «Յաղագս մահուան Տրդատայ թագաւորի հզօրի, քաջի եւ առաքինոյ» խորագրով, և հրապարակում սույն ուսումնասիրության վերջում «Ի Վերադարձութեանց Պատմութեանն Հայոց Մովսիսի Խորոնեցոյ» վերտառությամբ⁷: «Եւ զայս ոչ միայն ոճ շարագրութեանն հաւատարմացուցանէ Խորոնեցոյն լինել, այլ և Թովմաս հաստատէ հետախոյս Արծրունին անսուտ վկայութեամբն. «Փոխի, ասէ, Տրդատ յերկրաւոր աշխատութեանց ի հանգիստ, մեծաւ պատուով թագաւորական և շքեղ երևելի դիագարդութեամբ, որպէս ընթերնում ի բանիրուն գրակարգութեան Մովսէսի տիեզերահռչակեալ վարդապետի և քերթողի, և մերոյ լուսաւորութեանցս հաստատագոյն յօրինողի, որպէս պատմէ ի գլուխ երկրորդի պատմագրութեանն»:

«Եւ արդարև,– շարունակում է Ղ. Ալիշանը,– ի սմա ճառի հանդէս յուղարկաւորութեան հզօր թագաւորին, որոյ ընթերցուած զարթոյց երբեմն զիմ քնեայ քնար տաղերգեալ զմահ ահեղանշան առնն գերագունի,

զայս գլուխ բանի ի վերջ բանիցս ընծայեցուցանել ցանկամ ի վայելս բանասիրաց, և ի սէր Տրդատայ և նորուն Վիպագրի»⁸:

Տրդատ թագավորի հուղարկավորության ճառով ավարտվում է Խորենացու «Հայոց պատմության» չորրորդ գիրքը: Նրանով է ավարտվում նաև Ղ. Ալիշանի սույն ուսումնասիրությունը այսպիսի հորդորով. «Մաղթեմ հսկողաց դիւանացն հետամուտ լինել այսպիսում մեծապանծ գիւտի և երախտապարտ ընդ իս կացուցանել զհամօրէն տուն Հայկայ»⁹:

Ղ. Ալիշանը սույն ուսումնասիրությամբ շրջանառության մեջ դնելով մատենագրական առկա վկայությունները, Խորենացու խոստաբանությունները, Թովմա Արծրունու Պատմության հավաստումներն ու քաղվածքները, արտաքին այլ աղբյուրներում պահպանված տեղեկությունները, հաստատում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» հավելված չորրորդ՝ «Վերադարձութիւն ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին» համար:

Հեղինակը չորրորդ գրքի մասին ակնարկում է նաև «Ծնորհալի և պարագայ իւր»¹⁰ ուսումնասիրության մեջ, իսկ ապա՝ «Հին պատառիկ մի Մովսիսի Խորենացւոյ» հոդվածում:

Քննելով «Հայոց պատմության» երկաթագիր, մագաղաթյա մասունքը, հեղինակը գրում է. «Պատառիկս եթէ չի կրնար շատ բան ընծայել, գոնէ իր հնութեամբն և գեղեցիկ գրութեամբ՝ Խորենացւոյ բարեկամները կրնայ մխիթարել, և զինքն գուցէ ազատել դարե դար գլորողաց ձեռքէն, սահման մի դնել տալով անոնց մղման, որ գոնէ այլ աւելի վար՝ չիջեցընեն հեղինակը»: Այստեղ էլ նորից հիշում է, որ Մովսես Խորենացին «ըրած և գրած է մեզ անծանօթ մասամբ Վերադարձութիւն մի ծանօթ երից գրոցն վրայ, իբրև անոնց յաւելուած լրումն և ուղղագրութիւն, նաև շարայարութիւն Պատմութեանն, մինչև ի ժամանակս Չենոն կայսեր, որ և յուսալի է, թե ունէր շատ սրբագրութիւն առաջին գրուածոցն...»¹¹:

Ընդհանուրի արդյունքը. Խորենացին գրել է «Հայոց պատմության» չորրորդ գիրքը, այդ մասին հաղորդում է Թովմա Արծրունի պատմիչը, որը ոչ միայն տեսել ու կարդացել է, այլև օգտագործել է իր պատմագրքում ու քաղվածքներ է բերում և նշում, որ առնված են չորրորդ գրքից: Խորենացին խոստանում է որոշ հարցերի անդրադառնալ ուրիշ տեղ և ժամանակ: Տեղ-տեղ անավարտ է թողնում պատմությունը, հետո

շարունակելու համար: Խոստանում է, որ իր մատյանը կազմված է առաջին միահար գրքերից և վերջին «բաներից»: Վերջապես՝ գրքերից դուրս կան նյութեր, որոնք հիշատակվում են որպես չորրորդ գրքի մասունքներ:

Խորենացու «Հայոց պատմության» չորրորդ գրքի մասին Ղ. Ալիշանի գրությունները կարդալուց հետո, տիրապետող տպավորությունը «բազմատենչալի գիւտի» նկատմամբ հեղինակի անասան հավատն է, որ ոչ միայն քեզ չի լքում հետագայում՝ այլև վարակում է նույն հավատով և մղում որոնումների: Չորրորդ գրքի մասին «Բազմավեպի» առաջին հոդվածը երկարամյա և բժախնդիր պրպտումների, խոկումների և փաստարկումների արդյունք է, գրված մեր մատենագիրների ու գրիչների մտածումներին ու բնավորությանը ծանոթ, առավելություններին ու պակասություններին գիտակ, նրանց հետ վարվելու վարպետությանը տիրապետողի ձեռքով, որի անունը միայն ինքնավստահություն է ներշնչում և ցանկալի ավարտի մղում:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» հավելված չորրորդ գրքի վերաբերյալ «Բազմավեպում» հրապարակված առաջին ուսումնասիրությունից հետո բնականաբար պետք է լինեին, ու եղան և՛ նպաստավոր, և՛ ժխտող հոդվածներ ու տեսակետներ: Պատմագրքի ստեղծումից մոտ հազար չորս հարյուր տարի հետո խոսվում էր նրա կորսված գրքի մասին, հիմք ընդունելով նրանից շուրջ չորս հարյուր հիսուն տարի հետո գրված միակ աղբյուրը, Ժ դարի պատմիչ Թովմա Արծրունու Արծրունյաց տան պատմությունը: Ընդ որում, Արծրունյաց պատմությունը պարունակող ձեռագիրը Ղ. Ալիշանի հոդվածի «Բազմավեպում» լույս տեսնելու ժամանակ հինգ հարյուր հիսուն տարեկան էր (գրված՝ 1303 թ.): Ուստի Խորենացու «Հայոց պատմության» չորրորդ գրքի մասին աղբյուրի եզակիությունը, ձեռագրի համար թույլատրելի խաթարումները, (որին ավելացել էր նաև տպագրականը), հայերեն ձեռագրերի և այլ աղբյուրների ուսումնասիրվածության աստիճանը և այլ հանգամանքներ, հարցի վերաբերյալ տարակարծության հող էին ստեղծում: 1852 թ. Կոստանդնուպոլսում, Միջագյուղի Վերձանության թանգարանի տեսուչները հրատարակում են «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց ի Թովմայ վարդապետէ Արծրունոյ» երկը, մեզ հասած հնագույն (1303 թ.), օրինակից¹²: Գիրքը վերահրապարակվում է 1887 թ. Ս. Պետերբուրգում, Քերովըն Պատկանյանի «բաղդատութեամբ նախկին տպագրին ընդ հնա-

գոյն ձեռագրի օրինակին... գոր յատկապէս խնդրեցաք և ընկալաք ի Կոստանդնուպոլսոյ»¹³, – գրում է վերահրատարակիչը: Թովմա Արծրունու պատմագրքի տպագրությունը ընթերցողի ուշադրությանը հանձնելով հայ նշանավոր պատմիչի եզակի վկայությունները Մովսէս Խորենացու «Պատմության» չորրորդ գրքի վերաբերյալ, բաց արեց նաև անվատահոյության սողանքներ, որոնցից մեկը գրքի, ավելի ճիշտ սրբագրիչի թյուրագրության արդյունքն էր, մյուսը, ինչպէս պարզվեց հետագայում, հրատարակչի թյուրիմացության արդյունք: Բանն այն է, որ Ղ. Ալիշանի ձեռագրից մեջբերված քաղվածքներում «Վերադարձութիւն ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին» – «երեցունց»-ի դիմաց, տպագրում՝ «երկեցունց» է¹⁴: Ձեռագրից են օգտվել նաև Հայկազյան բառարանի հեղինակները¹⁵: Մյուս բոլոր ուսումնասիրողների սկզբնաղբյուրը թերի տպագրված օրինակն է:

Մկրտիչ Էմինը հիմնականում ընդունում է չորրորդ գրքի գոյությունը, ոչ միայն Թովմա Արծրունու վկայությունները նկատի ունենալով, այլ նաև Մովսէս Խորենացու խոստաբանությունները. նա գրում է, որ Խորենացին իր «երկի մի քանի տեղերում ակնարկում է չորրորդ գրքի գոյությունը, որ երևի պիտի բովանդակէր այն խնդիրները, որոնք ուղիղ հարաբերություն չունեն դեպի հայկական պատմությունը»¹⁶:

Հակոբ Կարենյանցն ընդունելով չորրորդ գրքի գոյությունը, կորստյան պատճառ է համարում «բոլոր ազգին եւ մանավանդ հոգևորականաց պակասութիւնքը աներկիւղ վստահութեամբ երեսներով տալը»¹⁷: Նա ընդունում է անհայտ հեղինակի կարծիքը, որը 18-րդ դարում կազմած մատենագրական մի ցանկում, հետևելով Թ. Արծրունուն, գրում է. «Մովսէս Խորենացի. Հաւաստապատում պատմագիրք. չորս հատոր, սկսեալ ցԱդամայ մինչև ի Չենոն կայսրն, որպէս վկայէ Թումաս Արծրունեաց Պատմագիրք: Բայց այժմս երիս հատորսն միայն երևի, իսկ զչորրորդն ոչ ուրեք գտանի ի սաղրելոյ հերձուածողաց»¹⁸, եզրակացնում է նա:

Խորեն Ստեփանեն մերժում է Մ. Էմինի կարծիքը՝ պարսկական առասպելները, ապա՝ Խորենացու ուսումնական ճանապարհորդությունն ու վերադարձը չորրորդ գրքում զետեղված լինելու մասին և ընդունում է Վ. Լանգլուայի տեսակետը, ըստ որի, այդ գիրքը կարող է գրած լինել Խորենացու աշակերտներից մեկը:

Խ. Ստեփանեն իր կատարած աշխարհաբար թարգմանության մեջ ծանոթագրելով Մովսես Խորենացու առաջին խոստաբանությունը («այլում տեղոյ և ժամանակի գայտոսիկ թողեալ»), – գրում է, որ այն «մի հիմք են համարում ոմանք Մ. Խորենացու Պատմութեան Դ գրքի գոյութեան: Մենք համաձայն չենք: Առաւել հաւանական է թուում մեզ Հ. Ղ. Ալիշանի կարծիքը ... բայց մենք կարծում ենք թէ, ոչ թէ Պատմութեան շարունակութիւն է եղած, այլ երևի քանի մի ծանօթաբանական հատուածներ...»¹⁹: Սակայն գրքի վերջում բերում է Տրդատ թագավորի մասին հատվածը՝ աշխարհաբար:

Հարցին առավել հանգամանորեն անդրադարձել է Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը 1891 թ. հրատարկած «Խորենացու Պատմութեան ուսումնասիրութիւնը» աշխատության մեջ՝ «Խորենացու չորրորդ գիրքը» բաժնում: Նշելով, որ Մ. Էմինը պաշտպանում է Դ դրվագի գոյությունը, Կարենյանը գտնում է, որ Խորենացու թշնամիները կարող են այն հրկիզած լինեն, Խորեն Ստեփանեն և Լանգլուան չորրորդ գիրքը Խորենացու աշակերտների գրած են համարում, ավելացնում է. «Այսպես թե այնպես, առայժմ մեր միտքը չէ ընդունել կամ հերքել Դ գրքի գոյությունը: Միայն չենք կարող չավելացնել և այն, որ այս հարցով զբաղվող բոլոր բանասերներն էլ մոռացել են ամենադրական և ծանրակշիռ փաստը, որի գոյությամբ կարելի էր կասկածանքով վերաբերվի, Թովմա Արծրունու տված տեղեկությանը: Այդ այն է, որ Խորենացուց օգտվող բոլոր պատմաբանները՝ Մեբեոս, Հովհաննես կաթողիկոս, նույնիսկ ինքը՝ Թովման, որոնք շատ տեղեր գրեթե բառ առ բառ ընդօրինակել են Խորենացու Պատմությունը, *չունին մի այնպիսի նոր բան, որ չգտնվեր մեր այժմյան ունեցած Խորենացու երեք հատորներում: Ուրեմն՝ Դ գիրքը չէր պարունակում ոչինչ նոր... այլապես ասած՝ չկար Դ գիրք ...*»:

Անշուշտ հեղինակը քննել է վկայակոչված մատենագիրների երկերը և եկել սույն համոզման: Սակայն ինչպես կտեսնենք, և՛ իր՝ Թովմայի, և՛ վկայակոչված մյուս հեղինակների մոտ այդ հետքերը կան: Այնուհետև նա հանդիմանում է նախորդ ուսումնասիրողներին, որոնք **առհասարակ մոռացել** են քննության ենթարկել իրենց բոլոր խուզարկությունների բուն պատճառը՝ Թովմայի խոսքերը, որ միակ աղբյուրն են վարկածների և խուզարկությունների: «Օթելլոյի թաշկինակի նման՝ Թովմա Արծրունու չորրորդ գիրքը առմիշտ կմնա կասկածանքի շարժառիթ: Եվ

մենք ոչինչ չէինք գրիլ այս արդեն ծեծված և ծամված խնդրի մասին, եթե չունենայինք հայտնելու բոլորովին նոր բան... Թովմայի ասածին վերաբերվել են բոլորովին ոչ թովմայորեն, այլ կատարյալ հավատով: Մինչդեռ չէ՞ որ Թովմա Արծրունու այդ մի **չորրորդ** խոսքը կարող է սխալ լինել կամ աղճատված: Եվ պետք չէ մոռանալ, որ այդ միակ **«չորրորդն»** է մեր ամբողջ գրականության մեջ՝ Խորենացու «չորրորդ» գրքի գոյությունը վկայող»²⁰:

Այստեղ էլ նկատենք, որ «չորրորդ» խոսքից բացի, հենց նույն քաղվածքում, ուրիշ խոսք կա «չորրորդ» գրքի գոյությունը վկայող: Այդ «Վերադարձութիւն ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածոյն» նախադասության մեջ «երեցունց» խոսքն է, որ կարդում ենք Ղ. Ալիշանի բերած քաղվածքում, որպէս «երիցս կամ երրորդի հատուածեալ դրուագին»:

Նախնական դիտողություններից հետո Գ. Տեր-Մկրտչյանը անցնում է ուղղակի Թովմայի հատվածի քննությանը: **«Սահակս այս այն Սահակ է, որոյ հրամանաւ գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս տիեզերահռչակեալ քերթողն զգիրս Պատմութեան Հայոց Մեծաց, հրաշագան յաւրինուածով, սկսեալ յԱդամայ մինչ ի կայսր Չենոն, որոյ ժամանակ կենացն տևեալ ամս ՃԻ (հարյուր քսան), լի և պարարտ ծերութեամբ, որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի չորրորդի դրուագի խոստաբանեալ պատմութեան Մովսիսի Խորենացոյ, վերադարձութեան ի վերայ երկեցունց դրուագեալ հատուածին, զոր և երանելի Կորիւն, ուսումնակից Մովսէսի և աշակերտ սրբոյն Մեսրոպայ՝ յիւրումն ստուգաբանեալ պատմութեան զայսոսիկ մեզ հաւատարմացուցանէ»**²¹:

Հեղինակը նախ քննում է «դրվագ» բառը, այն դիտում է իբրև «գլուխ» և նույնացնելով Խորենացու «Հայոց Պատմության» առաջին գրքի Դ գլխի հետ, քիչ թե շատ համապատասխան բան է համարում նրա խոստումը՝ «այլում տեղոյ և ժամանակի զայսոսիկ թողեալ, հատցուք աստանօր զբանս» և համոզվում է, որ նրա բովանդակությունը չի համապատասխանում Թովմա Արծրունու նշած նյութին: Ապա դրվագը որպէս «գիրք» է դիտում և դարձյալ չի ընդունում, քանի որ գիրքը չկա և այն միայն Արծրունին է հիշում: Նշելով, որ ձեռագրերի մեջ թվերի շփոթը հաճախ է կատարվում, մանավանդ «Գ» և «Դ» տառերի, «ուստի և սկզբնականը ամենայն դյուրութեամբ կարող էր լինել **գիմ** և ոչ թե **դա**, «Որպէս

գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի Գ (այն է երրորդ) դրուագի խոստաբանեալ պատմութեանն Մովսիսի Խորենացւոյ...»: Այս ենթադրության ամենադրական ապացույցը, – շարունակում է հեղինակը, – գտնվում է յուր կողքին անմիջապես, որի վրա և, շատ զարմանալի բան, ոչ ոք ուշադրություն չի դարձրել»: Ահա այն. «Վերադարձութիւն ի վերայ **երկեցունց դրուագեալ հատուածին**»: Այսինքն՝ երրորդ դրվագում, որը վերադարձություն էր երկու դրվագեալ հատվածների վրա: Կամ... երրորդ դրվագում, որ դրվեց **երկու** դրվագից հետո: Ուրեմն և Մովսիսի Պատմությունն ուներ առաջին, երկրորդ և երրորդ դրվագ կամ գիրք, բայց ոչ բնավ չորրորդ... **երկեցունցը** ամենադրական ապացույցն է, որ պետք է սկզբնագրում լինէր անպատճառ **գիմ**, որ հետո, շատ սովորական սխալմամբ, կարդացվել է **դա**»: Այսպիսով ուրեմն, – եզրակացնում է Գ. Տեր-Մկրտչյանը, – Թովմա Արծրունին, ինքն էլ երբեք չէ տեսել որևէ չորրորդ գիրք և ոչ էլ այդ մասին որևէ գաղափար ունեցել: Անուշադիր գրչի մի փոքրիկ չնչին խազը դարձել է ահագին շփոթության պատճառ»²²:

Մեր կարծիքով, այս վճռական եզրակացության հիմքը շատ խախտու ենթադրությունն է: Գ և Դ գրերի շփոթ, իհարկե, հաճախ կարող է լինել: Դրա համար պետք է հավատացած լինել, որ հեղինակը թվերը ոչ թե բառերով «երեք» և «չորեք» է գրել, այլ՝ տառերով՝ Գ և Դ: Մենք հակառակ փաստ ունենք. Թովմայի ձեռագրում այդ թվերը գրված են բառերով. և ոչ ոք դրանք տառերով դարձնելու իրավունք չունի: Բացի այդ, նրանց շփոթելու մասին և՛ հեղինակները, և՛ գրիչները նույնպես գաղափար ունեին և շատ ավելի, քանի որ ամեն օր գրչության հետ գործ ունեին: Ուստի զգուշանում էին այդ կարգի թվերը տառերով գրելուց:

Գ. Տեր-Մկրտչյանը ինքն էլ գիտեր իր պատճառաբանության հիմքերի թուլությունը: Նա գրում է. «Բայց կարող են մեզ հատուցանել մեր դրամով, ընդունելով հանդերձ, որ երկու թվերից մինը՝ կամ «չորրորդը» և կամ «երկեցունցը» սխալ է, կարող են մեզ առարկել, թե այդ սխալը «երկեցունց» բառի մեջն է և ոչ թե «չորրորդի»: Եվ, իսկապես, եթե այժմյան «երկեցունցի» փոխանակ լինէր «երեցունց», այն ժամանակ ոչ միայն մեր հաստատության գլխավոր հիմքը կկործանվեր, այլև «չորրորդի» համար կգտնվեր մի նոր և առավել զորավոր փաստ: Բայց «երեցունց» չկա»²³:

Ի հիաաթափություն բազմավաստակ գիտնականի՝ «երեցունց» կա: Այն Թովմա Արծրունու 1303 թ. Աղթամարում արտագրված ձեռագրում է, Ղ. Ալիշանի նշված հոդվածում ու Նոր Հայկազեան բառգրքում, որն, իսկապես, ոչ միայն խնամքով «հորինված» «հաստատության գլխավոր հիքմը կործանում է», այլև «չորրորդի» համար դառնում է «մի նոր և ավելի զորավոր փաստ»:

Այստեղ մեղքի մեծ մասն ընկնում է հրատարակիչների վրա: Թովմա Արծրունու առաջին հրատարակության մեջ «երկեցունց է». «երկեցունց» է նաև երկրորդ տպագրության մեջ (տե՛ս ծթ. 21):

Թովմա Արծրունու Պատմության այս ձեռագիրը, որից կատարվել են վերոհիշյալ տպագրությունները, այժմ գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (ձեռ. 10451), որի մեջ «երեցունց» է. ուստի «երկեցունցը» հրատարակիչների ոչ թե մեղքով, այլ գիտությամբ է արված՝ հակառակ հեղինակի և գրիչների՝ բնագրի նկատմամբ տածած ավանդական հավատարմության: Ուստի Գ. Տեր-Մկրտչյանի վերջնական եզրակացությունը, թե՛ «Արծրունու «չորրորդն» ու «երկեցունցը» հակասական են, և կարող է գտնվել մի նոր ձեռագիր, որի գրիչը, նկատած լինելով այդ հակասությունը, սրբագրած լինի դրան՝ «երկեցունցը» «երեցունցի» փոխելով: Ուրեմն՝ այդ ենթադրական դեպքում էլ, մենք նախապատվությունը պետք է տանք «երկեցունց» ընթերցվածին», համոզիչ չէ:

Գ. Տեր-Մկրտչյանը քննում է նաև Խորենացու 120 տարի ապրելու հարցը և համարում է «մի բարեպաշտական տուրք՝ վճարված երկու պատկառելի ծերունիներին (Սահակ Պարթևին և Մովսես Խորենացուն – Ա. Մ.), մի ավանդություն ստեղծված դարեր անցնելուց հետո»:

Խորենացու «Պատմության» սահմանների մասին. «Սկսեալ յԱդամայ մինչև կայսր Չենոն» վկայությունը չի համարում իրական, քանի որ չորրորդ գիրք չկա, ուստի Խորենացու մոտ չկա նաև Չենոն: «Սակայն ինքը՝ գրողը՝ Խորենացին, անշուշտ, ապրեց մինչև Չենոնի և պարսից Պերոզի ժամանակը», ուստի և հավանական է համարում «Պատմության» առաջին օրինակներում հիշված լինել այդ անունը իբրև թվական, որպիսիներից էլ Սամվել Անեցին ամել է «Մովսեսի (մահվան) թվականը՝ 493, որը մեզ շատ մոտ է երևում ճշմարտության, եթե չէ նույնիսկ ինքը՝ ճշմարտությունը»: Վերջապես Կորյունի հիշատակության մասին գրում է, որ նրանք «վերաբերում են այն կտորներին Մաշտոցի և Սահակի մահ-

վան վրայոք, որ Խորենացին երևի փոխ է առել Կորյունից...»: «Այսպիսով՝ հոգս է ցնդում չորրորդ գրքի գոյության խնդիրը»²⁴:

Բերելով «Եւ ինձ թուին առաջինքն՝ երեք գիրքդ, և վերջինքն Դ-ն...»²⁵ Խորենացու խոսքերը իր հողվածի «Հավելվածում», Գ. Տեր-Մկրտչյանը նկատում է. «Եթե ընդունենք անգամ, որ «վերջին բանքով» ակնարկված է չորրորդ գիրքը, այնուամենայնիվ այդ գրքի մասը չէին կարող լինել, նույնիսկ յուր Խորենացու խոսքերով Պարսից առասպելները: ...Պետք է նախապես խոստովանիլ, որ Խորենացու ամբողջ «Պատմության» մեջ այս միակ հատվածն է, որի մեջ թեև աղոտ, սակայն միակ և բավականաչափ որոշ վկայությունը կարելի է գտնել Պատմության գրքերի թվի մասին»: Արժանի խոստովանություն: Այսքան ընդունելի եզրակացությունից հետո անընդունելի է շարունակությունը. «Վերջին բանք» անորոշ ասացվածքով, անկասկած, կարելի է... անպատճառ հասկանալ երրորդ գիրք: Այդ փաստը նույնիսկ երրորդ գրքի անունն է. «Աւարտաբանութիւն»: Ավարտաբանությունն նույնանիշ է **վերջաբանություն** կամ **վերջին բանք** բառերի հետ... Իսկ եթե «վերջին բանքը» երրորդ գիրքն է, ուրեմն առաջին գրքերը կլինեն՝ առաջին և երկրորդ գրքերը, այն է՝ Ծննդաբանությունը և Միջակ պատմությունը»²⁶:

Այստեղ կրկին իր մոլորացնող դերն է կատարել «երկեցունց» սխալատյությունը: Բայց չէ՞ որ Դ. Ալիշանի քաղվածքում «երեցունց» է, և մանավանդ որ «չորրորդ գիրք» անվանումն էլ հասել է մեզ: Վերջապես գրքի խորագիրն է. «**Հայոց պատմութիւն երիս հատածս**»: Չորրորդ գրքի խորագիրը՝ «**Վերադարձութիւն ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին**» այսինքն՝ այն հավելված է, «յաւելումն, յաւելագրութիւն, վերադիր» Խորենացու արդեն գրած երեք գրքերին, ուստի պետք է գրված լինի նրանցից հետո, քանի որ նրանց վերաբերյալ է: Երրորդ՝ Ավարտաբանությունից առաջ գրված հավելվածը կվերաբերվեր նրանից առաջ գրված առաջին և երկրորդ գրքերին, և կլիներ ոչ թե հավելված կամ վերադարձություն, այլ Պատմության շարունակությունը, որպիսին և կա Ավարտաբանությունը, որը բոլորովին էլ հավելված չէ: Սրա ավարտումով միայն վերջանում է «Հայոց պատմության» երեքմասնյա շարադրանքը, որոնց վրա էլ գրվել է հավելված չորրորդ գիրքը:

Հետաքրքրական է, որ Գ. Տեր-Մկրտչյանն այս մասին իր շարադրանքը վերնագրել է «Հավելված», որ վերաբերում է «Խորենացու

Պատմութեան ուսումնասիրութիւն» երկի՝ «Խորենացու չորրորդ գիրքը» ենթավերնագրին, բնականաբար հավելվածը դրել է նրանից հետո: Այդպէս էր վարվել նաև Խորենացին:

Բարդուղիմէոս Գևորգյան-Վաղարշապատցին «Խորենացուն Խորենացիով պետք է հասկանալ» գրքում ունի «Խորենացին գրել է չորրորդ գիրք» գլուխը, ուր բերելով Խորենացու խոստաբանությունները, եզրակացնում է. «Այս հատվածներից պարզ տեսնում ենք, որ Խորենացին խոստանում էր վերադառնալ այս նյութին: Ուրիշ առիթներով ևս, և խոստանում է, և հիշեցնում՝ վերադառնալ, գրել սակայն «արտաքոյ այսց գրոց» և բառերը գրում է մեր ձեռքը արդեն հասած Պատմության վերջին գրքի վերջին գլխում: Միևնույն ժամանակ քաջ գիտեմ, որ նա իր Հայոց պատմության (ա, բ, գ) գրքերում էլ ոչ մի անգամ չի վերադարձել այս նյութերին»²⁷: Առակելով Գ. Տեր-Մկրտչյանին, որը չորրորդ գրքի միակ վկայություն է համարում Արծրունու «միակ «չորրորդ» բառը» գրում է. «Այդ դեպքում ցնորք կլինէր Խորենացու չորրորդ գրքի մասին մտածելը»: Բայց նույն Արծրունին գրում է նաև Խորենացու չորրորդ դպրության մասին, որը գիրք է նշանակում, և որը նկատի ունի նույն չորրորդ դրվագը²⁸:

Նորայր Բյուզանդացին այդ հատվածին անդրադառնում է «Մեկնութիւն հատուածի իրիք Պատմութեան Թովմայ Արծրունույ, յորում և զչորրորդ գրոց Պատմութեանն Մ. Խորենացույ» լուսաբանության մեջ: «Կան հատվածիս երկու մեծ սխալք, է որ պատմագրինն են, եւ մի մեծ շփոթութիւն՝ որ նորա գրակազմին կամ ընդօրինակողին թվի վերագրելի»²⁹: Ն. Բյուզանդացին գտնում է, որ այս շփոթը առաջացել է բնագրի թղթերի ետևառաջությունից, որից ստացվել է, որ Խորենացին չորրորդ գրքում գրում է, որ ինքը ապրել է հարյուր քսան տարի. «կամ որ նույնն է, թե մեռա 120 (ՃԻ) ամեայ» և որ նույնն է հավաստիացնում Կորյունը: Ուստի հեղինակը «որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ» բառերից մինչև վերջ տեղափոխում է Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի մահվան մասին հատվածի վերջը, և եզրակացնում, որ «Թովմայ Արծրունույ վերոնշեալ բանիւք կտեղեկանանք, թէ ստուգիւ Խորենացի իւր խոստաբանեալ վերադարձութեան Պատմութեանն չորրորդ դրուագին (=գլխոյն) ընդարձակօրէն խօսած է **զերկոցունց** վարդապետաց իւրոց զՍահակայ եւ զՄեսրոպայ», «ի վերայ **երկեցունց** դրուագեալ հատուածին (=ի հա-

տուածին դրուագելոյ ի վերայ երկոցունց), և անշուշտ, յայն հատուածէ կառնու Արծրունին, թէ Սահակ ապրեցաւ 120 տարի»:

Այնուհետև գրում է, որ Ղ. Ալիշանի մոտ «երեցունցը» ճիշտ չէ: Չի ընդունում նաև Գ. Տեր-Մկրտչյանի Գ և Դ տառերի շփոթման ենթադրութիւնը. «Տեր-Մկրտչյան կկարծէ, թէ «յօդս է ցնդում չորրորդ գրքի գոյութեան խնդիրը, անընդունելի է ինձ յառաջին բառէն մինչև ի վերջինն ... Մկրտչեան հասու եղած չէ խոստաբանեալ բառի զօրութեան, զորմէ բնավ չխօսիր ... Որչափ ստույգ է, թէ Խորենացի հապճեպով գրած է գերիս գիրս **Պատմութեան** իւրոյ, նույնչափ ստույգ է, թէ ունէր ի մտի գրել պարապով **Յաւելուած** մի կամ չորրորդ գիրս»: Ապա բերում է Խորենացու խոստաբանութիւնները, շարունակելով. «Մեծապէս կսխալի համարելով թէ «այդ միակ չորրորդն է մեր ամբողջ գրականութեան մէջ Խորենացու չորրորդ գրքի գոյութիւնը վկայող». եւ ոչ մի ուրիշ տեղում էլ չի հիշված այդ մասին, բացի Արծրունու այս հատվածից»: Մինչդեռ Արծրունի որոշակի կըսէ և այլուր. «Չորրորդ դպրութիւն Մովսէսի, Երկրորդ պատմագրութիւն Մովսէսի»³⁰:

Չորրորդ գրքի հարցին անդրադառնում է Ստ. Մալխասյանցը Մովսէս Խորենացու «Հայոց Պատմութեան» 1940 թ. աշխարհաբար հրատարակութեան ներածութեան մեջ: Բերելով Թ. Արծրունու վկայութիւնը, եզրակացնում է. «Այս խառնաշփոթ հատվածը գտել է իրեն հավատացողներ, մասնավորապէս Ղ. Ալիշանին և Էմինին»: Առարկելով նրանց որոշ ենթադրութիւններին, գրում է, որ «մյուս ենթադրութիւններն էլ մնում են լոկ անապացույց ենթադրութիւններ և այդպէս էլ կմնան»: «Դ գրքի գոյութիւնը պետք է բացեիքաց մերժել, քանի որ ուրիշ ոչ մի հեղինակ նրան չի հիշում, ոչ մի հեղինակ նրանից ոչ մի քաղվածք չի անում, այլ բոլորը առաջին երեք գրքից օգտվելուց հետո դիմում են ուրիշ հեղինակների... իսկ Գ գիրքը իր անունով, – «Աւարտաբանութիւն մերոց Հայրենեաց» և վերջաբանի ողբով, ապացուցում է, որ Գ գիրքով էլ վերջանում է «Հայոց Պատմութիւնը»: Այնպէս որ Թ. Արծրունու մի անգամ հիշած Դ գիրքը պետք է համարել կամ թյուրիմացութիւն, կամ աղավաղութիւն, մանավանդ, որ Արծրունին հայտնի է իբրև անհավաստի մատենագրական և պատմական տեղեկութիւններ հաղորդող հեղինակ»³¹:

Ապա նշում է թյուրիմացութիւնները. «երկեցունց» անսովոր բառը, «որոյ բառը» և «ՃԻ» տարիքը ո՛րն են վերաբերում... Միթէ Մովսէսը իր

մասին է ասում, որ ապրել է 120 տարի»։ Ստ. Մալխասյանցը այդ տարիները ընծայում է Սահակ կաթողիկոսին, առաջարկում է չորրորդը դարձնել երրորդ՝ որպես Դ և Գ տառերից առաջացած շփոթի հետևանք, իսկ Չենոն կայսրի ժամանակը՝ «իր կողմից եզրակացրած» թիվ։ Այս բոլորից հետո անում է «մի նոր ենթադրություն... Թ. Արծրունու վերոհիշյալ խոսքը պետք է կարդալ՝ «ի չորրորդ դրուագի խոստաբանեալ պատմութեան Մովսէսի Խորենացոյ՝ Վերադարձութեան ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին» և հասկանալ այն մտքով, թե 120 տարի ապրելու մասին գրված է Մովսէս Խորենացու չորրորդ գրքում, որ հավելված է (Վերադարձության) երեք (գրքի) վրա։ Ուրեմն պետք կլինի ենթադրել, թե Թովման ձեռքի տակ ունեցել է Խորենացու մի Պատմություն, որի մեջ երեք հայտնի գրքերից հետո գրված է եղել իբրև հավելված՝ Պիտոյից գիրքը, որը նա կոչում է Չորրորդ»³²։

Ենթադրությամբ սկսում և ենթադրությամբ էլ ավարտում է իր ենթադրությունները, որոնք, ինչպես ինքն է գրել Դ. Ալիշանի և Մ. Էմինի տեսակետների մասին, «մնում են լոկ անապացույց ենթադրություններ և այդպես էլ կմնան»։

Հրանտ Զ. Արմենը «Խորենացիի «Պատմութեան» «Չորրորդ» գիրքը» ուսումնասիրության մեջ գրում է. «Չենոն կայսրը գահ ելավ 474-ին։ Ըստ իս, Չորրորդ դրվագ ըսվածը գործ չունի Ադամեն մինչև Չենոն եղած պատմությունը։ Այդ պատմությունը Խորենացիի Ա, Բ և Գ գիրքերուն մեջն է։ Այսինքն Գ գիրքը փոխանակ մեր այժմյան ունեցած 440 թվականներին լմնալու, կվերջանար 470-ական թվականներուն։ Ապա չորրորդ դրվագով Խորենացին հավելյալ տեղեկություններ կուտար իր ուսուցիչ Սահակ կաթողիկոսի մասին»։ Այս ասված է Արծրունուց բերված քաղվածքից հետո։ Հիշելով չորրորդ գրքի գոյությունը ընդունողներին և մերժողներին, գրում է. «Վերջին արտահայտվողը, որքան գիտեմ Ստ. Մալխասյանցն էր։ Խորենացիի իր թարգմանության ներածականին մեջ ան քիչիկ մը ջղայնացած կըսէ. «Դ գրքի գոյությունը պետք է բացեի բաց մերժել» - և բերում է մեզ ծանոթ քաղվածքը, որն ավարտվում է այսպես. «Այնպես որ Թ. Արծրունու մի անգամ հիշած Դ գիրքը պետք է համարել կամ թյուրիմացություն կամ աղավաղություն, մանավանդ, որ Արծրունին հայտնի է իբրև անհավաստի մատենագրական և պատմական տեղեկություններ հաղորդող հեղինակ»³³։

«Միթե կարելի է թյուրիմացություն կոչել, – գրում է Հրանտ Արմենը, – երբ Արծրունին Խորենացիի պատմագիրքը ուներ իր ձեռքը, կարդացած է զայն ուշիուշով... Միթե ես մնացի բազմավաստակ Մալխասյանցին ըսելու, թե Արծրունին ուներ Խորենացիի գիրքը, կարդացած էր այդ, և քանի անգամ ալ կը հիշե իր գրած Պատմության մեջ: Օրինակ՝ «եւ ըստ Մովսէսի քերթողի», «եւ ըստ Մովսէսի Խորենացւոյ» կամ «եւ այսօրինակ վայրապար բանք զի լաւագոյն եւս վասն այսօրիկ պատմէ մեծ քերթողն Մովսէս»: Հապա Տրդատի մահվան և հուղարկավարության մասին գրա՞ծը. «Մեծաւ պատուով թագաւորական շքեղ եւ երևելի դիագարդութեամբ, որպէս ընթեռնութի բանիբուն գրակարգութեանն Մովսէսի տիեզերահռչակեալ վարդապետի եւ քերթողի... որպէս պատմէ ի գլուխ երկրորդի պատմագրութեանն»:

Վերջին մեջբերումն ապացույց կուտա, թե Արծրունին ունեցած Խորենացիի գիրքը մեր ունեցածեն տարբեր է, որովհետև Խորենացիի մեր հատորին մեջ Տրդատի հուղարկավարության մասին բան չկա»³⁴:

Հեղինակը Սահակի մասին խոստացած ճառը տեսնում է Ողբի մեջ, որն ընդամենը 175 տող է, «որում կեսեն ավելին ի մասնավորի Սահակի կորուստին համար իր սրտամորմոք արտահայտությունն է»³⁵: Այս համարում է չորրորդի մաս, որ եղել է 440 թ. հետո գրվածի մեջ, որի մյուս մասերը (440-470) դուրս են հանել: Ինչո՞ւ: «Խորենացիի դուրս զգված գլուխները կներկայացնեն Վարդանանց պատերազմի պատմությունը, դիտված մարգպան Վասակ Սյունիի և անոր գլխավոր գործակից Տիրոց Բագրատունի իշխանի տեսակետեն»³⁶: Տիրոց Բագրատունին Սահակ Բագրատունի իշխանի հայրն էր, Վասակի զինակիցը: Խորենացին նրանց, թերևս, Եղիշեից և Ղազարից տարբեր գնահատական է տված: ԺԱ դարում, երբ սրբացած էր Վարդանը, խմբագրվել է Խորենացին և դուրս բերվել այդ գլուխները, «Ողբը» դարձել է երրորդ գրքի վերջ»³⁷:

Բայց չէ՞ որ Տրդատից հետո է ապրել Սահակ Պարթևը, որի մասին խոստացել է Խորենացին «հրաշափառագունիկ անցանել բանիւ, ըստ արժանի սրբոյ հօրն դրուատից...»: Այս առթիվ Հրանտ Ք. Արմենը գրում է. «... Կենթադրեմ թե Դ դրվագ ըսածի նյութն էր Սահակ կաթողիկոսի մասին Խորենացիի գրի առած մեկ ընդարձակ գովասանական ճառը: Այս ենթադրություն է, բայց ասոր համար իսկ ցուցմունք, թերևս ապացույց բառը զորավոր հնչել ընթերցողի ականջին, ունիմ պատմահոր գիրքերն»:

Խորենացին կարդացող ամեն ուշիմ ընթերցողի ծանոթ է այն պաշտամունքի հասնող խորունկ ու զգայական նվիրումը, զոր Մովսեսն ուներ դեպի իր ուսուցիչը՝ Սահակ Պարթևը:

Երբ Մեսրոպի մահվան և թաղման մասին Խորենացին երկարորեն հիացական տողեր կը նվիրե, կակնկալես, որ Սահակի մահվան պարագային Մովսեսի հռետորական տաղանդը թևեր առնե եւ իր գովասանական ջահերը «կայծակնաճանճանչ վառէ»: Այդ չըներ, բայց Գ. գրքի 67-րդ գլխի մեջ կգրե. «Նրա (Սահակի) մասին պետք էր փառավոր ճառ գրել, դրվատել մեր սուրբ հորը, ինչպես նրան արժան է, բայց որպեսզի գլխի երկարությունը «ընթերցողին ձանձրույթ չպատճառե, ուրիշ տեղի եւ ժամանակի կըթողնենք այս բաները, այս գրքից դուրս»:

Ուրիշ տեղի և ժամանակի: Ու այդ խոստումը կատարեց...

«Ողբի» մեջ Սահակի մասին Խորենացիի գրած բաբախուն տողերը կարդալեղ վերջ, գիտես թե աններելի ապերախտություն պիտի ըլլար Խորենացիի կողմն խոստացված ճառը չգրել: Եվ ինչ է «Ողբի» գլխավոր հատկանիշը, եթե ոչ Խորենացիի անմխիթար վիշտը Սահակի մահվան առթիվ»:

Սահակի մասին դրվատը ողբին ձուլելու տեսակետը հերքում է ինքը Խորենացին: Մարդկության արմատի մասին գրել խոստանում է, բայց «վասն երկարութեան առաջիկայ գործոյս՝ այլում տեղւոյ և ժամանակի զայսոսիկ թողեալ»: Խորենացին կատարում է խոստումը մարդկության արմատի մասին անդրադառնալով իր չորրորդ գրքի մեջ: Սահակին հրաշափառոեն դրվատելու մասին նույնպես խոստանում է. «այլում տեղւոյ և ժամանակի զայսոսիկ թողցուք՝ արտաքոյ այսց գրոց, ուր զսկզբանն հրաւիրեցաք առնել թելադրութիւն»: Ի տարբերություն նախորդի, Սահակի մասին դրվատը Խորենացին խոստանում է գրել **«արտաքոյ այսց գրոց»** այսինքն՝ «այս գրքերից դուրս»: Իսկ Խորենացու գրքերը հենց իր խոստովանությամբ՝ չորսն էին. առաջին երեք գրքերը՝ «երիս հատածս» և վերջին «բաները», կամ Թովմա Արծրունու վկայությամբ՝ «երեցունց դրուագեալ հատուածը» և «վերադարձութիւն» կամ չորրորդ դրվագը:

Այդ դեպքում ինչո՞ւ է գրում «ուր զսկզբանն հրաւիրեցաք առնել թելադրութիւն»: «Արտաքոյ այսց գրոց» միջանկյալ նախադասությունից առաջ դրվատ գրելը ուրիշ տեղի և ժամանակի է թողնում, «ինչպես սկզբի մասին էլ խոստացանք գրել», խոստումն է նման սկզբում արված խոս-

տումին, միայն ի տարբերություն նախորդ խոստումի, Սահակի մասին դրվատը գրելու է **այս գրքերից դուրս, որոնք չորսն էին**:

Կարողացել է իր խոստումը կատարել երախտապարտ աշակերտը մեծ ուսուցչի նկատմամբ: Առայժմ հայտնի չէ:

Նորայր Պողարյանը Թովմայի «Ի կանոնի անդ» բառերի տակ հասկանում է «ժամանակագրական կանոնը»: Այդ անհայտ կանոնն է, որ Թովմայ կներկայացնէ իբրև «չորրորդ դպրութիւն Մովսէսի»³⁸:

Այսպիսով, Մովսես Խորենացու «Հայոց Մեծաց պատմության» չորրորդ գրքի վերաբերյալ երեք տեսակետ կա.

Առաջին. Չորրորդ գիրքը եղել է, բայց կորել է, հնարավոր է, որ գտնվի (Ղ. Ալիշան, Բ. Գևորգյան-Ճուղուրյան-Վաղարշապատցի, Ն. Բյուզանդացի):

Երկրորդ. եղել է, մի մասը՝ դուրս է թողնվել հետագայում, մյուսը ձուլվել է մեզ հասած Պատմության մեջ (Հրանտ Բ. Արմեն):

Երրորդ. Խորենացու «Հայոց Պատմության» չորրորդ գիրք գոյություն չի ունեցել (Գ. Տեր-Մկրտչյան, Ստ. Մալխասյան, Ն. Պողարյան):

Իրարամերժ և իրարամետ տեսակետների առաջին արդյունքը փաստերի ու փաստարկների հրապարակ հանելն էր, որոնք ավելի ու ավելի ծանրացնում են Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության» չորրորդ գրքի գոյության նժարը: Այս կուտակումը, ինչպես նաև Խորենացու պատմագրքի Ներսես Լամբրոնացու ձեռագրից սերած օրինակի, Թովմա Արծրունու պատմագրքի մեզ հայտնի հնագույն օրինակի առձեռն ունենալու պատեհությունը, հայերեն հնագույն թղթյա ձեռագրի և այլ ձեռագրերի ուսումնասիրությունն ու հին փաստերի նորոգ վերլուծությունը մեզ իրավունք ու հնարավորություն են ընձեռում անդրադառնալու դարավոր պատմություն ունեցող խնդրին, որի լուծմանը նպաստում են ձեռագրագիտության ու հնագրագիտության արդի նվաճումները:

Հարցի քննությունը ընդգրկում է շուրջ հարյուր հիսուն տարի: Եթե նախնական փուլում որոշ խնդիրների պարզաբանումը ընդարձակ փաստարկման կարիք էր գգում, ապա այսօր շրջանառության մեջ դրված հնագույն ձեռագրական ընդօրինակությունները մեզ ազատում են այդ կարգի աշխատանքից և հարցը լուծում հընթացս շարադրության:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԴՐՎԱԳ

ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ ՁԵՌՔ ԵՆ ՄԵԿՆՈՒՄ

Ա. Մատենադարան ձեռ. № 10451, Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, 1303 թ. (հնագույն օրինակ)

Մովսես Խորենացու Հայոց Մեծաց Պատմության չորրորդ դրվագի մասին անփոխարինելի աղբյուր է Թովմա Արծրունու «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» երկի հնագույն ձեռագիրը, մի երկ, որի հեղինակը ոչ միայն տեղեկություն է հայտնում չորրորդ գրքի մասին, այլև օգտագործելով այն՝ իր «Պատմությունը» շարադրելիս, քաղվածքներ է բերել ու մատնացույց արել վկայության աղբյուրը: Սրանով մեզ հնարավորություն է տալիս ծովածավալ հայ մատենագրության մեջ փնտրելու Պատմահոր անմահ ստեղծագործության չորրորդ դրվագը, որի կորուստը, ինչպես տեսանք, Ղ. Ալիշանը համարում է «բազմադեմ», իսկ հայտնագործումը՝ «գիւտ բազմատենչալի»:

Թովմա Արծրունու «Պատմութեան» հնագույն ձեռագիրը պահվում է Մատենադարանում, 10451 համարի տակ: Աղթամարցի գրիչ Դանիել եպիսկոպոսը 1303 թ., Աղթամարի Ս. Խաչ վանքում, ավարտում է ձեռագիրը, որի հիշատակարանում կարդում ենք. «Պատմութիւնս այս, զոր արարեալ ստուգաբանութեամբ անյաղթ և գիտնական վարդապետին Թովմայի, սկսեալ յԱդամայ մինչև ցՆոյ, և անտի եկն աստիճանաւ վերուստ ի վայր մի առ մի, և բազում աշխատանօք ճշգրտաբար եկն եհաս ի յազգն Արծրունեաց, և միըստմիոջէ շարակարգեալ զազգն և զիրն, և զթիւն, և զպատճառս նոցա ... շարագրեցաւ ... թուականութեանս Հայոց յեօթն հարիւրերորդի յիսներորդի երկրորդի (1303), ... հրամանաւ և ծախիւք աստուածապատիւ և երջանիկ երիցս երանեալ ամենիմաստ հայրապետիս Հայոց տեառն Չաքարիայի ... ի խնդրոյ աստուածարեալ գիտնական և արդիւնական վարդապետի ... տեառն Ստեփանոսի, որ է

ական Արևելեան աթոռակալ մեծի Սիւնեաց տանն, ... ի դուռն մեծ և պան-
ծալի սուրբ Խաչիս Աղթամարայ»³⁹:

Գրիշը սույն ձեռագիրն արտագրում է ԺԲ դարում Վասպուրականի
Ստեփանոս Ալուզ իշխանի նորոգել տված հին ձեռագրից. «Նա (Ալուզը
– Ա. Ս.) ստացաւ զմատենան Թովմայի զպատմագիրս և ետ նորոգել
վերստին յիշատակ իւր և բարի ծնաւդաց իւրոց, և աստուածատուր
պտղոյ որովայնի իւրոյ Խեղենկին...»⁴⁰:

Դանիել Աղթամարցու ընդօրինակության ժամանակ Ստեփանոս
Ալուզի օրինակն արդեն քայքայված էր, տեղ-տեղ թերթակորույս և թեր-
թաշփոթ, ինչպես երևում է ձեռագրից և գրչի վկայություն-նշումներից⁴¹,
որոնց հանդիպում ենք նաև՝ գլխավոր հիշատակարանում և լուսանցա-
գրություններում⁴²:

Հանգամանորեն ենք ծանրանում այս հարցի վրա, որպեսզի քննու-
թյան ժամանակ գրչի մեղքը չվերագրենք հեղինակին, գաղափար օրինա-
կի մեղքը՝ գրչին, և ընդհակառակը. միշտ հիշելով գրիչներից մեկի նա-
խագգուշացումը. «Աղաչեմ չմեղադրել խոշոր և սխալ գրոյ, զի թէպէտ և
ի միոջէ գրեցաւ, այլ այլմէ ընդօրինակեցաւ»⁴³:

Ահա սույն ձեռագրում պահպանված Մովսէս Խորենացու չորրորդ
գրքի մասին վկայությունները: Առաջին անգամ այսպես. «... Գտցես ...
որպէս և ի չորրորդ դարութեանն Մովսէսի»⁴⁴: Ապա՝ «... Որպէս ընթեռ-
նութ ի բանիբուն գրակարգութեանն Մովսէսի տիեզերահռչակեալ վար-
դապետի և քերթողի և մերոյ լուսաւորութեանցս հաստատագոյն յօրի-
նողի, որպէս պատմէ ի գլուխ երկրորդի պատմագրութեանն»⁴⁵: Եվ վեր-
ջապես. «Սահակս այս այն Սահակ է, որոյ հրամանաւ գրեաց մեծ վար-
դապետն Մովսէս տիեզերահռչակեալ քերթողն զգիրս Պատմութեան
Հայոց Մեծաց՝ հրաշագան յօրինուածով, սկսեալ յԱղամայ մինչ ի կայսր
Զենոն, որոյ ժամանակ կենացն տեսալ ձգեալ ամս ՃԻ լի և պարարտ ծե-
րութեամբ, որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի չորրորդ դրուագի խոս-
տաբանեալ Պատմութեանն՝ Մովսէսի Խորենացույ Վերադարձութեան
ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին, զոր և երանելին Կորիւն
ուսումնակից Մովսէսի և աշակերտ սրբոյն Մեսրոպայ՝ իւրումն ստու-
գաբանեալ պատմութեան զայսոսիկ մեզ հաւատարմացուցանէ»⁴⁶:

Սույն վկայություններին, ցուցմունքներին մենք կանդրադառնանք
համապատասխան տեղերում: Այստեղ միայն ընթերցողի ուշադրու-

թյունը հրավիրում ենք հետևյալ հանգամանքների վրա: **Ձեռագրում «չորրորդ» թիվը երկու վկայություններում էլ գրված է ոչ թե թվանիշ Դ տառով, այլ բառով՝ «չորրորդ»: Նշանակում է հեղինակային օրինակում այդպես է եղել և գրիչները այդպես էլ ընդօրինակել են:** Սա գրչության արվեստի հիմնական օրենքներից է. «ընդօրինակել ճշգրտությամբ»: Պատվագրված Դ-ն մեկ տառ էր, երբեք յոթ (չորրորդ) տառով չէին գրի: Գրիչը միշտ թուղթ և ժամանակ խնայելու միտվածություն ուներ: «Չորրորդը» հեղինակային է: Նույնը վերաբերում է նաև «երեցունց» բառին, որ սխալ կերպով հրատարակիչները դարձրել են «երկեցունց», որի հետևանքով ուսումնասիրողները դրանում Գ և Դ տառերի շփոթմունք են տեսնում⁴⁷: Վերջապես՝ Դանիել Աղթամարցու ձեռագրում Մովսես Խորենացու մականունը գրված է **«Խորոնեցի»** ձևով, որն ավելի հարազատ է իր ծննդավայրի անվանը⁴⁸:

Ձեռագրի ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ Մովսես Խորենացու «Պատմության» չորրորդ գրքի վերաբերյալ վերջին վկայության հատվածում կան շփոթություններ, որոնք պետք է, և կարելի է սրբագրել: Դրանք սովորական վրիպումներ են, որպիսիք հանդիպում են ամեն մի ձեռագրում. գրիչը վրիպում է որևէ տառ, բառ, տող և սրբագրելիս այն գրվում է լուսանցքում: Հաջորդ ընդօրինակողը լուսանցքից մուծում է բնագրում՝ իր բուն տեղում, որը ցույց էր տրվում մուծման նշանով: Բավական է շփոթել տեղը, և անհարիրությունը պատրաստ է:

Այսպիսի անհարիր հատված է «որոյ ժամանակի կենացն տևեալ ձգեալ ամս ՃԻ (120) լի և պարարտ ծերութեամբ» նախադասությունը, ըստ որի, Մովսես Խորենացին իր մասին ասում է, թե ինքն ապրել է հարյուր քսան տարի: Այս անհեթեթությունը միայն սխալի արդյունք կարող է լինել:

Ամենայն հավանականությամբ, տեղադրման կամ մուծման ժամանակ, «գոր և երանելին...» բառերից առաջ մուծելու փոխարեն (մուծման նշանն է սխալ դրվել, կամ թե մուծողն է սխալվել) մուծվել է «որպէս գրեալ աւանդեցաւ» նախադասությունից առաջ:

Սրբագրենք թյուրիմացությունը. (փակագծերում առնված է անհարիր նախադասությունը: Տեղափոխվելուց հետո՝ ընդգծված է և՛ այս, և՛ այն հատվածը, որի հետ ձուլված է եղել):

«Սահակս այս այն Սահակ է, որոյ հրամանաւ գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս տիեզերահռչակեալ քերթողն զգիրս Պատմութեան Հայոց Մեծաց հրաշագան յօրինուածով, սկսեալ յԱդամայ մինչ ի կայսր Չենոն, **(որոյ ժամանակ կենացն տևեալ ձգեալ ամս ՃԻ լի և պարարտ ծերութեամբ)**, որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի չորրորդ դրուագի խոստարանեալ Պատմութեանն՝ Մովսէսի Խորենացոյ Վերադարձութեան ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին:

Որոյ ժամանակ կենացն տևեալ ձգեալ ամս ՃԻ լի և պարարտ ծերութեամբ, զոր և երանելին Կորին, ուսումնակից Մովսէսի և աշակերտ սրբոյն Մեսրոպայ իւրումն ստուգաբանեալ Պատմութեան զայսոսիկ մեզ հաւատարմացուցանէ:

Ուստի և մեք ըստ կարի մերում անցեալ գտաք զհամառօտութիւն գրուցատրութեանս, զոր շարագրեալ յայտարարութեամբ յանդիման կացուցաք քեզ, քաջդ բանասիրաց, Գագիկ Վասպուրական և մեծ զօրավար Հայոց, իսկ որպէս գրեալ հաստատեալ կայ հաւատարմապէս վարդապետացս քաջաբան և լի իմաստութեամբ շարագրածք հրաշափառագոյնք»⁴⁹:

Փակագծերում եղած հատվածը տեղափոխելուց հետո, քաղվածքը ձեռք է բերում պատմական, փաստական, տրամաբանական կոռ շարադրանք:

«Սահակս այս այն Սահակ է, որոյ հրամանաւ գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէսի տիեզերահռչակ քերթողն զգիրս Պատմութեան հայոց Մեծաց հրաշագան յօրինուածով, սկսեալ յԱդամայ մինչ ի կայսր Չենոն, որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի չորրորդ դրուագի խոստարանեալ Պատմութեանն՝ Մովսէսի Խորենացոյ, Վերադարձութեան ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին»:

Անհարիր նախադասությունը ազատվելով իր «կապանքներից», միակցվում է հատվածի շարունակությանը, բայց ամբողջանալով նրա հետ, չի կապվում նախորդ քաղվածքի բովանդակությանը, ավելին, չի կապվում նաև հաջորդ պարբերությանը: Սա նշանակում է, որ այն (ընդգծված հատվածը) նույնպես իր տեղում չէ: Ինչպես նախկին տեղում, այստեղ ևս անհասկանալի է մնում, ում է վերաբերում 120 լի և պարարտ տարիների կյանքը, այն ընծայվում է Մովսէս Խորենացո՞ւն, Սահակ Պարթևի՞ն, Սահակ Բագրատունո՞ւն, Մեսրոպ Մաշտոցի՞ն...

Սահակ Պարթևի մասին Թովմա Արծրունու «Պատմության» մեջ արդեն նշված է, որ նա ապրել է 120 տարի: Մովսես Խորենացին այդքան չի ապրել, նա իր «Պատմությունը» գրելու ժամանակ, 470-ական թվականներին, արդեն ծեր էր ու հիվանդոտ: Նույնիսկ եթե ևս կես դար ապրեր, իր մասին այդպես գրել չէր կարող: Սահակ Բագրատունին երիտասարդ գոհվեց: 120 տարի չի ապրել նաև Մեսրոպ Մաշտոցը, բայց նա ապրել է Սահակ Պարթևի չափ, գործել և մահացել նրա հետ: Սրբերի մասին այդպես գրել կարելի է:

Բայց կա այդ բանը հուշող մի ակնարկ: Ընդգծված հատվածի սկիզբը, ուր հիշվում է Մեսրոպի անունը, կարող էր նաև չլինել, բայց նրա առկայությունը կարծես հուշում է, որ սույն հատվածը եղել է նրա մասին հատվածին կից, և որ այդ թվականը վերաբերում է նրան: Բանն այն է, որ Կորյունը, որ Մովսեսի ուսումնակիցն էր, (որպես միևնույն ուսուցչի աշակերտներ) իր ստուգաբանյալ «Պատմության» մեջ վկայում է, որ Մեսրոպը ապրել է խորը ծերություն, սրա համար էլ շեշտված է սուրբ Մեսրոպի աշակերտ լինելու պարագան, քանի որ վկայությունը վերաբերում է Մեսրոպին: Ուստի այս հատվածը սրանից առաջ եղած Սահակի և Մեսրոպի մասին պատմության շարունակությունն է, որը գտնվում է նախորդ թերթի վրա⁵⁰: Ահա այն. «Եւ այս ամենայնի այսպէս եղեալ, կեցեալ սուրբն Սահակ ամս ՃԻ (120)՝ փոխի յաշխարհէս ի կարգս հրեշտակաց, և տարեալ հանգուցանէն զնշխարս սրբոյն յԱշտիշատ Տարօնոյ, ի տեղուոջ վկայարանի Սրբոյն Յոհաննոս Մկրտչին և Աթանագինի վկային:

Ի նմին ամի, յետ վեց ամսոյ անցանելոյ, փոխի և սուրբ վարդապետն Մաշտոց, և խաչանշան լուսով խաղացուցանէն բազմութեամբ նախարարացն Հայոց ի ձեռն Վահանայ Ամատունոյ, որ էր ի ժամանակին սպարապետ Հայոց: Եւ տարեալ հանգուցանեն զնա ի յՕշական գեօղ, ի գաւառին որ կոչի Ոտն Արագածոյ, որոյ ժամանակ կենացն տեւեալ ձգեալ ամս ՃԻ, լի և պարարտ ծերութեամբ, զոր և երանելին Կորիւն, ուսումնակից Մովսէսի և աշակերտ սրբոյն Մեսրոպայ՝ յիւրումն ստուգաբանեալ Պատմութեան յայտոսիկ մեզ հաւատարմացուցանէ»:

Այնուհետև գալիս է. «Յամի երկրորդ Յազկերտի որդոյ Վռամայ երկրորդի բարձաւ թագաւորութիւնն ի տանէն Հայոց, որ տեւեաց ամս ՆԺԵ (415) և վախճանեցաւ:

Յետ բառնալոյ թագաւորութեանն ի տանէն Արշակունեաց եւ հայրապետութեանն ի տանէն սրբոյն Գրիգորի ...» և այլն⁵¹:

Ինչպէս տեսնում ենք, ձեռագրում գտնված տեղում անհարիր հատվածը, որ բազմաթիվ թյուրիմացությունների ու առարկությունների տեղիք է տալիս, իր նոր տեղում հարստացնում է Մաշտոցի մասին միջնադարյան պատկերացումների շրջանակը, նրան վերագրելով Սահակ Պարթևի տարիքի չափ տարիներ:

Հատվածը տեղափոխելուց հետո, երբ 120 տարին վերագրվում է Մեսրոպին, բարեպաշտական տուրքը ավելի է պատշաճում այս «երկու պատկառելի ծերունիներին», Սուրբ Սահակին և Սուրբ Մեսրոպին, որոնք գործել են համատեղ, համաշունչ ու միահոգի, և նրանց մասին ավանդություններն էլ պետք է լինեին այդպիսին, որպես տուրք բարեպաշտական⁵²: Սույն հատվածը ձեռագրի քայքայվածության պատճառով, կամ նույնիսկ վրիպակով, կարող էր դուրս ընկնել իր բնական տեղից: Միայն տեղադրությանը նպաստել է նաև հանդիպակաց էջերում նրանց գրված լինելը և Խորենացու անվան առկայությունը, ուստի մուծվել է այնտեղ, որտեղ գտնվել է տիեզերահռչակյալ քերթողի մասին հատվածը:

Երբ սույն հատվածը նախորդ տեղում էր, այնպես էր դուրս գալիս, որ «Վերադարձության» մասին տեղեկություններ մեզ են հասել Կորյունի «Պատմությունից»։ «ուստի և մեք ըստ կարի մերում անցեալ գտաք զհամառօտութիւն զրուցատրութեանս, զոր շարադրեալ յայտարարութեամբ յանդիման կացուցաք քեզ...» դիմում է Թովմա Արծրունին իր պատվիրատու Գագիկ Վասպուրական Հայոց մեծ գորավարին: Ն. Բյուզանդացու տեղափոխությամբ ստացվում է, որ Վերադարձությունը Սահակի և Մեսրոպի մասին է, որ խոստացել էր Խորենացին գրել, և այդ իմանում ենք Կորյունի Պատմությունից: Մինչդեռ մի քանի տողի մեր կատարած տեղափոխությունը վերացնում է նրանից առաջ և հետո եղած հատվածների միջև ընկած խոչընդոտը և նրանց կապում միմյանց հետ, որպես մի ամբողջի մասեր, և նույն տրամաբանությամբ շարունակում մինչև Առաջին դպրության վերջը:

Այժմ տեսնենք ինչ առիթով են այստեղ հիշվում Խորենացին և իր «Պատմությունը»:

«Արծրունյաց տան պատմության» առաջաբանում հեղինակը փառավորելով նախորդ պատմագրքերն ու պատմիչներին իրենց ծառայությունների համար, խոստանում է պատվիրատու Վասպուրականի Գագիկ իշխանին, կատարել նրա ցանկությունը, շարադրել Արծրունյաց տան նախնիների ազգաբանությունը և որպիսությունը, մատնանշելով այն աղբյուրները, որոնցից օգտվել է ինքը. «համառոտեցուք ի մատենա գայսոսիկ ըստ կարի մերում օժանդակեալ ի գրոց հնագէտ պատմութեանց... և արտաքին վիպապատմացն աշխատասէր և մտահարուստ արանց»: Թ. Արծրունին նկատում է, որ Առաջին դպրությունը շարադրելու է «ըստ Եւսեբեա բազմայեղ եղանակաց խուզմանցն, և ըստ Ափրիկանոսի հաւատարմաբանութեանն և ըստ Մովսէսի Քերթողի» սկսելով ազգերի բաժանումից: Առաջին դպրության մեջ ազգերի բաժանումը, Արծրունյաց տոհմի ազգաբանությունն ու Հայոց պատմության շարադրանքը հասցնում է մինչև Արշակունիների թագավորության բարձումը և Սահակ Պարթևի ու Մեսրոպ Մաշտոցի մահը: Այսպես է ավարտվում նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմությունը»⁵³:

Պատմության Առաջին դպրությունը Թովմա Արծրունին ավարտում է գեղեցիկ համեմատությամբ. պատվիրատու Հայոց մեծ սպարապետ և զորավար Սահակ Բագրատունու և մեծ վարդապետ ու տիեզերահռչակյալ քերթող Մովսես Խորենացու ջանքերով ստեղծվեց Հայոց Մեծաց պատմության հրաշագան հորինվածքը, որն ամփոփում էր Ադամից մինչև Չենոն կայսր, երեք դրվագյալ հատվածների և չորրորդ դրվագի՝ Վերադարձության մեջ: Իսկ այստեղ, նախորդի նմանությամբ, քաջ ուսումնասեր և Հայոց մեծ զորավար Գագիկ Վասպուրականի պատվերով և Թովմա վարդապետի ջանքերով ստեղծվում է Արծրունյաց տան պատմությունը, որի առաջին դպրության նյութը քաղված է Խորենացու Հայոց Մեծաց պատմության երեք գրքերից և չորրորդ դպրությունից կամ երկրորդ պատմագրությունից, որն առաջին երեքի հավելվածն է, և կոչվում է Վերադարձություն:

Բերենք այդ հատվածը՝ մեր սրբագրությամբ.

«Սահակս այս այն Սահակ է, որոյ հրամանաւ գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս տիեզերահռչակեալ քերթողն զգիրս Պատմութեան Հայոց Մեծաց հրաշագան յաւրինուածով, սկսեալ յԱդամայ մինչ ի կայսր Չե-

նոն, որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի չորրորդ դրուագի խոստաբանեալ Պատմութեանն՝ Մովսէսի Խորենացոյ, Վերադարձութեան ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին: Ուստի և մեք ըստ կարի մերում անցեալ գտաք զհամառօտութիւն զրուցատրութեանս, զոր շարագրեալ յայտարարութեամբ յանդիման կացուցաք քեզ, քաջդ բանասիրաց Գագիկ Վասպուրական և մեծ զօրավար Հայոց, իսկ որպէս գտեալ հաստատեալ կայ հաւատարմապէս վարդապետացս քաջաբան և լի իմաստութեամբ շարագրածք հրաշափառագոյնք:

Ապա փոյթ ինձ Թովմայի, որ ոչ վերջոտնեալ կալայ ամօթով զյետին տեղին, այլ փոխանակ սոցա մատեայ ի տեղիս յայս, ձեռն արկեալ անիմաստաբար լի անհմտութեամբ և անհանճարութեամբ բռն հարկանելով զմեծ զայս քերթածութենէ: Բայց հրամանաւ քո ճոխութեանդ ձգեաց զիս զայս մեծ ձեռնարկութիւնսն, սակս որոյ բացաձգեցայց արտաքոյ շաղակրատոյ լեզուաց փառամոլ ոգոց:

Կատարեցաւ Դպրութիւն առաջին Պատմութեան Հայոց ըստ ազգաբանութեան Արծրունեաց սեռի»⁵⁴:

Այստեղից իմանում ենք, որ՝

1. Մովսէս Խորենացու Պատմագրքի խորագիրն է. «Պատմութիւն Հայոց Մեծաց»:

2. Այդ Պատմությունն առաջին երեք գրքերից հետո ունեցել է չորրորդ գիրք, որպէս դրանց հավելված:

3. Չորրորդ գիրքը կոչվել է «դրուագ», իսկ վերնագիրն է. «Մովսէսի Խորենացոյ Վերադարձութիւն ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին»:

4. Խորենացու «Պատմությունը» սկսվում է Ադամից և հասնում մինչև Չենոն կայսրը, այսինքն՝ սկսվելով առաջին գրքում (նաև հավելվածում) հանուր մարդկության Արմատ Ադամից, ավարտվում է չորրորդ գրքում Չենոն կայսրի թագավորության առաջին տարում՝ 474 թ., որը նաև Խորենացու գրքի ավարտման տարին է: (6-րդ դարի տոմարագետ Աթանաս Տարոնացին իր ժամանակագրության մեջ, որի Հայոց պատմության վկայությունների աղբյուրը Խորենացին է. 474 թվականի դիմաց գրում է. «ՆՀԴ Մովսէս Խորենացի մատենագիր և փիլիսոփա»: Ինչպէս երևում է ժամանակագրության այդօ-

րինակ այլ վկայություններից՝ 474-ը այս գրքի ավարտման թվականն է:

5. Քերթողահայր Մովսեսը՝ Մովսես Խորենացին է, որի մականունը գրված է Խորոնեցի ձևով, որը և հաստատում է Տարոնի Խորոնք գյուղի նրա ծննդավայրը լինելը:

6. Վերջապես, Ժ դարում Արծրունին առձեռն ունեցել է Մովսես Խորենացու չորս գրքերը, այսինքն՝ առաջին երեք գրքերը և հավելված չորրորդ գիրքը:

Սույն վկայությունից բացի, Թովմա Արծրունին Խորենացու ինչպես առաջին երեք, այնպես էլ չորրորդ դվագից քաղվածքներ է բերում և հիշում, որ այն առնված է չորրորդ գրքից, որոնք և հնարավորություն են տալիս ձեռագրերում գտնել այդ հատվածները և վերականգնել չորրորդ գիրքը:

Թովմա Արծրունու ձեռքում գտնված Մովսես Խորենացու Հայոց Մեծաց Պատմությունն ուներ.

Գիրք Առաջին.	Ծննդաբանություն Հայոց Մեծաց,
Գիրք Երկրորդ.	Բան միջակ պատմության մերոցն նախնեաց,
Հատած Երրորդ.	Ավարտաբանություն մերոց հայրենեաց,
Դրուագ Չորրորդ.	Վերադարձություն ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին:

Թովմա Արծրունու մոտ շատ որոշակիորեն երկու հատվածով են ներկայացված Մովսես Խորենացու Հայոց Մեծաց պատմության չորս գրքերը: Չորրորդ գրքի «Վերադարձություն ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին» խորագրում «երեցունց հատուածը» Մովսես Խորենացու մեզ հասած «Հայոց Պատմությունն» է առաջին երեք գրքերով: Չորրորդ գիրքը կամ «Վերադարձությունը» հավելված է նախորդ երեք գրքերին և, ըստ էության, տարբերվում է նախորդներից: Չորրորդ գիրքը կոչվում է նաև «**Երկրորդ պատմագրություն**» ելնելով ընդգրկված նյութի բնույթից և նրա թելադրված կառուցվածքից, առաջին երեքին (հատվածին») թողնելով «**Առաջին պատմագրություն**» համարվելու իրավունքը:

Առաջին պատմագրությունը, այսպիսով, Մովսես Խորենացու հանրահայտ «Հայոց Պատմությունն» է, երեք գրքերով, միահար շարադրությամբ, որը սկսվում է Ադամից և հասնում մինչև 440 թվականը: Երկրորդ պատմագրությունը Խորենացու «Պատմության» չորրորդ դրվագն է, «Վերադարձություն» անունով, և մեզ չի հասել: Այն նույնպես սկսվում է Ադամից, բայց հասնում մինչև Չենոն կայսրի ժամանակ՝ 474 թվականը: Պարունակության վերաբերյալ ցուցումներ կան Թովմա Արծրունու մոտ, իսկ Մովսես Խորենացու մոտ՝ խոստաբանություններ:

**Բ. Մատենադարան, ձեռ. № 10 000, Մովսես Խորենացի,
Պատմութիւն Հայոց, 1671 թ.
(Ներսես Լամբրոնացու օրինակից, ԺԲ դար)**

Մաշտոցի անվան Մատենադարանում 10000 թվահամարն է կրում Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության» Ներսես Լամբրոնացու օրինակից 1671 թ. Ազուլիսի Թովմա առաքյալի վանքում, Հովհաննես գրչի ձեռքով արտագրված ձեռագիրը, որի ստացողն է Մովսեսը⁵⁵: Այն մասամբ օգտագործվել է 1913 թ. գիտահամեմատական բնագրում: Ներկայացնենք Ներսես Լամբրոնացու համար գրված Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութեան» առաջին երեք գրքերի ու նրանց ցանկերի խորագրերն ու ավարտագրերը, որոնց շարքում «Վերադարձության» խորագիրը կցուցադրի իր համապատասխանությունը նախորդներին:

Մի փոքր ձեռագրի մասին՝ ըստ հիշատակարանների. «Յամի հազարերորդի հարիւրերորդի և քսաներորդի (1120 + 551 = 1671) թուականութեան Հայկայինս տոհմի, ես պիտականուն Մովսէս, հուսկ վերջինս ի խումբս ուսումնականաց և երկրորդս ի պարս քարոզչաց, ստացայ զգիրս Պատմութեանց Մովսէսի Խորենացւոյ, մեծի Քերթողաօր հռչակեցելոյ, որ է յայտարարութիւն նախնեաց մերոց պսակաւորաց և պայազատասերունդ իշխանաց, յաւետ իմն ճոխ և հարուստ ոճով, և ամենիմաստ եղանակաւ:

Բայց օրինակ և նախագաղափար յորմէ ածանցեցաւ տոյն այս մատեան, գտաւ հնագոյն գծագրութեամբ եղեալ յաղագս Ներսէսի Լամբրոնացւոյ արքեպիսկոպոսի սրբոյ Տարսոնի քաղաքի, զոր և ընտրեալ մեր՝

օրինակել տուաք ուրումն գրչի, և սրբագրեցաք ըստ կարի մերում, սակս առ ուրեք ուրեք տարածանելոյ»⁵⁶:

Ներսես Լամբրոնացու օրինակի գրության վերջին հնարավոր ժամկետը 1198 թվականն է, (Լամբրոնացու մահվան տարին): Նրանից ընդօրինակությունը կատարված է 1671 թվականին, իսկ նշված հիշատակարանը՝ գրված է ստացող Մովսեսի անունից, գրչի ձեռքով, որի անունը հիշատակված չէ: Հիշատակարանից անմիջապես հետո կարդում ենք. «Ընդ որս և զիս Յովհաննէս սպասաւոր վեհիս մեծի՝ սակաւ աշխատող և կազմող այս մատենի, յիշեսցիք հանդերձ ծնողօք»: Նկատենք, որ ամբողջ ձեռագիրը Խորենացու «Պատմությունն» է: Ողջ ձեռագրի, ստացողի հիշատակարանի և «սակաւ աշխատող և կազմող Յովհաննէսի» հիշատակագրության գրությունը նույնն է, այսինքն ողջ ձեռագրի և հիշյալ հիշատակագրությունները միևնույն մարդու, Հովհաննէսի ձեռքով են գրված: Նշանակում է՝ Հովհաննէսը ձեռագրի գրիչն է և կազմողը:

Տասներկու թերթանոց Ա պրակի 1 և 2 թերթն անգրել են եղել, որոնցից առաջինը չկա: 3-րդ (կամ առկա 2-րդ) թերթից սկսվում են առաջին գրքի ցանկերը, այսպիսի խորագրով.

2ա. «Հայոց պատմութիւն յերիս հատածս, ասացեալ Մովսէսի Խորենացւոյ, ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունոյ. Յանկք առաջին (դպրութեան)

Ա. Սկիզբն ճառիցդ. Պատասխանի թղթոյն Սահակայ և խոստումն կատարել զհայցուածս նորա:

Այն շարունակվում է մինչև 3ա էջի վերջ (ԼԲ գլխահամարով) և ամփոփվում. «Կատարեցան ցանկք դպրութեան Ծննդաբանութեան Հայոց Մեծաց»:

Ցանկից հետո Առաջին գրքի սկզբում խորագիրը գրված չէ: Այն պրակի 5-րդ (կամ առկա 4-րդ) թերթն է, որն իրեն կից 8-րդ թերթի հետ, ձեռագրի մեջ միակ մագաղաթյա թերթերն են: Էջը սկսվում է գրադաշտի երկու երրորդն զբաղեցնող կիսախորան-գլխագարդով, որը զբաղեցնում է ոչ միայն խորագրի, այլև բնագրի սկզբի բաժնի գրադաշտը, և սկսվում «Չանսպառ» զարդագիր, երկու տող՝ երկաթագիր և երեք՝ բոլորգիր տողերով:

Երկրորդ և երրորդ գրքերը նույնպես գլխագարդ ունեն, որոնք սակայն զբաղեցնում են գրադաշտի 1/5 մասը: Խորագրերում պահպանված

է հեղինակի անունը: Առաջին գրքի սկիզբը նույնպէս այսպիսին է եղել, ինչպէս ցույց են տալիս գրքի ցանկի խորագիրն ու ավարտագիրը, նաև բնագրից դուրս մնացած տողերը:

Ահա Լամբրոնացու օրինակից կատարված ընդօրինակության Առաջին գրքի սկզբի պակաս մասը.

«Հայոց պատմութիւն յերիս հատաձա, ասացեալ Մովսէսի Խորենացւոյ, ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունոյ.

Ծննդաբանութիւն Հայոց Մեծաց,

Դպրութիւն առաջին

Ա. Սկիզբն ճառիցդ. Պատասխանի թղթոյն Սահակայ և խոստումն կատարել զհայցուածս նորա:

Մովսէս Խորենացի, Յաղագս մերոյ ի սկզբան յայսմ բանիցս Սահակայ Բագրատունոյ խնդրեալ»⁵⁷:

Ահա և գրքերի ու ցանկերի խորագրերն ու ավարտագրերը.

Ցանկեր

2ա Հայոց պատմութիւն յերիս հատաձա, ասացեալ Մովսէսի Խորենացւոյ, ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունոյ Ցանկ Առաջին (դպրութեան)

3ա Կատարեցան ցանկք (Առաջին) դպրութեան Ծննդաբանութեան Հայոց Մեծաց

51բ Ցանկք Երկրորդ գրոց Միջակ Պատմութեան Հայոց մեքոն նախնեաց:

55ա Բովանդակեցան գիրք երկրորդ, Յառաջադիմութեան Հայոց Մեծաց

Գրքեր

(Հայոց պատմութիւն յերիս հատաձա, ասացեալ Մովսէսի Խորենացւոյ ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունոյ Ծննդաբանութիւն Հայոց Մեծաց Դպրութիւն առաջին)

48բ Կատարեցան գիրք Առաջին. Ծննդաբանութեան Հայոց Մեծաց

56ա Մովսէսի Խորենացւոյ Բան Միջակ Պատմութեան Հատած Երկրորդ
141բ Բովանդակեցան գիրք Երկրորդ Յառաջադիմութեան Հայոց Մեծաց

142ա Յանկը Երրորդ հատածի,
Աւարտումն Պատմութեան հա-
յոց Մեծաց Հատած Երրորդ

144բ Աւարտեցան ցանկը Եր-
րորդ գրոց յանկ ելանելոյ Պատ-
մութիւն Հայոց (Մեծաց)

(Թ. Արծրունու վկայությամբ
Չորրորդ դպրութիւնը կամ Երկ-
րորդ պատմագրութիւնը ունի
այսպիսի խորագիր)

145ա Մովսէսի Խորենացու
Աւարտաբանութիւն մերոց Հայրե-
նեաց Հատած (Երրորդ)

213ա Աւարտեցան գիրք Երրորդ,
յանկ ելանելոյ Պատմութեան Հա-
յոց (Մեծաց)

Մովսէսի Խորենացոյ Վերա-
դարձութիւն ի վերայ երեցունց
դրուագեալ հատուածին
Դրուագ չորրորդ

Ինչ է տալիս Խորենացիագիտությանը ներկայացված համեմատա-
կան ցանկը՝ կազմված Ներսէս Լամբրոնացու օրինակի վրա: Անուշա-
դրության է մատնվել խորագրի «**յերիս հատածս**» արտահայտությունը,
այլապես ուսումնասիրողները ոչ թե կժխտեին Թ. Արծրունու վկայու-
թյունը, այլ կընդունեին և կաշխատեին վերականգնել թանկագին կո-
րուստը: Չէին վիճի նաև «դրուագ» բառի մասին, այն «գլուխ» համարե-
լով և նրա մեջ «գիրք» չտեսնելով: Ինչպես երևում է ցանկից, Խորենացին
իր Պատմության **երեք հատածները** կոչել է «Առաջին դպրութիւն»,
«Երկրորդ գիրք», «Երրորդ հատած» խորագրից հետո, և բոլորը՝ «գիրք»՝
ավարտագրում, իսկ «չորրորդ դրուագ»՝ հավելվածի խորագրից հետո:

Բոլոր գրքերի խորագրում պահպանված է հեղինակի՝ «Մովսէսի
Խորենացոյ» անունը: Լամբրոնացու օրինակի առաջին գրքում անունը
բացակայում է, քանի որ պատմագրի նրան նախորդած ընդհանուր խո-
րագրում արդեն հիշատակված է: Այն պահպանվել է նաև չորրորդ գրքի
խորագրում: Ինչպես հատածների հերթագրման ժամանակ տարբեր
անուններով է կոչում միավորները (դպրություն, գիրք, հատած, դրուագ),
այնպես էլ տարբեր բառերով է անվանում ավարտագրերը՝ «Կատարե-
ցան» «Բովանդակեցան», «Աւարտեցան»: Չորրորդ գրքին անհայտ է:
Թովմա Արծրունու վկայությունը Չորրորդ գրքի մասին, քաղված է Խո-
րենացու Հայոց Մեծաց Պատմության Չորրորդ գրքի խորագրից, որն իր
կառուցվածքով ներդաշն է մյուսներին:

Մովսես Խորենացու Պատմագրքի խորագիրը եղել է «Պատմութիւն Հայոց Մեծաց»: Լամբրոնացու օրինակում «Հայոց Պատմութիւն» ձևը, հավանաբար Լամբրոնացին է խմբագրել, որպեսզի «Մեծ Հայքի պատմության» փոխարեն, որի մեջ Կիլիկիան չէր մտնում, Ընդհանուր Հայոց Պատմության սկիզբ ընկալվի: Այլապես ինչո՞ւ է «Ծննդաբանութիւն Հայոց մեծաց», «Յառաջադիմութիւն Հայոց մեծաց», «Աւարտումն Պատմութեան Հայոց մեծաց» անունը ցանկերում և բնագրերում, վերջապես՝ Թովմա Արծրունու վկայությունը՝ «Պատմութիւն Հայոց մեծաց», իսկ այստեղ՝ «Հայոց պատմութիւն»:

Լամբրոնացու օրինակը ցույց է տալիս, որ.

1. Մովսես Խորենացու Պատմագիրքը խորագրում ունեցել է «երիս հատած» արտահայտությունը, որը վերաբերվում է նրա «Հայոց Պատմության» մեզ հասած երեք գրքերին: Ուստի նրանց վրա գրված հավելված «Վերադարձութիւն ի վերայ երեցունց դրուագեալ» հատվածը հենց այս «երիս հատած» նկատի ունի, որոնց ավարտից հետո միայն կարելի էր հավելվածն այդպես կոչել: Իսկ այդ «Վերադարձութիւն»-ը երեք գրքերից հետո հերթական «չորրորդ» համարը միայն կարող է ունենալ:

2. Թովմա Արծրունին օգտվել է ոչ միայն Մովսես Խորենացու Հայոց Մեծաց Պատմության նյութից, այլև հետևել է նրա կառուցվածքին: Նա իր երկը բաժանել է երեք գլուխների, որոնք կոչել է «դպրութիւն» Խորենացու Առաջին գրքի նմանությամբ, և անվանել «Ազգաբանութիւն Արծրունեաց սեռի» «Ծննդաբանութիւն Հայոց Մեծաց»-ի, այսինքն՝ «Ազգաբանութիւն Մեծ Հայաստանի»-ի նմանությամբ:

3. Վերը բերված երկու Պատմագրքերի ձեռագրերը բավական էին, որպեսզի «դրուագ», «դպրութիւն», «Վերադարձութիւն», «երեցունց» հասկացությունները ընկալվեին ինչպես որ կան, «Գ», «Դ» տառերի շփոթ չհորինեին, չանվանարկեին պատմիչին և հպանցիկ չանցնեին առաջին հոդվածագրի առաջարկած այն փաստերի ու վկայությունների կողքով, որոնք ստուգելու և ընդունելու հնարավորություն ունեին:

Հիմք ընդունելով Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմության մեջ տարբեր հարցերին անդրադառնալու խոստովանությունները և Չորրորդ գրքի մասին որոշակի վկայությունը, ինչպես նաև Թովմա Արծրունու ցուցումները՝ Մովսես Խորենացու Հայոց Մեծաց Պատմության Չորրորդ գրքից, կասկած չի մնում, որ այն գոյություն է ունեցել, որպես Հավելված նախորդ գրքերի: Ակամայից հիշում ես իտալացի գիտնական Ջուստո Տրայինային, որ գրում է. «Խորենացիի գործը շատ կտարբերի հայ և արևելյան քրիստոնեական պատմագրության մյուս «կանոնական» տիպերեն, որովհետև շատ հունական աղբյուրներ օգտագործած է, ո՛չ միայն պատմական նյութը ճոխացնելու համար, այլև որպեսզի նույն ինքն գրքի շարադրությանը ներշնչում որոներ և հելլենիստական ոճով Հայոց պատմություն մը ձևեր»⁵⁸:

Իսկ հիմա, Մովսես Խորենացու խոստաբանությունների և Թովմա Արծրունու՝ չորրորդ գրքից քաղած ցուցմունքների հիման վրա, փնտրենք Մովսես Խորենացու «Երկրորդ պատմագրությունը» հայ մատենագրության բազմադարյան անդաստանում:

**Գ. Մատենադարան, ձեռ № 2679, 981 թ.
(հայերեն հնագույն թղթյա ձեռագիր,
Դավիթ Բահանա, «Մատենի Գիտութեան եւ Հաւատոյ»)**

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 2679 ձեռագիրը կազմված է Դավիթ քահանայի՝ ընտրած-խմբագրած և որդու՝ Ղուկասի ձեռքով գրած երկու մատյաններից: Առաջինը գրված է 981 թվականին, երկրորդը՝ նրանից մի փոքր ուշ, բայց ութսունական թվականներին: Գրչության վայրն անհայտ է:

Առաջին ձեռագիրը պակաս է սկզբից՝ մոտ հինգ պրակ և միջից՝ մի քանի թերթ: Երկրորդ ձեռագիրը պակաս թերթեր ունի վերջից և միջից, իսկ ԺԱ դարում սկզբի թերթերը փոխարինված են ուրիշ թերթերով, մասամբ՝ նաև բնագրերով (159-194):

Սույն ձեռագրերը, որպես առանձին միավորներ, պահպանվել են մինչև 1225 թվականը: Գիշի որդի Հովհաննեսը այդ թվականին երկու ձեռագրերը գնում և ամփոփում է մի կազմի մեջ:

ԺՉ դարում ձեռագիրը սկզբից, վերջից և միջից բազմաթիվ թերթեր կորցրած, պահվում է Մեծուփա վանքի մատենադարանում, որտեղ և դպրոցի վարդապետ Սիմեոն Ապարանեցին 1585 թ. վերստին կազմել է տալիս:

ԺԹ դարի սկզբներին ձեռագիրը տարվում է Կարին, 1829 թ. տեղափոխվում է Ախալցխա, որտեղ Վենետիկի Մխիթարյան միաբաններ Եփրեմ Սեթյան և Եսայի Մգրաքյան վարդապետները 1835 թվականի ձեռագրից կատարում են ընդօրինակություններ: Դրանցից մեկը պահվում է Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում (ԺԹ ճառընտիրը), իսկ մյուսը Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (N 6228):

1881 թ. Էջմիածնի Մատենադարանում կազմված Գևորգյան հավաքածուի մեջ ձեռագիրը կրում է 102 համարը, իսկ 1913 թ. Մատենադարանի բուն հավաքածուի մեջ՝ 2679 համարը, որը պահպանվում է մինչև այսօր:

Այդ ժամանակից նրա պատկառելի հնությունը, թղթի վրա գրված լինելու հանգամանքը, աշխարհիկ և կրոնական նյութերի բազմազանությունը և հարստությունը իրենց վրա են բևեռում տարբեր մասնագետների ուշադրությունը, որոնք տարբեր ժամանակներում ձեռագրերից առանձին նյութեր են հրապարակում և ուսումնասիրում: Մինչ այդ և այնուհետև Վենետիկի Մխիթարյանների օրինակից նույնպես, հրատարակվել են զանազան նյութեր:

Սույն ժողովածուները ստեղծվել են որպես մատենագրական երկեր, շարադրված որոշակի նպատակով ու ծրագրով, համապատասխան նյութերի ընտրությամբ, որպես ուսումնական ձեռնարկ: Չնայած նրանց առաջացման տարբեր ժամանակներին, միմյանց շարունակություն են կազմում և լրացնում միմյանց, թե՛ գիտական, և թե՛ դավանաբանական նյութերով:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Դավիթ քահանայի Մատյանը գրված է հայկական թղթի վրա: Այն նաև մեզ հայտնի առաջին մատյանն է, գրված բոլորգրով: Չինացիներից և արաբներից հետո, հայերն, այսպիսով, դառնում են երրորդ ժողովուրդը աշխարհում, որ թուղթ են արտադրում: Տասներորդ դարից մեզ է հասել չորս թղթյա հայերեն ձեռագիր:

Սույն ձեռագիրը նորակազմ ժողովածու է, ընդ որում, հայրը՝ Դավիթ քահանան ընտրել, համառոտել ու հանձնարարել է որդուն՝ ընդօրինակել: Այնտեղ կան ամբողջական երկեր, բայց ավելի շատ՝ ծաղկաքաղված միավորներ: Այդպես էլ զգուշացնում են ընթերցողին նրա հիշատակարանները. «Ես՝ Դավիթ քահանայ ... ըստ իմոյ նուաստութեանս եւ աղքատ մտացս ի մի վայր բովանդակեցի, ամեալ եւ սուղ ինչ ի սրբոյն Անդրեասի վարդապետութենէն եւ յայդոց նորին նմանեաց զշարադրութիւն տոմարաց՝ հաւաքեցի ի գիրսս յայս ի յիշատակ ինձ... եւ ի ժառանգութիւն որդւոյ իմոյ Ղուկասու, որ գծագրեացս իսկ զսա: ...Եւ է նորոգումն սորայ ի ՆԼ (981) թուականութեանս Հայոց»:

Սույն սկզբունքով է կազմել նաև երկրորդ ձեռագիրը, որի նյութերը քաղված են «...սրբոց վարդապետաց, ուղղափառ ախոյենաց, սրբասուն կրաւնաւորաց, արիացեալ նահատակաց, հեզ եւ հանդարտ հայրապետաց» երկերից⁵⁹:

Ձեռագրում պատմաժամանակագրական բնույթի երկերի երկու խումբ կա, զետեղված առաջին և երկրորդ մասերում:

Առաջին խումբն ունի այսպիսի պարունակություն.

ա. Մովսէսի Խորենացւոյ եւ Անդրեասի

բ. Անդրեասի

գ. Պարսից թագաւորք

դ. Պտողմեանք

ե. Իշխանք երբանցւոց

զ. Առաջին մենիշխանութեանն Հռովմայեցւոց

է. Թագաւորք պարսիկք Սասանականք

ը. Եւսեբի ժամանակագրի

թ. Եպիփանու

ժ. Կայսերք Հռովմոց, թե որչափ ամբ կալան կամ ամիսք, եւ զինչ գործ(ք) գործեցան⁶⁰:

Ժամանակագրությունը սկսվելով Ադամից հասնում է մինչև 686 թվականը:

Երկրորդ խումբը՝ մատյանի երկրորդ մաս հանդիսացող ձեռագրի սկզբից է սկսվում: Առաջին երկն է.

«Երբայեցւոց ժամանակագրութիւնք – Եղիմացւոց, Հոռոմոց, Եգիպտացւոց, Հեղդենացւոց, Եթիովպացւոց, Ասորւոց, Յունաց.

Լաւ համարեցա զՀոռովմոցն զՍերեայ եւ զԱթանասի զԺամանակագրութիւնսն շարագրել.

Ադամ ամաց ՄԼ ծնանի զՍէթ յԵւայէ ...»⁶¹

Առաջին երեք թերթերը Ղուկասի գրությամբ են, հաջորդ թերթերը փոխված են, որոնց վրա շարունակվել է նույն ժամանակագրությունը և անցվել մինչև ԺԱ դար⁶²: Ի դեպ, այստեղ է գտնվում է Աթանաս Տարոնացու ժամանակագրությունը: Սրան հաջորդում են Պետրոս և Ստեփանոս Սյունեցիների երկերից: 195-րդ թերթից սկսած կրկին հին թուղթն է, Ղուկասի գրությամբ, որ շարունակվում է մինչև ձեռագրի վերջը: Այս մասը սկսվում է երկերի այսպիսի հաջորդականությամբ.

195ա Յնեկեղեցւոյ Պատմութենէ գոր Սերի ասաց.

201ա Սերի ժամանակագրի.

208ա Վասն գիտութեան մղոնաչափաց.

208բ Եպիփանու ասացեալ (Կարգաւորութիւն թարգմանչացն)⁶³:

Նշված երկու խմբերում կրկնվում են Եվսեբիոս Կեսարացու («Եւսեբի ժամանակագրի») և Եպիփան Կիպրացու («Եպիփանի ասացեալ») երկերը: Առաջին խմբում, Եվսեբիոսի անվան տակ հավաքված են առանձին վկայություններ «Ժամանակագրութիւնից» և «Եկեղեցական պատմութիւնից», ընդ որում, այդ վկայությունների վերջին մասը թյուրիմացաբար գետեղված է Եպիփանի անվան տակ: Երկրորդում՝ որոշակիորեն «Եւսեբի ժամանակագրի» անվան տակ՝ նրա ժամանակագրության համառոտումն է, իսկ Եպիփանի անվան տակ՝ «Կարգաւորութիւն թարգմանչացն» երկի:

Մեծ են նաև բնագրերի ծավալային տարբերությունները: Առաջին խմբում նրանք զբաղեցնում են ձեռագրի 47բ–49բ էջերը, երկրորդում՝ 201ա–211ա էջերը՝ ավելի մանրագիր և բազմատող գրությամբ:

Այստեղ ուշադրության արժանի է այն հանգամանքը, որ «Մովսէսի Խորենացւոյ», ժամանակագրությանը կից միասին հանդիպող Եվսեբիոսն ու Եպիփանը, միասին են հանդիպում նաև երկրորդ խմբում, որը պատահականություն չէ, ինչպես կհամոզվենք:

Ե. Մեթյանը ընդօրինակելով ձեռագիրը, ժամանակագրության մասին գրում է. «Առաջիկայ ժամանակագրական ճառսդ, յօրինեալ զուգա-

ւորութեամբ այլեւայլ մատենագրաց Մովսէսի Խորենացոյ, եւ Անդրեասի, Եպիփանու եւ Սեբի, թուի նոյնպէս Ծիրակացոյն լինել, զի հասանէ ցաւուրս իւր ՃԼԴ (685) թուական Հայոց»։ Ընդօրինակողը իր կազմած ցանկում ժամանակագրության մասին իր կարծիքի «թուի նոյնպէս ... լինել»-ը դէն է նետում և վերնագրում պարզապէս «Նորին Անանիայի պատմագրականք»⁶⁴ ձևով։

1902 թ. Համբուրգում ժամանակագրության մասին Գր. Խալաթյան-ցը հանդես է գալիս գեկուցումով և եզրակացնում, որ Անդրեասի ժամանակագրության առաջին մասը համընկնում է Հիպոդիտոսի «Ծննդոց գրքին»։ Անդրեասը տոմարագետ Բյուզանդացին է, իսկ Մովսէս Խորենացուց վերցված սկիզբը հետագայում է ավելացված։ Այն կատարել է 7-րդ դարում Անանիա Ծիրակացին, որի թարգմանչն է ինքը⁶⁵։

1903 թ. Ֆ. Կոնիքերը «Մ. Խորենացույ Պատմութեան ժամանակի մասին» խողվածում, հիմնվելով Ե. Սեթյանի ընդօրինակության և նրա հավաստումների վրա, գտնում է, որ ժամանակագրությունը հորինել է Անանիա Ծարիակացին, որ այն «ասկէ ետքը պիտի կոչեմ զայս Զրոնիկոն Անանիայի»⁶⁶։

Այսպէս, ենթադրաբար, առանց որևէ փաստի, Ծիրակացուն է վերագրվում մի ժամանակագրություն, միայն նրա համար, որ նրա ժամանակը, իբր, համընկնում է ժամանակագրության վերջին վկայության թվականին՝ ՃԼԴ (685 թ.)։

Բարսեղ Սարգիսյանը սույն ընդօրինակությունից 1904 թ. հրատարակում է ամբողջ ժամանակագրությունը «Անանուն ժամանակագրութիւն Է դարու...» խորագրով, բաղդատելով այլ ժամանակագրությունների հետ, որի ընդարձակ ներածության մեջ քննում է երկի աղբյուրների, խմբագրության և հեղինակի հարցերը⁶⁷։

«Առաջիկա գրուածս որ ի վաղուց գրաւած էր մեր ուշադրութիւնը, կը պատկանի ամենայն հաւանականութեամբ՝ Է դարու մեր ուսումնասէր նախնեաց։ Եթէ նախնեաց որեւէ գրաւոր երկասիրութիւն հնութեան աղագաւ ընդհանրապէս նուիրական եղած է յետագայիցս համար,– գրում է հեղինակ,– ասոր մասին կրնանք ըսել իրաւամբ, որ նաեւ յոյժ հետաքրքրական է եւ կարելոր՝ թէ նիւթին նորութեան, եւ թէ ընտիր գրութեան համար»։ Համեմատելով Չենոբ Գլակի, Սեբեոսի և Ղևոնդ երեցի հետ, շարունակում է, «որ թէեւ քանակով միւսներէն աւելի պզտիկ է, սա-

կայն պարունակութեան կողմէն շատ անելի հանրագգային է եւ ընդարձակ: ...Առաւելապէս շահագրգիռ է, զի կներկայացնէ մեզ նախ հինաւորց ժամանակագրութեանց անյայտացած մնացորդները, եւ կամ հայեցի թարգմանութիւնքը, որոնց մասին այսօր մենք շատ տեղեկութիւն չունինք. (բ) Խորենացու «Պատմութեան» հետ ունեցած աչքի զարնող աղերսներովը:

...Սակայն պէտք է ըսել, որ Անանուն ժամանակագիրն՝ իր գործի մէջ...⁶⁸ եւ անոնցմէ դուրս արշաւած է ազգային անցեալ դիպաց վրա ժամանակ իսկ – բազում անգամ Խորենացւոյն դիմած եւ անկէ փոխառութիւններ ըրած է»⁶⁹: Անանուն ժամանակագիրն «հարկ դատած էր դիմելու Անդրէասին, զի Եւսեբիոսի քով կարելի չէր գտնել աշխարհագրական այդ պլեյատը՝ փոքրիկ պարունակի մը մէջ ամփոփուած լակոնաբանութեամբ եւ այնքան ընդարձակ հմտութեամբ»⁷⁰:

Անդրէասի ժամանակագրութիւնը համեմատելով Հիպոդիտոսի Քրոնիկոնի լատիներէն թարգմանութեան հետ (հունարէն բնագիրը կորած է), Բ. Մարգիսյանը եզրակացնում է, որ «Անանուն ժամանակագրութեանս Անդրէասին վերագրուած մասը՝ Հիպոդիտոսի Բոստրացւոյ կամ Պորտունացւոյ անուամբ հրատարակուած Chronicon-ի կամ լատիներէն Liber Generationis յորջորջուած թարգմանութեան (Ա-ԺԲ հատածներու) հետ բառ առ բառ նոյն եւ իրարու յար եւ նման գտանք: Այնպէս որ ... որոշ տարբերութիւններով հանդերձ, կրնանք ձեռքի դրածի պէս ըսել, որ թէ հայն եւ թէ լատինը միեւնոյն գործի յուներէն բնագրէն թարգմանուած են անտարակոյս»⁷¹:

ԺԲ հատվածով վերջանում է Հիպոդիտոսի Քրոնիկոնը, հասնելով Սևերիոս կայսեր որդի Ալեքսանդր Մամեա կայսրի 13-րդ տարվան, ուր նշանակված է վերջին դարագլուխը: Այստեղ հայերենը ունի մի նոր դարագլուխ՝ Ալեքսանդր Մամեա կայսրից մինչև Արկադեոս և Ոնորիոս կայսրերը, որը կազմում է 177 տարի և մի ամիս: Ահա այս ժամանակահատվածի շարադրանքն է, որ Անդրէասին պէտք է վերագրել: Այս շարադրանքը հյուսվում է առավել Եվսեբիոս Կեսարացու ժամանակագրութեան հիման վրա, որը ներկայացնում է Պարսից թագավորների, Պտղոմեանց, Հրեից քահանայապետների և Հռոմեական կայսրների ժամանակագրությունը: Այս դարագլուխն ընդգրկում է 234 թվականից՝ «Ալեքսանդր Մամեա կասեր 13-րդ տարուց մինչև Արկատէս եւ Որոնէս որդիս

Թէոդոսի՝ ամբ հարիւր եւթանասուն եւթ եւ ամիս մի: ՅԱդամայ յորէ-
լեան՝ ՃԺԲ», այսինքն՝ 411 թվականը:

Բ. Սարգիսյանը նկատում է, որ Հռոմեական կայսրների ցանկը, երբ
մտնում է Անդրեասին ընծայված ժամանակահատվածում, Սևերիոս
կայսրից մինչև Լիկիանոս, նշանակված են յուրաքանչյուր կայսրի մահ-
վան տեղն ու եղանակը, ինչպես Եվսերիոս Կեսարացու մոտ: Սակայն
նրանց թագավորության և քանիցս անգամ հյուպատոսանալու վերա-
բերյալ տարեթվերը, որոնք այնքան խնամքով նշանակել է հայ խմբագի-
րը նրանցից յուրաքանչյուր դիմաց, պակասում են Եվսերիոսի ժամանա-
կագրության մեզ հասած հայերեն թարգմանության մեջ: Տարբերություն
է նկատվում նաև վերջին մի քանիսի և Անդրեասի ժամանակագրության
կայսրների թվականների միջև: **Այս նշանակում է, որ այդ մասը ուրիշ
երկու ժամանակագիրներից է լրացված, որոնցից առաջինը հաս-
նում է մինչև Չենոն, երկրորդը՝ մինչև Հերակլ:** «Եւ այս բանիս յայտնի
ապացոյցն այն է, որ Չենոնէն սկսեալ միւս բիւզանդական կայսերաց
հանդէպ թագաւորութեան տարեթիւերը կշարունակուեն նշանակուիլ,
իսկ հիւպատոսութիւնների յիշատակութիւն այլեւս չի արվում»⁷²:

Այսպիսով, Անդրեասի շարադրանքի (234–411 թթ.) շարունակու-
թյան վրա (411–641 թթ.) երկու հեղինակի աշխատանք ենք տեսնում.
**Առաջինը Անդրեասի ժամանակագրությունը Արկադեոսից և Ոնո-
րիոսից աճեցնելով հասցնում է մինչև Չենոն, ասել է 411–474 թթ.,**
մյուսը՝ Չենոնից մինչև Հերակլեսի թագավորության վերջը («Երակղիոս
ամս Լ (30)», այսինքն 474–641 թվականը:

Սրան հաջորդում է «Եւսերի ժամանակագրի» հատվածը, որը զբա-
ղեցնում է կես էջ (1-15 տող) և «Եպիփանոս» հատվածը՝ 47բ (6 տողից)
– 49ա (5-րդ տողը):

Առաջինի մասին Սարգիսյանը գրում է. «Եւսերի ժամանակագրի
խորագրի ներքև մի քանի տողէ բաղկացած հատուած մը, որը այդ հսկայ
խորագրին ներքև այնպէս կեցած է, ինչպէս – ներուի բացատրութեանս
– մեծ գլխու մը տակ՝ կտրատուած անդամ մը միայն: Սակայն ասկէ աւե-
լի զարմանալի է հետագայ երեւոյթը»: Բանն այն է, որ սրան անմիջապէս
հետևում է Եպիփանի անունը, որի տակ Սարգիսյանը փորձում է գտնել
Եպիփանի ժամանակագրությունը, սակայն պարզվում է, որ այն վերց-
ված է Եվսերիոս Կեսարացու Քրոնիկոնից, որով հեղինակը կարողա-

նում է «պարզել նաև Եպիփանին խորագրուած ընդարձակ մասին գաղտնիքը: Այսինքն՝ սկիզբէն մինչև Դիոկղետիանոս կայսրը՝ հայ ժամանակագիրը հետեւած է Եւսեբիոսի, փոխ առ փոխ ամբողջական պարբերութիւններ արտագրելով՝ մերթ Բրոնիկոնի Բ մասէն (այսինքն՝ Կանոնէն) եւ մերթ Եկեղեցական պատմութենէն՝ յօրինած է գեղեցիկ ամբողջ մը», մանավանդ, որ միահյուսել է «հեթանոս եւ քրիստոնէայ աշխարհի» բազմապիսի անցքերի մասին տեղեկութիւններ⁷³:

«Չարմանքն այն է, որ ցարդ Անանիա Ծիրակացուն կը տրվեր Ե դարի շարադրութիւնը եւս», տարակուսում է հեղինակը, նկատի ունենալով այս հատվածը: Նա ընդհանուր ժամանակագրության մաս է համարում նաև շարքի վերջին միավորը՝ «Կայսերք Հռոմմոց թէ որչափ ամբ կալան կամ ամիսք եւ զինչ գործք գործեցան» բոլորովին ինքնուրույն երկը, որը սկսվում է Հուլիոս Կեսարով և ավարտվում Հուստիանոսով (որդի երրորդ Կոստանդինի ամս Բ (2), այսինքն ՃԼԵ (686) թվականով⁷⁴:

«Ո՛վ եղած է Անանուն ժամանակագրութեանս վերջին խմբագիրը, որ ժամանակով իրարմէ տարբեր այդ աղբյուրներն ու մասնակի խմբագրութիւնները հավաքելով ի մի ձուլած է եւ ամբողջական մարմին մը կազմած:

Արդ, յետ ուշի ուշով եւ խղճամիտ քննութեանց ես իսկ այն եզրակացութեան յանգեցայ, որ Հայկագեան բառարանի յօրինողներէն սկսած՝ ուրիշ շատերը եւս մակաբերած էին. այսինքն թէ՛ Անանիա Ծիրակացին ըլլալու էր այն»⁷⁵: Սակայն Բ. Սարգիսյանը ժամանակագրութիւնների այդ շարանը հրատարակում է ոչ թե Ծիրակացու անունով, այլ «Անանուն ժամանակագրութիւն խմբագիր յօրինեալ յԷ դարու ի հնագոյն ժամանակագրաց» խորագրով, որն էլ հեղինակի քննության առարկան է: Բ. Սարգիսյանը չկարողացավ ազատվել Ե. Մեթյանի ենթադրությունից, չնայած այդ հնարավորությունը նրան ընձեռում էր տքնաջան աշխատանքը:

Հայերեն հնագույն թղթա ձեռագրում Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմությունից բերված հատվածի միահյուսումը Անդրեասից առած վկայություններին ցույց է տրվում գրության պետապիսությանմբ: Քանի որ այս հատվածի հիմնական աղբյուրը Խորենացին է, նրանից առնված մասը գրված է ձեռագրի գրչության հիմնական գրով, իսկ Անդրեասից բերված մասերը՝ համեմատաբար մանր գրով: Երբ ավարտվում է միահյու-

սումը և հիմնական մասը դառնում է Անդրեասը, գիրը հավասարվում է սկզբի մասի գրությանը, կենսագրականները՝ նույնպես:

Միահյուսումից հետո, Անդրեասի ժամանակագրության լուսանցքում գրված է «Անդրեասի», իսկ դիմացը՝ «Նոյ եղեալ ամաց հինգ հարիւր ծանին երիս որդիս ...» և այլն:

Խորենացու և Անդրեասի ժամանակագրության խորագրից առաջ դրված է ավարտանշան կամ բաժանարար, Խորենացու հատվածից հետո և Անդրեասի անունից առաջ դարձյալ բաժանարար է դրված: Այնուհետև Անդրեասի ամբողջ ժամանակագրության մեջ, ներառյալ Պարսից, Պտողմեանց և Եբրայեցոց բաժինները, չնայած բազմաթիվ մեծ և փոքր ժամանակագրական հատվածների, որոնք խորագրված են մանրագրով, բաժանարար չկա: Մեկ էլ հանդիպում ենք հիշյալ ժամանակագրական հատվածներից հետո, ուր մի մեծ պարբերությամբ ամփոփվում է նախորդ նյութը, որին անմիջապես հաջորդում է «Առաջին մենիշխանությունն Հռովմայեցւոյ» բաժինը: Սրա սկզբում դրված է նոր նյութ ցույց տվող նշանագիծը: Ուրեմն մինչև այստեղ, ըստ Դավիթ քահանայի գրության, անկասկած Անդրեասի ժամանակագրությունն է: Հետագա շարադրանքը, այսինքն՝ հռոմեական կայսրերի ցանկը՝ Առաջին մենիշխանությունից մինչև Արկադիոս և Ոնորիոս նույնպես Անդրեասին է, ինչպես նկատում է Բ. Սարգիսյանը:

Վերջին դարագլխի համաձայն, Հիպոդիտոսի գործի վրա ավելացված է 177 տարվա ժամանակագրություն, որը հասնում է մինչ 411 թվականը, Անդրեասի հավելումն է Հիպոդիտոսի երկին, որտեղ նա ավելացրել է գիտության և մշակույթի հույն գործիչների վերաբերյալ վկայություններ: Որ հավելումների հեղինակը Անդրեասն է, համոզվեցինք Հիպոդիտոսի երկի մի այլ ընդօրինակության հետ համեմատելիս, որտեղ այդ հավելումները չկան:

411 թվականից հետո եղած շարահարությունը վերջին դարագլխից դուրս է, ուրեմն Անդրեասինը չէ: Սակայն շարահարված է նույն սկզբունքով մինչև Չենոն կայսրը, այսինքն՝ մինչև 474 թվականը: Այստեղ կայսրերի գահակալության հետ նշված է նաև նրանց հիպատոսության տարիները: Այդպես չեն, սակայն, սրանից հետո բերված վկայությունները, որոնք հիշվում են անվամբ ու թագավորության տարիներով՝ մինչև Հերակլես, այսինքն՝ 474–641 թվականները:

Աթանաս Տարոնացին (2 դ.), իր Ժամանակագրության 474 թ. տակ նշում է Մովսես Խորենացի փիլիսոփային ու մատենագրին: Թովմա Արծրունին իր «Պատմութեան» մեջ հիշում է քերթողահայր Մովսես Խորենացուն, որն իր Հայոց Մեծաց Պատմությունն սկսում է Ադամով և հասցնում մինչև Չենոն կայսր, այսինքն՝ 474 թ.: Խորենացու և Անդրեասի Ադամով սկսած «Պատմությունը» հավելվածով վերջանում է այստեղ, այս Ժամանակագրության մեջ: Այս բոլորը իրավունք են տալիս, վերջին կայսրերի հավելումը մինչև 474 թվականը համարել Խորենացունը, որն հաստատվում է ինչպես վերը բերված մատենագրական վկայություններով, այնպես էլ, ինչպես կհամոզվենք, նրանից քաղված և հանված ցուցումներով ու առաջարկություններով:

Այսպիսով, «Մովսեսի Խորենացույ եւ Անդրեասի», «Քրոնիկոն Անանիա Ծիրակացույ», «Անանուն Ժամանակագրութիւն», «Պատմութիւն Անանիա Ծիրակայնույ Համարողի», «Դաւիթ քահանայի խմբագիր Ժամանակագրութիւն» վերտառությունները կրող Ժամանակագրական երկը մատենագրական միևնույն միավորն է, որը տարբեր Ժամանակներում կազմավորվել է հետևյալ միավորներից:

Ա. 234 թ. Հիպպոդիտոս Բոստրացի «Գիրք ծննդոց», սկսվում է Ադամից և հասնում մինչև Ալեքսանդր Մամյա որդի կայսրը մ. թ. 234 թվականը:

Բ. 411 թ. Անդրեասը ներառնում է նախորդ երկը ամբողջությամբ՝ հարստացնելով այն, անեցնում, հասցնում է մինչև Արկադետոս և Ոնոբիոս կայսրեր. Ադամից մինչև մ. թ. 411 թվական:

Գ. 474 թ. Մովսես Խորենացու և Անդրեասի Ժամանակագրություն. նախորդ Ժամանակագրությունն է, սկզբից Ադամ - Նոյ՝ Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմության Ա գլխի Խորենացու մեկնությամբ ներհյուսված հատվածը և վերջից 411–474 թթ.՝ կայսրերի անեցված ցանկը, որն հասնում է մինչև Չենոն կայսրի առաջին տարին, նույնպես Խորենացու հավելումը պետք է դիտել: Ադամ նախաստեղծ – Չենոն 474 թվականը:

Դ. 641 թ. Մովսես Խորենացու և Անդրեասի նախորդ Ժամանակագրությունն է, 474-ից անեցրած մինչև Հերակլես կայսեր երեսուներորդ տարին 641 թվականը և Սասանյանների շարքը հասցրած Խոսրով Որմզդյանի 38-րդ տարին 639 թվականը:

Ե. 686 թ. «Կայսերը Հռոմվնոց, թէ որչափ ամբ կալան ամիսք և զինչ գործք գործեցան»: Անհայտ հեղինակի գործ, սկսվում է Հուլիոս Կեսարից և հասցվում մինչև Հուստիանոս կայսեր երկրորդ տարին՝ 686 թվականը: Կցվել է նախորդին հետագայում, VII դարում:

Զ. 981 թ. «Անանուն ժամանակագրութիւն Է դարու». այս ամբողջ միավորները միասին վերցրած, Ադամից մինչև 686 թվականը: Խմբագիր ժամանակագրությանը հանդիպում ենք № 2679 ձեռագրում: Այդպես հրատարակվում է 1904 թ. Վենետիկում:

Ե. Սեթյանի ենթադրությունը անցնելով Հայկազյան բառարանի հեղինակներին, ամրապնդվում է Բ. Սարգիսյանի գրչի տակ, հակառակ իր բացահայտած փաստարկումների:

Թողյա ձեռագրի երկրորդ խմբի պատմաժամանակագրական երկերը Ե. Սեթյանը չի ընդօրինակել, առաջին ժամանակագրությունը, թյուրիմացաբար, համարելով Սամվել Անեցու «Հաւաքմունքը»⁷⁶, մինչդեռ այն բոլորովին այլ երկ է, որը հետագայում հրատարակվել է մի այլ թյուրիմացությամբ⁷⁷:

ԵՐՐՈՐԴ ԴՐՎԱԳ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԽՈՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԽՈՍՏՈՒՄՆԵՐԸ ԿԱՏԱՐՈՒՄ Է

Առձեռն ունենալով Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» չորրորդ գրքի վերաբերյալ բանասիրության մեջ արծարծված տեսակետները, հնագույն ձեռագրերի ընձեռած հարկավոր վկայություններն ու ցուցումները, նրանցում պատմա-ժամանակագրական նյութերի խմբերը, հեղինակի խոստաբանություններին անցնելուց առաջ, որոնք կհաստատեն չորրորդ գրքի գրության նպատակադրվածությունը, ապա՝ գոյությունը, ծանոթանանք երկի որոշ առանձնահատկություններին:

«Մովսես Խորենացու Պատմությունը, – գրում է Նիկոլ Աղբալյանը, – մի կենդանի գրույց է երկու անձերի միջև, որոնցից մեկն ինքն է, ծերունի և հիվանդկախ պատմագիրը, մյուսը՝ իր երիտասարդ մեկենասը՝ Սահակ Բագրատունին ... որը շատ անգամ է միջամտած պատմագրի աշխատանքին և Խորենացին շատ անգամ աղաչած է չբարդացնել և չծանրացնել իր առանց այն էլ ծանր աշխատանքը»: Խորենացին կատարում է մեկենասի այն պահանջներն ու ցանկությունները, որոնք համարում է հավաստի և անհրաժեշտ, հակառակ դեպքում հաշվի չի առնում. «Թեկուզ և շատ անգամ դրա համար ինձ աղաչես», – գրում է նա: Մի ուրիշ առիթով հիշեցնում է. «Բեզ ինչպես շատ անգամ, նաև այժմ աղաչում եմ ավելորդների չհարկադրել մեզ... որովհետև նման բաները, ինչպես ինձ՝ նաև քեզ վտանգ է բերում»⁷⁸:

Սակայն եղել են բաներ, որ Խորենացին ինքն է կամեցել ավելացնել, և ավելացրել է: Որոշ ավելացումներ կատարել է անմիջապես տեղում, կա որ՝ հետագայում: «Այլում տեղույ եւ ժամանակի» գրելու խոստումներից բացի, ունի նաև՝ «իւրում տեղուոջ» պատմելու խոստումներ: Այդպես է հենց նույն խոստաբանության շարունակությունը. «... այլում տեղույ եւ ժամանակի զայսոսիկ թողեալ, հատցուք աստանօր զբանս, սկսանելով յաղագս այսորիկ՝ որպէս եւ հաւատացեալ եմք»: Եվ սկսում է «Ադամ նախաստեղծ...»⁷⁹ և այլն: Կամ Ենովսի մասին. «Չայլսն վասն սորայ ի տեսութեանց ի հրաւիրեալն մեր յուղարկեսցուք տեղի, իսկ որ առձեռն

պատրաստն է՝ ասացուք», և պատմում է տեղում⁸⁰: Վաղարշակ հայոց թագավորի կողմից Միսական ցեղը Սյունիքի տեր նշանակելու մասին գրում է. «Այլ այս թե որպէս յիւրում տեղւոջ պատմեացուք»: Եվ պատմում է⁸¹: Բագրատունիների մասին՝ «յետոյ պատմեացուք ոճով»⁸²: Պերոգամատի մասին՝ «յիւրում տեղւոջ պատմեացուք»⁸³:

Որոշ տեղերում համաձայնեցնում է այս կամ այն անձնավորության մասին համառոտ կամ ընդարձակ շարադրելու հարցը: Շատ արժեքավոր դիտողություններ ունի Ն. Աղբալյանը մի հոդվածում, որտեղ քննում է երկու հարց. «1. Խորենացին մի՞ շնչով գրած է իր պատմությունը և վերջացնելուց հետո ուղարկած իր մեկենասին, թե՞ մաս-մաս գրած է և մաս-մաս ուղարկած: 2. Նյութերու դասավորությունը իր գրքի մեջ նո՞ւյնն է, թե փոփոխված»:

Հեղինակը ցույց է տալիս, որ Խորենացին «մի շնչով չի գրած իր պատմությունը և վերջացնելուց հետո ուղարկած իր մեկենասին, այլ մաս-մաս գրած է և մաս-մաս ուղարկած»: Այս տեսակետի օգտին, որ իրենից առաջ հայտնել էին Ա. Չոպանյանը, Ե. Քասունին և Հրանտ Զ. Արմենը, բերում է բազմաթիվ օրինակներ, և ապացուցում, որ, հիրավի, «Խորենացու պատմությունը գրված է մաս-մաս և մաս-մաս ուղարկված է մեկենասին... Իսկ եթե դեռ թերահավատներ կան, ահա մի վերջին ապացույց, որ կարծում եմ պայծառ է արևի նման, – գրում է նա և շարունակում, – իր պատմության առաջին գրքի ԺԲ գլխի վերջում, և ուրեմն իր առաջին գրքի մեկ երրորդը գրելուց հետո, Արամի առիթով Խորենացին գրում է իր մեկենասին. «Արամի մասին շատ մարտական քաջության գործեր են պատմում... Բայց նրա պատմության ընդարձակությունը և քաջության գործերը, թե ինչպես և ո՞ր ժամանակ եղած են, եթե կամենաս՝ այս գրքից դուրս կարգենք կամ թե՛ թողնենք, իսկ եթե ոչ՝ այս գրքի մեջ»:

Պարզ է, թե պատմագիրը հասած է մի որոշ տեղ և հիմա, շարունակելու համար, խորհուրդ է հարցնում մեկենասից: Արամի պատմությունը երկար է, ասում է. ի՞նչ անեմ, գրե՞մ, թե թողնեմ, ու եթե գրեմ, այս գրքի մեջ զետեղե՞մ, թե այս գրքից դուրս և զատ գրեմ (ուրեմն, այս գրքից դուրս և զատ գրելը նրանց մոտ ընդունված է եղել – Ա. Մ.): Բնական է, որ այս հարցումը պետք է հասներ մեկենասի ձեռքը, որ մի կարգադրություն աներ. ու քանի որ այս հարցումը «Պատմության» Ա գրքի ԺԲ գլու-

խի վերջին մասն է, ուստի պարզ է, որ «Պատմության» այդ գլուխը գատ և առանձին ուղարկված է հեղինակին և անշուշտ դադար տված է իր գրության, մինչև մի հրահանգ ստանա: Եւ ստացած է այդ հրահանգը, որ է՝ գրել համառոտ և նույն գրքի մեջ և ոչ գատ: Այս երևում է նույն գրքի ԺԳ գլուխի սկզբից, որ անմիջապես հաջորդում է ԺԲ գլուխին, ուր որ հարցումն էր արված: «Որովհետև հաճոյ թուեցաւ մեզ քո հրամանով կատարած աշխատութիւնը հաճոյք համարել, հաւանեցինք համառոտակի («սակաւութ») անցանել հայկյան Արամի պատերազմների մասին եղած խոսքերի միջից»:

Մեկենասը կարգադրած է գրել նույն առաջին գրքի մեջ և համառոտ: Խորենացին հետևում է կարգադրությանը և հաշիվ տալիս. «Հավանեցինք, ասում է, այսինքն համակերպեցինք այս գրքի մեջ և համառոտ գրել Արամի գործերի մասին»: Անշուշտ այս գլուխն ևս քիչ հետո ուղարկված է մեկենասին: Այսպիսով, ոչ մեկ կասկած այլևս, թե Խորենացու պատմությունը մաս-մաս գրված է, և մաս-մաս ուղարկված մեկենասին»⁸⁴:

Այս դիտողությունն իր նպատակին հասնելուց բացի, կրկին հաստատում է, որ «Վերադարձություն» գրելը եղել է սկզբից նախատեսված, և որ յուրաքանչյուր միավոր, որ գետեղվել է Եռամատյանում, նաև Հավելվածում, եղել է մեկենասի համաձայնությամբ:

Գրել ընդարձակ այս գրքում, թե՛ այս գրքից դուրս: Այս գրքից դուրսը այստեղ նշանակում է առաջին գրքից դուրս, որտեղ խոսվում է Արամի մասին, ուր ընդարձակ գրել հնարավոր չէ, կխախտի պատմագրքի կառուցվածքային համամասնությունը, բայց կարելի էր գրել նաև այս գրքից դուրս, մյուս գրքերից այն գրքի մեջ, որտեղ այդպիսի բաներ են գրում («ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին»):

Եվ այս խոստաբանությունը նման չէ Սահակ կաթողիկոսի մասին դրվատ գրելու Խորենացու խոստաբանությանը, որ տալիս է Հայոց պատմության վերջին՝ քառասունյոթերորդ գլխում (նրանից հետո «Ողբն» է), գրելով «Չորմէ պարտ էր մեզ հրաշափառագունիւ անցանել բանիւ ըստ արժանի սրբոյ հօրն դրուատից. այլ զի մի երկարութիւն ճառիցս լիցի ձանձրութիւն ընթերցողաց՝ այլում տեղոյ եւ ժամանակի զայստսիկ թողցուք, արտաքոյ այսց գրոց, ուր զսկզբանն հրաւիրեցաք առնել թելադրութիւն»⁸⁵:

«Արտաքոյ այսց գրոց» նշանակում է «Այս գրքերից դուրս», այսինքն՝ Հայոց Պատմության գրքերից դուրս (ստորև կտեսնենք՝ Խորենացին իր Հայոց պատմությունը բաժանում է երկու մասի. «երիս հատածս» կամ «առաջին գրքերը» և «վերջին բանք», որոնք միասին կազմում են ամբողջական գիրքը), «որպէսզի երկի, գրքի, երկարությունն ընթերցողին ձանձրույթ չպատճառի, այս թողնում ենք ուրիշ տեղի ու ժամանակի, այս գրքերից դուրս»: Կտեսնենք նաև, որ Խորենացին Չորրորդ դրվագում բերել է նաև այնպիսի պատմագրական միավորներ, որոնց մասին չի խոստանում: Հետևաբար, Խորենացու Պատմության մեջ որոշ նյութեր, որոնց կրճատ կամ համառոտ գրելը խոստանում է, բայց չի անդրադառնում, հնարավոր է, որ այդպիսի հատվածներ գտնվեն և ստիպեն իրենց չորրորդ դրվագի մաս ճանաչել:

Խորենացին չի խուսափում նաև դեպքերի կամ իրադարձությունների կրկնակի նկարագրություններից. «Բայց մի աստանօր բամբասեցես զմեզ իբրև զաւելորդագործ ոք, որպէս թէ զմի անգամ պատմեալսն դարձեալ ասացաք,— դիմում է նա մեկենասին,— այլ զհետեա, զի ախորժելով վասն ազգականաց մերոյ Լուսաւորչին քաջահմուտ կամեցեալ լինել ընթերցողացն՝ ախորժելով կրկնագրեցաք երկրորդելով»⁸⁶: Եթե Խորենացին Հայոց Պատմության երեք հատվածներում չի խուսափում անհրաժեշտ կրկնություններից, բնական է, նա կրկնություններ կարող էր կատարել նաև Հավելվածում կամ Վերադարձության մեջ, որը հենց «վերստին դարձ», «կրկնություն է» նշանակում, նախորդ երեք գրքերի նյութերի որոշ հատվածների կրկնություն, ինչպես խոստանում է ինքը՝ Խորենացին և վկայում ու հաստատում Թովմա Արծրունին:

Սակայն մինչև առաջին խոստաբանությանն անցնելը, քննենք վերջին բացառիկ արժեքավոր խոստում-վկայությունը, որ գրված է առաջին երեք գրքերը և չորրորդ գիրքն ավարտելուց հետո և մուծվել գրքի մեջ ոչ Խորենացու ձեռքով: Այդ «Ի Պարսից առասպելաց» փոքրիկ երկն է, որ գետեղված է առաջին և երկրորդ գրքերի միջև:

«Ստորագրութիւն, որ ինչ սակս Բիւրասպեայ հաւաստին» հոդվածում Մովսես Խորենացին դիմելով Սահակ Բագրատունուն, ի սեր որի ուրիշ անհնար բաներ հնարավոր է դարձրել, և այժմ, հակառակ իր ցանկության, կատարում է նաև Պարսից առասպելների մասին նրա խնդրածը, միայն թե ուրախություն պատճառի կամ օգուտ բերի նրան, խոսքն

ավարտում է այսպես. «Այլ ծանիր գատելութիւն մեր առ այսպիսի բան, **զի ոչ յառաջինսն մեր ասացեալ գիրս, եւ ոչ ի վերջին բանս արժանաւորեցաք շարել,** այլ գատ եւ որիշ»⁸⁷:

Խորենացին այստեղ իր գիրքը բաժանում է երկու մասի՝ «յառաջինսն մեր ասացեալ գիրս» և «վերջին բանս», որոնց մեջ, Ղ. Ալիշանի կարծիքով, Խորենացին առանձնացնում է իր Ա, Բ, Գ գրքերը և Չորրորդ գիրքը. «Եւ ինձ թուի առաջինքն՝ երեք գիրքդ եւ վերջինքն՝ Դ-ն»⁸⁸: Խ. Ստեփաննէն այն թարգմանել է. «մեր առաջին գրքերի և վերջաբանության մեջ», ծանոթագրելով՝ «Մովսէս Խորենացին այստեղ իր «Պատմության» գրքերի մասին է խոսում, ի վերջին բանս – վերջաբանության մեջ – հասկանալու է Գ գիրքը, որին ինքը Աւարտաբանութիւն է ասում»⁸⁹: Նույն կարծիքին է նաև Գ. Տեր-Մկրտչյանը⁹⁰: Ստ. Մալխասյանը թարգմանում է. «Մեր առաջին գրքում» և «վերջին գրույցներում»⁹¹, իսկ Ն. Աղբալյանը՝ «մեր առաջին կոչված գրքի մեջ» և «վերջին խոսքերի մեջ»⁹²: Նա գրում է. «Այսպէս է թվում թէ «վերջին խոսք» ասելով Խորենացին հասկանում է իր վերջին Գ գիրքը... Եթե Բագրատունին Խորենացու Պատմութիւնը մաս առ մաս առնելով կցում էր իրար, Պարսիկ առասպելների մասին գրությունը պետք է կցվեր Գ գրքին»⁹³:

Գ. Տեր-Մկրտչյանը դիտում է, որ բոլոր թարգմանիչները, բացի Ղ. Ալիշանից «յառաջինսն մեր ասացեալ գիրս»՝ սխալ են թարգմանում, հաշվի չեն առնում «յառաջինսն» բառի հոգնակի ձևը⁹⁴:

Ուրեմն այս հատվածը պետք է թարգմանել այսպես. «**Այլ իմացիր մեր առելությունը այսպիսի բանի հանդեպ, որ ոչ մեր առաջին կոչված գրքերի մեջ և ոչ վերջին բաների մեջ արժանի համարեցինք շարել, այլ գատ և ուրիշ**», ընդ որում «առաջին կոչված գրքեր» ասելով նկատի ունի առաջին երեք գրքերը, իսկ «վերջին բաները»՝ Վերադարձությունը:

Պատվիրատու Սահակ Բագրատունին իր առաջարկությունն անելուց առաջ այն իրականություն դառնալու հնարավորությունը պետք է տեսներ: Եվ այն կար: Այդ առաջին գիրքն էր, որտեղ խոսվում էր անգիր գրույցների, առասպելների մասին, բայց Խորենացին այդտեղ չի շարում Պարսից առասպելները, քանի որ ասում է, որպես սուտապատում բաներ: Այս տրամաբանությամբ Խորենացին կարո՞ղ էր Գ գիրքը համարել «վերջին բաներ» և նշել, որ այնտեղ չի շարում Պարսից առասպելները,

որովհետև չի սիրում: Չէր կարող, որովհետև երրորդ գիրքը, ի տարբերություն առաջինի, ոչ մի կապ չունի առասպելների և անգիր գրույցների հետ: Ընդհակառակը, Գ գիրքը մասամբ պատմիչին ժամանակակից պատմությունն է, առասպելներին անհարիր, «Աւարտաբանութիւն մերոց հայրենեաց» խորագրով, ընդգրկում է պատմական «անցքերը Սուրբ Տրդատից հետո մինչև Արշակունյաց ցեղի դադարելը թագավորությունից և Սուրբ Գրիգորի սերունդինը՝ քահանայապետությունից», հատված, որի մասին Խորենացին գրում է, որ այն պետք է ոչ թե «պերճաբանությունից գրավվելով, այլ մեր պատմածների ճշմարտության կարոտելով՝ հաճախակի և անդադար կարդան մեր հայրենիքի պատմությունը»⁹⁵:

Ո՛չ Սահակ Բագրատունու, ո՛չ էլ Մովսես Խորենացու մտքով անգամ չի անցել «վերջին բաների» տակ հասկանալ «Հայոց Պատմության» Գ գիրքը: Ուրեմն դրա տակ պետք է նկատի առնել մի գիրք, ուր, թերևս, կարելի էր շարել «Պարսից առասպելները»: Այդ գիրքը Չորրորդ գիրքն էր: Բայց այստեղ էլ չի շարվել: Ինչո՞ւ: Որովհետև չորրորդ գիրքը հավելված էր նախորդ գրքերին: Հենց այս հանգամանքն էլ խանգարում էր, որ այն մուծվեր Հավելվածում, քանզի հավելվածը վերաբերում էր նախորդ գրքերի մեջ եղած նյութերին, իսկ դրանց մեջ պարսկական առասպելների մասին բան չկար, հետևաբար՝ հավելվածում նրանք լինել չէին կարող: Եվ նրանց մասին գրվածը մնաց, որպես առանձին, ուրույն գործ:

Այս գիտակցությունից հետո «Վերադարձություն» համարել երրորդ գիրքը, որը «Հայոց Պատմության» միահար շարադրությունն է, կամ Մարդկության Արմատի մասին գրել խոստացող Խորենացուց պահանջել 440-470 թթ. պատմության միահար շարադրությունը դիտել որպես հավելված, աներևակայելի բան է: Նշանակում է, Ջիրավի ճակատամարտի մասին գրածը համարել պատմություն, Ավարայրի ճակատամարտինը՝ հավելված, կամ մեր նախնիների միջին պատմությունը՝ պատմություն, իսկ մեր Հայրենիքի պատմության ավարտը՝ հավելված:

Խորենացու՝ իր պատմագրքի առաջին երեք գրքերը միասին մի գիրք դիտելու պերճախոս վկայություն է «Հայոց Պատմության» խորագիրը. «Հայոց պատմութիւն յերիս հատածս, ասացեալ Մովսեսի Խորենացույ, ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունույ»: Այդպես է, ինչպես տեսանք Ներսես Լամբրոնացուն պատկանած օրինակից կատարված ընդօրինակու-

թյան մեջ: Հայոց Պատմության խորագրում «յերիս հատած» Խորենացու «առաջին կոչված գրքերն» են, Թովմա Արծրունու մոտ հիշատակված «երեցունց դրուագեալ հատուածը», Հայոց պատմության առաջին երեք գրքերի միագումարը, «ի վերայ որոյ» գրված է Հավելվածը կամ Վերադարձությունը, որը Խորենացին անվանում է «Վերջին բանս»:

Թովմա Արծրունու «երեցունց դրուագեալ հատուածը» և «ի վերայ նորայ Վերադարձութիւնը», այսպիսով նույնանում են Պատմահոր «յառաջինսն մեր ասացեալ գիրս» և «վերջին բանս» բաժանումների հետ: Խորենացին Երկրորդ գրքում «բան» բառը գործածել է խորագրից առաջ. «Բան միջակ պատմութեան մերոցն նախնեաց» ձևով: Բոլոր այն առանձին երկերը, որոնք զետեղվել են Վերադարձության մեջ կամ Չորրորդ դրվագում, իրարից անջատվել են ոչ միայն խորագրերով, այլև «Բան Ա», «Բան Բ» և այլն, կարգավորությամբ: Եվ Խորենացին «ի վերջին Բանս» ասելով հենց այդ է նկատի ունեցել: Ուրեմն «վերջին բանների մեջ» չի զետեղել Պարսից առասպելները: Դրանք այժմ Ա և Բ գրքերի մեջտեղում են գտնվում:

Գրիգոր Նարեկացին, ամենայն հավանականությամբ, իր Մատյանի գլուխները «Բան»-երով նշանակել է հետևելով Խորենացուն: Առավել հետաքրքրական է, որ «Ողբերգութեան մատեանի» Առաջին «բան»-ի՝ «Բան Ա. Ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ» վերնագրից հետո գրված բոլոր գլուխները կոչվում են «**Վերստին յաւելուած ... ի խորոց սրտից...**» և այսպես 94 անգամ (Բ–ՂԵ)⁹⁶:

«Վերջին բանս» բառերը միաժամանակ ցույց են տալիս, որ Վերադարձությունը առանձին նյութերից կազմված հատված է և ոչ նախորդ գրքերի նման միահար շարադրություն: Այն մի տեսակ Ոսկեփորիկ «Քրեստոմատիա» է Հայոց պատմության եռամատյանին ծառայելու համար:

Խորենացու Պատմության շղթան միահար շարադրությամբ սկզբից անցնում է մինչև երրորդ հատվածի վերջը, և ավարտվում է Ողբով, որպես մի ամբողջություն: Չորրորդ դրվագը սրանից դուրս է, բայց նրա նյութը վերաբերում է երեք գրքերին, ուրեմն սրանց կից է, այսինքն չորրորդ դրվագը «Հայոց Պատմության» մաս է, որը Թ. Արծրունու մոտ կոչվում է նաև «Չորրորդ դպրութիւն», «Երկրորդ պատմագրութիւն»: Իսկ ի՞նչ է «Պարսից առասպելները»:

«Այսօր այդ երկու գլուխը գալիս են առաջին գրքից հետո, հետևապես եղած է մեկը, որ այդ գրությունը այդ տեղն է գետեղած, – գրում է Ն. Ադբալյանը: Այդ մեկը Խորենացին չէ, որովհետև այդ գրության մասին նա խոսում է այն ժամանակ, և արդեն գրած և մեկենասին ուղարկված էր ոչ միայն իր առաջին կոչված գիրքը (իմա՝ Գրքերը՝ «երիս հատածս» - Ա. Մ.), այլև «Վերջին խոսքերը»⁹⁷ (իմա՝ բաները՝ «Վերադարձությունը» - Ա. Մ.):

Թե ով և երբ գետեղած է այդ երկու գլուխն այն տեղում, ուր գտնում ենք այսօր, դա ուրիշ խնդիր է: Բայց որ Խորենացին չէ այդ գետեղողը, կարծում եմ, պարզ է»:

Անշուշտ, Խորենացին չէ «Հայոց պատմության» մեջ «Ի Պարսից առասպելացը» այսօրվա տեղում, առաջին գրքի վերջում գետեղողը: Խորենացին այդ հատվածը գրում է Եռագրությունն և Հավելվածը ավարտելուց հետո: Այն գրում է «գատ և առանձին», «գատ և առանձին» էլ ուղարկում է մեկենասին, նկատելով, որ ինքը արժանի չի համարում, որ այն մտնի իր շարադրած գրքերի մեջ, չնայած, երևում է, որ պատվերը վաղուց էր ստացել: Խորենացին այդ հատվածը ուղարկելով՝ ավարտած է համարում պատվերի կատարումը: Բայց Սահակ Բագրատունու համար պատվերը թերի է կատարված, քանի որ հեղինակը գրելու պատվերը կատարել է, բայց արժանի չի համարել տեղադրել գրքում, որի համար ինքը պատվիրել էր:

Սահակ Բագրատունին իր ձեռքում ունենալով իր երազած պատմությունը, նրա մեջ ուզում էր տեսնել նաև «Պարսից առասպելների» մասին իր պատվերը, որը, սակայն, Խորենացին արժան չէր համարել տեղադրել: Բնական է, պատվիրատուն այն մի կողմ չէր դնի. պետք է գետեղեր գրքում, նյութի համար հարմար մի տեղում:

Մինչ այդ, Խորենացին համարակալել էր «Պատմության» երեք գրքերի վերնագրերը, յուրաքանչյուր գրքի գլուխները առանձին-առանձին և ամեն մի գրքին համապատասխան ցանկեր կազմել՝ գլուխների և գլխահամարների նշումով: Սահակ Բագրատունին իր վերջին պատվերը տեղադրում է առաջին գրքի վերջում և չի համարակալում: Այդպես էլ այն կա: Սրանից հետո միայն մեկենասը կազմելու համար գիրքը կարող էր հանձնել կազմարարին:

Սահակ Բագրատունին մի կազմի մեջ է ամփոփել «Հայոց պատմութիւն երիս հատածս, ասացեալ Մովսէսի Խորենացոյ ի խնդրոյ Սահակ Բագրատունոյ», որը սկսվում է Ադամից և հասնում մինչև 440 թվականը» և միահար շարադրություն է: Մեկենասը հակված էր ունենալ համառոտ ու միաձույլ մատյան, ինչպես երևում է նրա և հեղինակի երկխոսությունից: Ամենայն հավանականությամբ, նա իր պատվերն ամփոփել է երկու կազմի մեջ, թերևս՝ նախնական պայմանավորվածության համաձայն:

Հավանաբար երիս հատածը «Պարսից առասպելներով», կազմել է տալիս միասին, իսկ «Վերադարձությունը»՝ առանձին կազմի մեջ: Թերևս Թովմա Արծրունին «Երկրորդ պատմագրություն» ասելով նաև այս նկատի ուներ: Սովորական երևույթ. նույնիսկ Հին և Նոր կտակարանները և նրանց առանձին գրքերը, եթե այդպես էին կազմվում, կարելի էր նաև «Հայոց պատմությունը» և նրա «հավելվածը» առանձին-առանձին կազմել, բայց պահել միասին, իրար կից, որպես մի մատյան, մի պատմագիրք: Նոր կտակարանի Ավետարանները մի կազմի մեջ էին գետեղված, Գործքն ու Թղթերը՝ մի կազմի մեջ: Իսկ Հին կտակարանը՝ մի քանի կազմերի մեջ էր հնարավոր պահել, երբ երկաթագիր էին, ինչպես ցույց են տալիս այդ գրերով գրված սուրբգրական պատառիկները: Հավանորեն «Վերադարձության» առանձին կազմի մեջ ամփոփումն էլ պատճառ է դարձել, որ այն ավելի սակավ և առանձին ընդօրինակվելով, դարերի ընթացքում հեռանա մայր մատյանից:

Խորենացու վկայությամբ «Պատմութիւն Հայոց Մեծաց» պատմագիրքը կազմված է եղել երեք միավորից.

ա. «Հայոց պատմութիւն յերիս հատածս, ասացեալ Մովսէսի Խորենացոյ ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունոյ» բուն հատվածը – Ադամից – 440 թվական, որն ավարտվում է «Ողբով»:

բ. «Մովսէսի Խորենացոյ Վերադարձութիւն ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին, չորրորդ դրուագ». որը նախորդ գրքերի հավելվածն է:

գ. «Ի Պարսից առասպելաց» հատվածը, որը գրել է նախորդ միավորներից հետո, և որպես առանձին և անջատ միավոր, չի կցել ոչ մի գրքին:

Այսպիսով, Խորենացին սկզբից մինչև վերջ հավատարիմ է մնացել Վերադարձություն շարադրելու իր սկզբունքին, և խոստումը կատարել է: Խորենացու Պատմության չորրորդ դրվագի մասին վկայություններն ու նրանցից քաղված ցուցումները կասկած չեն թողնում, որ չորրորդ դրվագը, որպես նախորդ երեքի հավելված, գոյություն է ունեցել «Վերադարձություն» անունով:

**Ա. Մովսես Խորենացին սրբագրում է
«Յաղագս Արմատոյն հանուր մարդկութեան»
Հոգուն հակառակ մտածողությամբ չմիաբանող
հին պատմիչների կարծիքները «յայլում տեղոյ»՝
Չորրորդ գրքում**

Խորենացին Առաջին գրքի երրորդ գլխի վերջում, համաձայնելով պատվիրատուի պահանջին՝ «երկար եւ շահաւոր գործով զագգիս մերոյ կարգել զպատմութիւն ճշդիւ ... ի ժամանակէ անկարգ ամբարտակին շինուածոյ մինչեւ ցայժմ», գրում է թե ինչպես պետք է օգտագործի ձեռքի տակ ունեցած նյութը: Գոհունակությամբ ընդունելով պատվիրատուի առաջարկը, Խորենացին Պատմությունն սկսում է ոչ թե նրա ցանկացած աշտարակաշինությունից, այլ հանուր մարդկության արմատից, Ադամից, անշուշտ, Բագրատունու համաձայնությամբ: Եվ Ընծայականից հետո, Դ գլուխը վերնագրում է «Յաղագս զի ոչ սակս Ադամայ եւ այլոց նահապետացն միաբանեցան այլքն ի պատմագրաց» և շարունակում. «Յաղագս Արմատոյն հանուր մարդկութեանս, կամ թէ հաճոյ ումեք թուիցի ասել ծայրին, պարտ էր մեզ սակաւ ինչ անցանել բանիւ, թէ ընդէ՞ր հակառակ Հոգւոյն խորհեալ՝ անմիաբանեցան այլքն ի պատմագրաց, զԲերոսեայ ասեմ, զԲագմավիպէն եւ զԱրիւդենայ, կամ գնոյն ինքն զՆաւկառուցէն եւ զայլոց նահապետացն, ոչ միայն վասն անուանց եւ ժամանակաց, այլ եւ վասն ոչ սկիզբն զառ ի մէնջ հաւատարմացեալս կարգելոյ ազգի մարդկան»⁹⁸:

Արշուղենոսը մյուսների, այսինքն Բերոսոսի և Բագմավեպի նման նրա (Ադամի – Ա. Մ.) մասին ասում է, որ «Եւ զնա ամենախնաման Աստուած եցոյց հովիւ եւ առաջնորդ ժողովրդեանն» որից հետո ասում է. «Թագաւորեաց Աղովրոս (Ադամ – Ա. Մ.) շարս տասն», որ լինում է երե-

սունվեց հազար: Նոյին էլ ուրիշ անուն են տալիս և խիստ երկարակեցություն, թեկուզ և ջրհեղեղի և երկրի ապականության մասին խոսում են Ս. Գրքի համաձայն: Նրանց առաջարկած թվերը հաշվելով, Խորենացին գրում է, որ նրանք չեն համաձայնում առաջարկված անհուն թվերին և ճշմարիտ ժամանակին չեն հավասարի, «երբեմն նուազ եւ երբեմն սաստիկ զհաւաքումն գումարելով»⁹⁹: Ինչպե՞ս վարվել: Ահա այստեղ Խորենացին խոստանում է. «Արդ օրէն էր մեզ աստանօր զկարծիս նոցա յայտնել ըստ կարողութեան, թէ զի՛նչ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ խորհեցան այսպէս զայսոսիկ գրել. այլ վասն երկարութեան առաջիկայ գործոյս՝ այլում տեղոյ եւ ժամանակի զայսոսիկ թողեալ, հատցուք աստանօր զբանս, սկսանելով յադագս այսորիկ որպէս եւ հաւատացեալ եմք»¹⁰⁰, և սկսում է Ադամ նախաստեղծից: Ինչպէս տեսնում ենք, Խորենացին խոստանում է հին մատենագիրների կարծիքները, իր կարողության սահմաններում, բացատրել ուրիշ տեղում և ուրիշ ժամանակ: Առաջինը հանուր մարդկության արմատի կամ ծայրի մասին է, որ հայտնում են Բերոսոսը, Բազմավեպը, և Աքյուդենոսը, չմիաբանելով Սուրբ Գրքի հետ, որը թողնում է հետո ասելու:

Այս նշանակում է, որ Խորենացին հետագայում պետք է բերի նրանց ասածները, որոնցում արտահայտված են հեղինակների կարծիքները, և բացատրի թե ինչ մտածողությամբ են նրանք այդպես գրել: Դրանք մենք պետք է փնտրենք երեք գրքերից դուրս: Իսկ նահապետների կամ արմատի մասին հին մատենագիրների այն կարծիքները, որոնք համընկնում են Ս. Գրքին և որոնց հավատում է ինքը՝ Խորենացին, բերում է շարադրանքում և բացատրում հենց տեղում, կամ հղում է աղբյուրը:

Այստեղից եզրակացություն. Մովսէս Խորենացու հիշյալ աշխատանքը ոչ թե նրա միահար շարադրանքը պետք է լինի, այլ իր հիշած հեղինակների մատենագրական երկերի շարադրանքը, Խորենացու բացատրությամբ. «թէ զինչ իւրաքանչիւր ոչ ի նոցանէ խորհեցան այսպէս զայսոսիկ գրել»:

Հայերեն հնագույն թղթյա ձեռագրում տեսանք, որ «Եւսեբի պատմագրի» խորագրով երեք միավոր ունենք. առաջինը զետեղված է «Մովսէսի Խորենացույ և Անդրեասի» ժամանակագրությունից անմիջապես հետո, որի տակ ամփոփված են Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանականք երկմասնյա» հանրահայտ աշխատության երկու մասերից քաղված վկայություններ: Այստեղ նրան անմիջապես հաջորդում է «Եպիփանոս» խո-

րագիրը, որի տակ ամփոփված են դարձյալ Եվսեբիոս Կեսարացու նշված երկից, ինչպես նաև «Եկեղեցական պատմությունից» առանձին վկայություններ:

Այս նույն ձեռագրի երկրորդ մասում ունենք «Յեկեղեցւոյ պատմութենէն զոր Սերի ասաց» համառոտ և «Սերի ժամանակագրի» ավելի ընդարձակ ու կանոնավոր հատվածները: Որ ձեռագրում այս հաջորդակա-նությունը պատահական չէ, և որ Եվսեբիոս Կեսարացուց քաղված սույն հատվածները նույնն են, համոզվում ենք նրանց համեմատությունից, իսկ որ այն Խորենացու «Պատմության» Չորրորդ գրքի մասն է կազմել, հաստատում են Թովմա Արծրունու վկայությունները՝ «Արծրունյաց տան պատմությունն» երկից (Տախտակ Ա):

Համադրությունից երևում է, որ «Եւսեբի ժամանակագրի» երկու հատվածներն էլ միևնույն նյութն են պարունակում, տարբեր ծավալնե-րով: Եվ որ նրանք, Թովմա Արծրունու հավաստմամբ, մասն են կազմել Մովսես Խորենացու չորրորդ դրվագի կամ դպրության:

ՏԱԽՏԱԿ Ա

(սյունակ 1)

**Թովմա Արծրունի Պատմութիւն
Տանն Արծրունեաց, 1985 թ.**

(սյունակ 2)

**Մատենադարան ձեռ. № 2679
Մովսէսի Խորենացւոյ եւ
Անդրեասի**

122 ... Գրեաց Մեծ վարդապետն Մովսէս տիեզերահռչակեալ Քերթողն զգիրս Պատմութեան Հայոց մեծաց, հրաշագան յօրինուածով, սկսեալ յԱդամայ մինչև ի կայսր Չե-նոն..., որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի չորրորդ դրուագի խոս-տաբանեալ Պատմութեանն՝ Մով-սէսի Խորենացւոյ Վերադարձու-թեան ի վերայ երեցունց դրուա-գեալ հատուածին:

Էջ 29ա Ադամ նախաստեղծ. սա կեցեալ ամս ՄԼ ծնանի զՄէթ:

47ա Փոքր Ղեւովն ամս Ա եւ հի-պատիս Ա:

Չենոն, նորին հայր...

32բ Որիդք Սեմայ՝ Եղամ, և ի նմանէ՝ Եղամացիք:

Ասուր, և ի նմանէ Ասորեսա-նեայք:

14 Իսկ Ասուր երրորդ ի Սեմայ՝ առաջին շինե՛լ զՆինուէ. և Նինոս տասներորդ Սեմայ և ի Քամայ.

Եւ է Նինուէ իսկապէս վիճակ Սեմայ, և ի Նինոս ի զաւակէ Քամայ ըստ Արիսդոնեայ Քաղղեացոյ և ըստ Եւսեբեա Կեսարացոյ և ըստ Մովսէսի Խորենացոյ և ըստ Յովհանու Աղիկառնացոյ ստուգաբանի:

16-18 Բայց քանզի աւերեալ էր Նինուէ Նաբրովթայ ի բռնանալն ի վերայ Սեմեացն, և զԲաբելոն փոխանակ նոր շինեալ՝ ի թագաւորելն Նինոսի առնու զԲաբելոն և շինե՛լ զՆինուէ՝ և փոխե՛լ անդ զթագաւորութիւն Ասորեստանի:

Դարձեալ քանզի Մեստրիմ ի Քամայ ըստ բաժանման ազգին և աշխարհին, շինե՛լ զԵգիպտոս և անդ հարստանան ազգապէտաբար, և առանձին:

Ի Կանոնի (Եւսեբեայ–Ա. Մ.) անդ գտցես զՆինոս և զՇամիրամ և զԱբրահամ, և զվեշտասաներորդ հարստութիւն Եգիպտացոյ... որպէս և ի չորրորդ դպրութեանն Մովսէսի: Իսկ Նինոս և Շամիրամ տիրեն Ասիացոյց և Եգիպտացոյց...

44 Նինոս ... ըստ օրինակի Բելայ... ասի թագաւորեալ ամենայն Ասիաստանի և Լիբէաստանի, բայց

32ր Որդիք Քամայ՝ Քուշ, և ի նմանէ Եթովպացիք:

Մետրայիմ, և ի նմանէ՝ Եգիպտացիք...

թագաւորեն Ասորեստանեայքն:

Եւսեբի ժամանակագրի. Եպիփանու

47ր Բեդոս թագաւորեաց ամենայն Ասորեստանեայ ամս ԿԲ, բայց ի Հնդկաց:

ՉՇամիրամայ թելը առասպելս յաւդեն, որ ունի զԱսիա և զհող երկրին հարթե՛լ, վասն ջրհեղեղացն. եւ զԲաբիլոն նորոգե՛լ եւ պարսպե՛լ:

Ի ԼԵ ամի Շամիրամայ, Աբրահամու ԽՄ յորեղենի: Յորեղն ըստ Երայեցոյց՝ Ծ ամ է:

48ա Առ Նինեաւ թագաւորութեամբն Ասորեստանեայց, Եգիպտացոյց կշռի վեշտասաներորդ հարստութիւն... ԷԺ հարստութիւն՝ հովիւքն թագաւորէին ամս ԾԳ:

ՉԵգիպտացոյց թագաւորս հովիւս՝ ի դէպ է անուանել զՅովսէփ եւ զեղբարսն, զի երեւէին սոքա ի ժամանակին՝ առ հովուացն Եգիպտոսի իշխանութեամբ իջեալ յԵգիպտոս:

միայն ի Հնդկաց, որ և զՆինուէ քաղաք առաջին արքունեաց շինեալ յԱսուրայ...

Եւ ի վախճանելն իւրում ... ետ զիշխանութիւն կնոջն իւրում Շամիրամայ, որ և նա քաջագոյն և սիրեաց ամենայնի, որոց և Նինոս, և զԲաբելոն պարսպօք ամրացոյց ... ի մահն Շամիրամայ և բան յունութիցն որ զնմանէ՝ այս ամենայնի գտանի յայլոց ասացեալ, որ տիրեաց ամս ԽԲ:

(սյունակ 3)

**Մատենադարան ձեռ. № 2629
Եւսեբի ժամանակագրի**

Էջ 207 Նինոս յառաջ քան զԱրրահամ ԽԲ ամառք շինէ զՆինուէ:

201բ Նախ՝ ամենայն Ասիացոց, բաց ի Խնդկաց թագաւորէ Նինոս ամս ԾԲ:

Ի սորա Խ-ամի Եբրայեցոյ Արրահամու Ա ամն էր, որ Քաղդեացիսն էր...

Նինոս շինէ զՆինուէ, զորով աղմկակալ Բակրացոց թագաւորութիւն էր, յորոց վերայ խաղաց Նինոս զաւրաւքն...

Ի թագաւորութեան Նինա և Ի ամին Արրահամու թագաւորեաց

(սյունակ 4)

**Եւսեբիոս Կեսարացի,
Մասն Բ Քրոնիկոն կանոն**

Էջ 62 Ասորեստանեայց առաջին թագաւոր Նինոս (Բեղեան) թագաւորեաց ամենայն Ասիացոց, բայց ի Հնդկաց, ամս ԾԲ:

Ի ԽԳ ամի թագաւորութեան սորա, ծնաւ Արրահամ

... Եւ առ Եգիպտացիս ԺՁ երորդ իշխանութիւն էր, զոր և հարստութիւն կոչեն:

Նինոս շինեաց զՆինոս քաղաք երկրին Ասորեստանեայց, զոր Եբրայեցիք Նինուէ կոչեն:

Էջ 64 Ասորեստանեայց թագաւորեաց կին Նինոսի Շամիրամ, զորմէ

Շամիրամ կին Նինա, ամս ԻԲ, գորմէ առասպելս յաւդեն, թէ ունի զԱսիա և զհող երկրին հարթէ վասն ջրհեղեղի, եւ զԲաբելովն նորոգէ և պարսպէ ի Ի ամին Աբրահամու:

Սկիզբն առաջին յորեղեանին է ԽԷ ամէն Աբրահամու էր:

Եւ Եգիպտացոց ԺՁ որդ (վեշտասաներորդ) հարստութեան, առ որով թագաւորեցին և Թերայեցիք ամս ՃԿ.

202ա Լ ամի (Իսահակա) զԵգիպտացոց թագաւորին զհովիւսն, ի դէպ է անուանեալ զՅովսէփ եւ զեղբարս նորա, քանզի երևին սոքա ըստ ժամանակացն, որ առաջիկա առ հովուացն յԵգիպտոս իջեալք:

անբաւ իրք պատմին, որ և զԱսիա կալաւ, և ընդդէմ յորդութեան ջուրց թումբս կանգնեաց, և զբազում քաղաքս աշխարհին Բաբելացոց շինեաց վերստին:

Էջ 78 Առ Եգիպտացիս ԺԷ երորդ հարստութեամբ թագաւորեցին հովիք, ամս ՅԳ:

Զթագաւորս Եգիպտացոց հովիւս համարիմք անուանեալս վասն Յովսէփայ և եղբարց նորա, որք ի սկզբանն անդ որպէս հովիւք իջին յԵգիպտոս:

Այժմ քննենք «Սերի ժամանակագրի» ընդարձակ հատվածն ամբողջությամբ: Մարդկության արմատի մասին պատմող հին մատենագիրների՝ Բերոսոսի, Բազմավեպի, Աբյուղենոսի և այլոց երկերը մեր ժամանակներն են հասել (մասամբ) Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակականք երկմասնեայ» աշխատության միջոցով¹⁰¹, որից և օգտվել է Մովսես Խորենացին:

Հնագույն թղթա ձեռագրում «Սերի ժամանակագրի» խորագրի տակ գետեղված են հետևյալ միավորները.

ա. «Ժ արանց շարս»

բ. «Ժ արանց իմաստասիրաց է պատմութիւնս», ուր ներկայացված են՝

1) Հին մատենագիրները՝ թվով տասը՝ իրենց աշխատությունների թվարկումով, որոնք Եվսեբիոսի երկի աղբյուրներն են: Այս հատվածները առնված են երկի Ա մասից (էջ՝ 359):

2) Երկրորդ մասը՝ Քրոնիկոնը՝ համառոտված է և նրանից արտածած է քաղաքների և նրանց հիմնադիրների շարքը¹⁰²:

«Ժամանակագրություն պատմական» երկը սկսվում է այսպես. «[Քաղդեացւոց]. Որպէս Քաղդեայք ժամանակագրեն, ի Բագմավէպն Աղեքսանդրեայ և վասն գրոց Քաղդեացւոց, և վասն առաջին թագաւորութեան նոցա:

Չայս՝ Բերոսոս յառաջնում մատենին պատմեաց, և երկրորդումն զթագաւորսն մի ըստ միոջէ յօրինեալ գրեաց ... զայս ձև աւիրնակի. Ապողոդորոս ասէ՝ Նախ թագաւոր կացեալ զԱդովրոս ... շարս Ժ: Բաժանեալ Ժ շար մի թիւ երից հազարից վեց հարիւր ամաց ... և ևս յառաջ մատուցեալ մի ըստ միոջէ կարգաւ թուէ թագաւորս Ատրեստանեայց՝ Ժ. թագաւոր՝ յԱդովրայ յառաջին թագաւորէն մինչ ցՔսիսութրոն...»¹⁰³:

«Միանգամայն ամենեքին լինեն Ժ թագաւորք. Շարք Ծ և Ի: Եւ համարին այսպէս» և բերում է ցուցակը (տե՛ս Տախտակ Բ):

«Միանգամայն թագաւորք Ժ:

Շարք ԾԻ: Եւ ԾԻ շարիցն ասեն առնել ՍԽԳ բիւրս ամաց, եթէ շարն Գ հազար և վեց հարիւր ամ նշանակիցէ:

Չայս Բագմավէպն Աղեքսանդրի գիրք պատմեն ...

Եւ զինչ այն ինչ իցէ, զոր գրիցէ նոյն Բերոսոս անդէն յառաջնումն ի վիպապատումն մատենին՝ պատմեցից, և յառաջինսն՝ որ ասացան, յաւեցից. զոր ի նմին իսկ մատենի եհար Բագմավէպն»¹⁰⁴: Բերոսոսից քաղելով նոյն բանը պատմում է նաև ինքը՝ Բագմավէպը¹⁰⁵, ապա Արշուղենոսը. «... Բայց թագաւորեալ աշխարհին նախ զԱդովրայ ասեն. այլ վասն իւրոյ անձինն այսչափ ինչ բանք են պատմելոյ, զի զնա ժողովրդեանն ամենախնամն Աստուած եցոյց հովիւ, որ թագաւորեաց շարս Ժ և շարն Վ և Ո ամ»¹⁰⁶:

Համեմատենք Եվսեբիոս Կեսարացոյց քաղած սույն հատվածը, Հայերեն հնագույն թղթյա ձեռագրի «Սերի ժամանակագրի» առաջին միավորի՝ «Ժ արանց շարքի» և Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութեան» առաջին գրքի չորրորդ գլխի հետ: Բերոսոսի ցանկը բերված է սկզբի հանձնարարականով՝ իսկ ձեռագրինը՝ նաև Խորենացու բացատրությամբ (տե՛ս տախտակ Բ և կարծիքը):

ՏԱԽՏԱԿ Բ

**Եւսեփոս Կեսարացի,
Ժամանականք Մաս
Ա**

«Չայս՝ Բերոսոս յա-
ռաջնում մատենին
պատմեաց, և երկրոր-
դումն զթագաւորսն մի
ըստ միոջէ յօրինեալ
գրեաց ... զայս ձև օրի-
նակի.

Ապողոդորոս ասէ՝

**Նախ թագաւոր կա-
ցեալ զԱղովրոս ...
շարս Ժ: Բաժանեալ
զշար մի թիւ երից հա-
զարից և վեց հարիւր
ամաց ... և ևս յառաջ
մատուցեալ՝ մի ըստ
միոջէ կարգաւ թուէ
զթագաւորս Ասորես-
տանեայց՝ Ժ. թագա-
ւոր՝ յԱղովրայ յառա-
ջին թագաւորէն մին-
չեւ զՔսիսութօրոն ...:**

(Էջ 14–16) Միանգա-
մայն ամենէքին լինին
Ժ թագաւորք. շարք Ճ և
Ի: Եւ համարին այսպէս.

**Մովսէս Խորենացի,
Պատմութիւն Հայոց**

(Էջ 13) «Յաղագս Ար-
մատոյն հանուր մարդ-
կութեանս, կամ թէ հա-
նոյ ումեք թուիցի ասել
ծայրին, պարտ էր մեզ
սակաւ ինչ անցանել
բանիւ թէ ընդէ՞ր հակա-
ռակ Հոգւոյն խորհեալ՝
անմիաբանեցան այլքն
ի պատմագրաց, զԲերո-
սեայ ասեմ, զԲագմավի-
պէն և զԱրիւդենայ.
կամ զնոյն ինքն զՆաւա-
կառուցէն և զայլոց նա-
հապետացն, ոչ միայն
վասն անուանց և ժա-
մանակաց, այլև վասն ոչ
սկիզբն զառ ի մենջ հա-
ւատարմացեալս կար-
գելոյ ազգի մարդկան:

**Մատենադարան
ձեռ. 2679
Սերի Ժամանակագրի**

(Էջ 201ա) Դարձեալ
Քաղդեացւոց վիպա-
գիւտս ամաց, զոր ի Ժ
արանց ասեն առնել
շարս ՃԻ: Եւ ՃԻ շա-
րիցն ասեն մինչև
ՄԻԳ¹⁰⁷ բեր, թէ Վ
(Ո)¹⁰⁸ ամ նշանակէ
շարն, թէ ի Բեղա, որ
Արամագոն ասեն ի նո-
րա արարչութենէն
ցՔսիսութօրա: Եւ պատ-
մէ զայս Բերովսորա¹⁰⁹:

ա Աղովրոս շարս Ժ:
բ Աղապարոս շարս Գ:
գ Աղմէդոն շարս ԺԳ:
դ Ամմէնովն շարս ԺԲ:
ե Ամեգաղարոս շարս
ԺԸ:

զ Դաւոնոս շարս Ժ:
է Եդովանքոս շարս
ԺԸ:

ը Ամենփսինոս շարս
Ժ:

թ Ոտիարտէս շարս Ը:
ժ Քսիսուրոս շարս
ԺԸ:

Միանգամայն թագա-
ւորք Ժ:

Շարք ԺԻ: Եւ ՃԻ շա-
րիցն ասեն առնել ՄԽԳ
բիւրս ամաց, եթ շարն
Գ հազար և վեց հարիւր
ամ նշանակիցէ:

Չայս Բազմավէպն
Աղէքսանդրի գիրք
պատմեն ...

(Էջ 17–25) Բերոսոս
բայ ասէ ...

(Էջ 46–47) **Աբիդենայ,
Վասն առաջին թագա-
ւորութեանն Քաղ-
ղէացոց.**

Քանգի ասէ վասն նո-
րա Աբիդենոս հանգոյն
այլոցն այսպէս. «**Եւ
զնա ամենախնամն
Աստուած եցոյց հովիւ
և առաջնորդ ժողոր-
դեանն**»: Յետ որոյ ասէ.
«**Թագաւորեաց Աղով-
րոս շարս տասն**» որ
**լինի ամբ երեսուն և
վեց հազար:**

**Նոյնպէս և յաղագս
Նոյի այլով անուամբ
վարին և ժամանակօր
անբաւիք.**

թէպէտ և վասն ջրոյն
սաստկութեան և վասն
ապականութեան երկ-
րի՝ զոյգ հոգևորացն
բարբառին բանից. նոյն-
գունակ և զթիւ նահա-
պետացն տասն՝ գՔսի-
սութեաւ հանդերձ
թունեն»:

(Էջ 22) ... Առաջինքն ի
վիպասանացն յաղագս
այսորիկ հանեցան շա-
րագրել ... Բայց որպէս
ի սկզբանն երբեմն
նշմարտեն, երբեմն

ա Աղորոս շարս Ժ:
բ Աղապատրոս շարս
ԺԳ:

գ Աղամող շարս ԺԳ:
դ Ամէնով շարս ԺԲ:
ե Ամեգաղորոս շարս
ԺԸ:

զ Դաւոնոս շարս Ժ:
է Աւոդովրանքոս
շարս ԺԸ:

ը Ամենփաւնոս շարս
Ժ:

թ Ոտիարտէս շարս Ը:
ժ Քսիսուր շարս ԺԸ:

**«Չսոսա կոչեն թա-
գաւորս եւ անգիտու-
թեամբ այսչափ
ամաւքս ուրանան
զԱստուած եւ զնորին
զարարչութիւնն, զոր
Հոգւովն Աստուծոյ
Մովսէս պատմէ»:**

Ո՛ւմ է պատկանում
այս բացատրությունը:

Եվսերիոս Կեսարա-
ցու «Քրոնիկոնի» մեջ
այդպիսի բան չկա:

... Բայց թագաւորել
աշխարհին նախ զԱ-
ղորվայ ասեն. այլ վասն
խրոյ անձինն այսչափ
ինչ բանք են պատմելոյ,
զի զնա ժողովրդեանն
ամենախնամն Աս-
տուած եցոյց հովիւ, որ
թագաւորեաց շարս Ժ,
և շարն է՝ Վ և Ռ ամ:

... Յետ նորա տիրեաց
Աղապատրոս...

... և Քսիսութօրոս»:

ստեն – **որպէս յաղագս
Նախաստեղծին, ոչ
առաջին մարդ ասելով
զնա, այլ թագաւոր,
սոյնպէս անուն խժա-
կան նմա և ամս տա-
լով երեսուն և վեց հա-
զար.** իսկ թուով նահա-
պետացն և ջրհեղեղին
յիշատակս՝ զոյգ և հա-
ւասար Մովսիսի, –
նոյնպէս և յետ ջրհեղե-
ղին երիս կարգելով արս
անուանիս յառաջ քան
զաշտարակաշինու-
թիւնն, զկնի նաւարկու-
թեանն Քսիսութօրեայ ի
Հայս՝ ճշմարտեն, իսկ
անուանցն փոփոխ-
մամբ և բազմօք այլովք՝
ստեն»:

Երրորդ սյունակի վերջում նշված բացատրությունը ոչ Բերոսոսինն է, ոչ Բազմավեպինը, ոչ էլ Աբուղենոսինը, ընդհակառակը, գրված է նրանց տեսակետի դեմ: Այդ երեք հեղինակները նահապետներին թագավոր են համարում, հակառակ Մուրր Գրքի, ոչ միայն տարբեր անուններ ու ժամանակներ նշելով,– գրում է Խորենացին,– այլև մարդկային ազգի սկիզբ դնելով ոչ այն, որ մեզ համար ստույգ և արժանահավատ է: « ... Հին վիպագիրները ... ինչպես սկզբի մասին երբեմն ճշմարիտ են ասում և երբեմն ստում են,– օրինակ՝ նախաստեղծին չկոչելով առաջին մարդ, այլ թագավոր: Նրան օտարոտի և նշանակությունից զուրկ անուն են տալիս և երեսուն և վեց հազար տարվա կյանք վերագրելով ստում են, իսկ նահապետների թվով և ջրհեղեղի հիշատակությամբ գուզնթանում են Մովսես մարգարեին ... Քսիսութօրոսի Հայաստան նավարկությունից

հետո՝ ճշմարիտ են խոսում: Իսկ անունների փոփոխումով և ուրիշ շատ բաներով՝ ստում են», – գրում է Մովսես Խորենացին¹¹⁰:

Նրա Հայոց պատմությունից բերված սույն քաղվածքներում արտահայտված է նույն միտքը, ինչ նահապետների վերը բերված շարքի ամփոփիչ եզրակացությունն է, ըստ որի, հին վիպագիրները նահապետներին թագավոր կոչելով անտեսում են Աստծո հետ նրանց ունեցած ընտելությունն ու ծանոթությունը, ուրանում են Աստծուն և մոռանում նրա արարչագործությունը:

Կասկած չի մնում, որ սույն եզրակացությունը Մովսես Խորենացուն է, որին «Օրէն էր ... աստանօր գկարծիս նոցա յայտնել ըստ կարողութեան, թէ զինչ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ խորհեցան այսպէս զայսոսիկ գրել»: Հետևեմք № 2679 ձեռագրում «Եւսեբի Ժամանակագրի» շարունակությանը, ապա հին վիպագիրների կարծիքների բացատրությանը չորրորդ գրքում:

Ժ արանց շարքին ու Խորենացու կարծիքին անմիջապես հաջորդում է «Ժ արանց իմաստասիրաց է պատմութիւնս» խորագիրը, որի տակ նշված են Եվսեբիոսի երկի տասը գլխավոր հեղինակները՝ իրենց աշխատությունների հիշատակությամբ: Ցանկն ավարտվում է այսպես «Արդ, գոսսա քննեալ Քննիկոն ընթերցաք եւ գտաք լի պիտոյիւք նշանագործութեամբ, այլ գժամանակն՝ ոչ ստոյգ»¹¹¹: Այս հանձնարարական նախադասությունը Եվսեբիոս Կեսարացու Երկրորդ գրքի՝ Քրոնիկոնի ընդարձակ Առաջաբանի շատ սեղմ ամփոփումն է:

Եվսեբիոս Կեսարացու երկի հայերեն թարգմանության ձեռագրի սկիզբը թերի է, ուստի լատիներենից և հունարենից թարգմանված է հայերենի, որոնցում «նախկին մատեան» (լատիներեն), «յառաջագոյն քան զայս նախակարգութիւն» (հունարեն)¹¹², և վերը նշված «քննեալ Քննիկոն» արտահայտությունները Եվսեբիոսի երկի Առաջին մասը նկատի ունեն, որի պարունակությունը երկրորդ մասում ներկայացված է «Քրոնիկոն» տեսքով: Ահա սրա համառոտագույն տարբերակն ենք գտնում Հնագույն թղթյա ձեռագրում (N 2679) սույն հանձնարարականից հետո, որը սկսվում է, «Նախ ամենայն Ասիացոց, բաց ի Խնդկաց թագաւորէ Նինոս՝ ամս ԾԲ (տես տախտակ Ա, սյունակ Գ)»¹¹³:

Թովմա Արծրունին հաճախ է օգտվում Մովսես Խորենացուց և հիշում աղբյուրը: Քամի ճյուղի ծննդաբանության մասին գրում է. «Նինոս

ի գաւազէն Քամայ ըստ Արիստոտելայ Քաղղեացոյ և ըստ Եւսեբեայ Կեսարացոյ և ըստ Մովսէսի Խորենացոյ»¹¹⁴: Արծրունին նկատի ունի Խորենացու Պատմության Առաջին՝ «Ծննդաբանութիւն Հայոց մեծաց» գրքի Ե գլուխը, ուր բերված է Քամի ճյուղի ծննդաբանությունը, և ավարտված Նինոսով («Քամայ մինչև զՆինոս») ¹¹⁵: Այդպես է նաև Հայկի և Բելի մասին գրելիս, Արծրունին նկատում է, որ «լաւագոյնս ևս ... պատմէ Մեծ Քերթողն Մովսէս»¹¹⁶, որը դարձյալ գտնվում է Խորենացու Պատմության Առաջին գրքում¹¹⁷:

Բայց ահա և այնպիսի վկայություններ, որոնք բացակայում են Խորենացու առաջին երեք գրքերում և ընծայվում են Խորենացուն. «... Ի Կանոնի (Եւսեբեայ – Ա. Մ.) անդ գտցես զՆինոս, և զԾամիրամ, և զԱբրահամ և զվեշտասաներորդ հարստութիւն Եգիպտացոց, և ի Չորրորդ դպրութեանն Յուլիանոս Աղիկառնացոյ, որպէս և ի Չորրորդ դպրութեանն Մովսէսի»¹¹⁸: Արծրունին նշում է նաև այն գրքի անունը, որի մեջ հանդիպել է այդ հատվածին՝ «**Մովսէսի չորրորդ դպրությունը**»:

Այս «չորրորդ դպրության» մեջ Թ. Արծրունին կարդացել է նաև «Նինոս շինէ զՆինուէ» վկայությունը, որի ճշմարտության հետ համաձայն չէ Թովման, քանի որ մյուս աղբյուրները վկայում են, որ «Ասուր Մեմա շինէ զՆինուէ»: Ուրեմն, «Նինոս շինէ զՆինուէ» Թովման կարդացել է Խորենացու «Չորրորդ դպրության» մեջ, նաև Եվսեբիոսի Կանոնում, ինչպես նաև «Եւսեբի պատմագրի» հատվածի վերջում, նույն կանոնից քաղված քաղաքների և նրանց շինողների ցանկում, ուր Հռոմից հետո երկրորդը նրան է վերաբերում. «ԼԸ. Նինոս յառաջ քան զԱբրահամ ԽԲ ամաւք, շինէ զՆինուէ»¹¹⁹:

Կրկին անդրադառնալով Նինոսին և Ծամիրամին, Արծրունին գրում է. «Նինոս... ըստ օրինակի Բելայ ... ասի թագաւորեալ Ասիաստանի և Լիբեաստանի, բաց միայն ի Հնդկաց, որ և զՆինուէ քաղաք առաջին արքունեաց շինեալ Ասուրայ...

Եւ ի վախճանելն իւրում ... ետ զիշխանութիւն կնոջն իւրում Ծամիրամայ, որ և նա քաջագոյնս տիրեաց ամենայնի, որոց և Նինոս, և զԲաբելոն պարսաօք ամրացոյց... և զմահն Ծահմիրիմայ և բան յուրթիցն որ ցնմանէ՝ այս ամենայն գտանի յայլոց ասացեալ, որ տիրեաց ամս՝ ԽԲ»¹²⁰:

Այս ամենի մասին, Թ. Արծրունու խոստովանությամբ, ինքը կարդացել է Խորենացու «Չորրորդ դարության» մեջ և Եվսեբիոսի մոտ (տե՛ս վերը և համեմատիր):

Այսպիսով, հնագույն թղթյա ձեռագրում «Սերի պատմագրի» խորագրի տակ գետեղված «Ժ արանց շարքը», «Ժ արանց իմաստասիրաց պատմութեան» աղբյուրների ցանկը և նրա շարունակության պատմական վկայությունները, քաղված են Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակական պատմութիւն» (Մաս Ա. Բ.) երկից և գտնվել են Խորենացու Պատմության Վերադարձության մեջ՝ Չորրորդ գրքում:

Եվսեբիոս Կեսարացուց բերված սույն քաղվածքներով Մովսես Խորենացին շարունակում է հանուր մարդկության արմատի մասին մի քանի խոսք ասելու խոստաբանության կատարումը: «Ժ արանց շարքը» բերելով նա ցույց է տալիս, որ հին պատմագիրները սխալվել են աստվածների թագավոր համարելով, իսկ «Ժ արանց իմաստասիրաց պատմութեամբ» շարունակում է Նոյի երեք որդիների ճյուղագրությունը այնտեղից, որտեղ կանգ էր առել «Հայոց պատմության» Առաջին գրքում, ուր Սեմի, Քամի, Հաբեթի ծննդաբանությունը ավարտվում է Աբրահամ, Նինոս, Արամ նահապետներով: Խորենացին «Հայոց պատմության» մեջ շարադրում է Արամի ճյուղագրությունը, «Վերադարձության» մեջ՝ չնայած խիստ համառոտ, շարունակում է Աբրահամից, Նինոսից և մասամբ Հաբեթից սկզբնավորող ճյուղագրությունը, հարակից իրադարձությունների մասնակի հիշատակությամբ:

«Սերի ժամանակագրի» հատվածը «Քրոնիկոն կանոնից» բանաբաղություն է. վկայություններն ընտրված են նպատակին համապատասխան, ուստի երբեմն պարզապես կրճատված են, սկզբից կամ վերջից, երբեմն՝ համառոտված, առանձին բառեր սղելով՝ խմբագրված, նույնիսկ վերաշարադրված: Շատ տարբեր է հատուկ անունների տառադարձությունը: Թվում է, թե տարբեր մարդիկ են թարգմանիչները:

Ահա որոշ վկայությունների առադրություն.

**Եւսեբիոս Կեսարացի. Քրոնիկոն
Վենետիկ, 1818 թ.**

Էջ՝ 92 ՃԺ ամն Յովսէփայ, յորում
վախճանեցաւ: Յետ որոյ մահու՝
ծառայեն Եգիպտացւոց երրայե-
ցիքն ամն ՃԽԴ: Եւ ընդ ամենայն
Եգիպտոս յամելոյն երրայեցւոց
ժամանակք ՄԺԵ համարեալ յի-
ջիցն Յակոբայ և որդւոցն իւրոց:

98 Յ-որդ և Ծ-երորդ ամ առ Աբ-
րահամ Աստուծոյ աւետեացն:
Յայնմ ամի Ամրամ ծնանի զՄով-
սէս՝ լեալ ամաց Հ-ից: Եւ էր Եգիպ-
տոս ծառայութեանն ԿԴ ամ:

102 (ՃԷ ամի ծառայութեան) Մովսէսի թողեալ յեգիպտացւոց
հրահանգսն, յանապատին զգաս-
տութեան առաքինութեամբ, ի
ճարտարմտել յանձին ցուցանէր:

104 Ն-որդ և Լ-որդ ամ առ Աբրա-
համ Աստուծոյ աւետեացն: Մինչ
զՁ-որդ ամն վարէր Մովսէս աս-
տուածայայտնութեանն, ի լերինն
արժանի լինէր. և նոյն զօրավար յԵ-
գիպտոսէ ելից ազգին երրայեցւոց:
Եւ ընդ նոսա յանապատին ամն Իս,
և անտի ցՄողոմոնի շինուած տա-
ճարին Երուսաղէմի՝ ամբ ՆԶ:

106 – (Բ ամի Մովսէսի) զԷ ամիս
գործեցին զխորանն

Մերի Ժամանակագրի

ձեռ. № 2679

(ա) Էջ՝ 202ա ՃԺ ամաւ վախճանի
Յովսէփ: Յետ որոյ ծառաեն ամն
ՃԽԴ:

(բ) ԿԴ ամի ծառայութեանն ծնա-
նի Ամրան զՄովսէս:

(գ) Մովսէս թողեալ զԵգիպտոս
ՃԷ ամի ծառայութեանն զհրանկսն,
յանապատի զառաքինութիւն ճար-
տար ամն ելից ինքն ցուցանէր:

(դ) ՆԼ ամի ծառայութեան Մովսէ-
սի աստուածայայտնութիւն ի Սի-
նա, եւ ընդ նոսա՝ յանապատին՝ ամն
Իս: Եւ անտի ցՄողոմոն և ցշինած
տաճարին ամս՝ ՆԶ:

(ե) Բ ամի Մովսէսի գործի վրանն
զԷ ամիսս: ԼԹ ամին Մովսէսի
սկիզբն Ծ-որդ Ա-երորդ յորեղենին
ըստ երրացւոց:

108 Մովսէս վախճանի: Յետ որոյ երբայեցւոյ առաջնորդէ Եսու՝ ամս ԻԷ: Մինչև ցաա հինգ գիրքն Մովսէսի, յորս կան պատմութիւնք և գործք Վ-աց և Չ և Լ ամաց՝ ըստ Եօթանասնիցն թարգմանութեան:

110 Յետ Յեսուայ վախճանելոյ տիրեն երբայեցւոց այլագգիք ամս Ը, որ և խառնին իսկ ընդ Գողոնիէ-ղի ամացն ըստ հրէիցն աւանդութեան:

(Այստեղից – Ամք Աբրահամու ՇՀԱ – մինչև ՌԽԲ (էջ 110–154) ոչ մի վկայութիւն չկա ձեռագրում):

202–204 [Հ ամի գերութեանն] առ Կիւրոսիւ արձակելոյն հրէից ազատութիւն լինի, և թողութիւն տաճարին շինութեան՝ ի գործ անկանի, և կատարի տաճարն առ Դարեհիւ, ի շուրջ բնակելոցն զմիջին ժամանակսն խափանելոյ զշինուածն, առ որով Պարսից թագաւորին Դարեհի՝ ուստեր Վշտասպեայ, էր ամ երկրորդ:

Յամի երկրորդի Դարեհի տաճարն Երուսաղէմի շինի ի Չորաբաբելայ, և կատարի ի չորս ամս: Միաբանէ սոցին և Կղեմէս՝ յառաջնում մատենին գրեալ զայս ձև օրինակի: Եւ ձգեցաւ գերութիւնն մինչև յամս Հ-երորդ. ցածուցեալ յերկրորդ ամին Դարեհի ուստեր Վշտասպեայ՝ Պարսից և Ասորես-

(գ) Յետ Մովսէսի Յեսու առաջնորդեաց ամս ԻԷ: Մինչև ի սա են Ե գիրք Մովսէսի:

(է) Եւ յետ Յեսուա այդագգիքն կալան ամս Ը:

(ը) 203 Հ ամի գերութեան առ Կիւրոսիւ արձակելոյ ազատութիւն լինի եւ թողութիւն, եւ շինելոյ տաճարին գործ արկանի, եւ տաճարն առ կատարի Դարեհիւ: Ի շուրջ բնակչացն զմիջին ժամանակին խափանեցաւ շինուածն, առ որոյ Դարեհ թագաւոր Պարսից:

(թ) Դարեհ Վշտասպեան ամս Բ: Ի սորա Բ ամի տաճարն շինի ի Չորաբաբելէ եւ կատարի ի Դ ամ: Միաբանի այսմ Կղեմ յառաջնում մատենին, գրել զայս ձև աւիրնակի. Եւ գրեցաւ գերութիւն ձգեալ ցամն Հ որդ, ցածուցեալ Բ ամին Դարեհի եւ Ասորեստանի և Եգիպտոսի իշխանութեան:

տանեաց և Եգիպտացոց իշխանութեանն եղելոյ թագաւորի: Առորով Անգէ և Չաքարիա, և յԲԺ մարգարեիցն հրեշտակն՝ որ և Մադաքիա՝ մարգարեանային: Եւ էր քահանայապետ Յեսու ուստր Յովսեփէկայ:

Չայս յիշատակեալ ի մենջ՝ այրս Կղեմէս: Բայց մինչև ցերկորոյ ամն Դարեհի ձգելոյ Հ երորոյ ամի տաճարին աւերած՝ ի վկայ ի մօտոյ երաշխաւոր Չաքարիա մարգարէ է. Տէր, ասէ, ամենակալ՝ մինչև ցե՞րք ոչ ողորմեսցիս Երուսաղէմի և քաղաքացն Հրէաստանի, զորս անտես արարէր այս Հ որդ ամ:

Չայս յիշատակեալ ի մենջ՝ **Կղեմ:** Բայց մինչ ցԲ ամն Դարեհի ձգելով Հ որդի աւերածոյ տաճարին վկայէ եւ Չաքարիա. Տէր ամենակալ մինչև ցե՞րք ոչ ողորմեսցիս Երուսաղէմի եւ քաղաքաց Հրէաստանի, զոր անտես արարէր ահա Հ ամ է:

Երեմիա այսպէս ասէ. Տէր յորժամ մերձեսցի լնու ի Բաբելոն Հ ամ, այց արարից: **Կղեմ** հազագելով ասէ

Եկաւ մնաց գերութիւնն ամս Հ:

Եզեկիէլ՝ Աւր յամի եղի գլեզ:

Դանիէլ՝ Ա ամի Դարեհի որդւոյ Արշաւրա ի զաւակէ Մարաց, ես՝ Դանիէլ խելամուտ եղէ զրոց թուոց, որ եղեւ Բան Տեառն առ Երեմիա, ի կատարումն աւերածոյն Երուսաղէմի ամս Հ:

Բերված ցուցումները խոսում են ավելի հունարենից, քան՝ հայերեն ամբողջական թարգմանությունից կատարված բանաքաղության օգտին: Այդ տեսակետից շատ բնորոշ է վերջին վկայությունը: Ամբողջական թարգմանության մեջ վերջին հատվածը, որ ունենք համառոտի մեջ, բացակայում է: Հավելյալ հատվածի մի նախադասությունը միայն

«Կդէմ՝ եկավ մնաց գերութիւնն ամս Հ», կա Եփեսեփոսի երկի Ա մասում (էջ 184):

Այս տեսակետի օգտին են խոսում նաև հետևյալ փաստերը.

Ամբողջական թարգմանության մեջ (մաս Բ, էջ 232). «Պարթևք Մակեդոնացւոց ապստամբեցին, եւ ի նոցանէ թագաւորեաց

Արշակ, ուստի եւ Արշակունիք»:

Համառոտում (ձեռ. 2679 – էջ 204բ): «Պարթևք ի Մակեդոնացւոց ապստամբեցին եւ ի նոցանէ թագաւորեաց Արշակ **Քաջ**, ուստի՝ Արշակունիք»:

Խորենացի, Հայոց պատմություն. (գիրք Բ – գլուխ Ա). «Ապստամբեցին Պարթևք ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոցն, ուստի եւ թագաւորեաց Արշակ **Քաջ** ... անուանեցան Արշակունիք յԱրշակայ»:

«Անդրեասի և Խորենացու ժամանակագրություն». «Եփեսեփ ժամակագրի և Եպիփանի». «Պարսից թագաւորք» խորագրի տակ. «Եւ Պարթևք ի Մակեդոնացւոց ապստամբեցին, եւ ի նոցանէ թագաւորեաց Արշակ **Քաջ**»¹²¹:

Այսպես է բանը կապված նաև Արտաշեսի «**Ուշիմ**» մականվան հետ:

Անդրեասի ժամանակագրության մեջ, Հիպպոդիտոսին հաջորդող առաջին հատվածը «Պարսից թագաւորք» շարքն է: Այնտեղ. «Արտաշէս Ուշիմ թագաւորեաց ամս Իս»¹²²:

Մերի ժամանակագրի Համառոտում. «Արտաշէս Ուշիմ՝ Իս» (էջ 204ա): Ամբողջական թարգմանության մեջ «**Ուշիմ**» չկա. «Արտաշէս ամս Իս» (էջ 216), բայց կա սկզբի մասում՝ «Արտաշէս Ուշեղ ամս Իս» (էջ 33), որը լրացված է Սամվել Անեցու «Հաւաքմունք»-ից (էջ՝ 15):

Այս՝ նախ ցույց է տալիս, որ Անդրեասի ժամանակագրությանը կից «Եւսեփի ժամանակագրի» և համառոտի՝ «Մերի ժամակագրի» հատվածները միևնույն ձեռագրից նույն համառոտումի մասերն են, տարբեր ճակատագրի ենթարկված: Ապա նրանց տարբերությունը Եփեսեփոսի ամբողջական թարգմանությունից՝ նշանակում է, որ Խորենացու ձեռքի տակ գտնվել է նախորդից տարբեր հունարեն բնագիր, որը նա օգտագործել է ոչ միայն Վերադարձության մեջ բանաբաղությամբ, այլև Պատմության առաջին երկու գրքերում: Իսկ թղթա ձեռագրում մեզ հասած երկու բնագրերի տարբերությունները, երբ մեկում առկա վկայությունը բացակայում է մյուսում, ցույց է տալիս, որ Եփեսեփոսի Քրոնիկոնից կա-

տարված Խորենացու համառոտվածքը ավելի ծավալուն է եղել, և մեզ հասած բնագրերը ընդօրինակողների ծաղկաքաղման հետևանք են:

Ուրեմն Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնի» համառոտ թարգմանությունը Խորենացունն է: Այդ ժամանակ, այսինքն՝ 474 թ. հավանաբար, ամբողջական գործը դեռ թարգմանված չի եղել:

Իր վիճակի և կատարած աշխատանքի մասին Մովսես Խորենացին դիմելով Սահակ Բագրատունուն գրում է. «Ձի եւ ես այր եմ ծերացեալ եւ հիւանդկախ **եւ անպարպ ի թարգմանութեանց**, եւ զերագելն միայն խոկացի, ոչ ինչ մաքրագունից պարապեալ բանից, զի եւ քո կամքդ կատարեսցին, եւ ես ճողոպրեցայց ի քոց հարկեցուցանող բանից եւ աղաչանաց»¹²³: Ուրեմն ծերացած և հիվանդոտ, թարգմանություններից զուլի բարձրացնելու ժամանակ չունեցող Պատմահայրը պատմագիրքը շարադրելիս, խոսքի մաքրությանը հետևելուն ուշադրություն չի դարձրել, միայն շտապել է ավարտին հասցնելու և պատվիրատուի կամքը կատարած լինելու համար:

Անդրադարձե՞լ է, արդյոք, Պատմահայրը Եվսեբիոսի «Քրոնիկոնի» խոսքի մաքրությանը կամ թարգմանությունն ամբողջացնելու: Հայտնի չէ:

Մարդկության Արմատի մասին Եվսեբիոս Կեսարացուց քաղված սույն հատվածը Խորենացու խոստումներից առաջինին է վերաբերում և գտնվել է Վերադարձության մեջ: Վերադարձության մեջ համառոտելով Եվսեբիոս Կեսարացու ժամանակագրության երկրորդ մասը՝ «Քրոնիկոն կանոնը», որն սկսվում է Նինոսից ու Աբրահամից, կցում է Ժարանց շարքին, և հասցնում մինչև Տիտոս Անտոնիոս: Վերջին կայսրը, ինչպես նաև Հռոմի, Երուսաղեմի, Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի եպիսկոպոսները կարծես հիշատակվում են ժամանակագրության սահմանները պահպանելու համար: Ավարտվում է՝ «ՅԱբրահամէ ցԿոստանդիանոս ՍՅԻԳ (2343), ողիմպիատ՝ ՍՀՁ»⁵⁰ այսինքն այնտեղ, որտեղ ավարտվում է Եվսեբիոսի «Քրոնիկոնը»:

Սրանից հետո նույն Քրոնիկոնից ներկայացվում է քաղաքների հիմնադիրների ու հիմնադրման ժամանակների համառոտ ցանկը, որը սկսվում է Հռոմով և ավարտվում Նիկոբոլիսով:

Որ այս ժամանակագրությունը Եվսեբիոս Կեսարացու Քրոնիկոնի համառոտ խմբագրությունն է, անհերքելի իրողությունն է, իսկ որ այն մասն է կազմել Մովսես Խորենացու Հայոց Մեծաց պատմության «Վե-

րադարձություն» գրքի, վկայում է Թովմա Արծրունին իր Պատմության մեջ (տե՛ս աստ, Տախտակ Ա):

Այսպիսով, իր խոստաբանությանը հավատարիմ, բերելով Ադամ-Նոյ տասը նահապետների շարքը ուրիշ՝ Ադովրոս-Քսիսություն անուններով և թագավոր համարելով, Խորենացին եզրակացնում է, որ սրանց կոչելով թագավոր, հին պատմագիրները անգիտությամբ հազարամյակներ ուրանում են Աստծուն և նրա արարչագործությունը:

Հին պատմագիրներին հակառակվող այս տեսակետը պատկանում է Մովսես Խորենացուն, որով Պատմահայրը սրբագրում է Բերոսոսի, Բազմավեպի և Բյուղենոսի այդ հարցում թույլ տրված սխալը:

«Քրոնիկոնից» համառոտաձև հատվածում Խորենացին շարունակում է Նոյի երեք որդիների ժառանգների պատմությունը: Քանի որ Պատմության առաջին գրքում Նոյի որդիների ծննդաբանությունը սկսելով Սեմից, Քամից և Աբեթից հասցրել էր Աբրահամ, Նինոս և Արամ, Վերադարձության մեջ, շարունակում է Աբրահամի և Նինոսի սերունդների շարքը, իսկ Արամի սերունդների շարունակությունը Հայոց պատմության երեք գրքերում է շարադրված:

Ղ. Ալիշանի հայտնաբերած «Յադագս մահուան Տրդատայ թագաւորի հգօրի, քաջի եւ առաքինոյ» մասունքից հետո, որը վկայված էր Թովմա Արծրունու երկում, այս Չորրորդ գրքի երկրորդ միավորն է, որ հայտնաբերվում է Խորենացու խոստաբանության հիման վրա, և հաստատվում Թովմայի վկայություններով:

**Բ. Մովսես Խորենացին նույն հարցի մասին
«ուրիշ բացատրությունների համար» հրավիրում է
միևնույն տեղում, առաջարկելով «Յեկեղեցական
պատմութենէ զոր Սերի ասաց» հավելվածը**

Հանուր մարդկության արմատի մասին խոսելով և խոստանալով անդրադառնալ հարցին ուրիշ տեղ և ժամանակ, մենք այն տեսանք «Սերի ժամանակագրի» հավելվածում, քաղվածք Եվսեբիոսի Ժամանակագրության առաջին մասից, և կարդացինք Մովսես Խորենացու կարծիքը հարցի վերաբերյալ:

Սակայն դեռևս խոստանալու ժամանակ, երբ նա ընդհատում է խոսքը և սկսում նահապետների պատմությունը՝ ինչպես որ ինքը հավատա-

ցած է, փաստերի ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում կրկին անդրադառնում է հարցին և կրկին խոստանում վերը հիշված տեղում ուրիշ բացատրություններ տալ այդ հարցի առթիվ: Նա գրում է. «Արդ՝ զայսն վասն սորա ի տեսութեանց ի հրավիրեալն մեր յուղարկեսցուք տեղի. իսկ որ առձեռն պատրաստն է՝ ասացուք»¹²⁴:

Ստ. Մալխասյանցը «Հայոց պատմության» աշխարհաբար թարգմանության մեջ «Արդ՝ այս մասին ուրիշ բացատրությունների համար կուղարկենք մեր հրավիրած տեղը, իսկ ինչ որ առձեռն պատրաստ է, կասենք» նախադասությունը ծանոթագրում է այսպես. «Բնագրում գրված է. «Ի հրավիրեալն մեր յուղարկեսցուք տեղի»: Խոսքը մութ է. հայտնի չէ, ինչ տեղի վրա է ակնարկում հեղինակը: Մենք թարգմանեցինք ինչպես կարելի էր բնագիրը հասկանալ քերականորեն, սակայն երաշխավոր չենք, որ ուղիղ հասկացած լինենք: Ստեփանեն թարգմանել է «մեր ենթադրած ուրիշ տեղին կթողնենք»¹²⁵:

Մեծավաստակ գիտնականը, բնականաբար, ամեն ինչ ճիշտ է արել, և՛ ուղիղ է հասկացել, և՛ ճիշտ թարգմանել: «Երաշխավոր» չլինելու պատճառն ուրիշ է: Բանն այն է, որ նա ժխտում է Խորենացու «Հայոց պատմության» չորրորդ գրքի գոյությունը: Իսկ այս խոստաբանության մեջ Խորենացին «ուրիշ բացատրությունների համար» ուղարկում է «մեր հրավիրած տեղը», այսինքն. վերը նշված «ուրիշ տեղ և ժամանակ» գրած չորրորդ դրվագը կամ «Վերադարձությունը», որը հավելված է նախորդ երեք գրքերի:

Մովսես Խորենացին Ենովսի, որ «առաջինը կոչեց Աստծուն, եւ այն՝ հուսով» պատմության մի մասը թողնում է հետո անդրադառնալու, «իսկ ինչ որ պատրաստն է» պատմում է: «Եվ ինչո՞ւ է այս այսպես,– հարցնում է Խորենացին,– և ի՞նչ պատճառներից սա առաջինը հուսաց Աստծուն կոչելու, և ինչպես պետք է հասկանալ կոչել բառը:

Որովհետև Ադամը իսկապես աստվածաստեղծ է, նա էր, որ Աստծու բերանից պատվեր ստացավ, ինչպես ասված է, և հանցանք գործելով ու պահվելով՝ «Ո՛ր ես» հարցը նրանից է լսում և ոչ ուրիշ մեկից, նույնպես և հանցանքի պատիժը նրա բերանից է լսում:

Ադամից հետո Աբելը Աստծուն մերձավոր ու ծանոթ լինելով, նրան գոհ է մատուցանում, որ ընդունելի է լինում: Արդ՝ երբ սրանք Աստծուն ընտանի էին, ու նրան ճանաչում էին, ինչո՞ւ Ենովսի մասին է ասվում, թե

առաջինը կոչեց Աստծուն, և այն՝ հուսով: Խորենացին այստեղ բացատրում է. «Որովհետև մարդկանց առաջինը պատվիրազանց գտնվելով իր գործած չարիքի պատճառով արտաքսվեց դրախտից և Աստծու (տեսությունից), հետո Ադամի որդիներից (Աբելը), ամենից մերձավորն Աստծուն, սպանվում է իր հարազատ եղբորից:

Այնուհետև տեղի չունեցավ ոչ աստվածային խոսք և ոչ որևէ հայտնություն՝ մարդկային ազգն ընկնում է տարակուսանքի և անհուսության մեջ, այլև իրապես ինքնահաճո գործերի մեջ: Սրանց մեջ սա հուսալից լինելով՝ ուղղամտությամբ կոչում է Աստծուն: Ուրեմն սա Աստծուն օգնության է կանչում»: Շարունակվում է Ադամի սերունդների ծննդաբանությունը: Տասներորդը՝ Նոյ նահապետն է, որին «որդի անունով մեծարեց Ս. Գիրքը, իբրև հայտնի և նշանավոր մարդու և հայրենական առաքիլությունների արժանավոր ժառանգի»¹²⁶: Նոյի ժառանգներից է սերում մարդկությունը, նաև իր ժողովուրդը, ինչն ուրանում են հին պատմագիրները: Եվ Խորենացին ձեռնամուխ է լինում նրանց սխալն ուղղելուն: Մովսես Խորենացու խոստացած այլ բացատրությունների համար հրավիրած տեղը Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմություն» աշխատությունն է, որի ծաղկաքաղը գետեղված է «Վերադարձության» մեջ՝ «Յեկեղեցական պատմութենէ գոր Մերի ասաց» խորագրով:

Մովսես Խորենացին «Հայոց պատմության» մեջ բավականին տեղեկություններ է բերում այդ երկի թարգմանության, նրա պարունակության և նրանից օգտվելու մասին: Ավարտելով «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի իններորդ գլուխը, Խորենացին գրում է. «Այստեղ սպառվում են ծերունի Մար Աբաս Կատինայի պատմությունները», իսկ հաջորդ գլխում շարունակում է. «Կսկսենք պատմել քեզ Ափրիկանոս ժամանակագրի հինգերորդ գրքից, որին վկայում են Հովսեպոս և Հյուպոդիտոս և ուրիշ շատերը հույներից: Որովհետև նա ամբողջապես փոխադրեց /հունարենի/ ինչ որ Եդեսիայի, այսինքն Ուռհայի դիվանում գրվածքներ կային մեր թագավորների մասին: Այս մատյանները այստեղ փոխադրված էին Մծբինից և Պոնտոսի Սինոպից մեհենական պատմություններից: Թող ոչ ոք չկասկածի, որովհետև մենք ինքներս մեր աչքով տեսանք այն դիվանը: Եվ մերձավոր վկա ու երաշխավոր թող լինի Եվսեբիոս Կեսարացու Եկեղեցական (պատմություն) գիրքը, որը մեր երանելի ուսուցիչը Մաշտոց՝ թարգմանել տվեց հայերեն: Փնտրել տուր այս

գիրքը Գեղարքունիքում, Մյունյաց գավառում, և կգտնես առաջին դպրության տասներեքերորդ գլխում, որտեղ վկայում է, թե Եղեսիայի դիվանում եղել են մեր առաջին թագավորների բոլոր գործերը մինչև Արգար և Արգարից հետո մինչև Երվանդ: Եվ կարծում եմ, որ մինչև այժմ էլ պահպանվելիս կլինի նույն քաղաքում»¹²⁷:

Եվսերբիոս Կեսարացու գիրքը երանելի Մաշտոց վարդապետը հայերեն է թարգմանել տվել 417–420 թվականների քառամյակում, ինչպես հաստատել է Գ. Տեր-Մկրտչյանը¹²⁸: «Եկեղեցի անունը քրիստոնեության հետ նոյնանշան եղաւ եւ քրիստոնեութեան պատմութիւնն ալ եկեղեցական պատմութիւն անունն առաւ», նկատում է Մ. Օրմանյանը¹²⁹: Այնպես որ մենք այս երկում գործ ունենք քրիստոնեության պատմության հետ, որը Աստուծո հոգով պատմել է Մովսես նախամարգարեն և նշված երկի սկզբի հիմնական աղբյուրն է:

Ուստի Մովսես Խորենացին դիմել է սույն երկին, իր տեսակետը բացատրել ըստ իր կարողության, նրանից քաղելով անհրաժեշտ հատվածներ և զետեղել է «Վերադարձության» մեջ: Իսկ մինչ այդ, ինչպես խոստովանում է Պատմահայրը և գտնում ենք «Հայոց պատմության» առաջին դպրության վերջում, «Պատմութիւն վասն թագաւորին Ուրհայի» տասներեքերորդ գլուխն օգտագործում է Արգար թագավորի պատմությունը շարադրելիս:

«Յեկեղեցւոյ պատմութենէ գոր Սերի ասաց» հատվածը վերցված է Եվսերբիոսի պատմագրքի առաջին դպրության երկրորդ գլխից, որն ամբողջովին վերաբերում է Քրիստոսի կանխությանը, ինչպես երևում է նաև վերնագրից. «Երկրորդ, հատած սկզբանց գոր ասացեալ են վասն կանխութեան աստուածութեան Փրկչին և Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի որդւոյն Աստուծոյ»:

Հաջորդը՝ «Երրորդ, վասն անուանն Յիսուսի Քրիստոսի, զի յայտնի էր և պատուեալ առ սուրբ մարգարէսն», դարձյալ սկսում է Մովսեսից, «Քանզի երկրպագեալ եւ փառաւորեալ անուն Քրիստոսի յառաջին Մովսէս եցոյց երկնաւոր արինական փառաւք, եւ պէս-պէս նմանութեան խորհրդով զի գիտակ էր, թէ անուն Քրիստոսի անուն է աստուածեղէն»:

Քաղվածքներ կան նաև Ե, Զ, Ժ գլուխներից:

Ահա սկիզբը.

«Արդ սկիզբն արարից բանիցս, որպէս յառաջագոյն կանխեցին ի վերին եւ սքանչելի աստուածութենէ անտի Քրիստոսի, որ կանուխ յառաջագոյն է, քան զայս տուչութիւնս մարմնաւոր:

... Չի է աւրինակ նորա երկու որոշմունս, որ համեմատի ի մարմին. զի գլուխ է աստուածութիւն նորա եւ յոտսն համեմատեալ կշիռ՝ մարդկութիւն նորա, բնակիցն մեր, որ զգեցաւ վասն փրկութեան մերոյ:

Արդ յորժամ արասցուք սկիզբն բանիցս մերոյ ի կանխութիւն անտի աստուածութիւն նորա, լինի այնուհետեւ կատարեալ լի բովանդակ ի կարգելն իւրում սովին այսուիկ, եւ ի կանխութիւն և ի հնութիւն քրիստոնէից երևեալ ճանաչի, **զի եւ յառաջագոյն սքանչելի եւ փառաւորեալ էր Աստուած, եւ ոչ որպէս կարծեն ոմանք, թէ արդեւս նոր երևեցաւ նա»**: Դժվար չէ նկատել, որ ընդգծվածը վերաբերում է հին պատմիչներից նրանց, ովքեր ուրանում են Աստծուն և նրա սքանչելագործությունը:

« ... Չայն որ Նա ինքն է միայն ծնունդ աստուածութեան, որ յառաջագոյն է քան զամենայն արարածս, որ երևին, եւ որ ոչն երեւի, զաւրագլուխն զաւրութեան անմահ երկնաւորաց ... Չայն որ հաստիչն է ամենայնի ընդ Հաւր իւրում: Չայն որ Նա ինքն է պատճառ ամենայն եղելոց: Չի Նա ինքն է որդի ճշմարիտ միածին Աստուծոյ: Չի Նա է ի վերայ ամենայնի տէր եւ Աստուած եւ թագաւոր, որ միանգամայն զտէրութիւն եւ զիշխանութիւն՝ հանդերձ զաւրութեամբ եւ աստուածութեամբ, եւ պատին ի բնութենէ անտի գոյութեան Հաւր ունի: Նա որ ըստ խորհրդոց ասելով գրոց վասն աստուածութեան Նորա. Ի սկզբանէ էր Բանն, եւ ինքն Բանն էր առ Աստուած, եւ Աստուած է Բանն, եւ ամենայն ինչ նովաւ եղել եւ առանց նորա եւ ոչինչ ոչ եղել:

Չսոյն եւ զայս Մովսէս առաջին եւ գլուխ մարգարէիցն ի ժամնակին իբրեւ գրեաց նա Հոգւովն Աստուծոյ վասն լինելոյ եւ հաստատութեան արարածոց եւ վասն նորին Քրիստոսի գրեաց, թէ Նա է արարիչ ամենայնի և պատրաստիչ, այսինքն՝ վասն Բանիւ Աստուծոյ, որ ծնեալն էր ի սկզբանէ: Եւ զՆա արար իւր հաղորդ էակից որդին հաստատել զմարդն, զի ասաց – Ասէ՛ Աստուած արասցուք մարդն ըստ նմանութեան ըստ պատկերի կերպարանաց մերոց»: Ի վերայ այսորիկ կնքեաց այդ եւս մարգարէ յասելն իւր՝ թէ Նա ասաց եւ եղել, այսինքն՝ զի հաղորդեալ Նա ի գործս Հաւր կամաւք նորա»¹³⁰:

Ահա թե ինչ նկատի ունեն Մովսես Խորենացին, երբ գրում էր, թե «գոր Հոգովն Աստուծոյ Մովսես պատմէ»:

Մարգարեություններից բերված վկայություններից հետո, որոնցում ցույց էր տրվում Զրիստոս Աստծու կանխությունը, հեղինակը գրում է. «Արդ զի էր նա յառաջագոյն Բան Աստուծոյ եւ ումէք երեւեալ լինէր, զի թեպէտ եւ ոչ ամենայն մարդոյ, զայս սակաւաւքս ասացաք: Իսկ թէ վասն որոյ ոչ լինէր քարոզել ամենայն ազգաց յառաջագոյն՝ արդ ցուցցուք յայտնապէս»¹³¹: Նույն պատճառներն են, ինչ Խորենացու մոտ նկատեցինք՝ հպանցիկ «... զի ի ժամանակին իբրեւ արհամարեաց մարդն առաջին պատուիրանաւքն Աստուծոյ, զլացեալ զրկեցաւ ի սքանչելի կամացն անտի եւ նոյնժամայն անկաւ ի կեանս մահկանացուս ի փոքր ժամանակեայս, եւ փոխանակեաց նա զայն գրգութիւն փրկութեան գոր ունէր զԱստուծոյ, ընդ այս երկիր անիծից եւ նգովից:

Իսկ զաւրէնս եւ զհրաւունս կամ զընդոթիւն իմաստութեան եւ ոչ զանուն նորա բնաւ ընդունէին նոքա, այդ իբրեւ երամակք վայրենիք. յանդգունք՝ յանապատին շրջէին նոքա, եւ զխորհուրդ բնութեանն զաւրինաւորս եւ զսերմանիս շինութեան զգիտութեան ոգւոյ ապականէին ...աշտարակ յերկրէ յերկինս գործեալ խորհէին, եւ յիմարութեան մտաց իւրեանց ի տեղուղէ իւրեանց պատերազմել ընդ այն որ է Աստուած ամենայնի:

... Յայնմ ժամանակի իմաստութիւն Աստուծոյ որ յաւիտենիցն էր Բանն այն, որ ի սկզբանէն էր բազմում ողորմութեամբ իւրոյ առ որդիս մարդկան, մերթ ի ձեռն հրեշտակաց, մերթ այն իսկ զաւրութիւնն Աստուծոյ, որ է փրկիչ մեր, միում կամ երկուց առաջնոց անտի սիրելեաց Աստուծոյ ըստ նմանութեան պատկերի մարդոյ երեւեցաւ նոցա ...որպէսզի եղիցի շինութիւն բազում, սէր եւ բարեկամութիւն ընդ միմեանս:

Եւ արդ այսուհետեւ ամենայն մարդկան յամենայն արարածս ցուցանեն իբրեւ զմարդս որ կամեցան յառաջագոյն աւգտեցան եւ կարող են այսուհետեւ ընդունել զգիտութիւն Հաւր, նոյնիսկ այն ուսուցիչն ընտրութեան սքանչելեաց, այն որ հաղորդն է ընդ Հաւր իւրում Բանն Աստուած եւ իմաստութիւնն, որ զգեցաւ մարմին, արար հաշտութիւն ազգի մարդկան...

Եւ կատարեցաւ մարգարէութիւն Դանիէլի, որ ետես Հոգւովն Աստուծոյ զտեսիլն Աստուծոյ, եւ նկարեաց մեզ մարդկաւրէնն...»¹³²

Բագում տարիներ Աստծուն և նրա արարչագործությունը ուրացող հին մատենագիրների մասին Խորենացու խոստացած բացատրությունները զտնում ենք այս հատվածում, որը թղթյա ձեռագրում նախորդում է «Սեբի ժամանակագրի» և «Եպիփանի ասացեալ» հատվածներին, որոնք նույնպես մաս են կազմել «Վերադարձության», ուր և լրացուցիչ բացատրությունների համար հրավիրում է Պատմահայրը:

«Յաղագս մահուան Տրդատայ թագաւորի հզօրի, քաջի եւ առաքինոյ» Ղ. Ալիշանի հայտնաբերած մասունքից հետո, որը վկայված էր Թովմա Արծրունու երկում, Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնի» համառոտումն ու «Եկեղեցական պատմութիւնից» քաղվածքը «Վերադարձութեան» հաջորդ միավորներն են, որոնք հայտնաբերվեցին Խորենացու խոստաբանությունների հետքերով:

Եկեղեցական Պատմության Ծաղկաքաղը «Վերադարձության» մեջ զետեղված է եղել «Մովսէսի Խորենացւոյ և Անդրէասի» Ժամանակագրություններից հետո, և «Սեբի ժամանակագրի» միավորից առաջ, ինչպես ձեռագրի երկրորդ մասում ենք տեսնում:

ԶՈՐՐՈՐԴ ԴՐՎԱԳ

«Ի ՀՆՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ ԱՄԵՆԵԻՒՆ ԱՆՍՈՒՏ» ԵՐԿԸ

Ա. Մովսես Խորենացին երկի սկզբից և վերջից լրացնելով կազմում է «Ի սկզբանէ մինչև առ մեզ» ժամանակագրություն

Մովսես Խորենացին «Հայոց Պատմության» առաջին գրքի չորրորդ գլխում Սուրբ Գրքին չմիաբանող մատենագիրների մասին պատմելը հետաձգելուց հետո, սկսում է պատմել նահապետների մասին, ինչպես որ հավատացած է:

Ադամ նախաստեղծից հասնում է մինչև Նոյ նահապետ: Հաջորդ, հինգերորդ գլուխը Նոյի որդիների ծննդաբանությունն է, որ հավասար է գալիս մինչև Աբրահամ, Նինոս և Արամ:

«Եւ այս յայտնի է ամենեցուն, զի դժուարահաւաք եւ տաժանելի է որպէս գիւտ ժամանակացն ի սկզբանէ մինչև առ մեզ՝ առաւել եւս գիւտ նախարարականաց ազգաց ծննդոց երից որդւոցն Նոյի, ցորքան կամք իցեն խուզել ումէք ըստ իւրաքանչիւր դարուց: Մանաւանդ զի աստուածայնոյն Գրոյ զիւրսն ի բաց հատեալ յինքն սեպիական ազգ՝ ելիք գայլոցն իբր զարհամարհելեացն եւ իւրոց անարժան կարգելոց բանից»¹³³: Խորենացին գտնում է ցանկալի երկը և կարողանում է հաստատել, որ Նոյի որդիների ծննդաբանությունը հավասար է գալիս մինչև Աբրահամ, Նինոս և Արամ:

«Չորոց մէք սկսեալ ճառեսցուք՝ որքան է կարողութիւն, որպէս գտաք զհաւաստին ի հնոց պատմութեանց, մերով մասամբ ամենեւին անսուտ»¹³⁴: Հին պատմությունների մեջ այդ հավաստի վկայությունները, որոնք վերաբերում են առաջին խոստաբանությանը, գտնվում են նույն թղթյա հնագույն ձեռագրում: Այդ Անդրեասի ժամանակագրությունն է: «Եւ գտաք զայսոսիկ արդարեւ Յունաց դպրութեամբ, – գրում է նա. – զի թեպէտ եւ Յոյնք ինքեանք ի Քաղդէացւոցն փոխեցին իւրեանց լեզուն, եւ թեպէտ եւ Քաղդէացիք ինքնական յօժարութեամբ եւ կամ ի հրամանէ թագաւորաց հարկեալ զայս իրագործել, որպէս Առիոս ոմն եւ

այլք բազումք, սակայն մեր Յունաց համարիմք, որպէս ի նոցանէ ուսեալք»¹³⁵:

Խորենացին ձեռնամուխ է եղել «գազգիս մերոյ կարգել զպատմութիւնն ճշտիւ», որի ակունքները հասնում են մինչև հանուր մարդկության Արմատը, իսկ այդ Արմատի մասին հին մատենագիրների մոտ տեղեկություններ չկան. եղածն էլ հակասական է Ս. Գրքի այն տեղեկությունների հետ, որոնց ինքը համաձայն է և հավատում է:

Սուրբ Գիրքն էլ «յուրայիններին զատելով իբրև իր սեփական ազգ՝ մյուսներին լքեց, իբրև արհամարելի և իր կողմից նշանակվելու անարժան (ազգերի)»¹³⁶: Եվ Խորենացին հին պատմությունների մեջ գտնում է հավաստին, որն, իր կարծիքով, կատարելապես ճշմարիտ է: Եվ մարդկության ծայրի պատմությունը սկսում է այդ ճշմարիտ Պատմությունից: Եվ սկսում է, որտեղից սկսում են եկեղեցական մատենագիրները, ըստ քրիստոնեական կրոնի, այսինքն՝ առաջին մարդուց: Այդպիսի գիրք Անդրեասի ժամանակագրությունն էր, իսկ սրա հիմքն էր Հիպոդիտոսի «Ազգահամարք երից որդոցն Նոյի...» երկը, ուր հեղինակը խոստանում էր նախնիների պատմությունը ցույց տալ «համառատիւք վկայութեամբ ի Սուրբ Գրոց»: Այդպես էլ անում է. «Սկսցուք ճառել զբան ի սկզբանէ արարածոց.

Առաջին մարդն եղեալ ամաց ՃԼ ծնաւ զՍեթ:

Սեթ ամաց (ՄԵ) ծնաւ զԵնովս:

Ենովս՝ ՃՂ՝ ծնաւ զԿահինան.

Կահինան ամաց ՃՀ՝ ծնաւ զՄադադիէլ» և այլն¹³⁷:

Ահա և Անդրեասի ժամանակագրության սկիզբը, որը որոշ փոփոխությունների է ենթարկվել:

«Ադամ Նախաստեղծ, սա կեցեալ ամս ՄԼ ծնանի զՍեթ: Եւ եկեաց ամս Չ մինչև ի ՃԼԵ ամն Մադադայէդի...» և այլն¹³⁸:

Մովսես Խորենացին վերցնում է Անդրեասի ժամակագրության սկզբից նահապետների ազգահամարը մինչև Նոյ, առանց կենսագրությունների, և հայտնում նրանց մասին իր կարծիքը: Մենք այդ տեսանք նախորդ դրվագում:

Մարդկության Արմատի պատմության սկզբից հետո Մովսես Խորենացին Հայոց Մեծաց պատմության Առաջին գրքի հաջորդ Ե գլխում կարգում է Նոյի որդիների ծննդաբանությունը մինչև Աբրահամ, Նինոս,

և Արամ: «Իսկ դու, ով ուշիմ ընթերցասերդ, հայեաց աստանօր ընդ հաւասարութիւն կարգի երկց ազգացդ մինչև ցԱբրահամ, ցՆինոս և ցԱրամ, եւ զարմացիր»¹³⁹:

Անդրեասի Պատմության քննությունը կատարել է Բարսեղ Սարգիսյանը «Բազմավեպի» 1903 թ. ԺԱ և ԺԲ համարներում, «Մ. Խորենացւոյ պատմագրութեան ուսումնասիրութեան ընթացքը եւ անոր հնութեան նոր ապացոյցները»¹⁴⁰ աշխատության մեջ: Այն նվիրված չէ Մովսէս Խորենացու Հայոց պատմության չորրորդ գրքին, ոչ էլ գրված է Ղ. Ալիշանի հետևությամբ: Ինչպես երևում է խորագրից, հեղինակը հետապնդում է որոշակի նպատակ. ցույց տալ Խորենացու Պատմության հնությունը: Բանն այն է, որ և՛ օտար, և՛ մերազնյա որոշ գիտնականներ Խորենացուն 5-րդ դարից տեղահանելով, ապարդյուն փորձում էին նրան տեղափոխել ուրիշ դար, և տեղը չէին գտնում: Բ. Սարգիսյանը «Մովսէսի Խորենացւոյ և Անդրեասի» ժամանակագրության հիման վրա, որը մկրտում է «Անանուն ժամանակագրութիւն Է դարու» խորագրով, ցույց է տալիս, որ Խորենացու «Պատմությունը» գրվել է 7-րդ դարում:

Անդրեասին տեղ-տեղ նույնացնում է Անանունի, իսկ սրան՝ Խորենացու հետ: Ուրեմն Խորենացին 7-րդ դարում, կամ նրանից առաջ՝ արդեն եղել է: Ավելի լավ է հետևենք քննությանը:

Հարցի նախապատմությունից հետո անցնելով «անանուն հեղինակի մը ձեռքով գրված ժամանակական պատմական հմտալից և ընդարձակ գրությանը, որը ...կրկրէ... «Մովսիսի Խորենացւոյ եւ Անդրեասի» խորագիրը», հարցնում է. «Ո՞վ է արդյոք անանուն գրության բուն հեղինակը, որուն համաձայն ըլլալու է նաև արժեքը..., և շարունակում է. «կամ այն է թէ Հայոց պատմութեան հեղինակը՝ Անանուն ժամանակագրութենէն քաղելով զանոնք հյուսած է իր պատմության մեջ, որով և 685 փրկչական թվականեն վերջ գրված ըլլալու է, և կամ ըսել՝ թե այդ թվականին գրող Անանուն գրիչն իսկապէս առաջինեն առած է և հետևաբար՝ ժամանակով անկէ շատ ավելի կրտսեր:

Առաջին կետն այն ժամանակ միայն կարևորություն մը պիտի ունենար՝ եթե Անանուն ժամանակագրութեան մէջ բերված հատվածի վրա կամ բնավ որեւէ հեղինակի անուն գրված չըլլար, և կամ ուղղակի Անանիա Շիրակացու անունը դրոշմված: Իսկ որովհետեւ ասոնցմէ ոչ մինն է

և ոչ միւսը, այլ ընդյակառակն, ինչպէս տեսանք, բաց որոշակի կերպով «Մովսէսի Խորենացույ» խորագրուած է, ինչպէս անոր հաջորդ հատվածների վրա այ՛ «Անդրէասի», «Եպիփանու» և «Եվսեբիոսի», որոնցմէ որ քաղված են: Ուրեմն կմնա անպատճառ ընդունել երկրորդ նախադասութիւնը, որպէս անհերքելի ճշմարտութիւն»¹⁴¹: Այսինքն՝ 686-ին գրող Անանուն գրիչն իսկապէս Հայոց «Պատմութենէն առած» և «Ժամանակով նրանից շատ ավելի կրտսեր է»: Չանագան պատճառաբանություններով հաստատելով վերը ասվածը, հավաստում է, որ իր «եզրակացությունն ալ ուժին մէջ անխախտ կմնա»¹⁴²:

Ահա այստեղ Բարսեղ Սարգիսյանը գրում է. «Բայց ես կուզեմ այստեղ հրավիրել ընթերցողաց ուշադրութիւնը մի ուրիշ կետի վրա եւս, որը կարող է աւագ նշանակութիւն ունենալ Խորենացու նույնիսկ կարծեցեալ չորրորդ գրքին կամ Վերադարձության նկատմամբ»: Նշված երկու հատվածների համեմատությունից եզրակացնում է, որ նահապետների ծննդաբանական թվականները երկուստեք միմյանց համաձայն են, բացառությամբ կենսագրականների, որոնք միայն Անանունն ունի.

«Մէթ կեցեալ ամս երկերիւր եւ հինգ՝ ծնանի գենովս,

Եւ եկեաց սա ՉԷ, մինչև ի քսան ամն Ենովքայ»

Ընդգծվածը ունեն և՛ Խորենացին և՛ Անանունը, երկրորդը՝ (կենսագրականը–Ա. Մ.), միայն Անանունը:

Նկատելով, որ այդ ընդարձակ հատվածը Մ. Խորենացու անունն է կրում, հարց է տալիս. «Արդեօ՞ք այդ հավելվածները անանունեն ներմուծած են, թէ ընդհակառակն առնված են Խորենացու Վերադարձութեան անյայտացած գրքէն, որը պատմութիւնէն վերջը գրված էր և ծանօթ է դարուն:

Եթե ստուգիվ պատմական հիմ մը ունի Թովմա Արծրունու վկայութիւնը և անոր ի հաստատութիւն Հ. Ալիշանէն և վերջերս ալ Գևորգյան Բարդուղիմէոս վարդապետեն մէջ բերված փաստերը՝ հակառակ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանին, ասով կունենանք ահա մի ավելի հին և զորեղ փաստ ի նպաստ Վերադարձութեան»¹⁴³:

Ապա շարունակում է. «Սակայն Անանունի ժամանակագրության մէջ ուրիշ տեղին, որ անմիջապէս կհաջորդէ Խորենացու արդեն մէջ բերված հատվածին, բայց այս անգամ ուղղակի Անդրէասին վերագրված է,

և կը թվի հակառակը ապացուցել. այսինքն թե՛ Անանունին ըլլան այդ հավելվածները... զի Անանունին հարաբերությունն այժմ Անդրեասին հետ է և ոչ Խորենացու:

Բայց զարմանք այն է՝ որ Խորենացին այստեղ ևս անակնկալ կերպով կուգա և հարաբերության մէջ կը մտնէ Անանուն յիշատակարանին հետ, և կը մտնէ նոյն ձևով կամ չափով: Ստուգիվ՝ բանանք Հայոց պատմութեան Ա գրքի Ե գլուխը, որուն վերնագիրն է «Յաղագս հաւասար գալոյ ազգաբանութեան երից որդւոցն Նոյի՝ ցԱբրահամ և ցՆինոս և ցԱրամ» և այլն, համաձայն պիտի գտնենք Անդրեասի անունով եղած Անանունի քաղուածքին:

Մովսէս Խորենացի Պատմութիւն Հայոց, Ա. գլ. Ե.

**Անդրեաս
(ըստ Անանուն ժամանակագրի)**

«Եւ յայս յայտնի է ամենեցուն...
... Չորոց մեք սկսեալ ճառեսցուք՝
որքան եւ կարողութիւն, որպէս
գտաք զհաւաստին ի հնոց պատմութեանց. մերով մասամբ ամենեւին անսուտ:

Սեմ կեցեալ ամս հարիւր, յետ երկուց ամաց ջրհեղեղին, ըստ աստուածային բանից, ծնանի զԱրաքսադ:

Արփաքսադ (կեցեալ) ամս հարիւր երեսուն եւ հինգ՝ ծնանի զԿայնան:

Կայնան ամս հարիւր եւ սքան՝ ծնանի զՍաղայ:

Սաղայ ամս հարիւր եւ երեսուն՝ ծնանի զԵբեր:

«Սեմ էր ամաց ՃԲ, ծնաւ զԱրաքսադ՝ յերկրորդում ամին յետ ջրհեղեղին, եւ եկաց ամս Ծ մինչեւ ի Ճ եւ Ա ամն Փաղեգայ:

Արփաքսադ եղեալ ամաց ՃԼԵ ծնանի զԿայինան, եւ եկեաց Կայինան ամս ՅԼ մինչեւ (զՍաղայ)

Սաղա եղեալ ամաց ՃԼ ծնաւ զԵբեր. եւ եկեաց ամաց ՃԼԴ ծնաւ զՓաղեկ, եւ եկեաց առ նովաւ ամս ՆԼԳ մինչեւ ԼԸ ամն Նաքովրայ:

Երբեր ամս հարիւր երեսուն եւ չորս՝ ծնանի զՓաղեկ»:

Ռագաւ ամս հարիւր եւ երեսուն՝ ծնանի Սերուք:

Սերուք ամս հարիւր եւ երեսուն՝ ծնանի զՆաքովր:

Նաքովր ամս եւթանասուն եւ ինն՝ ծնանի զԹարայ:

Թարա ամս եւթանասուն՝ ծնանի զԱբրահամ:

Երբեր եղեալ ամաց ՃԼԴ ծնաւ զՓաղեկ, եւ եկեաց առ նովաւ ամս ԼՆԳ մինչեւ ԼԸ ամս Նաքովրայ:

Եւ առնին ի ջրհեղեղէն մինչեւ **ցՓաղեկ ազգք հինգ**, ամք ՇԻԵ:

Եւ յԱդամայ ազգք հնգետասան, ամք ՍԶԿԷ»:

«Փաղեկ եղեալ ամաց հարիւր եւ երեսուն ծնաւ զՌագաւ:

Ռագաւ եղեալ ամաց հարիւր երեսուն եւ երկուց՝ ծնաւ զՍերուք:

Սերուք եղեալ ամաց հարիւր եւ ինն՝ ծնաւ զՆաքովր:

Նաքովր եղեալ ամաց հարիւր եւ ինն՝ ծնաւ Թարայ:

Թարայ եղեալ ամաց եւթանասնից՝ ծնաւ զԱբրահամ:

«Եւ առնին ի ջրհեղեղէն մինչեւ **ցՓաղեկ՝ ազգք հինգ**» վկայությանը ընդգծված բառերը Բ. Սարգիսյանը ծանոթագրում է. «Անդրեասի այս տեղին, ուր ներմուծելով (հակառակ Եվսեբիոսի և Ափրիկանոսի) Կայինանին Սեմից հինգերորդ սերունդ է համարում Փաղեկին, շատ լավ համաձայնում է Խորենացուն, և հետևաբար, որպես աղբիւր է ծառայել սրան (Խորենացուն – Ա. Մ.): Եվ Խորենացին «Գտաք զհաւաստին ի հնոց պատմութեանց» բացատրութեամբ այդ է հասկանում»: Խորենացու իսկ վկայությամբ և փաստացի օգտագործմամբ Անդրեասի ժամանակագրությունը իր աղբյուրն է, այսինքն այստեղ Մովսես Խորենացին և Անդրեասը նույնանում են¹⁴⁴:

Բ. Սարգիսյանն այնուհետև նկատում է, որ Անանուն (իմա՝ Անդրեասի–Ա. Մ.) ժամանակագրությունը հաջորդ էջերում նշանակելով Նոյի երեք որդիներից սերված 72 ազգերը, նրանց բնակության տեղերը, անունները, գիրն ու գաղութները, վերստին անդրադառնում և կարգում է Սեմի հաջորդների թվականը, և կարգում է մնացածների ցուցակը՝ նման Խորենացու «Պատմության» Ա. գրքի Ե գլխի առաջին սյունակին,

սկսելով Փաղեկով, վերջացնում է Աբրահամի ծնունդով: Անդրեասի և Խորենացու սույն ցուցակը համեմատելով, հեղինակը պարզում է, որ Փաղեկի տարիներից երեք տարի պակասեցված է, Ռագավի տարիներին՝ երկու տարի ավելացված: Այսինքն Սեմի ծննդաբանությունը հասցված է մինչև Աբրահամ, սրանով լրացվում է Խորենացու առաջարկած նահապետների ցանկը, որով երկու ցանկերը կատարյալ համաձայնության են գալիս. «Ալ ըսելիք չկա, – գրում է Բ. Սարգիսյանը և եզրակացնում, – Համենայն դեպս Խորենեան հատվածիս Անդրեասի քով այս անսովոր ձևով գտնվիլն՝ ուրիշ կերպ կարելի չէ մեկնել, բայց եթե եզրակացնել, որ կամ Անանունը այս անգամ պարզապես Խորենացին ընդօրինակված է, և կամ Խորենացին իր «Պատմութեան» չորրորդ գլխուն վրա վերադարձած էր Անդրեասի ժամանակագրության համաձայն, և նահապետաց թվականքը ըստ այնմ ստուգաբանած. և թե Անանուն ժամանակագիրն ահա այդ Վերադարձության օրինակ մ'է գոր կգործածէ» (էջ 515):

Հիրավի, ճշմարտացի եզրակացություն. **Խորենացին իր «Պատմության» առաջին գրքի հինգերորդ գլխի համար օգտագործել է Անդրեասի ժամանակագրությունը և նահապետների թվականը, ապա՝ նրանց վկայություններն օժտել կենսագրականներով՝ Վերադարձության մեջ:** Խորենացին Անդրեասի ժամանակագրությունն օգտագործել է նաև Պատմության առաջին և երկրորդ գրքերում:

Սեմի ազգահամարից հետո կարծես աստիճանաբար դժգունում են Բ. Սարգիսյանի կասկածները, և նա համոզվում է, որ Խորենացու խոստովանությունը, թե «մենք կնառենք որքան կարողություն ունենք, ինչպես որ հավաստին գտանք Հին պատմությունների մեջ, որոնք ըստ մեզ կատարելապես ճշմարիտ են», վերաբերում են Անդրեասի ժամանակագրությանը, որի հիման վրա էլ կազմում է «դժվարագյուտ և տաժանելի ժամանակագրություն... մանավանդ որոշելը նախարարական ցեղերի սերումը Նոյի երեք որդիներից»:

Այնուհետև բերում է Քամի և Հաբեթի սերունդների համեմատական ցուցակները. «գորոնք գաղիացի քննադատը Կարիեր Խորենացու որպես քմահաճ եղջերվաքաղներ հայտարարեց երբեմն, եւ այնքան շանաչ հանեց»¹⁴⁵:

**Մովսէս Խորենացի
Պատմութիւն Հայոց Ա. գլ. Ե.**

«Քամ ծնանի գՔուշ,

Քուշ ծնանի զՄեստրայիմ.

Մեստրայիմ ծնանի զՆերքովթ.

Ներքովթ ծնանի զԲար¹⁴⁶
Բար ծնանի զԱներիս,
Աներիս ծնանի զԱրբել,
Արբել ծնանի զՔաղայ,
Քաղայ ծնանի զմիւս Արբել,
Արբել ծնանի զՆինոս
Նինոս ծնանի զՆինուսա».

**Անդրեաս
(ըստ Անանուն ժամանակագրի)**

«Որդիք Քամայ՝ Քուշ, և ի նմանէ
Եթովպացիք:

Մեստրայիմ, եւ նմանէ Եգիպտացիք:

Եւ Քուշ ծնաւ զՆերքովթ: Եւ Եգիպտացիք հանդերձ Մեստրայիմաւ հարին իւրեանց առնին ույթ, քանզի ասի թէ, Մեստրայիմ ծնաւ զՂուտիմ, եւ ի նմանէ ծնան Ղիւդացիք, եւ զՆիզդիմ, եւ ի նմանէ...

Բեղոս թագաւորեաց ամենայն
Ասորեստանեաց ամս վաթսուն եւ
երկուս բաց ի Հնդկաց:

... զՇամիրամ բիւր առասպելս յաւդեն, որ ունի զԱսիա եւ զհող երկրին հարթէ վասն ջրհեղեղացն, եւ Բաբիլովն նորոգէ եւ պարսպէ:
Յերեսուն եւ հինգ ամի Շամիրամայ, Աբրահամու քառասուն եւ հինգ»:

«Անանուն ժամանակագրության մեջ երկրորդ (Քամի – Ա. Մ.) ցուցակը թեպետ և թերի է, զի Բաբեն սկսյալ մինչև Նինոս եղած նախարարական անուններն որոշակի հիշված չեն,– գրում է Բ. Սարգիսյանը,– բայց որովհետև Արբել Բ կամ Բեղոս հիշված է իբրև անմիջական նախորդ Նինոսի, և Աբրահամի 45-րդ տարի էլ՝ Նինոսի կնոջ Շամիրամի

թագավորության 35 տարվա հետ կհամեմատվի, այնպես որ եթե 10 տարի ավելացնենք այս վերջի թվի վրա՝ կհասնենք Նինոսին, որ ի միասին թագավորեց: Ուրեմն ի նկատի առնելով Եվսեբիոսի «Քրոնիկոնի» մեջ (Հ. Ա, էջ 78) Արյուդենոսի անունով հիշված իշխանները, կունենանք նաև հոս, այսինքն է՝ Անդրեասի քով Նինոսը իբրև մետասաներորդ սերունդ Քամա, ըստ Խորենացու: Հետևաբար այս համեմատությունը ևս ճիշտ է, և Մովսէս իր գլխեն նոր բան հանած չէ»¹⁴⁷:

Ահա և երրորդ որդու՝ Հաբեթի սերունդների ցուցակը.

«Յաբեթ ծնանի Գամեր.
Գամեր ծնանի զԹիրաս.

«Որդիք Աբեթի, երրորդի որդւոյն
Նոյի,

Գոմեր, և ի նմանէ՝ Գամիրք,...
Մագովք՝ և ի նմանէ Կեղտք և Գա-
ղատացիք: Եւ Մաղայ՝ և ի նմանէ
Մարք: Յաւան՝ և ի նմանէ՝ Յոյնք և
Հեղդէնք: Թորել և ի նմանէ Թե-
տաղք: Մոսոք՝ և ի նմանէ Թրակա-
ցիք: Քիտիմ՝ և ի նմանէ Մակեդո-
նացիք:

Թիրաս ծնանի զԹորգոմ.

Եւ որդիք Թիրասայ՝ Ասքանագ, և
նմանէ Սարմատք: Եւ Բիփայթ՝ ի
նմանէ՝ Սաւրոմատք:

Թորգոմ ծնանի զՀայկ.

Եւ Թորգոմ՝ և ի նմանէ՝ Հայք ...»
(Կաղանկատվացու մոտ՝ Հայկ):

Հայկ ծնանի զԱրամանեակ.

Արամանեակ ծնանի զԱրամայիս.

Արամայիս ծնանի զԱմասիայ.

Ամասիայ ծնանի զԳեղամ.

Գեղամ ծնանի զՀարմայ.

Հարմայ ծնանի զԱրամ.

Արամ ծնանի զԱրայն Գեղեցիկ»:

Իսկ Հաբեթի ցուցակում Հայկից – Արամ ժամանակագրության մեջ անջրպետ կա, որը Բ. Սարգիսյանը պարզաբանում է այսպես. «Որովհետև այստեղ Թորգոմը, ինչպես Խորենացու մոտ, Թիրասին է հաջորդում, իսկ Կաղանկատվացու մոտ Հայկը, կամ հայերը Թորգոմից են սերում: Պլատոնի¹⁴⁸ «Հասարակապետություն» երկում պահպանված Էրայի առասպելից հայտնի է, որ Հայկյան վերջին հաջորդը՝ Արա Գեղեցիկը, Նինոսին և Շամիրամին ժամանակակից էր, «ուրեմն Խորենացին – եթե ուղղակի Աբյուղենոսեն ալ առած համարվի միջանկյալ հայկազունի յոթն անունները, և եթե՝ ավանդութենէ՝ իրավամբ կրնար, մանավանդ թե պետք էր՝ որ 11 հայ նահապետներու ցուցակը Սեմյան և Քամյան նոյնատիպ ցուցակին դիմացը կարգեր, առանց ինքնահնար կամ խարդախ միջոցներու իսկ դիմելու:

Այո, Խորենացու անկեղծության նշան է նոյնիսկ առանց թվականներու կարգել այդ կրկին ցուցակաց մեջ հիշված նահապետները, վասն զի գեթ Քամյան ցուցակը Աբյուղենոսը և Եվսեբիոսն իսկ այդպես ունեն»¹⁴⁹:

Բ. Սարգիսյանն այս իրողությունը փաստարկում է Անդրեասի ժամանակագրության մի տեղիով, որը այժմ բացակայում է, բայց որը պահպանվել է նրանից վաղուց համառոտված մի ընդօրինակության մեջ:

«Արդ ելին ի Յաբեթէ ի խառնակիլ լեզուացն՝ ազգք ԺԳ եւ ունին ազգքս այսորիկ, որ ելին ի Յափեթէ» – (ըստ որս եւ Հայք), խորագրի տակ, 15-ի փոխարեն հիշում է 52 հնդեվրոպական ազգ¹⁵⁰: Թյուրիմացությունը ակնհայտ էր, որովհետև խոստանում է 15, թվարկում՝ 52: Այս թյուրիմացությունը սրբագրում է Վենետիկի 2-րդ Ոսկեփորիկը, որի մեջ պահպանվել է Անդրեասի համառոտումը, ուր «թագաւորք Հայոց ի Նոյէ նախնոյք մերոյ՝ որ է Ժ-րորդ յԱդամայ, ի նմանէ սերեալ ազգք բազմացան եւ եղեն առաջինք Հայոց» խորագրի տակ դրվում է ցանկը՝ Խորենացու համաձայն. «Յաբեթ, Գամեր, Թիրաս, Թորգոմ, Հայկ, Արմենակ, Արամայիս, Ամասիա, Գեղամ, ՀարմաԱրամ, Արայն»¹⁵¹ և այլն:

«Հայ նահապետների ցանկը կգտնենք նաև մյուս Անանունի քով, – շարունակում է Բ. Սարգիսյան, – կամ Սեբեոսի առաջին դպրության մեջ՝ պատմական տեղեկություններով մի քիչ ընդարձակված»: Եվ գիտենալով, որ Անանունը Սեբեոսից էլ ավելի հին է, և Խորենացուն իսկ ծանոթ, հետևաբար կամ վերջինս հայ նահապետների անվանացանկը նրանից է

առել, և կամ, որ ավելի հավանական է, նրան իբրև սկզբնաղբյուր ծառայած մի ուրիշ գրվածքից: Ա. Գուտշմիտի և Ն. Մառի կարծիքով առաջին կետը անտարակուսելի է, այսինքն՝ Խորենացին Անանունից ու Մեբեոսից է առել:

«Ես իսկ այդ պիտի ընդունեի. – անկեղծորեն գրում է Բ. Սարգիսյանը, – եթե, Անանունին և Խորենացու ընծայած ցանկերի մեջ լինեին նույնպիսի մասնակի և նշանավոր տարբերություններ, թե Հայկագունի իշխանների մասին, որոնք Սենեքերիմից հետո իշխեցին Հայոց, թե Բագրատունյաց ծագման, և թե Պարթև–Արշակունի մի քանի թագավորների և դեպքերի նկատմամբ ...

Որպեսզի չկարծվի թե Անանուն ժամանակագրությունը այս չափով միայն օգտված է Խորենացիեն, կամ ևս՝ որպեսզի չառարկվի, թե հայոց Պատմության Ա. գրքի Դ և Գ գլուխները՝ Անանունի ժամանակագրությունից առնված են և Խորենացու Պատմության մեջ ագուցված են, կարելի էր զանազան համեմատություններով ցույց տալ, ընդհակառակն, որ Անանունին ծանոթ է ամբողջապես Խորենացու Պատմությունը, և թե սրան հետևել է ոչ միայն հայկական այլև արևմտյան կամ հռոմեա-բյուզանդական կայսրների և ժամանակակից իրողության վերաբերյալ նյութերը շարադրելիս»:

Եվ բերում է օրինակներ¹⁵²:

Ահա և վերջնական եզրակացությունը. «Հիշատակած տեղերեն իսկ կրնանք եզրակացնել, որ Է դարում գրված այս Անանուն հիշատակարանովս, – եթե այն Ծիրակացունն է ստուգիվ, – պետք է ուղղել մի անգամ ընդմիշտ բանասերներեն ոմանց գահավեժ քննությամբ շինած այն թյուր կարծիքը, իբր թե Մովսեսի Պատմությունն Անանիա Ծիրակացու տված տեղեկությունների հիման վրա հետո է հորինվել, և ասել, որ **Ծիրակացին եղել է տիրապես բանաքաղ և հետևող Խորենացու Պատմության**, և ոչ երբեք վերջինիս բազմաբովանդակ և հոյակապ գործը առաջինի կցկտուր նյութերեն ձևացած: Վասն զի սա է, որ, ինչպես տեսանք, Մ. Խորենացու հին և պատկառելի անունը դրոշմած է իր այդ քաղվածո գրության ճակատին վրա, և այսօր կու գայ շարտել զայն նաև անոր հակառակորդներու երեսին»: Ապա ցանկություն է հայտնում որ թերևս անաչառ քննադատությունը զինվի նաև սրանից հետո հիշատակարա-

նիս – իբրև Անանիա Ծիրակացու վավերական գործ լինելու դեմ, բայց դժվարա՛վ պիտի հաջողի խախտել նրա Է դարի հնությունը¹⁵³:

Ոչ որ չի փորձում Անանուն ժամանակագրությունը, այն ձևով, որ հնագույն թղթյա ձեռագրում հասել է մեզ, Է դարի շարահարություն, կամ բանաբաղություն չհամարել, քանի որ և՛ Մովսեսի ու Անդրեասի, և՛ Հռոմեական կայսրերի ժամանակագրությունների վերջին վկայությունները ավարտվում են այդ դարում, 686 թվականին: Բայց անընդունելի է այն ընծայել Անանիա Ծիրակացուն: Եթե այդ ժամանակագրությունը նույնիսկ բանաբաղեր Անանիա Ծիրակացին, պետք է մոծված լիներ իր «Քննիկոնում», որը պարունակում էր քառյակ գիտությունները, մատենագրություն և տոմար: Իսկ «Քննիկոնը» ավարտված էր արդեն 667 թվականին և հանձնված Անաստաս կաթողիկոսին, որից հետո կաթողիկոսարանում էր պահում: Այնուհետև, մեզ հայտնի է Անանիա Ծիրակացու գրչին պատկանած ժամանակագրության մասին տեղեկություններ, որոնք սկսվելով Ադամից, ավարտվում են Անաստաս կաթողիկոսով (667 թ.):

Մինչդեռ Անանուն ժամանակագրության մեջ (բացառել «Կայսերքը») ոչ միայն Անաստաս, այլև ոչ մի հայ կաթողիկոսի անուն չկա:

Բ. Սարգիսյանի ուսումնասիրությունը հասնում է իր նպատակին. ժամանակագրությունը, որը սկսվում է Ադամից և 7-րդ դարով ավարտվում, ճակատը պսակված է Մովսես Խորենացու հին և պատկառելի անունով: Հեղինակը Խորենացուն դարձնում է Է դարում հորինված Անանուն ժամանակագրության աղբյուր, ցույց տալու համար, որ Պատմահայրը 7-րդ դարի Անանուն ժամանակագրությունից առաջ արդեն գրել էր իր Հայոց Պատմությունը: Թեականորեն այն վերագրելով Անանիա Ծիրակացուն, գտնում է որ հակառակ շատերի հավաստումների, Անանիա Ծիրակացին է օգտվել Մովսես Խորենացուց:

Եթե Բ. Սարգիսյանին հայտնի լիներ, որ 6-րդ դարում հայ տոմարագետ Աթանաս Տարոնցին շարադրում է մի ժամանակագրություն, որը հասնում է մինչև 584 թվականը, որի հիմնական աղբյուրը Մովսես Խորենացու Հայոց Մեծաց Պատմությունն էր, և որ այդ ժամանակագրության մեջ, 474 թվականի դիմաց գրված է «Մովսես Խորենացի, փիլիսոփա և մատենագիր»¹⁵⁴, անշուշտ կհամաձայներ, որ ոչ թե Մովսեսն է եղել Անդրեասի, այլ վերջինս՝ Մովսես Խորենացու աղբյուրը (Ադամից մինչև

411 թվականը): Խորենացին իր Պատմության ոչ միայն Ա գրքի Ե գլուխը, այլև Դ գլուխը շարադրել է Անդրեասի հիման վրա, և Վերադարձության մեջ Անդրեասի կայսրերի ցանկը, Արկադիոս–Ոնորիոսից հետ 411–471 թվականը ինքն է լրացրել Անդրեասի ոճով, հասցնելով մինչև Չենոն կայսր, ինչպես վկայում է Թովմա Արծրունին:

Վերջապես, որ Աթանասի ժամանակագրության 474 թվականը նույնպես վերցված է Մովսես Խորենացու Վերադարձությունից, որով ավարտվում էր Ադամ–Չենոն կայսր ժամանակագրությունը, (474 թվականը կայսրի թագադրության տարին է), որը, նաև Խորենացու Պատմագրքի ավարտման տարին էր: Եթե այս բոլորը հայտնի լինե՞ր Բ. Սարգիսյանին, դեռևս 1903 թվականին Մովսես Խորենացու Չորրորդ դրվագի կամ Վերադարձության հարցը կլուծեր:

Ամփոփենք. Նոյի երեք որդիներից նախարարական ցեղերի սերելու դժվարագյուտ և տաժանելի ժամանակագրությունը կազմելու համար, Սուրբ Գրքից հետո (որը միայն յուրայիններին է ներկայացրել, իսկ մյուս ազգերին աչքաթող արել), իր ազգի՝ արմատներով մարդկության սկզբնավորմանը մոտեցող պատմությունը շարադրող Մովսես Խորենացուն անհրաժեշտ էին նոր աղբյուրներ: Եվ Խորենացին գտնում է այդ աղբյուրը՝ Անդրեասի ժամանակագրությունը՝ հունարեն լեզվով: Համոզվելով, որ հին դպրությունների մեջ այն հավաստի է և կատարելապես ճշմարիտ, հունարենից հայերեն թարգմանելով՝ օգտագործում է իր «Պատմության» մեջ:

Խորենացին Առաջին գրքում օգտագործելով Ժամանակագրության չնչին մասը, Անդրեասի ամբողջական երկը դնում է Վերադարձության մեջ, որի սկզբում պահում է իր մեկնությամբ համահյուսվածքը, որ զետեղված էր Առաջին գրքի Դ գլխում, դրա մեջ ներառնելով նահապետների կենսագրությունները: Ահա այս համահյուսվածքը վերնագրում է երկուսի անուններով «Մովսեսի Խորենացույ եւ Անդրեասի», իսկ որտեղ վերջանում է այն, թողնում է միայն «Անդրեասի» անունը:

Խորենացին Անդրեասի Ժամանակագրության վերջից, այսինքն՝ 411 թ. շարունակում է կայսրերի ցանկը մինչև Չենոն կայսրը, պահպանելով Անդրեասի շարադրանքի կադապարը (Չենոնից սկսված խախտվում է այդ կադապարը, 7-րդ դարում Ժամանակագրությունն աճեցնողի կողմից):

Ահա այս ժամանակագրությունն է, որ Թովմա Արծրունու վկայությամբ զետեղված է եղել «Վերադարձության» մեջ, որպես առաջին միավոր, որը սկսվում է Ադամից և հասնում մինչև Չենոն կայսրը:

**Բ. Մովսես Խորենացին կազմում է
Նոյի երեք որդիների սերունդների աշխարհագրությունը՝
«որ ընդ ամենայն երկիր սփռեցան»**

Հայերեն հնագույն թղթյա ձեռագրում «Մեքի ժամանակագրի» և «Եպիփանի ասացեալ» երկերի միջև զետեղված է հին քաղաքների և նրանց հիմնադիրների շարքը, որն արտածված է Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնից»: Սրան հաջորդում է «Վասն մղոնաչափ գիտութեան» փոքրիկ երկը, վերջում՝ դրամաչափի մի հատված: Առաջինը հայագիտությանը հայտնի է որպես «Մովսեսի Խորենացույ Յադագս աշխարհագրութեան ստոյգ» երկի (հետագայում կոչված «Աշխարհացոյց») մաս, երկ, որը հաճախ ընծայում են Անանիա Շիրակացուն, ոմանք՝ Մովսես Խորենացուն, ոմանք՝ անհայտ հեղինակի¹⁵⁵:

«Մղոնաչափքը» հանդիպում է նաև առանձին, իսկ «դրամաչափը»՝ Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնի» թվաբանության բաժնի «Յադագս կշռոյ, կշռոց, կշռորդաց» միավորների շարքում:

Սույն փոքրիկ հատվածների առկայությունը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» չորրորդ՝ «Վերադարձութիւն» դրվագի մաս կազմող միավորների շարքում օրինաչափ է արդյոք, թե պատահական:

Ինչպես գրում է Սուրեն Երեմյանը, «Աշխարհացոյցի» հեղինակը նկարագրում է «Հայաստանը և Անդրկովկասը երկու ժամանակաշրջանում. առաջինն այն ժամանակաշրջանն է (մինչև 387 թ.) երբ Հայաստանը մի ընդարձակ կենտրոնացված պետություն էր «Մեծ Հայք» անունով, երկրորդը՝ հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանն է, և արտացոլում է Հայաստանի վարչա-տերիտորիալ բաժանումը 591–610 թվականների միջև: Հայաստանի այս ժամանակաշրջանի քաղաքական սահմանները բոլորովին այլ են... որոնք ի մի վերցրած Տրդատ Մեծի ժամանակաշրջանի Մեծ Հայքի տերիտորիայի վարչական բաժանման պատկեր են տալիս»¹⁵⁶:

Երկու տարբեր ժամանակաշրջանների վարչատարածքային բաժանման արտացոլումը «Աշխարհացոյցում» հիմք է տվել այն համարելու երկու տարբեր ժամանակաշրջանների գրական արդյունք:

Հայտնի է, որ Հայոց Անաստաս Ակոռեցի կաթողիկոսը (661–667 թթ.) Անանիա Շիրակացուն հանձնարարել է կազմել Հայոց անշարժ տոմար: Գիտնականը կատարել է պատվերը, և այն ներկայացրել «Քննիկոն» կոչվող մատյանում, որը պարունակում էր նախ՝ քառյակ գիտությունները (թվաբանություն, երաժշտություն, երկրաչափություն, աստղաբաշխություն) և ապա՝ Հայոց տոմարը: «Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնի» երկրաչափության բաժինը» մեր հոդվածում («Պատմաբանասիրական հանդես», 1979, № 2, էջ 163-178) մատենագիրների վկայությունների, ձեռագրերի ընձեռած հնարավորությունների և քառյակ արվեստների համակարգում առարկայի պարունակության հիման վրա վերականգնեցինք «Քննիկոնում» երկրաչափության բաժինը: Աշխարհագրությունն այստեղ ամփոփվում է այսպես. «Ահա կատարեցան ամենայն տիեզերք եւ պատմութիւն խաւսից: Եւ ահա կամիմ զչափ դորա համառաւտել մդոնախաղաց ոտնաչափութեամբ, աւժանդակաբար ասպարիզանէմ գիտութեամբ»: «Ամենայն տիեզերքը» աշխարհագրությունն է, «պատմութիւն խաւսիցը» (որը բացակայում է), և երկու միավոր՝ «Մդոնաչափք» և «Ասպարիզաչափք», հաջորդում են նախորդներին և ամփոփվում ընծայականով: «Այս քեզ յինէն ընծայ գրաւորական, վերժանեալ ի Պորփիրէ Ներգործութենէն, եւ գեղգեղեալ ի Պտղոմեական գրամարտիկոս տառիցն եւ ի բազմավէպ պատմութենէն Պապայ Աղեքսանդրացոյ: Ողջ լեր, ի Տէր, որ հոգեւոր հայր մեր»: Հասկանալի են և՛ հոգևոր «հայր մեր»-ը, որ պատվիրող Անաստաս կաթողիկոսն է, և՛ Պտղոմեոսին ու Պապա Աղեքսանդրացին, որոնց երկերի օգտագործմամբ հորինված է Աշխարհագրությունը: Իսկ Պորփյո՛ւրը: Պորփյուրի ներածությամբ է սկսվում Անանիա Շիրակացու գործնական թվաբանության խնդիրների բաժինը, որոնք հաջորդում էին թվաբանության չորս գործողություններին: Հեղինակը՝ Խորենացու նմանությամբ, պատրաստի շաքարանքն ուղարկում էր պատվիրատու կաթողիկոսին, հաշվի առնելու նրա կարծիքը: Ինչպես երևում է «Քննիկոնի» բովանդակությունից, Պորփյուրի ներածությամբ սկսվող «Յաղագս հարցման եւ լուծման» թվաբանությունը և երկրաչափությունը միասին է ուղարկվել պատվի-

րատուին, և ընծայականում հիշվել հատվածի մեջ հիշվող առաջին և վերջին միավորների հեղինակների անունները¹⁵⁷:

Բացակա «Պատմութիւն խաւսից» միավորի ինչ լինելը իմանում ենք Չմնառի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուի թիվ 204 ժողովածուից, գրված ԺԲ դարում: Ձեռագիրն սկսվում է Հիպոդիտոս Բոստրացու «Ծննդոց գրքով»: Առաջաբանից հետո շարունակվում է. «Ազգահամարք երից որդոցն Նոյի» պատմությունը, հավաքված «համառաւտիւք ի Սուրբ Գրոց: Առաջին մարդն Ադամ, եղեալ ամաւք ՃԼ ծնաւ զՍեթ...» վկայությամբ, դարձյալ համառոտված (այս անգամ հայերեն շարահարողի կողմից) և շարունակվում մինչև «Արդ, վասն զի յայտ եղև վասն ազգաց երից որդոցն Նոյի, որ ընդ ամենայն աշխարհս բաժանեցան, եթէ յումմէ ծնաւ. Սեմ անդրանիկն կալաւ զկողմն Արեւելից, եւ Քամ զկողմն Հարաւոյ, եւ Յաբթ զկողմն Արեւմտից եւ զՀիւսիսոյ», որին անմիջապես հաջորդում է «Աշխարհագրությունը»¹⁵⁸:

Բառ առ բառ հետևելով Հիպոդիտոսին (համեմատել ենք «Մովսես Խորենացւոյ և Անդրեասի» երկի հետ: Բաց է թողնված «Վասն եկաց ազգացն...»: Եւ այս են անուանք ԺԲ լեռանցն...», «Եւ գետք մեծամեծք...» և այլ հատվածներ), Նոյի երեք որդիներից սերած ազգերի մասին շարադրանքով ավրատվում է «Պատմութիւն խաւսից»-ը: Բնորոշ է «Եւ այս են անուանք ՀԲ լեզուացն», որով շեշտվում է, որ պատմությունը լեզուների և աշխարհում նրանց տարածվելու մասին է, թե ինչպես «լեզուքն ընդ ամենայն երկիր սփռեցան»:

Հիպոդիտոսից քաղված հատվածից հետո «Աշխարհագրության» սկզբի թերթի բացակայության պատճառով վերնագիրը՝ հեղինակի անվամբ, պակասում է, սակայն պահպանվել է գլխագարդի վրա՝ հետագա գրությամբ՝ «Աշխարհագրութիւն Մովսէսի Խորենացւոյ»¹⁵⁹:

Մեզ համար արդեն պարզ է «Հայոց պատմության» հավելվածի նպատակը, և նրանում չխոստացած, բայց համապատասխանող միավորների գոյությունը: Դրանց շարքը լրացնում է «Մովսէսի Խորենացւոյ ասացեալ է երկրաչափ յաղագս աշխարհագրութեան տիեզերաց» երկը կամ բանասիրության վերականգնված «Աշխարհացոյցը»: Գիտենք նաև, որ Մովսես Խորենացին իր անունը դրոշմել էր ոչ միայն «Հայոց պատմության» ընդհանուր վերնագրում, այլև առանձին գրքերի խորագրերում, որը պահպանվել է Ներսես Լամբրոնացու և նրանից սերած հնագույն

օրինակներում: Այդպես է նաև Մատենադարանի թիվ 1883 ձեռագիրը, գրված 1639 թ. հին օրինակից («աւրինակս հին էր») պարունակում է Մովսես Խորենացու երկերը: «Հայոց պատմության» վերնագրի և գլխազարդի համար տեղ է բաց թողնված, ինչպես Լամբրոնացու օրինակում, իսկ երկրորդ և երրորդ գրքերն ունեն:

41ա «Մովսէսի Խորենացւոյ Բան միջակ պատմութեան մերոց նախնեաց, Գիրք երկրորդ

100բ Մովսէսի Խորենացւոյ Աւարտաբանութիւն մերոց նախնեաց, Հատուած երրորդ

143ա Աւարտեցան գիրք երրորդ, յանկ ելանելոյ պատմութեան Հայոց Մեծաց»:

Մի թերթ անգրել թողնելուց հետո կարդում ենք.

144ա Մովսէսի Խորենացւոյ ասացեալ է Երկրաչափ. Յաղագս Աշխարհագրութեան տիեզերաց²⁷:

Մովսես Խորենացին «Վերադարձութիւն» դրվագի խորագրերում նույնպես պահպանում է երկի հեղինակի անունը: Բնականաբար իր երկերի վերնագրերում նույնպես պետք է հետևեր իր սահմանած կարգին, ինչպիսին է նաև առաջին բանի վերնագիրը՝ «Մովսէսի Խորենացւոյ և Անդրեասի (ասացեալ)»:

Որ Խորենացու անվան հիշատակությունը հիշյալ երկի խորագրում հեղինակային է, երևում է վերջինիս 7-րդ դարում համառոտված տարբերակից, ուր այն վկայակոչվում է Մովսես Խորենացու անունով. «Եւ լինի ի ջրհեղեղէ մինչեւ յաշտարակն ազգք՝ Ե, ամբ ՇԻԵ: Եւ յԱդամա ազգք՝ ԺԳ եւ ամբ ՍՉԿԷ, յորում ժամանակի բաժանեցան լեզուքն ՀԲ, որպէս եւ վկայէ Եւսեբի Կեսարացի եւ Եպիփան Կիպրացի, եւ **Մեծն Մովսէս**»¹⁶⁰: Նկատի ունի Մովսես Խորենացու և Անդրեասի երկի «Եւ ամին ի ջրհեղեղէն մինչեւ ցՓաղեզ ազգք Ե, ամբ ՇԻԵ: Եւ յԱդամայ ազգք՝ ԺԵ, ամբ ՍՉԿԷ» վկայությունը:

Շատ պատշաճում է «Վերադարձութեան» մեջ նրա զբաղեցրած տեղը. «Հանուր մարդկության արմատոյն» անդրադառնալուց և «դժուարահաւաք եւ տաժանելի գիւտ ժամանակացն ի սկզբանէ մինչեւ առ մեզ՝ առաւել եւս գիւտ նախարարականաց ազգաց ծննդոց յերից որոցն Նոյի» կազմելուց հետո, պետք է գրեր նաև նրանց բնակության աշխարհագրությունը, թե նրանցից ովքեր աշխարհի ո՞ր մասում բնակվեցին: Իսկ

պատվիրատուի խնդրանքի համաձայն, Խորենացին պետք է գրեր «զՀայաստանեայցս նախարարութիւնս զամենեցուն զուստն եւ զգլխարդն յայտնելով համառօտ եւ հաւաստի, որպէս ի յունականս ոմանս կայ ի պատմութիւնս»¹⁶¹: Եվ գրում է այս համառոտը և հավաստին:

Բայց Հունաստանում մի ուրիշ սովորություն էլ կար, ազգերի բաժանման մասին խոսակցությունը գնում էր աշխարհագրության հետ, ուրեմն այդպէս էլ գրվում էր: Եվ քանի որ Խորենացին կազմել էր արդեն և ուներ թե՛ մարդկության արմատի, և թե՛ Նոյի երեք որդիներից սերած նախարարական ցեղերի շարքը՝ Աբրահամ, Նինոս և Արամ հավասարությամբ՝ եռամատյանում, իսկ ժամանակագրության շարունակությունը՝ Վերադարձության մեջ, բուն պատմագիրքը չերկարացնելու և ձանձրալի չդարձնելու համար, գրում և Վերադարձության մեջ է գետեղում Աշխարհագրությունը, վերստին սկսելով պատվիրատուի հետ գրույցն ու բացատրությունները: «Եւ սկսայց՝ յորոց եւ այլքն, որք եկեղեցւոջ եւ ոյք ըստ Քրիստոսի, աւելորդ համարելով զարտաքնոցն երկրորդել յաղագս սկզբանն առասպելս ... սակայն եւ ի նոցանէ՝ զոր ինչ հաւաստին կարծենք առնուլ»¹⁶²: Այդպէս էլ պետք է սկսվեր տիեզերքի աշխարհագրությունը: Սակայն «Յաղագս աշխարհագրութեանց յաստուածային գիրս ոչ ուրեք գտանենք ոճով ասացեալ, այլ դոյզն ինչ դուն ուրեք, եւ այն դժուարահաս եւ տաժանելի: Արդ վասն զի անհասք դոցա եղեալ, մեք հարկաւորիմք յարտաքինս ձեռնարկել, որք զաշխարհագրութիւնս յարմարիցի ի ճանապարհորդութենէ եւ ի նաւարկութենէ, եւ ստուգեցին յերկրաչափութենէ, եւ ինքն երկաչափութիւնն գտաւ յաստեղաբաշխութենէ»¹⁶³:

Ինչպէս «դժուարիաւաք եւ տաժանելի» էր «ի սկզբանէ մինչեւ առ մեզ» ժամանակագրության կազմելը, որ հաղթահարեց Պատմահայրը, այնպէս էլ՝ «դժուարահաս եւ տաժանելի» էր «Յաղագս աշխարհագրութեան» հորինելը:

Եվ առաջին անգամ Խորենացին ձեռնարկում է աշխարհագրության «ոճով ասացեալ» այսինքն՝ որոշակի համակարգով շարադրանքին՝ հիմք ունենալով արտաքին մատենագրությունը, որին ինքը լավ ծանոթ էր: Խոսելով հույների ուրիշներից իրենց լեզվով կատարած թարգմանությունների մասին, գրում է, որ նրանք «հաւաքեալ փոխեցին ի յոյն լեզու, որպէս զԱ(ստեղաբաշխութեան) առ ք(աղդեացիս), և զԵ(րկրաչափու-

թեան) առ Ե(գիպտացիս), զթ(ուսականութեան) առ Փ(իւնիկեցիս) և զԵ(րաժշտութեան) առ Թ(րակացիս): Եւ ժողովեալ զայսոսիկ արանց, զորոց եւ մեք զանուանսն հաւաստի գիտեմք»¹⁶⁴: Ուրեմն նա շատ լավ գիտեր և՛ Կղավղիոս Պտղոմէոսի, և՛ Պապա Աղեքսանդրացու տիեզերագիտական, երկրագրական աշխատությունները, և հայրենի երկրի աշխարհագրության աղբյուրները, որոնց վրա մի քիչ պետք է աշխատեր և դարերին ու սերունդներին թողներ Մեծ Հայքի աշխարհագրությունը:

Առաջին աղբյուրը Պտղոմէոս Կղավղիոսն է, որը «չափեալ ասպարիսաւք զամենայն բնակութիւն մարդկան երկայնութեամբ յարեւմտից սկիզբն արարեալ, որ է ծով անձանոթ Ովկիանոսի, ի ծայրէն Սպանիա աշխարհէն մինչեւ յարեւելս յեզր Յունաց աշխարհին, յանձանաւթ երկիր... Յորում ինքնագիր բոլորակին տիեզերագրութեանց առեալ Պապայ Աղեքսանդրացւոյ համառաւտաբար երկրագրութիւն, յորմէ մեր եւ այլ ծայրաքաղ արարեալ գրեցաք մեծամեծս եւ զնշանաւորսն միայն...»: «Եւ գերից ծովունցն մեծամեծաց զՀնդկայնոյն ասեմ, եւ զՅունականէն, եւ զԿասբիականն, որ է Վրկանի ծով: Եւ գերկիր բնակութեան մարդկան ասէ շուրջ լինել զնոքաւք: Եւ ճշմարիտ է»¹⁶⁵:

Ուրեմն, ո՛չ միայն մեծն ու նշանավորը, այլև՝ հավաստին, ինչպես գրում է Հայոց պատմության մեջ. «Այլ հաւանեալ եմ ես Պտղոմէի պատմութեան, որոյ արք զայրեալ գաւտեաւն անցին ի հարաւակոյս եւ զաշխարհսն զայնոսիկ ճշգրտիւ գրեցին»: Այնպես որ «Եթէ շուրջ զանձանաւթ երկրաւ ծով, եւ կամ շուրջ զանձանօթ ծովաւ երկիր, մեք որպէս անհաս եղեալ մտածութեամբ լռեմք եւ գրեմք զայն միայն, զոր կոխեաց ոտն եւ ետես ակն մարդոյ:

Արդ, սկսեսցուք զՊապայ Աղեքսանդրացւոյ Երկրագրութեան, որ ըստ ինքնագիր բոլորակին Կղավղիոս Պտղոմէան Տիեզերագրութեանց չափուց... սկսեալ յայրեցեալ գաւտուն ի հիւսիսի եւ ի հարաւ...»¹⁶⁶:

Եվ սկսում է հյուսել իր երկը Մովսես Խորենացին. «Սկսեսցուք պատմել աշխարհի աշխարհի առանձինն, ըստ դրիցն տեղագրութեանց Պապայ Աղեքսանդրացւոյ, սկիզբն արարեալ յԱրեւմտեայ յՈվկիանոսէ, ի Սպանիա աշխարհի»¹⁶⁷:

Նոյի երեք որդիների սերունդների բաժանման համակարգին համապատասխան ներկայացնում է.

«Աշխարհ Եւրոպիայ – երկոտասան».

«Աշխարհ Լիբիա – ութ»

«Աշխարհ ընդհանուր Ասիացւոց – քառասուն եւ չորս»:

«Քսան եւ ելթներորդ Մեծ Հայք են»: Ընդհանուր տեղագրությունից հետո բերում է նաև տասնհինգ փոքր աշխարհները և ավելացնում. «Արդ կամիմ զդոսա մանրամասնաբար պատմել, թէ եւ սակաւ ինչ աշխատիցիմ ի գիր եւ ի քարտէզ»¹⁶⁸: Եվ մանրամասնորեն բերում է ամեն մի աշխարհի գավառները, կենդանական, բուսական, հանքային հարստությունների մասին տեղեկություններ և ավարտում. «Ահա կատարեցան ամենայն Հայք»¹⁶⁹: Ապա շարունակում է մինչև վերջ (քառասունեչորսերորդ) և ավարտում է այսպես. «Ահա կատարեցան տիեզերք: Փառք քեզ Քրիստոս Աստուած, որ առնես զամենայն գործս քո լի սքանչելաւք, կատարեա եւ առ մեզ սքանչելիս, քաւեա զմեղս իմ զանթուելի եւ զանհամար անհնարին, եւ քեզ գոհութիւն եւ փառք յաւիտեանս ամէն»¹⁷⁰: Հիշատակարանի ձևը շատ հին է, և հեղինակային: Անունը չի հիշվում և տարբերվում է Ծիրակացու ամփոփումներից, որոնցում հիշվում է երբեմն՝ իր անունը: Սրան անմիջապես հետևում է գրչի հիշատակարանը՝ գրված 1639 թ. Մոկսի Սուրս գյուղում, Կարապետ գրչի ձեռքով:

Մովսես Խորենացու Աշխարհագրությունը պարունակող շատ ձեռագրերում ամփոփումն ունի տարբեր բովանդակություն, որը գալիս է Աշխարհագրության 7-րդ դարի խմբագրությունից, որի հեղինակը Անանիա Ծիրակացին է:

Մովսես Խորենացու Յաղագս Աշխարհագրության երկի 7-րդ դարում խմբագրված կամ հավելագրված լինելու իրողությունը, Անանիա Ծիրակացու «Քննիկոնի» երկրաչափության բաժնում նրա առկայությունը, բաժինների ամփոփումները ու հավելումները, ինչպես նաև պատվիրատուին ուղղված ընծայականը, թույլ են տալիս ընդունելու, որ հավելագրման, լրացման հեղինակը Անանիա Ծիրակացին է, և նրա մոտ էլ պահպանվել է երկի հեղինակի՝ Մովսես Խորենացու անունը, այնպես, ինչպես «Քննիկոնի» բովանդակության մաս կազմող մատենագրական մյուս միավորների հեղինակների անունները:

Մովսես Խորենացու «Յաղագս աշխարհագրութեան» երկը մեզ է հասել միայն Անանիա Ծիրակացու խմբագրությամբ: Ձեռագրերում ամփոփում-ընծայականների կամ բուն բնագրին կից առանձին միավորների առկայությունը կամ բացակայությունը կարելի է բացատրել նրանով,

որ Անանիա Շիրակացին «Աշխարհագրության» լրացում-խմբագրությունը կատարել է Անաստաս կաթողիկոսից Հայոց անշարժ տոմար կարգելուց ավելի վաղ, իր նորաբաց դպրոցի համար՝ որպես դասագիրք, ինչպես Թվաբանության բաժինը, որոնք էլ այդպես բազմացվել են: Իսկ «Քննիկոնի» մեջ մուծելիս, ավելացրել է առանձին մասեր, նաև ամփոփում-ընծայական: Կան ձեռագրեր, որոնցում միայն «Յաղագս աշխարհագրութեանց» է, որոշ ձեռագրերում սրան կից է միայն «մղոնաչափքը», իսկ մի քանիսում նաև «Աստղաբաշխական երկրաչափությունը»: Չմմառի ձեռագրում միասին են «Պատմություն խալսից», «Պատմություն տիեզերաց», և «Մղոնահամարք» մասերը: Պատահում են բոլորն էլ առանձին-առանձին, երբեմն՝ «Մղոնաչափքին» կից չափական այլ միավորների շարք:

Եթե խմբագրվել է «Աշխարհագրությունը», Մեծ Հայքի 4-րդ դարի վարչական բաժանմանը հավելվել 7-րդ դարի բաժանումը, բնականաբար «Մղոնաչափքում» նույնպես կարող էր փոփոխություն կատարվել, հին մայրաքաղաք Արտաշատը կամ Վաղարշապատը փոխվել Դվինով՝ համապատասխան մղոնաչափերով, կամ որոշ նշանավոր առևտրական ուղիներ մուծվեր շարքում: Որոշ ձեռագրերում «Մղոնահամարքը» անեցվել է նաև ասպարեզներով և նետաձիգով. «Ի Դվնայ Մ մղոն մինչ ի Կարնոյ քաղաքն, և ասպարեւ՝ Ռ, և նետաձիգս Ծ (որ է Ծ բիր): Եւ անտի ՃԻ մղոն ի Փոս աշխարհի Հայոց և Յունաց, ասպարեզ Ռ և նետաձիգ Ծ բիր» և այլն:

Իսկ թե ինչպես է այս փոփոխված նմուշը հայտնվել «Վերադարձության» շարքում, կարելի է բացատրել ժողովածուն կազմողների ցանկությամբ, որոնք հաճախ, «ի պետս բանասիրաց եղբարց զանազան գրեանց ժողովելոց» ձեռագրեր էին պատրաստում իրենց ընտրությամբ և նախասիրությամբ: (Մատենադարան, ձեռ. 9220, էջ 327բ):

Պատմական, աշխարհագրական և այլ բնույթի ժողովածուների և երկերի անեցումը կամ լրացումը ընդունված էր հնում:

Թղթյա ձեռագրում «Մովսեսի Խորենացու և Անդրեասի» ժամանակագրությունը, որ ավարտվում էր Չենոն կայսրի անվան հիշատակությամբ (474 թ.), ոչ միայն շարունակվել է մինչև Հերակլես, 7-րդ դար, այլև առանձին վկայություններ լրացվել են լուսանցքներում, որոնք նույն դարում մուծվել են բնագրի մեջ, ինչպես երևում է Մատենադարանի թիվ

5254 ձեռագրում՝ նույն երկի համառոտումից: Նրան կցվել է նույնիսկ «Կայսերք» կոչված ինքնուրույն երկը:

Նույն դարում գրված Մեքեոսի պատմությունը հետագայում լրացվում է սկզբից, իսկ Մովսես Կաղանկատվացու Պատմությունը՝ վերջից, մինչև 10-րդ դար: Թովմա Արծրունու երկը լրացրել են Անանունը և Դանիել Աղթամարցին, Մատթեոս Ուրիայեցուն շարունակում է Գրիգորը և այլն, իսկ ժամանակագրությունների համար այն սովորական երևույթ էր:

Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության «Վերադարձութեան» դրվագում գետնդված է եղել նաև «Յաղագս աշխարհագրութեանց» երկը և նրան կից՝ «Մղոնահամարքը», որն հետագայում փոխարինվել է 7-րդ դարում զգեստավորված օրինակով: Ավելի ուշ, գուցե և Թորթա ձեռագրի խմբագիր-կազմող Դավիթ քահանան, որը ժողովածուն 10-րդ դարում հորինել է իր նախասիրությամբ, ծավալուն երկից թողել է միայն «Մղոնաչափքը», սկզբում կցելով մղոնի բացատրությունը՝ արտածած Աշխարհագրության սկզբի մասից. «Ասպարեզ ՃՀ քայլ է: Քայլն Չ ոտն է: Ոտն ԺԶ մատն է: Մղոնն Է ասպարեզ է: Ըստ պարսից ասպարեզ ՃԽԳ քայլ է: Մղոնն Ռ. քայլ է: Հրասահն Գ մղոն»: Միայն այնտեղ «ըստ պարսից»-ի փոխարեն՝ «Իսկ ասպարիսաց ասպարեւն է»: Այա՛ «Ի Դնա ի Կարին մղոն Մ...» և ավարտվում է. «Կատարեց մղոնաչափքս» ամփոփումով: Ծարունակությունը, կշիռների մասին տեղեկություններ են, որը նույնպես վկայում է, որ «Մղոնահամարքը» և նրան կից չափերի շարքը քաղված է Անանիա Ծիրակացու «Քննիկոնի» երկրաչափության բաժնից:

Նորագույն ուսումնասիրությունները, մասնավորապես պատմաբան-աշխարհագրագետ Բարկեն Հարությունյանի «Մեծ Հայքի վարչաքաղաքական բաժանման համակարգը ըստ «Աշխարհացոյցի» դոկտորական ատենախոսությունը, ուր կատարված է աղբյուրների հիմնավոր քննություն, և ընդունելի շատ նորություններ է պարունակում, համոզում է, որ Մեծ Հայքի աշխարհների վարչական բաժանումները կատարվել են դեռևս Հայոց Տրդատ Ա թագավորի ժամանակ, Ա դարի կեսերին: Պլինիոս Ավագը հիշատակում է Մեծ Հայքի 120 ստրատեգներ կամ գավառներ, Կլավդիոս Պտղոմեոսը՝ 2-րդ դարում՝ 20 ստրատեգներ, որոնք տեղադրում է աշխարհագրական հաջորդականությամբ: Բ. Հարությունյանը, բացահայտելով Պտղոմեոսի «Աշխարհագրութեան» համակարգի զարգացման փոխկապակցությունները և հետագա դարերում

կատարված փոփոխությունները, հանգում է այն եզրակացության, որ «Աշխարհացոյցում» ներկայացված Մեծ Հայքի նկարագրությունը Պտղոմեոսի Աշխարհագրությունից չի քաղված, այլ արտացոլում է Հայկական թագավորության մի ուրիշ ժամանակաշրջանի, հիմնականում 3-րդ դարի վարչաքաղաքական բաժանման համակարգը:

Հիշյալ ժամանակաշրջանում Մեծ Հայքում հաստատված Սասանյան հարստությունը անցկացնում է մարդահամար, որի տվյալները հետագայում հիմք են դառնում «Աշխարհացոյցի» համար: Այդ է ապացուցում «Աշխարհացոյցում» առկա Մեծ Հայքի նկարագրությունը, որն էական տարբերություն ունի և՛ 2-րդ, և՛ 4–5-րդ դարերի վիճակներից: Որ աշխարհների բաժանումը գոյություն ունեն հնագույն ժամանակներից, վկայում են Ագաթանգեղոսի և Փավստոս Բյուզանդի պատմագրքերը: Հեղինակը, հիմնավորելով իր փաստարկները, իրավացիորեն եզրակացնում է, որ «Աշխարհացոյցը» գրվել է 5-րդ դարում, իսկ նրա հեղինակը՝ Մովսես Խորենացին է, որի մեջ նա մեզ է ներկայացնում Մեծ Հայքի իր ժամանակաշրջանի վարչաքաղաքական բաժանումը¹⁷¹:

Պատմական ժամանակաշրջանի, հիմնական և օժանդակ աղբյուրների մանրակրկիտ ու բազմադիմի քննությունը տալիս է համոզիչ արդյունքներ և պարտադրում նորովի նայել և՛ երկի խորագրում՝ Խորենացու անվան առկայությանը, Աշխարհացոյցի շարադրման ոճին ու նյութը ներկայացնելու եղանակին, նաև՝ «Վերադարձութեան» մեջ նրա համապատասխանությանը:

Մովսես Խորենացին «Հայոց պատմության» «Վերադարձութիւն ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին» Չորրորդ գրքում գետեղել է նաև «Յաղագս աշխարհագրութեան» երկը, ծառայեցնելով նույն նպատակին ինչ նախորդ երկերը, դարձնելով մարդկության արմատից մինչև իր ժամանկների ժամանակագրություն, Նոյի երեք որդիներից սերած նախարարական ցեղերի բնակավայրերի աշխարհագրություն, որպես Մեծ Հայքի Տրդատ Մեծ թագավորի ժամանակաշրջանի անկախ, ընդարձակ ու հզոր տերության աշխարհագրություն, որի վրա հեղինակն աշխատել է մանրամասնաբար ու առանձին սիրով:

Քանի որ Մովսես Խորենացու շարահարության ինքնագիր օրինակից ընդօրինակություն մեզ չի հասել, «Վերադարձության» մեջ գետեղում ենք Ծիրակացու խմբագրությունը:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴՐՎԱԳ

ՉԽՈՍՏԱՑԱԾ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ

Ա. Մովսես Խորենացին ամբողջացնում է Չորրորդ գիրքը «Վերադարձության ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին» խորագրով

«Վերադարձության» մեջ, ինչպես երևում է, Մովսես Խորենացին զետեղել է ոչ միայն պատմագրքում խոստացած հարցերի վերաբերյալ մատենագրական երկեր ու առանձին հատվածներ, այլև անհրաժեշտությունից թելադրված, բայց չխոստացած միավորներ: Այդպիսի հատվածներից է Ղ. Ալիշանի հայտնաբերած «Յադագս մահուան Տրդատայ թագաւորի հգորի, քաջի եւ առաքինոյ» մասունքը, որը տպագրված է հեղինակի մեզ հայտնի հոդվածում, «Ի Վերադարձութեանց Պատմութեանն Հայոց Մովսիսի Խորոնեցւոյ»¹⁷² խորագրի տակ:

Այդ բանը Ղ. Ալիշանին հուշել է Թովմա Արծրունին. «Փոխի, ասէ, Տրդատ յերկրաւոր աշխատութեանց ի հանգիստ, մեծաւ պատուով թագաւորական և շքեղ երևելի դիագարդութեամբ, որպէս ընթեռնուք ի բանիրուն գրակարգութեանն Մովսէսի տիեզերահռչակեալ վարդապետի և քերթողի և մերոյ լուսաւորութեանցս հաստատագոյն յօրինողի, որպէս պատմէ ի գլուխ երկրորդի պատմագրութեանն»¹⁷³: Վերջին նախադասությունը Գ. Տեր-Մկրտչյանը թարգմանում է. «ինչպես պատմում է «երկրորդ գրքի վերջում»¹⁷⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, Թովմա Արծրունին նույնիսկ տեղն է նշում, թե որտեղ է գտնվում հատվածը. «**ի գլուխ երկրորդի պատմագրութեանն**», «երկրորդ պատմագրության վերջում», նշանակում է Վերադարձությունը ավարտվում է սույն հատվածով:

Խորենացու Վերադարձության մեջ, ամենայն հավանականությամբ, տեղ է գտել նաև մի երկ, որի հեղինակը Եպիփան Կիպրացին է: «Վերադարձության» սկիզբ «Մովսես Խորենացու և Անդրեասի ժամանակագրությանը» կից «Եւսեբի ժամանակագրի» խորագրի տակ զետեղված ժամանակագրական մի քանի առանձին վկայություններից հետո,

ինչպես տեսանք, թողթե ձեռագրում հիշվում է «Եպիփանու» խորագիրը, որի ներքո վկայությունները քաղված են Եվսեբիոսից:

«Մերի ժամանակագրի» ընդարձակ տարբերակում նրան հաջորդում է «Վասն գիտութեան մղոնաչափաց» և նրան կից «Դրամաչափ» միավորները, ապա՝ «Եպիփանու ասացեալ» երկը, այսպիսի սկսվածքով «Փողոմնոս որդի Ղազոսի, որ թագաւորեաց յԱդէկսանդրիա, Եդրայրասէր անուանեցաւ, այր իմաստասէր, գրանոց կազմեաց, ի Դեմետրեայ Փիղադրեայ ժողովեալ զամենայն գիրս, որ ի վերայ երկրի: Գրեալ թուղթս յաւթարեցուցանել զամենայն թագաւորս երկրի եւ զիշխանս, որ ընդ ձեռամբ իւրով, զի առաքեցեն նմա զամենայն գիրս, որ ի վերայ երկրի էր...» (էջ՝ 208բ) և այլն:

Այստեղ Եգիպտոսի թագավոր Պտղոմնոս Եդրայրասիի Ալեքսանդրիայի հռչակավոր գրադարանի հիմնադրման պատմությունն է, որի ձեռագրերից մեկն էլ Աստվածաշունչն էր: Այնուհետև Ս. Գրքի երբայերեն բնագրից հունարենի թարգմանության պատմությունն է, որ կատարել են հրեական տասներկու ցեղերից վեցական թարգմանիչները, թվով յոթանասուներկու, որից էլ հունարեն «Յոթանասնից թարգմանութիւն» անվանումը: «Արդ յայտ արարից եւ վասն այդոց թարգմանչացն, թէ որպէս եւ յորում ժամանակի եւ յինչ պատճառս թարգմանեցին Ակիւղաս, Սիմաքոս եւ Թեոդորիտոն եւ Ե, Չորդ թարգմանութիւն»¹⁷⁵, ուր պատմում է այդ թարգմանությունների մասին առանձին-առանձին: Այնուհետև Որոգենեսի կազմած թարգմանությունների վեցիցյան և ութիցյան մատյանների ու նրա կողմից Յոթանասնից թարգմանության առոգանության ու կետադրական նշանների կարգավորման մասին է, որով ավարտվում է երկը¹⁷⁶:

Այս երկը մեզ է հասել նաև ԺԱ դարի հայերեն մի այլ ձեռագրում (Մատենադարան, ձեռ. 1888) ծավալային և խմբագրական տարբերությամբ, «Սրբոյն Եպիփանու եպիսկոպոսի Կիպրոցւոյ ասացեալ»¹⁷⁷ վերնագրով, որի սկզբի մասը պակասում է նախորդ ձեռագրում¹⁷⁸, իսկ ինքը պակաս է վերջից, ավարտվում է «Չայս կարի պիտանացու գործեաց Որոգինես: Մինչև ցայս վայր բաւական լիցի Կարգաւորութիւն թարգմանչացն» ամփոփումով: Մինչդեռ թղթյա ձեռագիրը սրանից հետո ունի «Այսուհետև յայտ արասցուք վասն նշանացն, որ ի գիրս է ... (Ս. Գիրքը—Ա. Մ.)» փոքրիկ և շատ արժեքավոր հատվածը¹⁷⁹:

Եպիփան Կիպրացու սույն գործը Վարդան Արևելցին օգտագործել է «Սաղմոսաց մեկնութիւն»¹⁸⁰ իր աշխատության (1266 թ.) և իր իսկ խմբագրած «Տօնապատճառ»¹⁸¹ ժողովածուի մեջ: Հեղինակը տեղ-տեղ միջամտել է Եպիփանի երկին՝ հավելումներով կամ հղումներով: Որ այն քաղված է «Վերադարձությունից», ակնհայտ է: Սրա մեջ ևս բացակայում է Յոթանասնիցի թարգմանիչների ցանկը, և նրանից ավելի ունի «Վասն նշանացն» հատվածը: Բացի այդ, «Վերադարձությունից» օգտվելիս հեղինակը դիմել է նաև Խորենացու «Հայոց պատմության» մյուս գրքերին¹⁸²:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հանդիպում ենք Եպիփանի սույն երկից քաղված որոշ փաստարկումների: Առաջին գրքի առաջաբանում (Բ գլուխ), «Թե ընդէ՞ր, վասն զի Քաղդեացւոց եւ Ասորեստանեայց մատենից յանկագոյն են մեր իրք, ի Յունականէն կամեցաք մեք ցուցանել», հարցական խորագիրը պատճառաբանում է այսպէս «... մեք զՅունացն միայն յիշեցաք զպատմագիրս ... Քանզի ոչ թագաւորքն Յունաց միայն՝ որպէս զաշխարհակալութեանն, այսպէս եւ որ ինչ իմաստութեան ջանք՝ փոյթ յանձին կալան աւանդել Յունաց, յետ զառտնին իւրեանց յարմարել իրս,– որպէս եւ Պտղոմէոսն, որ եւ Եղբայրասէր, պէտարարեալ զամենայն ազգաց զմատեանս զվէպս ի յոյն լեզու փոխարկեաց»¹⁸³:

Սույն պատճառաբանությունից հետո, պարզաբանում է նաև եգիպտացիների թագավոր Պտղոմէոսին իր կողմից Յունաց թագավոր անվանելը և ավելացնում, որ նա այնքան հունասեր բարք ուներ, որ իր աշխատությունները հունարեն լեզվով ժողովեց. «Է և այլ բագում այսպիսի ինչ պատճառ վասն ասելոյն մեր զնա Յունաց թագաւոր, – եզրափակում է նա, – այլ վասն համառօտելոյ զճառս՝ բաւական լիցի ասացեալ վասն նորա»¹⁸⁴:

Պտղոմէոսի մասին վկայությունները քաղված ենք համարում Եպիփանի գործի սկզբից: Սակայն Խորենացին ամեն ինչ չի ասում Պտղոմէոսի գրասիրության մասին և բավարարվում է միայն բերածով՝ «բայց մեր խոսքը համառոտելու համար բավական ենք համարում ասածը նրա մասին»: Այնինչ, նրա մասին շատ բան կա ասելու Եպիփանի երկից: 44800 մեկ ավել կամ պակաս մատյան հավաքելուց հետո, ձեռնարկում է Սուրբ Գրքի հունարենի թարգմանության գործին, երկու անգամ դիմում

է հրեա վարդապետներին: Առաջին անգամ ուղարկում են երբայերեն ոսկեգիր Սուրբ Գիրքը, բայց քանի որ իրեն անհասկանալի էր, դիմում է նորից, պատճառաբանելով, որ «Գանձի ծածկելոյ եւ աղբեր խցելոյ զինչ ազուտ մեզ երկոցունց» և խնդրում է «Երբանցի եւ հելլենական լեզուաց վարժեալ եւ խրատեալ ուսմամբ» թարգմանիչներ: Հրեական տասներկու ցեղերից վեցական թարգմանիչներ են ուղարկում Ալեքսանդրիա: Փարան (Պատմոս) կղզում 36 սենյակ է պատրաստում թագավորը, երկուական թարգմանիչ տեղավորում, և բոլորին թարգմանել տալիս ամբողջ Հին Կտակարանը: Առաջին զույգի սկսած գիրքը անցնում է հաջորդին, մինչև երեսունվեցերորդը: Թագավորի ներկայությամբ բոլոր թարգմանածները համեմատում են և ճշտագույնը գրում, և ապա անցնում հաջորդ գրքին: Այսպես ստեղծվում է Սուրբ Գրքի ՀԲ թարգմանչաց կամ Յոթանասնից օրինակը, որից հետագայում կատարվում է նաև հայերեն թարգմանությունը:

«Կայսերք Հռոմվնոց» ժամանակագրության անանուն հեղինակը ձեռքի տակ ունեցել է Խորենացու Պատմության չորս գրքերը և Հռոմոնց կայսրերի ժամանակագրությունը շարադրելիս օտգվել է նաև Եպիփանու երկից՝ թարգմանությունների մասին հիշելով այն կայսրին նվիրված հատվածներում, որոնց ժամանակ գործել են թարգմանիչները:

Բարսեղ Սարգիսյանը 1904 թ. հրատարակելով «Կայսերքը», Դիկոս կայսեր վերաբերյալ հատվածի կեսից, ծանոթագրում է. «Աստի ցվերջ պատմութեան՝ Եպիփան Կիպրացիէն քաղուած են տեղեկութիւնք՝ Որոգինեսի մասին»¹⁸⁵: Այս բանը վկայված է հենց բնագրում. «Եւ կեցեալ ամս վաթսուն եւ ինն (Որելզինէս) մեռանի Կիպրոս: Եւ պատմէ զայս Եպիփան եպիսկոպոս Կիպրացւոց»¹⁸⁶: Բացի այս, մենք տեսնում ենք, որ Ալյուդասի, Սիմաքոսի, Թեոդոտոնի, ապա՝ Երիքով և Եմավուս քաղաքներում կարասների մեջ թաքցրած հինգերորդ և վեցերորդ թարգմանությունների հայտնաբերման մասին տեղեկությունները նույնպես վերցված են Եպիփան Կիպրացուց¹⁸⁷: Ուստի ոչ միայն Դիկոս կայսեր հատվածում՝ Որոգինեսի մասին վկայություններն են Եպիփանից վերցված, այլև Անդրիանոս կայսեր ժամանակակից Ալյուդաս թարգմանչի և մյուսների մասին եղածը: Եպիփանի անունը հիշատակվում է «Չայս արար Ովրիզինէս» նախադասությանը հաջորդող կենսագրական տվյալներ

շարադրելուց հետո, որը բացակայում է Եպիփանի մեր ձեռքի տակ եղած օրինակում¹⁸⁸:

«Կայսրեքում» հեղինակը ավելի հանգամանորեն անդրադառնում է Որոգինեսի Վեցիջյան և Ութիջյան Ս. Գրքի ստեղծման, առողանության կետադրության, ինչպես և Յոթանասնից թարգմանության կարգավորող նշանների ստեղծման վրա և այն բերում է ոչ թե բառացի, այլ խմբագրությամբ, բավականին համառոտված և հավելումներով:

Վերջապես մենք ունենք Եպիփանի գործի՝ «Վերադարձության» մեջ զետեղված լինելու օգտին խոսող մի այլ, ոչ նվազ կարևոր իրողություն, որի վրա մի փոքր երկար ենք կանգ առնելու:

Յոթանասնից թարգմանության պատմությունը հանգամանորեն շարադրելուց հետո, Եպիփանն անցնում է հաջորդ թարգմանություններին, ուր տալիս է Ակյուղասի, Սիմաքոսի և Թեոդոտոնի թարգմանությունների պատմությունը, և առավելությունը տալիս Յոթանասնիցի թարգմանությանը. «Արդ դատաւոր լեր, իմաստասէր, թարգմանութեանս այսմիկ. առ ով առաւել գտցի ճշմարտութիւն, առ երիցս այսմիկ՝ զԱկիւղա ասեմ, զՍիմաքոսին, եւ զԹեոդիտային, որք ոչ ի միմեանս եղեալք, այդ իւրաքանչիւր առանձին ի ժամանակս ժամանակս, եւ յայդ տեղիս, եւ ոչ բազումք, այդ երեք միայն, որ միմեանց ոչ կարացին միաբանել թարգմանութիւնքն, եթէ Եաւթանասնից, որ յառաջ թարգմանեցին եւ ի միում ժամանակի, երեսունվեց բաժին ըստ թագաւորին, նախանձ ունելով միմեանս, զի ոչ միայն թարգմանիչք եղեն, այդ մասն ինչ եւ մարգարէք: Չի որ ոչ ինչ պիտոյ էր՝ թողին, զոր յետոյ Որեւզենէս աստղանշանակեաց յիւրաքանչիւր տեղւոջ անդէն, կարգաւորեաց վասն մի պատճառ ինչ գտանելոյ Մարկիոնի: Նոյնպէս եւ յաւելեալ բան ոչ եհան ի բաց, զիտեսցես զի առաւել պիտանեցու էր, այդ զորեղենն անդէն կարգաւորեաց: Նոյնպէս զդիմնիսկոսն (եւ զհիպոդիմնիսկոսն) յայտ արար, եթէ յոմանց թարգմանչաց եղել Եաւթանասուներկուցն»¹⁷:

Այստեղ Յոթանասնից թարգմանության և թարգմանիչների առավելությունը հաջորդ երեք թարգմանիչների և նրանց թարգմանությունների նկատմամբ ընդգծելուց հետո, հեղինակը ներկայացնում է այն կարգավորությունները, որ կատարել է Որոգինեսը Յոթանասնից թարգմանության բնագրում, որպեսզի զերծ պահի մարդկանց չարաշահումներից:

Որոգիները Կեսարիայից անցնելով Երուսաղեմ, որոշ ժամանակ անց իջնում է Տյուրոս և այնտեղ գտնում Սուրբ Գրքի չորս թարգմանություններն ու կազմում Վեցիշյան Սուրբ Գիրքը՝ չորս էջը Ակյուղաս, Սիմաքոս, Յոթանասնից և Թեոդոտոսի հունարեն թարգմանությունները, և երկու էջը՝ եբրայերեն: Իսկ երբ կարասներից գտան նաև երկու թարգմանություն անհայտ թարգմանիչներից, անվանեցին հերթական հինգերորդ (Ե) և վեցերորդ (Չ) թարգմանություններ, որոնցից Որոգիները կազմեց արդեն Ութիշյան Սուրբ Գիրք. «այսինքն Չ (6) թարգմանիչը եւ Բ (2) եբրաեցիս, մի ի միջի բան եբրաեցի եւ գիր եբրաեցի, եւ մի ի մէջն բան եբրաեցի եւ գիր հեղենական լեզուով, զի որ ոչն գիտացէ զեբրաեցի գիրն հեղենական լեզուաւ հասուկ լինիցի եբրաեկանին»¹⁸⁹:

Որոգիների Ութիշյանը այսպիսի դասավորություն է ունեցել. «Ա էջս կարգեալ եբրաեցի (2 էջ), եւ յետ սոցա զԱկիւղայն եւ զՍիմաքոսին, ապա՝ զԲ, եւ զկնի սոցա զԹեոդոտայն եւ Ե եւ Չ թարգմանութիւն ...»: Հեղինակը շարունակում է, որ ոմանք տեսնելով այս հերթականությունը կարծում են, որ Ակյուղասը և Սիմաքոսը Յոթանասնից թարգմանությունից առաջ են կատարել իրենց թարգմանությունները: «Ոչ այսպէս, – պատճառաբանում է նա, – այդ Որոգիներս իմացեալ զՅոթանասնից թարգմանութիւնն ճշմարիտ եւ ի միջին կարգեաց զնա, զի աստի եւ անտի այդ թարգմանեցի» կամ «գայլ թարգմանութիւնսն հանդիմանեցի»¹⁹⁰:

«Չայս կարի պիտանացու գործեաց Որոգիներս»: Այստեղ «Մինչ գայս վայր բաւական լիցի կարգաւորութիւն թարգմանչացն» ամփոփումով ավարտվում է բնագիրը թիվ 1888 ձեռագրում¹⁹¹: Թիվ 2679-ում շարունակվում է. «Այսուհետև յայտ արասցուք եւ վասն նշանացն, որ ի գիրս է, եւ չափուց, եւ թուոց ուստի են, – շարունակում է Եպիփանը, – Չի ոմանք զԳիրս Սուրբ ստիքեցին, եւ ոմանք ոռագան[ական]ութիւն կարգեցին. եւ են այս՝ շեշտ, բութ, պարոյկ, երկար, սուղ, սոսկ, թաւ, ապ[ապ]թանց, էնթամայն, ստորոտ: Եւ վասն աստղանշանաց, եւ յորէլիսն, եւ դիմնիկոսն, եւ հիպոդիմիսկոսն:

Աստղ որ կա ի գիրս՝ նշանակէ, որ գբան եբրաեցւոջն է, եւ թարգմանեցաւ յԱկիւղա, եւ ի Սիմաքա, եւ ի Թեոդոտա: Իսկ Յոթանասունքն թողին եւ ոչ թարգմանեցին վասն կրկնաբանելոյ բանիս»: Բերում է մի օրինակ. «Կա ի սկզբան եբրաեցւոջս. «Լաիսէ Ադամոյ թեմա», որպէս Ակիւղաս ասաց թէ՝ «Եկեաց Ադամ ամս ՋԼ ամ»: Յոթանասունքն թարգմա-

նում են՝ «Եկաց Աղամ ամս ՋԼ»։ Բաց են թողնում վերջին «ամ» բառը¹⁹²։ Որոգիները կարգավորում է այս, ինչպես տեսանք վերևում, յուրաքանչյուր տեղում աստղ նշանակելով։ Ինչո՞ւ աստղ։ Աստղը բնությանը է հաստատված երկնքում, երբ ծածկվում է ամպով՝ չի երևում, բայց այն կա։ Եբրայականում եղած բառը Յոթանասունքն հանելով «ծածկեցին», բայց Որոգիները աստղանշանով այն երևութականացնում է, «որպես աստեղը յամպոց»։

Ինչ բնության կարգավորություններ է կատարել Որոգիները։ (Թողյա ձեռագրի բնագրից կից դնում ենք թիվ 1888 ձեռագրից և Անանունից համապատասխան քաղվածքները)։

Որոնք էին դրանք.

ա. «Չի որ ոչ ինչ պիտոյ էր ի կրկնաբանութիւն՝ թողին... զոր յետոյ Որոգենէս աստղանշանակեաց»։

բ. «Չոր որ ոչ ինչ պիտոյ թարգմանութեան՝ թողին... զոր յետոյ Ժամանակաց Որոգիենէս աստեղը նշանակեաց»։

գ. «Բան որ կրկին էր յարինակին եւ Եւթանասունքն թողին»

Ուրեմն Սուրբ Գրքի եբրայական օրինակում ինչը կրկին էր և պետք չէր թարգմանել՝ Յոթանասուներկու թարգմանիչները չեն թարգմանել, Որոգիենէսն այդ տեղերը աստղանշանակել է «աստեղը նշանակեաց յուրաքանչիւր տեղոջ արդէն կարգաւորեաց»։

ա. «Նոյնպէս եւ զաւելեալ բան ոչ եհան ի բաց, զիտասցես զի առաւել պիտանացու էր՝ այդ զորեղէնն անդէն կարգաւորեաց։

բ. «Նոյնպէս և յաւելեալ բանս ոչ եհան ի բաց, այդ յորեղինաւ նշանակեալ անդրէն կարգաւորեաց»։

գ. «Եւ ուր պակաս էր, եւ յաւելուին, յորելիս արար, որոյ Եւթանասունքն յանձնէ եղին»։ Ուրեմն, այն բաները, որոնց պակասը զգացել են Յոթանասուներկու թարգմանիչներն ավելացրել էին իրենցից, Որոգիենէսը դուրս չի հանել, այլ նշանակել է յորեղիս նշանով։

ա. «Նոյնպէս զղիմնիկոսն յայտ արար, եթէ յոմանց թարգմանչաց եղեւ Եւթանասնիցն։

բ. «Նոյնպէս եւ վասն զղիմնիկոսի եւ հիպոդղիմնիկոսի յայտ արարեալ, եթէ Եւթանասուներկու թարգմանչացն եղաւ»։

գ. «Իսկ ուր զանազանեցին զբանն՝ դիմնիկոսէ, հիպոդիմնիկոս եղին. մին Ատտիկեցի նշան է, եւ միւսն բժշկաց, զոր Եւթանասունքն կարգեցին»:

Այսինքն՝ դիմնիկոս նշանը, որ թարգմանիչներն իրենք են դրել, այն էլ չի հանել, այլ նշանակել է նաև հիպոդիմնիկոս նշան, իրարից զանազանելու համար:

«Վասն նշանացն» փոքրիկ խորագրի տակ ներկայացված են Յոթանասնից թարգմանության մեջ կիրառված բնագրական տարբերությունները (բառ ու բան ավելացրած կամ պակասեցրած) ցույց տվող նշանները, որ կատարել է Ռոդգինեսը, ինչպես նաև այլոց կողմից կարգված առողջանության նշանները, տնատման ու տողատման, ոտանավոր կազմելու հետ կապված նշանները, նրանց բացատրությունները (նշանների պատկերները այստեղ բացակայում են, բայց պահպանվել են այլ ձեռագրերում), և այլն, որոնց իմացումը շատ կարևոր է Ս. Գիրքը ճիշտ ընթերցելու, հասկանալու, մանավանդ որևէ լեզվով թարգմանելու համար: Բնականաբար, այն շատ անհրաժեշտ էր նաև Սուրբ Գրքի հայերեն թարգմանության համար:

Մովսես Խորենացին այս մասին պատմում է, որ Մեսրոպը դպրոցներ բաց անելուց, ուսուցիչներ ու տեսուչներ կարգելուց հետո, երբ վերադառնում է մայրաքաղաք՝ «գտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ զԱսորւոյն, յոչ լինելոյ Յունի»¹⁹³: Սահակ Պարթևը թարգմանիչներ Հովսեփին և Եզնիկ Կողբացուն ուղարկում է Միջագետք, Եդեսիա քաղաք, որպեսզի ինչ գիրքեր այնտեղ գտնվեն առաջին սուրբ հայրերից գրված, շուտով մեր լեզվով թարգմանեն և բերեն: Սրանք Եդեսիայից անցնում են Բյուզանդիոն: Նրանց մոտ են գնում Ղևոնդը և Կորյունը, որոնց հետևում են նաև Հովհանն ու Արձանը: Հանձնարարությունները կատարելուց հետո, թարգմանիչները վերադառնում են Հայաստան, «գտին զմեծ Սահակ եւ զՄեսրոպ յԱշտիշատ Տարօնոյ, եւ մատուցին զթուղթսն եւ զկանոնս ժողովոյն Եփեսոսի, վեց սահմանեալ կանոնաւ, եւ զստոյգ օրինակս Գրոց:

Չոր առեալ մեծին Սահակայ եւ Մեսրոպայ՝ դարձեալ թարգմանեցին զմի անգամ թարգմանեալն փութանակի, հանդերձ նոքօք վերստին յօրինեալ նորոգմամբ: Բայց քանզի անգետք էին մերումս արուեստի՝ ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր. վասնորոյ առեալ մեծին Սահա-

կայ եւ Մեսրոպայ գմեզ առաքեցին յԱղեքսանդրեայ, ի լեզու պանծալի, ի ստոյգ յօդանալ ճեմարանին վերաբանութեան»¹⁹⁴:

Ի՞նչ բան է վերաբանությունը:

Ստ. Մալխասյանը սույն քաղվածքի վերջին հատվածը թարգմանել է այսպես. «Այս պատճառով մեծն Սահակ և Մեսրոպ մեզ առան ուղարկեցին Աղեքսանդրիա, պանծալի լեզուն սովորելու, իսկական ճեմարանում կատարելագործվելու»: Այստեղ «վերաբանություն» բառը դուրս է թողել, այսպիսի ծանոթագրությամբ. «Վերջին բառն այստեղ անտեղի է և անհասկանալի. Նորայր Բյուզանդացին մի սրամիտ և հավանական առաջարկություն է արել՝ այս բառը, «վերաբանություն» ձևով, դնել հաջորդ գլխի վերնագրի սկիզբը՝ «Վերաբանութիւն ի վարդապետսն յինքն» և այլն: Մենք այս ուղղումն ընդունեցինք, բայց վերաբանություն բառը հասկանում ենք ոչ իբրև վերջաբանություն... այլ իբրև տառացի թարգմանություն հունարեն *συναγωγία*-ի—անալոգիա, նմանություն, համեմատություն, այնինչ վերջաբանությունը չի հարմարվում»¹⁹⁵: Խորեն Ստեփանեն նույնպես, մինչ այդ ընդունել էր Նորայր Բյուզանդացու տեսակետը, գրելով, որ «բոլոր թարգմանիչներն ենթադրությամբ են թարգմանել այս ... վերաբանութիւն բառին տալով այլևայլ նշանակություն» (Լաուերը՝ գիտության, Լանգլուան՝ բանասիրական գիտության, Էմինը՝ բանասիրության, Ֆլորիվալը՝ դավանության գիտություն) ինքը թարգմանում է «պանծալի լեզվի համար ստույգ ճեմարանի մեջ կրթվելու»¹⁹⁶, ինչպես տեսնում ենք, ինքն էլ է վերաբանություն բառը դուրս թողնում:

Մեր կարծիքով, ավելի ճիշտ է Նիկոլ Աղբալյանը. երբ «Ս. Գրքի ընտիր օրինակի... հիման վրա ձեռնարկեցին նախապես թարգմանվածը սրբագրելու, կատարված գործը շատ կողմերով թերի համարվեցավ. և որովհետև «մեր արուեստին» (այսինքն քերթողական կրթութեանց) անտեղյակ էին – կըսէ Խորենացին – Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ մեզ առնելով դրկեցին Աղեքսանդրիա «ի լեզու պանծալի (այսինքն Հունաց պանծալի լեզվին հմտանալու) և «ի ստոյգ յօդանալ ճեմարանին վերաբանութեան» (վերաբանութիւնը – անալոժին – քերթողական ուսմանց մեկ մասն էր: Կուզե ըսել լավապես հմտանալ այդ ուսման): Այդ որոշումը առնված պետք է համարել 435-ին, երբ սկսան ուղղել Ս. Գիրքը»¹⁹⁷:

Վերաբանություն, ըստ Հայկազյան բառարանի, նշանակում է «Վերաբանությիւն բանի, համեմատությիւն... բաղդատությիւն, զուգակշռությիւն, զուգաչափությիւն, յարմարությիւն»¹⁹⁸: Վերաբանության մեջ հմտանալու պահանջն առաջացել է Ս. Գրքի ընտիր օրինակի հիման վրա նախորդ թարգմանությունը սրբագրելու և հենց ստույգ օրինակից նոր թարգմանություն անելու ժամանակ, որովհետև Սահակն ու Մեսրոպը Յոթանասնից թարգմանության Որոգիների և այլոց կատարած կարգավորմանը ծանոթ չէին, որով զբաղվում էր հռետորական կամ քերթողական արվեստի մի բնագավառ – համեմատության կամ վերաբանության բնագավառը: Ուստի Խորենացուն և նրա ընկերակիցներին ուղարկում են Աղեքսանդրիա, վերաբանության ճեմարանում հմտանալու:

Խորենացին Ս. Գրքի թարգմանության համար անհրաժեշտ գիտությունը ձեռք բերելուն մեկ էլ անդրադառնում է Ողբում: Ուսուցիչների ցանկությունը կատարած վերադառնում են հայրենիք: «Եւ մինչ նոքա զմերն յուսային զդարձ եւ պատուասիրել իմով **ամենիմաստ արուեստիւս եւ կատարելագոյն յարմարութեամբս**, համայն եւ մեք փութապէս դիմեալք ի Բիւզանդիոն, յուսայաք հարսանեաց պարել... արդ փոխանակ խրախճանութեանս, ի վերայ գերեզմանի ողբս ասելով՝ ողորմելի հառաչեմ ...»¹⁹⁹:

Ե՛վ Խ. Ստեփանեն²⁰⁰, և՛ Ստ. Մալխասյանցը²⁰¹ Խորենացու «**յարմարութեամբս**» բառը թարգմանել են «պատրաստութեամբս»:

Սահակն ու Մեսրոպը Խորենացուն իր ընկերների հետ ուղարկում են Աղեքսանդրիա հունարեն պանծալի լեզուն և վերաբանության իսկական ճեմարանի մեջ կրթվելու: Այժմ ուսուցիչների հանձնարարությունը կատարած, վերադարձել են. ընդ որում, ի տարբերություն ընկերների, որոնք հմտացել են հունարեն պանծալի լեզվի մեջ, Խորենացին լեզվի մեջ խորանալուն զուգընթաց, միաժամանակ հմտացել էր ամենիմաստ արվեստի և կատարելագոյն յարմարության («իմով՝ ամենիմաստ արվեստիւս եւ կատարելագոյն յարմարութեամբ») մեջ: **Հարմարությունը** այստեղ դրված է **վերաբանության**, (անալոգիայի) փոխարեն:

Ինչպես տեսանք, **վերաբանությունն նշանակում է համեմատություն** (անալոգիա): Համեմատություն, նշանակում է «յարմարությիւն»,

իսկ «յարմարութիւն, յարմարումն» նախ և առաջ նշանակում է «համեմատութիւն, կարգաւորութիւն, ... կարգ յարմարութիւն»:

Խորենացին «յարմարութեամբս» բառը դրել է Քերթոդական արվեստի մաս կազմող անալոգիա-համեմատություն առարկայի փոխարեն, որի մեջ ինքը կատարելապես հմտացել է կատարելով ուսուցիչների ցանկությունը, որով նրանք պետք է հպարտանային...

Ահա այդ համեմատության կամ վերաբանության պատմություն ենք տեսնում Եպիփան Կիպրացու «**Կարգաւորութիւն թարգմանչացն**» երկում, որի խորագիրը նույնիսկ «Կարգաւորութիւն», «յարմարութիւն», ու «համեմատութիւն» է նշանակում, մանավանդ երկի վերջին հատվածը, որը ներկայացնում է այդ գիտության մոտավոր ծավալը. «Վասն նշանացն, որ ի Գիրս է, եւ չափուց եւ թուոց՝ ուստի են, զի ոմանք զԳիրս Սուրբ ստիքեցին, եւ ոմանք ոռագանութիւն կարգեցին ..., եւ վասն աստղանշանաց, եւ յորելիսն, եւ զղիմնիկոսն եւ հիպոդիմնիկոսն...»²⁰² և այլն:

Եվ ահա Խորենացին իր «Պատմության» հավելվածում բերելով Եպիփան Կիպրացու սույն երկը, ներկայացնում է վերաբանություն առարկայից մի ընտիր նմուշ, որով ղեկավարվել էին Սուրբ Գրքի Յոթանասնից թարգմանության հայ թարգմանիչները: Այստեղ ընդգծվում է նաև Մովսես Խորենացու ծառայությունը այդ գործում, և հասկանալի դառնում «Քերթոդահայր» պատվանունը, որ տրվել է նրան ոչ միայն Հայաստանում այդ գիտությունը տարածելու, այլև բերելու համար. «Եւ գովելիք են, որպէս իմաստասիրեցեալքն, յաղագս ջանին եւ իմաստութեանն առ ի յայլոց լինելոյ գտակք, առաւել եւս որք ընկալան եւ պատուեցին զայսպիսի գիւտս իմաստից», – հաստատում է Խորենացին²⁰³:

Այսպիսով, Խորենացու Պատմության Չորրորդ դրվագի մաս հանդիսացող «Մովսէսի Խորենացւոյ և Անդրէասի» անվան հիշատակությունը Մատենադարանի թիվ 2679 ձեռագրում, ապա՝ նույն ձեռագրի երկրորդ մասում «Սեբի Ժամանակագրից» ու Մղոնաչափքից հետո՝ «Եպիփանի ասացեալ» երկի գոյությունը, այնուհետև՝ վերջինից առանձին վկայությունների օգտագործումը 6-րդ դարի հեղինակ Աթանաս Տարոնացու «Ժամանակագրության» մեջ, (որի հիմնական աղբյուրը Մովսես Խորենացու «Պատմությունն» է), հռետորական արվեստի մեջ Մովսես

Խորենացու հմտանալու իրողությունը, որը վկայվում է հենց իր՝ Քերթնդահոր կողմից, ինչպես նաև հիշյալ երկի, որպես աղբյուր օգտագործումը (Պտղոմեոսի մասին) Պատմագրքում, մեզ իրավունք են տալիս «Եպիփանու ասացեալ» սույն երկը համարելու «Վերադարձության» մաս, իսկ Խորենացուն՝ նրա թարգմանիչն ու Հայաստան բերողը:

Աստվածաշնչի Յոթանասնից թարգմանության կարգավորությունը Ս. Գրքի հայերեն թարգմանությունների և սրբագրությունների ժամանակ հռետորական արվեստի օգտագործման վկայություն է, որի մեջ իր զգալի ծառայությունն ունի Պատմահայրը: Սույն երկով հարստանում է Պատմահոր գրական-թարգմանական վաստակը և համարվում 5-րդ դարի հայերեն թարգմանությունների աստղաբույլը:

Բ. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» Չորրորդ գրքի վերջին «Բանը»

Ինչպես տեսանք, Վերադարձության որոշ նյութերի մասին հեղինակը որոշակի խոստաբանություն չունի, բայց ակնարկներից մակաբերվում է դրանց առկայությունը և հաստատվում այլ աղբյուրների վկայությամբ: Այդպիսին է «Վերադարձության» վերջին միավորը «**Յաղագս մահուան Տրդատայ թագաւորի հօրի, քաջի եւ առաքինոյ**», որը նաև վերջաբան պետք է դիտել և որի հեղինակը Մովսես Խորենացին է: «Եւ զայս ոչ միայն ոճ շարադրութեանն հաւատարմացուցանէ Խորոնեցւոյն լինել, – գրում է Դ. Ալիշանը, – այլև Թովմա հաստատէ հետախոյզ Արծրունին անսուտ վկայութեամբ»: Կրկնենք այդ վկայությունը. «Թագաւորել մեծին Տրդատայ ի վերայ հայրենեաց աշխարհին... և մկրտեալ սուրբ և անբիծ խոստովանութեամբ ի Հայր և յՈրդի և ի Սուրբ Հոգին, ի ձեռն մեծին Գրիգորի հանդերձ ամենայն նախարարօքն Հայոց Մեծաց:

...Բայց մեք գոյժ հռչակեալսն միայն նշանակեցաք, սրբոյ թագաւորին և քաջ նահատակին Տրդատայ զբարիոք պատերազմեալ ընդդէմ անմարմին և մարմնաւոր պատերազմողաց, փոխի երկրաւոր աշխատութեանցս ի հանգիստ, մեծաւ պատուով թագաւորական շքեղ և երևելի դիագարդութեամբ, որպէս ընթեռնուք ի բանիբուն գրակարգութեանն Մովսէսի տիեզերահռչակեալ վարդապետի և քերթողի, և

**մերոյ լուսավորութեանցս հաստատագոյն յօրինողի, որպէս պատմէ
ի գլուխ երկրորդի պատմագրութեանն»²⁰⁴:**

«Հայոց Պատմության» երկրորդ գիրքն ավարտվում է «Յաղագս վախճանի Տրդատայ թագաւորի, ընդ որում և ողբերգական մեղադրութիւն»²⁰⁵ գլխով, որից համառոտված, ապա՝ շարունակված է սույն պատմությունը Չորրորդ գրքի վերջում:

Ինչու է Խորենացին այսպես վարվել, Վերադարձությունը, կամ լավ է ասել, Հայոց Մեծաց Պատմությունը ավարտել է նույն գրքում արդեն շարադրված պատմությամբ, որի հետ «ողբերգական մեղադրութիւն» կա: Բանն այն է, որ այստեղ շարադրված է հայոց ազգի թշվառությունների վերացման մասին Խորենացու դավանանքը, որը կրկնում է նաև գրքի վերջում, որպես սերունդներին պատգամ, և դրանով ավարտում իր ամբողջական Պատմագիրքը:

«Վասն բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց յազգէն Արշակունեաց, եւ եպիսկոպոսութեանն յազգէ Սրբոյն Գրիգորի» Ողբը, «Հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն» Հայոց աշխարհի թագավորության, սուրբ Գրիգորի տոհմից եպիսկոպոսության կորստյան ողբերգությունն է, կրած չարիքների և դեռ կրելիք թշվառությունների ցավը, դրանց պատճառներ²⁰⁶, «աստուածապաշտութիւն մոռացեալ եւ ակնկալութիւն գեհեների», և փրկության հույսը Աստված է՝ «Յորմէ պահեսցէ զմեզ Քրիստոս Աստուած, եւ զամենեսեան՝ ոյք երկրպագեն նմա ճշմարտութեամբ»²⁰⁷:

Բայց կա նաև փրկության այլ հույս, որին Խորենացին անդրադառնում է «Յաղագս վախճանի Տրդատայ թագաւորի...» գլխում, և «Յաղագս մահուան Տրդատայ թագաւորի...» վերջաբանում: Սկսենք առաջինից:

Տրդատ թագավորի մասին Խորենացին գրել է Երկրորդ գրքի վեց գլուխներում²⁰⁸, ներկայացնելով մանկությունից մինչև մահ:

«Սուրբ և մեծ և երկրորդ նահատակի և մեր լուսավորության վերակացվի մասին ճառելիս, – որովհետև Քրիստոս է բոլոր գոյացությունների ճշմարիտ թագավորը, – պետք էր հրաշափառ խոսքերով գրել, ինչպես մեր լուսավորության նախաշավիղին ու նահապետին հավասար ճգնողի և նրա գործակցի մասին: Որովհետև Սուրբ Հոգուն հաճո թվաց ավագություն տալ իմ լուսավորչին՝ միայն խոստովանողի, կավելացնեմ նաև

առաքելության կոչումով, իսկ սրանից դուրս (նրանք երկուսը) իրար հավասար են խոսքերով և գործով:

Բայց այստեղ ես նկատում եմ թագավորի առավելությունը, – ընդգծում է Խորենացին, – որովհետև Աստծու մասին մտածելու և ճգնողության մեջ նրանք երկուսը հավասար էին, իսկ համոզական կամ ստիպողական խոսքերով (նոր հավատին) հնազանդեցնելու մեջ թագավորի շնորհին ավելի էր, որովհետև նրա հավատից գործը հետ չէր մնում: Այս է պատճառը, որ ես նրան կոչում եմ նախաշավիղ ճանապարհ և մեր լուսավորության երկրորդ հայր»:

Ինչ էր անում Հայոց թագավոր Տրդատը. «Սա Քրիստոսին հավատալուց հետո ամեն տեսակ առաքինություններով փայլելով՝ ավելի ու ավելի ջանքեր էր անում խոսքով ու գործով Քրիստոսի (հավատքի) համար, սաստելով և համոզելով մեծամեծ նախարարներին, այլև ռամիկ մարդկանց բազմությունը, իրապես Քրիստոսի հավատացյալ լինելու, որպեսզի նրանց գործերը համապատասխանեն նրանց հավատին:

Բայց այստեղ ես շեշտելու եմ մեր ազգի խստասրտությունը, այլև ամբարտավանությունը սկզբից մինչև այժմ, որ նրանք անտարբեր լինելով դեպի բարին, խորթ լինելով ճշմարտության, կամ թե բնությամբ մեծամիտ և կամակոր լինելով, դիմադրում են թագավորի կամքին քրիստոնեական կրոնի վերաբերմամբ, հետևելով իրենց կանանց և հարճերի կամքին: Եվ թագավորը չկարողանալով այս բանը ներել, զգում է երկրային պսակը, գնում է երկնային պսակի հետևից, շուտով հասնելով այն տեղը, ուր Քրիստոսի ճգնավորը (Մանին) քարայրում էր ապրել»:

Տրդատը թողնում է արքունիքը և գնում Եկեղեցաց գավառ: Նրան հետ են կանչում, բայց չի համաձայնում: Թունավորելով սպանում են բարեգործ թագավորին:

«Արամյան մարդիկ, – բաց է անում կրակված սիրտը Պատմահայրը, – մինչև ե՞րբ պիտի մնաք անզգա, ինչո՞ւ եք սիրում ունայնությունը և անաստվածությունը: Դուք չիմացա՞ք, որ Տերը սքանչելի դարձրեց իր սրբին, և Նա ձեզ չի լսի, երբ դուք աղաղակելով նրան դիմելու լինեք... անօրեն զենում կատարեցիք և արհամարհեցիք նրան, ով հույսը դրել էր Տիրոջ վրա: Այս պատճառով ձեզ վրա կհասնի որոգայթ, որը դուք չգիտեք, և այն որսը, որ դուք որսացիք, նա ձեզ կբռնի, և նույն որոգայթով կբռնվեք...

...Յուրաքանչյուր մեկը իր համար առանձին քուրմ է և պաշտոնյա, ինչպես ասում է Ս. Գիրքը, որ հարմար է գալիս ներկա պայմաններին, երբ շատերն են, որ խոսում են աստվածային նյութերի մասին, բայց առանց հասկանալու խնդրի էությունը, և խոսողները ոչ թե Ս. Հոգու հաճությամբ են (ընտրված), այլ օտարի:

Ուստի ապշեցուցիչ են այս ճառերը և սարսափելի՝ մտածող մարդկանց համար. որովհետև խոսողը խոսում է Աստծու և աստվածային նյութերի մասին, բայց խոսողի միտքն ուղղված է դեպի օտարը: Որովհետև նա հոգում է ոչ թե խոսած նյութի մասին... այլ մարդկային փառքի համար... Ո՞ր մտածող մարդը չի ողբա դրանց մասին, այլև թող ոչ ոք չնեղանա նրանց մասին, որ դրանց հորդորում են այսպես լինել»²⁰⁹:

Ողբալի վիճակ. անբուժելի ամբարտավանություն, անմիաբանություն, հավատի հարցում խոսքի ու գործի անհամապատասխանություն...

«Վերադարձության» հատվածը նույն սկիզբն ունի, քանի որ նույնն է ցավը. Տրդատ թագավորը Քրիստոսին հավատալուց հետո ամենայն առաքինությամբ փայլեց մինչև իր մահը՝ խորը ծերության մեջ: Բայց մեր ազգի խստասրտությունը և ամբարտավանությունը սկզբից ի վեր բոլոր մեր թշվառությունների պատճառը եղան: Որովհետև մի քանի չար մարդիկ, Շապուհի հրամանով խորհուրդ արին Տրդատին սպանելու և Հայաստանում հեթանոսությունը վերականգնելու: Դավադիրների մեջ էր Տրդատի սենեկապետը, մատնիչ Հուդայի օրինակով: Եկեղեաց գավառում դավադիրները հետամուտ լինելով, որսի ժամանակ վիրավորում են թագավորին: Սենեկապետը պալատում վերքը կապելիս տեսնելով, որ վերքը մահացու չէ, թույն է տալիս նրան ու սպանում:

Խորենացին այնուհետև նկարագրում է հուղարկավորությունը, որը կարճել էր երկրորդ գրքի ՂԲ գլխում, անգամ թաղման վայրը չնշելով:

«Վերադարձության» մեջ գրում է հանգամանորեն. «Եւ բարձեալ տաւրան գնա ի Թորդան արծաթապատ դիակիր դագաղօք, յորում լծեալ ջորիք ոսկեսանձք և գունակ գունակ հանդերձիւք գդագաղսն զարդարելով:

Եւ վաշտք զօրացն աստի և անտի վառեալք զինուք և նշանակօք:

Իսկ առաջի դագաղացն ձայն աստուածօրհնութեան և բուրմունք խնկոց:

Իսկ աստի և անտի բարեկամք և սիրելիք, ընտանիք և բազումք յորդոցն նորա հետևակ անկեալ:

Եւ զկնի դագադացն փողք և տալիղք ողբոց, և կուսանք ողբասաց, թող զայլ ամենայն ռամիկսն, որ երթային զհետ անթիւ բազմութեամբ:

Եւ այսպէս հասեալք ի տեղին, արարեալ տապան թագաւորական ի քարանց կճեաց, և ի վերայ ապակի արկեալ, յորում եղեալ զգանձն պատուական, զանուշահոտ զպատարագն, զմեծ վաստակաւորն:

Եւ տարեալ թաղեցին զնա ի տեղոց զքօսանաց մեծին Գրիգորի, զոր պարապեալ անուանեաց իւր պարտեզ»:

Այսպէս, Հայոց երկրորդ մեծ նահատակ Տրդատ թագաւորի անյունը «մեծաւ պատուով թագաւորական շքեղ և երևելի դիագարդութեամբ», որին մասնակցում էր նաև «ամենայն ռամիկսն... անթիւ բազմութեամբ», ամփոփում են մարմարիոնից շինած գերեզմանում: Թաղման ժամանակ միասին էին ավագանին և ժողովուրդը:

«Եւ կանոն սահմանեցին Տրդատ թագաւորի մահուան օրը տոնել ամեն տարի...»

Հայոց առաջին քրիստոնյա թագաւոր Տրդատին թաղեցին Հայոց առաջին կաթողիկոս Գրիգոր Լուսավորչի հանգստարանում: «Միացան» միասին գործող երկու սուրբ և մեծ նահատակները, մեր լուսավորության նախաշաղկի ու նահապետ հայրերը, մեկն անհայտության մեջ մահացած, մյուսը՝ թունաւորված Շապուհ պարսիկի հրամանով:

Վերադարձության մեջ համառոտ կրկնելով Տրդատ թագաւորի մահվան, և ավարտելով հուղարկավորության պատմությունը, նրա և Ս. Գրիգորի՝ միևնույն հանգստարանում ամփոփելու փաստը Խորենացին սերունդներին կտակում է ազգի շահերի համար աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների միասնաբար գործելու փառավոր օրինակ, որոնք զոհ գնացին մեր ազգի բոլոր թշվառությունների պատճառ անաստվածությանն ու անօրենությանը, խստասրտությանն ու ամբարտաւանությանը: Խորենացին փրկությունը տեսնում է ազգի բոլոր թշվառությունների պատճառների վերացման մեջ, որը մեր ձեռքին է: Պատճառների վերացումով կվերանան նրանց հետևանքները:

Ազգին ու հավատին ծառայող թագաւորի կամքին հակառակող կամակոր, մեծամիտ, իրենց քուրմ կամ պաշտոնյա համարող, օտար շապուհների հրամանակատար դավադիրներին հակադրված է մեծագործ

թագավորի ու մեծ նահատակի անմահ գործի փառաբանությունը և շքեղ հուղարկավորությունը, որին մասնակցում էր ամբողջ ժողովուրդը:

Պատմության սկզբում Մովսես Խորենացին պատվիրատու Սահակ Բագրատունուն խոստանում է. «Ուրախությամբ ընդունելով քո խնդիրը՝ սիրով կաշխատեմ այն կատարել, անմահ հիշատակ թողնելով այս քեզ և քեզ հաջորդող սերունդներին»: Մեր աշխարհում գործած բազմաթիվ քաջագործությունները ցույց տալուց հետո, Խորենացին նշավակում է մեր ազգի թշվառությունները ծնող պատճառները, որոնք ուղեկցել են մեզ սկզբից անտի, և երկու մեծ նահատակների Հայոց ազգի շահերի համար միասնաբար գործելու օրինակով, ջատագովում է ազգային միասնության գաղափարը: Խորենացին փակում է Մատյանը, այդ գաղափարի իրականացման տենչով, և շարունակում է հետևել հայոց պատմության ընթացքին, Դեսպան ու Կտակատար ունենալով Հայոց Մեծաց Պատմության Մայր Մատյանը:

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԴՐՎԱԳ

ԽՈՍՏՈՎԱԾՆՈՂ (ՀԱՎԵԼՅԱԼ) ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. 2-Ժ2 դդ. հայ մատենագիրները օգտագործում են Չորրորդ գիրքը և հաստատում նրա գոյությունը

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» Չորրորդ գիրքը մեզ չի հասել ոչ առաջին երեք գրքերի հետ միասին, ոչ էլ առանձին: Մովսես Խորենացու եռամատյանի վերջին միավորը՝ Ողբը, պատմագրքից առանձին արտագրված և զետեղված ենք տեսնում զանազան ժողովածուներում (Մատենադարան, ձեռ. №№ 2330, 9049, 10208), «Յայսմաւորքում» (ձեռ. № 7358 և № 7360), ինչպես նաև «Տօնականում» (ձեռ. № 993, 1524, 3787) և այլ: Բայց դրանից «Հայոց պատմության» մեջ «Ողբը» չի պակասել: Պատմությունից զանազան հատվածներ կան նաև այլ ձեռագրերում (ձեռ. №№ 3695, 6632, 7182, 8258 և այլուր): Նշանակում է, «Վերադարձությունը» մինչև փեռեկվելը, անջատված է եղել եռամասնյա հատվածից, և անջատումը եղել է հեղինակային օրինակից: Զանի որ նրանից արտագրող գրիչը, եթե նույնիսկ անջատ արտագրեր այդ մասը, ապա միասին կազմած հեղինակային օրինակը կմնար ուրիշի համար որպես զաղափար օրինակ, և դարձյալ կունենայինք քառամատյանը՝ միասին, մի կազմի մեջ: **Նշանակում է առաջին երեք գրքերը կազմվել են միասին, հավելվածը՝ առանձին:**

Վերադարձության փեռեկմանը նպաստել է գրքի նյութերի տարաբնույթ լինելու իրողությունը: Պատմաժամանակագրական միավորներ հանդիպում ենք խառը ժողովածուներում, ուսումնական դասագրքերում, տոմարական ու տոմարագիտական ձեռագրերում, համառոտված, անեցված, կամ կցված նույնատիպ մատենագրական միավորների հետ: «Եկեղեցական պատմությունն» ու Եպիփանի «Կարգավորությունը»՝ նույնպես տեսնում ենք կրոնական և եկեղեցական ժողովածուներում: Եվ քանի որ Խորենացին այդ երկերը բերել էր հեղինակի անունով, այդպես էլ հանդիպում ենք տարբեր ձեռագրերում:

Առաջին առանձին արտագրությունը 7-րդ դարից է հանդիպում, որից և արտագրվել է հնագույն թղթյա ձեռագրում, ուր ժամանակագրու-

թյունը Չենոնից լրացված է մինչև Հերակլեսի թագավորության վերջը: Այս օրինակից Վեսպասիանոսից մինչև Չենոն՝ Տրայիանոս, Դիդոս, Յուդիանոս, Դեկիոս, Դիեկղետիանոս, Մեծն Կոստանդիանոս, Վաղենտիանոս, Թեոդոս Մեծ, Մարկիանոս կայսրերի անունների դիմաց, լուսանցքներում անեցված ու լրացված վկայություններ կան, որ Ղուկաս գրիչը պահպանել է գաղափար օրինակից և չի մոծել բնագրում: Մատենադարանի № 5254 ձեռագրում (գրված 1280 թվականին) այդ վկայություններն արդեն մոծված են բնագրի համապատասխան տեղերում: Այդտեղ ժամանակագրությունն ավարտվում է Հերակլեսի որդու Կոստանդիանոսի 669 թվականով: Ուրեմն այդ ժամանակ են կատարվել ոչ միայն սույն մոծումները, այլև հավելումները ու համառոտումը:

Շատ հետաքրքրական է, որ Մատենադարանի սույն՝ 5254 ձեռագրում «Մովսեսի Խորենացույ և Անդրեասի Ժամանակագրության» հետ կա Եպիփանու «Թարգմանչաց կարգաւորության» սկզբի մասը՝ թարգմանիչների անունները. «Այս են անուանք թարգմանչացն, որ առ Պտղոմեի» վերտառությամբ, որը վկայություն է այն բանի, որ «Վերադարձության» առաջին բանին կից Եվսեբիոսի երկերից հետո, իսկապես եղել է Եպիփանի հիշյալ երկը: Այնուհետև, որ այս ընդօրինակությունը կատարվել է 669 թվականից հետո, և թե՛ թղթա ձեռագրում, թե՛ 5254 ձեռագրում «Վերադարձության» մասը կազմող «բաներին» նույն 7-րդ դարում կցվել է «Կայսերք հոռոմոց» երկը: Ինչպես տեսնում եք, «Վերադարձությունից» անջատում-արտագրում են՝ ում ինչ և ինչպես ձեռնտու է:

Եթե է դարում «Վերադարձության» առաջին բանի ամբողջական արտագրությունն է մեզ հասել, իսկ նրան կից երկրորդի և երրորդի՝ խիստ համառոտվածքը՝ (Մատենադարան, ձեռ. № 2679, էջ 29ա–47բ), ապա մի այլ արտագրության մեջ առաջին բանը եղել է Եվսեբիոսի «Եկեղեցական պատմության», Քրոնիկոնի և Եպիփանի «Կարգավորության» ավելի ընդարձակ, ամբողջական համառոտվածքները (նույն ձեռագրում), որոնցից արտագրվել են 10-րդ դարում թղթա ձեռագիրը կազմողի կողմից:

Մովսես Խորենացու չորրորդ գրքի չգոյության փաստարկ էին համարում նրանից օգտվելու հիշատակության բացակայությունը հայ մատենագրության մեջ:

Այժմ, երբ Խորենացու «Հայոց պատմության» չորրորդ գրքի գոյությունը փաստ է, հետագա մատենագիրների կողմից Խորենացու Հայոց Պատմության օգտագործման և հիշատակման մեջ (մասնավորապես վաղ շրջանի) պետք է տեսնել նաև Չորրորդ գիրքը, քանի որ Խորենացու Հայոց Մեծաց պատմությունը կազմված է եղել չորս գրքերից «Հայոց պատմութիւն յերիս հատածս» և «վերջին բանս»:

Միջնադարում այդպես է ընկալվել Խորենացու Հայոց Պատմությունը. «Մովսէս Խորենացի. Հաւաստապատում պատմագիրք. չորս հատոր, սկսեալ ցԱդամայ մինչև ի Չենոն կայսրն, որպէս վկայէ Թումաս Արծրունեաց Պատմագիրք: Բայց այժմս երիս հատորսն միայն երևի, իսկ զչորրորդն ոչ ուրեք գտանի ի սաղրելոյ հերձուածողաց»²¹⁰, կարդում ենք 1769 թվականին գրված ձեռագրում: Իսկ թե ո՞ր գրքից, և ի՞նչ, և ինչքա՞ն է վերցված կամ ինչպես է օգտագործված, կպարզվի քննությամբ և կերևա հականէ:

Այս գիտակցությամբ հայ մատենագրության մեջ փնտրենք Մովսէս Խորենացու «Հայոց մեծաց պատմության» Չորրորդ գրքից կատարված բանաքաղությունները, որով մի կողմից կամրապնդվի նրա լինելությունը նորանոր փաստերով ու փաստարկումներով, մյուս կողմից կընդարձակվի Խորենացու պատմագրքի օգտագործվածության ոլորտը, հետևաբար՝ Հայոց մատենագրության և մտածողության վրա նրա ունեցած ազդեցության դերի ու նշանակության ծավալն ու կշիռը:

Առաջին հեղինակը Աթանաս Տարոնացին է, որ ապրել է 6-րդ դարում: 584 թվականին Տարոնի Ս. Կարապետ վանքի առաջնորդ Աթանասը Դվինի ժողովում հաստատել է տալիս Հայոց նոր թվականի իր կարգավորությունը՝ 551 թիվը գումարվում է 1 թվականին, որը Քրիստոսի ծնունդն է, և սահմանում՝ Հայոց 1 թվականը հավասար է Քրիստոնեական 552 թվականին:

Աթանաս Տարոնացին տոմարի կապակցությամբ կազմել էր Ժամանակագրություն, որը պահպանվել է, մի այլ ժամանակագրության հետ համահյուսված. «Լաւ համարեցա զՀռոմվմոցն զՄերեայ եւ զԱթանասի Ժամանակագրութիւնսն շարագրել»²¹¹:

Աթանասի Ժամանակագրության հայկական վկայությունների աղբյուրը հիմնականում Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմությունն է, մասամբ՝ Ագաթանգեղոսը և Ղազար Փարպեցին: Ժամանակագրու-

թյունը մեզ է հասել վերաշարադրված՝ աղյուսակներում, համառոտված, կրճատված՝ հարմարեցված աղյուսակային ձևին: Այս վիճակում նույնիսկ վկայություններից ավելի քան հիսունի աղբյուրը Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության» «երիս հատածն» է: Սակայն նշված վկայություններից զատ **այնտեղ ունենք նաև Չորրորդ գրքից քաղվածքներ, որոնք բացակայում են նախորդ՝ «երիս հատածում», ինչպես նաև Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնում»:** Դրանք վերցված են «Վերադարձության» մաս կազմող «Եպիփանու ասացեալ» հատվածից, և վերաբերում են Սուրբ Գրքի թարգմանություններին:

Ահա այդ վկայությունները.

Մատենադարան, ձեռ. № 2679

Եպիփան Կիպրացի

Աթանաս Տարոնացի

(«Կարգաւորութիւն թարգմանչացն»)

(«Ժամանակագրութիւն»)

209բ Ի ԺԲ ամին Ադրեանոսի
Ակիւղաս թարգմանիչ երեւեցաւ

159բ Ադրիանոս թագաւոր ... ԺԲ,
Ակիւղաս թարգմանիչ եղել...

210 Սիմաքոս Սամարացի... Գ-
որդ վարդապետութիւն արար ընդ-
դէմ Սամարացւոց թարգմանու-
թեան...

160ա Սիմանքոս թարգմանիչ Գ
գիրս մեկնեաց...

210բ Ի թագաւորութեան Կոմե-
դեա Թեոդոտոս ոմն Պոնտացի,
հերձուածոցն Մարկիանոսի...
արար թարգմանութիւն Դ...

160ա Կամոդոս թագաւոր ...
Թեոդոսի հերձուածոցն Մարկիոնի
ի Դ գիրս թարգմանեաց...

210բ Ի Ժամանակս Մելերեա թա-
գաւորի Ե թարգմանութիւն գտաւ
Յերիքով, ի կարաս թաքուցեալ...

160ա Մելերիոս թագաւոր, ի սո-
րա յաւուրս հինգերորդ թարգմա-
նութիւն գտաւ ի կարասի թաքու-
ցեալ...

Աթանաս Տարոնացին Մարկիանոս, Լևոն Մեծ և Չենոն կայսերաշարքը նույնպես Չորրորդ գրքից է քաղել: Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ

Աթանաս Տարոնացու Ժամանակագրության մեջ առկա են եղել Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմության երկրորդ, երրորդ և չորրորդ գրքերից քաղված վկայություններ, այսինքն՝ Զրիստոսի ծնունդից մինչև գրերի գյուտը (երկրորդ և երրորդ գիրք) և Ս. Գրքի թարգմանիչների (չորրորդ գիրք) մասին քաղված վկայություններ:

«Մովսեսի Խորենացույ և Անդրեասի» երկին կից թղթյա ձեռագրում «Կայսերք Հռոմմոց» երկի Անանուն հեղինակը նույնպես օգտվել է Եպիփանի «Թարգմանչաց կարգաւորությունից», ինչպես թարգմանիչների, այնպես էլ Որոգինեսի գործունեությանը վերաբերող հատվածներից²¹²:

Ակյուղաս թարգմանչի և Որոգինեսի գործունեությունը ընդգրկում է Ադրիանոս և Դիկոս կայսրերի ժամանակահատվածը: Անանունի ժամանակագրության թղթյա ձեռագրի օրինակում, Դեմետրիանոս կայսրից հետո լուսանցքում ծանոթագրված է «Աստ պակաս է Ներուաս, եւ Տրաւյիանոս, եւ Ադրիանոս, որ թէ ընդօրինակէս, եւ գնոսա գրես»: Համառոտ օրինակում այդ անունները լրացված են. այնտեղ ունենք. «Ադրիանոս ԻԸ. առ սովաւ եղև Ակիւղաս թարգմանիչ: ՀԲ (72) ուցն թարգմանութենէն մինչև ցԱկիւղաս լինի ամք ՆԼ (430)²¹³: Եպիփանի մոտ ունենք. «Ի ԺԲ ամի Ադրիանոսի Ակիւղաս թարգմանիչ երևեցաւ: Լինի ի յՀ (72) իցն ցԱկիւղաս ՆԼ (4301)»:

Համառոտում կա նաև Սիմաքոս Սամարացի թարգմանչի վերաբերյալ վկայությունը: Կան նաև ուրիշ վկայություններ²¹⁴:

7-րդ դարի մատենագիր-տոմարագետ Անանիա Շիրակացին իր «Քննիկոնի» «երկրաչափության» բաժնում օգտագործել է Մովսես Խորենացու «Յադագս աշխարհագրութեան» երկը, նույնիսկ՝ լրացրել: Իսկ այն, ինչպես տեսաք, գտնվել է «Հայոց պատմության» չորրորդ գրքում: Շիրակացին Խորենացուն հետևել է նաև նյութերի դասավորությամբ, աշխարհագրությունից առաջ դնելով Հիպոդիտոսի «Ազգահամարք երից որդոցն Նոյի» երկի սկիզբը, մինչև նրանց աշխարհում տարածվելը: Խորենացու մոտ այն ժամանակագրության սկիզբն է: Հիպոդիտոսից վերցնելը կարելի է բացատրել նրա երկը ձեռքի տակ ունենալու հանգամանքով, որ կարող էր լինել և Տրապիզոնում, որտեղ Անանիան ութը տարի սովորում էր, և Շիրակում, որտեղ աշխատում էր:

Մատենագիտական ցանկերը վկայում են. «Անանիա Շիրակացին սկիզբն առեալ յԱդամայ, համառօտ գաւազանաւ իջանէ մինչև ի Ժամանակս Անաստասայ կաթողիկոսին» Ժամանակագրության գոյության մասին: Խոստովանում է նաև ինքը հեղինակը, իր «Չատկի ճառում».

«Որպէս եւ ի Ժամանական կանոնի նախապատում հանդէսի մերոյ ճանեցաք»⁵:

Ստեփանոս Տարոնացին ոչ միայն տեսել, այլև օգտագործել է այդ Ժամանակագրությունը. «Իսկ Ելիցն յԵգիպտոսէ մինչև ցշինումս Տանարին, ըստ Որոգինեայ և Անանիայի Շիրակացոյ ժողովին ամբ ՆՂ (490) ...»: Նրանից է քաղված նաև Ադամից մինչև Ելքը՝ «ՎՊԸ (3809)» տարի վկայությունը, որը ընդունում է Տարոնացին, հակառակ Եվսեբիոսի վկայության, և այլն²¹⁵:

7-րդ դարի հայ գիտնականը չէր կարող Ադամից–Անաստաս կաթողիկոս երկ ստեղծել չհետևելով իր նախորդ Աթանասին և նրա նախորդ՝ Մովսէս Խորենացու Հայոց պատմության չորս գրքերին:

Բ. Սարգիսյանը հետևյալ առնչություններն է տեսնում «Մովսէսի Խորենացոյ և Անդրեասի» Ժամանակագրության և «Շիրակացոյն ճանական, տոմարական և պատմական միւս գրածներուն հետ. գլխավոր դարագլուխները – Ադամէն մինչև ջրհեղեղ, և անտի մինչև Քրիստոսի ծնունդը, զորս կնշանակէ այստեղ, նոյնութեամբ կգտնինք նաև իր տոմարին մէջ: Այսպէս նաև 72 ազգերու հիշատակութիւնն և ի մասնավորի 12 ազգերու անվանակոչութիւնքը՝ որոնք դպրութիւն և գիր կգործածեին ի հնումն, նոյն է երկու գրուածոց մէջ ևս: Հովսէպոսեն առնված մեկ տեղին... «Գնամք աստի, գնամք» այլովք հանդերձ մէջ բերված է՝ բառ առ բառ՝ Անանիա Շիրակացվո Յաղագս Յայտնութեան և Ծննդեան ճառին մէջ ... կան դարձյալ երկուստեք ուրիշ շատ նմանաբանութիւններ»²¹⁶:

«Մովսէս Խորենացու «Հայոց Պատմությունը», – գրում է Մ. Աբեղյանը, – ինչպէս երևում է Անանիայի սիրած գիրքն է եղել: Թվում է, թէ Խորենացու ազդեցությունն է երևում նրա զանգատների մէջ ...»²¹⁷ և բերում է առաջընթացներ, որոնք կարելի է շարունակել:

Բ. Սարգիսյանը «Մովսէսի Խորենացոյ եւ Անդրեասի» Ժամանակագրության մասին գրում է, որ «իր համառոտ, բայց Ժամանակագրական կարգավոր դասավորութեան և կարևոր իրաց պարունակութեան համար իբրև հիմն ծառայած է Է դարու վերջին քառորդէն սկսեալ մինչև

ԺԳ դարու տոհմային ուրիշ ժամանակագրաց և պատմիչներուն... Սեբեոսի քով, Բ դպրության Անանուն հեղինակը, որ Ստ. Ասողիկեն տարբեր մէկն ըլլալու հայտարար նշաններ կուտա, ինչպէս Հայկագունի նահապետաց և Պարթև և Հայ Արշակունիներու մասին ավանդածներուն մէջ՝ ինչ-ինչ տարբերութիւններով հանդերձ՝ Խորենացու հետ սերտ աղերս ունի, որուն համար և անկէ առած կավանդվի, այսպէս ալ Կայսերաց և Սասանեան թագավորաց վրա գրածները ... Ժամանակագրութենէն քաղած է հավանորեն Սասանեան թագավորաց տարեթվերը, բացի երկու-երեքը, որ կարող են ընդօրինակողներ սպրդած ըլլալ, լավ կհամաձայնին երկուստեք»²¹⁸: Նկատի ունի Սեբեոսի մոտ Անանունի «Ապստամբութիւն Պարթևաց, որ եղև ի յայս ժամանակի» գլուխը²¹⁹, որ համեմատել է «Մովսէս Խորենացու և Անդրեասի» հետ:

Հաջորդ գլուխը արդեն Խորենացու «Պատմության» երկրորդ գրքից է, և ունի այսպիսի վերնագիր. «Արդ՝ թէ պիտոյ է քեզ, ով ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացույ եւ Ստեփանոսի Տարոնացույ, հաւաստի եւ ճշմարիտ մատենագրաց՝ գորդի ի հարեճանաչել»²²⁰: «Հարցը ուսումնասիրող գիտնականները, – գրում է Գ. Աբգարյանը, – վերնագրում հիշատակված Տարոնացուն անջատել են Ասողիկից և համարել Սեբեոսից առաջ ապրած հեղինակ: Չամինյանը Ստ. Տարոնացուն համարում է Մ. Խորենացուն ժամանակակից, որոնց գրած Հայոց Պատմությունը ծանոթ էր յոթերորդ դարում: Ստ. Մալխասյանը գտնում է, որ «այդ անունով մի անձ, ժամանակագրության հեղինակ, գոյություն է ունեցել»²²¹:

Երբ արդեն հայտնի է, որ 6-րդ դարում ապրել է տոմարագետ և ժամանակագրության հեղինակ Աթանաս Տարոնացին, որի ժամանակագրության աղբյուրը Մովսէս Խորենացու «Հայոց Պատմությունն» է, կարելի է վերանայել Ստեփանոս Տարոնացու՝ Անանունի կողմից 11-րդ դարու օգտագործելու հարցը, այսինքն նշված վերնագրում «Մովսէսի Խորենացույ և Ստեփանոսի Տարոնացույ» փոխարեն վերականգնել «**Մովսիսի Խորենացույ և Աթանասի Տարոնացույ** հաւաստի և ճշմարիտ մատենագրաց ...» և այլն: Սրանով Սեբեոսի պատմությունը լրացված կհամարվի ոչ թե 11-րդ դարում, այլ 8-րդ դարում Ղևոնդ երեց պատմիչի ապրած դարում, իսկ 8-րդ դարը կլինի լրացման ժամանակը²²²:

«Մովսես Կաղակատվացին իր պատմության մեջ շատ բան բառացի փոխ կառնել Խորենացիին, – գրում է Հ. Աճառյանը: Բերելով առադրումները, ավելացնում է. «Կաղակատվացին իր պատմության մեջ տեղ մը նաև կհիշե Խորենացին, Մովսես Բերթողահայր ծանոթ անունով: Պարզ է, ուրեմն, որ Կաղակատվացին կատարելապես կճանչնա Խորենացին»²²³:

Իսկ մինչ այդ Բ. Սարգիսյանը գրում է. «Մովսես Կաղակատվացու Պատմության Ա. գրքի Ա. գլուխն սկսվում է Անանուն ժամանակագրությամբ» (իմա՝ Մովսեսի Խորենացույ և Անդրեասի) – Ա. Մ.):

«Աստուածաստեղծ մարդն առաջին՝ հայրն մեր Ադամ եկեաց ամս ՄԼ եւ ծնաւ զՄէթ:

Մէթ եկեաց ամս ԲՃԵ եւ ծնաւ զԵնովս ...

Եւ լինին Ադամայ մինչեւ ջրհեղեղն ամբ ՍՄԽԲ, եւ ազգք՝ Ժ ...»

Բ գլուխն անմիջապես, որ խորագրված է. «Գիր ազգաբանութեան Յաբեթի ծննդոցն» և Գ գլխի կեսը՝ «Թէ որ ազգ են որ գիտեն դպրութիւն» քաղված է նույն տեղից²²⁴:

Նույն ուսումնասիրության մեջ շարունակում է. «Ուխտանես իր Պատմության Ա. գրոց Բ. գլխում, թեպետ և «Յադագս Նոյի» կծանուցանե մեզ որոշակի որպես աղբյուր Մ. Խորենացի, ըսելով՝ «Գեղեցիկ իմն հարդարե զբանս Մովսես ստուգագիրն: Սակայն համեմատութիւնը ցույց կուտա, որ նա ոչ միայն այդ գլուխը, այլև նախորդն ու յաջորդ գլուխները՝ Ծիրակացույ (իմա՝ Մովսեսի Խորենացույ և Անդրեասի – Ա. Մ.) ժամանակագրության առաջին էջերուն համաձայն՝ որոնք նույնպես Խորենացուն տրված են, կարգավորած է Նոյին հաջորդող եռանիւղ կամ եռնտանի նահապետներու ժամանակագրութիւնը»²²⁵:

Բավական է Ծիրակացու անունը փոխել Խորենացիով, իսկ «Խորենացուն արվածը» համարել նրա «Պատմության» բնական մասը (Չորրորդ գիրքը), ամեն ինչ կրնկնի իր տեղում (Բ. Սարգիսյանը մինչև վերջ չկարողացավ ազատվել Ե. Մեթյանի ենթադրությունից):

Ահա համեմատելի այդ գլուխները. «Գլուխ Բ. նախաստեղծ կեցեալ ամս երկերիւր եւ երեսուն՝ ծնաւ զՄէթ ... Գլուխ Գ., Յադագս Նոյի ..., Գլուխ Դ. Յադագս Սեմայ ... Գլուխ Ե. Յադագս Աբրահամա ... Գլուխ Զ. Յադագս Բամայ, Գլուխ Է. Յադագս Յաբեթի ... Գլուխ Ը. Յադագս բաժանման աշխարհաց երից որդւոցն Նոյի ... Գլուխ Թ. Եւ այլ սահմանք

Քամայ ... Գլուխ Ժ. Սահմանք Յարեթի ... Գլուխ ԺԱ. Յաղագս լերաց ... Գլուխ ԺԲ. Յաղագս ծովուց ... Գլուխ ԺԳ. Յաղագս Գետաց ... Գլուխ ԺԴ. Եւ որ այլ ինչ զկնի բաժանման... Ի. Յաղագս նահապետացն, դատաւորացն՝ որք կացին առաջնորդք Իսրայել ..., ԻԱ. Յաղագս թագաւորաց Իսրայելի ... ԻԲ. Թագաւորք Հայոց ի Հայկազնեաց... Թագաւորէ մեզ առաջին թագաւոր Պարոյր: ...Որպէս ասէ ստուգաբանելով Մովսէս ի «Պատմութեան» իւրում»²²⁶:

Այսպիսով, Ուխտանեսը խոստովանում է, որ այն վերցրել է Մովսէս Խորենացու «Պատմությունից»: Իսկ մենք գիտենք, որ բերված վկայությունները զետեղված են Մովսէս Խորենացու «Հայոց Պատմության» չորրորդ դրվագում, «Վերադարձության» մեջ:

Ուխտանեսը «Ստուգաբանություն յաղագս Տրդատայ թագաւորելոյն» գլխում գրում է, որ ժամանակի հարցում «ոչ միաբանէին ընդ միմեանս Չենոր եւ Մովսէս վասն նորա... զի Չենոր ի Պռոպայ ասէ թագաւորելն Տրդատայ... իսկ Մովսէս՝ ի Դիոկղետիանոսէ՝ ասէ՝ թագաւորեալ... վկայէ այսմ Գիրք Կայսերացն»: Բայց Մովսէս ստուգաբանեալ ասէ այսպէս. Քանզի ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ՝ ասէ, առանց ժամանակագրութեան: Վասն որոյ եւ մանրախոյզ քննեալ՝ գտաք զթագաւորելն Տրդատայ յերրորդ ամի Դիոկղետիանոսի եւ զալ այսր հանդերձ մեծաւ զօրում»²²⁷:

Հիրավի, «Կայսերք Հռոմմոց...» ի մեջ կա. «Դիոկղետիանոս՝ ամս քսան: Սա թագաւորեցոյց զՏրդատ Քաջ՝ Հայոց Մեծաց...»²²⁸:

Այս նշանակում է, Ուխտանեսը օգտվել է Խորենացու Վերադարձությունից, նրանից «Մովսէսի եւ Անդրեասի» ժամանակագրությունը «Կայսերաց գիրքը» իրեն կից ունենալուց հետո, որ տեղի է ունեցել 7-րդ դարում: Ուխտանեսը հիշում է նաև Աստվածաշնչի թարգմանիչներին, Որոգինեսին: Ինչպես Մովսէս Կաղանկատվացին, այնպես էլ Ուխտանեսը օգտվել են ոչ միայն Խորենացու «Առաջին գրքերից», այլև «Վերջին բաներից»:

Թովմա Արծրունու պերճախոս ու հավաստի վկայությունները մեզ ոչ միայն արդեն ծանոթ են, այլև՝ առաջնորդող, իսկ պատմիչը՝ ստուգագիր:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու մասին Բ. Սարգիսյանը գրում է. «Յովհան կաթողիկոսի Պատմագրության Ա. գրքի Ա. գլխում հազիվ

որոշ հետքեր կնկատվին ժամանակագրությանս. ուսկից կրնա գուշակվի՝ որ ուրիշ պարագաներու մէջ ևս օգտված ըլլա: Սակայն Բագրատունյաց գովաբան երրորդ պատմագիրն այնքան տոգորված է Խորենացիով, որ կը դժվարինք որոշել ժամանակագրությանս անոր մէջ թողած ճիշտ բաժինը»²²⁹:

Վերջերս հրատարակված «Հովհաննէս Դրասխանակերտցու «Հայոց Պատմությունը և Մովսէս Խորենացին» ուսումնասիրության մեջ Ա. Սարգսյանը «Անանուն ժամանակագրության» մասին գրում է. «Գիտնականների մեծ մասը թերևս ոչ հանիրավի, այս հուշարձանը վերագրում են նույն դարի հայտնի գիտնական Անանիա Ծիրակացուն», և արձանագրում, որ «Այս ժամանակագրության և Դրասխանակերտցու «Պատմության» առնչությունների մասին շատ թռուցիկ խոսել է Բ. Սարգիսյանը»: Բերելով վերը նշված քաղվածքը, շարունակում է. «Գիտնականը իրավացի է. Դրասխանակերտցու և այս, և այլ աղբյուրների հարցերը քննելիս, պետք է միշտ նկատի ունենալ, որ դրանցից քաղված նյութերը վերահսկվել և հարստացվել է Խորենացու տվյալներով:

Դրասխանակերտցին Անանուն ժամանակագրությանը (իմա՝ «Մովսէսի Խորենացույ և Անդրեասի»—Ա. Մ.) դիմել է իր գործի հենց սկզբում՝ աստվածաշնչային նահապետների ծննդաբանության (Նոյի Հաբեթ որդու ճյուղի) առիթով»: Հեղինակը բերելով «Աստվածաշունչ», «Ժամանակագրություն», «Դրասխանակերտցի» առադրությունը, եզրակացնում է, որ «Ժամանակագրությունն ու Դրասխանակերտցին շեղվում են Աստվածաշնչից, և «Խորենացին միանում է» առաջին երկուսին, որը և նրանց հիմքն է: 7-րդ դարի հայ մատենագիրը Հիպոդիտեսի համապատասխան հատվածը թարգմանելիս աչքի առաջ է ունեցել Խորենացու «Պատմությունը» և նրա թելադրանքով ու նրա հիման վրա փոքրիկ խմբագրություն կատարել շեղվելով հունարեն բնագրից»:

Ինչպես տեսնում ենք հիմա, այդ ժամանակագիր-թարգմանիչը ինքը Խորենացին էր, և 5-րդ դարում էր շարահարել Հաբեթի ճյուղագրությունը: «Հետաքրքիր է,— շարունակում է Ա. Սարգսյանը..., որ նահապետների ծննդաբանության հենց այս՝ Անանուն ժամանակագրության ավանդած ձևն է հետագայում քաղաքացիություն ստացել ու անցել հետագա հայ պատմիչներին, այդ թվում նաև՝ Դրասխանակերտցուն»: Եվ

թվարկում է. «հետագա հայ պատմիչներ՝ ... Ուխատնես (Էջ 22) Մովսես Կաղանկատվացի (Էջ 4), Սամուել Անեցի (Էջ 10). Մխիթար Անեցի (Էջ 65)»:

Հետաքրքիր լինելուց առաջ, հասկանալի է դառնում «քաղաքացիություն ստացած» երևույթը, քանի որ փաստը դրոշմված է Մովսես Խորենացու թարգմանած ու շարահարած Ժամանակագրության մեջ, և հայ պատմիչներին է անցել Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության» չորրորդ գրքի միջոցով:

Ստեփանոս Տարոնացու մասին Բ. Սարգիսյանը գրում է. «Ստեփանոս Ասողիկ՝ կրկնակի նշանաւոր է՝ նկատմամբ Ժամանակագրութեան, նախ որ բավական փոխառություններ ըրած է ասկէ, և այդ փոխառություններ տեղ-տեղ այնքան բառական են, և հավատարմորեն արտագրված, որ Պտղոմէանք անունը ուղղագրելու ձևերին և տարբերվներուն մեջ՝ մինչև անգամ իր աղբեր վրիպակներէ իսկ զգուշացած չէ...»

Բավական է այք մը տալ Ս. Գրքի Ա. գլխում՝ հրեից քահանայապետներու մասին աւանդածներուն, համոզվելու համար, թե նա ուղղակի իր առջևն ունեցած է Շիրակացու (իմա՝ Խորենացու–Ա. Մ.) Ժամանակագրութիւնը: Ուրիշ կերպ անկարելի է այդպիսի բառական նմանութիւն»²³⁰:

Սամվել Անեցին, որը ներածության մեջ նույնիսկ հետևում է Ստեփանոս Ասողիկին, թեև հանվանէ «Ժամանակագրութիւնը որոշակի չհիշէ ի շարս իւր գործածած աղբիւրներին, սակայն խնամոտ բաղդատութիւն մը ցույց կուտա հայտնապէս որ ճանաչած էր զայն, այլ և ընդարձակաբար օգտված ասկէ»²³¹, ինչպես վկայում է ինքը՝ «ձեռնտու ունելով զնոսա՝ ԳԷԼՆԵՐԻ ասեմ և զՄովսէս Խորենացի»:

Մեղվաջան Բարսեղ Սարգիսյանը «խնամոտ բաղդատությամբ» քննելով նաև Անանիա Սանահնեցու, Հովհաննես Սարկավագի, Վարդան վարդապետի, Կիրակոս Գանձակեցու, Մխիթար Ապարանեցու, Մխիթար Այրիվանցու և «ուրիշ անտիպ հեղինակություններու» գրում է, որ «իրարմէ ավել կամ պակաս աղերս ունին Ժամանակագրութեանս հետ»:

Պետք է նշել նաև, որ հիշյալ մատենագիրներից ոմանք օգտվել են ոչ միայն «Մովսէսի Խորենացոյ եւ Անդրեասի» Ժամանակագրությունից, այլ Եպիփանի Կարգավորությունից, ինչպես Վարդանը և Այրիվանցին, և ոչ միայն իրենց պատմագրքերում, այլև մեկնություններում:

Վարդան Արևելցու Սաղմոսաց մեկնության (1266 թ.) մեջ²³², ինչպես նաև նրա խմբագրությամբ հայտնի «Տօնապատճառում»²³³, Վերադարձության մաս կազմող «Եպիփանու ասացեալ» երկը որոշ միջամտություններով, գետեղված է «Պատճառ Սաղմոսին Եպիփանայ երանելու» խորագրի տակ:

Հայ մատենագիրները սնվելով Մովսես Խորենացու «Հայոց մեծաց Պատմության» կենսահյույթով և պահելով այն իրենց պատմագրքերի երակներում, աներկբայորեն ապացուցում են, որ Չորրորդ գիրքը գոյություն է ունեցել, որպես հավելված «ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին խոստաբանեալ պատմութեանն Մովսէսի Խորենացւոյ», և օգտագործվել է հայ մատենագիրների երկերում, ինչպես մի հատորով մեզ հասած «երիս հատածս», այնպես է փեռեկված «Վերադարձութիւնը»: Ուստի Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» օգտագործման կամ այդ մասին հիշատակության տակ պետք է հասկանալ բոլոր չորս գրքերը:

Բ. «Չքոյս ի քոյոց քեզ մատուցանեմք»

«Հայոց պատմություն» մատյանում որոշ հարցերի ուրիշ տեղի և ժամանակի անդրադառնալու մասին Մովսես Խորենացու խոստաբանությունները և գրքի ավարտից հետո նրա երկու մասի բաժանված լինելու վերաբերյալ ակնարկը, չորրորդ դրվագի, որպես շարադրված երեք գրքերի հավելված, «Վերադարձության» մասին Թովմա Արծրունու վկայությունները և նրանից քաղված վկայակոչումներն ու ցուցումները «Պատմություն Արծրունյաց տան» երկում, 6-13-րդ դարերի հայ մատենագիրների մոտ «Վերադարձության» օգտագործման փաստը և ձեռագրերում գտնված առանձին միավորները, հայագիտության մեջ հարցի թեր և դեմ տեսակետների վերստին, իսկ առանձին ձեռագրերի բնագրական, հնագրական, ձեռագրական քննությունը, և, վերջապես 981 թվականին գրված Մատենադարանի № 2679 հազարամյա ձեռագրում պահպանված «Վերադարձության» մաս կազմող մատենագրական միավորների երկու խմբերի հայտնությունը վերջնականապես համոզեցին, որ **Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» Չորրորդ գիրք գոյություն է ունեցել «Վերադարձութիւն ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին, չորրորդ դրուագ» խորագրով:**

Այս և հարակից հարցերի քննությունը ցույց տվեց, որ Մովսես Խորենացին պատվիրատու Սահակ Բագրատունուն հանձնել է «Հայոց մեծաց պատմությունը» երեք միավորով:

ա. **«Պատմութիւն Հայոց երիս հատածս, ասացեալ Մովսիսի Խորենացոյ ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունոյ»**, ամփոփված առաջին, երկրորդ, երրորդ գրքերում:

բ. **«Մովսէսի Խորենացոյ Վերադարձութիւն ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին, չորրորդ դրուագ»**, որպես նախորդ երեք գրքերին հավելված:

գ. **«Ի պարսից առասպելաց»** առանձին հատվածը, որն այժմ գտնվում է առաջին գրքի վերջում, առանց համարակարգի:

Առաջին և երրորդ միավորները մեզ են հասել միասին, երկրորդ միավորը՝ ոչ, և ի տարբերություն նախորդների միահար շարադրության, այն կազմված է եղել տարբեր միավորներից (որպես հավելված), որոնք ամբողջական երկերի համառոտում են, կամ՝ մանր երկեր ու խմբագրություններ, որոնք իրենց խորագրերում պահպանել են երկի և հեղինակի անունը:

Ուսումնասիրության մեջ հետամուտ եղանք խոստաբանություններին համապատասխանող միավորների հայտնաբերմանը: Մովսես Խորենացու առաջին խոստաբանությունը մարդկային արմատի մասին Սուրբ Գրքին հակառակ մտածող պատմագիրների կարծիքների բացատրությունն էր, որ պետք է տրվեր Վերադարձության մեջ: Բանն այն է, որ Խորենացին ձեռնարկել էր «երկար և շահավոր գործով ճշտությամբ հորինել մեր ազգի պատմությունը», որի սկիզբը հասնում էր մարդկության արմատները, և ահա այդ մասին, ըստ հեղինակի, որոշ պատմագիրներ Սուրբ Հոգուն հակառակ կարծիք էին հայտնել, որով բազում տարիներ ուրանում էին Աստծուն և նրա արարչագործությունը: Խոստանալով անդրադառնալ նրանց կարծիքներին, Պատմահայրը շարունակում է պատմագրել իր մատյանը հին պատմություններից հավաստի ու կատարյալ ճշմարիտ մի երկի հիման վրա, որտեղ մարդկության արմատը սկսվում է «նախաստեղծ Ադամով» որն «խսկապես աստվածաստեղծ» է:

Խորենացին նահապետների շարքն իր մեկնություններով հասցնում է աստվածաստեղծ Ադամից մինչև Նոյ, որին Սուրբ Գիրքը մեծարում է

որդի անունով «իբրև հայտնի և նշանավոր մարդու և հայրենական առաքինությունների արժանավոր ժառանգի»:

Ահա Աստծու այս արժանավոր ժառանգից է սերում հայ ազգը: Իսկ հին պատմագիրների կազմած շարքը՝ քաղելով Եվսեբիոս Կեսարացու ժամանակագրությունից, բերում է «Վերադարձության» մեջ, ուրիշ անուններով ու հազարամյա ժամանակներով, և եզրակացնում, որ նրանց կոչում են թագավորներ և անգիտությամբ ուրանում Աստծուն և նրա արարչարգործությունը, որ Աստուծո Հոգով պատմում է Մովսեսը:

«Այս նույն նպատակով, ուրիշ բացատրությունների համար» Մովսես Խորենացին ընթերցողին հղում է Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմությունը», որի համառոտումը նա բերել է «Վերադարձության» մեջ, ուր հատկապես խոսվում է «Վասն կանխության աստուածութեան փրկչին եւ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի... որ կանուխ յառաջագոյն է, քան զայս տեսութիւն մարմնաւորս», որ «Ի սկզբանէ էր Բանն, եւ ինքն Բանն էր առ Աստուած, եւ Աստուած էր Բանն, եւ ամեն ինչ նովաւ եղել, եւ առանց նորա եւ ոչինչ ոչ եղել»:

Այնուհետև, «Սերի ժամանակագրի» հատվածում հին պատմագիրների ցանկը բերելուց հետո, համառոտում է ամբողջ «Քրոնիկոնը» Արքահամից ու Նինոսից սկսած մինչև Կոստանդին, որի պատմական խորքի վրա **Հայոց պատմությունը դիտվում է որպես տիեզերական պատմության մի մաս, Նոյի երեք որդիների սերունդների պատմություն:**

Մովսես Խորենացին «Հայոց պատմության» առաջին գրքի հինգերորդ գլխում «կատարելապես ճշմարիտ» երկի օգտագործմամբ, կազմում է հանուր մարդկության արմատից մինչև իր օրերը («Ի սկզբանէ մինչեւ առ մեզ») դժվարագյուտ և տաժանելի ժամանակագրությունը, միաժամանակ որոշելով նախարարական ցեղերի սերումը Նոյի երեք որդիներից: «Մանավանդ որ Սուրբ Գիրքը յուրայիններին զատելով իբրև իր սեփական ազգ՝ մյուսներին լքեց, իբրև արհամարհելի և իր կողմից նշանակվելու անարժան (ազգերի)»: Կարգավորելով Սեմի, Քամի, Հաբեթի սերունդների շարքը, «քանի որ երեք ցեղերն էլ տասնմեկական սերունդ են կազմում մինչև Աբրահամ, մինչև Նինոս և մինչև Արամ», Խորենացին «Հայոց պատմությամբ» շարադրում է Արամի ցեղի պատմու-

թյունը, իսկ «Ժամանակագրությունն» ամբողջությամբ՝ «Ադամից-Չենոն» ժամանակահատվածով՝ տեղավորում Չորրորդ գրքում:

Այստեղ Ադամ-Նոյ հատվածում պահպանում է «Հայոց պատմության» մեջ իր մեկնաբանությամբ շարադրանքը՝ ավելացրած կենսագրականներով, իսկ վերջը անցնում է Արկադեոս-Չենոն կայսերաշարքով. «Մովսեսի Խորենացույ և Անդրեասի» վերնագրով:

Թովմա Արծրունու վկայությամբ, սույն ժամանակագրությամբ է սկսվում «Վերադարձությունը», որը հաստատում է թղթյա ձեռագիրը, որտեղ այն նախորդում է «Սերի ժամանակագրի...» երկից կատարված համառոտումներին:

Սույն ժամանակագրության մեջ կան հնագույն տեղեկություններ Հայաստանի և հայերի մասին. «Եւ որ խառնակեցան լեզուք յետ ջրհեղեղին էին եւթանասուն եւ երկու», որոնց մեջ էին «որդիք Յաբեթի ... եւ Թորգոմ՝ եւ ի նմանէ Հայք...»: Տասնհինգ ազգերի մեջ, որոնք «ելին ի խառնակել լեզուացն ... որ ելին ի Յաբեթէ ... Հայք, Վիրք եւ այլք»: Սրանց մեջ վեց ազգ կա «որ գիտեն ... դպրութիւն», լատինացոց և հույների կողքին հիշվում է նաև՝ Հայք. «Եւ այս ազգք եւ երկիր նոցա՝ Հայք Մեծ եւ Հայք Փոքունք»: Յոթանասուներկու ազգերի մեջ «ազգք որոց ընտրին ի միմեանց լեզուք են այսորիկ» – նաև՝ Հայք: Աշխարհի քառասուն անվանի և մեծամեծ գետերի մեջ Հայոց Դկդայթ, Եփրատ, որ է Արածանի, և Երասխ գետերն են հիշվում, իսկ տասներկու անվանի լեռների մեջ՝ Հայոց Մասիքը:

«Սկզբից մինչև առ մեզ» ժամանակագրության համապատասխան, ուր հիշվում են այն ժամանակվա աշխարհի ազգերն ու ցեղերը, երկրներն ու պետությունները անհրաժեշտ էր նաև աշխարհագրություն, որը հնարավորություն կտար շարադրելու նաև Հայոց մեծաց պատմության մանրամասն աշխարհագրությունը: Եվ Խորենացին օգտագործելով հույն աշխարհագիրներ Կլավդիոս Պտղոմեոսի և Պապա Աղեքսանդրացու տիեզերագիտական և երկրագրական երկերը կազմում է Նոյի սերունդների բնակության, աշխարհների ու վայրերի աշխարհագրությունը, և ջանադիր աշխատությամբ մանրամասնաբար՝ Մեծ Հայաստանի աշխարհագրությունը, արձանացնելով իր սիրելի թագավոր Տրդատ Մեծի թագավորության ժամանակաշրջանի սահմանները, աշխարհները, գավառները, նշանավոր քաղաքները, նաև՝ լեռները, գետերը,

լները, հանքային հարստությունները, բուսական և կենդանական աշխարհը: Եվ այսպես «Տիեզերահռչակեալ մեծ վարդապետի» ձեռքով տիեզերական պատմության կողքին կազմվում է «Աշխարհագրութիւն տիեզերաց»: «Վերադարձութեան» առաջին չորս միավորները, փաստորեն առնչվում են Մովսես Խորենացու առաջին խոստաբանության հետ:

Եպիփան Կիպրացու «Կարգաւորութիւն թարգմանչացն» երկը կարևորվում է ոչ միայն Սուրբ Գրքի թարգմանության պատմության իմացության անհրաժեշտությամբ, այլև գրչության արվեստի (որը մասն է կազմում հռետորական արվեստի) գործնական կիրառությամբ. նախ՝ Սուրբ Գրքի հայերեն թարգմանության, և ապա՝ ընդհանրապես այդ արվեստի, ծավալման և զարգացման համար: Մանավանդ, որ այն կապվում է հենց իր՝ Խորենացու հետ: Սահակի և Մեսրոպի սանը Արևմուտք ուղարկվեց հռետորական արվեստի մեջ խորանալու համար: Այդ գիտությունը նա Հայաստան բերեց Ս. Գրքի թարգմանությունը սրբագրելու նպատակով, որին պետք է հիմնավոր մասնակցություն ունեցած լինի ինքը՝ քերթողահայր Մովսես Խորենացին: Եվ նրան ևս պետք է տեսնել «Թագուհի թարգմանութեանց» աշխարհահռչակ հայագիր հուշարձանը կերտողների մեջ:

Վերջին «Բանով» Մովսես Խորենացին իր ժողովրդին կոչ է անում ազգային միասնության:

Այժմ կարգավորենք միավորները, առաջնորդվելով Թովմա Արծրունու վկայություններով և հնագույն թղթյա ձեռագրերում առկա դասավորությամբ:

Մովսեսի Խորենացու Վերադարձութիւն ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին, դրուագ չորրորդ

Բան Ա

Մովսեսի Խորենացու եւ Անդրեասի [ասացեալ]

Բան Բ

Յեկեղեցու պատմութենէն զոր Սերի ասաց

Բան Գ

Սերի ժամանակագրի [ասացեալ]

Բան Դ

Մովսէսի Խորենացոյ ասացեալ է երկրաչափ յաղագս աշխարհագրութեան տիեզերաց

Քան Ե

Եպիփանու ասացեալ

Քան Զ

[Մովսէսի Խորենացոյ ասացեալ] Յաղագս մահուան Տրդատայ թագաւորի հզաւրի, քաջի եւ առաքինոյ

Ինչպէս տեսնում ենք, ներկայացված մատենագրական միավորները հիմնականում օտար աղբյուրներ են, որոնք Խորենացին օգտագործել է «Հայոց պատմության» երեք գրքերը շարադրելիս, ապա անհրաժեշտ գտած հատվածները, որպէս հավելված, բերել «Վերադարձութեան» մեջ: Դրանով մի կողմից հարստացնում է «Հայոց պատմության» երեք գրքերը, մյուս կողմից՝ ընթերցողին փաստերի հավաստիության մեջ համոզվելու հնարավորություն է տալիս:

Այդ ժամանակ հայոց դպրության սկզբնավորումից յոթ տասնամյակ էր անցել, քիչ աղբյուրներ էին թարգմանված, որոնցից շատերը առձեռն ունենալ հնարավոր չէր: Ինչպէս տեսանք, «Եկեղեցական պատմության» Մաշտոցի հրամանով կատարված թարգմանության միակ օրինակը Գեղարքունիքում էր գտնվում (որի մասին Խորենացին գրում է Սահակ Բագրատունուն): Եվ ահա հազարամյակների պատմությունն ընդգրկելի, ընկալելի և ընդունելի շրջանակների մեջ ամփոփելու նպատակով, Խորենացին ստեղծում է «Վերադարձության» (հավելվածի) շատ օգտակար եղանակը՝ ընթերցողին տրամադրելով ավելի շատ փաստական նյութ: Ուստի, «Վերադարձությունը» բուն պատմագրքին ծառայելուց բացի, նորաստեղծ հայ մատենագրությունը հարստացնում է նոր երկերով:

Մովսէս Խորենացին չորրորդ դրվագում ամփոփված թարգմանիչն անհայտ միավորների թարգմանիչն է, և հեղինակն ու խմբագիրը՝ անհեղինակ մյուս միավորների: Սրանցով հարստանում է Պատմահոր թարգմանական, մատենագրական ժառանգությունը, լայնանում նրա ստեղծագործության շրջանակը, իսկ անորոշ, անհասցե մատենագրական միավորները գտնելով իրենց հեղինակին կամ թարգմանչին, տեղավորվում են որոշակի ժամանակահատվածում:

Եթե մինչև այսօր «Մովսէսի Խորենացոյ Վերադարձութիւն ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին, չորրորդ դրուագը» «զանձի ծած-

կեալ» էր և «աղբիւր խցեալ», ապա այսուհետև այն «աղբիւր բացեալ» է, և միանալով Պատմահոր «Հայոց մեծաց պատմութեան» երեք գրքերին, որպէս նրանց հավելված, Պատմագիրքը վերածվում է Տիեզերական պատմության, իսկ հեղինակը փառավորվում «Տիեզերահռչակեալ քերթողի և մեծ վարդապետի, և մերոյ լուսաւորութեանցս հաստատագոյն յօրինողի», ինչպէս անվանում է Թովմա Արծրունին:

Ինչո՞ւ «Մերոյ լուսաւորութեանցս հաստատագոյն յօրինողի»:

Մովսէս Խորենացին Գրիգոր Լուսավորչին համարում է «Մերոյ լուսաւորութեան հոգեւոր վերակացու», «Մերոյ նախաշաւիղ եւ լուսաւորութեանց նահապետ», Տրդատ թագաւորին՝ նրան «գործակից եւ հավասար ճգնող», «նախաշաւիղ ճանապարհ եւ լուսաւորութեան մերոյ հայր երկրորդ» (Գ, ԴԲ): Թովմա Արծրունին Մովսէս Խորենացուն համարում է «Մերոյ լուսաւորութեանցս հաստատագոյն յօրինող», երկրորդ գիրքը հիշատակելիս:

Հին պատմագիրները հազարավոր տարիներ ուրանում են Աստծուն և նրա արարչագործությունը: Հայ ժողովուրդը, որ սերում էր Նոյի սերունդներից, անջրպետվում էր Աստծուց և նրա արարչագործությունից ստեղծված առաջին մարդ-նախաստեղծից, Ադամից-Նոյ շարքից: Այս «ուրացությունը» Մովսէս Խորենացին չի հանդուրժում: «Հավելվածում» գետեղում է Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնի» համառոտվածքը, որի մեջ բերված է հին պատմագիրների թյուր կարծիքը, և «Եկեղեցական պատմության» համառոտվածքը, որի մեջ այդ կարծիքի հերքումն է:

Հայոց պատմության Չորրորդ գրքում նախ գետեղում է Քրիստոսի կանխության մասին երկը, ապա՝ ուրացության մասին հատվածը և նշանակում վերջինի սխալը: Հին պատմությունների մեջ ամենահավաստի երկի, ինչպէս նաև ուրիշ ճշմարիտ պատմությունների հիման վրա շարադրում է «Հայոց մեծաց պատմությունը»՝ Ադամ-Չենոն կայսր ժամանակահատվածով և Նոյի երեք որդիների՝ երկրի վրա զբաղեցրած աշխարհագրությամբ, հայ ազգը կապում է աստվածաստեղծ, նախաստեղծ Ադամ-Նոյի սերունդների հետ, հասցնելով «մինչև առ մեզ» և դառնում «մերոյ լուսաւորութեանցս հաստատագոյն յօրինող»: Եվ իրավացի է Կիրակոս Գանձակեցին, երբ գրում է. «Ամենահարուստն գիտութեամբ և մեծն իմաստութեամբ՝ քան յոլովս սուրբ այրն Աստուծոյ Մովսէս Խո-

րենացի «Հայոց պատմությունն» շարագրեաց բազմահանճար և յօգնադրուատ բառիք, համառօտ պատմութեամբ և ընդարձակ մտօք»²³⁴: Այդպես է ընկալվել և մեծարվել Մովսես Խորենացին՝ Հայոց Պատմահայրը:

1991 թ. Մովսես Խորենացու Պատմագրքի ստեղծման հազար հինգ-հարյուրամյակին նվիրված հորեյանական հանդեսներին մասնակից դարձավ նաև «հարուցյալ» «Վերադարձություն»-ը, որպես «չորրորդ դրուագ», ամբողջացնելով տիեզերահռչակեալ վարդապետի «Հայոց մեծաց պատմության» քառամատյանը:

«Չքոյս ի քոյոցդ, քեզ մատուցանեմք»:

Հորեյանական հանդեսը զուգադիպեց Հայոց ազգային միասնության և պետական անկախության վերականգնմանը: Կատարվեց Պատմահոր տենչանքը: Շարունակվում է «Բազում գործք արութեան գործեալ եւ ի մերում աշխարհիս» պատգամախոսը:

1994 թ. մայիսի 26
Մատենադարան

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՌԱՋԻՆ ԴՐՎԱԳ

- 1 «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1851, էջ 69:
- 2 Անդ, էջ 70:
- 3 Անդ, էջ 71:
- 4 Անդ, էջ 70:
- 5 Անդ:
- 6 Անդ, էջ 72:
- 7 Անդ, էջ 74-75:
- 8 Անդ, էջ 74: Նկատի ունի «Ի մահ Տրդատայ ահեղագոր արքային Հայոց» քերթվածը («Բազմավեպ», 1848, էջ 75):
- 9 Անդ, էջ 75:
- 10 Դ. Ալիշան, «Շնորհալի և պարագայ իւր», Վենետիկ, 1873, էջ 121-122: Սամվել Անեցու մասին գրում է. «Սովորաբար կարծուի թէ Գրիգորիս յանձնեց ասոր (Սամուէլի Անեցւոյ – Ա. Մ.) ստոյգ քննութեամբ ազգային և դրացի պատմութեան ժամանակագրութիւն մը յօրինել: Մինչև այդ ատեն շատ Հայ պատմիչք եղած էին և շատին գրածն ալ գտուէր: Սակայն դեռ ոչ որ այնպիսի ոճով գրած էր որ Եւսեբիոսի Քրոնիկոնին՝ այսինքն ժամանակագիր պատմութեան նման ըլլայ, ստուգելով դիպաց և թագաւորաց ու քահանայապետաց թուականները, և աղիւսակներով ալ զանոնք շարելով և իրարու հետ համեմատելով: Մեր բազմերախտ պատմահայրն Մովսէս Խորենացի՝ առաջին հետևող Եւսեբեայ, անշուշտ այսպիսի բան մ'ըրած էր իր Պատմագրութեան ետևը, ինչպէս որ կարճ խօսքով մը կիմացընէ, սակայն մեզի հասած չէ ստոյգ բան մը, և ոչ իսկ Սամուէլ կը յիշէ զայս, այլ միայն թէ իրեն առաջնորդ կառնու զանոնք. «ձեռնառու ունելով զնոսա, զԵւսեբի ասեմ և զՄովսէս Խորենացի»:
- 11 «Բազմավեպ», 1898, էջ 172:
- 12 Պատմութիւն տանն Արծրունեաց ի Թովմայ վարդապետէ Արծրունւոյ, ի Կոստանդնուպօլիս, յՕրթագիւղ, 1852:

- 13 Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887:
- 14 Պատմութիւն տանն Արծրունեաց..., 1852, էջ 82: Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ, Պատմութիւն ..., 1887, էջ 76:
- 15 Նոր Բառգիրք Հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1836, հ. Բ, էջ 84:
- 16 История Армении Мовсеса Хоренского, С. Петербург, 1858, էջ 17:
- 17 Հ. Կարենյան, Բաղդատութիւն Պատմութեան Մովսէսի Խորենացւոյ, Տփղիս, 1858, էջ 3:
- 18 Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 2271, էջ 213ա (1768 թ.):
- 19 Մովսէս Խորենացի, Հայկական պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1889, էջ 282-283, ծնթ. 779: Գրքի երկրորդ հրատարակության մեջ սույն կարծիքի երկրորդ մասը հանել է, հավանաբար, Գ. Տեր-Մկրտչյանի ուսումնասիրության ազդեցության տակ (Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1897, Առաջաբան, էջ 497-498):
- 20 Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, հ. Ա, Երևան, 1979, էջ 44-45:
- 21 Անդ, էջ 47:
- 22 Անդ, էջ 48-49:
- 23 Անդ, էջ 49:
- 24 Անդ, էջ 51-54:
- 25 «Բազմավէպ», 1851, էջ 72:
- 26 Գ. Տեր-Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 55-56:
- 27 Բ. Գևորգեան (Ճուղուրեանց) Վաղարշապատցի, Խորենացուն Խորենացիով պետք է հասկանալ, Վաղարշապատ, 1889, էջ 19-20: Հեղինակը բերում է Խորենացու խոստովանությունները և առաջարկում Խորենացու խոստովանությունների հիշատակությունների Թովմա Արծրունու Պատմության էջերը՝ (1887 թ., Ս. Պետերբուրգ):
- 28 Անդ, էջ 22:
- 29 Ն. Բիւզանդացի, Կորին վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնք, Գիրք Մակարայեցւոց, Եւթաղ Աղեքսանդրացի, Ագաթանգեղոս եւ Փաւստոս Բուզանդ, Տփղիս, 1890, էջ 390-396: Պատմագրի սխալն այն է, որ նա Սահակ Բագրատունի պատվիրատուին շփոթում է Խոսրով Գ-ի

- սպարապետի հետ և Խորենացուն համարում Կորյունի ուսումնակից (ծնթ. 10):
- 30 «Աւելորդ համարելով զարտաքնոցն երկրորդել յաղագս ի սկզբանն առասպելս, բայց եթէ զկնիսն» Ա. Գ. – 18 «Չորս ոչ կարևոր համարեցաք այժմ անուամբ թուել, բայց զկնիսն» Բ. ծ. 276 – «Ոչինչ վասն այնց ազգաց ... ճառեսցուք ... այլ միայն զորս հաւաստի գիտեմք զկնիսն» Բ – կդ. 306: «Վասն երկարութեան առաջիկա գործոյս՝ այլում տեղոյ և ժամանակի զայսոսիկ թողեալ» Ա. դ. 20: «Չայլն վասն սորա (Ենովսայ) ի տեսութեանց ի հրաւիրեալն մեր յուղարկեսցուք տեղի» անդ էջ 22: Տես և զբանս իր Սրբոյն զՍահակայ, Գ. կէ, էջ 576:
- 31 Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1940, էջ 18-19: Մի առիթով գրում է. «Բնագրում «Այլում տեղոյ և ժամանակի թողցուք արտաքոյ այսց գրոց, ուր (զ)սկզբանն հրաւիրեցաք առնել թելադրութիւն»: Այս խոսքի առաջին մասից երևում է, որ Խորենացին խոստանում է ներբողական ճառ գրել Ս. Սահակի մասին՝ «այս գրքից դուրս»: Սրանից և ուրիշ մի քանի տեղերից ոմանք եզրակացրել էին, թե Խորենացին գրել է և չորրորդ գիրք, որ մեր ձեռքը չի հասել: Խոսքի երկրորդ մասը մութ է... Մենք թարգմանեցինք «ինչպես սկզբի մասին էլ խոստացանք գրել», որով ակնարկում է Ա. դ. «զայլսն վասն սորա ի տեսութեանց ի հրաւիրեալն մեր յուղարկեսցուք տեղի»: Երկու տեղում էլ խոստում կա, բայց գրվածը չկա» (Անդ, ԼԹ, 1981 թ., էջ 532, ծթ. 342):
- 32 Անդ, էջ 31:
- 33 Հրանտ Բ. Արմեն, Պատմական քննարկումներ, Բեյրութ, 1968, էջ 70-71:
- 34 Անդ, էջ 74:
- 35 Անդ, էջ 78:
- 36 Անդ, էջ 80:
- 37 Անդ, էջ 86:
- 38 Ն. Պողարեան, Չորրորդ գիրք Մովսէսի Խորենացւոյ, «Սիոն», Երուսաղէմ, 1983 թ., Է-Ը-Թ., էջ 152:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԴՐՎԱԳ

- 39 Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Երևան, 1985, էջ 494-496:
- 40 Անդ, էջ 498: Ամենայն հավանականությամբ, ձեռագիրը Թովմայի ինքնագրից կատարված ընդօրինակություն էր, Անանունի լրացումով, որ ժառանգել էր Ստեփանոս Ալուզը: Այժմ էլ նա լրացնել տալով՝ հասցնում է մինչև իր ժամանակը և նվիրում որդուն՝ Խեղենկին: Ուստի «նորոգել» բառի տակ պետք է հասկանալ նաև «Վասն անցիցն անցելոց ընդ Հայս և վասն աստուածասէր իշխանին Արղմսեհի և որդւոց իւրոց» հավելվածը, որն իր տոհմի պատմությունն էր (էջ 474-492): Ուսումնասեր Ստեփանոս Ալուզը 1161 թ. ստացել է մի ձեռագիր ևս՝ Ավետարան, գրված 909 թ. Կոստանդնուպոլսում, Թութայել գրչի ձեռքով (Մատենադարան, ձեռ. № 6202, հմմտ. Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., Երևան 1988, էջ 183):
- 41 «Ամենդադրութիւն խնդրեմ, զի յարինակն այնց էր գրած» (34ա լս.) «Յայս տեղս այլ տարեհաշիւ մի պակասի» (35ա): «Աւաղ- ամէն պակաս է» (36բ լս.), «Այս ճառի վերջքս յարինակն պակաս է լեալ, և մեք իսկ գիտեմք: Ով սուրբ ընթերցող, պատրաստ կացիր այսմ վայրի» (37բ): Ավելի շատ է նաև թերթերի ետևառաջությունները. «Մինչև ցայս տեղի հասանիցես, ԺԲ թուխթ ի մէջ անցոյ, մինչ ի գլխագիրն, և զգլխագիրն կարդա, մինչև ԾԲ թուխտ անցի: Ծառի վերջքն պակաս է, ապա գայս ԺԲ թուխտս ընդ այն միաւորեայ և կարդայ: Չայս օրինակի կապն շփոթեալ է և մի ընդ միով անցեալ: Ողջ լեր: ԲԺ թուղթ է և ոչ աւելի կամ պակաս»: Կարդում ենք 38ա էջում:
- Ձեռագրական այս կարգի շփոթմունքի տեսակետից շատ բնորոշ օրինակ է բերում Գրիգոր Դպիրը. «Ով ընթերցողք և լսողք, յորժամ ընթեռնուք, միտ դիք իմոյ բանիս՝ վասն օրինակի գրչիս.
- ա. Նախ և առաջին պատճառն՝ օրինակն Բ(2) էր:
- Երկրորդ. Ա(1) հին, Ա(1) նոր:
- Երրորդ. Նորին բնաւ չիք ստուգութիւն:
- Չորրորդ. Հինն բնաւ չիք սղալութիւն:

Հինգերորդ. Հինն ամեննին եղծած:

Վեցերորդ. Թղթերն խառն:

Եւթներորդ. Կանոնքն խառնաբրթոշ էր:

Ութերորդ. Դատաստանի գիրն առաւել խառն, քան Կանոնի գիրն:

Իներորդ. Հագիւ կարացայ աւարտել Կանոնիս շարադրութիւնս և ստուգութիւնս մոռացաւ:

Տասներորդ. Խոշորութիւն (գրի անկանոնություն – Ա. Մ.) ի թղթէն է, սղալութիւն օրինակէն է ...»: (Մատենադարան, ձեռ. 6496, էջ 222բ-223ա, հմմտ. Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Բ., Երևան, 1978, էջ 682):

- 42 «Յերես անկեալ աղաչեմ զբարի ընթերցողսդ և անմեղադրութիւն խնդրեմ վասն սխալանաց գրոցս, եթէ աւելի կամ պակաս գտանիցի ի սմա, եթէ տուն, և եթէ ստոր, և եթէ յայլ ինչ բառ, ի իւր կամ ի հոյ, զի գիտնականքն քաջ գիտեն, որ ի հին գրեանք այսպիսեանցս ոչ ինչ փոյթ է արարած, և ես անհմուտ գոյով սոցա՝ զոր ինչ լսել էաք յեկեղեցական գրոց ի բառիցս յայսցանէ՝ զնոյն գրեցաք, և զոր արտաքո սոցա էր՝ ոչ գիտելով, թէ որպէս էր» (Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն, էջ 496):

- 43 Ա. Մաթևոսյան, Ե-ԺԲ դդ., հիշատակարաններ, էջ 212:

Շատ հետաքրքրական է, և ավելի շատ՝ ուսուցողական, որ այս երևույթի մասին զգուշացրել է ինքը Մովսէս Խորենացին: Դիմելով Սահակ Բագրատունուն, ասում է. «Բայց եթե դու շնորհակալ լինես մեր նեղությունների և ջանքերի համար, ով ուսումնասեր, և մեզ այս հարցերում աշխատեցնող, համառոտ խոսքերով կհիշատակեմ, թե հին վիպագիրներն ինչպէս գրեցին մեր վերը նշանակած անձերի մասին, թեպէտ ներկայումս չեմ կարող ասել, արդյոք թագավորների մատենադարաններում այնպէս գտնվելով, թե ամեն մեկն ըստ իր ճաշակի կամեցավ փոփոխել անունները, գրույցները և ժամանակները, կամ թե մի ուրիշ որևէ պատճառից»: (Մ. Խորենացի, Պատմություն, էջ 27): Ուրեմն բազմաթիվ խութեր կան ձեռագրի ստեղծման և մեզ հասնելու ընթացքում:

- 44 Թ. Արծրունի, Պատմութիւն, էջ 18:

- 45 Անդ, էջ 96:

- 46 Անդ, էջ 122:

- 47 Մոռանալով, որ երկեցունցը պետք է գրվեր «Բ եցունց», երեցունցը՝ «Գ եցունց», և Բ-ն ու Գ-ն կամ Բ-ն ու Դ-ն իրար հետ չէին շփոթի: Այդպիսի մոտեցում են ունեցել նաև Կորյունի Վարք Մաշտոցի երկում Վռամշապուհ թագավորի «հինգերորդ ամի» նկատմամբ: Այն երկու անգամ հիշատակվում է նույն «հինգերորդ» ձևով, բայց քանի որ հիշատակումների արանքում երկու տարվա գործունեություն կար, աշխատում էին այն բացատրել Ե թդ պատվագրության սխալ վերծանությամբ, իբր թե «երրորդ» կարդալու փոխարեն կարդացել են «հինգերորդ»: (Տես՝ Ա. Մաթևոսյան, «Կորիւնի Մեսրոպ Մաշտոցի պատմութեան ձեռագրի մի թղթի տեղափոխութիւն», Վենետիկ, 1990, Կորյուն, Վարք Ս. Մաշտոցի, Երևան, 1994):
- 48 Ստ. Մալխասյանը գրում է. «Խորենացի անունը, որով կոչվում է Պատմահայրը, ցույց է տալիս որ նա ծնված պետք է լինի Խորեն կամ Խորեան անունով վայրում: Այս անունով քաղաք կամ գյուղ հայտնի չէր մինչև վերջին ժամանակներս: Նա երբեմն կոչվում է նաև Տարոնացի: Տարոն գավառում եղել է Խորնի կամ Խորոն անունով մի գյուղ: Բայց եթե Մովսեսը այստեղ ծնված լիներ, պետք է կոչվեր Խորնեցի կամ Խորոնացի, ինչպես մի ժամանակ Մխիթարյաններից ոմանք գրում էին: (Նկատի ունի Ալիշանի նշված հոդվածը – Ա. Մ.): Ավելի հավանական է կարծել, թե նա ծնված է Սյունիքում Հաբանդ գավառի Խորենա անունով փոքր գյուղում»: (Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1968, էջ 5): Թովմա Արծրունին սրբագրում է Ստ. Մալխասյանի սույն հավանականությունը և Խորենացուն կրկին գրանցում է հայրենի Տարոն գավառի Խորոն գյուղում, ուր ծնվել է և որից ստացել է Խորոնեցի մականունը: «Ավանդությունը գայն (Խորենացուն – Ա. Մ.) Տարոնցի կհամարե, ուր Խորոնք անունով գյուղ մը կար մինչև վերջերս, բայց այն ժամանակ ան պիտի կոչվեր Խորոնեցի կամ Խորոնացի» (Ն. Աղբալեան, Պատմութիւն Հայոց գրականութեան, Բեյրութ, 1970, էջ 398):
- 49 Թ. Արծրունի, Պատմութիւն, էջ 122:
- 50 Ն. Բուզանդացին ոչ թե մեր նշած հատվածը, այլ ամբողջական հատվածը տեղափոխում է Մեսրոպի մասին պատմությունից հետո, սկսելով. «որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի չորրորդ դրուագի խոստա-

բանեալ պատմութեանն՝ Մովսէսի Խորենացւոյ Վերադարձութեան ի վերայ երկեցունց դրուագեալ հատուածին» պարբերությամբ (էջ 392), որը վերաբերում է Վերադարձութեանը, և ոչ Մեսրոպի մահվանը, և - շարունակում մինչև վերջ: Ինչպես տեսանք, Ն. Բյուզանդացին «գերկոցունցի» մեջ Սահակին ու Մեսրոպին է տեսնում (էջ 394) (Նորայր Բիւզանդացի, նշվ. աշխ., էջ 394): Բայց այս թյուրիմացություն է, քանի որ «երկեցունց» չկա Արծրունու մոտ, այլ «երեցունց» է, և այն վերաբերում է ոչ թե երկու վարդապետներին՝ Սահակին ու Մեսրոպին, այլ Խորենացու Պատմության երեք գրքերին:

51 Թ. Արծրունի, Պատմութիւն, էջ 120:

52 Գ. Տեր-Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 52:

53 120 տարվա մասին վկայության տեղադրումը Սահակի և Մեսրոպի մասին հատվածին կից, արդարացվում է նաև սրանով:

54 Թ. Արծրունի, Պատմութիւն, էջ 122:

55 Մատենադարան, ձ. № 10000, էջ 213բ:

56 Անդ, 214ա: Մովսէսից հետո ձեռագիրն անցնում է նրա սպասավոր Մեսրոբին, որի հիշատակարանից պարզվում է գրչության վայրը՝ Թովմա առաքյալի վանք: «...Չկնի մահուան սորին ստացողի առաջնոյ, բազում փափագանօք ստացայ զսա ի հալալ արդեանց իմոց, և յետ սուղ ինչ ժամանակաց ետու կամօք և յաւժարութեամբ սրտին, յիշատակ հոգւոյ իմոյ, ի դուռն սրբոյ Առաքելոյն Թումայի, եւ ի ձեռն տեառն բազմաշխատ և քրտնաջան Յոհաննու քաջահանճար րաբունեաց պետի. զոր և ներայսպիսի վշտաշատ ժամանակի, շինեաց գեկեղեցիս զանգալատանովն հանդերձս ուր և յամենայն տեղեաց ամենայն որ ընծայաբերք յինէին նորաշէն եկեղեցեացս: Որ և ես նուաստ և պիտականուն Մեսրոբ յետնեալ ամենից, աշակերտ տեառն Յոհաննու հանճարագոփ րաբունոյ... արկի զսա ի զանճանակ Տեառն առ ի յիշատակ հոգոյ իմոյ, և իբրև ընծայ նորընծայ եկեղեցւոյս...»

Եւ այս եղև ի թուականութեանս Հայոց ՌՃԽԳ (1694): (Անդ, էջ 214ա): Մի ուրիշ Մովսէս 1776 թ. գրում է. «Յիշատակ է զայս Մովսէս Խորինացին սուրբ Թօմայի առաքելոյ վանից միաբան, այսինքն նորընծայ տէր Մովսէս արեղային, որպէս յիշատակ (ջնջված բառեր) քահանային, ի հոկտեմբերի ամսեանն ԻԷ (27)-ին, թվին ՌՄԻԵ (1776): 1802 թ. ստա-

նում է Գրիգոր դպիրը: Վերջին ստացողների ժառանգները այն հետևե-
րը տեղափոխում են Թիֆլիս: Պատկանել է Սբ. Կարապետի ավագ քա-
հանա Խաչատուր Տեր-Հակոբյանին, ապա անցել է Գյուտ քհ. Ադան-
յանցին: Սա՝ նվիրել է Միքայել Թամամշյանին, որը մնացել է նրա ժա-
ռանգների մոտ: Ձեռագիրը Մատենադարան է հանձնել Մեսրոպ Տեր-
Մովսիսյանի եղբայր, բժիշկ Հովհաննես Վարդանի Մելիք-Նուբարովը.
20.11.1960 թ.:

- 57 Հատվածը, անշուշտ, բաց են թողել կիսախորանից առաջ գեղեցիկ գրե-
լու համար, բայց ինչ-որ հանգամանքներ խանգարել են: Այդ բանի վկա-
յությունն է նաև սկզբի երկու թերթերի ազատ լինելը: Բաց թողնված
հատվածը նախապես գրված է եղել թղթի վրա, մյուս գրքերի նմանու-
թյամբ: Ստացող Մովսեսի մագաղայայան թղթերի և մեծ, մագաղայա
կիսախորան ունենալու գայթակղությունն է թուղթը փոխել մագաղա-
թով, և գցել անհարմար վիճակի մեջ, քանի որ Առաջին գրքի խորագիրն
ու բնագրի մի մասը ընկնելու էր ցանկից և կիսախորանից առաջ:

Նույն Մովսեսի պահանջով էլ երրորդ գրքի ավարտագիրը չի գրվել, որ-
պեսզի գրքի վերջում տեղավորվեր իր դրվատը:

«Երբեակ հատածք տոյն մատենի վիպագրութեան.

է Մովսէսի Խորենացւոյ գերադրական:

Յորս և պատմէ զգործոց քաջաց մեր նախնական.

առ ի Նոյէ սերունդք զարմից Աբեթական:

Որք տէրութեամբ բընակին Հայկայ զաշխարհս կալան,

մինչև ցԱրշակ արքայ հօգոր Պարթևական:

Որդի զհայր փոխանակեալ հետևական,

բարեբախտեալ թողին զանուն յաղթողական:

Մոյն մատենի եղէ ստացող ըստ փափագման.

պիտականուն Մովսէս ի դասս ուսուցչական:

Առ ի գրօսանս մտաց իմոց զուարճական,

և յետ մեր՝ որք զայս վայելեն ունակական» (213ա):

- 58 Ջուստո Տրայինա, Մովսես Խորենացիի դասական ավանդությունը
Հայոց պատմության Ա գրքի 5-րդ գլխին մեջ, ՊԲՀ, Երևան, 1992, № 1,
էջ 28:

- 59 Մատենանդարան, ձեռ. № 2679, էջ 154ա, 165բ: Հմմտ. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 66-67:
- 60 Անդ, էջ 29ա-71բ:
- 61 Անդ, էջ 156ա:
- 62 Անդ, էջ 159ա-194բ:
- 63 Անդ, էջ 165ա-211բ:
- 64 Մատենանդարան, ձեռ. № 6228, էջ 79: Հմմտ. Բ. Սարգիսեանց, Մայրցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենանդարանի Մխիթարեանց, ի Վենետիկ, հ. Բ., Վենետիկ, 1924, էջ 279:
- 65 «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1904, էջ 46-48:
- 66 «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1905, էջ 30-36:
- 67 «Անանուն ժամանակագրություն խմբագիր յօրինեալ յԷ դարու ի հնագոյն ժամանակագրաց» և հրատարակեալ ներածութեամբ և բաղդատութեամբք, Վենետիկ, 1904: Այսուհետև՝ Անանուն ժամանակագրություն:
- 68 Հիմնական աղբյուրներ են դիտված Խորենացին, Անդրեասը, Եվսերիոսը, Եպիփանը, ուրեմն՝ նկատի ունի Եվսերիոսին և Եպիփանին:
- 69 Անդ, էջ Ե, 2:
- 70 Անդ, էջ Է:
- 71 Անդ, էջ Ը:
- 72 Անդ, էջ Ժ:
- 73 Անդ, էջ ԺԱ:
- 74 Անդ, էջ ԺԴ:
- 75 Անդ, էջ ԺԶ: Նրան հետևեց Ա. Աբրահամյանը: Այն, ինչ տքնաջան աշխատանքից հետո չի համարձակվում անել Բ. Սարգիսյանը, Ա. Գ. Աբրահամյանը կատարում է հեշտությամբ: 1944 թ. հրատարակված Անանիա Ծիրակացու Մատենագրության հատորյակը եզրափակում է «Պատմություն Անանիայի Ծիրակայնոյ համարողի» երկով, որի տակ դնում է սույն ժամանակագրությունը: (Անանիա Ծիրակացու Մատենագրությունը, աշխատասիրությամբ Ա. Գ. Աբրահամյանի, Երևան, 1944, էջ 357-399): Սակայն 1979 թ. Անանիա Ծիրակացու Մատենագրության աշխարհաբար հրատարակության մեջ Ա. Աբրահամյանը

«Պատմություն Անանիայի Շիրակայնոյ համարողի» երկը չի բերում, միայն գրքի ներածության մեջ հիշատակում է «նրա (Շիրակացու – Ա. Մ.) հեղինակությամբ մեզ հասած «Պատմությունը». որպես վերապրուկ իր նախկին տեսակետի (Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Գ. Աբրահամյանի և Գ. Բ. Պետրոսյանի, Երևան, 1979, էջ 12): Այս տեսակետը պաշտպանում է Հ. Անասյանը: (Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, Երևան, 1959, էջ 731): Ն. Ալիկյանը 1957 թ. գրում է «Դաւիթ քահանայի խմբագիր Ժամանակագրութիւն» հոդվածը, և ամբողջ Ժամանակագրությունը համարում է ձեռագիրը հավաքող-կազմող Դավիթ քահանայի աշխատանքը, որին էլ իրավամբ պետք է պատկանի այն: Այստեղ նա գրում է. «Բ. Սարգիսեանը միտած է վերագրել Ժամանակագրութիւնը Անանիա Շիրակացույ, Ա. Աբրահամեան անվարան համարեցաւ Անանիայի յորինածը» («Հանդես ամսօրեայ», Վենետիկ, 1957, էջ 182, 185):

Հ. Բարթիկյանը «Անանիա Շիրակացուն վերագրվող «Ժամանակագրության» և նրա բանաքաղի հարցի շուրջը» հոդվածում, հանգամանորեն քննելով նախորդ, մասնավորպես Բ. Սարգիսյանի և Ա. Աբրահամյանի տեսակետները այդ հարցի վերաբերյալ, գալիս է այն եզրակացության, որ բազմաթիվ աղբյուրներից բանաքաղված Ժամանակագրության հեղինակը Անանիա Շիրակացին չէ: Այնուհետև փաստեր է բերում Փիլոն Տիրակացու օգտին և գտնում, որ այդ ամբողջ աշխատության ամենահավանական բանաքաղ թարգմանիչն ու ինքնուրույն էջերի հեղինակը Անանիա Շիրակացու կրտսեր Ժամանակակից Փիլոն Տիրակացին է («Բանբեր Մատենադարանի», № 8, Երևան, 1969, էջ 76): Սույն Ժամանակագրությանը մենք անդրադարձել ենք 1974 թ. Անանիայի Շիրակացու «Քննիկոնը» հոդվածում, և 1981 թ. հրատարակության հանձնած հայերեն հնագույն թղթյա ձեռագրի հազարամյակին նվիրված նմանահանության և նմանատպության առթիվ մեր պատրաստած ուսումնասիրության մեջ, նաև՝ «Ստեփանոս Ասողիկը և Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնը» հոդվածում: Շիրակացու Չատլի ճառում վկայված Եգիպտոսից Ելքի մասին հատվածը համեմատելով Ասողիկի Պատմության մեջ պահպանված Շիրակացուց քաղված նույն

հատվածի և Անդրեասի ժամանակագրության (որ վերագրում են Անանիա Ծիրակացուն) համապատասխան հատվածի հետ (հենվելով նաև այդ ժամանակագրության ուսումնասիրության վրա), գտանք, որ ա) Մ. Խորենացու և Անդրեասի ժամանակագրությունը Անանիա Ծիրակացուն չի պատկանում, բ) Անդրեասի ժամանակագրությունը ոչ մի կապ չունի նրան կից ընդօրինակված Հռոմի կայսրերի վերաբերյալ ժամանակագրության հետ և գ) որ Անդրեասի ժամանակագրության և Չմմառի № 204 ձեռագրում գետնոված աշխարհագրության Հիպպոդիտոսի ժամանակագրության հատվածի թարգմանիչները տարբեր մարդիկ են (Ա. Մաթևոսյան, «Անանիա Ծիրակացու «Քննիկոնը», Լրաբեր հաս. գիտ., Երևան, 1974, № 7, 8: «Մատենան գիտութեան և հաւատոյ Դաւթի քահանայի» բնագրի վերծանություն, ուսումնասիրություն, ծանոթագրություններ և ցանկեր Ա. Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1995, նմանատպություն, Առաջաբան):

- 76 Վենետիկի Մատենադարանի թիվ ԺԹ ճառընտիր նկարագրության մեջ այս երկերի ցանկը կա միայն. «Ցանկ վեց ընդարձակ պատմական գործոց, որք գտանին ի փոքր յերկայթագիր մատենին՝ գրելոյ ի թուխս ՆԼ /981/ և չեն օրինակուած, այսինքն են՝ Սամուէլի Քրոնիկոն, Ստեփանոսի Սիւնեցոյ Թուղթ առ Գերմանոս, որ գուցէ Վանական վարդապետէն յիշուած օրինակ եղած ըլլայ, Եւսեբեայ Եկեղ. պատմութիւն «Արդ սկիզբն արարից բանիցդ ևն», «Եւսեբեայ ժամանակագրութիւն՝ «Դարձեալ գՔաղղեացոյ» ևն, Եպիփանոս «Պատմ. յաղագս թարգմ. Եւթանասնից» (Բ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, Խ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 291):
- 77 Գիշի որդի Հովհաննես, որ 1225, թվականին Դավիթ քահանայի կազմած և Ղուկասի գրած երկու ժողովածուները միացնում է մի կազմի մեջ, համարվում է ժամանակագրության հեղինակ, իսկ բնագիրը հրատարակում է առանց սկզբի երեք թերթերի, միայն 11-րդ դարում փոխված թղթի վրա գրված մասը: Հովհաննես ավագերեցի ժամանակագրությունը (13-րդ դ.), «Մանր ժամանակագրություններ. 13-18-րդ դդ.» Խ. 2-րդ, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 1-32: Հմմտ. Ա. Մաթևոսյան, Մովսես Խորենացին և Աթանաս Տարոնացու ժամանակագրությունը, ՊԲՀ. 1989, № 1:

ԵՐՐՈՐԴ ԴՐՎԱԳ

- 78 Ն. Աղբալեան, Պատմութիւն Հայոց գրականութեան, Ամբողջական երկեր, հ. 4, Բեյրութ, 1970, էջ 485-486:
- 79 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 14:
- 80 Անդ, էջ 15:
- 81 Անդ, էջ 41, պատմում է՝ էջ 117:
- 82 Անդ, էջ 69, պատմում է՝ էջ 196:
- 83 Անդ, էջ 210, պատմում է՝ էջ 235 և այլն:
- 84 Ն. Աղբալեան, նշվ. աշխ. էջ 492:
- 85 Մ. Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 356:
- 86 Անդ, էջ 205:
- 87 Անդ, էջ էջ 90:
- 88 Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ. էջ 72:
- 89 Մովսէս Խորենացու Հայկական Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1889, էջ 74, 399, ծթ. 187:
- 90 Գ. Տեր-Մկրտչյան, նշվ. աշխ. էջ 55-56:
- 91 Ստ. Մալխասեանց, Մովսէս Խորենացի, Հայոց Պատմութիւն, 1981, էջ 109:
- 92 Ն. Աղբալեան, նշվ. աշխ. էջ 494:
- 93 Անդ, էջ 495:
- 94 Գ. Տեր-Մկրտչյան, նշվ. աշխ. էջ 55-56:
- 95 Մովսէս Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1981, էջ 307:
- 96 Գրիգոր Նարեկացի, Մատեան Ողբերգութեան, Երևան, 1985:
- 97 Ն. Աղբալեան, նշվ. աշխ. էջ 494, 495:
- 98 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 13:
- 99 Անդ, էջ 14:
- 100 Անդ, էջ 14:
- 101 Անդ, էջ 14:
- 102 Եվսեբիոս Կեսարացու երկի Առաջին մասը կոչվում է «Ժամանակագրութիւն պատմական», Երկրորդը՝ «Քրոնիկոն կանոն»: Առաջին մասի վերաբերյալ հեղինակը գրում է. «Ընդ պէսպէս Մատեանս առաջնոց պատմութեանց անցի, զոր Քաղդեացիք և Ասորեստանեայք յիշատա-

կեն, զոր գրեն մի ըստ միոջէ և Եգիպտացիք, զոր և Յոյնք վիպէն հաւաստեալ, որպէս թէ մարթ իցէ»։ Շարունակում է՝ նաև մյուս աղբյուրների մասին և երկը շարադրում է ըստ այդ աղբյուրների։ Երկրորդ մասի վերաբերյալ գրում է՝ «Եւ նիւթս ի նոցանէ ամենեցունց ժողովեալ անձին՝ ի Քրոնիկոն ժամանակական Կանոնս փոխեցայց։ Եւ առեալ անդուստ ի սկզբանէ ի նոցանէ՝ որք իւրաքանչիւր ազգի թագաւորեցին, զժամանակս յանցնիւր ուրոյն ուրոյն բաժինս բաժանեցից, և հանդէպ միմեանց կարգեցին թիւս ամաց իւրաքանչիւր ուրուք ի նոցանէ, զի դիւրաւ և պատրաստագոյնս ի վերայ հասանիցեմք, թէ ոք յոր ժամանակս եղեն»։ (Եվսեբիոս Կեսարացի, Ժամանակականք երկմասեայ, ի Հայերէն թարգմանութենէ եղելոյ ի Յոյն բնագրէ, ի ձեռն Սրբոց թարգմանչաց մերոց։ Թարգմանեալ ի լատին բարբառ, աշխատասիրութեամբ Հ. Մկրտիչ վարդապետի Մխիթարեան Աւգերեանց. Մասն Ա. Ժամանակագրութիւն պատմական, Մասն Բ. Քրոնիկոն Կանոն (այսուհետև՝ Ա. մաս, Բ. մաս), Վենետիկ, 1818, Ա. մաս, էջ 1, 9)։

103 Եվսեբիոս Կեսարացի, Ա. մաս, էջ 10-11։

104 Անդ, էջ 14-16։

105 Անդ, էջ 17-25։

106 Անդ, էջ 46-47։

107 Զեռագրում՝ ՍԽԳ։ Թյուրիմացաբար Ո՝ Ս-ի փոխարեն։

108 Գրիչը հարյուրավոր Ո-ն չի գրել։

109 Մատենադարան, ձեռ. № 2679, էջ 201ա։ Սույն հանձնարարականը խմբագրված է Կեսարացու գրքի տարբեր մասերից. սկսվում է «դարձեալ»-ով, որովհետև մինչ այս «Ժ արանց» մասին արդեն խոսք եղել էր։ Շարքի մասին վկայությունը քաղված է Կեսարացու Ա մասի էջ 16-ից, հաջորդ նախադասությունը էջ 25-ից՝ «Եւ զԲեղայն ասեն՝ որ յունարէն Դիոս թարգմանի և հայերէն Արամագր»։ Վերջին նախադասությունը՝ 14-րդ էջից։

110 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն, 1981 թ., էջ 27-29։

111 Մատենադարան, ձեռ. № 2679, էջ 201ա։

112 Եվսեբիոս Կեսարացի, Բ. մաս, էջ 42-47։

113 Հմմտ. «Ասորեստանեայց առաջին թագաւոր Նինոս (Բեղեան) թագաւորեաց ամենայն Ասիացոց՝ բաց ի Հնդկաց, ամս ԾԲ։ Ի ԽԳ ամի թա-

զաւորութեան սորա ծնաւ Աբրահամ: Իսկ յԵլլադա երկրորդ թագաւոր Սիկոնացւոց տիրեաց Եւրոփս ամս ԽԵ: Ի սորա ԻԲ ամսի թագաւորութեանն ծնաւ Աբրահամ: Եւ առ Եգիպտացիս ԺՁ երրորդ իշխանութիւն էր, զոր եւ հարստութիւն կոչեն: Եւ ի ժամանակէ աստի թագաւորէին նոցա Թերացիք ամս ԾՂ:

Առ Նինեայ թագաւորութեամբ Ասորեստանեայց՝ ի վերջին աւուրս նորա ծնանի Աբրահամ... ՅԵգիպտոս Թերացիք թագաւորէին:

Նինոս շինեաց զՆինոս քաղաք յերկիրն Ասորեստանեայց, զոր Եբրայեցիք Նինուէ կոչեն: Առ Նինեայ թագաւորեամբ Ասորեստանեայց՝ առաջին թագաւոր եկաց Սիկոնացւոց Էգիադես՝ ամս ԾԲ, յորմէ Եգիադիս կոչեցաւ՝ որ այժմ Պեղոպոննիսոս անուանի: Յետ որոյ երկրորդ՝ Եւրոփս, որ և ի Կանոնիս նախ դասեցաւ:

Ի Ժ ամին Աբրահամու Ասորեստանեայց թագաւորեաց կին Նինոսի Շամիրամ, զորմէ անբաւ իրք պատմին, որ և զԱսիա կալաւ և ընդդէմ յորդութեան ջուրց թումբս կանգնեաց, և զբազում քաղաքս աշխարհին Բաբելացւոց շինեաց վերստին (Եվսեբիոս, Բ. մաս, էջ 62-64):

114 Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն, էջ 12, 15:

115 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 22, 24:

116 Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն, էջ 18:

117 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 42:

118 Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն, էջ 18:

119 Մատենադարան, ձեռ. № 2679, էջ 207բ:

120 Անդ, էջ 42:

121 Անդ, էջ 49ա:

122 Անդ, էջ 41բ:

123 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 353:

124 Անդ, էջ 15:

125 Մովսէս Խորենացի, Պատմություն, 1981, էջ 461:

126 Անդ, էջ 17:

127 Անդ, էջ 137: Խորենացին Երվանդի մասին վերջին անգամ պատմում է Իսէ և ԻսԸ գլուխներում:

Ահա Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական Պատմութեան» համապատասխան հատվածները. **«Երեքտասաներորդ՝ Պատմութիւն վասն**

թագաւորին Ուրիայի. Իսկ պատմութիւնն որ եղև վասն Թաղէոսի, ըստ այնմ օրինակի էր... Աբգար արքայ հեթանոսաց որ յարևելից կողմանէ Եփրատու անուանէր քաջութեամբ, ապականեցաւ մարմին նորա չարաչար ցաւովք, որ ի մարդկանէ չիք նորա բժշկութիւն: Եւ իբրև լուաւ և ուսաւ զանունն Յիսուսի...

Բայց իբրև Յիսուս յարեաւ ի մեռելոց և վերացաւ ընդ երկինս, Թովմաս առաքեալ մի յերկոտասանից անտի՝ զԹաղէոս այն որ ի համարոյ եօթանասուն աշակերտաց Քրիստոսի էր, իբրև ի գօրութենէ Աստուծոյ առաքեաց գնա յՈւրիայ, լինել քարոզ և աւետարանիչ Քրիստոսի վարդապետութեանն. և խոստումն Քրիստոսի ի ձեռն նորա լցեալ կատարեցաւ:

Ունիս դու քեզ գրով վկայութիւն սոցա՝ որ առեալ լինին ի մատենէ անտի յիշատակաց՝ որ են յՈւրիայ քաղաքի, զի յայնմ ժամանակի ցայն վայր կայր արքայութիւնն նորա անդ ի քարտեսս որ կային անդ: Չի էր գրեալ ի նոսա ամենայն ինչ, որ միանգամ գործեցաւ յառաջնոց անտի մինչև ցԱբգար: Նաև սորա մինչև ցայսօր ժամանակի պահեալ գտանին անդ: Բայց չիք ինչ արգել լսել գնոյն թուղթս՝ զոր առեալ է մեր ի տանէ անտի դիւանին, որ ունին օրինակ զայսր բանից, որ մեկնեալ են յասորոց լեզուէ յոյն անդր պատճեն հրովարտակին, որ գրեալ էր յԱբգար արքայէ առ Յիսուս:

Եւ առաքեաց նմա ի ձեռն Անանիայ սուրհանդակի յԵրուսաղէմ:

Եւ էր գրեալ հրովարտակին օրինակ զայս (Թուղթը՝ տես Խորենացի, Պատմութիւն, Բ-լա): (Եվսեբիոս Կեսարացի, Պատմութիւն եկեղեցւոյ, Վենետիկ, 1877, էջ 59-61):

128 Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայ մատենագրության հնագույն թվականները, «Շողակաթ» 1913, էջ 162:

129 Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 19:

130 Եվսեբիոս Կեսարացի, Պատմութիւն եկեղեցւոյ, էջ 6-12:

131 Անդ, էջ 12:

132 Անդ, էջ 13-16:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԴՐՎԱԳ

- 133 Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 17:
- 134 Անդ, էջ 21:
- 135 Անդ, էջ 21:
- 136 Անդ, էջ 17:
- 137 Մ. Քեչիշյան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Չմմառի, Վիեննա, 1964, էջ 487:
- 138 Որ այս այսպէս է եղել, երևում է Անդրեասի Ժամանակագրության շարունակությունից, ինչպէս կհամոզվենք քիչ հետո: (Սկիզբը բնագրերի ծանոթագրությունների բաժին (1):
- 139 Մ. Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 14:
- 140 «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1903, էջ 509, 517, 541, 547:
- 141 Անդ, էջ 512:
- 142 Անդ, էջ 514:
- 143 Անդ, էջ 515:
- 144 Անդ, ծթ. 3:
- 145 Անդ, էջ 515-516: Հեղինակը ափսոսանք է հայտնում, «որ Կարիերը բաղդ չունեցաւ այս յունական աղբիւրիս յայտնուիլը տեսնելու, զոր խարխաբելով կորոնէր» (516):
- 146 Այս և յաջորդ անունները Խորենացին Աբյուղենոսէն մէջ բերէ, որոնք կը գտանենք ճիշտ միևնոյն կարգով նաև Եւսեբիոսի քով (Տես. Քրոնիկոն, հ. Ա, էջ 78), նշում է Բ. Սարգիսյանը (էջ 516, ծթ. 1):
- 147 Անդ, էջ 516:
- 148 Անդ, ծթ. 2:
- 149 Անդ, էջ 516:
- 150 «Անանուն Ժամանակագրութիւն» հրատարակության մէջ 49 հնդեվրոպական ազգեր են հիշվում, թղթյա ձեռագրում (Մատենադարան, 2679, էջ 31բ)՝ 52: Երեք անուն վրիպած է Ե. Սեթյանը:
- 151 Անդ, էջ 516: Հմմտ. Բ. Սարգիսեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեան ի Վենետիկ, հ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 659:
- 152 «Նախ և առաջ Անանուն Ժամանակագիրս Խորենացւոյ հետ կճանչնայ Փղեգովնի գրավոր պատմութիւնը և անոր ԺԳ գրքէն հատուած մը ևս

մէջ կրերէ, Քրիստոսի մահուան ժամանակ. «ի չորրորդում ամի երկերիւրերորդի երկրորդի ողորմպիատին» – արեգական խաւարման, բնութեան վրդովման և այլնի նկատմամբ: Կը յիշէ Պաղէփատոսը իբրև հին պատմագիր, և անկէ հատուածներ մէջ կրերէ Բեզասոսի և Դեղատոսի, Նինոսի և Պերիթոսի մասին:

Համաձայն Խորենացւոյն կը յիշէ Սևերոս կայսեր որդոյն Անտոնիոսի պատերազմը Միջագետս և մեռնիլը ի Խառան:

Տակիտոսի չորս ամիս և Փղորիանոսի ութսուն և ութ օր ըստ Խորենացւոյն միայն թագաւորած ըլլալը կաւանդէ և առաջինն ի Պոնտոս, իսկ երկրորդը՝ Տարսոն Կիլիկեցւոց սպանուած:

Կը ճանչնայ, Կարոսի պատերազմն և մահը Միջագետս, այսպէս և Կարինոսի մահը «ի պատերազմին Կոռնակայ» ըստ բացատրութեան Խորենացւոյ և Նոմերիանոսի մահը՝ Թրակիո մէջ»:

Որոշ նմանություններ է բերում նաև Կայսերաց գրքից, որպէս Անանունի ժամանակագրության մասին, ավելացնելով, որ «կան համեմատության ուրիշ տեղեր ալ» (Բ. Սարգիսյան, Անդ, էջ 517):

153 Անդ, էջ 517:

154 Ա. Մաթևոսյան, Մովսէս Խորենացին և Աթանաս Տարոնացու ժամանակագրությունը, ՊԲՀ, Երևան, 1989, № 1:

155 Ք. Պատկանյան, Армянская география, СПб, 1877: Հ. Մանանդյան, Կշիռները և չափերը հին Հայաստանում, Երևան, 1930: Ա. Աբրահամյան, Անանիա Ծիրակացու Մատենագրությունը, Երևան, 1944: Ս. Երեմյան, «Աշխարհացոյց», Երևան, 1961: Ա. Մաթևոսյան, Անանիա Ծիրակացու «Աշխարհագրության հետ կապված մի քանի հարցեր, «Լրաբեր» (Հաս. բաժ.), Երևան, 1979, № 9:

156 Ս. Երեմյան, «Աշխարհացոյցի» սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ», ՊԲՀ, 1972, № 4, 1973, № 1:

157 Ա. Մաթևոսյան, Անանիա Ծիրակացու «Քննիկոնի» երկրաչափության բաժինը, ՊՀԲ, № 2, Երևան, 1979:

158 Մ. Քեշիշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Չմմառի վանքի Մատենադարանի, Վիեննա, 1964, էջ 486-495:

159 Չմմառի հայերեն ձեռագիր, № 204. Քսերոպատոնեն. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Լուսանկարների բաժին:

- 160 Մատենադարան, ձ. № 5254, էջ 191բ:
- 161 Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 11-12:
- 162 Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 12:
- 163 Մատենադարան, ձ. № 582, էջ 165ա. Հմմտ. «Անանիա Ծիրակցի. Մատենագրություն» էջ 336:
- 164 Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 9:
- 165 Անանիա Ծիրակացի, Մատենագրություն, էջ 337-339:
- 166 Անդ, էջ 339:
- 167 Անդ, էջ 341:
- 168 Անդ, էջ 349:
- 169 Անդ, էջ 351:
- 170 Մատենադարան, ձ. № 1883, էջ 156բ:
 39 Մատենադարան, ձ. № 2220, էջ 327բ:
 40 Մատենադարան, ձ. № 2679, էջ 258ա, Հմմտ. Անանիա Ծիրակացի, Մատենագրություն, էջ 338:
- 171 41Բ. Հարությունյան, Մեծ հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգը ըստ «Աշխարհացույցի», Երևան, 1992, (մեքենագիր օրինակ):

ՀԻՆՊԵՐՈՐԴ ԴՐՎԱԳ

- 172 «Բազմավէպ», 1851 թ., էջ 75:
- 173 Անդ, էջ 74: Հմմտ. Թ. Արծրունի, Պատմութիւն, էջ 96:
- 174 Գ. Տեր-Մկրտչյան, նշվ. աշխ. էջ 57-58:
- 175 Մատենադարան, ձ. № 2679, էջ 208ա:
- 176 Անդ, էջ 211բ:
- 177 Մատենադարան, ձ. № 1888, էջ 343ա:
- 178 Տես աստ - բնագրի ծնթ.:
- 179 Սրանից ավելի հին ընդօրինակության բեկորներ են պահպանվել (7 թերթ) Դամասկոսի հայերեն ձեռագրերի պատառիկներում (Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան), Դամասկոսի թանգարանի հայկական պատառիկները, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս» հ. Գ, Բեյրութ, 1972, էջ 27-28, 52):

180 Մատենադարան, ձ. № 1119, էջ 7ա-11բ:

181 Մատենադարան, ձ. № 4166, էջ 220բ-222բ:

182

«Տօնապատճառ» էջ 221բ

Մովսես Խորենացի,

Պատմութիւն, էջ 8

Պտղոմէոսի մասին գրում է.

«Պտղոմէոսն, որ և Եղբայրասէր,

«Մեծ հաւատով արար զայս թագաւորն, և տիրեաց ևս Յունաց աշխարհին, և նոցա անուանեցաւ թագաւոր և յունասէր բարս ուներ, աւանդեաց թարգմանութիւնն զայս ի փառս Հելլենացւոց, և անմահ յիշատակ անձին իւրոյ...»: «Խորենացին Իլա ասէ, զի Ադրիանոս Արեգակն կոչի»:

պէտ արար զամենայն ազգաց զմատեանս և զվէպս ի Յոյն լեզու փոխարկեաց ... Քանզի նուանել նորա և զՅոյնս ընդ իւրով ձեռամբ անուանեցաւ Ադեքսանդրի և Յունաց թագաւոր ... վասն առաւել յունասէր բարս ունելոյ»:

«Որպէս և կոչերն իսկ Ադրիանոս՝ Արեգակն թողեալ զայս» (էջ 184): «Յանմահ յիշատակ թողուլ զայս» (էջ 6):

Միայն թարգմանիչների ցանկը առանձին հանդիպում է ուրիշ ձեռագրերում, «Այս են անուանք թարգմանչացն, որ առ Պտղոմէոսիւ» վերնագրի տակ (ձեռ. № 5254, էջ 205բ):

Վարդանի խմբագրությամբ հատվածը ավելի համառոտված հրատարակել է Գ. Չարքիանյանը (Հայկական թարգմանությունն նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 62-64):

183 Մ. Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 8:

184 Անդ, էջ 8:

185 Բ. Սարգիսյան, Անանուն ժամանակագրություն, էջ 46, ծթ. 1:

186 Անդ, էջ 47:

187 Եպիփանու ասացեալ, ձ. № 2679, էջ 210ա-211ա:

188 Մատենադարան, ձ. № 2679, էջ 209բ:

189 Մատենադարան, ձ. № 2679, էջ 211ա:

190 Անդ, 27:

191 Մատենադարան, ձ. № 1888, էջ 353բ:

- 192 Մատենադարան, ձ. № 2679, էջ 211ա: Ապա՝ շարունակում է:
- 193 Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 343:
- 194 Անդ՝ էջ 527, ծթ. 329:
- 195 Անդ, աշխարհաբար, ծթ. 329:
- 196 Մովսես Խորենացի, Հայոց Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1893, էջ 305 և 490, ծթ. 789:
- 197 Ն. Աղբալեան, Ամբողջական երկեր, հ. 4, Պատմութիւն Հայոց գրականութեան, Բեյրութ, 1970, էջ 399:
- 198 Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. Բ, էջ 802:
- 199 Մ. Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 361:
- 200 Ստեփաննէն այդ հատվածը թարգմանել է այսպես. «եւ մինչդեռ նոքա կյուսային մեր վերադարձին, որ պարծենան իմ բազմահմուտ արվեստով և կատարելագոյն պատրաստութեամբս, ինչպէս մենք ևս, առանց կասկածանքի արագութեամբ փութալով, Բիւզանդիայից եկանք շտապով և կյուսայինք հարսանիքում պարել... իսկ այժմ ուրախութեան փոխանակ, գերեզմանի վրայ, ողբալով հառաչում ենք ողորմելի կերպով» (Մ. Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1898, էջ 322):
- 201 Ստ. Մալխասյանն այսպես է թարգմանել «Եվ մինչ նրանք սպասում էին մեր դարձին, որ փառավորեն իմ **ամենիմաստ արվեստով և լիակատար պատրաստությամբ**, և մենք էլ Բյուզանդիայից շտապ շտապ դիմելով հույս ունեինք հարսանիքում պարել ... այժմ, այդ ուրախության փոխարեն, գերեզմանի վրա ողբեր եմ ասում, ողորմելի հառաչելով»: (Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 448):
- 202 Մատենադարան, ձեռ. № 2679, էջ 208ա:
- 203 Մ. Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 10:
- 204 «Բազմավէպ» 1851, էջ 74: Հմմտ. Թ. Արծրունի, էջ 96:
- 205 Մ. Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 245-250:
- 206 Չյառնել հովուաց տգիտաց, էջ 363-366:
- 207 Մ. Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 366:
- 208 Անդ, Գլուխք՝ ՀԹ, ՁԲ, ՁԳ, ՁԵ, ՁԷ, ՂԲ: Այստեղ շարունակվում է. «Բայց որովհետև այժմ պատմելու ժամանակ է և ոչ գովեստների, մանավանդ այս հատվածը պատմագիրների առանձին արտահայտու-

թյունների համաձայն շարադրվեց և ոչ հատկապես մեզանից, անցնենք սրա վերաբերյալ պատմության կարգին»։ Եվ շարունակում է։

Ստ. Մալխասյանը ծանոթագրում է ընդգծված հատվածը, նշելով, որ և Մ. Էմինի և ԻՍ. Ստեփանեի «թարգմանություններն էլ բավարար չեն... մեր թարգմանությունը փոքր-ինչ տարբեր է, բայց խոստովանում ենք, հեղինակի իսկական միտքը պարզ չէ մեզ համար» (անդ, էջ 511, ծթ. 243): Ստ. Մալխասյանը Չորրորդ գրքի գոյությունը չի ընդունում։ Իսկ այստեղ ակնարկ կա այդ գրքի մասին «**ոչ յատուկ ի մենչ շարագրեցաւ**» նշանակում է, որ ինքը **պետք է հատուկ շարադրի Տրդատի մասին**։ Ուրեմն այդ ժամանակ (Երկրորդ գրքի ավարտի) Խորենացին գիտեր, թե ինչով պետք է ավարտի Վերադարձությունը։ Սրա օգտին է խոսում նաև այն, որ այս գլուխը նա ոչ թե ավարտում է, այլ՝ դադարեցնում՝ շարունակելու համար. «Այլ աստանօր դադարեցել բանս»։ «Այստեղ կարճում ենք մեր խոսքը» (էջ 250)։ Այս էլ մի խոստաբանություն է հօգուտ Վերադարձության։

209 Անդ։

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԴՐՎԱԳ

210 Մատենադարան, ձ. № 2271, էջ 213ա։

211 Մատենադարան, ձ. № 2679, էջ 156ա։

212 Անանուն Ժամանակագրութիւն, էջ 46-54։

213 Անանիա Ծիրակացի, Մատենագրութիւն, Երևան, 1944, էջ 294։

214 Մատենադարան, ձ. № 2271, էջ 314բ-315բ։

215 Ստ. Տարոնացի, Պատմութիւն, էջ 8-9, 11-12։

216 Անանուն Ժամանակագրութիւն, էջ ԺԷ-ԺԸ։

217 Մ. Աբեղյան, Երկեր, Երևան 1968, էջ 417-418։

218 Անանուն Ժամանակագրութիւն, էջ ԻԹ։

219 Պատմութիւն Սեբեոսի, Երևան 1979, էջ 52։

220 Անդ, էջ 55։ «Եթէ Սեբիոսի է այս խօսքս, ուրեմն իրմէ հին է Ստեփանոսը,– գրում է Ղ. Ալիշանը,– և կրնայ կարծուիլ եպիսկոպոս Տարոնոյ ի սկիզբն Է դարու, որ գնաց առ Կոմիտաս կաթողիկոս, և առաւ բերաւ Ս.

Հռիփսիմեանց նորագիտ նշխարէն՝ իր աթոռը՝ «Ղազարու վանքը» (Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ 1901, էջ 65):

221 Անդ, էջ 208, ծթ. 71: Գ. Արզարյան, «Սերբոսի պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը, Երևան 1965, էջ 127-128:

222 Աթանաս Տարոնացու Ժամանակագրությունը, որ կազմել էր հեղինակը Հայոց նոր տոմարի հիմնադրման առիթով, մի դար հետո փոխարինող է ունենում Անանիա Ծիրակացու – Ադամից – Անաստաս կաթողիկոս – Ժամանակագրությունը՝ դարձյալ կազմված տոմարական նպատակներով: Աթանասի Ժամանակագրությունը օգտագործվել էր Հռոմոնց ժամանակագրությունը կազմելու համար, Եվսեբիոս Կեսարացու Քրոնիկոնից քաղված վկայությունների հետ միասին, և այդպես մեզ է հասել 10-րդ դարում գրված թղթյա ձեռագրում: 11-րդ դարում Գորգ ստացողը ազատ շարադրանքը փոխել է աղյուսակների մեջ գրելով, համառոտել, կրճատել, հարմարեցրել է պոնակներին: Այս բնագրից ենք արտածել Աթանաս Տարոնացու անհայտացած ժամանակագրությունը: Իսկ մինչ այդ, այն եղել է պատշանավոր, Խորենացու երկից քաղված ժամանակագրություն:

1004 թվականին Ստեփանոս Տարոնացին իր «Տիեզերական պատմությունը» շարադրելիս իր իսկ վկայությամբ օգտվել է Մովսես Խորենացու Հայոց պատմությունից: Աթանաս Տարոնացու և Ստեփանոս Տարոնացու կողմից Մովսես Խորենացու Հայոց պատմությունից քաղված վկայությունների նույնությունը պատճառ է եղել, որ արդեն մոռացված ու անհետացած Աթանաս անունը փոխվի Ստեփանոս անվան, մանավանդ նույնն է երկուսի մականունը՝ Տարոնացի, և նույնն է քաղված նյութը:

7-րդ դարի իրադարձությունները պատմող Սերբոսի գործը եթե շարունակելու ու անեցնելու լինեին 11-րդ դարում, պետք է շարունակեին մինչև իրենց ժամանակը, ինչպես Մ. Կաղանկատվացու, Թ. Արծրունու, Ս. Անեցու երկերը:

Մկգրից լրացնելու պահանջ կարող էր առաջանալ նույն 7-րդ կամ 8-րդ դարերում: Ինչպես տեսնում ենք, այդ պահանջը 8-րդ դարում եղել է, վկա՝ Ղևոնդի օգտագործումը:

Հայոց Պատմագրքերից, այդ ժամանակ, միայն Մ. Խորենացու Հայոց Պատմությունն էր սկսվում Ադամից: Իսկ 11-րդ դարում արդեն շատ էին այդպիսիք. Պատմահորը ավելացել էին Մ. Կաղանկատվացի, Հ. Դրասխանակերտցի, Ստ. Տարոնացի, և Սեբեոսին սկզբից լրացնելու հարկ չկար: Մինչդեռ այդ պահանջը կար 7-8-րդ դարերում: Սրանով հաստատվում է նախորդ ուսումնասիրողների տեսակետը, որ այն լրացվել է 11-րդ դարից առաջ՝ Խորենացու և Սեբեոսի միջև ընկած մատենագրից: Այդ՝ Աթանաս Տարոնացին է:

223 Հ. Աճառյան, Բանասիրական ուսումնասիրություններ, Երևան 1976, էջ 9-11:

224 Անանուն Ժամանակագրություն, էջ ԻԹ:

225 Անդ, էջ L:

226 Ուխտանես, Պատմություն Հայոց, Վաղարշապատ 1911, էջ 1-35:

227 Անդ, էջ 111:

228 Անանուն Ժամանակագրություն, էջ 49:

229 Անդ, էջ L:

230 Ա. Սարգսյան, Հովհաննես Դրասխանակերտցու Հայոց Պատմությունը և Մովսես Խորենացին, Երևան 1991, էջ 136:

231 Անանուն Ժամանակագրություն, էջ L, LU, LP:

232 Մատենադարան, ձ. № 1119, էջ 7ա-11բ, 1186, էջ 7բ-12ա:

233 Մատենադարան, ձ. № 4166, էջ 220-222:

234 Կիրակոս Գանձակեցի. «Պատմություն Հայոց», Երևան 1961, էջ 6:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԶԵՌԱԳՐԵՐ

- ա. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, NN 582, 993, 1119, 1186, 1524, 1717, 1864, 1883, 1888, 1903, 1904, 2019, 2220, 2271, 2330, 2679, 3695, 3787, 4166, 5254, 5443, 6202, 6228, 6496, 6632, 7182, 7358, 7360, 7993, 8258, 9049, 10000, 10451, 10208:
- բ. Զմմառի հայերեն ձեռագրերի Մատենադարան № 204 (լուսապատճեն Մաշտոցի անվան Մատենադարանի լուսանկարների բաժին):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Աբգարյան Գ. Սերեոսի պատմությունը և Անանունի առեղծվածը, Երևան, 1965:
- Աբեղյան Մ. Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1968:
- Ալիշան Դ. «Յաղագս Մովսիսի Խորոնեցւոյ Դ անուանել գրոցն պատմութեան», «Բազմավէպ», 1851:
- Ալիշան Դ. «Հայապատում», Վենետիկ, 1901:
- Ակինեան Ն. «Դաւիթ քահանայի խմբագիր ժամանակագրութիւն» «Հանդէս Ամսօրեայ», Վիեննա, 1957 :
- Աղբալեան Ն. Պատմութիւն Հայոց Գրականութեան Ամբողջական երկեր, հ. 4, Բեյրութ, 1970:
- Աճառյան Հ. Բանասիրական Ուսումնասիրություններ, Երևան, 1976:
- Անանիա Ծիրարկացու Մատենագրությունը աշխ. Ա. Գ. Աբրահամյանի, Երևան, 1944:
- Անանիա Ծիրարկացու Մատենագրություն Թարգմանության առաջաբանը և ծանոթագրությունը Ա. Գ. Աբրահամյանի և Գ. Բ. Պետրոսյանի, Երևան, 1978:
- Անասյան Հ. Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, Երևան, 1959:

- Բարթիկյան Հ. «Անանիա Շիրակացուն վերագրվող «Ժամանակագրության» և նրա բանաբաղի հարցը», «Բանբեր Մատենադարանի» № 8, Երևան, 1969:
- Բիւզանդացի Ն. Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք. Գիրք Մակարայեցւոց, Եւթաղ Աղեքսանդրացի, Ագաթանգեղոս և Փավստոս Բուզանդ, Տփղիս, 1890:
- Գևորգեան (Ճուղուրեանց) Վաղարշապատցի Բ, Խորենացուն Խորենացիով պետք է հասկանալ, Վաղարշապատ, 1889:
- Գրիգոր Նարեկացի Մատեան Ողբերգութեան, Երևան, 1985:
- Եվսեբիոս Կեսարացի Պատմութիւն Եկեղեցւոյ, Վենետիկ, 1877:
- Եվսեբիոս Կեսարացի Ժամանակականք երկմասնեաց, մ. Ա. Ժամանակագրութիւն պատմական, մ. Բ. Քրոնիկոն Կանոն, Վենետիկ, 1818:
- Երեմյան Ս. «Աշխարհացոյց», Երևան, 1961:
- Երեմյան Ս. «Աշխարացոյցի» սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ, ՊԲՀ, 1972, № 4, 1973, № 1:
- Չարբհանայան Գ. Հայկական թարգմանութիւն նախնեաց, Վենետիկ, 1889:
- Թովմա Արծրունի Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Կոստանդնուպոլիս, Օրթագյուղ, 1852:
- Թովմա Արծրունի Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887:
- Թովմա Արծրունի Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Երևան, 1985:
- Իսաչիկյան Լ., Մաթևոսյան Ա. Դամասկոսի թանգարանի հայկական պատառիկները, «Հայկազեան Հայագիտական հանդէս», հ. Գ, Բեյրութ, 1972:
- Կարենեան Հ. Բաղդատութիւն Պատմութեան Մովսէսի Խորենացւոյ, Տփղիս, 1858:
- Հակոբյան Վ. Հովհաննէս ավագերեցի Ժամանակագրոյթյունը, «Մանր Ժամանակագրոյթյուններ», 13-18 դդ., հ. 2, Երևան, 1956:
- Հակոբյան Վ. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դ., մ. Բ., Երևան, 1978:

- Հարությունյան Բ. Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգը, ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1992 (մեքենագիր օրինակ):
- Հրանտ ք. Արմեն Պատմական քննարկումներ, Բեյրութ, 1968:
- Մաթևոսյան Ա. Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնը», «Լրաբեր», Երևան, 1974, № 7, 8:
- Մաթևոսյան Ա. Անանիա Շիրակացու Քննիկոնի երկրաչափության բաժինը, ՊԲՀ, Երևան, 1979, № 2:
- Մաթևոսյան Ա. Անանիա Շիրակացու Աշխարհագրության հարցի հետ կապված մի քանի հարցեր, «Լրաբեր», Երևան, 1979, № 9:
- Մաթևոսյան Ա. Ստեփանոս Տարոնացու Ասողիկը և Անանիա Շիրակացու «Լրաբեր», Երևան, 1986, № 3:
- Մաթևոսյան Ա. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., Երևան, 1988:
- Մաթևոսյան Ա. Մովսես Խորենացի և Աթանաս Տարոնացու Ժամանակագրությունը, ՊԲՀ, Երևան, 1989, № 1:
- Մաթևոսյան Ա. Կոլյունի Մեսրոպ Մաշտոցի Պատմության ձեռագրի մի թղթի տեղափոխություն, Վենետիկ, 1990:
- Մաթևոսյան Ա. Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության» չորրորդ գրքի հարցի շուրջ, Երևան, 1991, № 2:
- Մաթևոսյան Ա. Կոլյուն, Վարք Ս. Մաշտոցի, Հավելված, Երևան, 1994:
- Մաթևոսյան Ա. Մատեան գիտութեան և հաւատոյ Դաւթի քահանայի, նմանատպություն, Երևան, 1995:
- Մովսես Խորենացի Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913:
- Մովսես Խորենացի Հայոց Պատմություն, Երևան, 1981:
- Մովսես Խորենացի Հայկական Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1889:
- Մովսես Խորենացի Հայոց Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1897:
- Մ. Կաղանկատվացի Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1983:
- Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, Հ. Բ., Վենետիկ, 1836:
- Պատմութիւն Սերեոսի, Երևան, 1979:
- Պողարեան Ն. Չորրորդ գիրք Մովսեսի Խորենացու, «Սիոն», Երուսաղեմ, 1983, № Է-Թ:

- Սարգիսեան Բ. Անանուն Ժամանակագրութիւն, խմբագիր յօրինեալ յԷ դարու ի հնագոյն Ժամանակագրաց և հրատարակեալ ներածութեամբ և բաղդատութեամբք, Վենետիկ, 1904:
- Սարգիսեան Բ. Մ. Խորենացւոյ պատմագրութեան ուսումնասիրութեան ընթացքը և անոր հնութեան նոր ապացոյցները, «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1903, № Ժա, ԺԲ:
- Սարգիսեան Բ. Յուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանքն Մխիթարեան ի Վենետիկ, Հատոր Բ, Վենետիկ 1924:
- Սարգսյան Ա. Հովհաննէս Դրասխանակերտցու Հայոց Պատմությունը և Մովսէս Խորենացին, Երևան 1991:
- Ստեփանոս Տարոնացի Պատմութիւն Տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1895:
- Տրայինա Ջուստո Մովսէս Խորենացիի դասական ավանդությունը Հայոց պատմության Ա. գրքի 5-րդ գլխի մեջ, ՊԲՀ, Երևան, 1992, № 1:
- Տեր-Մկրտչյան Գ. Հայագիտական ուսումնասիրություններ, հ. Ա. Երևան, 1979:
- Տեր-Մկրտչեան Գ. Հայր մատենագրութեան հնագոյն թվականներ, «Շողակաթ», Վաղարշապատ, 1913:
- Ուխտանէս Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1911:
- Քեշիշյան Մ. Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Չմմառի, Վիեննա, 1964:
- Օրմանեան Մ. Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1912:
- История Армении Мовсеса Хоренского, С. Петербург, 1858.

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԸ ԵՎ ԱՆԱՆԻԱ ԾԻՐԱԿԱՑՈՒ «ՔՆՆԻԿՈՆԸ»*

Միջնադարյան հայ մշակույթի նշանավոր գործիչ Գրիգոր Մագիստրոսը, իր ժամանակի ամենագարգացած անհատներից մեկը, հայրենի դպրությունը խորունկ տիրապետելուց բացի, հմուտ էր հելլենական, ասորական և արաբական գիտությանն ու գրականությանը: Նա փիլիսոփա էր, քերական, մանկավարժ, բանաստեղծ, թարգմանիչ, բնական գիտությունների ջատագով, հայրենի երկրում բարձրագույն կրթությունը տարածող և հովանավոր:

Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին «մի հետաքրքիր դեմք է... իր ժամանակի համեմատ ազատամիտ ու լուսամիտ մի բազմագետ անձ, գրում է Մանուկ Աբեղյանը, - նրա մեջ մարմնացել է իր ժամանակի վերածնության մտքի մի կողմը՝ չբավականանալ միայն կրոնականով և եկեղեցական դպրոցով, վերանորոգել և զարգացնել հայերի մեջ հին հունական գիտությունը... և ընդհանրապես բազմակողմանի գիտանքներ ձեռք բերել...

Բոլոր ուսյալ աշխարհականների մեջ առանձնապես փայլում է այս Պահլավունի իշխանը..., իսկական լուսավորական գործիչ: Նա ոչ միայն ուրիշներին հորդորել է գիտությամբ պարապելու և դպրոց ունենալու, այլև ինքը շարունակ սիրով և անխոնջ հետևել է դրան՝ նշանաբան ունենալով «պատարուն ընթերցմամբ», «գիտութեամբ լուսաւորել զանձն»¹: Նա ուներ իր դպրոցը, որի, ինչպես նաև ուրիշ դպրոցների համար մշակել է ճեմարանական ծրագիր, ձեռք է բերել ձեռնարկներ և հանձնարարել ուսուցման:

Գործունեության այս ճանապարհին Գրիգոր Մագիստրոսը հանդիպում է Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնին»:

* «Բանբեր Մատենադարանի», № 16, Երևան, 1994, էջ 16-30: Ա. Մաթևոսյանի «Քննիկոնին» նվիրված հրապարակումների մասին տե՛ս աստ՝ էջ 35-37:

¹ Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ (11-19-րդ դդ. 30-ական թթ.), Երևան, 1946, էջ 16-19:

Անանիա Շիրակացին «Քննիկոնը» գրում է Անաստաս կաթողիկոսի (661-667 թթ.) հանձնարարությամբ: Այդ մասին ուղղակի վկայություն ունենք Ստեփանոս Ասողիկի Պատմութեան մեջ²: Նրանից առաջ Հ. Դրասխանակերտցին այս նույն բանը հաղորդում է առանց «Քննիկոն» անունը տալու³: Նրա վկայությամբ «Քննիկոնը» կաթողիկոսի մահից հետո ուշադրության չի արժանանում, և ինչպես հաստատում է Գրիգոր Մագիստրոսը, պահվում է կաթողիկոսարանում⁴:

Պետրոս Գետադարձին 1036 թ. գահագրկելու և մի տարի անց վերստին գահին հաստատելու առթիվ Գրիգոր Մագիստրոսը մի նամակ է ուղարկում նրան, որն ունի այսպիսի խորագիր. **«Առ տէր Պետրոս ի ժամանակի խուժան յառնելոյ ի քաղաքին, ի վերայ նորա բան մխիթարական եւ հարցումն Անանիայի գրոց Շիրակայնոյն զոր մեծ Քննիկոնն անուանեն»**: Վերնագիրը ցույց է տալիս, որ նամակում երկու հարց է շոշափվել. առաջինը Պետրոս Գետադարձին աթոռից զրկելու և վերստին աթոռին հաստատելու մասին մխիթարական խոսք է⁵: Ցավելով տեղի ունեցածի համար, Գ. Մագիստրոսը մխիթարում է նրան, ոգևորում, հորդորում, խորհուրդ է տալիս մտքի տեսությամբ, հոգու աչքով շուրջը նայել և ծառայել ժամանակին («...միայն պարտ է աւագ աչօք շուրջ հայել եւ ժամանակի ծառայել»)⁶:

«Ժամանակի ծառայել» է նաև Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնի» մասին հոգալը, որին Մագիստրոսը անդրադառնում է նամակի երկրորդ կեսում: Բերում ենք նամակի այդ մասը, միայն խորագրի «հարցումն» բառը ուղղում ենք «հայցումն» ձևով, հիմք ունենալով Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագիրը⁷, ապա՝ նամակի մեջ նույն նպատակով օգտագործող «գհայցումս» բառը և, վերջապես, թղթի ավար-

² Մատենադարան, ձեռ. № 2865, էջ 170 ա: Հմմտ. Ստ. Տարոնացի, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 285: Հրատարակիչ Ս. Մալխասյանը «Քննիկոն» բառի փոխարեն գրել է «Քրօնիկոն» և ստորին լուսանցքում ծանոթագրել. «Ձեռագրում աստ եւ ստորեւ «Քննիկոն»: Այդպես է նաև Տարոնացու Պատմութեան բոլոր ձեռագրերում: (Տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնը», «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1974, № 7, էջ 69–70):

³ Հ. Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 92–93:

⁴ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 8:

⁵ Ուրեմն նամակը գրված է այդ դեպքերից անմիջապես հետո, 1038 թ.:

⁶ Նույն տեղում, էջ 7:

⁷ Գ. Չարբեհանալեան, Հայկական հին դպրութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 579:

տը, ուր բացահայտվում է նամակի նպատակը. այնտեղ Գրիգոր Մագիստրոսը Պետրոս Գետադարձից Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնի» նոր ընդօրինակություն է խնդրում, հայցում: Ուրեմն՝ «...Հայցումն Անանիայի գրոց Շիրակայնոյն, զոր մեծ Քննիկոնն անուանեն»:

«Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերն ունեն վերնագրեր,- գրում է Մ. Աբեղյանը,- որոնք ծագում են հավանորեն կամ հեղինակից, կամ նրան մոտիկ մարդկանցից, քանի որ վերնագրեր դնողներն իմացել են, թե ինչ առթիվ են գրված և ումն են ուղղված այս կամ այն թուղթը: Գրության բովանդակությունից միայն՝ երբեմն չի իմացվում այդ»⁸: Ինչպես մյուս թղթերում, այնպես էլ այստեղ գրության բովանդակությունը և խորագիրը լիակատար համապատասխանության մեջ են, որը հաստատվում է նաև Ստեփանոս Ասողիկի հանրահայտ վկայությամբ⁹, միջնադարյան մատենագիտական ցանկերով ու ձեռագրացուցակներով¹⁰:

Նամակի սկզբից տեղեկանում ենք, որ Անանիա Շիրակացու գիրքը, որ կոչվում է «Մեծ Քննիկոն», գտնվում է «տէրունեան տանը», այսինքն՝ կաթողիկոսարանում, և մինչև Պետրոս Գետադարձի կաթողիկոսական գահ բարձրանալը (1019 թ.), անշքացած, թաքուն պահում էին գրվանի տակ: Այս նշանակում է, որ 667 թվականից (Անաստաս կաթողիկոսի մահը) «Քննիկոնը», որի մեջ գտնվում էր նաև հայոց անշարժ տոմարը, արգելված էր կաթողիկոսարանում:

Գրիգոր Մագիստրոսը «Քննիկոնն» ուսումնասիրել էր մինչև Պետրոս կաթողիկոսին գահագրկելը: Նամակի ընդհանուր ոգուց երևում է, որ նամակից առաջ և «Քննիկոնն» ուսումնասիրելուց հետո Պետրոս կաթողիկոսի և Գրիգոր Մագիստրոսի միջև խոսակցություն է տեղի ունեցել, որտեղ Շիրակացու աշխատության գաղտնի պահելը պատճառաբանվել է նրա «խրթին և անյայտաբար», այսինքն՝ «ղժվար հասկանալի», «ըստ իմաստից մթին», «անորոշակի» գործ լինելով: Գրիգոր Մագիստրոսն այդ տեսակետը փարատելու համար նամակով պարզաբար-

⁸ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 21:

⁹ Ստ. Տարոնացի, Պատմութիւն տիեզերական, էջ 285:

¹⁰ «Այս են վարդապետական գրեանք ի վանքն Ամրդոլու՝ համարով, անջինջ յիշատակ գրեալ իմովս ձեռամբ Վարդանայ վարդապետին», «Արարատ», 1903, էջ 178–189: Յ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 253: Հ. Թովփեան, Յուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Վենետիկ, 1962, էջ 134 և այլն:

նում է աշխատության բովանդակությունը, դրվատում նրա գիտակա-
նությունը, նշում գործնական կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը,
որպես ուսումնակրթական ամբողջ համակարգի դասագրքի, և մի օրի-
նակ էլ խնդրում, որպեսզի օգտագործի իր դպրոցում: Այսպես է դիմում
կաթողիկոսին.

«Փոխան Յիսուսի, համարձակիմք, միշտ սովորեալ յառատաձիր
պարգեւս, զկարեւորսն եւ զպիտանացոսն յարատեւական բաշխելով
քեզ, որ ոչդ երբէք դանդաղիս զգիրս Անանիայի Շիրակայնոյ, որ բազում
աշխատութեամբ եւ յաճաշու խոնջմամբ հաւաքեալ ի բազմազան եւ յոք-
նաբեղուն մատենից. յորում եւ ենթակայացեալ են ոչ միայն քառիցն ար-
հեստք, այլ բոլոր էական խոկմունս. որ են այժմ ի տան տէրունեան, զոր
նախքան զքեզ խորնացեալ եւ թագնի ընդ գրուանաւ ծածկէին... յորում
մթերեալ են տոգորք աստուածային, եւ ենթակայացեալ ամենայն ար-
հեստի մակացութեան, եւ նախադասել է թուականութեանն եւ երաժշ-
տականութեանն, որք են ի տարորոշ քանակէ տարակացեալք, իսկ երկ-
րաչափութեանն եւ աստղեարաշխութեանն, որք են ի շարունակ քանա-
կէ. եւ զկնի այսոցիկ յարամանեալք արհեստք եւ մակացութիւնք, մատե-
նագրութիւնք եւ գրէ եթէ ամենայն բոլոր վարժումն հռետորական»¹¹:
Ինչպես տեսնում ենք, «Քննիկոնը» ուսումնակրթական որոշակի համա-
կարգի, այս դեպքում հռետորական կրթության դասընթացի դասագիրք
է, որը պարունակում է «քառիցն արհեստք» և որը Անանիա Շիրակացին
համարում է «հռետորական ուսումն»: Զառայակ արվեստները կամ գի-
տությունները նույնպես ընկած էին հույն փիլիսոփա Պլատոնի դաս-
տիարակության հիմքում: Մեր թվարկության սկզբներին, զանազան փո-
փոխություններից հետո, դրանց վրա հենված անտիկ դասընթացը
հետևյալ գիտություններից էր կազմված. քերականություն, հռետորու-
թյուն, տրամաբանություն, թվաբանություն, երկրաչափություն, երաժշ-
տություն և աստղագիտություն:

Քրիստոնեական եկեղեցին, որը գործել էր անտիկ մշակույթի ոչն-
չացման ուղղությամբ, V դարի սկզբներին փորձ արեց ի մի բերել անտիկ
գիտելիքների նվազագույնը, որն իրեն անհրաժեշտ էր: «Չի կարելի հաս-
կանալ Աստվածաշունչն ու եկեղեցու հայրերին, պայքարել հեթանոսու-

¹¹ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, էջ 8:

թյան ու հերետիկոսության դեմ առանց իմանալու հռետորությունը, քերականությունը, դիալեկտիկան, պատմությունը և նույնիսկ բնական գիտությունները»,- գրում է եկեղեցու հեղինակություններից մեկը՝ Օգոստինոսը (354-430 թթ.)¹²:

IV դարի սկզբներին Մարցիանոս Կապելլան տալիս է այդ առարկաների շարադրանքը, Բոեցիոսը (481-525 թթ.) գրում է տրամաբանության, բարոյագիտության, թվաբանության, երկրաչափության և երաժշտության դասագրքեր: VI դարում Կասիոդորը առաջին անգամ գործածում է «յոթն ազատ արվեստներ» արտահայտությունը, և այն դիտում որպես քրիստոնեական աստվածաբանության նախապատրաստական ուղղափառ արտաքին ուսմունք: Իսիդորը (556-636 թթ.) յոթ ազատ արվեստներից առաջին երեքը՝ քերականություն, հռետորություն, դիալեկտիկա դասավորում է իբրև «եռուղի», իսկ մյուս չորսը՝ թվաբանություն, երկրաչափություն, երաժշտություն և աստղագիտություն՝ իբրև «քառուղի» դասընթացներ, «ըստ որում «եռյակը» համարվում էր ուսուցման առաջին աստիճանը, «քառյակը»՝ բարձր: Այդ առարկաները մտան միջնադարյան բոլոր դասագրքերում և պահպանվեցին մինչև 15-րդ դարը»¹³:

IV-V դարերում գոյություն ունեին քերականների, հռետորների և փիլիսոփաների դպրոցներ: «Քերականների դպրոցներում պարապմունքները շարունակվում էին չորս տարի, որից հետո երիտասարդը կամ ուսումն ավարտված էր համարում կամ ընդունվում էր հռետորական դպրոց... հունական, լատինական կամ խառը հռետորական դպրոց, որի տևողությունը նույնպես չորս տարի էր»¹⁴: Ահա միջնադարյան այս տիպի դպրոցի համար էր դասագիրք ստեղծել Անանիա Շիրակացին, որի առանցքը քառյակ արվեստներն էին, որի մեջ, ինչպես նշում է ինքը, նաև՝ «ամենայն բոլոր վարժումն հռետորական»¹⁵:

Գրիգոր Մագիստրոսը այնուհետև պարզաբանում է, որ «Զննիկոնի» մեջ հավաքված նյութերը Անանիա Շիրակացին քաղել է քաղդեացիների, հույների և այլ ազգերի մատենագիրներից, որոնք այդ ժողովուրդ-

¹² «Միջին դարերի պատմություն», մ. Ա., Երևան, 1958, էջ 266:

¹³ «Միջին դարերի պատմություն», խմբ. ակադ. Ս. Գ. Սկազկին և ուրիշներ, Երևան, 1975, 735-736:

¹⁴ Г. Е. Жураковский, Очерки по истории античной педагогики, М., 1940, с. 354, 362.

¹⁵ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, էջ 8-9:

ների մոտ ուսումնասիրվում էին արդեն որպես իմաստասիրական գիտություն, որպես հռետորական ուսումն: Քանի որ ովքեր դրանցով նախապես չեն կրթված, բոլորովին հնարավոր չէ այդպիսիսներին աստվածաբանության մեջ մուտք գործել. «Թեպետ եւ մասնաւոր զփոշէտեսական զօրէն գործասէր մեղուի ամբարեաց ի մեղուանոցի այդր ի բազմավէտ մատենագրից Քաղդեացոց եւ Յունաց եւ ամենայն ազգաց առ ի ծանօթ լինելոյ, որք նախ քան զայնոսիկ հաւաքեալն մատեանս, մակացու եղեալ իմաստասիրութեան, քան զի որք ոչ նախուստ կրթեալք են, բոլորովին ոչ զոյ հնար թեւակոխել զայնպիսի աստուածաբանութիւնս. քանզի պարտ է նախ ի բնաբանականէն յուսումնականն ամբառնալ եւ անտուստ աստուածաբանականն... վասն որոյ եւ Պղատոն իսկ զգուշացուցանէ այսպէս յիւրումն աստուածաբանութեանն. Աներկրաչափական որ մի ներամտեսցէ. զայսոսիկ ասելով. զի Մի՛ որ անկատար ի քառիցն ենթակայէ մտցէ ի լսարանն...»:

Գրիգոր Մագիստրոսը գիտությունների դասակարգման վերը բերված ձևակերպումը վերցրել է Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնից», որի նորերս հայտնաբերված հատվածում, որը Գրիգոր Մագիստրոսը անվանում է «տոգորք աստուածային» կամ «էական խոկմունս», կարդում ենք. «Չի բնականն ամենեւին մարմին է եւ աստուածականն ամենեւին անմարմին, եւ ուսումնականն միջակ երկուցն, զի ունի մասն ի մարմնոյ եւ յանմարմնոյ, վասն այն ի միջի բնաբանականին եւ աստուածաբանականին եղ զուսումնականն, զի զկնի ամենեւին մարմնականին վարժելով զամենեւին անմարմնական գտանիմք»: Անանիա Շիրակացին, իր հերթին, այն վերցրել է Դավիթ Անհաղթից¹⁶:

¹⁶ «Եվ պարտ է գիտել, զի բնաբանականն զառաջինն ընկալաւ դաս... որպէս ամենեւիմբ նիւթական: Իսկ ուսումնականն զմիջինն ընկալաւ դասաւորութիւն, այսինքն ի մէջ բնաբանականին եւ աստուածաբանականին, վասնզի եւ նիւթաւոր է, որպէս աստուածաբանականն: Իսկ աստուածաբանականն... զվերջին ընկալաւ դասաւորութիւն, վասնզի ոչ է կարողութիւն յետ բնաբանականին յաստուածաբանականն ամբառնալ, վասնզի եւ ոչ է պարտ յամենեւիմբ նիւթականացն՝ այն ինչ աննիւթականս մատչել...»: (Դավիթ Անյաղթ, Երկասիրութիւնք փիլիսոփայականք. համահավաք քննական բնագիրը եւ առաջաբանը Ս. Ս. Արևշատյանի, Երևան, 1980, էջ 87–88): Բնականաբար այն ծանոթ էր նաև Գ. Մագիստրոսին, ինչպես երևում է նշված նամակի շարունակությունից:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հռետորական դասընթացի տարողությունը ավելի ընդարձակ էր: Նշված առարկաների հետ դասավանդվում էին նաև բժշկություն¹⁷, տոմար (Քննիկոնի մեջ)¹⁸ և այլ առարկաներ:

«Եւ արդ՝ քանզի սակս մատենին Անանիայի եղև յիշատակ իմաստասիրելոյս մեզ, բեր ոչինչ խրթին եւ անյայտաբար. կամիմք զհայցուած մեր ծանուցանել մերոյ լուսաւորչիդ. ի բազմաց անփոյթ եղելոյ այսպիսի գործառութիւնք եւ հանդէսք, որ ոչ երբէք ի ստադին վարժելոյ գրամարտկոսաց եւ քերդողաց հնացեալ, ի մոռացումն այսպիսւոյ մատենի ոչ միայն եղև անկանել, այլ եւ բազմաց, որպէս ի մերոյն Մովսիսէ՝¹⁹ ուսեալ, գտեալ գտաք եւ յայդմ մատենի մակագրութեան վերծանեաք: Քանզի Արամեան սերի հպարտութիւն եւ անամոք բնութիւն եւ խստապարանոց բարս ոչ ստորակայի յայսոսիկ կրթութիւնս յարատեւական հաւանել, կամ եթէ ոչ փոյթ, որք պետականին հասին բախտի, մեծարու լինել եւ խուզել զխոհեմական արհեստս ի զարդ քարզոնոսական ապարանին, որպէս մեծ Փոլոմէոսն այն եւ որք այլք այդպիսիք»²⁰:

Մագիստրոսը, որպէս իր պատճառաբանության ամենահարմար ապացույց, բերում է իր անձի օրինակը, ցույց տալու համար, որ եթե ինքը հասկացել է Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնը», պատճառն այն է, որ նա ուներ հենց այդ բնագավառի կրթություն, որ ձեռք է բերել արաբական, քաղդեական և հունական մատենագիրներից. «Եւ զի բազում աշխատասիրութեամբ խոնջեալ եւ տագնապեալ, մինչ տակաւին յիմում անտիականն ելով տիս, հազիւ հազ մակացու այսմ եղեալ, սուղ ինչ էակացն հասեալ, ըստ որումն են յԱրաբացւոց եւ Քաղդէացւոց եւ Յունաց, ոչ դանդաղեցայ քննութեամբ զփորձ առնուլ»²¹:

¹⁷ Т. В. Балаватская, Из истории греческой интеллигенции эллинистического времени, М., 1983, с. 24, Robert Browning, Bizantinische Schulen und Schulmeistern, "Das Altertum", Berlin, 1963, B–9, № 2, s. 19.

¹⁸ Մ. Մուրադյան, Գրիգոր Նազիանզացին հայ մատենագրության մեջ, Երևան, 1983, էջ 18, 20: Գր. Մագիստրոսի թղթերը, էջ 105, 228:

¹⁹ Ստ. Տարոնացի, Պատմութիւն, էջ 285:

²⁰ Գրիգոր Մագիստրոսը նկատի ունի Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գրքի Գ գլուխը՝ «Մեր առաջին թագավորների և իշխանների անիմաստասեր բարքի մասին»: Շարունակության մեջ նկատի է առնված դարձյալ նույն գրքի Բ գլուխը, ինչպես նաև Ողբը (Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1981, էջ 8, 9, 11–13, 452):

²¹ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, էջ 9:

²² Անդ:

Գրիգոր Մագիստրոսի և նրա կրթության վերաբերյալ ունենք այսպիսի վկայություն. «Յոյժ իմաստուն եւ հանճարեղ, եւ ներքին եւ արտաքին ուսմամբ ներկրթեալ վարժմամբ եւ մանկական տիոց՝ հայկական եւ յունական դպրութեամբ, մինչեւ հասեալ եւ հռետորական աստիճան փիլիսոփայութեան»²²: Եթե կենսագիրը նկատի ունեցած լինի նույնիսկ նամակի վերը բերված տողերը, այդ ապացույց է կրկին այն բանի, որ «Քննիկոնը» հռետորական ուսման դասընթաց է, և Մագիստրոսն այն ձեռք է բերել մեծ դժվարություններով այլևայլ դպրություններից, ուստի նամակի վերջում նա խնդրում է մի նոր օրինակ «Քննիկոնից»:

Այդ օրինակը պետք է հեշտ կարդացվի, որ ինքը չհարչարվի թե՛ ընթերցելու, թե՛ ուսումնասիրելու ժամանակ: «Եւ խնդրեմք ի քումմէ լուսափայլութենէդ գնորագոյնն մատեան շնորհել մեզ, զի այժմ մերձ առ ծերութիւն հասեալ եմք, եւ դիւրին վերձանեալ հասցուք ըստ կարողութեան, զի մի յերկուեցունց կողմանցն ունիցիմք մարտակցութիւնս՝ տեսութեան եւ մտածութեան, քանզի լուսով քո տեսանեմք զոյս: Ապա եթէ ոչ այսոքիկ հաճոյ թուեսցի քումդ աստուածապետական իշխանութեանդ, զոր եւ կամեսցի, այն իբրեւ յաստուածուստ պարգեւ համարեալ է մեզ: Ողջ լեր, փոխան Աստուծոյ»²³:

Գրիգոր Մագիստրոսը ցանկանում է ունենալ «Քննիկոնի» ընդօրինակած նոր մատյան, որը գրված լինի ոչ թե Շիրակացու «Քննիկոնը» շարադրելիս օգտագործած գրատեսակով, որը դժվար ընթեռնելի էր, այլ դյուրընթեռնելի գրատեսակով, այսինքն՝ բոլորգրով²⁴: Գրիգոր Մագիստրոսը Պետրոս կաթողիկոսից ստանում է իր խնդրածը, Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնից» մի օրինակ՝ «գնորագոյնն մատեան»: Սանահինցիներին գրած նամակում հիշում է Սանահինի «հռետորական եւ երաժշտական վարժարանսն», ուր սովորում էին երիտասարդները «բոլոր արհեստից եւ մակացութեան»²⁵: Իսկ Պետրոս Գետադարձի մոտ գտնվող իր աշակերտներին խորհուրդ է տալիս, թե ինչ ծրագրով պետք է պարա-

²² Ա. Ալպոյանյան, Պատմություն հայ դպրոցի, Կահիրե, 1946, էջ 112–113:

²³ Անդ, էջ 9–10:

²⁴ Շիրակացին, ինչպես երևում է նրա ժամանակից, հենց նրա գործերի ընդօրինակություններից մեզ հասած պատառիկներից, գրել է գրչագրով (ուղղագիծ երկաթագրով):

²⁵ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, էջ 105: Հմմտ. Ա. Մաթևոսյան, Նորից Շիրակացու «Քննիկոնի» մասին, ՊԲՀ, 1981, № 2, էջ 228:

պել, որն ավարտվում է այսպես. «Ձի յամենայն իմաստասերն խոստովան լիցի զգիտութիւն եւ ուրացեալ զանգիտութիւն, մանաւանդ ըստ կարողութեան քառիցըն արհեստից՝ թուական, երաժշտական, երկրաչափական, աստղաբաշխական»²⁶: Աշակերտներն այն ձեռքի տակ պետք է ունենային, որպէսզի նրանից սովորեին:

Պետրոս Գետադարձից «զնորոգոյնն մատեան» ստանալուց հետո այն մտցնում է ուսումնական իր ծրագրի մեջ: Այդ ժամանակից քառյակ գիտությունը դարձավ հայ վարդապետարանների ուսումնական ծրագրի անքակտելի մասը: Հայ վարդապետարանի շրջանավարտի ձեռք բերած գիտությունների մեջ էր. «զբնաբանականն, զուսումնականն, զաստուածաբանականն, զթուականն, զերաժշտականն, զերկրաչափականն եւ զաստղաբաշխականն եւ զամենայն իմաստս հռետորական հանճարոյ արտաքին փիլիսոփայութեան...», - ինչպէս նշում է Կիրակոս Բանասերը²⁷:

«Քննիկոնի» պարունակության մեջ էր նաև հայոց անշարժ տոմարի Անանիա Ծիրակացու շարադրանքը: Հովհաննես Դրասխանակերտցին գրում է, որ Անաստաս կաթողիկոսը Անանիա Ծիրակացուն հանձնարարել է գրել Հայոց անշարժ տոմարը: Ասողիկը հուշում է, որ Հայոց անշարժ տոմարը գտնվում էր «Քննիկոն» «հրաշագան» մատյանի մեջ, որ կաթողիկոսի պահանջով շարադրել էր Ծիրակացին: Մագիստրոսը ներկայացնում է «Քննիկոնի» պարունակությունը՝ քառյակ արվեստներից դուրս, նաև այլ արհեստներ, որի մեջ՝ նաև տոմարական արվեստը, մակացություններ, մատենագրություններ, միով բանիվ, ողջ հռետորական դասընթացը: Այս ամենն ապացուցվում է նորահայտ նյութերով:

Պետրոս կաթողիկոսին ուղղված Գրիգոր Մագիստրոսի նամակը Անանիա Ծիրակացու «Քննիկոնի» մասին վավերական եզակի փաստաթուղթ է, մատենագրական, մատենագիտական անգնահատելի աղբյուր Անանիա Ծիրակացու անհետացած երկի մասին: Նրա մեջ ներկայացված են «Քննիկոնի» բովանդակությունը, աղբյուրները, նրա տեղը հայ միջնադարյան ուսումնակրթական համակար-

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Գ. Հովսեփյան, Թովմա Մեծոփեցու կյանքը, Վաղարշապատ, 1914, էջ 1-2:

գում: Նամակը նաև անփոխարինելի ուղեցույց է Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնը» վերականգնելու ճանապարհին:

Նամակի «Քննիկոնին» վերաբերող հատվածը բանասիրության ուշադրությանն է արժանացել ավելի քան հարյուր տարի առաջ: Գ. Չարբեհանալյանը այն հիշում է որպես Պետրոս կաթողիկոսին ուղարկված «հմտական եւ գեղեցիկ» նամակներից մեկը²⁸: Անցյալ դարի վերջերին Գ. Տեր-Մկրտչյանը օգտագործում է Անանիա Շիրակացու ժառանգության ճակատագիրը պարզելու կապակցությամբ²⁹: Ս. Հայրապետյանը նամակից քաղվածք է բերում ցույց տալու համար, որ Շիրակացին սովորել է «քերականաց եւ հռետորական դպրոցներում»³⁰:

Կ. Կոստանյանցը 1910 թ. հրատարակած Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերի ծանոթագրություններից մեկում, նկատի ունենալով սույն նամակը, գրում է. «Տ. Պետրոս ևս հոգատարություն է ունեցել ձեռագրերի մասին, նա ազատել է կորստից Անանիա Շիրակացու մեծ Քննիկոնը, որը սակայն մեզ չի հասել. այդ առիթ է տվել Մագիստրոսին, բողոքել «Արամյան ազգի անմտության» վրա, մտաբերելով և Մ. Խորենացու տրտուները, և գոհունակություն հայտնել կաթողիկոսին, որ ձեռագրերը ժողովել և տեղավորել է եկեղեցում»³¹: Այստեղ միայն պետք է նկատել, որ ոչ թե Պետրոս կաթողիկոսն է հավաքել, այլ մինչև նա, դեռևս Անաստաս կաթողիկոսի ժամանակ, Շիրակացու գործը և օգտագործած աղբյուրները գտնվում էին կաթողիկոսարանում:

Նամակին ավելի հիմնավոր անդրադառնում է Մ. Աբեղյանը: 1946 թ. հրատարակած «Հայոց հին գրականության պատմության»՝ Գրիգոր Մագիստրոսին նվիրված բաժնում նա գրում է. «Ուսումը լինում էր հայերեն, հարկավոր էր ունենալ հայերեն լեզվով գրքեր: Դրա համար կային հին թարգմանությունները, ինչպես Ոլոմպիանոսի առակները, որը հիշում է Մագիստրոսը (ԾԸ, էջ 132): Կար և Անանիա Շիրակացու «Մեծ Քննիկոնը», - «յորում մթերեալ են,- ասում է նա,- տոգորք աստուածային եւ ենթակայեցեալ ամենայն արիեստի մակացութեան եւ նախադասեալ

²⁸ Գ. Չարբեհանալյան, նշվ. աշխ., էջ 579:

²⁹ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Անանիա Շիրակացի, Վաղարշապատ, 1886, էջ 12:

³⁰ Ս. Հայրապետյան, Անանիա Շիրակացի, կյանքն ու գործունեությունը, «Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու», Երևան, 1941, № 1, էջ 7:

³¹ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, էջ 295:

է թուականութեանն եւ երաժշտականութեանն... երկրաչափութեանն եւ աստղաբաշխութեանն... եւ զկնի այսոցիկ յարամանեալք արհեստք եւ մակածութիւնք, եւ գրէ եթէ ամենայն բոլոր վարժումն հռետորական»³²: Ուրեմն առաջին անգամ Մ. Արեւոյանն է նշում, որ Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնը» Մագիստրոսի կողմից օգտագործվել է որպէս դասագիրք իր հիմնած ճեմարանում³³:

1959 թվականին «Մաթեմատիկան Հայաստանում հին և միջին դարերում» աշխատության մեջ Գ. Պետրոսյանը, խոսելով Մագիստրոսի դպրոցի մասին, կրկնում է Մ. Արեւոյանին. «Դասավանդումը կատարվում էր հայերեն լեզվով, իսկ որպէս դասագրքեր՝ օգտագործվում էին թարգմանությունների հետ միասին նաև ինքնուրույն աշխատություններ: Մագիստրոսը այդ աշխատություններից բարձր էր գնահատում հատկապէս Անանիա Շիրակացու «Մեծ Քրոնիկոնը», որովհետև այնտեղ, գրում է նա, ...մթերեալ են. եւ այլն»³⁴: Մ. Արեւոյանի մոտ օգտագործված «Մեծ Քննիկոնը» այստեղ սխալ կերպով դարձել է «Մեծ Քրոնիկոն»³⁵:

³² Մ. Արեւոյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, էջ 20–21:

³³ Հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության ուրվագծերում Ա. Մովսիսյանը նույնպէս անդրադառնում է սույն նամակին (Ա. Մովսիսյան, Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության (5-15-րդ դարեր), Երևան, 1958, էջ 221):

³⁴ Գ. Պետրոսյան, Մաթեմատիկան Հայաստանում հին և միջին դարերում, Երևան, 1959, էջ 127, 131:

³⁵ Որ Գ. Պետրոսյանը անմիջապէս Մագիստրոսի Թ-դթերից չի օգտվել, երևում է սույն քաղվածքի նախորդ պարբերությունից. «Գրիգոր Մագիստրոսի մանկավարժական հայացքների մասին մենք որոշակի կարծիք կարող ենք կազմել Տեր Պետրոսին ուղղված նրա վերոհիշյալ թղթից, որտեղ նա պարզ կերպով շարադրել է, թե ինչպէս պետք է կազմակերպվի ուսումը, ինչից պետք է սկսել և ինչով վերջացնել», – գրում է Գ. Պետրոսյանը (էջ 129): Սակայն բերված փաստերը ոչ թե Տեր Պետրոսին ուղղված վերոհիշյալ թղթից են, որ գտնվում է «Թ-դթերի» 8–11 էջերում, այլ Բարսեղ և Եղիշե աշակերտներին ուղարկած նամակից, որը գտնվում է նույն գրքի 105–106 էջերում: Իսկ որ Պետրոսյանի աղբյուրը Մ. Արեւոյանն է, երևում է ստորև բերված օրինակից.

Մ. Արեւոյան, նշվ. աշխ., էջ 20

«Այս էլ, ուրեմն առաջին շրջանի դասընթացն է: Ուսումը պետք է սկսել Մ. գրքի ընթերցանությամբ և առասպելավարժությամբ: Ապա հոմերական ու պղատոնական և այլ գրքերի հատվածներից հետո «չորս արհեստները» թվա-

Գ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 129

«Ըստ Մագիստրոսի՝ առաջին աստիճանում ուսումը պետք է սկսել Մ. գրքի ընթերցանությունից և առասպելավարժությունից: Դրանից հետո պետք է կարդալ հոմերական և պղատոնական ու այլ գրքերից հատվածներ և ապա ձեռ-

Գրիգոր Մազիստրոսի նամակին Գ. Պետրոսյանը կրկին անդրադառնում է 1980 թվականին: Անանիա Շիրակացու գիտական ժառանգության ուսումնասիրությունը համարելով ավարտված «ֆիզիկա-մաթեմատիկական և այլ գիտությունների պատմության տեսանկյունից», գտնում է, որ «մնացել են սկզբնաղբյուրների հետ կապված որոշ կնճռոտ հարցեր»³⁶, որոնց ինքը պետք է անդրադառնա, մասնավորապես որ «որոշ նոր ուսումնասիրություններում «Քննիկոն» բովանդակությունը բխեցնում են Գրիգոր Մազիստրոսի նամակից»:

Ժամանակին որդեգրելով Մ. Աբեղյանի տեսակետը նա հայտարարում էր, որ Մազիստրոսը իր դպրոցում դասավանդվող «աշխատություններից բարձր էր գնահատում հատկապես Անանիա Շիրակացու «Մեծ Քրոնիկոնը», այժմ ժխտում է այն, որպեսզի արդարացնի իր նոր որդեգրությունը, այսինքն՝ «Քննիկոնը» տոմարական աշխատություն է, ուրիշ ոչինչ»³⁷:

«Մեր «Մաթեմատիկական Հայաստանում հին և միջին դարերում...» աշխատության մեջ,- պարզաբանում է Գ. Պետրոսյանը,- տոմարական հարցերը քննության չեն ենթարկվել, որոշ հարցեր՝ կապված Գրիգոր Մազիստրոսի նամակի հետ, իրենց լուսաբանությունը չեն ստացել»³⁸: Եվ

բանություն, երաժշտություն, երկրաչափություն, աստղաբաշխություն և նոր անցնել երկրորդ աստիճանի ուսման, որ է քերականություն և մյուսները»:

«Առասպել» բառը նշանակում է գրույց աստվածների և դյուցազների մասին, և առակ արդի սովորական իմաստով»:

նամուխ լինել «չորս արհեստների» թվաբանության, երաժշտության, աստղաբաշխության ուսումնասիրությանը: Միայն այս բոլորից հետո կարելի է սկսել երկրորդ աստիճանը՝ ուսումը, որն ընդգրկում է քերականությունը և այլ առարկաները: «Առասպել» բառը և գրույց էր աստվածների ու դյուցազունների մասին և առակ այն իմաստով, ինչպես այժմ է հասկացվում»:

³⁶ Գ. Պետրոսյան, Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնը», ՊԲՀ, 1980, № 2, էջ 212:

³⁷ Ա. Աբրահամյանը Անանիա Շիրակացու «Քրոնիկոնը» տոմարական աշխատություն է համարել Շիրակացու նվիրված մենագրության մեջ (1944 թ., էջ 105): 1979 թ. Շիրակացու Մատենագրության աշխարհաբար հատորյակի առաջաբանում Ա. Աբրահամյանը և Գ. Պետրոսյանը գրում են. «Շիրակացու տոմարական աշխատություններից ամենակարևորը «Քրոնիկոնն» է (էջ 14): Իր հաջորդ հոդվածում Գ. Պետրոսյանը «սրբագրում» է. «Անանիա Շիրակացու տոմարական աշխատությունը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է «Քննիկոն» կամ «Քրոնիկոն» անվան տակ (ՊԲՀ, 1983, № 4, էջ 132):

³⁸ Գ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., ՊԲՀ, 1980, № 2, էջ 212, ծն. 1:

ահա սկսում է նամակի «լուսաբանության» առաջին հերթը. «Գրիգոր Մագիստրոսի նամակի վերնագրում նշված է «Մեծ Քննիկոն», բնագրում «Քննիկոն» բառը չի գործածվում: Ավելին, նամակում բերված գիտությունների շարքում «Քննիկոնի» մասին ոչ մի հիշատակություն չկա: Ամբողջ նամակում ոչ մի բառ չկա Անանիա Շիրակացու Անաստաս կաթողիկոսի կողմից արված հանձնարարությունների մասին: Այս ամենը ցույց է տալիս, որ վերնագիրը հետո է դրված, և նրա մեջ նշված «Մեծ Քննիկոնը» ոչ մի առնչություն չունի նամակի հետ, դա հետագայում կատարված հավելում է», որ «գրչագիրները չիտրանալով հարցի էության մեջ, ըստ իրենց նախասիրության վերնագիր են դրել և այնտեղ էլ գործածել «Քննիկոն» բառը: Մագիստրոսն իր նամակին այդպիսի վերնագիր դնել չէր կարող»³⁹:

Եթե Գ. Պետրոսյանի կարծիքով «Քննիկոնը» միայն տոմար է և ուրիշ ոչինչ, նշանակում է Մագիստրոսի դպրոցում թվաբանությունը, երաժշտությունը, երկրաչափությունը, աստղաբաշխությունը Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնից» չեն սովորել, ինչպես մի ժամանակ կրկնում էր ինքը⁴⁰: Հաջորդ հոդվածում (1983 թ.)⁴¹ պնդելով, որ «Անանիա Շիրակացու՝ գիտության պատմության հայտնի տոմարական աշխատությունն է», որ «Քննիկոնը բացի տոմարական նյութից ու աղյուսակներից ուրիշ ոչինչ չի պարունակում»⁴², սկսում է «պարզաբանել» որոշ հարցեր՝ կապված Գրիգոր Մագիստրոսի նամակի հետ: «Այժմ դիմենք Գրիգոր Մա-

³⁹ Գ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 215:

⁴⁰ Գ. Պետրոսյան, Մաթեմատիկան... էջ 130:

⁴¹ Գ. Պետրոսյան, «Նորից Անանիա Շիրակացու Քննիկոնի մասին» ՊԲՀ, 1983, 4, էջ 135:

⁴² Անդ, էջ 131, 133, 135: Մեղադրելով նրանց, ովքեր հակառակ տեսակետ են պաշտպանում, հայտարարում է, որ նրանք «վերցրել են Գ. Պետրոսյանի եզրակացությունն ու ներկայացրել որպես նոր հայտնագործություն» (էջ 136): Մատնացույց անելով «Քննիկոնին» նվիրված մի շարք հոդվածներ, գրում է, որ «Գիտական տեսակետից դրանք ոչինչ չեն ներկայացնում, իսկ որոշ հարցեր արմատապես խեղաթյուրում են» (էջ 181), մոռանալով, որ քիչ առաջ գրել էր թե «որպես նոր հայտնագործություններ ներկայացված եզրակացությունները իրեն նախկին եզրակացություններն են»: Ստացվում է, որ «գիտական տեսակետից ոչինչ չներկայացնող և որոշ հարցեր արմատապես խեղաթյուրող եզրակացությունները» վերցված են Գ. Պետրոսյանից ու ներկայացված որպես «նոր հայտնագործություն»: Այս էլ նշանակում է, որ Գ. Պետրոսյանի եզրակացությունները «գիտական տեսակետից ոչինչ չեն ներկայացնում, իսկ որոշ հարցեր արմատապես խեղաթյուրում են»:
Անկեղծ խոստովանություն:

գիստրոսի նամակին՝ ուղղված Պետրոս կաթողիկոսին, որովհետև այդ նամակի վերնագրում տեղ է գտել «Մեծ Քրոնիկոն» անվանումը,- սկսում է Պետրոսյանը նույնությամբ, ինչպես 1980 թ. հոդվածում⁴³: Նամակը նույն չափով բերելուց և նրա մեջ «մատեան» բառը հաշվելուց հետո, գյուտ է անում. նամակում «մատեան» բառի գործածության... հաճախականությամբ «բացահայտում» է Շիրակացու աշխատությունների քանակը և բնագավառները:

Խոսքը տանք Գ. Պետրոսյանին.

«Գրիգոր Մագիստրոսի նամակի վերնագրում գրված է. «Եւ հարցումն գրոց Շիրակայնոյն, զոր Մեծ Քննիկոն անուանեն»: Առաջին մասը որոշակի նշում է, որ հարցում է արվում Շիրակացու գրածների, աշխատությունների մասին: Իսկ երկրորդ մասը ցույց է տալիս, թե այդ աշխատությունները ինչպես են անվանվել: Եթե խոսքը «Քննիկոնի» մասին լիներ, Մագիստրոսը ամբողջ նամակում գոնե մեկ անգամ բացի վերնագրից, կնշեր «Քննիկոնի» մասին. նման բան գոյություն չունի: Մագիստրոսը իր նամակում վեց անգամ գործածում է մատյան բառը, այդ նշանակում է՝ խոսքը գնում է Շիրակացու աշխատությունների մասին⁴⁴, որոնք գետեղված են այդ մատյանի մեջ: Մեջ ենք բերում այդ նշումները.

1. ... հաւաքեալ ի բազմազան եւ յոքնաբեղուն մատենից...
2. ... որք նախքան զայնոսիկ հաւաքեալ ի մատեանս...
3. ... Եւ արդ, քանզի սակս մատենին Անանիայի եղեւ յիշատակ իմաստասիրելոյս մեզ...
4. ... ի մոռացումն այսպիսւոյ մատենի ոչ միայն եղեւ անկեալ...
5. ... եւ յայդմ մատենի մակագրութեան վերծանեաք...
6. ... եւ խնդրեմք ի քումմէ լուսափայլութենէդ զնորագոյնն մատեան շնորհել մեզ...

Մագիստրոսի նամակում նշված են Անանիա Շիրակացու գիտական աշխատությունների բնագավառները, այդ թվում և «քառիցն արիեստք», թվաբանությունը, երաժշտությունը, երկրաչափությունը և աստղագիտությունը: Տոմարագիտության մասին նամակում խոսք չկա: Այս թուղթը որոշակի կերպով ցույց է տալիս, որ նամակի վերնագրում «Մեծ քննի-

⁴³ Հմմտ. ՊԲՀ, 1980, № 2, էջ 214:

⁴⁴ Ընդգծումը մերն է՝ Ա. Մ.:

կոնը» ավելացված է հետագայում, գրիչների կամ խմբագիրների կողմից»⁴⁵:

Ոչ գիտական մոտեցում, և ահա թե ինչու:

Սկսենք սկզբից «եւ հարցումն գրոց Ծիրակայնոյ զոր մեծ Քննիկոն անուանեն» (Էջ 135) նախադասության մեջ բաց է թողնված «Անանիայի» բառը: Խորագիրը նշանակում է «եւ հայցումն (խնդրանք) Անանիա Ծիրակացու գրքի որ մեծ Քննիկոն են անվանում» և ոչ թե «և հարցումն Ծիրակացու գրածների, աշխատությունների մասին»: «Գրոց»-ը գրաբարում «գիրք» բառի եզակի թվի սեռականն է՝ գիրք-գրոց և ոչ՝ հոգնակին՝ որը կլինեք «գրեանք», «գրեանց» կամ «գրենաց»: Ուրեմն խոսքը մի գրքի՝ «Քննիկոնի» մասին է, և ոչ մի քանի աշխատությունների:

Վեց անգամ մատյան բառի մեջ հեղինակը տեսնում է Ծիրակացու աշխատության վեց բնագավառները, որոնց մեջ՝ քառից արվեստները: Իսկ եթե նամակը մի քիչ երկարեր և «մատեան» բառը վեցի փոխարեն կրկնվեր տասնվեց անգամ, ըստ Գ. Պետրոսյանի, Ծիրակացին պետք է ունենար այդքան բնագավառների վերաբերյալ աշխատություններ: Բայց ի՞նչ իրավունքով Գ. Պետրոսյանը հաշվի չի առել նամակում հանդիպող «գիրք» բառը, որը «մատեանի» հոմանիշն է և օգտագործվում է «Քննիկոնի» փոխարեն, ինչպես «Անանիայի գրոց Ծիրակայնոն» «գգիրս Անանիայի Ծիրակայնոյ» դեպքերում. չէ՞ որ սրանք էլ կարող էին բնագավառներ նշանակել:

Բայց տեսնենք, թե «մատեան» բառը վեց անգամ ինչ առումներով է գործածվել:

1. «Մատենից» հոգնակին նշանակում է «մատյաններից», հունական, քաղդեական բազմաթիվ մատյաններից (որոնց պարունակությունից Ծիրակացին քաղել է իր «Քննիկոնի» նյութը)...
2. Այս նույն նյութերը մինչև այս մատյանում («Քննիկոնում») հավաքվելը...
3. Անանիայի մատյանի («Քննիկոնի») մասին...
4. Այսպիսի մատյանի («Քննիկոնի»)...
5. Այդ մատյանի («Քննիկոնի»)...
6. Նոր մատյան («Քննիկոն»), նոր արտագրություն, նոր ձեռագիր:

⁴⁵ ՊԲՀ, 1983, № 4, էջ 135:

Այսպիսով, «մատեան» բառի գործածության վեցից չորս դեպքերում (2, 3, 4, 5) գրվում է «Քննիկոնի» փոխարեն: Առաջին դեպքում՝ այլ ժողովուրդների մատյաններ են, իսկ վերջինը...

Այս վերջին մատյանը վեցերորդ բնագավառն է, որի գործը շատ դժվար է: Բանն այն է, որ Գրիգոր Մագիստրոսը Պետրոս կաթողիկոսից նոր միայն խնդրում էր այդ նորագույն մատյանը, որը «Քննիկոնի» նոր ընդօրինակությունն էր լինելու:

Ըստ Գ. Պետրոսյանի, Շիրակացու գիտական ժառանգությունը ոչ թե Գրիգոր Մագիստրոսի նամակում նշված առարկաների հիման վրա, Շիրակացու արդեն հայտնի և նորահայտ բնագրերի պատմաքննական, բանասիրական հետազոտությունների միջոցով պետք է ուսումնասիրել (այդ, ըստ նրա «արատավոր» մեթոդ է), այլ գուշակությամբ. քանի «մատեան» բառ, նույնքան բնագավառ:

1974 թ. լույս տեսան «Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնը» վերնագրով մեր հոդվածները⁴⁶, որտեղ Գրիգոր Մագիստրոսի նամակի մասին նկատեցինք, որ «Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին Գրիգոր Մագիստրոսի գրած սույն նամակը անգնահատելի ծառայություն է մատուցում «Քննիկոնի» հայտնաբերման և Շիրակացու գործունեության գնահատման գործում և ճիշտ չի ընկալվել ըստ ամենայնի, չնայած շատերն են դիմել նրան և օգտագործել մեջբերումներով»⁴⁷, որ այս «Քննիկոնը» կուռ ծրագրով և հստակ նպատակադրումով ստեղծված աշխատություն է եղել գիտական հարուստ բովանդակությամբ, որ այն հայոց դպրության մեջ բարձրագույն կրթությունը արմատավորելու համար գրված դասագիրք էր՝ կազմված բնական գիտությունների հիմքի վրա: Անտիկ աշխարհում դաստիարակության բովանդակությունը կազմող «քառյակ արվեստները», որ հետագայում (VI-XV դդ.) Արևմտյան Եվրոպայում և Հայաստանում բարձրագույն կրթության հիմք դարձան, «Քննիկոնի» միայն մի մասն են կազմում» ներկայացրել ենք «Քննիկոնի» բովանդակությունն ըստ Գրիգոր Մագիստրոսի նշված նամակի⁴⁸:

⁴⁶ Ա. Մաթևոսյան, Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնը», ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1974, № 7, էջ 66–68, № 8, էջ 71–81:

⁴⁷ Անդ, էջ 67:

⁴⁸ Անդ, էջ 67–68: Մյանից հետո ձեռնամուխ եղանք «Քննիկոնի վերականգնման դժվարին և պատասխանատու գործին, հիմք ունենալով Հ. Դրասխանակերտցու, Ս. Ասողիկի, Գ. Մագիստրոսի վկայությունները, օգտագործելով Շիրակացու գործերի հրա-

Այդ նամակը նշում է նաև «Քննիկոնից» տեղիներ, որոնց հանդիպում ենք Շիրակացու անունով հայտնի երկերում. Այսպես. «գոր եւ ինքն իսկ, որ մատենագրեց զայդոսիկ յառաջնում իւրոյ տրամաբանութեան բազում տարակուսանս եւ կեղերջականս սակս մերոյ ազգային անփոյթ առնելոյ զայդպիսի գործառութիւնս» (այսինքն՝ այդպիսի աշխատությունների նկատմամբ մեր ազգի ունեցած անփութության վերաբերյալ Շիրակացու բազմաթիվ տարակուսանքները և տրտունջները), որ կարդում ենք նամակի 8-րդ էջում, մենք գտնում ենք նրա այսպես կոչված «Ինքնակենսագրութան» մեջ. «Եւ վասն զի ոչ գտանէր յաշխարհիս հայոց մարդ որ, որ գիտէր իմաստասիրութիւնն, այլ եւ ոչ անգամ գիրք արուեստից ուրեք գտանէին: Ահա եւ ի Յունացն դիմեցի յաշխարհ»: (Շիրակացու գործածած «իմաստասիրությունը» Մագիստրոսի մոտ անվանված է «խոհեմական արհեստ»՝ «քառիցն արհեստք»): Ապա՝ «Եւ արդ՝ ես տրուպս Հայաստանեաց ուսայ ի նմանէ (Տյուքիկոսէ - Ա. Մ.). զհզաւր արուեստս զայս, որ թագաւորաց է ցանկալի, եւ բերի յաշխարհս մեր՝ առանց ուրուք լինելոյ ձեռնտու, միայն ջանիւ իմոյ անձինս... թէպէտ եւ ոչ որ եղեւ շնորհակալ եւ մեծարաւդ իմոյ աշխատութեան, քանզի եւ ոչ սիրաւդ իսկ է ազգ մեր իմաստից եւ գիտութեանց, այլ ծոյք եւ ձանձրացողք... Կեղծաւորք սնափառք ցուցանեն ունել զկերպարանս գիտութեանն եւ կոչիլ ի մարդկանէ բաբբի հայցեն: Այլ եւ ի վերայ իմ պարսաւանս տգիտութեան, որք յինքնէն էին յերիւրեալք...»⁴⁹:

Գ. Մագիստրոսը նամակում նշում է, որ այս հատվածը գտնվում է «Քննիկոնի» մեջ՝ «յառաջնում իւրոյ տրամաբանութեան»:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 699 և № 10381 ձեռագրերում Շիրակացու գանգատը պարունակող «Ինքնակենսագրությունը»

տարակությունները, նրա մասին ուսումնասիրությունները և հատկապես Մատենադարանի ձեռագրերի անհայտ և անտիպ նյութերը: 1979 թ. «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 2-րդ համարում հրատարակեցինք «Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնի» երկրաչափության բաժինը» (էջ 163–178), իսկ «Լրաբերում», այդ բաժնի մաս կազմող «Անանիա Շիրակացու «Աշխարհագրության» հետ կապված մի քանի հարցեր» (№ 9, էջ 78–86) և «Եվկլիդեսի «Տարերքը» Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնի» երկրաչափության մաս» (1980, № 1, էջ 89–95) հոդվածները: Մինչ այդ հրատարակել էինք «Նորահայտ պատառիկներ Անանիա Շիրակացու թվաբանության դասագրքից» (1974, № 6, էջ 65–76) հոդվածը, 7-րդ դարի երեք պատառիկների հիման վրա:

⁴⁹ Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, էջ 208–209:

գտնվում է գործնական թվաբանության սկզբում⁵⁰: Հույները ունեին տեսական թվաբանություն և գործնական թվաբանություն՝ «արիֆմետիկա» և «լոգիստիկա» անուններով: Մագիստրոսը «լոգիստիկան» թարգմանում է «տրամաբանություն»: Իսկապես, Շիրակացու գործնական թվաբանության կամ տրամաբանության սկզբում է գտնվում «Ինքնակենսագրությունը», որի մեջ վերը բերված գանգատական խոսքերն են: Իսկ այս էլ նշանակում է, որ վերը բերված նյութերը, որոնք գործնական թվաբանության բաղադրյալ մասերն են, մտել են «Քննիկոնի» մեջ:

Գրիգոր Մագիստրոսի նամակի և Անանիա Շիրակացու արդեն հայտնի և մինչև այսօր անհայտ երկերի հիման վրա վերականգնվում է Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնը»:

Շիրակացու գործերի վերականգնման ուղղությամբ արդեն սկսած աշխատանքները, որոնք հենվում են նաև Գրիգոր Մագիստրոսի նամակի վրա, Գ. Պետրոսյանը համարում է «մոլորության արդյունք»: Մոլորության մեջ են նրանք, ովքեր Անանիա Շիրակացու նման վիթխարի անհատականության գիտական ժառանգության ուսումնասիրությունը համարում են ավարտված, մի գիտնականի, որն իր մասին գրում է, թե «բաւանդակեցի գղարութիւն մերոյ ազգիս Հայաստանեաց, եւ հմուտ եղեալ աստուածաշունչ գրոց... ամս ութ ուսայ լիով զարուեստ համարողութեան» (այսինքն մաթեմատիկան, ուսումնականը կամ քառյակ գիտությունները), որ «հմուտ եղէ գրոց բազմաց, որք եւ ոչ ի մերս են թարգմանեալ լեզուս... յայտնիք եւ գաղտնիք, արտաքինք, արուեստականք եւ պատմագիրք, բժշկականք, ժամանակագիրք...», որ «գիզաւր արուեստս

⁵⁰ Ահա գործնական թվաբանության պարունակությունը № 699 ձեռագրում. 187բ Անանիայի Շիրակունւոյ երիցս երանեալ վարդապետի վասն որպիսութեան կենաց իւրոց (այսպէս կոչված «ինքնակենսագրությունը» Ա. Մ.): 194ա Անանիայի յաղագս կատարման համարողութեանն եւ կերպից հարցման: 204ա Գրեմ ձեզ եւ խրախճանականս յորժամ ի կերակուրս եւ յմբելիս զուարճանայք եւ կամիք խաւսել բանս զուարճացուցիչս եւ ծիծաղականս: 207ա Անանիայի Շիրակունւոյ համարողի յաղագս կշռոյ եւ կշռոց եւ կշռորդաց: 211ա Անանիայի Շիրակունւոյ յաղագս չափոյ եւ չափուց եւ պատարաց: 214ա Անանիայի Շիրակունւոյ համարողի թիւք որչափութենն տանց Հին կտակարանացն: 215ա Նորին՝ թիւք որչափութեանց Նոր կտակարանացն: 215բ Էջը, որպէս պետք է լիներ նաև հաջորդ երկի վերնագիրը, չի գրված: Այն դնում ենք 10381 ձեռագրից (էջ 331բ): 216ա Պատմութիւն երկոտասան քարանց 217ա Վճարումն Անանիայի Շիրակունւոյ ժողովածոյն եւ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ փառք, ամէն:

զայս, որ թագաւորաց է ցանկալի, բերի յաշխարհս մեր...»⁵¹, նրան, որ այդ գիտությունները «Զննիկոնի» մեջ ամբարելով ամբողջական դասընթաց է ստեղծել իր ժողովրդին լուսավորելու համար, համարում են միայն թվաբանական երեք գործողությունների, քսանչորս խնդիրների, խրախճանակների, չափ ու կշռի, տոմարի հեղինակ, և նրան գրկում իր վիթխարի գիտական ժառանգությունից, և այն փառավոր տեղից, որ նրան է պատկանում հայրենի գիտության, ուսման և կրթության, ինչպես նաև համաշխարհային գիտության ու մանկավարժության պատմության բնագավառներում:

«Հայ դպրոցի պատմությունը, – գրում է Ա. Ալպոյաճյանը, – հայ քաղաքակրթության պատմության մեկ էջը կներկայացնէ: Ուստի պետք է միշտ այդ անկյունն ղիտել մեր կրթական շարժումը, որ առնչություններ և կապեր ունի միշտ ընդհանուր ազգային մշակութային շարժման հետ և որ անոր մեջ հսկա դեր կատարած է»⁵²: Անանիա Շիրակացին մեր գիտության և կրթական շարժման խոշորագույն ներկայացուցիչներից է, և նրա գործունեությունը պետք է գնահատել մեր պատմության ընդհանուր խորքի վրա: Հիշյալ նամակը մեր անցյալի կրթական շարժման վիթխարի մեծություններից մեկի, Շիրակացու ժառանգության գնահատման կարևոր ուղենիշ է, գրված նույն շարժման մի այլ մեծության կողմից: Պետք է ակնածանքով և երկյուղածությամբ մոտենալ նրանց ժառանգությանը:

Հայ բարձրագույն դպրոցի ծրագրի հիմքում V դարից ընկած էին եռյակ գիտությունները, որոնք VII դարում այլևս չէին բավարարում: Դեռևս V դ. վերջին Դավիթ Անհաղթը առաջարկում էր տիրապետել քառյակ գիտություններին: Բարձրագույն կրթության համար հայերը այն ժամանակ գնում էին Եդեսիա, Անտիոք, Կեսարիա, Կոստանդնուպոլիս, Աթենք, Ալեքսանդրիա և այլուր: Հայաստանում «Է (7) դարեն սկսեալ, – գրում է Ա. Ալպոյաճյանը, – չկրցան այս սահմանափակ ծրագրով զոհանալ, որն ստիպված ավելի ճոխացրին, վասն զի այլևս կզգուշանային հույն շրջանակներու հետ հարաբերելէ, նախ տիրող արաբների ատելությունը չգրգռելու համար... և երկրորդ՝ անոր համար, որ հայերը սկսած

⁵¹ Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, Երևան, 1944, էջ 209:

⁵² Ա. Ալպոյաճյան, Պատմութիւն հայ դպրոցի, Կահիրե, 1945, «Երկու խոսք»:

Էին իրենց ալ վերապահ դիրք բռնել հանդեպ հունաց, որոնք, երբ առիթը գտնեին կը նեղեին, ընդունել տալու համար անոնց քաղկեդոնականությունը...: Հայ եկեղեցու անկախությունը պահելու նախանձախնդրությունը գլխավոր նպատակն է հայ կղերին... որ չէր ուզեր որ ազգային զավակները բարձրագույն ուսման համար Հունաստան երթային: Հարկ եղավ բարձրագույն ուսմանց պետքը Հայաստանի մեջ լրացնել... ավելի զարկ տրվեցավ վարդապետարաններուն: Օտարին կարոտ չլալու համար... Օտար ուսմանց ալ հետամուտ եղավ»⁵³:

Ա. Ալպոյանյանը չգիտեր «Քննիկոնի» մասին: Հայ դպրոցի պատմությանը նվիրված ամբողջ աշխատության մեջ չի հիշվում ոչ «Քննիկոնը», ոչ էլ Գրիգոր Մագիստրոսի հիշյալ նամակը: Բայց հայ դպրոցի պատմության հմուտ մասնագետը ճշմարիտ ներկայացնում է ժամանակաշրջանը և նրա պահանջը, որը պետք է ստեղծեր, և ստեղծեց «Քննիկոնը»:

⁵³ Անդ, էջ 178:

ՀԱՅՈՑ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ*

Գլաձորի համալսարանը Հայաստանի միջնադարյան բարձրագույն դպրոցների՝ վարդապետարանների շարունակական շղթայի մի հզոր օղակն է, որը բարձրագույն կրթությունը հասցրեց նոր մակարդակի: Այն իր ընդհանուր մշակութային, ուսումնագիտական, ազգային և հասարակական-քաղաքական եռանդուն գործունեությամբ խոր հետք է թողել հայ իրականության մեջ ամենից առաջ իր ժողովրդին ամենանվեր ծառայելու նպատակադրվածությամբ, ծավալած մանկավարժական վիթխարի և համարձակ գործունեությամբ, որի համար էլ հայ իրականության մեջ առաջինը կոչվեց համալսարան:

Վարդապետական ուսուցումը հայոց մեջ սկիզբ է առնում մեծ լուսավորիչներ Մեսրոպ Մաշտոցից և Սահակ Պարթևից: Սաների վկայությամբ՝ Գլաձորի համալսարանում «նորոգեցաւ զաստիճան վարդապետութեան լուսաւորչացն մերոց»¹, «վերստին ուղղեաց և դարձեալ նորոգեցաւ զկարգս վարդապետական եղանակաց»²:

Վաղարշապատում առաջին հայագիր-հայալեզու դպրոցը բացվելուց հետո հիմնվում է կենտրոնական վարժարան, որտեղ աշակերտներից ընդունակները, ձեռք բերելով ուրիշներին սովորեցնելու հմտություն, ուղարկվում էին Հայաստանի տարբեր կողմերում ուսուցանելու³: «Հայաստանի մեջ գոյություն ունեցող միակ բարձրագույն ուսումնարանը, Վաղարշապատի մայր վարժարանը, զոր Վռամշապուհ կիովանավորեր և ուր Սահակ և Մաշտոց անձամբ կդասախոսեին, գրեթե ոչնչով կտարբերեր հունական բարձրագույն դպրոցներեն, վասն զի հոն ալ կդասախոսվեին աստվածաշունչը կազմող գրոց ուսումեն զատ, քրիստոնյա դաստիարակության անհրաժեշտ դատված գիտությունները, որոնք էին

* «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 1, Երևան, 1984, էջ 62-71: **Նյութի մասին տե՛ս աստ՝ էջ 38-39:**

¹ Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան (այսուհետև՝ Մատենադարան), ձեռ. № 4517, էջ 372ա:

² «Արձագանք», 1888, № 10, էջ 130-131:

³ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 58:

Քերականությունը, Հոնտորությունը և Տրամասությունը (դիպլեկտիկա): Այս էր ժամանակին ուսմանց ծրագիրը», - եզրակացնում է Ա. Ալպոյանը⁴:

Եռյակ գիտությունները ծրագրում ամրապնդվելուց հետո Դավիթ Անհաղթն առաջադրեց **քառյակ** գիտությունների՝ **թվաբանության, երաժշտության, երկրաչափության և աստղաբաշխության** ներդրումը ուսումնական ծրագրում որպես բարձրագույն կրթության հիմք⁵: Այն, ինչ առաջադրում էր Դավիթ Անհաղթը, մարմնավորեց Անանիա Շիրակացին՝ VII դ. երկրորդ կեսի սկզբներին: Նա գրեց «Քննիկոն» համայնագիտական դասագիրքը որպես բարձրագույն կրթության հիմք: Ի դեպ, Արևմտյան Եվրոպայում ևս քառյակ գիտությունները VI–XV դդ. բարձրագույն կրթության հիմքն էին: Ինչպես Դավիթ Անհաղթը, այնպես էլ Անանիա Շիրակացին, իրենց տեսությունն ու ծրագրերը կառուցում էին հին հունական փիլիսոփայության և դպրոցական ծրագրերի հիման վրա, այն քաղելով ոչ թե Արևմտյան Եվրոպայից, այլ անմիջապես հունական միջավայրից՝ հարմարեցնելով և ծառայեցնելով հայ իրականությանը⁶: XI դարասկզբին Գրիգոր Մագիստրոսը Պետրոս կաթողիկոսից խնդրելով Ա. Շիրակացու «Քննիկոնից» մի օրինակ, այն դնում է Սանահնի իր ճեմարանի ուսուցման հիմքում, որը հանձնարարում է նաև Անիի Պետրոս կաթողիկոսի բարձրագույն դպրոցին⁷:

Վարդապետական ծրագիրն ավելի խորացվեց Անիի և Հաղբատի վարդապետարաններում Հովհաննես Սարկավազի ձեռքով՝ XI դ. վերջին և XII դ. սկզբներին: Քառյակ արվեստի արմատավորման հետ միասին, նա կարգավորում է նաև Սուրբ Գրքի դասավանդվող մասերը: Հետագա տարիներին դասընթացի մեջ է մուծվում Աբասի որդի Գրիգորի Պատճառաց գիրքը, ապա այն կատարելագործվում է Մխիթար Գոշի վարդապետարանում, Վանականի՝ Խորանաշատի, Վարդան Արևելցու՝ Խորվիրապի բարձրագույն դպրոցներում: Վերջինս իր դպրոցի համար շա-

⁴ Ա. Ալպոյանեան. Պատմություն հայ դպրոցի, Կահիրե, 1946, էջ 72:

⁵ Դավիթ Անհաղթ. Սահմանք իմաստասիրության, Երևան, 1960, էջ 126–134:

⁶ Ա. Մաթևոսյան, Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնը» (ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր», 1974, № 7, էջ 66–78, № 8, էջ 71–81):

⁷ «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», Ալեքսանդրապոլ, 1908, էջ 9–10, հմմտ. Ա. Մաթևոսյան, Նորից «Քննիկոնի» մասին («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981, № 2, էջ 223–239):

րադրում է հայոց պատմություն, աշխարհագրություն, քերականություն, մեկնում Հնգեմատյանը, Սաղմոսները, Երգ երգոցը և այլն: Վարդանի մահից հետո (1271 թ.) դպրոցը տեղափոխվեց նոր քաղաքում՝ Ներսես Մշեցու հայրենիք՝ Մշո Առաքելոց վանք, ուր գոյատևեց մեկ տասնամյակից ավելի:

Հիշատակված բարձրագույն դպրոցների կողքին գործում էին նաև մեծ ու փոքր այլ վարդապետարաններ ինչպես բուն Հայաստանի, այնպես էլ Կիլիկյան հայկական պետության տարբեր վանքերում, որոնցում ուսուցումը տարվում էր նույն ծրագրով, որը սակայն հարմարեցվում էր վարդապետարանի մասնագիտական թեքմանը և ուսուցման տևողությանը: Այդ դպրոցներում ևս մշակվում, հարստացվում էր վարդապետական ծրագիրը: «Մեր մեջ վարդապետական ուսումը կրոնական կարգին հետ կապված չէր, գրում է Ա. Ալպոյաճյանը, - ... վարդապետական ուսումը ...կավանդվեր քահանայական ձեռնադրությունն հետո և վարդապետական աստիճանի տվչությունը բոլորովին անկախ էր կրոնական աստիճաններեն... և միշտ ավելի բարձր տիտղոս մը կը համարվեր... իբր գիտութեան և հմտութեան աստիճան»⁸: Միջնադարյան Հայաստանում «դպրոցը վարդապետի անձի հետ էր կապված, երբեմն և անկախ հոգևոր իշխանության կամ նվիրապետության կողմից»⁹, - լրացնում է Գ. Հովսեփյանը:

Վարդապետարաններն անկախ էին եպիսկոպոսների իշխանությունից և առանձին էին գործում՝ իրենց շրջանավարտներին այս ու այն կողմ ուսուցչության ուղարկելով: Այս հանգամանքը թեև եկեղեցական իշխանության տեսակետից անկարգապահություն էր, բայց առանց այդ անկախության, նրանք անգոր կգտնվեին «մաքառելու օտար հավատառսներու կատարած ձեռնարկներուն դեմ և պիտի չկրնային պայքարիլ սեփական նախաձեռնությամբ ընդդեմ այն օտարոտի ներարկումներուն, որոնք ոչ միայն հայ եկեղեցին, այլ մեր լեզուն կաղճատեին և կապականեին», - գրում է Ա. Ալպոյաճյանը¹⁰: Նա մեր վարդապետարաններ

⁸ Ա. Ալպոյաճեան, նշվ. աշխ., էջ 276:

⁹ Գ. Յովսեփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 254:

¹⁰ Ա. Ալպոյաճեան, նշվ. աշխ., էջ 275–276:

րը համարում է «մեր իմացական կյանքին վառարանները և հայ քաղաքակրթության պահապանները»¹¹:

«Մեր իմացական կյանքի վառարաններից» կատարյալ կազմակերպված և տևական հաստատության՝ Գլաձորի համալսարանի և մյուս համալսարանների անկախ, գիտական-մանկավարժական, հասարակական-քաղաքական գործունեությունը Ներսես Մշեցու, Եսայի Նչեցու, Դավիթ Նորավանեցու, Տիրատուր Կիլիկեցու, Հովհան Ռոտունեցու, Սարգիս Այրակունեցու, Գրիգոր Տաթևացու թափուհապետությամբ, և մի քանի տասնյակ շրջանավարտների հիմնած դպրոցների առկայությունը դրա վառ ապացույցն են:

Գլաձորի համալսարանի հիմնադրումը կապված է Հայոց վարդապետարանի նոր թափուհապետ *Ներսես Մշեցու* անվան հետ: Ինչպես Գլաձորի համալսարանի, այնպես էլ մեր մյուս դպրոցների պատմության ուսումնասիրության հիմնական աղբյուրը ձեռագրերն են ու դրանց հիշատակարանները, որոնք գրված են տեղում սովորող աշակերտների կամ դասատուների ձեռքով և եղել են ուսումնական հիմնական ձեռնարկներ:

Ներսես Մշեցի թափուհապետը հունական կրթություն ուներ, լավ գիտեր հունարեն, լատիներեն և գնահատում էր նրանց դպրության հնությունն ու կարևորությունը: Այս հանգամանքը հետագայում իր դրոշմն է դնում Ներսես Մշեցու և նրան հաջորդող ու նրան աշակերտած Եսայի Նչեցու մանկավարժական-կազմակերպական աշխատանքների վրա. նրանց դպրոցը կոչվում էր «երկրորդ Աթենք», որտեղ ուսուցումը տարվում էր «ըստ էլլադական սահման պայմանի»¹²: Ուսումնակրթական գործին զուգընթաց, Ներսես Մշեցին ընդօրինակել է տալիս վարդապետական ծրագիրը կատարելագործելու համար անհրաժեշտ երկեր ու ձեռագրեր: 1282 թ. Ստեփանոս գրիչը Ներսեսի համար ավարտում է մի ձեռագիր, որը սրբագրում է Եսայի Նչեցին: Գրչության վայրը չկա, բայց հիշվում է «գՄովսես քեմբական, որ ամենայն մարմնաւոր հանգստեամբ սպասաւորեաց մեզ»¹³: Նշանակում է Ստեփանոս գրիչը, պատվիրող

¹¹ Նույն տեղում, էջ 275:

¹² «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան (այսուհետև՝ «ԺԴ դ. հիշատակարաններ»), Երևան, 1950, էջ 272:

¹³ Մատենադարան, ձեռ. № 49, էջ 338ա:

Ներսես վարդապետը և սրբագրող Եսային այլևս իրենց սեփական հարկի տակ, այսինքն Առաքելոց վանքում չէին, այլ մի ուրիշ վանքում, որի սպասավոր հոգևորական Մովսեսը հոգում է նրանց մարմնավոր հոգսերը, նրանց սպասավորում իր վանքում: Մեկ այլ՝ 1283 թ. սկսած և 1284 թ. ավարտած ձեռագրի հիշատակարանում Մատթեոս Կիլիկեցին Աղբերց վանքը հիշում է որպես Ներսես րաբունապետի դպրոցի ապաստարան.

«Որոյ եկեալ յայս գաւառի,
Որում անուն Վայձոր կոչի,
Հուպ ի շիրիմըն Սիւնեցի,
Ի յԱղբերց վանս մենաստանի,
Յերկրորդ Աթէնս պանծալի,
Առ ոտս հաւր մեր Ներսէսի»¹⁴:

Նշանակում է 1282 թ. գարնանը Ներսես Մշեցին իր դպրոցը հաստատում է Վայոց ձոր գավառի Աղբերց վանքում, որը հետագայում վերանվանվում է Գլաձորի վանք, իսկ վարդապետարանը՝ Գլաձորի համալսարան: Վայոց ձորի Աղբերց վանքի անմիջական տերերը Պռոշյաններն էին, Սյունյաց աշխարհի ընդհանուր տերերը՝ Օրբելյան իշխանները, իսկ հոգևոր տերը՝ Սյունյաց մետրոպոլիտը: Ահա սրանք էլ հովանավորում են Գլաձորի համալսարանը, կատարում շինություններ և ապահովում նրանց ապրելու անհրաժեշտ պահանջմունքները:

1283–1284 թթ. Աղբերց վանքում Մատթեոս քահանան ընդօրինակում է «Յովհաննու յայտնութեան» մեկնությունը, Սարգիսը՝ Եվագրի խրատները, Եսային սրբագրում է այդ ձեռագիրը, իսկ նկարիչ Մոմիկը գլխազարդ է նկարում¹⁵: Եսային կազմում է նաև մի ժողովածու, ուր տրված էին համալսարանական ծրագրի նյութերի պատճառները, այսինքն՝ ստեղծման հանգամանքները: Այդ ժողովածուում Եսային առաջին անգամ հիշվում է որպես վարդապետ:

Ներսես Մշեցու մահից հետո ստանձնելով Գլաձորի համալսարանի րաբունապետությունը, Եսայի Նչեցին (Սասնո գավառի Նիչ գյուղից) ավելի սերտ հարաբերություններ է ստեղծում Օրբելյանների հետ և ավելացնում համալսարանի նյութական հնարավորություններն ու շինարա-

¹⁴ Յ. Տաշեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 485բ:

¹⁵ Նույն տեղում:

րական ձեռնարկումները: Շատանում են աշակերտները, բարձրանում է համալսարանի և նրա թափունապետի հեղինակությունը: Ուսումնական ծրագրի հագեցվածության համար, ձեռնարկումներին զուգընթաց, նա սկսում է ճակատել նաև Արևմուտքից եկող կաթոլիկական վտանգի դեմ և դեկավարել այդ պայքարը Սյունյաց մետրոպոլիտի հետ: Կիլիկիա՝ Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսին ուղարկված համախոսականի տակ նա ստորագրում է այսպես. «Ես Եսայի կրտսեր բանասիրաց եւ յետին վարժապետ, իմով աշակերտօքս համախոհ եմ եւ միաբան եմ այսմ գրոց եւ վերոյգրեալ արանցս»¹⁶: Ուրեմն, Եսայի Նչեցին արդեն իրեն այնքան ուժեղ էր զգում իր աշակերտներով, որ նրանց հետ միասին հանդես էր գալիս հանուն հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանության, իսկ միարարական շարժման հետևանքով եկեղեցական կարգերի ու ժամասացության մեջ առաջացած շփոթը հստակելու համար, Հայոց արևելյան վարդապետները և վանքերի առաջնորդները դիմում են Եսայի Նչեցուն՝ նրանից իմանալու եկեղեցական կարգերի և ժամասացության ճշգրտությունը: Նչեցին պատասխանում է նրանց և հորդորում լինել հավատարիմ նախնիների ավանդներին:

Ի՞նչ էին դասավանդում Գլաձորի համալսարանում:

Գլաձորի վարդապետական ուսուցման կարգի և առարկաների մասին տեղեկություններ ստանում ենք այնտեղ գրված ձեռագրերի, մասնավորապես Եսայի Նչեցու «Ոսկեփորիկի», մատենագրական գործերի ու ձեռագրական հիշատակարանների մեջ պահպանված ուղղակի հիշատակություններից, ինչպես նաև՝ շրջանավարտների հիմնած դպրոցների գործունեությունից: Կա, սակայն, մի ցանկ, որը լիակատար գաղափար է տալիս Գլաձորի ուսումնական ծրագրի սահմանների մասին: Դա Գլաձորի համալսարանի անմիջական շարունակություն հանդիսացող Որոտնավանքի և Տաթևի համալսարանում դասավանդված առարկաների ու գիտությունների թվարկումն է, որ բերում է այդ համալսարանի շրջանավարտներից մեկի՝ Թովմա Մեծոփեցու կենսագիր Կիրակոս բանասերը: Վերջինս, անդրադառնալով իր ուսուցչի ստացած վարդապետական կրթության ծավալին, գրում է. «...էր ամենայն առաքինութեամբ զարդարեալ՝ տեսականաւն, գործնականաւն և գիտնականաւն, զի

¹⁶ Ստ. Օրբելեան, Պատմութիւն տանն Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 462:

ուսեալ էր զերկոտասան մասունք իմաստասիրութեան. զբնաբանականն, զուսումնականն, զաստուածաբանականն և զբարոյականն, զտնտեսականն և զքաղաքականն, զթուականն, զերաժշտականն, զերկրաչափականն և զաստղաբաշխականն, և զամենայն իմաստս հռետորական հանճարոյ արտաքին փիլիսոփայութեան Է (7) գրոց, որ է Զերականն, Սահմանքն, Պորփիրն, Ստորոգութիւնքն Արիստոտելին, Պերիարմենիասն, Աշխարհացն, Առաքինութեանցն, և զՀին և զՆոր կտակարանացն աստուածեղէն Հ և Բ (72) գրոց, և Ծ (50) նուրբ գրոց դժուարիմաց և խորին բառիւք ծածկեալ աստուածագարդ և ուղղափառ սուրբ վարդապետաց, և զԾԱ (51) վիպասական պատմագրաց...»: «Մեր միջնադարյան վարդապետարանների ծրագիրն է այս»¹⁷, գրում է Գ. Հովսեփյանը և ավելացնում՝ «Բացի յոթ իմաստասիրական գրքերից այդ ցուցակի մեջ են մտնում Նյուսացու, Աստվածաբանի, Բարսեղի, Փիլոնի, Դիոնիսիոս Արիսպագացու անվան հետ կապված որոշ գրքեր, որոնք «նրբեր» կամ «նուրբ գրյանք» են կոչվում, Հին և Նոր կտակարանի «ԺԸ մեկնիչ» իննը Հին և իննը Նոր կտակարանից»¹⁸: Որ իսկապես Գլաճորում նույնպես սովորել են «զերկոտասան մասունք իմաստասիրութեան», երևում է Եսայի Նչեցուն նվիրված ներբողից, որտեղ ասված է.

«Թուով զակունս երկոտասան
Եւ զմարգարիտս անհասական,
Ամբարեալ ես ի շտեմարան,
Ով զերահրաշ վաճառական...»¹⁹:

Վարդապետական ծրագիրն ընդգրկում էր աշխարհիկ և հոգևոր կրթությանը վերաբերող առարկաների մի ամբողջ համակարգ: Ուսանողները պարտավոր էին ուսումնառության 7–8 տարիների ընթացքում, աստվածաբանություն սովորելուց բացի, տիրապետել «արտաքին», այսինքն՝ աշխարհիկ գիտություններին և արվեստներին: Դրանք կոչվում էին «**ազատ արվեստներ**» կամ գիտություններ և թվով յոթն էին: Առաջին երեքը՝ **քերականությունը, ճարտասանությունը և տրամաբանությունը, կազմում էին եռյակ, մյուս չորսը՝ թվաբանությունը, երաժշտության տեսությունը, երկրաչափությունը և աստղաբաշ-**

¹⁷ Գ. Յովսեփեան, Թովմա Մեծփեցու կեանքը, Վաղարշապատ, 1914, էջ 1–2, ԺԳ:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Դ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 135:

խությունը՝ քառյակ գիտությունները: Վերոհիշյալ առարկաները դասավանդելու համար Գլաձորի համալսարանում օգտագործվել են ոչ քրիստոնյա, հեթանոս, անտիկ փիլիսոփաների, նաև եկեղեցական հեղինակավոր գիտնականների աշխատություններն ու մեկնությունները: Եսայի Նչեցու «Ոսկեփորիկի»²⁰ մեջ, որտեղ տրված է նուրբ գրոց պատճառների շարադրանքը, հանդիպում ենք նաև Ողիմպիանոսի առարկաներին. «Սակա աւերման Իլոնի և շինելոյ Հռոմա» և այլ վիպասական, առասպելական, պատմական հատվածներ:

Ուսումնառության շրջանն ավարտելուց հետո Գլաձորի համալսարանի շրջանավարտին շնորհվում էր վարդապետական աստիճան, որը թաբունապետության կողմից ղեկավարվող ու անցկացվող արարողություն է եղել և կրել է գիտական-պաշտոնական բնույթ: Շրջանավարտը պարտադիր կարգով քննություն է հանձնել իր անցած դասընթացից: Քննությունից զատ նրան հանձնարարվել է որևէ երկ՝ ավարտաճառ շարադրելու և պաշտպանելու համար: Պաշտպանությունն իրականացրել է համապատասխան հանձնաժողովը, որին ներկա են եղել թաբունիներ, արդեն պաշտպանած շրջանավարտներ, հրավիրված հոգևոր և աշխարհիկ իշխանության ներկայացուցիչներ և այլք: Գլաձորի համալսարանի ատենախոսությունները տեղի են ունեցել Գլաձորի վանքում, իսկ պսակադրողը եղել է համալսարանի թաբունապետ և վանքի առաջնորդ Եսայի Նչեցին:

Գլաձորի սաներից Առաքել Հաղբատեցին, որն ավարտելուց հետո Թիֆլիսի հոգևոր դպրոցի թաբունապետն էր, իր ուսուցչի գործունեության արդյունքն այսպես է ներկայացնում. «...թողլով զաւակ ժառանգութեան բազում ի ծոցս եկեղեցւոյ և ի հանդիսարանս վարժարանացն»: Ուրեմն, Գլաձորի համալսարանը պատրաստում էր եկեղեցու սպասավորներ և վարժարանների վարդապետներ, ուսուցիչներ, որոնք կոչվում էին թաբունիներ: Գլաձորի համալսարանում քահանայական աստիճան ունեցողներին ընդունելուց բացի, տեղում նույնպես պատրաստում էին քահանաներ, այսինքն՝ **Գլաձորում կար և՛ քահանայական, և՛ վարդապետական լսարան, այստեղից էլ՝ համալսարան անվանումը:** Վարդապետարանին ոչ միայն տեղի քահանայական լսարանն էր սաներ տա-

²⁰ Մատենադարան, ձեռ. № 437:

լիս, այլև Գլաձորի շրջանավարտների դպրոցները: Դավիթ Գեոկեցին այսպես է նկարագրում աշակերտներ հավաքելու Նչեցու գործունեությունը. «...ցույց ի ձեռին առեալ, գտհաս և զանիմաստ համբախս ժողովէ ի փարախս իմաստութեան, ընդ որ և այժմ է տեսանել, զի ի բազում գաւառաց կան դեգերեալ առ պէտս վարժից և տէլէտս իմաստից. իսկ սա գործէ և կազմէ զխոսականացեալ անդաստանս իւրոց աշակերտեալ մանկանց, ի վեր բողբոջէ արս կատարեալս իւրով որոշմամբ և քաղցրուսոյց վարդապետութեամբ»²¹: Բազմաթիվ աշակերտների քահանայական և վարդապետական աստիճաններ շնորհելուց հետո ուղարկում էր իրենց գավառները. «ի ծոցս եկեղեցւոյ և ի հանդիսարանս վարժարանացն»:

Գլաձորի համալսարանի 360 աշակերտների Եսայի Նչեցին է վարդապետական աստիճան շնորհել: Եկեղեցու սպասավորներից քչերի մասին տեղեկություններ ունենք, քանի որ հիշատակարաններում նրանց քիչ ենք հանդիպում: Համալսարանի առաջին շրջանավարտներից է Ստեփանոս Օրբելյանը՝ Սյունյաց եպիսկոպոսը՝ պատմիչ, բանաստեղծ, նրա հաջորդներ Հովհաննես Օրբելը, կրտսեր Ստեփանոսը (Տարսայիճ), որոնք եկեղեցական նվիրապետական պաշտոնավարությունից գատ, բեղմնավոր մշակութային գործունեություն են ծավալել:

Եկեղեցական գործիչ էր Կարապետ Տոսպեցին, որը հայրենասիրական եռանդուն գործունեություն է ծավալել Երուսաղեմում և Կիլիկիայում: Գլաձորի որոշ սաներ առանձին թեմերի առաջնորդներ էին: Իսկ թաքունապետները դպրոցներ ղեկավարելիս իրենց կապերը ամուր էին պահում «մայր իմաստից» համալսարանի, նրա ուսուցչապետների հետ ոչ միայն անհրաժեշտ ձեռնարկներ ընդօրինակելու, այլև խորհրդակցելու, համապատասխան ցուցումներ ստանալու համար: Գլաձորի համալսարանն այդ կարգի կապերի մեջ էր նաև այն դպրոցների հետ, որոնք գոյություն ունեին մինչև նրա Վայոց ձորում հաստատվելը: Այդպիսիք էին Գրիգոր թաքունապետի՝ Բջնիի և Թեղենիքի դպրոցները, ինչպես նաև Վերին Նորավանքի դպրոցը, որի Դավիթ թաքունապետը աշխատել է նաև Գլաձորում: Դավիթը մահացել է 1329 թվականից առաջ և թաղվել Վերին Նորավանքում: Նրան փոխարինել է Գլաձորի սան Կյուրիոնը, որը հիշվում է մինչև 1240-ական թվականները:

²¹ Գ. Յովսեփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռնեանք..., էջ 250:

Գլաձորի սաների հիմնած և նրանց ղեկավարած դպրոցներից են.

Մեծուհա վանքի դպրոց. Մխիթար Սասնեցի, համալսարանի առաջին սաներից էր: Նշեցու հանձնարարությամբ շարադրել է մի ժողովածու՝ ուղղված միարարների դեմ: Նրան կաթոլիկները ամբաստանում են Հոռմի պապի առջև:

Այրիձորի դպրոց. Հովհաննես Արճիշեցի, Մխիթար Սասնեցու դասընկերը Գլաձորում և գործակիցը Քաջբերունիքում: Գրել է պատարագի մեկնություն: Ստեփանոս Արճիշեցին նախորդների դասընկերն ու նրանց գործակիցն է: Սասնեցու աշակերտ Մկրտչի հետ գրել է Մխիթար Սասնեցու վարքը:

Կողբա վանքի դպրոց. Մատթեոս Սլիճեցի, աշխատել է Այրարատյան աշխարհի Կողբա Ս. Մարի վանքում:

Թիֆլիսի դպրոց. Առաքել Հաղբատեցի, ավարտելով համալսարանը՝ ղեկավարել է Թիֆլիսի դպրոցը:

Հաղբատի դպրոց. Ավետիս Հաղբատեցի, համալսարանը ավարտելուց հետո վերադարձել է Հաղբատ ուսուցչության:

Երզնկայի դպրոց. Կիրակոս Երզնկացի, նախորոշված էր Եսայի Նշեցուն փոխարինելու, սակայն վերադառնում է հայրենի գավառ և զբաղվում թաբունապետությամբ: Հովհաննեսը՝ Կիրակոսի եղբոր որդին, աշխատել է Երզնկայի դպրոցում՝ հորեղբոր հետ միասին:

Սալմաստի դպրոց. Ավագ թաբունապետ, աշխատել է Ատրպատականում, Թիֆլիսում, ապա կարգվել է Սալմաստի դպրոցի թաբունապետ:

Թեղենիքի դպրոց. Մկրտիչ Թեղենացի, քահանայական կրթությունն ստացել է Գրիգոր Բջնեցի թաբունապետի մոտ: Գլաձորի համալսարանում վարդապետական աստիճան և դասասելու իրավունք ստանալուց հետո վերադարձել է հայրենի Թեղենիք և կարգվել տեղի դպրոցի թաբունապետ:

Կիլիկիայի Չորավանքի դպրոց. Վարդան Կիլիկեցի, սովորել է Կիլիկիայի Ակների վանքի դպրոցում, Հովհաննես Արքանդեայր թաբունապետի մոտ: Վերջինիս մահից հետո (1289 թ.) Գլաձորի համալսարանում վարդապետական աստիճան ստանալով, վերադառնում է Կիլիկիա, Ակների մոտակայքի Չորավանքում զբաղվում գրչությամբ և ուսուցչությամբ:

Քոնսյի դպրոց. Հովհաննես Քոնեցի, ավարտելով Գլաձորի համալսարանը, 1328 թ. նշանակվում է Երնջակի շրջանի հոգևոր առաջնորդ, ապա տարվելով կաթողիկական գաղափարներով, դառնում է միաբարների առաջնորդ և Քոնսյի իր դպրոցում թարգմանում է ունիթորական գրականություն ու տարածում նրանց գաղափարները:

Ծործորի դպրոց. Հովհաննես Ծործորեցի, ծնվել է Երզնկայում, ավարտել է Գլաձորի համալսարանը և աշխատել Արտագի Ծործոր վանքում, որտեղից և Ծործորեցի մականունը: Բաբունապետ էր, թարգմանիչ, մատենագիր:

Տարոնի դպրոց. Ներսես Տարոնացի, Առաքելոց վանքից: Ավարտելով Գլաձորի համալսարանը, հարում է միաբարներին և աշխատում Տարոնի Առաքելոց վանքում:

1338 թ. մահանում է Եսայի Նչեցին: Գ. Հովսեփյանի արտահայտությամբ՝ Եսայի Նչեցու մահվամբ մեռնում է դպրոցը Գլաձորում: «Այս վանքի պատմությունը տարօրինակ սկիզբ և վախճան ունի, - շարունակում է նա, - անհայտությունից հանկարծ երևան է գալիս ԺԳ դարի ութսունական թվականի սկզբում, իբրև Արևելյան Հայաստանի մտավոր կենտրոն, և հանկարծ չքանում անհայտության մեջ ԺԴ դարի կեսին: Անորոշ է նույնիսկ տեղը»²²: Սա ճիշտ է. վանքն անհայտ էր մինչև վարդապետարանի այնտեղ հաստատվելը և անհետացավ համալսարանի տեղափոխվելու հետ: Այս հանգամանքը ցույց է տալիս, որ, հիրավի, Ադրբեյջան վանքը եղել է Սյունիքի աննշան վանքերից մեկը: Սակայն այն, ինչ ասվեց Գլաձորի վանքի մասին, Գլաձորի համալսարանին չի վերաբերում:

Եսայի Նչեցու համալսարանը շարունակությունն էր հայոց նախորդ վարդապետարանների և «անհայտությունից հանկարծ երևան» չեկավ, ոչ էլ «հանկարծ չքացավ անհայտության մեջ»՝ ինչպես կտեսնենք: Հայոց միջնադարյան առաջին համալսարանին վիճակված էր անցնելու երկար ճանապարհ, տարբեր ժամանակներում հաստատվելով տարբեր վանքերում՝ պահպանելով և հարստացնելով ստեղծված ավանդները թե՛ ուսուցման ու դաստիարակության և թե՛ հասարակական-քաղաքական գործունեության ասպարեզում: Գլաձորի համալսարանն այդպիսի ճա-

²² Նույն տեղում, էջ 251:

կատագիր է ունեցել և այդպես է ընկալվել դեռևս միջնադարում: Տաթևի համալսարանի թաթուհապետներից Մատթեոս Ջուղայեցին, Գրիգոր Տաթևացու մահից հետո (1410 թ.), նրա վարքը շարադրելիս, գրում է. «Մեծ փիլիսոփայն Հայոց Յոհաննէս Որոտնեցին... զկնի մահուանն իւր ետ հրաման (Գրիգոր Տաթևացուն–Ա. Մ.) *նստել յայթոռ մեծ համալսարանին Եսայեայ և թաթուհապետ Հայոց Մեծաց*»²³: Տաթևի համալսարանը շարունակությունն էր «մեծ համալսարանին Եսայեայ»:

1338 թ. Գլաձորի համալսարանը երկրորդ թաթուհապետ Տիրատուր Կիլիկեցու գլխավորությամբ թողնում է Գլաձորի վանքը և հաստատվում Վայոց ձորի Հերմոնի վանքում, որը գտնվում էր Օրբելյանների տիրության: Անտարակոյս, դա կապված էր քաղաքական պայմանների փոփոխության հետ, որոնք տեղի էին ունենում Հայաստանում, մոնղոլական տիրապետության այդ տարիներին: Այդ ժամանակ, իշխանական մյուս տոհմերի հետ, հալածվեցին և աղքատացան նաև Պռոշյանները²⁴, համալսարանը կորցրեց հովանավորող տներից մեկը, իսկ Եսայի Նչեցու մահվամբ՝ նաև թաթուհապետին: 1338 թ. Գլաձորի համալսարանի սան Գրիգորը ձեռագիր է ընդօրինակում «ի վանս Հերմոնի, ի վարժապետության ընդհանուր Հայկազեանս սեռի, երջանկի, մեծի և երիցս երանեալ հռետորի Տիրատուր առձայնելոյ, առ որ կամք դեգերեալ ի վարժ կրթության, փափագելով բնական ստեանց սորա, որպէս մանուկ առ մայր, և որպէս զաւակաւ ծնաւոյ, որ սփռփէ զկեանս մեր ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ»²⁵: Տիրատուրը եկել էր Կիլիկիայի Միհրի կամ Սկևռայի վանքից: 1291 թ. նա ստանում է մի Նարեկ²⁶: 1309 թ. Գլաձորում ընդօրինակում է մի Ավետարան²⁷: 1321 թ. արդեն թաթուհի էր²⁸, իսկ 1337 թ. հիշվում է Եսայի Նչեցու հետ՝ որպէս մեծ թաթուհապետ: Նրա աշակերտները ձեռագիր

²³ «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան (այսուհետև՝ «ԺԵ դ. հիշատակարաններ»), մասն Ա, Երևան, 1955, էջ 104 (ծթ): Ընդգծումը մերն է–Ա. Մ.:

²⁴ Գ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք..., էջ 295–296:

²⁵ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց (այսուհետև՝ «Ցուցակ Երուսաղեմի»), Կ. Դ., Երուսաղեմ, 1969, էջ 592:

²⁶ Բ. Կյուլեսերեան, Ցուցակ ձեռագրաց Անկյուրիո Կարմիր վանուց եւ շրջակայից, Անթիլիաս, 1957, էջ 661–662:

²⁷ Մատենադարան, ձեռ. № 3393:

²⁸ «ԺԴ դ. հիշատակարաններ», էջ 174:

էին ընդօրինակում «...առ ոտս մեծ րաբունապետացն Յեսայի և Տիրատոյ»²⁹:

Հերմոնի վանքում տեղափոխված հայոց համալսարանի մասին շատ քիչ տեղեկություն ունենք: Այստեղի աչքի ընկնող սաներից էին հիշյալ Գրիգորը, Կիրակոսը, Հովհան Որոտնեցին: Վերջինս 1337 թ. Նչեցուց քահանայական աստիճան էր ստացել: Հերմոնի համալսարանի սաներից էին նաև Սարգիսը, հետագայում Որոտնեցու գործակիցը, Սիմեոն Ռշտունցին, Վարդան Ճգնավորը և ուրիշներ: Սարգիս րաբունապետը 1369 թ. համալսարանի սաների մի մասի հետ տեղափոխվում է Երնջակի գավառի *Ապրակունյաց վանք*, միարարների գլխավոր կենտրոն Քոնայի մոտ՝ նրանց դեմ ավելի մոտիկից պայքարելու համար: Սիմեոն Ռշտունցին 1350-ական թվականներից *Մոկաց Սարի Ս. Գևորգ վանքի* դպրոցի րաբունապետն էր: Վարդան ճգնավորը՝ *Ցիպնավանքի* դպրոցի րաբունապետը:

Հերմոնի վանքում համալսարանը գոյատևում է մինչև 1356 թ. և տեղափոխվում նոր րաբունապետ Հովհան Որոտնեցու հայրենի գավառ: Հովհան Որոտնեցին ծնվել է 1313 թ. Որոտան գավառի Վաղատին գյուղում, Սյունյաց իշխան Իվանեի ընտանիքում: Եսայի Նչեցուց քահանայական աստիճան ստանալուց հետո Որոտնեցին Տիրատուր Կիլիկեցուց վարդապետական աստիճան է ստանում և կարգվում նրան օգնական, իսկ հետո փոխարինում է նրան որպես համալսարանի րաբունապետ: 1363 թ. նրա պատվերով Տփլիսում ընդօրինակվում է Հովհան Դամասկացու մատենագրությունը: Գրիչը նշում է, որ այն գրվել է. «...ի խնդրոյ տիեզերալոյս վարդապետին Յովանիսի, որո գաւառն և հայրենիքն Որոտն է»³⁰, իսկ մի այլ հիշատակագիր հաղորդում է, որ նա «երեսուն ամ պարապեալ ի դասատուութիւն, լուսաւորելով զԱրևելեան երկիրն»: Սա նշանակում է, որ Որոտնեցին րաբունապետությունը սկսել է մահվանից երեսուն տարի առաջ (1386–30=1356 թ.): 1372 թ. Որոտնեցին հիշում է «գտիեզերալոյս վարժապետն մեր զՏիրատուր, որ փայլէր ի ժամանակին իւրում իբրեւ զարեգակ ի մէջ աստեղաց»³¹: Համալսարանը

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ «Յուցակ Երուսաղեմի», էջ 521:

³¹ Մատենադարան, ձեռ № 5204, էջ 66բ: Ի դեպ, սա Որոտնեցուց մեզ հայտնի միակ ինքնագիրն է:

Որոտնավանքում մնում է մինչև 1384 թ., երբ «թուրքն էառ զբերդն զՈրոտան և Կախիկ վարդապետն գնաց փախստական ի Ծարայ...»³²:

Երկու տարի համալսարանը թափառում է հայրենի երկրում. «մեք ընդ սուրբ և տիեզերահամբաւ և երանաշնորհ թաբունապետիս Հայաստանեաց և վերադիտողի տեսա՞ն Յովհաննու Որոտնեցոյ կայաք կարդալ և գրել ի համալսարան սորին... եկին և առին զբերդն Որոտան... և կամէին ձերբակալ առնել զսուրբ թաբունիս մեր վասն հայրենեացն ժառանգութեան...»³³: 1386 թ. Հովհաննես Որոտնեցին հաստատվում է Երնջակի Ապրակունյաց վանքում և նույն թվականին մահանում: Այդ թվականին համալսարանի թաբունապետ է նշանակվում Գրիգոր Տաթևացին:

Որոտնեցու աշակերտներից Գևորգ Երզնկացին վերադառնում է հայրենի գավառ և *Կասպուհի* վանքում դպրոց հիմնում, Հակոբը՝ *Մաղմուսավանքում* է դպրոց հիմնում, Հովհաննեսը՝ հայրենի *Մեծոփավանքում*, Գրիգոր Խլաթեցին՝ Սարգիս թաբունապետի դպրոցում, ապա՝ *Ցիպնավանքում*:

Գրիգոր Տաթևացին (Խուլթուշահ) ծնվել է 1344 թ. Վրաստանի Թմոզվի բերդավանում, արճիշեցի Ամիր Սարգսի և փարպեցի Մարիամի ընտանիքում: Սովորել է Որոտնեցու համալսարանում և 1373 թ. վարդապետական աստիճան ստացել: Բաբունապետի մահից հետո ստանձնել Եսայու մեծ համալսարանի թաբունապետությունը՝ Ապրակունյաց վանքում, երկու տարի հետո տեղափոխվել է Տաթև և ծավալել ուսումնամանկավարժական, հասարակական-քաղաքական, մատենագրական բուռն գործունեություն: 1408 թ. տեղափոխվել է Մեծոփավանք և այնտեղ հիմնել գրչության բարձր տիպի դպրոց: 1409 թ. Երևանի Անանիա առաքյալի անապատում վարդապետական աստիճան է շնորհել քաջբերունցի իր տասը աշակերտներին: Սրանք, փաստորեն, Գլաձորի համալսարանի վերջին շրջանավարտներն էին, որ վարդապետական աստիճան և դասասելու հրաման ստացան մեծ թաբունապետ Գրիգոր Տաթևացուց: 1410 թ. Գրիգոր Տաթևացին վերադառնում է Տաթև և այնտեղ էլ մահանում: «Տեղապահ աթոռոյս վարժապետին» նշանակվում է Մխի-

³² Մատենադարան, ձեռ. № 7825, էջ 37:

³³ Մատենադարան, ձեռ. № 5707, էջ 485բ:

թար վարդապետը, որը հետո դառնում է թաթունապետ և ղեկավարում Տաթևի դպրոցը մինչև 1425 թվականը³⁴:

Գրիգոր Տաթևացու աշակերտներից Թովմա Մեծոփեցին ղեկավարել է *Մեծոփականքի բարձր տիպի դպրոցը*, Հովհաննես Հերմոնացին՝ *Հերմոնի դպրոցը*, Կարապետ Խառաբատեցին՝ *Խառաբատի դպրոցը*, Սիմեոն Եղվարդեցին՝ *Այրիվանքի*, ապա *Եղվարդի* դպրոցները, Մկրտիչ Օրբելեցը՝ *Արգելանի Տեր Հուսկանորդու դպրոցը*, Հակոբ Ասպիաղնկացին՝ *Անձղնապատի դպրոցը* և այլն: Հովհաննես Հերմոնեցի և Թովմա Մեծոփեցի թաթունապետները կատարելով իրենց մեծ թաթունապետի ցանկությունը, 1441 թ. Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը վերահաստատեցին Վաղարշապատ քաղաքի Ս. Էջմիածնի վանքում:

Այսպիսով, **հիմնադրվելով 1282 թ. Ներսես Մշեցու ջանքերով, Վայոց ձորի Աղբերց վանք-Գլաձորում, հայոց միջնադարյան համալսարանը Եսայի Նչեցու թաթունապետությամբ գործում է մինչև 1338 թ., Տիրատուր Կիլիկեցու թաթունապետությամբ Հերմոնի վանքում մինչև 1356 թ., Հովհաննես Որոտնեցու թաթունապետությամբ Որոտնավանք և Այրակունյաց վանքում՝ մինչև 1386 թ., Գրիգոր Տաթևացու թաթունապետությամբ Այրակունյաց վանքում, ապա Տաթևում՝ մինչև 1410 թ., որպես Գլաձորի, Հերմոնի, Որոտնավանքի, Տաթևի համալսարաններ:**

Համալսարանը շուրջ հարյուր հիսունամյա գոյության ընթացքում քույր բարձրագույն դպրոցների և իր սաների դպրոցների ուղեկցությամբ հսկայական գիտական-մանկավարժական, հասարակական-քաղաքական, դավանաբանական, ընդհանուր մշակութային գործունեություն է ծավալել՝ ունենալով գաղափարական, ուսումնական, կազմակերպչական գործունեության հստակ ծրագիր: Գլաձորի համալսարանում, ինչպես նշվեց, «նորոգեցաւ զաստիճան վարդապետութեան լուսաւորչացն մերոց»: Մեսրոպ Մաշտոցը և Սահակ Պարթևը աշակերտներ էին հավաքում, սովորեցնում, լավագույններից վարդապետներ պատրաստում և ուղարկում էին գավառները ուսուցչության: Գլաձորի համալսարանում (ի տարբերություն նախորդ վարդապետարանների, որ քահանայական կրթությամբ էին ընդունում և հասցնում վարդապետա-

³⁴ «ԺԵ դ. հիշատակարաններ», էջ 338:

կան աստիճանի) երեխաներ էին հավաքագրում, նախ քահանայական, ապա վարդապետական կրթություն էին տալիս և ուղարկում գավառները, որ գավառները չմնան «առանց վարդապետական ուսման»: Որոտնեցին նույնպես «ժողովեր զհեռաւորս և զմերձաւորս, զորքս և տանընտանիս, երկներ և ուսուցանէր, և փառաւոր յաստիճանս նստուցանէր»³⁵:

Եսայի Նշեցու միարարների դեմ պայքարը նրա սաները շարունակում էին իրենց դպրոցներում: Մխիթար Սասնեցին, թաթունապետի հանձնարարությամբ, ճառեր էր գրում միարարների դեմ՝ օգտագործելով հենց իրենց միարարների աշխատությունները: Նույնն էին անում Որոտնեցին և Տաթնացին: Գրիգոր Տաթնացին արտագրում է միարարների ձեռնարկներից մեկը՝ համապատասխան պարզաբանումներով: Ոմն ըմթերցող ձեռնարկի լուսանցքում գրել է. «...Ո Տաթնացի, ո՛չ յերկնյիս յԱստուծոյ խառնելով զթոյնդ անապական գինւոյ, որ սպան՝ ոգիս պարգամտաց». կամ «...Որոտնեցին և Տաթնացին զորոմ յոգնապատիկ սերմանեալ ի մէջ գրգիս»³⁶: Երբ Տաթնացին Սարգիս թաթունապետի դպրոցի նոր թաթունապետ է նշանակում Գրիգոր Խլաթեցուն, վերջինս պատասխան նամակում հավաստիացնում է, թե «հետևիմք անխոտոր պողոտայիդ, աւժանդակեմք պատերազմող ոգւոյդ»: Այնուհետև շրջաբերական է ուղարկում ունևորներին, որպիսի օգնեն Մեծփավանքի դպրոցին, «զի ուրախացին մանկունք Սուրբ Լուսաւորչին և կարճասցի լեզու հերձուածողացն դասու»³⁷:

Միջնադարյան Հայաստանում թաթար-մոնղոլական, լենկթեմուրյան, այլևայլ ցեղերի ու բռնակալությունների պատերազմների, ավերածությունների, դավանաբանական նկրտումների պայմաններում հայոց համալսարանի հարյուր հիսունամյա գոյությունը հերոսություն էր, հայ ժողովրդի կենսունակության, հայ մտավորականության՝ եկեղեցու և մշակույթի գործիչների ու նրանց հովանավորների՝ հայրենիքի և ժողովրդի նկատմամբ ունեցած անսահման սիրո և նվիրվածության արտահայտություն, որի համար հիմնական գենքը մայրենի լեզուն ու գիրն էր, հայոց դպրությունը, նախնիների ավանդներին հավատարմությունը:

³⁵ Մատենադարան, ձեռ. № 5707, էջ 485բ:

³⁶ Մատենադարան, ձեռ. № 4619, էջ 47ա, 62բ:

³⁷ Ս. Մարաբյան, Գրիգոր Խլաթեցու նամակները, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր», 1978, № 5, էջ 83–84:

ԱՐՏԱՃԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆԻ ԱՃԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Գրքեր

1. Գլաձորի համալսարանը միջնադարյան Հայաստանի լուսավորության կենտրոն (Սեն Արևշատյանի համահեղինակությամբ), (առանձին՝ հայերեն և ռուսերեն), Երևան, 1984, 64 էջ:

2. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, 987 էջ:

3. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, 365 էջ:

4. Կորիւնի Մեսրոպ Մաշտոցի Պատմութեան ձեռագրի մի թղթի տեղափոխութիւն, Հայագիտական մատենաշար «Բազմավեպ» 32, Վենետիկ 1990, 78 էջ:

5. Կորյուն, Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի, աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, «Հայոց մատենագիրներ» մատենաշար, Երևան, 1994, 176 էջ:

6. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» Չորրորդ գիրքը, Երևան, 1995, 222 էջ:

7. Մեծոփականքի գրչության կենտրոնը (ԺԲ-ԺԵ դդ.), Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1997, 208 էջ:

8. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները միջնադարյան հայ մշակույթի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր, Երևան, 1998, 123 էջ:

9. Մատենան գիտութեան եւ հաւատոյ Դաւթի քահանայի (նմանահանություն), (առաջաբան), հատոր 1, Երևան 1995, 772 էջ:

10. Մատենան գիտութեան եւ հաւատոյ Դաւթի քահանայի (նմանատպություն և, ուսումնասիրություն), հատոր 2, Երևան, 1997, 570 էջ:

11. Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցի (Սեդա Մարաբայանի համահեղինակությամբ), Երևան, 2000, 255 էջ:

12. Վազգեն Վեհափառի Ավետարանը, (Տատյանա Իզմայլովայի համահեղինակությամբ), (նմանահանություն), (հնագրական նկարագրությունը և ձեռագրագիտական ուսումնասիրություն) Երևան, 2000, 599 էջ:

13. Էջմիածնի Ավետարանը (նմանահանություն), (Հայդե եւ Հելմուտ Բուշհաուզենների համահեղինակությամբ), Վիեննա, 2001:

14. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա. (1301-1325 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2018, 600 էջ:

15. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, մասն Բ, Երևան, 2020, 610 էջ:

Գիտական հոդվածներ

1. Մոկաց Սարի Ս. Գեորգ վանքի գրչության կենտրոնը XIV- XV դարերում, «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, Երևան, 1962, էջ 197-218:

2. Հեթում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրությունները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 4, Երևան, 1963, էջ 183-202:

3. Լիմ անապատի գրչության կենտրոնը ԺԳ-ԺԵ դարերում, «Էջմիածին», Զ, 1966, էջ 48-55:

4. Մի ձեռագիր Ավետարանի Հիշատակարանի նոր վերծանություն, «Էջմիածին», ԺԱ-ԺԲ, 1966, էջ 205-209:

5. «Ճանապարհացոյց» Ջուղայեցի Պետրոսի որդի Հակոբի, «Բանբեր Մատենադարանի», № 8, Երևան, 1967, էջ 285-289:

6. Ձեռագրագիտական սրբագրություններ, «Էջմիածին», Ե, 1968, էջ 59-63:

7. Սանահնի և Հաղբատի գրչության կենտրոնները, «Էջմիածին», Զ, 1968, էջ 31-40:

8. Ե՛րբ և որտե՞ղ է գրվել Մշո Տօնական-նառնտիրը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 9, Երևան, 1969, էջ 137-162:

9. Գրիգոր Տաթևացին և Մեծոփավանքի դպրոցի հիմնադրումը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 2, Երևան, 1969, էջ 146-154:

10. The largest Armenian Manuscript, «Ararat», Vol.. XI. no. 3, New York, 1970, p. 28-31.

11. Գրիչ Հովհաննես Սանդղկավանեցի («Մողնու Ավետարանը»), «Բանբեր Մատենադարանի», № 10, Երևան, 1971, էջ 379-400:

12. Հաղբատի գրչության կենտրոնը, «Էջմիածին», Ե, 1971, էջ 43-49:

13. Դամասկոսի թանգարանի հայկական պատառիկները, (Լ. Խաչիկյանի համահեղինակությամբ), «Հայկազյան հայագիտական հանդես», № 3, Պեյրուիթ, 1972, էջ 9-54:

14. Երևանի գրչության կենտրոնները, «Երևանի հորեյանը», Երևան, 1972, էջ 113-118

15. Լազարյան ճեմարանի հնագույն ձեռագիրը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 1, Երևան, 1973, էջ 123-132:

16. Նորահայտ պատահիկներ Անանիա Ծիրակացու թվարանության դասագրքից, «Լրաբեր» հաս. գիտ., № 6, Երևան, 1974, էջ 65-76:

17. Անանիա Ծիրակացու «Քննիկոնը», «Լրաբեր» հաս. գիտ., № 7, Երևան, 1974, էջ 66-78:

18. Անանիա Ծիրակացու «Քննիկոնը», «Լրաբեր» հաս. գիտ., № 8, Երևան, 1974, էջ 71-81:

19. Самая большая армянская рукопись (Мушский Чарынтир) “Проблемы палеографии и кодикологии в СССР” Москва, 1974, ст. 382-392.

20. Երկու արժեքավոր ձեռագրեր Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանին, «Էջմիածին», ԺԲ, 1976, էջ 45-51

21. Древнейшая армянская рукопись на бумаге, “Памятники культуры новые открытия” Ежегодник, 1976, Москва, 1977, ст 7-11.

22. Վեհափառի Ավետարանը, «Էջմիածին», Ե, 1978, էջ 34-48:

23. Անանիա Ծիրակացու «Աշխարհագրության» հետ կապված մի քանի հարցեր, «Լրաբեր» հաս. գիտ., № 9, Երևան, 1979, էջ 78-86:

24. Անանիա Ծիրակացու «Քննիկոնի» երկրաչափության բաժինը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 2, Երևան, 1979, էջ 163-178

25. Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մասնավոր անձանց, «Բանբեր Մատենադարանի», № 13, Երևան, 1980, էջ 317-326, համարներ 17-22:

26. Եվկլիդեսի «Տարերքը» Անանիա Ծիրակացու «Քննիկոնի» երկրաչափության մաս, «Լրաբեր» հաս. գիտ., № 1, Երևան, № 1980, էջ 66-78, 89-95:

27. Հերթում Ա թագավորի Ռոսլինյան Ավետարանի նորահայտ մատուցները, «Բանբեր Մատենադարանի», 13, Երևան. 1980, էջ 275-294:

28. Հիրավի, ե՞րբ և որտե՞ղ է հիմնադրվել Գլաձորի համալսարանը, «Գարուն», № 7, Երևան, 1980, էջ 55-59:

29. Նորից Ծիրակացու «Քննիկոնի» մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 2, Երևան, 1981, էջ 223-239:

30. Մատենադարան ձեռագիր թիվ 2679, «Գիտություն և տեխնիկա», № 4, Երևան, 1982, էջ 1-6:

31. Նշմարներ Անի քաղաքի գրչության և մանրանկարչության, «Բանբեր Մատենադարանի», № 14, Երևան, 1984, էջ 106-134:

32. Նոր վկայություններ Գլաձորի Համալսարանի մասին (հիմնադրման 700 ամյակի առթիվ), «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 4, Երևան, 1984, էջ 20-31:

33. Հայոց միջնադարյան Համալսարանը, «Լրաբեր» հաս. գիտ., № 1, Երևան, 1984, էջ 62-71:

34. Գլաձորի համալսարանի ուսումնական ծրագիրը, «Էջմիածին», ԺԱ-ԺԲ, 1984, էջ 46-55:

35. С. А. Пирузян, А. С. Матевосян, Л. В. Шахсуварян, Храм Звартноц: причины и время разрушения, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 3, Երևան, 1984, էջ 189-194:

36. Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկը և Անանիա Ծիրակացու «Քննիկոնը», «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 3, Երևան, 1986, էջ 125-133:

37. Դարերի խորքից (Աշտարակի շրջան, պատմական ակնարկ), «Գիտություն և տեխնիկա», № 3, Երևան, 1986, էջ 29-33:

38. Մովսես Խորենացին և Աթանաս Տարոնացու Ժամանակագրությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 1, Երևան, 1989, էջ 220-234:

39. Կորիւնի Մեսրոպ Մաշտոցի պատմության ձեռագրի մի թղթի տեղափոխություն, «Բազմավեպ», № 1-4, Վենետիկ, 1989, էջ 116-148:

40. Անանիա Ծիրակացու թվաբանության բաժանման գործողությունը, «Լրաբեր» հաս. գիտ., № 10, Երևան, 1990, էջ 53-64:

41. Էջմիածնի Ավետարանը, «Էջմիածին», 1990, Ա, էջ 51-60, Բ-Գ, էջ 74-78:

42. Էջմիածնի հազարամենի Ավետարանը, «Մշակույթ», № 1, Երևան, 1990, էջ 36-46:

43. Կորիւնի ձեռագրի խախտուած թղթի ստեղծած շփոթը Հայ մատենագրության և բանասիրության մեջ, «Բազմավեպ», № 1-2, Վենետիկ, 1990, էջ 101-132:

44. Մովսես Խորենացին Մեսրոպյան գրերի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 3, Երևան, 1990, էջ 100-117:

45. Մովսես Խորենացու պատմագրի խորագիրը և ավարտման թվականը, «Էջմիածին», Թ-Ժ, 1991, էջ 85-93:

46. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» չորրորդ գրքի հարցը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 2, Երևան, 1991, էջ 186-204:

47. Թարգմանչաց Ավետարանը, «Էջմիածին», 1992, Թ-Ժ-ԺԱ, էջ 102-114, 1993, Ա-Բ-Գ էջ էջ 105-118:

48. Գրիգոր Մագիստրոսը և Անանիա Ծիրակացու «Քննիկոնը», «Բանբեր Մատենադարանի», № 16, Երևան, 1994, էջ 16-30:

49. Վեհափառական երկու Ավետարան, «Էջմիածին», Թ-Ժ, 1994, էջ 32-34:

50. Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցի, «Դրուատ գովութեան ի Սուրբ Աստուածածինն», «Գանձասար», Ե Աստուածաբանական հանդես, Երևան, 1994, էջ 16-22:

51. Հայերեն ձեռագիր մատյանը և հայ գրչության արվեստը, «Էջմիածին», Բ-Գ, 1997, էջ 184-205:

52. Ղազար Փարպեցին Մաշտոցյան գրերի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 2, Երևան, 2002, էջ 93-111:

53. Հայոց գրերի գծագրական հորինվածքը, «Հայ արվեստ», 2002, № 1, էջ 7-9:

54. Ձեռագրերի հիշատակարանները հուշարձանների մասին, (Ա. Ղազարոսյանի հեղինակակցությամբ), «Էջմիածին», Բ-Գ, 2005, էջ 136-149:

55. Գևորգ Սկևռացին Հեթում թագավորի «Ճաշոցի» հորինիչ և պնդագարդող, «Էջմիածին», Բ-Գ, 2007, էջ 101-112, ԺԲ, էջ 51-72 (հրատարակության պատրաստեց Ա. Ղազարոսյանը):

Հոդվածներ Հայկական սովետական հանրագիտարանում,

Երևան, 1974-1986 թթ.

Հատոր 1, 1974

«Ա», (հայերեն այբուբենի առաջին տառը), էջ 11

«Ազարիա գրիչ», էջ 100

«Աղթամարի գրչության կենտրոն», էջ 255

«Ամրդոլու վանքի դպրոց», էջ 133

«Այրիվանքի դպրոց», էջ 354

«Անանիա Առաքյալի անապատի դպրոց», էջ 362

«Ապրակունյաց դպրոց», էջ 512

«Առաքել գրիչ», էջ 533

«Առաքել Հնազանդենց», էջ 533

«Առաքել Տարոնացի», էջ 534

«Ասայիսակի գրչության կենտրոն», էջ 573

«Աստապատի դպրոց», էջ 575

«Աստվածատուր գրիչ», էջ 592

«Ավագ վանքի դպրոց», էջ 599

Հատոր 2, 1976

«Արիստակես գրիչ» (Ռոստակես գրիչ), էջ 62

«Արիստակես գրիչ», էջ 62

«Արիստակես Սեբաստացի», էջ 62

«Արծկեի գրչության կենտրոն», էջ 71
 «Արճեշի գրչության կենտրոն», էջ 88
 «Արշարունյաց դպրոցներ», էջ 109-110
 «Արջո Առին», էջ 112-113
 «Բ», (հայերեն այբուբենի երկրորդ տառը), էջ 183
 «Բազենցի վանք», էջ 209
 «Բարակաձորո վանք», (բարակաձորի վանք) էջ 308
 «Բարսեղ» (XIII դարի հայ գրիչ), էջ 336
 «Բարսեղ Ասպիսակցի», էջ 337
 «Բարսեղ Կիլիկեցի», էջ 337
 «Բոլորգիր», էջ 512
 «Գ», (հայերեն այբուբենի երրորդ տառը), էջ 631
 «Գագիկ» (հայ մատենագիր), էջ 637
 «Գաղափարագիր», էջ 665
 «Գաղտնագիր», էջ 669

Հատոր 3, 1977

«Գլխագարդ», էջ 96
 «Գրիգոր Խլաթեցի», (հեղինակակցությամբ Ն. Թահմիզյանի), էջ 216
 «Գրիգոր րաբունապետ Կեսարացի», էջ 223
 «Գրիչ», էջ 230-231
 «Գրչագիր», էջ 236-237
 «Գրչության արվեստ», էջ 237
 «Գրչության կենտրոններ», էջ 237
 «Դ», (հայերեն այբուբենի չորրորդ տառը), էջ 259
 «Դրագարկ» (գրչության կենտրոն), էջ 447
 «Ե», (հայերեն այբուբենի հինգերորդ տառը), էջ 465
 «Երկաթագիր», էջ 594
 «Զ», (հայերեն այբուբենի վեցերորդ տառը), էջ 647

Հատոր 4, 1978

«Է», (հայերեն այբուբենի յոթերորդ տառը), էջ 5
 «Ը», (հայերեն այբուբենի ութերորդ տառը), էջ 103
 «Թ», (հայերեն այբուբենի իններորդ տառը), էջ 113
 «Թարգմանչած Ավետարան», էջ 149
 «Թովմա Մեծփեցի», էջ 201-202
 «Ժ», (հայերեն այբուբենի տասներորդ տառը), էջ 271

«Ի», (հայերեն այբուբենի տասնմեկերորդ տառը), էջ 305
«Լ», (հայերեն այբուբենի տասներկուերորդ տառը), էջ 465
«Լազարյան Ավետարան», էջ 470
«Լիմի գրչության կենտրոն», էջ 617
«Խ», (հայերեն այբուբենի տասներեքերորդ տառը), էջ 699

Հատոր 5, 1979

«Խառաքատականքի գրչության կենտրոն» էջ 30-31
«Խոր Վիրապի դպրոց», էջ 84
«Խորանաշատի գրչության դպրոց», էջ 86
«Ծ», (հայերեն այբուբենի տասնչորսերորդ տառը), էջ 104
«Կ», (հայերեն այբուբենի տասնհինգերորդ տառը), էջ 148
«Կազմ» (ձեռագրի կամ գրքի կողերը), էջ 157
«Կազմող» (կազմարար), էջ 157
«Կապուսի դպրոց» (հայ գրչության կենտրոն), էջ 265
«Կոզմա» (հայ գրիչ և մանրանկարիչ), էջ 506
«Կտուց անապատի գրչության կենտրոն» էջ 671-672

Հատոր 6, 1980

«Հ», (հայերեն այբուբենի տասնվեցերորդ տառը), էջ 38
«Հակոբ Դրիմեցի», էջ 68
«Հաղպատի Ավետարան», էջ 82
«Հաղպատի գրադարան», էջ 83
«Հաղպատի դպրոց», էջ 83
«Հայերեն հնագույն թղթյա ձեռագիր», էջ 160
«Հայկական գիր» (հայոց գիր), էջ 173
«Հայրապետ» (հայ գրիչ և մանրանկարիչ), էջ 205
«Հառիճի դպրոց», (Ս. Խոդոյանի հեղինակակցությամբ), էջ 244
«Հերմոնի վանքի դպրոց», էջ 381
«Հովհաննավանքի գրչության կենտրոն», էջ 554-555
«Հովհաննես Արքաեղբայր», էջ 556-557
«Հովհաննես գրիչ», էջ 557
«Հովհաննես Մանկասարենց», էջ 563
«Հովհաննես Մեծոփեցի», էջ 564
«Հովհաննես Սանդղկավանցի», էջ 565
«Հռոփանոս» (հույն գրիչ) էջ 611
«Ձ», (հայերեն այբուբենի տասնյոթերորդ տառը), էջ 685

Հատոր 7, 1981

- «Ղ», (հայերեն այբուբենի տասնութերորդ տառը), էջ 6
«Ճ», (հայերեն այբուբենի տասնիններորդ տառը), էջ 56
«Մ», (հայերեն այբուբենի քսաներորդ տառը), էջ 108
«Մագադաթ», էջ 110-111
«Մադաքիա Ղրիմեցի», էջ 189
«Մաշկեվոր վանք», գրչության կենտրոն, (Թ. Հակոբյանի
հեղինակակցությամբ), էջ 260-261
«Մատենագիր», էջ 283
«Մեծփավանքի դպրոց», էջ 441-442
«Մեկնիչ», էջ 442
«Մեկնություն», էջ 442
«Մխիթար Սասնեցի», էջ 633
«Մշո ճառընտիր», էջ 659-660
«Մուղնու Ավետարան», էջ 697

Հատոր 8, 1982

- «Մովսես Երզնկացի», էջ 40
«Յ», (հայերեն այբուբենի քսանմեկերորդ տառը), էջ 103
«Ն», (հայերեն այբուբենի քսաներկուերորդ տառը), էջ 138
«Նարեկավանքի դպրոց», էջ 203
«Ներսես Մշեցի», էջ 254
«Նոտրգիր», էջ 348-349
«Շ», (հայերեն այբուբենի քսաներեքերորդ տառը), էջ 409
«Շղագիր», էջ 523
«Ո», (հայերեն այբուբենի քսանչորսերորդ տառը), էջ 606
«Չ», (հայերեն այբուբենի քսանհինգերորդ տառը), էջ 656

Հատոր 9, 1983

- «Պ», (հայերեն այբուբենի քսանվեցերորդ տառը), էջ 75
«Պահպանակ», էջ 99-100
«Ջ», (հայերեն այբուբենի քսանյոթերորդ տառը), էջ 467
«Ռ», (հայերեն այբուբենի քսանութերորդ տառը), էջ 555

Հատոր 10, 1984

- «Ս», (հայերեն այբուբենի քսանիններորդ տառը), էջ 105

«Մանահինի համալսարան», էջ 175
 «Մանահինի մատենադարան», էջ 175
 «Սարի վանքի դպրոց», էջ 230
 «Սև լեռների դպրոց», էջ 308
 «Սկևռա վանք», էջ 439
 «Սկզբնաթերթ», էջ 439
 «Սյունյաց վարդապետարան», էջ 477-478

Հատոր 11, 1985

«Սսի Մատենադարան», էջ 84
 «Վ», (հայերեն այբուբենի երեսուներորդ տառը), էջ 221
 «Վաղարշապատի դպրոց», էջ 251
 «Վայելչագրություն», (հեղինակակցությամբ Ա. Տեր-Գրիգորյանի),
 էջ 257
 «Վարդապետարան», բարձր դպրոց, էջ 324-325
 «Վերջնագարդ», էջ 417
 «Տ», (հայերեն այբուբենի երեսունմեկերորդ տառը), էջ 537
 «Տաթևի համալսարան», էջ 542
 «Տաթևի մատենադարան», էջ 543

Հատոր 12, 1986

«Բ», (հայերեն այբուբենի երեսուներկուերորդ տառը), էջ 135
 «Յ», (հայերեն այբուբենի երեսուներեքերորդ տառը), էջ 137
 «ՈԻ», (հայերեն այբուբենի երեսունչորսերորդ տառը), էջ 174
 «Փ», (հայերեն այբուբենի երեսունհինգերորդ տառը), էջ 296
 «Բ», (հայերեն այբուբենի երեսունվեցերորդ տառը), էջ 380
 «Բննիկոն», էջ 469-470
 «Օ», (հայերեն այբուբենի երեսունյոթերորդ տառը), էջ 507
 «Ֆ», (հայերեն այբուբենի երեսունութերորդ տառը), էջ 609

Ծանոթագրություն. Նշյալ 136 հոդվածների մեծ մասը վերահրատարակվել է քառահատոր «Հայկական համառոտ հանրագիտարանում» (Երևան, 1990, 1996, 1999, 2003):

**Գիտահանրամատչելի, տեղեկատվական
և այլ հրապարակումներ**

1. Հովհաննես Մանգասարենց գրիչը, «Սովետական Հայաստան», (ամսագիր), 1966, 10, Երևան, էջ 24-25:
2. Հայերեն ամենամեծ ձեռագիրը «Մշո տօնական» կամ «Մշո ճառընտիրը», «Հայրենիքի ձայն», 1968, 37, էջ 4-5:
3. Հայերեն մեծագույն ձեռագիրը «Մարմարա», 1968, 11 հոկտեմբեր, թիվ 8794, 12 հոկտեմբեր, թիվ 8795:
4. Մշո ճառընտիրը, «Սովետական Հայաստան» (ամսագիր) 1969, № 7, Երևան, էջ 20-21:
5. Դարերի խորքից, (Երևանյան ձեռագրեր), «Հայրենիքի ձայն», Երևան, 1971, հոկտեմբերի 27:
6. Մատենադարանի ձեռագրերի անը 1968-1970թթ. (Տեղեկատու), «Բանբեր Մատենադարանի», 10, Երևան 1971, էջ 484-487:
7. Նորքի դպրոցը, «Հայրենիքի ձայն», Երևան, 1971, հոկտեմբերի 27:
8. Կոզեռն գիտնականը Երևանում, «Հայրենիքի ձայն», Երևան 1971, հոկտեմբերի 27:
9. Գրիչ Երևանցի (Տերտեր Երևանցի), «Հայրենիքի ձայն», 5, 1972, էջ 7:
10. Գրախոսություն. «Հայկազյան հայագիտական հանդես» 1972, «Երիտասարդ հայ» 76, Բեյրութ, 1973 էջ 14:
11. Նվիրական ձեռագիրը, «Գրական թերթ», Երևան, 1973, հունիսի 15:
12. Արժեքավոր նոր ձեռագրեր, «Սովետական Հայաստան», (ամսագիր), 1, Երևան 1973, էջ 30:
13. Նվեր Մաշտոցյան Մատենադարանին, «Հայրենիքի ձայն», Երևան, 1974, փետրվարի 20 :
14. Մատենադարանի հայերեն 10670-րդ ձեռագիրը, «Հայրենիքի ձայն», Երևան, 1975, մայիսի 21:
15. Մատենադարանի ձեռագրերի անը 1974-1976 թթ. (տեղեկատու), «Բանբեր Մատենադարանի», 12, Երևան, 1977, էջ 334-337:
16. “Кнникон” Аняия Ширакаци - основополагающий памятник математики и естествознания средневековой Армении, “Тезисы документов-Конференция по истории средневековой письменности и книги”, Ереван, 1977, ст. 54.
17. Մատենադարան, «Ծիծեռնակ», 9, Երևան, 1978, 5, էջ 2:
18. Մեր Մայրենին , «Ծիծեռնակ», 10, Երևան, 1978:

19. Ի մեն՝ գեաւդաքաղաքէն Կումիրոյ, (ինչ է պատմում 770-ամյա մագաղայա պատառիկը), «Բանվոր», հոկտեմբերի 10, Լենինական, 1979:
20. Հագարամենին (Դավթի ժողովածուն), «Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք», 6-7, Երևան, 1981, թիվ 6-7, էջ 40-45:
21. Թուղթ՝ պատրաստված Անիում, «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 10, 1981, էջ 36:
22. Оружием знания, “Комсомолец” 111, Ереван, 1984, 13 сентября, N. 111.
23. Գաղիմ Մադանոցյամ, “Совет Эрманистан”, Երևան, 1984, Հոկտեմբեր 13:
24. Միջնադարյան Հայաստանի գիտակրթական առաջատար օջախը, «Սովետական Հայաստան» (օրաթերթ), Երևան, 1984, հոկտեմբերի 16:
25. Գլաձորի Համալսարանը, բուկլետ, հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, Երևան, 1984:
26. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, «Գրքերի աշխարհ», 1988, 25 դեկտեմբեր, էջ 5:
27. Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության չորրորդ գիրքը, «Հայաստան» օրաթերթ, Երևան, 1991, դեկտեմբերի 24:
28. Հայոց Միջնադարյան համալսարանը, «Հայաստան» օրաթերթ, Երևան, 1992 (151), սեպտեմբերի 25:
29. Ձեռագրագետը լուծում է դարերից եկող թյուրիմացությունը, (հարցազրույց), «Հայաստան», օրաթերթ, Երևան, 1992, հունվարի 4:
30. Վեհամոր Ավետարան «Ծեր» և «Պահապան», (հարցազրույց), «Հայաստանի Հանրապետություն», (օրաթերթ) Երևան, 1992, փետրվարի 1:
31. Библия Веамор, «Республика Армения», 1992, 26 февраля.
32. Մշո ճառընտիր, «Լուսավորիչ», 1994, Բ, ապրիլ:
33. Հայոց վարդապետարանները, «Լուսավորիչ» 1995, Չ տարի, սեպտեմբեր Ա, սեպտեմբեր Բ, էջ 3-4:
34. Խաժակ Սրբազանի նվերը Մատենադարանին, «Լուսավորիչ» 1995, փետրվար:
35. Հնագույն թուղթը և հայերեն թղթյա ձեռագիրը, «Լուսավորիչ», 1995, նոյեմբեր Ա, էջ 4:
36. Գիրքը, «Էջմիածին», 1995, Դ, էջ 185-187:

37. Ձեռագիր հուշարձանի երկրորդ կյանքը, «Լուսավորիչ», 1996, մարտ Բ, էջ 7:
38. Վերաթափում - «Վերակառուցմամբ», «Հայաստան», օրաթերթ, 1996, Երևան, 23, 24, 25, 26:
39. Ձեռագիր յուշարձանի երկրորդ կեանքը. (լոյս տեսաւ հայերէն հնագոյն թղթեայ ձեռագիրը լուսատիպ նմանահանութեամբ,), «Միոն», 4.5-6, Երուսաղեմ, 1996, ապրիլ-մայիս, յունիս, էջ 198-201:
40. Մատենադարան, ձեռագիր թիւ 2679, «Ազդակ», 1997, 7 ապրիլ, էջ 5:

Թարգմանություն

Եպիֆանով Պ.Պ., Ֆյոդորով Ի. Ա., ՍՍՌՄ պատմություն ուսումնական ձեռնարկ միջնակարգ դպրոցների 9-10-րդ դասարանների համար, (թարգմ. ռուսերենից Ա. Ս. Մաթևոսյան), Երևան, 1964, 682 էջ:

Ա. Մաթևոսյանի խմբագրությամբ հրատարակված աշխատություններ

1. Լ. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, (մասն երրորդ 1481-1500), Երևան, 1967 (լրացումների և ցանկերի կազմումը Ա. Մաթևոսյանի) (տե՛ս «երկու խոսք» էջ 6), 713 էջ:
2. Ստ. արքեպ. Յովակիմեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Նիկոմիդիոյ եւ շրջակայից, 1903, Վենետիկ, 1969, 91 էջ:
3. Սմբատ Տեր-Ավետիսյան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի, (հատոր Ա), Վիեննա, 1970, (Օ. Եգանյանի, Ա. Չեյթունյանի հետ համատեղ), 926 էջ:
4. Հ. Հակոբյան, Վասպուրականի մանրանկարչություն, (ալբոմ), (Վ. Ղազարյանի հետ համատեղ), Երևան, 1978, 272 էջ:
5. Э. Корхмазян, Армянская миниатюра Крыма (XIV-XVII вв.), Ереван, 1978, 133 с.
6. Վ. Հակոբյան, Ա. Հոհաննիսյան, Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.) հատոր Բ,), Երևան, 1978, 941 էջ:
7. Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ (1641-1660 թթ.), հատոր Գ, Երևան, 1984, 1016 էջ:
8. Կ. Բակշի, Սուրբ Ղազարի հարությունը, (Վավերապատում, նովել, մեկնություն) Երևան, 1996, 266 էջ:
9. Ա. Գեորգեան, Հայ մանրանկարիչներ, մատենագիտութիւն IX-XIX դդ., Գահիրէ, 1998, 882 էջ:

Քարտեզներ

Հայ գրչության կենտրոնները (Հայաստանը և հարևան երկրները), Մատենադարանի ցուցասրահ,

Հայ գրչության կենտրոնները (Եվրասիա և Աֆրիկայի հյուսիսը), Մատենադարանի ցուցասրահ,

ԵՊՀ տնտ. աշխարհագրության ամբիոնի համար՝ «Հայաստանի բնակչությունը և մշակույթը»՝

ա. Հայ գրերի սկիզբն ու տարածումը.

բ. Հայ գրչության կենտրոնները.

գ. Հայ միջնադարյան դպրոցները.

դ. Հայ ձեռագրական սկիզբները:

Կազմել է՝

Հայերեն ձեռագրերի Համահավաք ցուցակ (ըստ ժամանակագրության), գրչության վայրերի և գրիչների ցանկերով (նույն նպատակով կազմած քարտարանի հիման վրա), շուրջ 35 հազար քարտ:

Շտեմարան Հայերեն ձեռագրերի (համակարգչային համահավաք ցանկ՝ 1993-1995 թթ.):

Գլաձորի Համալսարանի Պատմության թանգարանի ցուցադրությունը, 1984 թ.:

Արտաշես Մաթևոսյանի մասին

«Ս. Սահակ-Մեսրոպ» շքանշան ձեռագրագետ Արտաշես Մաթևոսյանին, «Հայք», 1997, 25 մարտ:

Բազրատ արեղա Գալստանյան, Թարգմանչաց ժառանգը, «Էջմիածին», 1997, Բ-Գ, էջ 180-181:

Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 3, Երևան, 1999, էջ 518:

Վախճանվեց Արտաշես Մաթևոսյանը, «Ազգ», Երևան, 2004, 6 փետրվար, էջ 8:

Վ. Դևրիկյան, Կյանքից հեռացավ հայ ձեռագրագիտության նահապետը, «Էջմիածին», 2004, Բ-Գ, էջ 187-188:

Կ. Մաթևոսյան, Որպես մի թարունի և գրիչ, (Արտաշես Մաթևոսյան), «Հայ արվեստ», Երևան, 2004, 1, էջ 36-37.

Արտաշես Մաթևոսյան (մահագրական), Հայկազեան հայագիտական հանդես, Պեյրուրթ, 2004, (թիվ 24), էջ 401-404:

Ով ով է, հայեր, կենսագրական հանրագիտարան, հ. 2, Երևան, 2007, էջ 13:

Հայ գրատպություն և գրքարվեստ, հանրագիտարան, Երևան, 2015, էջ 673-674:

Լ. Ազրոյան, Անվանի աղբյուրագետն ու ձեռագրագետը, «Դարձ ի շրջանս յուր», Երևան, 2018, էջ 104-111:

К. Бахши, Рукопись из ящика стола, (О соотр. Матенадарана арменоведе А. Матевосяне), Новое время, 1999, 16 ноябр.

К. Бахши, Из монастыря – о любви – (Арташес Матевосян: Рукорись из ящика стола), Ереван, 2000, ст. 86-101, 107.

In memorium Artases Matevosyan (1922-2004), “Revue des études Arméniennes”, Tome 29, Paris 2003-2004, p.1-7.

Տե՛ս նաև համացանցում՝ Արտաշես Մաթևոսյան (հայագետ) հոդվածը «Վիքիպեդիա» ազատ հանրագիտարանում:

Կազմեց՝ Գոհար Ղազարյանը
Մատենադարան

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿԵՐ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐ ԵՎ ՏՈՀՄԱՆՈՒՆԵՐ

- Աբաս Չորափորեցի 102
Աբաս նկարիչ 191
Աբգարյան Գևորգ 133
Աբեղյան Մանուկ 29, 32, 44, 47, 54,
93, 126, 261, 268, 269, 282, 284,
474-476
Աբյուդենոս 354, 355, 359-363
Աբրահամ Եփեսացի 133
Աբրահամ Մամիկոնեից եպս. 133
Աբրահամ նահապետ 358, 366, 372,
386
Աբրահամյան Աշոտ (լեզվաբան) 44
Աբրահամյան Աշոտ (պատմաբան)
44, 53, 54, 138
Ագաթանգեղոս 101, 287-291, 421
Ադամ նախահայր 33, 300, 304, 320,
327-329, 343, 353, 373, 374, 408
Ազարյան Լևոն 202
Աթանաս Ալեքսանդրացի 70, 124,
133
Աթանաս Տարոնացի 124, 327, 343,
412, 421-423
Ալադին ամիրա 140
Ալեքսանդր Մամեա կայսր 339, 343
Ալիշան Ղևոնդ 33-35, 87, 129, 137,
302-310, 372, 402
Ալպոյանյան Արշակ 87, 483, 487
Ալիկյան Ներսես 29, 31, 44, 52, 87,
262-265, 287, 291, 297
Ակյուղաս թարգմանիչ 423
Ադայան Էդուարդ 43
Ադրայան Նիկոլ 345, 346, 349, 352,
410
Աճառյան Հրայր 43, 47, 52, 263, 426
Ամբակում 142, 147
Անանիա Շիրակացի 10, 11, 16, 35-
37, 102, 106, 124, 338, 341, 389,
392, 398, 465-484
Անանիա Մանահնեցի 429
Անաստաս Ակոռեցի կաթողիկոս
102, 393, 424, 466, 474
Անաստաս կայսր 104
Անդրեաս Բյուզանդացի 70, 124,
303, 336, 338-343, 379-391
Անտոն Անապատական 133
Աշճյանի Մեսրոպ արքեպիսկոպոս
14
Աշոտ իշխան (9-րդ դ.) 108
Աշոտ քհ. ստացող 85
Ապողինար 124
Աջբան երեց 198
Առաքել Հաղբատեցի 492, 494
Առաքել հայր Գևորգ Սկևռացու 226
Ասպահանշահ տանուտեր 83
Աստվածատուր գրիչ (1455) 60
Աստվածատուր գրիչ (1201) 144
Աստվածատուր ստացող Մշո Ճառ-
ընտիրի 137, 139, 140, 142, 146,
147, 151
Ասիա իշխանուհի կին Գրիգորի
183-186, 188, 189
Ավագ Չաքարյան 181
Ավագ թաբունապետ 494
Ավետիս գրիչ (1272) 63, 116, 209
Ավետիս Հաղբատեցի 494
Ավետիս քհ. եղբայր
Աստվածատուրի 142, 146
Ատոմ Անձևացյալ իշխան 125
Ատոմ տանուտեր 83
Արա Գեղեցիկ 387
Արամ նահապետ 346, 347, 366, 387,
388
Արևշատյան Սեն 14, 38
Արիոս 124
Արիստակես (Ըղբստագես) 198

Արիստակես (հռետոր) գրիչ 53, 56,
59, 204

Արիստակես Լաստիվերցի 110

Արիստիդես 124

Արիստոտել 124, 491

Արծրունիներ 106, 320, 327

Արկադեոս կայսր 343

Արձան 409

Արշակունիներ 107, 289, 350, 370,
414, 425

Արտավազդ Մազազունյաց իշխան
125

Բաբայան Նիկողայ 13

Բագրատունիներ 106, 346

Բագմավեպ 354, 355, 359-363

Բակուրան իշխան 206

Բաղդասարյան Էդուարդ 13

Բաղդասարյան Պապիկ 13

Բարթիկյան Հրաչ 447

Բարսեղ (գրչության ուսուցիչ) 60

Բարսեղ եղբայր Վարդան գրչի 135,
142, 143

Բարսեղ Կեսարացի 102, 201,
242, 243

Բարսեղ վրդ. (Սկևռա) 208

Բերոս 354, 355, 359-363

Բինեաթ 199

Բոեցիոս 469

Բուշխաուզեն Հայդե 14

Բուշխաուզեն Հելմուտ 14

Գաբրիել գրիչ (1536) 134

Գագիկ Արծրունի 323, 325, 326

Գագիկ Բ Բագրատունի 239

Գարդիաուզեն Վ. 44

Գարեգին Ա կաթողիկոս 12

Գևորգ Գառնեցի կաթողիկոս 108

Գևորգ գրիչ (Կիլիկիա) 62, 207

Գևորգ Դ կաթողիկոս 120

Գևորգ Լամբրոնացի 62

Գևորգ Մանկիկ գրիչ 85

Գևորգ Սկևռացի 26, 28, 53, 56, 77,
80, 112, 132, 204, 212-238, 252-
257

Գևորգյան-Ճուղուրյանց Բ. 314, 319,
382

Գյումուշխանեցի Մանվել 199

Գրիգոր Ակոռեցի գրիչ 189

Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոս
136, 490

Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոս 206,
207

Գրիգոր Աստվածաբան 491

Գրիգոր Արցախեցի նկարիչ 25, 186-
194

Գրիգոր գրիչ, ծաղկող (1173) 204,
205, 248

Գրիգոր գրիչ (1230) 60

Գրիգոր Դալիր 441, 445

Գրիգոր իշխան որդի Դովի 164, 181-
186, 189

Գրիգոր Լուսավորիչ 97, 98, 124, 129,
133, 242, 288-290, 297, 325, 350,
413-417

Գրիգոր Խյաթեցի 8, 14, 72, 77, 109,
136, 500

Գրիգոր ծաղկող (1232) 25, 159, 164,
168, 187, 188, 193

Գրիգոր Կարնեցի գրիչ (1230) 169,
171, 172, 173

Գրիգոր Մագիստրոս 36, 37, 125,
465-484

Գրիգոր Մուրղանեցի գրիչ 62, 170-
174, 176, 191

Գրիգոր Նարեկացի 109, 110,
126, 205, 248, 249, 351

Գրիգոր Նյուսացի 124, 491

Գրիգոր որդի Աբասի 486

Գրիգոր Սկևռայցի վրդ. 204, 226

Գրիգոր Սսեցի գրիչ 62, 173

Գրիգոր Սքանչելագործ 124

Գրիգոր վրդ. (Սկևռա) 208

Գրիգոր Տաթևացի 8, 39, 53, 56, 58,
59, 204, 488, 498, 499

Գրիգոր Տղա կաթողիկոս 205

Գրիգոր րաբունապետ (Բջնի) 493
 Գրիշա Հովհաննիսյան 6
 Գուշակյան Թորգոմ 153
 Գուտշմիտ Ա. 389
 Գուրջիբեկ տանուտեր 83

 Դանիել Աղթամարցի գրիչ 320-322
 Դանիել ասորի եպիսկոպոս 30, 45, 46, 266-269
 Դավիթ Անհաղթ 133, 470, 486
 Դավիթ Արամուսեցի 105
 Դավիթ Գետկեցի 493, 493
 Դավիթ երեց Մամիկոնյան 100
 Դավիթ թարգման Տարոնացի 102
 Դավիթ Հարքացի 124
 Դավիթ Հյուպատոս 104
 Դավիթ րաբունապետ 488, 493
 Դավիթ քհ. (981) 24, 70, 71, 121, 123-127, 334-336
 Դարեհ թագավոր 368
 Դեղեյան Ժերար 14
 Դիոկղեսիանոս կայսր 341
 Դիոնիսիոս Արիսպագացի 491
 Դիոնիսիոս Թրակացի 49, 54
 Դորոթեոս 93
 Դոփ (Դոփյաններ) 181, 183, 184, 189
 Դրամբյան Իրինա 26, 202
 Դուրյան Եղիշե 54
 Դուրնովո Լիդիա 65, 138, 202, 244, 245, 250

 Եղրայրիկ վանահայր Բելխենց վանքի 174, 175
 Եզնիկ Կողբացի 97, 297
 Եղիշե 91, 92, 100, 115, 124, 133, 317
 Եպիփան Կիպրացի 124, 337, 403, 404, 412, 422
 Եսայի եպիսկոպոս Առաքելոց վանքի 140, 142, 154, 157
 Եսայի Մգրաբյան 335
 Եսայի Նշեցի 8, 39, 53, 56, 62, 488-500
 Եվնոմիոս 124

Եվսեբիոս Կեսարացի 64, 124, 164, 336, 339, 356, 358, 354, 371, 378
 Երեմիա Տեկանց 34
 Երեմյան Սուրեն 392
 Եփրեմ Խուրի Ասորի 124
 Եփրեմ Սեթյան 335-338

 Չաբել թագուհի 197, 241
 Չարբհանայան Գարեգին 474
 Չաքարե ամիրսպասալար 139, 178
 Չաքարիա Չազեցի կաթողիկոս 133
 Չաքարիա Սարկավազ 85
 Չաքարյան Լիլիթ 169
 Չեյթունյան Անդրանիկ 13
 Չենոբ Գլակ 124, 338
 Չենոն կայսր 34, 300, 304, 312, 321, 327-329, 340, 343, 356, 391
 Չորավար իշխան 206

 Թադևոս առաքյալ 177
 Թագուհի կին Հերթում Սևաստոսի 206
 Թաթևոս երեց Երևանցի 198
 Թաթուլ (աշակերտ Մաշտոցի) 126
 Թեոդորոս վարժապետ 154
 Թոմսոն Ռ. 297
 Թովմա Արծրունի 33, 300-320, 343, 351, 378, 402, 436
 Թովմա Մեծոփեցի 56, 490, 499
 Թորոս Տարոնացի 191
 Թորոս Ա իշխան 238, 239
 Թորոս Բ իշխան 238
 Թորոս Ռոսլին 23, 66, 196, 201, 202, 255, 257
 Թորոս փիլիսոփա 62
 Թորոս քհ. ստացող 217

 Իգնատիոս Հռոմոսցի 191
 Իգնատիոս վրդ. 133
 Իգմայրովա Տատյանա 9
 Իսաբեկյան Էդվարդ 14
 Իսիդոր 469
 Իսկենտեր դպիր 198, 200

Իսրայել (Հայսմավուրքի խմբագիր) 136
 Իվանե Չաքարյան 178
 Իվանե (հայր Հովհ. Որոտնեցու) 497

 Լանգլուա Վիկտոր 309
 Լենկ-Թեմուր 82
 Լևոն Բ (I) թագավոր 240, 241
 Լևոն Գ (II) թագավոր 195, 210, 213, 241, 247
 Լևոն դպիր գրիչ 112
 Լևոնյան Գարեգին 52, 138, 150
 Լուսիկ (Ա. Մաթևոսյանի մայրը) 5

 Խաղ 177
 Խաժակյան Լ. 122
 Խաչատուր քհ. (գրչության ուսուցիչ) 60
 Խաչատուր ստացող 215
 Խաչիկ հայր Հովհաննեսի 168
 Խաչիկյան Լևոն 6, 14, 19, 20, 113
 Խաչատրյան Ժորես 14
 Խորեն Ստեփանե 308, 309, 349, 411
 Խուդաբրաշի տանուտեր 83

 Կարապետ Բագրատունի արքեպս. 120
 Կարապետ նորոգող 83
 Կարապետ Տոսպեցի 493
 Կարապետ քհ. (դպրության ուսուցիչ) 60
 Կարենյանց Հակոբ 308
 Կեռան թագուհի 63, 116, 191, 209, 229
 Կիպրիանոս 164
 Կիրակոս Աղբեցի վրդ. 129, 130
 Կիրակոս Բանասեր 490
 Կիրակոս Գանձակեցի 169, 429
 Կիրակոս Երզնկացի 58, 494
 Կիրակոս (Հայսմավուրքի խմբագիր) 136
 Կիրակոս վրդ. (1113) 62
 Կյուրեղ Աղեքսանդրացի 104, 124
 Կյուրեղ Երուսաղեմացի 124

Կյուրիոն ռաբունապետ 493
 Կոզմա գրիչ 66, 144, 152, 153, 173
 Կոնիբեր Ֆ. 338
 Կոստանդին գրիչ (կիլիկիա) 204, 207
 Կոստանդին Պալլ 241
 Կոստանդին Ուռհայեցի գրիչ 173
 Կոստանյանց Կարապետ 474
 Կորխմազյան Էմմա 13
 Կորյուն 11, 28, 31, 32, 45, 47, 51, 54, 92, 100, 261-266, 288-298, 321, 409

 Հաբել 266, 267, 273
 Հակոբ Ասպիսրնկացի 499
 Հակոբ գրիչ (գրչության ջատագով) 74
 Հակոբ կր., շիրքոն տվող 78
 Հակոբ Կարենյանց 308
 Հակոբ Ղրիմեցի 56, 204
 Հակոբ Սսեցի 28, 197, 242
 Հակոբ վրդ. (գրչության ուսուցիչ) 60
 Հակոբյան Հրավարդ 13
 Հակոբյան Վազգեն 21
 Համազասպ Մամիկոնյան 102
 Հայկ նահապետ 365, 387, 388
 Հասան Խաչենցի իշխան 178-181
 Հասրաթյան Մորուս 14
 Հարություն (Ա. Մաթևոսյանի պապի հայրը) 5
 Հարությունյան Բաբկեն 400
 Հարությունյան Ի. 44, 52
 Հացունի Վարդան 87, 213
 Հեթում Ա թագավոր 23, 241
 Հեթում Բ թագավոր 26, 27, 112, 195-197, 202, 203, 209-212, 215-257
 Հեթում Սևաստոս 206
 Հերակլ (Հերակլ) կայսր 340-343
 Հիպոդիոտոս Բոստրացի 339, 342, 370, 380, 394, 443
 Հովասափ նկարիչ 209
 Հովհան Դամասկացի 497
 Հովհան Եկեղեցացի 55, 409
 Հովհան Որոտնեցի 488, 497-499
 Հովհան Օձնեցի 106, 124, 182

- Հովհաննես ավետարանիչ 74, 103,
 Հովհաննես Արմիշեցի 494
 Հովհաննես Արքաեղբայր 62, 212,
 213, 228, 494
 Հովհաննես գրիչ (1201) 143
 Հովհաննես գրիչ (14-րդ դ.) 59
 Հովհաննես գրիչ (1671) 329, 330
 Հովհաննես գրիչ, ծաղկող 73
 Հովհաննես Դրասխանակերտցի 36,
 309, 427, 428, 466
 Հովհաննես Երզնկացի 53, 55, 56,
 211
 Հովհաննես Խաչենցի վրդ. 178-180,
 186
 Հովհաննես ծաղկող 65
 Հովհաննես ծեր (առաջնորդ Ս.
 Կարապետի) 143, 144
 Հովհաննես Ծործորեցի 495
 Հովհաննես Մանգասարենց 8
 Հովհաննես Մանդակունի 124
 Հովհաննես Միջնաղբերացի 152
 Հովհաննես Մուրադյան վրդ. 131
 Հովհաննես Ոսկերեքան 124
 Հովհաննես Սանդղկավանեցի 8, 22
 Հովհաննես Սարկավազ 429, 486
 Հովհաննես որդի Գիշի 334, 448
 Հովհաննես քհ. (Դանջանի) 140
 Հովհաննես քհ. ստացող (1232) 159,
 168
 Հովհաննես Քոնեցի 495
 Հովհաննես Օրբել 493
 Հովհաննիսյան Աշոտ 21
 Հովսեփ գրիչ (Կիլիկիա) 116, 204
 Հովսեփ Պաղնեցի 55
 Հովսեփյան Գարեգին 19, 48, 52, 57,
 64, 66, 70, 87, 105, 120, 129, 134,
 137, 141, 145, 243, 243-245, 495
 Հռիփսիմե մայր Աստվածատուրի
 137, 142
 Հռոփանոս գրիչ 54, 90,
 Հրանտ Ք. Արմեն 317, 319, 346
 Հուլիոս Կեսար 344
 Հուսիկ գրիչ 204
 Դազար վրդ. (1201) 144
 Դազար Փարպեցի 84, 97, 101, 102,
 317, 421
 Դազար Զիլեցի 199
 Դազարյան Արմենակ 13
 Դազարոսյան Արփենիկ 14, 21, 31
 Դարիքյան Ա. 44
 Դաֆադարյան Կարո 48, 52, 54
 Դևոնդ Երեց 106, 338, 409, 425
 Դուկաս ավետարանիչ 74, 103
 Դուկաս գրիչ (981) 70, 121, 125, 126,
 334-337
 Մաթևոս (Ա. Մաթևոսյանի պապը) 5
 Մաթևոսյան Արտաշես 5-39
 Մալխասյանց Ստեփանոս 93, 315-
 319, 349, 373, 410
 Մահե Ժան-Պիեր 14
 Մամբրե Վերծանող
 Մանն սրբուհի 143
 Մանվել քհ. 71
 Մամբան իշխանուհի 181
 Մաշտոց Եղիվարդեցի 109
 Մառ Նիկողայոս 389
 Մատթեոս ավետարանիչ 74, 103
 Մատթեոս Կիլիկեցի 489
 Մատթեոս Ջուղայեցի 38, 496
 Մատթեոս Ուռնայեցի 110
 Մար Աբաս Կատինա 374
 Մարաբյան Սեդա (Ա. Մաթևոսյանի
 կինը) 6
 Մարգարե մանրանկարիչ 174, 180,
 190
 Մարկոս ավետարանիչ 74
 Մարկվարտ Յ. 44
 Մարտիրոսյան Պարույր 13
 Մարցիանոս Կապելլա 469
 Մելքոնյան Երվանդ 14
 Մեննիշյան Գ. 44
 Մեսրոպ Մաշտոց 17, 30, 31, 34, 43-
 50, 54, 55, 61, 84, 90, 92, 100,
 195, 262-278, 288-298, 318, 409,
 410, 485
 Մինաս կաթողիկոս Կիլիկիո 197

Մխիթար Այրիվանեցի 429
 Մխիթար Ապարանցի 429
 Մխիթար Գոշ 486
 Մխիթար եպս. (Սկևռա) 208
 Մխիթար Սասնեցի 494, 500
 Մխիթար տանուտեր 83
 Մխիթարիչ Գետկեցի գրիչ 173
 Մկրտիչ Թեղենացի 494
 Մկրտիչ (Մխիթար Սասնեցու սան) 494
 Մկրտիչ Էմին 308, 309
 Մյուլլեր Ֆ. 44
 Մնացականյան Ասատուր 13, 14, 18, 64
 Մոմիկ 191, 489
 Մովսես (Ա. Մաթևոսյանի պապի պապը) 5
 Մովսես (Ա. Մաթևոսյանի պապի եղբայրը) 5
 Մովսես Երզնկացի 229, 230
 Մովսես Խորենացի 11, 32, 33, 35, 39, 46, 47, 55, 93, 94, 101, 124, 269, 272, 297, 299-437, 471
 Մովսես Կաղանկատվացի 177, 426
 Մովսես մարգարե 277, 362, 368, 376, 377
 Մովսես Սյունյաց եպս. 104
 Մովսիսյան Ս. 87
 Մուշե Տարոնացի 278
 Մուրադյան Հակոբ 35
 Մուրադյան Պարույր 32

 Յակոբ - տե՛ս Հակոբ
 Յովհաննես - տե՛ս Հովհաննես
 Յուզբաշյան Կարեն 31, 32
 Յոհան գրիչ 32

 Ներսէս Կամսարական 102
 Ներսէս Գ կաթողիկոս 95
 Ներսէս Լամբրոնացի 109, 204-208, 248, 319, 330
 Ներսէս Շնորհալի 204-207
 Ներսէս Մշեցի 38, 487-489, 499
 Ներսէս Տարոնացի 495

Նիկողոսկայա Ն. 187
 Նինո 357-359, 365, 366, 372
 Նոմիոս 124
 Նոյ 394, 396, 401, 320, 374, 380, 383, 392, 433
 Նորայր Բյուզանդացի 264, 314, 319, 325, 410
 Նորդենֆալկ Կ. 64

 Շահանդուխտ իշխանուհի 203
 Շամիրամ 357-359, 365, 386, 451
 Շապուհ Բագրատունի 106

 Ողիմպիանոս 492
 Ոսկյան Համազասպ 129
 Որոգինես 124, 405-409, 411

 Չամչյան Միքայել 44, 87
 Չոպանյան Արշակ 346
 Չորտուանել Մամիկոնյան 129, 134
 Չուգասզյան Լևոն 193

 Պարսամ գրիչ 117
 Պարույր Սևակ 14
 Պալյան Խորեն 14
 Պապա Ալեքսանդրացի 397, 433
 Պասիկրատես 98
 Պետրոս Ալեքսանդրացի 124
 Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոս 36, 466, 467, 472-474, 480
 Պետրոս գրիչ (Սկևռա) 208
 Պետրոս Սյունեցի 124
 Պետրոսյան Արթուր 24
 Պետրոսյան Գ. 37, 475-479
 Պողարյան Նորայր 319
 Պողոս առաքյալ 246
 Պողոս Կիլիկեցի 191
 Պողոքսոն 124
 Պորփյուր 393
 Պռոշյաններ 489, 496
 Պտղոմեոս 397, 400
 Պրոկղ եպս. 124

- Ջահուկյան Գևորգ 56
 Ռընու Շարլ 14
 Ռատակես միայնակյաց 143
 Ռուբեն Ա իշխան 239
 Ռուբեն սպարապետ 116
 Ռուբեն-եղ-դին 138, 139, 153
- Սալահեդդին 116
 Սահակ Բագրատունի 94, 101, 300, 317, 324, 345, 352, 353, 371, 418, 431
 Սահակ Գ Ձորափորեցի կաթողիկոս 133
 Սահակ Պարթև կաթողիկոս 30, 46, 49, 61, 84, 97, 201, 242, 266-275, 295, 298, 316-318, 409, 410, 485
 Սահակ Վանանդեցի գրիչ 85, 107, 108
 Սահակ տիրացու կազմող 130
 Սայաթ-Նովա 14
 Սահակ Անեցի քհ. 180, 190, 429
 Սամվել Անեցի 303, 312, 344, 438
 Սամվել գրիչ (Կիլիկիա) 204, 207
 Սարգիս Ապրակունեցի 488
 Սարգիս առաջնորդ Ավագ վանքի 143, 144
 Սարգիս Բասենցի 85
 Սարգիս երեց (1490) 83
 Սարգիս Չաքարյան 178
 Սարգիս քհ. թուղթ կոկող 72
 Սարգիս քհ. ստացող (1223) 179-180, 189
 Սարգիսյան Բարսեղ 44, 133, 134, 137, 141, 297, 338-344, 381-390, 405
 Սարգիսյան Ներսես 134
 Սարգսյան Աշոտ 428
 Սարգսյան Գագիկ 34
 Սարո (Ա. Մաթևոսյանի հորեղբայրը) 5
 Սերետոս 133, 309, 338, 389, 425
 Սեդրեստրոս 102
 Սևակ Գ. 43
 Սևերիոս 124
- Սիմեոն Ապարանցի 286, 335
 Սիմեոն գրիչ (999) 71, 78
 Սիմեոն գրիչ (1292) 58, 66
 Սիմեոն Եղվարդեցի 499
 Սիմեոն Ռշտունցի 497
 Սիմեոն վրդ. 209
 Սիմոն (Ա. Մաթևոսյանի հայրը) 5
 Սմբատ Բագրատունի (9-րդ դ.) 108
 Սմբատյան Շավարշ 13
 Սյունեցիներ 106
 Սոկոնդ Խմաստասեր 124
 Սոկրատ Սքուաստիկոս 98, 102
 Սողոմոն Մաքենացի 106, 134, 135, 139
 Սոսթենես գրիչ 175
 Ստեփանն իշխան 240
 Ստեփանոս Ալուզ իշխան 321, 441
 Ստեփանոս Առնջեցի 69
 Ստեփանոս Գոյներերիցանց 62, 216-222, 234-236
 Ստեփանոս գրիչ (893) 109
 Ստեփանոս գրիչ (1464) 72
 Ստեփանոս գրիչ (1282) 488
 Ստեփանոս գրիչ (Սկևռա) 219-221
 Ստեփանոս Երզնկացի գրիչ 173
 Ստեփանոս Իրիցորդի 209, 215-222,
 Ստեփանոս ծաղկող Մշո Ճառ-ընտիրի 25, 69, 142, 146-151
 Ստեփանոս Կաղզվանեցի 115
 Ստեփանոս Յակոբցի 206
 Ստեփանոս Մենեֆցի 217
 Ստեփանոս Սկևռացի գրիչ 28, 214-222, 225, 237
 Ստեփանոս Սյունեցի 98, 103, 105, 187
 Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկ 93, 110, 303, 424
 Ստեփանոս Տարսայիճ 493
 Ստեփանոս Քերթոլ 104
 Ստեփանոս քհ. (Դանջանի) 140
 Ստեփանոս Օրբելյան 65, 93, 139, 320, 493
 Սուքիաս (գրչության ուսուցիչ) 60

Վազգեն Ա կաթողիկոս 9
 Վախտանգ իշխան Արցախի 177, 180
 Վահան Ամատունի 324
 Վահան Մամիկոնյան 97, 102
 Վահիրճ 273
 Վահրամ Բաբունի 210, 211, 253
 Վաղինակ իշխան Սյունիքի 278
 Վայտենքերզ Յոզեֆ 22
 Վան Էսքրուկի Միշել 14
 Վան Լինտ Թեո Մարտեն 22
 Վանական Վարդապետ 486
 Վասակ Սյունի 317
 Վասիլ գրիչ (1642) 103
 Վասիլ Ուրիայեցի գրիչ 173
 Վասուս 137, 142
 Վարդ Վանանդեցի 108
 Վարդան Արևելցի 53, 56, 226, 404, 430
 Վարդան Բաղիշեցի 83
 Վարդան Կիլիկեցի 494
 Վարդան գրիչ Մշո Ճառնտիրի 128, 135, 137, 139, 140, 142, 149, 151, 153
 Վարդան Մամիկոնյան 100, 317
 Վարդան տանուտեր 83
 Վարդան քհ. ստացող 80
 Վարդապետ քհ. (Դանջանի) 140
 Վարոս (աշակերտ Մաշտոցի) 126
 Վռամշապուհ թագավոր 30, 31, 46, 84, 264, 275, 276, 292, 298
 Վրթանես Քերթով 124
 Տաղավարյան Ն. 44
 Տանատ քհ. 125
 Տաշյան Հակոբոս 52, 120
 Տարսայիճ իշխան 184
 Տեր-Մկրտչյան Գալուստ 120, 309-319, 349, 375
 Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ 201
 Տեր-Ներսեսյան Սիրարփի 14, 68, 172, 191, 193
 Տեր-Պետրոսյան Լևոն 297
 Տերյան Աբրահամ 32

Տիգրան Հոնենց 174
 Տիմոթեոս Կուզ 124
 Տիմոթեոս վրդ. 125
 Տիրայր Խորձենացի 278
 Տիրանուն կազմող 78
 Տիրացու գրիչ (1232) 25, 163, 168, 171, 174, 188
 Տիրացու գրիչ (Անի) 174, 175
 Տիրատուր Կիլիկեցի 191, 488, 496, 499
 Տիրոց Բագրատունի 317, 317
 Տյուքիկոս 481
 Տրդատ Մեծ թագավոր 35, 289, 317, 372, 378, 392, 400, 413-417, 433

Ցայ-Լու 121

Ուլուբաբյան Բագրատ 186
 Ուխտանես 426, 427
 Ումեկյաններ 169
 Ուտին Բեռնար 14

Փավստոս Բուզանդ 92, 101
 Փիլիպոս (մարմար տվող) 72
 Փիլոն Եբրայեցի 124
 Փիլոն Տիրակացի 98, 102, 447

Քառասունք 79
 Քասունի Երվանդ 346
 Քոչարյան Հրայր 13
 Քյոշկերյան Արմինե 13
 Քրիստոս 45, 69, 98, 104, 135, 137, 198, 209, 272, 289, 296, 375-377, 398, 415, 436

Օգսենդ հսկող 208
 Օղերոզգե Դ. 45
 Օհանյան Էդիկ 13
 Օշին իշխան 203
 Օրմանյան Մաղափա պատրիարք 87, 237, 254, 375
 Օրբելյաններ 183, 489, 496

Ֆնտգլյան Գ. 44, 261, 282, 284

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Ագարակ 13
 Ագուլիս 329
 Ադանա 198, 201
 Աթենք 483, 488, 489
 Ալեքսանդրիա 371, 403, 483
 Ախալցխա 120, 335
 Ախուրյան 126
 Ակների վանք 209, 494
 Ակոռի 206
 Աղբերք վանք (տե՛ս նաև Գլաձոր) 38
 Աղթամար 312, 320
 Աղվանք 68, 95, 180, 296
 Ամիդ 116
 Այրարատյան աշխարհ (Այրարատ)
 69, 191, 206, 289, 494, 289
 Այրիձոր 494
 Այրիվանք 499
 Անավարզա (Անարզաբա) 238, 240
 Անդուլ անապատ 209
 Անթիլիսսա 19
 Անի 8, 23, 32, 71, 79, 81, 122, 174,
 175, 177, 486
 Անձնապատ 199
 Անտիոք 213, 240, 371, 483, 371, 473
 Աշտարակ 5, 13
 Աշտիշատ 409
 Ապրակունյաց վանք 497
 Առաքելոց վանք Մշո 69, 128, 131,
 134, 136, 138, 140-142, 152, 155,
 157, 486, 495
 Առնջուց վանք 69
 Ասկուռաս բերդ 240
 Ավագ վանք Երզնկայի 24, 142-145,
 149, 150, 182
 Ավարայր 350
 Ատրպատական 191, 494
 Արագածոտն 324
 Արաքս (Երասխ) 126, 433
 Արգելան 499
 Արգինա 125, 126, 177
 Արևելյան Հայաստան 5, 191
 Արևմտյան Հայաստան 191
 Արթիկ 5
 Արծկե 140, 142
 Արշարունիք 84, 85, 96, 126, 177
 Արջոառիճ 180
 Արտազ 495
 Արտաշատ 288
 Արցախ 25, 158, 177, 194
 Արուճ 5, 6, 12, 65
 Արքակաղին 217
 Աֆրիկա 18
 Բաբերդ 139, 140, 142, 151
 Բաբելոն 357, 369
 Բագրևանդ 122, 177
 Բաղաբերդ 95
 Բաղդադ 121
 Բաղեշ 120
 Բասեն 85, 138
 Բարձր Հայք 126
 Բարձրբերդ 229
 Բարջանջ գյուղ 153, 185
 Բեխենց վանք 23, 174, 175
 Բերկրի 69
 Բղենո Նորավանք 64
 Բյուզանդիա 104, 112
 Բոլնիս Խաչեն 13
 Բջնի 493
 Բուստ գյուղ 81
 Գանձակ 203
 Գանձասար 26, 71, 191
 Գարդման 158
 Գեղարքունիք 134, 375, 435
 Գետաշեն գյուղ 180
 Գլաձոր 8, 10, 38, 39, 67, 191, 485-499
 Գողթն 278, 289, 290, 295, 298
 Գոշավանք 179
 Գռների վանք 229

Գուգարք 126, 191

Դադիվանք 26, 177, 179

Դամասկոս 71, 81, 102, 116, 121

Դանջան գյուղ 140

Դաշտ գյուղ 83

Դարանաղյաց գավառ 142, 145, 157, 289

Դարաշամբ 199

Դոմբաս 5

Դպրեվանք 126

Դվին 81

Դրագարկ 62

Եգիպտոս 116

Եդեսիա (Ուռհա) 116, 295, 374, 452, 183

Եկեղյաց գավառ 416

Եղվարդ 499

Եվրասիա 18

Երևան 6, 8, 12, 32

Երզնկա 24, 182, 494

Երնջակ 495

Երուսաղեմ 71, 133, 261, 367, 369, 371, 407

Եփրատ գետ 116, 183, 433

Էջմիածին՝ տե՛ս Վաղարշապատ

Թանատի (Թանասհատի) վանք 38

Թավրիզ 71, 72, 81

Թարգմանչաց վանք 158

Թարթառ գետ 177, 186

Թեղենյաց վանք 227, 493, 494

Թիֆլիս՝ տե՛ս Տփլիս

Թմոզվի 498

Իտալիա 112, 197

Իրան 112

Լամբրոն 203, 206, 207, 210, 211, 215, 226, 240

Լատվիա 5

Լեհաստան 112

Լիմ 8

Լմբատավանք 65

Լոռի 169

Խադավանք 158, 177-186

Խաչեն 158, 178, 184

Խառաբաստավանք 499

Խարբերդ 153, 185

Խլաթ 140, 142

Խլածորի վանք 126

Խնձորաբակ 179

Խորոն (Խորոնք) 328, 443

Խորանաշատ 486

Խոր վիրապ 226, 227, 486

Ծառ 177

Ծործորի վանք 495

Կազան 103

Կահիրե 122

Կամրջածորի վանք 126

Կապուսի վանք 498

Կարին (Թեոդուպոլիս) 120, 139, 142, 151, 169, 170, 182, 190, 335

Կասպից ծով 183

Կեչոր 85

Կեսարիա 181, 407, 483

Կիլիկիա 69, 85, 88, 195-198, 213, 217, 237-239, 333, 490, 494

Կողբ 494

Կոստանդնուպոլիս 104, 217, 240, 483

Հաթերք 177, 178

Հաղբատ 8, 126, 178, 179, 486

Հայաստան 6, 7, 9, 10 և այլուր

Հարք 5

Հերմոնի վանք 10, 38, 497, 499

Հնդկաստան 112

Հնձուց վանք 126

Հոռոմ գյուղ 5

Հոռոմոսի վանք 126, 175, 179

Հոռոմ 371, 492

Հոռոմկա 96, 185, 205

Հրեաստան 112
Հունաստան 396, 484

Զիրավ 350
Զորավանք 494

Ղալաթիա 81
Ղարաղյուլ գյուղ 5
Ղրիմ 75, 133

Մանէ Այրք 143
Մամեստիա 240
Մաշկագարակ գյուղ 83
Մարաց աշխարհ 274, 275, 278, 295, 298
Մաքենյաց վանք 134, 177
Մեծ Կողմանք (Մեծ-Կվենք) 177-180
Մեծ Հայք 88
Մեծօփականք 6, 18, 19, 88, 204, 499, 500
Միջագետք 31, 55, 90, 264, 268-271, 290
Մլին վանք
Մծբին 374
Մյունխեն 26
Մշո Բուլանըխ 5
Մոլեռնի բերդ 229
Մոսկվա 121
Մուշ 8, 137, 138, 141

Նարեկավանք 96, 126
Նեզկուկ գյուղ 132
Նինվե 358
Նիշ գյուղ 489
Նյու Յորք 33

Շահապիվան 297, 298
Շիրակ 5, 122, 126, 182, 423

Որդրու քաղաք 85
Որոտան գավառ
Որոտնականք 10, 38, 498, 499

Պապեռոն 206, 207

Պոնտոսի ծով 183, 239

Ռահ գետ 274, 276
Ռոտաստակ 278, 289
Ռուսաստան 112

Սալմաստ 494
Սաղմոսավանք 79, 179, 226, 227, 498
Սամոսատ 47, 295
Սանահին 8, 69, 72, 78, 126, 178, 472
Սանդղկավանք 8, 22
Սասուն 13, 489
Սեբաստիա 139, 151, 206
Սեպուհ լեռ 142, 182
Սևան 177, 182
Սինոպ 374
Սիս 65, 81, 197-199, 233
Սիրիա 112
Սկևռայի վանք 27, 28, 203-223, 233, 255, 256
Սյունիք 64, 84, 93, 96, 183, 184, 278, 290, 296, 298, 321, 346, 375, 495
Սոթք 184
Սուրբ Աստվածածին գյուղ 81
Սուրբ Գևորգ (Մոկաց սարի) 8, 497
Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի վանք
Երզնկայի 143, 150
Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ վանք
Սսի 197, 198
Սուրբ Նշան վանք Սեբաստիայի
114, 153
Սուրբ Ստեփանոս Տաբատնի 199

Վաղարշապատ 5, 31, 45, 55, 84, 90, 96, 176, 271, 274-278, 288-298, 485 (Էջմիածին) 12, 120, 158, 182, 199, 499

Վաղուհաս գյուղ 117
Վայոց ձոր 10, 38, 126, 489
Վանա լիճ 126
Վասպուրական 7, 122, 191, 321
Վենետիկ 32, 122, 132, 169, 182, 191, 197, 261

Վերին Խաչեն 177
Վերին Նորավանք 493
Վերնաշեն գյուղ 10, 38
Վիեննա 52, 122
Վրաստան 296, 498

Տաթև 10, 38, 39, 65, 67, 177, 204,
496
Տայք 75
Տավրոս լեռ 211
Տարոն 69, 154, 495
Տարսոն 5, 69, 129, 208, 211, 409
Տիգնիս 5
Տիվրիկ 132
Տյուրոս 407
Տրապիզոն 423

Տուֆաշեն 5
Տփլիս (Թիֆլիս) 69, 79, 492

Ցախաց քար 126
Ցիպնավանք 497

Փարիզ 121, 154
Փոքր Սյունիք 184

Քաջբերունիք 8, 494
Քոնա 495, 497

Օշական 324

Ֆրանսիա 5

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Արտաշես Մաթևոսյան կյանքը և գործը</i>	5
<i>Հողովածուի նյութերի մասին (Կ. Մաթևոսյան)</i>	16

Մ ա ս ն Ա Հայոց գիրը, ձեռագիր մատյանը, գրչության արվեստը և հիշատակարանները	41
Հայոց գրերի գծագրական հորինվածքը	43
Հայերեն ձեռագիր մատյանը և հայ գրչության արվեստը.....	52
Գրչության կենտրոնների ուսումնասիրության մասին	84
Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները	90
Մատենադարան, ձեռագիր № 2679	119
Ե՞րբ և որտե՞ղ է գրվել Մշո տօնական-ճառընտիրը	128
Թարգմանչաց Ավետարանը	158
Հեթումի «Ծաշոցը».....	195

Մ ա ս ն Բ Պատմաբանասիրական հետազոտություններ	259
Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկում երկու հատվածի տեղափոխություն	261
Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» Չորրորդ Գիրքը	299
Գրիգոր Մագիստրոսը և Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնը»	465
Հայոց միջնադարյան համալսարանը	485
Արտաշես Մաթևոսյանի աշխատությունների ցանկ	501
Անվանացանկեր.....	515

ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԻՄՈՆԻ ՄԱՌԵՎՈՍՅԱՆ

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պատմաբանասիրական և ձեռագրագիտական
ուսումնասիրություններ

Կազմող և խմբագիր Կարեն Մաթևոսյան

Մուտքագրումը՝ Մարիամ Բրուտյանի
Էջադրումը և ձևավորումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

ISBN 978-9939-897-12-7

Չափ՝ 70×100 1/16, մամուլ՝ 33

Տպաքանակ՝ 250

Սատենադարան

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հիմն ձեռագրերի ինստիտուտի

հրատարակչական բաժին

ք. Երևան, Մաշտոցի պող. 53

Հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com